DİJİTAL KÜTÜPHANE KANALI

Keyifli Okumalar Dileriz

Binlerce kategoride milyonlarca PDF e-kitap, ders kitapları, dergiler ve romanlara platformumuz üzerinden ücretsiz ulaşabilirsiniz.

RESMİ WEB SİTEMİZ

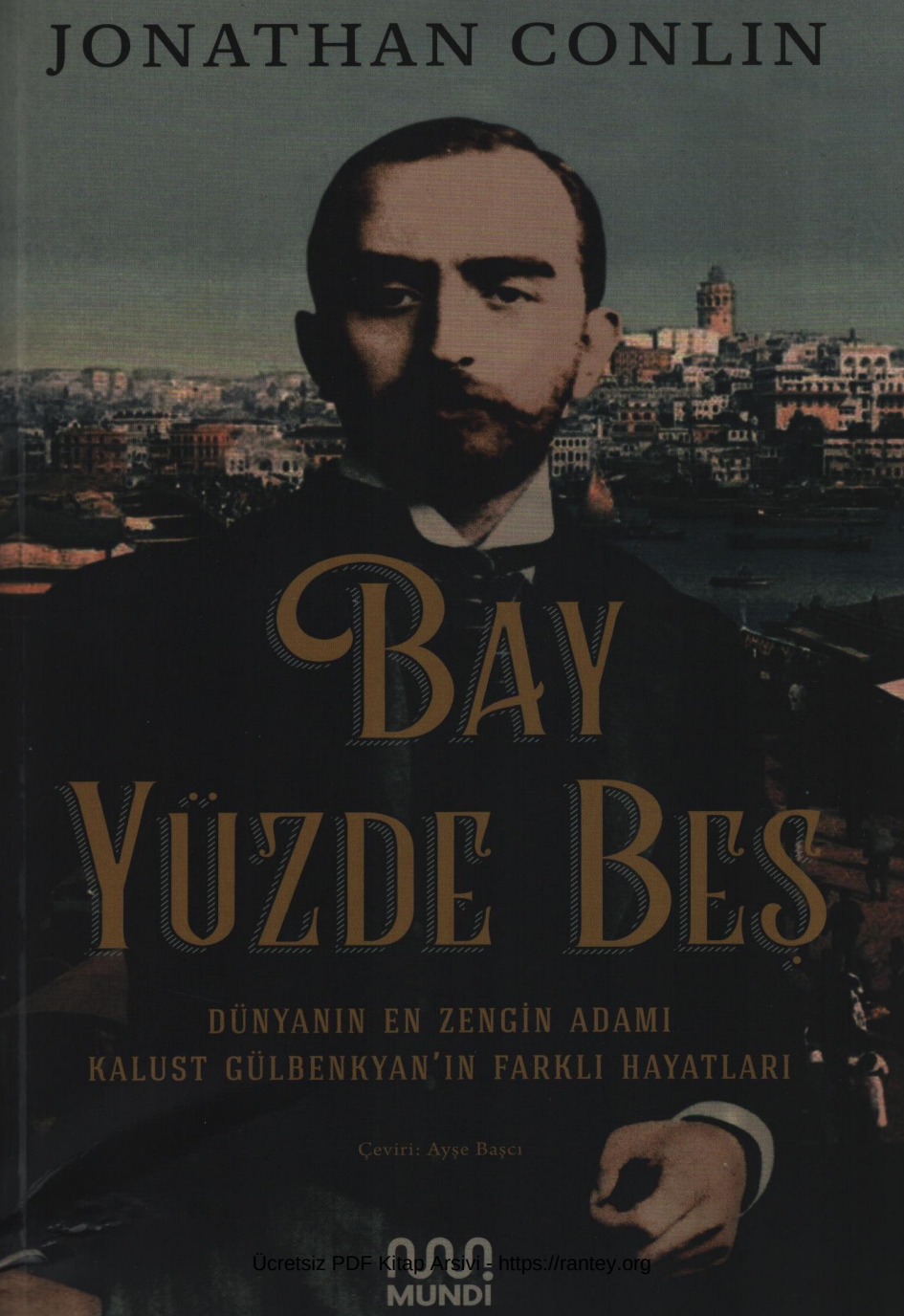
https://rantey.org

Yedek ve Duyuru Kanallarımız
Sitemize erişim engeli gelmesi veya adres değişikliği durumunda aşağıdaki kanallardan güncel giriş adresine erişebilirsiniz:

• Telegram: https://t.me/birkitapbir

• WhatsApp Kanalımız : https://whatsapp.com/channel/0029VbDHv8uE50Us4IvMoc0Y

JONATHAN CONLIN

BAY YÜZDE BEŞ

DÜNYANIN EN ZENGİN ADAMI
KALUST GÜLBENKYAN'IN FARKLI HAYATLARI

Çeviri: Ayşe Başcı

Ücretsiz PDF Kitap Arşivi - https://rantey.org

MUNDİ

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

Mundi Kitap

Bay Yüzde Beş: Dünyanın En Zengin Adamı Kalust Gülbenkyan'ın Farklı Hayatları , Jonathan Conlin
İngilizce aslından çeviren: Ayşe Başcı
Mr Five Per Cent: The many lives of Calouste Gulbenkian, the world's richest man
İlk baskı (çeviride kaynak olarak kullanılan basım): Profile Books Ltd., 2019
© 2019, Jonathan Conlin
© 2020, Can Sanat Yayınları A.Ş.

1. basım: Eylül 2020, İstanbul
Bu kitabın 1. baskısı 3000 adet yapılmıştır.

Yönetici editör: Özlem Alkan K
Editör: Sezgi Gençay
Düzelti: Aylin Samancı Elmasdağ
Mizanpaj: Atahan Sıralar

Sanat yönetmeni: Utku Lomlu / Lom Creative (www.lom.com.tr)
Kapak tasarımı: Bilal Sarıteke / Lom Creative (www.lom.com.tr)

Baskı ve cilt: Yıldız Mücellit Matbaacılık ve Yayıncılık San. ve Tic. A.Ş.
Maltepe Mah., Gümüşsuyu Cad., Dalgıç Çarşısı, No: 3/4
Zeytinburnu/İstanbul
Sertifika No: 46025

ISBN 978-605-69561-6-4

MUNDİ KİTAP
Hayriye Caddesi No: 2, 34430 Galatasaray, İstanbul
Telefon: (0212) 252 56 75 / 252 59 88 / 252 59 89 Faks: (0212) 252 72 33
mundikitap.com
bilgi@mundikitap.com
Mundi Kitap, Can Sanat Yayınları Yapım ve Dağıtım Tic. ve San. A.Ş.'nin tescilli markasıdır.
Sertifika No: 43514
Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

BAY YÜZDE BEŞ

KALUST GÜLBENKYAN'IN FARKLI HAYATLARI

JONATHAN CONLIN

BİYOGRAFİ

İngilizce aslından çeviren
Ayşe Başcı

MUNDİ

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

JONATHAN CONLIN, ABD'de doğdu, daha sonra İngiltere'ye taşınarak Oxford Üniversitesi'nde eğitim gördü. Lisans üstü çalışmalarını Courtauld Enstitüsü ve Cambridge'de sürdürdükten sonra 2002'de Sidney Sussex College akademik kadrosuna katıldı. Bu dönemde Paris'te uzun arşiv çalışmaları yaparken, Anglo-Fransız ilişkilerinin tarihiyle ilgilenmeye başladı. 2006'da Southampton Üniversitesi'nde göreve başlayana kadar, Victoria dönemi toplumunda evrimin etkisinden, mezarlık tarihi üzerinden Adam Smith'in ahlak felsefesine kadar çok farklı konuda ders verdi. İngiltere'deki National Gallery'nin basılmış ilk tarihini yazan Jonathan Conlin, koleksiyon tarihi, müzeler ve ulusal kültür mirası politikalarıyla ilgilenmeye devam ediyor, televizyonda müzeler, kültür mirası ve televizyon tarihi üzerine yorumlar yapıyor.

AYŞE BAŞCI, 1974 yılında, Yeşilköy-İstanbul'da doğdu. 1997'de Boğaziçi Üniversitesi Mütercim-Tercümanlık Bölümü'nden mezun oldu. Kurgu ve kurgu dışı olmak üzere 40'tan fazla kitap çevirdi. Kitap eleştirileri, tanıtım yazıları ve çeviri odaklı köşe yazılarının yanı sıra 2019'da *König Dünyayı Dolandıran Türk'ün Romanı* adlı kitabı yayımlandı.

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

Richard Roberts'a (1952-2017)

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

İÇİNDEKİLER

KISALTMALAR 13

YAZARIN NOTU 15

GİRİŞ: HATTI ÇİZMEK 17

BİRİNCİ BÖLÜM: ÇIRAK 1869-1914

Bir: İstanbul, 1869 27
İki: Marsilya, Londra ve Bakü, 1883-1888 41
Üç: Telaşlı Bir Genç Adam, 1889-1896 59
Dört: Sadece Eğlence, 1897-1901 77
Beş: Asyalı ve Avrupalı, 1902-1908 94
Altı: Jöntürkler, 1908-1914 110

İKİNCİ BÖLÜM: MİMAR, 1914-1942

Yedi: Asın Bayrakları, 1914-1918 133
Sekiz: Talleyrand, 1918-1920 167
Dokuz: Açık Kapı, Sıklaştırılmış Saflar, 1921-1923 188
On: Dostluğun Sonu, 1924-1926 199
On Bir: Savaşmak ya da Sevişmek, 1926-1928 216
On İki: Büyük Plan, 1928-1930 235

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

On Üç: Sayın Başkan, 1930-1934 262
On Dört: Zavallı Baba Parayı Öder, 1935-1938 281
On Beş: Gittiği Yere Kadar, 1939-1942 299

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM: ANAKRONİZM, 1942-1955
On Altı: Bereket Diyarı, 1942-1944 319
On Yedi: İt Ürür, 1945-1948 337
On Sekiz: Kervan Yürür, 1949-1955 356

SONUÇ 379
SONSÖZ: Gülbenkyan'ın Mirası, 1956 387

EK 1: Gülbekyan'ın Serveti 405
EK 2: Gülbenkyan'ın Şecerəsi 406

TEŞEKKÜR 407
NOTLAR 413
DİZİN 459

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

KISALTMALAR

Kişi İsimleri

APH	Avetoom Pesak Hakobyan
CPLW	Charles Whishaw
KSG	Kalust Sarkis Gülbenkyan
JAP	José de Azeredo Perdigão
KLE	Kevork Loris Esayan
NAE	Nevarte Adelin Gülbenkyan (doğumu Esayan)
NME	Nubar ("Bill") Ekserciyan
NSG	Nubar Sarkis Gülbenkyan
RSE	Rita Sirvarte Esayan
SG	Sarkis Gülbenkyan
VSG	Vahan Sarkis Gülbenkyan
YSE	Yervant Esayan

Arşivler ve Sık Kullanılan Kaynaklar

AGT	Archives du Groupe Total [Total Grubu Arşivi], Paris
AHD	Arquivo Histórico-Diplomático [Diplomasi Tarihi Arşivi], Lizbon
AMAE	Archives du Ministère des Affaires Etrangères [Dışişleri Bakanlığı Arşivi], Paris
AN	Archives nationales [Milli Arşiv], Peyrefitte
ANMT	Archives nationales du monde du travail [İş Dünyası Milli Arşivi], Rothschild Vakfı, Roubaix
BL	British Library, Londra
BOA	Cumhurbaşkanlığı Osmanlı Arşivi, İstanbul

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

BP	British Petroleum Archives [BP Arşivi], Warwick Üniversitesi
CAEF	Centre des Archives d'Economie et des Finances [Ekonomi ve Finans Arşiv Merkezi], Savigny-le-Temple
KGV	Kalust Gülbenkyan Vakfı, Lizbon
ED	Nubar M. Ekserciyan'ın Günlüğü, Özel Koleksiyon
EP	Esayan Evrakları, Özel Koleksiyon
FRUS	Foreign Relations of the United States [ABD Dışişleri Arşivi]
GARF	Rusya Federasyonu Devlet Arşivi, Moskova
HIDB	Historisches Institut der Deutschen Bank [Deutsche Bank Tarih Enstitüsü], Frankfurt
HRDS	Stephen Howarth, Joost Jonker ve diğ., *A History of Royal Dutch Shell* [Royal Dutch-Shell'in Tarihi], 3 cilt, Oxford University Press, Oxford, 2007.
LDN	Gülbenkyan Vakfı, Londra Ofisi Dosyaları
LIS	Gülbenkyan Vakfı, Lizbon Ofisi Dosyaları
MBZ	Dışişleri Bakanlığı, Brüksel
ftCG	Kalust Gülbenkyan Vakfı, Müze Dosyaları
NARA	National Archives and Records Administration II [Milli Arşivler ve Kayıtlar İdaresi II], College Park, MD
NGA	National Gallery of Art [Ulusal Sanat Galerisi], Washington
OBA	Osmanlı Bankası Arşivi, İstanbul
PIO	Nubar Gülbenkyan, Portrait in Oil: The Autobiography of Nubar Gulbenkian [Yağlıboya Portre: Nubar Gülbenkyan'ın Otobiyografisi], Simon&Schuster, New York, 1965
PRES	Gülbenkyan Vakfı, Başkanlık Dosyaları
PRS	Gülbenkyan Vakfı, Paris Ofisi Dosyaları
RGAE	Rusya Ekonomi Devlet Arşivi, Moskova

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

YAZARIN NOTU

İsimler Hakkında

Gülbenkyan'ın memleketinden İstanbul yerine, Konstantinopolis olarak bahsetmesine karşın, 19. yüzyılda her iki isim de kullanılıyordu. Kolaylık olması açısından kitap boyunca "İstanbul" adını kullandım. Bugünkü Türkiye Cumhuriyeti sınırları içinde kalan diğer yerlerden bahsederken de modern yazılışları kullanmayı tercih ettim. *British Journal of Middle Eastern Studies* [İngiliz Ortadoğu Çalışmaları Dergisi] ve diğer yayınlardaki yöntemi benimseyerek Avrupalılaşmış isim versiyonu bulunan Arapça, Ermenice ya da Farsça kişi ya da yer isimlerinde transliterasyon (harf çevirisi) yapmadım (örneğin Mawsul değil, Musul).

Fiyatlar Hakkında

Okuyucunun karşılaştırma yapabilmesi için metinde yer alan bazı geçmiş dönem fiyatlarının hemen ardından sterlin ya da dolar cinsinden eşdeğerini parantez içinde (ya da fiyatın bir alıntıda geçmesi durumunda köşeli parantez içinde) belirttim. Bu rakamlar, söz konusu dönemdeki fiyatın 2015 yılı perakende fiyat endeksine göre tahmini eşdeğeridir ve www.measuringworth.com adresindeki Satın Alma Gücü Hesaplayıcısı (Lawrence Officer ve Samuel H. Williamson) kullanılarak hesaplanmıştır.

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

1928 Kırmızı Hat Anlaşması

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

GİRİŞ: HATTI ÇİZMEK

Her haritanın kendine göre bir lejandı* vardır. 31 Temmuz 1928 tarihli Kırmızı Hat Anlaşması'nın ekindeki harita da bir istisna değil. Bu anlaşmayla bugün BP, ExxonMobil, Total ve Royal Dutch-Shell olarak bildiğimiz şirketler Ortadoğu'da güçlerini birleştirdiler. Bölgedeki petrolün kontrolü için birbirleriyle savaşmak yerine, ortak bir girişime dahil oldular: Türk Petrol Şirketi (TPŞ). 1912'de kurulan TPŞ Kalust Gülbenkyan'ın bebeği daha doğru bir ifadeyle "evi"ydi. 1914 yılında İngiltere Dışişleri Bakanlığı da plana onay vermişti: Rakip kuvvetler sadece petrol açısından zengin Osmanlı eyaletleri olan Musul ve Bağdat'ta değil, "Asya'daki Osmanlı İmparatorluğu" topraklarının tamamında işbirliği yapacaktı.

Fakat 1928 yılına gelindiğinde "Asya'daki Osmanlı İmparatorluğu" çok uzaklarda kalmış bir hatıradan ibaretti. İmparatorluk Birinci Dünya Savaşı'yla çökmüş, Gülbenkyan'ın bir milyon Ermeni soydaşını öldüren, soykırıma dayalı bir şiddet dalgası böylece tetiklenmişti. Fransız ve İngiliz manda ve himayesi altında oluşan karma-

* İngilizce *legend* sözcüğü hem haritalardaki lejand hem de efsane anlamına gelir. Yazar bu kullanımda harita üzerindeki lejandı kastederken sonraki sayfalarda bu kelimeyi efsane anlamında kullanarak söz oyunu yapıyor. (Ç.N.)

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

şık coğrafya bugün Irak, Ürdün ve Suudi Arabistan olarak bildiğimiz ulus devletlere dönüşüyordu. Dolayısıyla 1914'teki gibi bir "Asya'daki Osmanlı İmparatorluğu" tanımlamaya çalışan petrolcülerin, 1928'in 31 Temmuz'unda Belçika'nın Oostende şehrinde bir çıkmazla karşı karşıya kalmaları şaşırtıcı değildi.

Kalust Gülbenkyan müdahale edene dek her şey karmakarışıktı:

> Konferansın battı batacak gibi göründüğü bir sırada, [Gülbenkyan] bir kez daha parlak bir fikir öne sürdü. Büyük bir Ortadoğu haritası getirtti, kalın bir kırmızı kalem aldı ve merkez bölge etrafında ağır ağır kırmızı bir hat çizdi.
> "Bu, 1914'te benim bildiğim Osmanlı İmparatorluğu," dedi. "Ve onu gayet iyi tanıyorum. Orada doğdum, orada yaşadım, oraya hizmet ettim. Benden iyi bilen varsa, buyursun..."

Gülbenkyan'ın TPŞ'deki ortakları haritayı inceledi; gayet iyiydi. Ralph Hewins'in 1957 tarihli Gülbenkyan biyografisinden alınan bu hikâye şöyle devam ediyor: "Gülbenkyan, Ortadoğu petrolleri için 1948'e kadar sürecek bir büyüme çerçevesi çizmişti: Büyük ölçekli uluslararası işlerde benzeri olmayan, olağanüstü tek kişilik bir başarı daha."[1]

Emperyal güçlerin ne yazık ki yanlış bilgilendirilmiş sömürge valileri, 1916 tarihli Sykes-Picot Anlaşması'ndaki fiziki ya da beşeri coğrafyayı neredeyse hiç dikkate almayan bir dizi dümdüz hatla Suriye, Irak ve Ürdün'ü şekillendirmişti. Bu konuda belki de adı en kötüye çıkmış örnek "Churchill'in Hıçkırığı"* yani rivayete göre 1921'de Winston Churchill'in dikkatinin bir an dağılmasıyla Ürdün'ün güney sınırında oluşan üçgen girintidir. Hewins'in hikâyesinde ise Gülbenkyan'ın hareketi hıçkırıktan ziyade bir *sprezzatura*'ya** benziyor ve masadaki diğer kişilerin sahip olmadığı hem kişisel hem de profesyonel deneyimden doğmuş bir uzmanlık iddiasını da beraberinde getiriyor. Fakat konuşmanın tonu ve anlatıcının olağanüstü bir olayı nakleder gibi görünmesi, Gülbenkyan'a tek bir ka-

* Winston Churchill'in, yemeği ve alkolü fazla kaçırdığı için tam da Ürdün'ün sınırlarını çizerken hıçkırdığı söylenir. (Ç.N.)

** (İt.) Söylenen ve yapılan şeylerin çabasızca gerçekleşmiş gibi gösterme sanatı. (Y.N.)

Ücretsiz PDF Kitap Arşivi - https://kanlitez.org

lem hareketiyle milyonlarca insanın kaderini belirleyebilecek bir devlet adamı yetkisi kazandırıyor.

Gülbenkyan hayatı boyunca basından uzak durmaya dikkat etti; hatta öyle ki bugün bile Gülbenkyan ismini bilenler, çoğu zaman ketum Kalust ile şöhret meraklısı oğlu Nubar'ı birbirine karıştırıyor; özellikle de Londralılar Nubar'ın özel şoförlü taksisini gülümseyerek anımsıyor. Eskiden Kalust'un ketumluğu ailesi, eğitimi ve kariyeri hakkındaki en temel gerçekleri bulmayı bile zorlaştırıyordu. Kalust'un çağdaşlarının çoğu ve bazı tarihçiler bu ketumluğu alçakgönüllülükle değil, ikiyüzlülükle bağdaştırıyordu. Gülbenkyan'dan genellikle "karanlık bir Ermeni manipülatör", tıpkı yüzde beşlik payı gibi nüfuzu da "bol bol dağıttığı rüşvetler"den kaynaklanan, "iğrenç" bir şahsiyet olarak bahsediliyor.[2]

Petrol tarihi üzerine yapılan diğer çalışmalar daha merhametli. Petrol sanayisinin tarihini anlatan, Pulitzer Ödüllü *Petrol* kitabında Daniel Yergin, Gülbenkyan'ı da büyük Rockefeller, Getty ve Mattei ile eş tutarak "petrol yağmasının en büyük yaratıcılarından biri" olduğunu söylüyor.[3] Kalust Gülbenkyan'ı bugün, petrol sanayisinin ve Ortadoğu'nun tarihinde bir dönüm noktası niteliğindeki Kırmızı Hat'ı çizen adam olarak tanıyoruz. 1928 Kırmızı Hat Anlaşması, Gülbenkyan'ın TPŞ petrollerinden şahsına yüzde beş pay almasını da kapsıyordu ve daha sonra bu payı, bugün de faaliyette olan Partex şirketine devretmişti.

Fakat biraz yakından bakınca efsane dağılıveriyor. Harita, Oostende'de tamamlanan müzakerelerin son aşamasına bırakılmıştı, evet ama Gülbenkyan bu haritaya hemen hemen hiç ilgi göstermemişti. 1945'te sadece yakınlarına dağıtılmak üzere bizzat yazdırdığı anılarında bundan hiç söz edilmiyor. Hatta Gülbenkyan o kritik günde Oostende'de bile değildi. Söz konusu anekdot Gülbenkyan'ın oğlu Nubar'ın ürettiği çok sayıda efsaneden sadece biri ve bu efsaneler bize Kalust Gülbenkyan'dan ziyade Nubar'ın babası hakkındaki hislerini (gurur, öfke, bazen de sevgi) anlatıyor.

Kırmızı Hat efsanesini bir kenara atmak, bir biyografi yazarı açısından çılgınca bir hareket gibi görünebilir. Yine de söz konusu masanın etrafındaki tarafların güçlü imparatorluklar ve yüzlerce çalışanı olan, ordular ve donanmaların yanı sıra vergi mükellefleri ve hissedarlarca da desteklenen çokuluslu şirketler olduğunu unutmamak

gerekiyor. Arkasında hiçbir şirket ya da devlet bulunmayan bir birey olarak Gülbenkyan'ın haritalarına kırmızı hatlar çiziktirmesine izin vermeleri pek mümkün değil. Geçimsiz İngiliz, Fransız ve Amerikalı ortaklarının kendi "evinde" bir arada yaşamaları için çok mücadele eden Gülbenkyan, devre dışı bırakılmasına yönelik peş peşe denemeleri başarıyla püskürtmüştü. Ama Kırmızı Hat'ın rotasına karşı özel bir ilgisi yoktu. Üstelik güzel konuşmalar yapmak da hiç onun tarzı değildi. Arka plandaki sorun çözücüydü o; iş ve diplomasi dünyasıyla büyük ölçekli işlemlerin yapıldığı finans dünyası arasında çalışan bir aracıydı; efsanedeki Gülbenkyan'dan çok daha farklı ve daha ilginç bir şahsiyetti.

Yeni yeni oluşan uluslararası petrol ve bankacılık ağının tam merkezindeki örümcek olan Gülbenkyan, imparatorlukları ve çok uluslu şirketleri 50 yıldan uzun süre elinde rehin tuttu. Ne var ki sıra dışı yeteneklerle donanmış bir arabulucu ve finans mimarı olmasaydı, böylesine büyük bir tahakküm sahibi olamazdı. California'dan Kafkaslar'a kadar tüm petrolcüler New York, Londra ve Paris borsalarından sermaye temin etme becerisinden dolayı ona başvuruyordu. Hem Royal Dutch-Shell hem de Total'in petrol devleri haline gelmelerinde, önceleri kabul edilmemekle birlikte, önemli rol oynamıştı.

Gülbenkyan'ın yaptığı anlaşmalar Amerikalı petrol şirketlerini Ortadoğu'ya tanıtırken Royal Dutch-Shell'i de Amerika, Meksika, Venezuela ve Rusya'ya taşıdı. Gülbenkyan'ın 1900'de, kariyerinin henüz başındayken kurduğu erken dönem petrol sanayisinde tek bir petrol üreticisi ve tek bir şirket egemendi: Amerika Birleşik Devletleri ve Standard Oil. 1955'te öldüğünde ise dünya petrol sanayisi artık Amerika'nın tekelinde değil, uluslararası bir kartelin elindeydi. Bu kartelin üyeleri, namı diğer "Yedi Kız Kardeş"ten her biri, farklı ülkelerde petrol üretiyordu. O zamandan bugüne pek çok yeni "kız kardeş" de ortaya çıktı. Fakat petrol sanayisinin çok uluslu üretim, entegrasyon ve ortaklık yapısı hiç değişmedi: Gülbenkyan'ın ördüğü ağ hâlâ varlığını koruyor.

1869 yılında İstanbul'da doğan Gülbenkyan, yine Osmanlı İmparatorluğu'nda geçirdiği gençlik çağında, tanıyıp bildiği bu dünyanın soykırım ve savaşla parçalanmasına tanık oldu. Batı'ya sığınan ilk Osmanlı Ermeni'si o değildi. Fakat tanımadığı bu dünyada böylesine büyük başarı kazanan tek Osmanlı Ermeni'si o oldu. Anayurdunun

Bu kitap Pegasus Kitap Arşivi tarafından taranmıştır.

yıkılması ve münzevi kişiliği, onu durdurmanın aksine, başarısının anahtarı oldu: Hiçbir imparatorluğa, devlete ya da şirkete sadakat duymayan, ketum Gülbenkyan böylece kendini olabilecek en dürüst simsar olarak tanıtabiliyordu. "Batılılar" için Ortadoğu hakkında güvenilir bir istihbarat kaynağıydı. "Doğulular" için ise Düvel-i Muazzama'nın* ve onların kudretli petrol şirketlerinin planlarını öğrenmek üzere başvurulacak kişiydi. Bu özelliği, 1900 yılında Sultan II. Abdülhamid için neyse, 40 yıl sonra İran Şahı için ve Suudi Arabistan Kralı İbn Suud için de oydu. Gülbenkyan hem Osmanlı İmparatorluğu'nun hem de İran'ın hizmetinde çalışan bir diplomattı. Hatta Stalin bile Gülbenkyan'dan tavsiyeler almış, karşılığında onu ünlü Hermitage Müzesi'nde bulunan Rembrandt tablolarıyla ödüllendirmişti. Petrol sanayisi tarihinde başka hiçbir ticari figür böylesine uzun süre, böylesine büyük bir ölçekte, böylesine etkili olmadı.

Gülbenkyan'ın hikâyesi zamanlama olarak çok isabetlidir. Önceki yüzyılın Birinci Dünya Savaşı'na ve Sykes-Picot Anlaşması'na da baksak, Irak'ta petrol hâkimiyeti için süregelen petrol savaşlarına veya kapitalizm, siyaset ve kimlikle ilişkili mevcut tartışmalara da baksak, Gülbenkyan hiç fark edilmeden gözümüzün önünde durup efsanevi servetinin ve nüfuzunun kaynağını bulabilmemiz için bize meydan okur. Jeolojiden hiç anlamayan ve Irak'ı, Suudi Arabistan'ı veya Körfez ülkelerinden herhangi birini hayatı boyunca görmemiş biri, Ortadoğu'daki petrol üretiminin yüzde beşi üzerinde nasıl hak iddia edebildi? Bu payı sağlama aldıktan sonra onu elinde tutmayı başarıp nasıl yeryüzünün en zengin adamı oldu? Utangaç bir münzevi, bugün aşılamaz görünen Doğu-Batı uçurumu üzerinde nasıl köprü görevi üstlendi?

Gülbenkyan Paris'te inşa ettirdiği olağanüstü sarayını sadece Hermitage'dan gelmiş tablolarla değil, Yunan sikkeleri, Mısır tarihî eserleri, İran halıları, İznik çinileri ve Japon *netsuke*'leri** gibi hazine-

* Büyük Güçler anlamına gelen ve İngiltere, Fransa, Almanya, Avusturya-Macaristan, Rusya ve İtalya'yı kapsayan Batı devletleri. (Ç.N.)

** İlk olarak 17. yüzyılda ortaya çıkan, Japonya'daki giyim kültürünün önemli bir parçası haline gelen minyatür heykeller. Kimonolarda cep bulunmadığı için mühür, tütün, para gibi eşyalar bir ipin ucuna bağlı küçük keseler ya da özel yapım kutular içinde kimononun kuşağının altına asılıyordu. İpin kuşaktan kayıp düşmemesi için de üst ucuna bir *netsuke* takılıyordu. *Netsuke*'ler kullanan kişinin servetine ve nüfuzuna göre farklı malzemelerden ve farklı tasarımlarla üretiliyordu. (Ç.N.)

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

lerle doldurdu. Bugün Gülbenkyan'ın koleksiyonları Lizbon'da, kendi adını taşıyan ve hâlâ dünyanın en zenginlerinden olan vakfın genel merkezinin hemen yanında sergileniyor. Fakat bu büyük koleksiyoner hiç kendi sarayında kalmadı. Otellerde yaşıyordu. Dört ayrı ülkenin pasaportuna sahipti ve vakfının da aynı şekilde uluslararası hedefler belirlemesini istemişti. Bu kaygısız ve kozmopolit ruh; sermayenin, teknolojinin ve insanların herhangi bir kısıtlama olmadan ülkeler arasında takas edildiği1914 öncesi dünyayı yansıtıyordu. Daha sonra küreselleşme geriledi, ta ki 1980'lere kadar. Bugün ise yeniden gerileme görüyoruz: Serbest girişimler ve hareket serbestisi hem sağdan hem de soldan saldırı altında. Ticari anlaşmazlıklar uyduruluyor.* Kötü niyetli bir "hiçbir yer vatandaşlığı" kavramı oluşturuluyor. Ve böylece tezahüratlar, oylar geliyor. Elbette en esaslı "hiçbir yer vatandaşı" olan Gülbenkyan'ın, tarihin bu noktasında bize söyleyeceği önemli şeyler var.

Al Jazeera'nin de yazdığı gibi, Gülbenkyan, "Dünyanın ilk kurnaz petrol simsarı ve arabulucusudur."[4] Fakat arabuluculuğun, finansörlüğün, koleksiyonerliğin ve diplomatlığın yanı sıra ailesine de çok düşkün bir adamdı. Gülbenkyan'ın ilk kez bu kitapta ortaya çıkarılan geniş kişisel arşivi, sevdikleri üzerindeki sonu gelmez faaliyetlerinin bedelini görmemizi sağlıyor. Bir koca, baba ve büyükbaba olarak aşırı endişesi, ailesini durmaksızın takip ve kontrol altında tutmasına sebep oldu. Karısı, oğlu ve kızı muhtelif kaçış denemelerinde bulundu. Hatta oğlu, Gülbenkyan'ı dava etti. Fakat hiçbiri, Gülbenkyan'ın çevrelerine ördüğü para, güç ve ilgi ağından kaçmayı başaramadı. Dolayısıyla, Kırmızı Hat Anlaşması'nın da ötesinde, keşfedilmeyi bekleyen farklı birçok Gülbenkyan'lar var.

1920'lerde Gülbenkyan'ı en çok uğraştıran hat, Türkiye'yi yeni kurulmuş Irak devletinden ayıran hattı. "Türk" olmasına karşın TPŞ'nin Türklerle ilişkileri zayıftı. Oysa Irak'taki İngiliz mandasının, şirketin Musul petrolü üzerindeki haklarını onaylaması daha güçlü bir olasılıktı. Bu nedenle de Musul'daki petrol yataklarının Türk-Irak sınırının Irak tarafında kalmasını sağlamak TPŞ için çok önemliydi.

* Yazar bu cümlede *trump up* kalıbını kullanıyor. Kendi çıkarı için doğru olmayan bir şeyi söylemek, uydurmak anlamına gelen bu kalıbı aynı zamanda ABD Başkanı Donald Trump'a yönelik bir kinaye olarak da kullanmış olabileceği akla geliyor. (C.N.)

Ücretsiz PDF Kitap Arşivi - https://kantey.org

1923'teki Lozan Antlaşması'nda bir sonuca varılamayınca, sınır meselesi Milletler Cemiyeti'ne* taşındı. Cemiyet, Macaristan eski Başbakanı Kont Pál Teleki başkanlığında bir inceleme komisyonu oluşturdu. Haziran 1925'te Gülbenkyan, Musul'daki petrol yataklarının "doğru" tarafta (Irak'ta) olmasını sağlamak üzere, Teleki'ye sunulacak haritaları bizzat kendi çizdirmeyi teklif etti. TPŞ'deki ortaklarına, Teleki'nin eski bir Osmanlı kartografı olan Zatik Hanzadyan adlı bir Ermeni'yle çalıştığını söyledi. Hanzadyan, Gülbenkyan'ın TPŞ'deki rolünü biliyordu ve ona, ikisinin de okuldan ortak arkadaşları olan Aram Cevhirciyan aracılığıyla ulaşmıştı:

> Hanzadyan saharın tüm kıvrımlarını [metinde aynen böyle] dip bucak biliyor; [komisyondaki] diğer üyeler kartograf olmadığı için topografik konumlar hakkında belirli talimatlara göre haritayı çizebilecek tek kişi o; anladığıma göre Hanzadyan bu işi istediği yöne çevirebilir ve bu meseleyi [gizli] tutacağım hususunda konumuma ve ismime güvenerek, benimle kişisel olarak temasa geçmek istiyor. Şirketimizin Irak tarafında kalmasını istediği noktaları öğrenmeyi arzu ediyor.[5]

Uluslararası sınırlar sadece 2.000 sterlin (100 bin sterlin?) karşılığında tam da istediğiniz gibi çizilebilecekken toplantılarla, protokollerle ve anlaşmalarla neden uğraşasınız ki? Ötekiler başlangıç çizgisine gidebilirdi. Gülbenkyan doğrudan bitiş çizgisine varıyordu.

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

BİRİNCİ BÖLÜM

ÇIRAK
1869-1914

"Bütün İstanbul bana öfke kussa bile itibarım sarsılmaz, zira parlamak istediğim yer Türkiye değil."
K.S. Gülbenkyan

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

— BİR —

İSTANBUL, 1869

Kalust Gülbenkyan'ın yaşamöyküsü pek çok şekilde tanımlanabilir ama kesinlikle bir sıfırdan zengin olma hikâyesi değildir. Üç erkek kardeşin en büyüğü olan Kalust 1869 yılında, devasa Osmanlı İmparatorluğu'nun başkenti İstanbul'da varlıklı Osmanlı Ermeni'si bir ailede doğdu. Ailenin hayatı Boğaz'ın her iki yakasında da geçtiği için küçük Kalust açısından Avrupa ile Asya arasında seyahat etmek sıradan bir işti. Gülbenkyan'ların evi ve Kalust'un ilkokulu Aramyan-Uncuyan, şehrin Asya yakasında, Kadıköy'deydi.[1] İşyerleri ve depolar ise Avrupa yakasındaydı. Tatiller de Marmara Denizi'ndeki adalarda geçirilirdi.

Kalust'un elimizdeki en eski fotoğraflarından birinde onu, Osmanlı'nın 16. yüzyıl başlarında fethettiği Mezopotamya'nın geleneksel kıyafetlerini giymiş iki kişinin yanında, Avrupai kıyafetler içinde, biraz zoraki, poz verirken görüyoruz. Sağ tarafındaki iki kişi büyük olasılıkla akrabaları, belki de Bağdatlı Kuyumciyan ailesinin üyeleri. Gülbenkyan'lar tüccar ve sarraf oldukları için İzmir, Beyrut ve Bağdat gibi büyük Osmanlı şehirlerindeki; Bulgaristan ve Mısır gibi eskiden Osmanlı'ya ait olan uzak topraklardaki; ayrıca Marsilya ve Manchester'daki iş ortaklarıyla düzenli iletişim halinde bulunuyorlardı. Osmanlı'da üretilen ham pamuk, yün, tiftik ve afyonu ihraç ediyor,

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

Manchester'dan kumaş, Fransa'dan zücaciye ürünleri, Bakü'den de gazyağı ithal ediyorlardı. Doğu Ekspresi'nin son durağı olan Sirkeci ile Kapalıçarşı'nın orta noktasında bugün de görülebilen, 17. yüzyıl tarihli büyük bir atölye, depo ve büro kompleksi olan Büyük Valide Han'da Gülbenkyan'ların da birden fazla bürosu vardı.

İstanbul'da birkaç yüz bin Osmanlı Ermeni'sinin bulunmasına karşın (toplam nüfusun yüzde 15'i), Ermeni cemaatinin tüccarlardan oluşan seçkinleri (*amira*'lar*) sadece 165 aileden ibaretti.[2] Dolayısıyla bu son derece hareketli kastın üyelerinin sürekli olarak kendi içlerinde evlenmeleri şaşırtıcı değildi. Kalust'un annesi Diruhi, Sarkis Gülbenkyan'la evlenmeden önce de bir Gülbenkyan'dı.[3] Kalust'un en küçük kardeşi de daha sonra Kuyumciyan ailesinden bir kızla evlenecekti. Dolayısıyla Kalust ile poşulu adam arasındaki ilişki ne olursa olsun, Lorando Sokağı'ndaki** büyük evde yetişen Kalust'un bu gibi ziyaretçileri yadırgamadığı açıktır.

Kadıköy'deki hanede bu Ermenilerin yanı sıra Türkler, Rumlar, hatta belki bir veya iki Fransız da vardı. Çamaşırları yıkamak, yemekleri pişirmek, Sarkis'e kahve yapmak (taze pişmiş kahvesinin gelmesi için bir kez el çırpması yeterliydi), Kalust'u omuzlarına alıp okula götürmek ve eve geri getirmek onların işiydi. Bu uşakların Ermeni Kilisesi'nden olmamasına karşın, Osmanlı döneminde farklı inançlardan insanların birbirlerinin kutsal günlerine saygı göstermeleri yaygın bir tavırdı.

Bölge kilisesi gibi önemli bir istisnanın haricinde, Kalust'un çok sayıda etnik unsurdan oluşan bu imparatorluk başkentinde gerçek anlamda ayrışma gördüğü tek ortam okuldu. Dersler ve dinî törenler Ermenice yapılıyordu. Gülbenkyan'lar birbirleriyle Türkçe yazışıyor ama bunu yaparken Ermeni alfabesini kullanıyorlardı (bu şekilde iletişimlerini daha güvenli hale getiriyorlardı). Resmî açıdan Ermeni cemaati ya da milleti ikinci sınıf olarak tanımlanıyordu: Askerlik gibi bazı vatandaşlık görevlerinden muaf ama padişahın Ermeni olmayan tebaasının maruz kalmadığı bazı vergi ve kısıtlamalara tabiydiler. Şehirdeki *amira*'ların çoğu bu kısıtlamalardan kurtulmak ve ka-

* 1550'lerin sonlarında Arapça "emir" kelimesinden türetilen ve Osmanlı İmparatorluğu'ndaki Ermeni aristokratlar için kullanılan Ermenice sözcük. (Ç.N.)

** Bugün Moda'daki Şair Nefi Sokağı. (Ç.N.)

Ücretsiz PDF Kitap Arşivi - https://rantey.org

pitülasyon adı verilen iki taraflı anlaşmalar kapsamında yabancılara tanınan iltimaslardan ve vergi muafiyetinden faydalanmak için başka ülkelerin vatandaşlığına geçmeyi tercih etmişti.[4]

Gül Beyi'nin Oğulları

Ermeniler 11. yüzyıldan, yani Osmanlıların gelişinden yüzlerce yıl öncesinden beri İstanbul'da yaşıyordu. Fakat Gülbenkyan'lar nispeten bu şehirde yeniydi. Sarkis ve Serop biraderler 1850 yılı civarında İç Anadolu'nun çok daha küçük bir kasabasından gelmişti: Talas. Kalust'un buraya gittiğini gösteren hiçbir kanıtın bulunmamasına karşın, kuşkusuz aile Talas'ı "memleket"leri olarak görüyordu. Yaklaşık 800 Ermeni, 900 Rum ve 500 Türk haneden oluşan Talas'ın en varlıklı sakinleriydi Gülbenkyan'lar. En büyük ev onlarındı (15 odalı). En büyük cehri (boya üretiminde kullanılan bir bitki) ihracatçısıydılar ve Talas'ın "Küçük İskenderiye" olarak bilinen çarşı caddesindeki en şık dükkânlar onlara aitti.[5] Kasabadaki iki Ermeni okulunu ve lisesini inşa ettirmişler, Ermeni Kilisesi'ni taş malzemeden yeniden yaptırmışlardı. Bir Gülbenkyan, ister New York'a ister Nice'e yerleşsin, aile kurumlarının işletme giderlerinden payına düşeni ödemekle ve ihtiyacı olanlara dağıtılmak üzere "memleket"e para göndermekle yükümlüydü.

Erciyes Dağı'nın eteklerinde, morumsu gri kireçtaşı bir bayıra kurulmuş olan Talas, aşağıdaki sıcak düzlükte kavrulan büyük Kayseri şehrine tepeden bakar. Ünlü İngiliz kâşif Gertrude Bell 1909'da Talas'tan geçerken yanındakiler tetikte olması için onu uyarmış. Rehberi Fattûh ve onu korumakla görevlendirilmiş zaptiyeler karşılıklı meseller anlatmış:

> Günün birinde [dedi zaptiye] şeytan Kayseri'ye gelmiş. "Hoş geldin," demişler, "sefalar getirdin." Ve ona şehrin sokaklarını, çarşılarını, camilerini, hanlarını, her şeyi göstermişler. Acıkınca tıka basa doyana kadar yedirmişler; şeytan sonunda gitmek için ayağa kalktığında bir de bakmış ki peleriniyle kemeri yok. Şeytan bile Kayseri hırsızlarının elinden kurtulamaz.

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

"Allah onları hilekâr yaratmış," dedi Fattûh.
"Eh, ne yaparsın?" dedi zaptiye, bir filozof edasıyla... "Dünya böyle."
"Çok da seyahat ediyorlar," diye devam etti Fattûh. "Her şehirde onlara rastlarsın."[6]

Bu olaydan 100 yılı aşkın bir süre sonra Kayseri'ye giden bir başka gezgin (bu kitabın yazarı), Ermeni Kilisesi'ni hayranlıkla izliyordu. Yoldan geçen biri yanında durdu. "Beğendiysen," dedi parmağıyla kiliseyi göstererek, "sana satabiliriz."

Nasıl ki Kayserililer kurnazlıklarıyla meşhursa, Kayserili Ermeniler de özellikle yeni fırsatları yakalamakta ustaydı. Ayrıca adeta Kayseri Ermenilerinin Montague ve Capulet'leri* olarak bölgedeki tüm soydaşlarını taraflardan birini seçmek zorunda bırakan Melkonyan-Frenkyan düşmanlığı nedeniyle de kavgacı yapılarıyla nam salmışlardı. Varlıklı Ermeniler, Kayseri'nin kavurucu yaz sıcağından kaçmak için Talas'taki serin bağlara ve çayırlara sürekli olarak faytonlarla gidip gelirdi.

Talas'taki erkek okulu Vart Badrikyan'ın kapısının üstünde taştan yapılmış bir ithaf levhası vardı:

> Vart Badrik soyundan Gülbenk'in, sevgiyle iyiliğin yolunu takip eden oğlu; en büyüğü Avedik, küçükleri Gülabi, Kalust ve Kerop, kız kardeşleri Marina ile Serpuhi ve erkek kardeşleri Hovhannes'in ruhu için bu okulu Ekim 1847'de ulusumuza hediye ettiler.

1800'de Talas'ta doğan Gülabi Gülbenkyan, Kalust Gülbenkyan'ın dedesiydi. Vart Badrik ise tüm Gülbenkyan'ların soylarını dayandırdıkları savaş beyiydi: "Gül benk", "Gül Beyi" anlamına gelen Vart Badrik'in Türkçesiydi.

Vart Badrik 11. yüzyılda Van Gölü'nün güney kıyısının hâkimiydi; o dönemde bölge, Ermeni Vaspurakan Prensliği'ne bağlıydı. Vaspurakan 1021'de Bizans İmparatorluğu'na katılınca, önde gelen Ermeni aileler ve onların hizmetlileri batıya, Kapadokya'ya gönderildi. Anlaşılan Vart Badrik'in ürkütücü şöhreti, epeyce utangaç ve içine kapalı

* William Shakespeare'in *Romeo ve Juliet* oyunundaki iki düşman aile. (Ç.N.)

Ücretsiz PDF Kitap Arşivi - https://kanley.org

bir çocuk olan Kalust'a okul bahçesinde pek de itibar kazandırmadı. "Benk" sözcüğü Farsça "benek" sözcüğüne benziyor – bu benzerlik de okulda "benek surat" lakabı takılan Kalust için rahatsız ediciydi.

Gülbenkyan'ların yaptırdıkları okulu hediye ettikleri "ulus" 1847'de bir ulus-devlet, hatta siyasi bir ülkü bile değildi. Ermeni krallıklarının en sonuncusu 1375'te Memlûkler tarafından fethedilmiş, o tarihten sonra da Anadolu'daki Ermeniler; Bizans, Pers ve Babür imparatorluklarının tebaası olarak yaşamış ve zaman zaman da üst düzey görevlere getirilmiş soydaşları gibi, Osmanlı İmparatorluğu tebaası olarak kendilerine (kimi zaman çok başarılı) yeni hayatlar kurmuşlardı. "Ulus" sözcüğü bu bağlamda Osmanlı Ermenilerinin, padişahın tebaasındaki milletlerden ya da etkin topluluklardan biri olarak kendi cemaatlerini yönetmekte kullandıkları bir dizi kurum anlamına geliyordu.

Ermeniler Hıristiyanlığı ilk kabul eden halklar arasında yer alıyordu ve Ermeni Kilisesi'ne, Ermeni ayinlerine ve Ermeni diline bağlılık, en zorlu koşullarda bile cemaati bir arada tutuyordu. Osmanlı Ermeni'si bir *amira* olarak Kalust elbette ki sadece zihinlerde var olan bu "ulus"tan memnundu ve yeniden ulusal bir "vatan" kurma yönünde bir arzuyu hiçbir zaman dile getirmemişti. Osmanlı Ermenilerinin paylaştığı bir başka bağ ise padişaha olan sadakatti. Bu sadakat karşılığında padişahın topraklarında güvende oluyor ve dinlerini diledikleri şekilde yaşayıp başka bazı ayrıcalıklardan da yararlanıyorlardı.

Aralarındaki anlaşma böyle olsa da 1895'ten sonra padişah sözünde durmadı ve Ermeni tebaasını planlı şiddet dalgalarına maruz bıraktı. Talas'ın eski sakinlerinden birinin de dediği gibi, "1915-1916 yıllarında Ermeniler imha edildi. Bazılarını katlettiler, bazılarını sürgüne gönderdiler. Türkler de onlardan kalan arazilere, evlere el koydu. Böylece oranın ağası oldular."[7] Kiliselere ve okullara saldırıldı, taşları çalındı. Erkek okulundaki ithaf levhası bile, Talas'ta kalan tek Ermeni tarafından 100 koyun karşılığında satın alınmasaydı ortadan kaybolacaktı. Batıda da İstanbul'un 1914'te yüzde 25 olan Ermeni nüfusu 1920'de yüzde 8,5'e düştü.[8] Yine de Gülbenkyan'ın dünya görüşü hemen hemen hiç değişmedi. 1923 yılında bile ailesinin bu sistem içindeki konumunu, eski bir Jöntürk olan bir bakana aynı sabitfikirle anlatıyordu. "Ülkenin daima son derece sadık tebaası ve dostu olan bizler," diye yazan Gülbenkyan, zulümden, yani mevcut durumda İstanbul'daki aile varlıklarına el konmasından daha fazlasını hak ettiklerini

Ücretsiz PDF Kitap Arşivi - https://rantey.org

söylüyor. "İlişkilerim ve konumum itibarıyla," diye devam ediyordu, "bundan büyük üzüntü duyuyorum. Her zaman ve daima ülkemizin yeniden canlanmasını istediğim gerçeğini göz ardı edemezsiniz ve bu gerçeği geçmişte defalarca kanıtladığıma inanıyorum."[9]

"Ülkemizin yeniden canlanması", 1839'da Sultan Abdülmecid tarafından başlatılan Tanzimat reformlarının amacıydı. Bu kapsamlı ve son derece iddialı program, imparatorluğun vergi sistemini, ekonomisini, silahlı kuvvetlerini ve idari yapısını modernleştirmeyi, hatta kendi kendini yöneten farklı etkin topluluklar yerine, üniter bir Osmanlı toplumu kimliği oluşturmayı hedefliyordu. Reformlar Abdülmecid'den sonra tahta çıkan Abdülaziz döneminde de devam etti ama tutucu ve muhafazakâr bir padişah olan II. Abdülhamid'in 1876'da tahta çıkmasıyla sona erdi. Bir Tanzimat çocuğu olan Gülbenkyan ise "yeniden canlanma" umudunu, diğer Osmanlı Ermenilerinin çoğundan daha uzun süre korudu.

Gladstone'un Tatlı Nağmeleri

Ermeni ve Rum milletlerinin aksine, Osmanlı Türkleri ve Araplar Tanzimat reformlarının sunduğu fırsatlardan yararlanmak için hemen hemen hiçbir şey yapmamıştı. Müslüman aileler çocuklarını daha kapsamlı bir müfredata ve rejimin ya da imparatorluğun her yerinde (Talas dahil) ücretsiz okullar açan Amerikan misyonerlerinin getirdiği yeni fikirlere maruz bırakma konusunda isteksizdi.[10] Oğullarını, Kuran surelerini ezberden okumak dışında hemen hemen hiçbir beceri kazandırmayan medreselere göndermeyi tercih ediyorlardı. Eğitim reformları sayesinde bir Müslüman burjuvazisi oluşturmaya yönelik ümitler hayal kırıklığıyla sonuçlanmıştı. Osmanlı Türkleri ve Araplar, Gülbenkyan'ların 19. yüzyılda benimsedikleri alafranga alışkanlıkları edinme konusunda daha yavaştı: Batılı tarzda kıyafetler, sofrada ayrı tabaklardan yemek (yere konan ortak bir çanaktan yemek yerine), yemeği önce kadınlara ikram etmek (erkekler yerine) vesaire.[11]

Her türlü iç ve dış ticaret ve üretimde Ermeni ve Rumların hâkimiyeti sürüyordu. Sonuçta Osmanlı İmparatorluğu gibi rüşvete dayalı bir yapıda bile bakır, gazyağı ya da deniz taşımacılığı imtiyazlarını elde tutmak için biraz da sağduyuya ihtiyaç vardı. Temel tekno-

Üretim PDF Kütüphanesi

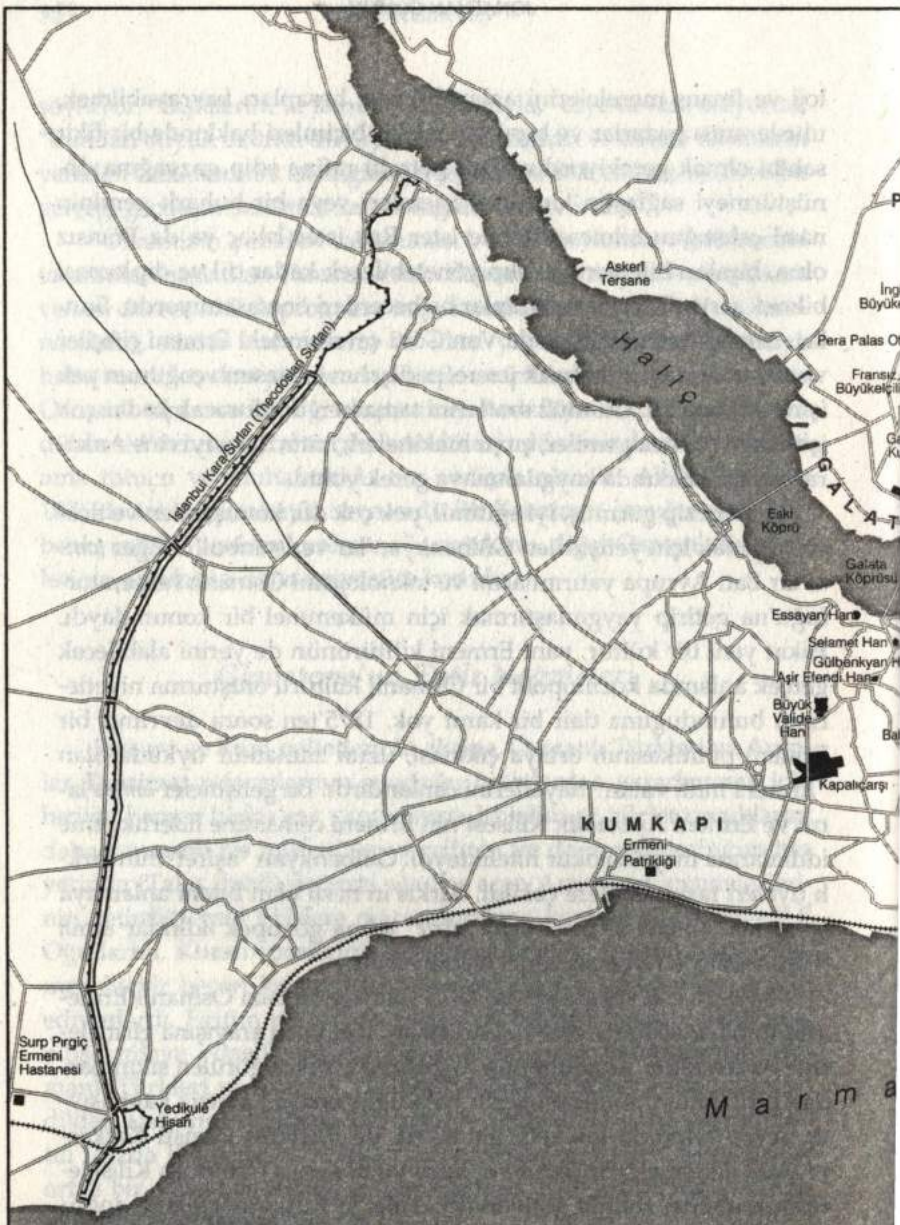
loji ve finans meselelerini anlayabilmek, hesapları kavrayabilmek, uluslararası pazarlar ve bunların işleyiş biçimleri hakkında bir fikir sahibi olmak gerekiyordu. Ham petrolü rafine edip gazyağına dönüştürmeyi sağlayan kimyasal işlemleri veya bir buharlı geminin nasıl çalıştığını bilmeseniz bile ister Rus ister İskoç ya da Fransız olun, bunları bilenleri işe alıp yönetebilecek kadar dil ve diplomasi bilmek şarttı. Türkler ve Araplar bu becerileri önemsemiyordu. Bunlar, Adana ovasındaki ya da Van Gölü çevresindeki Ermeni çiftçiler ve çobanlar da dahil olmak üzere, padişahın tebaasının çoğunun pek işine yaramazdı. Gündüz saatlerini tamamen dolduracak kadar çok iş varken buharlı gemiler, çırçır makineleri, hatta daha iyi cins Ankara keçileri hakkında kaygılanmaya gerek yoktu.

Çok gezip görmüş, iyi eğitimli, pek çok dili konuşabilen ve ticaret yapmak için yetiştirilen Gülbenkyan'lar ve İstanbullu diğer *amira*'lar Batı Avrupa yatırımlarını ve teknolojisini Osmanlı İmparatorluğu'na getirip yaygınlaştırmak için mükemmel bir konumdaydı. Fakat yeni bir kültür, yani Ermeni kültürünün de yerini alabilecek gerçek anlamda kozmopolit bir Osmanlı kültürü oluşturma niyetlerinin bulunduğuna dair bir kanıt yok. 1875'ten sonra devrimci bir Ermeni politikasının ortaya çıkması, uzun zamandır uykuda olan "Ermeni milli vatan" hayallerini canlandırdı. Bu gelişmeler *amira*'ların ve Ermeni Apostolik Kilisesi'nin Ermeni cemaatine liderlik etme iddialarına meydan okur nitelikteydi. Gülbenkyan "aşiret"inin farklı üyeleri farklı yönlere çekildi. Sarkis'in nesli olan biteni anlamaya çalışırken Kalust'un nesli için *patrie** adına gözüpek adımlar atma düşüncesi çok heyecan verici olabiliyordu.

Böylece çok sayıda etken, 1875 sonrasında bazı Osmanlı Ermenilerinin padişahın yerini alabilecek bir koruyucu arayışına girmelerine neden oldu. Anadolu'nun doğusunda açıkça görülen sıkıntılardan biri, padişahın Ermenilerin yaşadığı baskıya kayıtsız kalmasıydı. Aynı derecede kuvvetli bir teşvik de Rusların komşu Kafkasya'daki ilerlemesiydi. Ruslar onlarca yıl boyunca Ortodoks Kiliselerinin muhafızı rolünü üstlenmişti. Tiflis'te Rusların güneye doğru ilerlemesinden büyük fayda sağlamış geniş bir Ermeni cemaati vardı. Rus kuvvetlerinin Kafkaslar'ın içine doğru ilerlemesini sağlayan

* (Fr.) Vatan, anayurt. (Ç.N.)

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

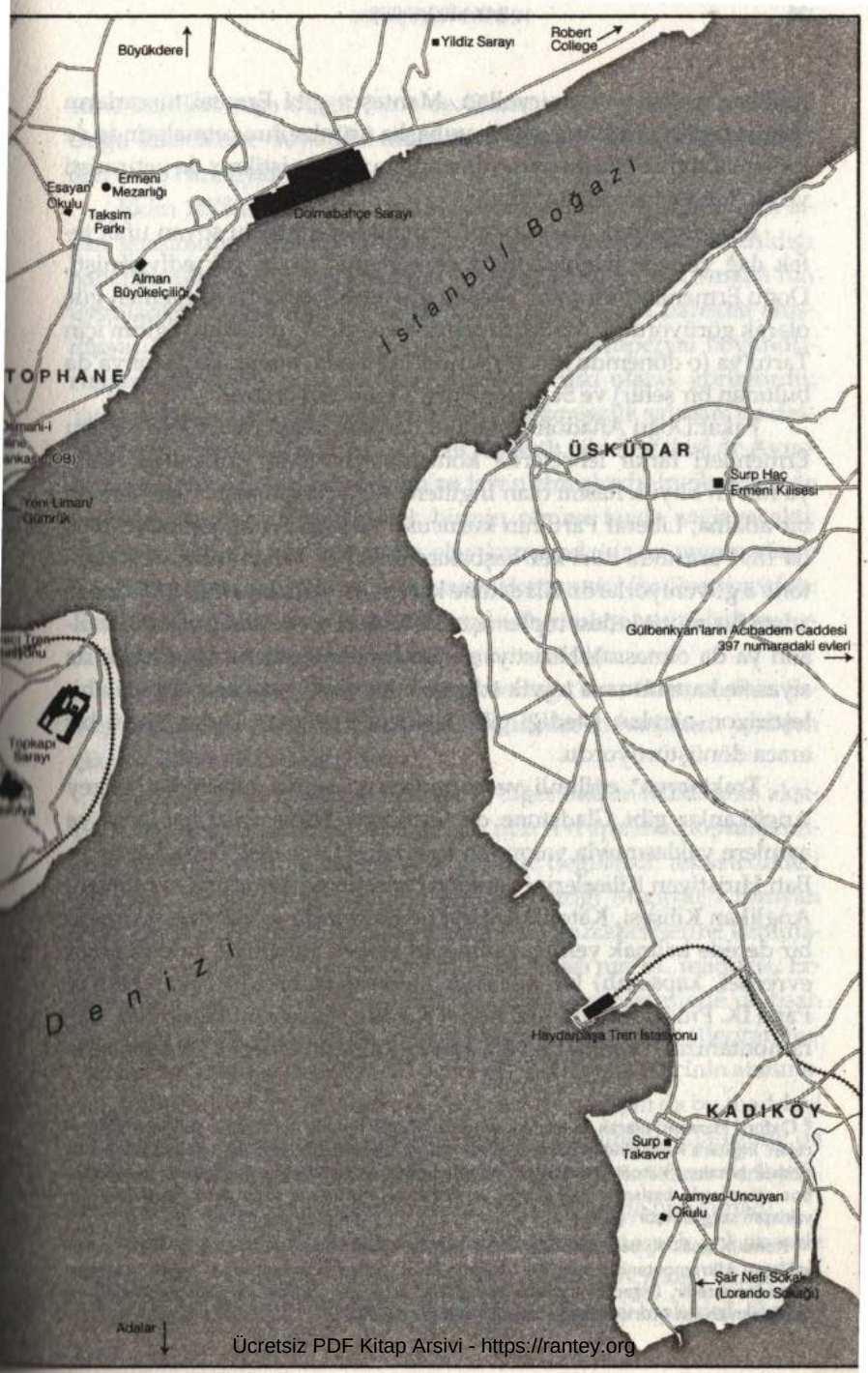

19. yüzyıl sonlarında İstanbul

1 kilometre

1 mil

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

tüneller, yollar ve demiryolları, Mantaşev gibi Ermeni tüccarların Rus pazarlarına kilim, gazyağı ve başka ürünler ihraç etmelerinde de kullanılabilirdi. Ruslar aynı zamanda huzur ve istikrar da getirmişti ve bu, ticaret için daima iyiydi.

Rus Kazakları, yüzyıllardır Ermeni kervanlarını soyan ufak tefek dağ ve tepe hanlıklarını göçe zorlamış ya da yok edivermişti. Doğu Ermenilerinin çoğu, Rusları güvenebilecekleri bir egemen güç olarak görüyordu.[12] Maddi imkânları elverirse, oğullarını eğitim için Tartu'ya (o dönemde Rus İmparatorluğu'nda, bugün ise Estonya'da bulunan bir şehir) ve St. Petersburg'a gönderiyorlardı.

Fakat Doğu Anadolu, İstanbul'dan çok uzaktaydı; Batı ve Doğu Ermenileri farklı lehçelerde konuşuyordu. Batı Ermenileri, Rusya'nın en büyük hasmı olan İngiltere'ye bel bağlamıştı. Özellikle de bir adama, Liberal Parti'nin kurucusu ve sağduyulu sesi olan, 1868 ile 1894 arasında dört kez başbakanlık yapan William Ewart Gladstone'a güveniyorlardı. Gladstone karizması ve belagatiyle 1870'lerde adeta bir mürit kitlesi toplamıştı. Bu kitleyi (oy kullanma hakları olsun ya da olmasın), Hıristiyan inançlarını ve ahlaki değerlerini de siyasete karıştırmaya teşvik ediyor; böylece siyaseti neredeyse ilahileştiriyor, olayları istediği gibi şekillendirebilecek kadar güçlü bir araca dönüştürüyordu.

Traktaryen* eğilimli ve sorgulamayı seven bütün üst düzey Anglikanlar gibi Gladstone da Ortodoks Kilisesi'nin ilahiyata ve ayinlere yaklaşımıyla yakından ilgiliydi. Hatta 1840'larda Doğu ve Batı Hıristiyan Kiliselerini yeniden birleştirme umuduna kapılmıştı. Anglikan Kilisesi, Katolik Kilisesi'ndeki reform yüzünden iki arada bir derede kalmak yerine, kelimenin gerçek anlamıyla katolik (yani evrensel, kapsamlı) bir kilisenin merkezi olabilirdi. Fakat 1870'te Papa IX. Pius liderliğindeki Roma Katolik Kilisesi muhafazakâr, ultramontanizm** yanlısı bir yola girince kilisenin birliğini yeniden tesis

* Oxford Hareketi olarak da bilinen, sonradan Anglo-Katolik mezhebine dönüşen dinî hareket. İngiltere Kilisesi'ndeki bazı üst düzey din adamlarının, Hıristiyanlığın geçmiş dönemlerindeki birtakım Katolik inançlarının ve geleneklerinin yeniden canlandırılması gerektiğini öne sürmesiyle başlamış; liberalizme ve Protestan görüşlere karşı daha geleneksel bir yaklaşım sergilemiştir. (Ç.N.)

** Roma Katolik Kilisesi'nde Papa'nın ve Papalık kurumunun "yanılmazlığı"nı benimseyen yaklaşım. Ultramontanizm sözcüğü "dağların ötesi" anlamına gelmekte ve "dağlar"la Alpler kastedilmektedir. Diğer bir deyişle, Avrupalılar açısından Vatikan vurgusu yapılmakta ve Vatikan'ın en üst otorite olduğu savunulmaktadır. (Ç.N.)

Ücretsiz e-Kitap Arşivi - https://rantey.org

etme ümitleri suya düştü. Yine de Gladstone, Ermenilere ve diğer Doğu kiliselerine duyduğu muhabbeti korudu. Ermeniler her şeyden önce Hıristiyan kardeşleriydi.

Ekim 1875'te İngiltere, Hersek'teki Ortodoks Hıristiyanların isyan girişiminin padişah tarafından şiddet kullanılarak bastırıldığı haberini aldı. Ertesi yılın haziran ayına gelindiğinde, Osmanlı'nın uyguladığı vahşete dair haberlere karşı artık bir halk hareketi oluşmuştu. İngiltere zaten uzun süredir kendisini emperyal boyunduruktan kurtulmuş yeni devletlerin savunucusu olarak görüyordu; Yunanistan'ın padişaha karşı yürüttüğü bağımsızlık savaşını da desteklemişti. 1860'lardaki Garibaldi ve Kossuth gibi (her ikisi de Avusturya-Macaristan İmparatorluğu'na isyan etmişlerdi) İngiltere'de de kitleleri etrafına toplayabilecek birinin olması fayda sağlayacaktı. "Bulgar Dehşeti" adı verilen bu olay karşısında da en uygun sözcü Gladstone'du. Eylül 1876'da *Bulgarian Horrors and the Question of the East* [Bulgar Dehşeti ve Doğu Sorunu] adlı risaleyi yayımladı ve ardından İngiltere genelinde bir miting turuna çıktı.

Berlin Kongresi, Osmanlı İmparatorluğu'nun Osmanlı-Rus Savaşı'nda aldığı yenilginin ardından Balkanlar'ın haritasını yeniden çizmek üzere 1878'de toplandı.

Karadağlılar, Sırplar, Bulgarlar ve diğer Balkan halklarının aksine, Ermeniler Osmanlı İmparatorluğu'nun Avrupa'daki topraklarından gelmiyorlardı ve bağımsızlık peşinde değillerdi; tek istedikleri güvende olmaktı. İstanbul'daki Ermeni Patriği Mıgırdiç Kırımyan 1878'de Berlin'e gitti fakat kongrenin resmî müzakerelerine katılmasına izin verilmedi. Yine de Berlin Antlaşması'nın 61. maddesi, Ermenilerin zaferi olarak alkışlandı. Bu madde çerçevesinde padişah Doğu Anadolu'daki vilayetlerde bulunan Ermeni cemaatlerinin huzurunu ve refahını denetlemek üzere iki İngiliz gözlemcinin atanmasını kabul ediyordu. Ne yazık ki İngilizler de padişah da bu maddeyi pek ciddiye almadı ve uygulama hayata geçirilmedi. Gladstone da 1880'de Downing Street'teki başbakanlık konutuna tekrar yerleştikten sonra padişaha hemen hemen hiçbir dayatmada bulunmadı.

Kabul etmek gerekir ki Gladstone'un önünde pek çok mesele vardı. 1886'da Gülbenkyan henüz Londra'da öğrenciyken, Gladstone İrlanda'ya özerklik verilmesi konusunda halkın tepkisini ölçmek

İstanbul Bilgi Üniversitesi Kütüphane ve Dokümantasyon Daire Başkanlığı

için "Hawarden Balonu"nu* uçurmuştu. Bu "balon" İngiltere'nin her yanında şok etkisi yaratmış, Liberal Parti'nin de mahvına sebep olmuştu. Gladstone, 1890'da Osmanlıları Ermenilere kötü muameleyle suçlamaya başladığı sırada hem kendisi hem de Liberal Parti eski gücünü çoktan kaybetmişti. Fakat 1894'te, neredeyse tamamen kör ve ömrünün sonuna gelmiş haldeyken bile Gladstone iman sahiplerini haklı bir öfkeye teşvik edebiliyordu.[13] James Bryce** gibi yorulmak bilmez mücadelecilerin daveti üzerine şaşırtıcı sayıda piskopos, lord ve milletvekili, İngiliz-Ermeni Derneği (kuruluş 1893) gibi Ermeni dostluk cemiyetlerinin kurullarında yer almaya gönüllü oluyordu. Fakat söylenenlerin ve öfkenin gerçekte ne anlama geldiği artık pek net değildi. Eski, bildik nakaratları dinlemek ve korkunç zulüm haberleri vermek üst sınıfı ara ara galeyana getirmekten başka bir işe yaramaz hale gelmişti.

İngiltere'deki Ermeni cemaati ve genel anlamda Batılı Ermeni cemaati, Gladstone'dan (1876) Edward Grey'e (1896) kadar tüm politikacıların aslında en parlak vaatlerini ve sözlerini, mesai saatleri dışındaki zamana sakladıklarını ne yazık ki bilmiyordu. Gladstone tarzı bir dindarlık, görgü ve nutuk, majesteleri kraliçenin hükümetinin duruma müdahale edeceğine dair bir taahhüt olarak algılanıyordu. Demiryolu mühendisi Henry Barkley, Anadolu seyahati sırasında 1890'da Kayseri'ye gittiğinde karşılaştığı her Ermeni onu, tüm vaatleri yerine getirmek üzere gelecek İngiliz ordusunun öncü kuvveti zannetmişti. Talaslı bir Ermeni, "Siz dünyanın en zengin halkı olmakla meşhursunuz," demişti. "Aslında olması gerektiği gibi bizi yönetmeye gelmeyecekseniz bile, en azından yol, demiryolu, köprü ve diğer imar işleri için 20-30 milyon harcayarak biz Hıristiyanlara yardım etmek zorundasınız." [14]

* İrlanda'nın özerkliğini teklif etmeyi düşünen Başbakan Gladstone'un oğlu Herbert, teklif öncesinde halkın nabzını tutmak üzere, ailenin konutunun bulunduğu Galler bölgesindeki Hawarden'da bir gazeteye, babasının İrlanda Parlamentosu'nu kurmayı düşündüğü bilgisini sızdırdı. Diğer gazetelere de hızla yayılan bu haber, muhafazakârların yanı sıra Gladstone'un lideri olduğu Liberal Parti'den de büyük tepki aldı. Bu olay, "Hawarden Balonu" olarak anılmaya başladı. (Ç.N.)

** Ermeni hareketinin İngiltere'deki en önemli destekçilerinden. James Bryce (Vikont Bryce) (1838-1922): İngiliz politikacı, diplomat, tarihçi. (Ç.N.)

Ücretsiz PDF Kitap Arşivi https://rantey.org

İhtiyatlı Vatanseverler

Öteki Osmanlı Ermenileri ise Rusları, İngilizleri, Amerikalıları veya başkalarını bekleyecek değillerdi. İyi örgütlenmiş Ermeni partilerinin kendi uluslararası ağlarıyla kışkırttıkları devrimci sosyalizm sayesinde kendi kendilerine özgürleşeceklerdi. 1887'de radikal sosyalist Sosyal Demokrat Hınçakyan Partisi, üç yıl sonra da Ermeni Devrimci Federasyonu, yani Taşnak Partisi kurulmuştu. Gülbenkyan'lar gibi *amira*'lar açısından bunlar çok şaşırtıcı ve rahatsız edici gelişmelerdi. Bu partiler, Ermeni *yerkir*'ine (anavatana) duyulan özlemin yanı sıra amaçlarına ulaşmak için şiddeti savunmaya da hazırdı. 1891 tarihli bir bildiride, uyuyan Ermeni halkını "ellerine silah alıp" uyandırmaya önderlik edecekleri ifade ediliyordu. Taşnakların 1896'da İstanbul'daki nefes kesen Bank-ı Osmani-i Şahane işgali, bu bildirilerin ne kadar ciddi olduğunu gösteriyordu. Taşnaklar ile Hınçaklar arasındaki kavgalar da aynı derecede şiddetli olabiliyordu.

Bu gibi partilerin hepsi de arada sıkışıp kalmış, kalabalık nüfuslu, ideolojik meselelere vakti ya da eğilimi olmayan, gerçek *yerkir*'in ne olduğunu bilen Ermeni köylülere ve çiftçilere hitap ediyordu; bu *yerkir*, hayatında hiç toprak sürmemiş Ermenilerin anlatıp durduğu pastoral hayattan epeyce farklıydı. Kendi siyasi duruşlarını dile getirme ya da yayma imkânı olmayan bu ana topluluk, kendilerine hitap edenlerin inançlarını yansıtan bir aynadan ibaretti. 1890'ların ortalarından itibaren Osmanlı şiddetini en fazla yaşayanlar, tecrit edilmiş bu topluluklar olmuştu. Zeytun'daki* gibi bazı durumlarda Ermeniler bu şiddete karşılık vermişler ve destek anlamında pek de bir şey yapamayan Taşnaklar ve Hınçaklardan övgü almışlardı.

Bütün bu gümbürtülü konuşmalar, parti manifestoları ve pervasız şiddet olayları Gülbenkyan'lar için ne ifade ediyordu? Tanzimat döneminde İstanbul'da yetişmiş, sonra da Gladstone'un üçüncü başbakanlık döneminde öğrenci olarak Londra'da yaşamış olan Kalust için ne ifade ediyordu? *Amira*'lar açısından ticaretlerine yönelik pek çok tehdit anlamına geliyordu, hepsi bu. Bu kayıtsızlık nedeniyle 20. ve 21. yüzyıl Ermeni tarihçileri bu *amira*'ları, vatansever "öz"den yok-

* Kahramanmaraş sınırları içinde, bugünkü adı Süleymanlı olan yerleşim. Ermenilerin Osmanlı'ya karşı ayaklanmasının sembol noktalarından biridir. (Ç.N.)

Ücretsiz PDF kitap Arşivi: https://rantv.org

sun, sahte Ermeniler olarak tanımlıyor. Hatta *amira*'ların kendi cemaatlerine yaptıkları cömert yardımlar bile suçluluk duygusunun bir karşılığı olarak görülebiliyor. Örneğin, Gülbenkyan'ın kayınbiraderi, eniştesinin Ermeni ülküsüne yaptığı katkıların "ehemmiyetsiz" olduğunu ve onun "iyi bir Ermeni" olmadığını öne sürmüştü.[15]

Hatta bazı *amira*'lar işbirlikçi olmakla suçlanıp karalanmışlardı. Artin Dadyan Paşa (1830-1911) hakkında söylenenler bu anlamda bize çok şey anlatıyor. Paris'te eğitim gören Dadyan mükemmel bir Ermeni aileden geliyordu (Gülbenkyan'larla da evlilik yoluyla akrabaydı) ve 1848'den itibaren Osmanlı Dışişleri'nde çalışmış, 1887'de vezirliğe yükselmişti. Hayatının sonraki döneminde bu sicili sorgulanan Dadyan şöyle cevap vermişti: "Bizimki gibi zayıf bir topluluk ne kadar tehlikeli bir duruma düşerse düşsün, ayaklanmalardan kaçınmak, böylece korkunç cezalar görmeyi de önlemek üzere devlete sadık kalmak bizim vazifemizdir. İhtiyatlı vatanseverlik de vatanseverlik değil midir?" Bir Ermeni, 2002 yılında bu sözleri "korkakça bir mazeret" olarak adlandırdı. Hem Gülbenkyan'ların hem de Dadyan'ların yardım faaliyetleri, vicdan azabından kurtulmaya çalışan "sahte Ermeniler"e örnekti.[16]

Gülbenkyan'lar Ermeniliği ve Osmanlılığı birbiriyle çatışan kimlikler olarak görmüyordu. Bu etiketler birbirine bağımlıydı: Sadakat gösterecekleri bir padişah olmazsa Ermeniler kendilerini nasıl "sadık millet" olarak görebilirlerdi? Belki de bu aslında çok kırılgan bir kimlikti. Sadakat büyük ölçüde ne yapıldığıyla değil ne yapılmadığıyla (isyan, silah taşıma, başkalarını din değiştirmeye teşvik etme) ölçülüyordu. Batı Avrupa kıyafetleri ve tavırlarının moda olması, işe daha da kozmopolit bir hava katmıştı, hatta kimi zaman biraz tuhaf bir manzara oluşturuyordu. Örneğin, Bağdatlı kuzenleriyle çektirdiği fotoğrafta küçük Kalust'un İngiliz tarzı kıyafeti, olması gerekenden çok daha bol görünüyor. Bu kozmopolit dünyada, İngiliz ve Fransız uşaklarla dolu bir hanede, ailenin uzaklardaki tüccar akrabalarının düzenli ziyaretleriyle geçen çocukluğu, Gülbenkyan'ın zihniyetini de şekillendirmiş olsa gerek. Bu ortam onu "iyi bir Ermeni" yapmamış olabilir, ama uluslararası ticarette oynayacağı role hazırladığına hiç kuşku yok.

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

— İKİ —

MARSİLYA, LONDRA VE BAKÜ, 1883-1888

Gülbenkyan'lar ailelerini "Doğulu" olarak tanımlıyor, bu sözcükle ataerkilliği kastediyorlardı. Ailenin çocukları dadılar, özel öğretmenler ve mürebbiyeler tarafından yetiştirilir, anne babalarıyla sınırlı vakit geçirirdi. Babalar sözleri kanun kabul edilen, mesafeli, saygı gösterilen figürlerdi. Oğullarını, işi öğrenmeleri için yurtdışındaki akrabaların yanına veya imparatorluk sınırları içindeki başka yerlere çalışmaya gönderirlerdi. Evlilikleri de babalar ayarlardı: Oğullarının *odar*'larla yani Ermeni olmayan kızlarla değil, benzer statüdeki Ermeni kızlarıyla evlenmesi gerekiyordu; kızlar ise 13 ile 16 yaş arasında evlendirilirdi. İster kısa bir ziyaret ister çok daha uzun bir konaklama için olsun, kuzenler ve uzak akrabalar birbirlerinin evinde daima memnuniyetle karşılanırdı.

Kalust, babasının gönderdiği mektupların nüshalarını tuttuğu defterlerinden birini saklamıştı, bu sayede bu tür bir ailede sistemin nasıl işlediğini anlayabiliyoruz. Her zamanki gibi Ermeni alfabesiyle Türkçe kelimelerin kullanıldığı bu mektuplarda evin hizmetlilerinden mi yoksa akrabalardan mı bahsedildiği belli olmuyor. Her iki gruptakiler için de kimi Fransızca ("Mösyö Jacques") kimi Türkçe ("Hacı Hanım") lakaplar kullanılıyordu. Bir özel öğretmen ya da başka bir hizmetli aynı aileye birkaç nesil boyunca hizmet edebili-

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

yordu. Hizmet edemeyecek kadar yaşlandıklarında ise işten çıkarılmayıp tüm bakımları sağlanıyordu ve aile içi anlaşmazlıklarda gayriresmi bir üst merci olarak bu kişilere sık sık başvuruluyordu. Bu uygulamanın önce Kalust'un, sonra da onun tek oğlu Nubar'ın özel öğretmeni olan "Baron" Setrak Devgantz için geçerli olduğunu kesin olarak biliyoruz. Bazı durumlarda da bu hizmetliler, darda kalmış uzak akrabalar olabiliyordu.

Ekim 1883'te Sarkis en büyük oğlunu Batı'ya, Marsilya'da yaşayan kayınbiraderi Agop Selyan'ın yanına gönderdi. Kadıköy'deki Ermeni okulu Aramyan-Uncuyan'ı bitiren Kalust'un normal koşullarda İstanbul'un önde gelen Fransız okulu Saint-Joseph'e ya da Amerikan okulu Robert Kolej'e gitmesi beklenirdi. Bir İngiliz okulunda eğitim görmesinin istenmesi, Sarkis'in işlerinin çok iyi gittiğini ve oğullarını Eton'a ve Harrow'a göndermeye başlayan en varlıklı *amira*'ları örnek aldığını düşündürüyor.

Fakat Sarkis'in Marsilya'daki Selyan'a gönderdiği mektup, başka bir nedenin olduğunu gösteriyor:

> Kalust sürekli kâbuslar gördüğü için onu yatılı okula vermek istemiyoruz. Marsilya'ya gitmek için yola çıkana kadar hep annesinin odasında yattı... Kendini ifade edemiyor. Annesi çok üstüne düştüğü için çocuk gergin ve utangaç. Neredeyse tek kelime bile etmiyor. Türkiye'de bir kıza "merhaba" demişliği yok; bence bunun ahlaksızlık olduğunu düşünüyor. Karakterinin değişeceğini umarak Avrupa'ya gönderdik.[1]

Kalust'a "Baron" Devgantz eşlik ediyordu. Marsilya'ya vardıktan kısa süre sonra ikisi birlikte fotoğraf çektirmişti. Devgantz'ın yanında olması kuşkusuz Kalust'un Türkçe konuşulan, sıcak aile ortamından çıkıp daha az aşina olduğu bir ortama geçişte yaşadığı zorlukları hafifletmişti. Devgantz'ın bir başka görevi de Kalust'un kaydettiği ilerlemeyi Sarkis'e bildirmek, alkolden ve Marsilya'nın eğlence merkezi Joliette'ten uzak durduğu konusunda teminat vermekti.[2]

Akdeniz'in en önemli limanlarından Marsilya, en azından 1888'de Şark Ekspresi demiryolu açılana dek, İstanbul'dan Fransa'ya seyahat edenler için ülkeye giriş noktasıydı. Şehir önemli bir ticaret

merkezi olduğu için henüz 1884'te bile kayda değer bir Ermeni cemaati vardı ve Talaslı Selyan ailesi de bu cemaatin içindeydi. Kalust, Ticaret Okulu'ndaki resmî eğitiminin ve Devgantz'dan aldığı özel derslerin yanı sıra Selyan ve Gülbenk'in ofisinde işlere az da olsa yardım ediyor, böylece babasının işinin tadını ilk kez alıyordu.

Kalust, Marsilya'daki Ticaret Okulu'nda muhasebe gibi temel ticaret becerileri kazandı. Kibar konuşma denince akla Fransızca geldiğine göre, Marsilya'ya vardığında büyük olasılıkla bir miktar Fransızca konuşabiliyordu. Zaman içinde Fransızcası mükemmelleşti ve akşamları İngilizce öğrenmeye başladı. Öğle yemeklerini bir otelde yiyordu. Sarkis bu alışkanlığı israf olarak görmek yerine onayladı: Zaman kazandırıyordu. Kalust'un içindeki bireyci yan, bir otelde yaşamanın ne kadar verimli ve tanınmamak için ne kadar elverişli olduğunu genç yaşta (henüz 14 yaşındaydı) keşfetmesini sağladı; üstelik böylece sürekli aynı sohbetlere girmekten, huysuz aşçılardan ve evde yemenin getirdiği diğer sıkıntılardan da uzak durabiliyordu. Fakat akşamları akrabalarıyla Türkçe konuşabildiği için herhalde mutluydu. Londra'ya gittiğinde bu sohbetleri bulması zor olacaktı.

Okul Günleri

1884 yazında Kalust, bu kez yanında Devgantz olmadan Londra'ya gitti. Sarkis, Londra'da faaliyet gösteren W.H. Cole&Co. şirketindeki tanıdıklarının tavsiyesi üzerine oğlunu King's College'ın lise kısmı olan King's College School'a kaydettirmeye karar vermişti.[3] Henry Cole, oğlu Alfred Clayton Cole (geleceğin İngiltere Merkez Bankası müdürü) ve Bay Baxter isimli biri (yine W.H. Cole&Co. şirketinden) belli ki Sarkis'i iyi tanıyorlardı ve oğlunun rahatıyla yakından ilgileniyorlardı. Kalust yeni okulunda Bay Greare'in beşinci sınıfına katılmaya hak kazandı ve okulun papazı Rahip Henry Belcher'ın Ealing'deki evinde kalması için gerekli ayarlamalar yapıldı.[4]

King's College School, 1829'da kurulan King's College'ın bodrum katına tıkıştırılmıştı. İki okulun müdürü de aynı kişiydi ve bazı öğretmenler de ortaktı; bina da ortak olduğu için alt kattaki öğrenciler düzenli olarak "üst kata çıkıyor" yani üniversiteye geçiyordu. Okulun ana girişi, Londra'nın en kalabalık caddelerinden biri olan

Türkçe İçin PDF Kitap Arşivi | Hediyelik Kitaplar

Strand'e bakıyordu. Ana bina güneyde Victoria Rıhtımı'na kadar uzanıyor, Thames Nehri'ni tepeden görüyordu. Nispeten yeni bir kurum olan okul, Londra'nın Westminster ve St. Paul's gibi diğer özel okulları kadar prestijli değildi. Fakat ücreti o günün standartlarına göre hiç de düşük sayılmazdı.

İlahiyat, matematik, İngilizce, edebiyat ve tarih dersleri bütün öğrenciler için zorunluydu. Bunun dışında lise eğitimi, Oxford ve Cambridge üniversiteleri tarzında eğitim veren "Klasik" bölüm ile erkek çocuklarını memuriyet sınavlarına ve ticarete hazırlamanın yanında King's College'ın Uygulamlı Bilimler Bölümü'ne yönelik "Modern" bölüm olmak üzere ikiye ayrılıyordu. Kalust "Klasik" bölüme kabul edilmişti ama babası ona sadece "İngilizce ve Fransızcasını ilerletmesini, üniversiteyi bitirmesini ve bir işinsanı olarak çalışmak üzere eve dönmesini" istediğini açıkça söylemişti.[5]

King's School'un bodrum katı daracık bir yerdi. Okulun spor sahası epeyce uzaktaydı ve bu saharın haricinde stres atılabilecek tek yer, dar bir avluydu. Özel okullardaki spor faaliyetlerinin öğrencilere güya erkeksi özellikler aşılaması nedeniyle büyük saygı gördüğü ve adeta bir kült gibi takip edildiği "adaleli Hıristiyanlık" çağında bu büyük bir eksiklikti. Konusu Rugby School'u* temel alan Thomas Hughes'un kaleme aldığı *Tom Brown's School Days* [Tom Brown'ın Okul Günleri] (1857) romanındaki gibi sporun Strand'deki bir bodrum katında yapılabileceğini düşünmek pek mümkün değildi.

Özel okulların daha sevimsiz yönleri de King's School'da açıkça görülüyordu. Kalust, ailesine gönderdiği bir mektupta, üniversite binasının tam ortasından geçen koridorda bir çocuğun diğer öğrenciler tarafından "öldürüldüğü"nü yazmıştı.[6] 12 yaşındaki Charles Fisher Bourdas, mektubun yazıldığı tarihten birkaç gün önce, okuldaki diğer çocuklardan "yumrukla düzinelerce darbe" yedikten dokuz gün sonra ölmüştü.[7] Bu çocuklar daima koridorun sonunda sıra dayağı için karşılıklı sıralanıyor, yemekhaneden sınıfa dönen alt sınıf öğrencilerini kıstırıyor, onlar aradan geçmeye çalışırlarken de yumrukluyorlardı. İki bacağı da kötürüm kalan Bourdas, ölüm döşeğindeyken bile kendisine vuranları "ispiyonlama"yı reddetmişti. Bu, okulun ahlak kurallarına aykırıydı.[8] Bourdas'ın ölümüyle ortaya çı-

* İngiltere'nin en köklü okullarından biri. (Ç.N.)

Ücretsiz PDF Kitap Arşivi - https://rantey.org

kan skandalla İçişleri Bakanı Sir William Harcourt bu kuralları "terörist bir sistem" olarak adlandırdı.[9]

Okulun o döneme ilişkin kayıtlarında Avrupalı olmayan bazı başka isimlerin de bulunmasına karşın, yatılı okuyan Kalust büyük olasılıkla Bourdas gibi gündüzlü öğrencilere kıyasla bu tür şiddet olaylarına daha fazla maruz kalıyordu. Üst sınıflardan Edward Wakefield sonraları, "bir çocukla yarım saat boyunca bıkıp usanmadan dalga geçildiği"ne tanık olduğunu ve "Yahudiye benzeyen çelimsiz bir alt sınıf öğrencisine eziyet eden iriyarı bir çocuğu bizzat dövdüğünü, daha sonra çocuğun Baron Rothschild'in oğullarından biri olduğunun ortaya çıktığı"nı anlatacaktı. Bir zorbayı ispiyonlamaktansa dövmek, *Tom Brown* tarzı erkeksiliğin çok iyi bir örneğiydi. Gerçek ile kurgu tamamen örtüşüyordu: Wakefield'a göre bir çocukla dalga geçmek "zalimlikten değil, okul romanlarının büyük bir dikkatle okunması"ndan kaynaklanıyordu.[10]

Rahip Belcher'ın Ealing'deki geniş evinin bulunduğu Warwick Sokağı 63 numarada ise sadece dört yatılı çocuk vardı. Kalust, Kral Kalakaua tarafından eğitim alması için İngiltere'ye gönderilmiş Hawaii soylularından Joseph Kamauoha'nın boşalttığı odaya yerleşmişti.[11] Kamauoha kadar ilginç bir göçmen olmamakla birlikte, Kalust da benzer yüksek beklenti ve risklerle karşı karşıyaydı. Ondan beklenen, başını önüne eğip olabildiğince hızlı uyum sağlamasıydı. Her gün akşam 14.30'da Strand'deki Gatti's adlı restoranda yemek yiyor, parkların içinden yürüyerek eve dönüyor, akşam 20.00'de yatıyordu. Evde kalan diğer öğrenciler ise Belcher'ın yatmasını bekleyip sonra gizlice müzikhole kaçıyordu. Onların sabaha karşı yorgun argın eve döndükleri sırada, Kalust da okula gitmeden önce altı saat kitap okumak için uyanıyordu.[12] Memleket hasreti çeken Kalust cumartesi günlerini, II. Abdülhamid'in saraylarından çoğunu tasarlayan mimarların yetiştiği ünlü Ermeni aile Balyan'larda geçirmeye başlamıştı. Sarkis, konukseverliği için Hosrov Balyan'a minnettar olmakla beraber, oğlunun onlara yük olmasını istemiyordu ve sonunda Kalust'a aileyi rahat bırakmasını emretti.[13]

Annesi Diruhi, Kalust'a doğrudan mektup yazmadığı için görüşlerini ve talimatlarını kocasının mektupları üzerinden bildirmek zorundaydı. Galata ile Pera'yı yeraltından birbirine bağlayan kısa bir füniküler hattı dışında İstanbul'da hiç metro yoktu; bu yüzden de 16

Üzerinde İBB Kitaplığı'na ait bir mühür vardır.

yaşındaki oğlunun her gün okula gitmek için District metro hattını kullanması Diruhi'yi endişelendiriyordu. Hareket halindeki trenden atlamamalıydı.[14] Sarkis, 1884 Ekim'indeki mektubunda, "Annen bu kadar çok çalışmaman gerektiğini söylüyor," diye yazmış ve eklemişti, "ama bence daha da çok çalışmalısın."[15] Kasım ayında Kalust Noel'i Selyan'larla geçirmek üzere Marsilya'ya gitmek için babasından izin istedi. Reddedildi. Yalvardı. Sarkis, "Noel için Marsilya'ya gitmeyeceksin. Kesinlikle olmaz! Kesinlikle! Kesinlikle! Belcher'ın evinde kalıp çalışmalısın," diye gürledi.[16]

Anlaşılan Kalust evdeki diğer öğrencilerin zorbalığına maruz kalıyordu. Babasına telgraf çekip Noel'i Londra'da tek başına kutlama düşüncesinin "kalbini kırdığını" söyledi. Sarkis geri adım attı ve Kalust on gün sonra Marsilya'ya vardı.[17] Tatil sırasında Selyan'lar, Kalust'un Belcher'ın evinde maruz kaldığı kötü muameleyi İstanbul'a haber verdi ve durumu araştırmak üzere Hagop Selyan'ın, Kalust'la birlikte Londra'ya gitmesine Sarkis razı oldu. İlk başta Kalust'un anlattıklarına inanmayı reddeden ve oğlunu Belcher'a iftira atmakla suçlayan Sarkis, daha sonra Kalust'un Warwick Sokağı'ndan taşınması gerektiğini kabul etti. Paskalya'ya kadar Balyan'ların yanında kalabilirdi.[18]

Uygulamalı Bilimler

Ocak 1885'te Kalust, lisede sadece bir dönem okumuş olmasına karşın "üst kata çıkarak" King's College Uygulamalı Bilimler Bölümü'ne geçti.[19] Sarkis oğlunun eğitim rotası konusunda hâlâ kararsızdı. Kalust İngilizceyi iyi öğrenmek ve ailenin ithalat-ihracat işleri açısından değerli başka beceriler kazanmak için mi Londra'daydı? Yoksa faydasını yakın zamanda göremeyeceği yeni bilimleri öğrenmek için mi? Ekim 1884'te Kalust jeoloji ve makine mühendisliği eğitimi alma isteğini ilk kez dile getirdiğinde babası haklı olarak bu konuların "Türkiye'de bilinmediğini" söyledi. Fakat bu disiplinlerin gelecekte yararlı olabileceğini düşünüyordu ve oğlunun bu yolda devam etmesinden memnun olacaktı.

Bir hafta sonra Sarkis fikrini değiştirdi: Kalust mühendislik ve jeoloji okuma düşüncesini bir kenara bırakıp King's College'da sade-

Ücretsiz PDF Kitap Arşivi - https://rantey.org

ce İngilizce, Fransızca ve matematik dersleri almalıydı. Akşamları da İngiliz edebiyatı, İngiltere tarihi ve ticaret hukuku çalışabilirdi. Babası başka hiçbir şeyi kabul etmeyecekti. Kalust iki hafta sonra babasını jeolojiye ikna etmeyi başardı ama makine mühendisliği fazla "pis" bir işti. Bir Gülbenkyan üstü başı yağ içinde makine başında olamazdı.[20] Belli ki bu tartışma, "yararlı" bilginin yanı sıra prestijle de alakalıydı.

Temmuz 1885'te senenin son okul dönemi de bitti ve Kalust tatil için Londra'dan ayrılıp Viyana üzerinden beş günlük bir yolculukla eve döndü. Anne babasını bir buçuk yıldır görmemişti. Kardeşleri Karnig 15, Vahan da yedi yaşına gelmişti. Kalust ilk İngilizce mektubunu Cole'a yazdı:*

> Konstantinopolis'e döndükten kısa süre sonra size yazarak burada neler yaptığımı ve seyahatimde nasıl yalnız kaldığımı anlatacağıma söz vermiştim. Bu vesileyle sözümü yerine getiriyorum.
> Bildiğiniz gibi ben bir İngiliz değilim ve kısıtlı bilgimi artırmak için sadece on aylık zamanım oldu; burada yapabileceğim tüm küçük hataları inceleyeceğinizi biliyorum – özellikle de bunun tamamen kendi üslubum ve kompozisyonumla yazmaya çalıştığım ilk deneme olduğunu söylediğimde. İngiltere'deki on aylık yoğun çalışmanın sonucu budur.
> Cumartesi sabahı İngiltere'ye *Adieu* ve *au Revoir*** dedikten sonra (geçen ayın 27'sinde). Aynı günün sabahı birkaç saatlik deniz yolculuğunun ardından *La Belle France*'ın*** kıyıları göründü. Sonra muzaffer Almanya'dan, Büyük Avusturya'dan, yeni yeni uygarlaşan Avusturya'dan ve yoksul Bulgaristan'dan geçtik.
> Birkaç gün sonra gemimiz *Danae*, rüzgâr eşliğinde Bizans'a doğru seyrediyor. Boğaz'ın güzelliğinin sunduğu manzarayı görmek için sabah çok erken kalktım. Anladığım kada-

* Mektuptaki cümle düşüklükleri ve hatalar, Kalust Gülbenkyan'ın İngilizce mektubundaki hataları yansıtmaktadır. (Ç.N.)

** (Fr.) Hoşça kal ve görüşmek üzere. (Ç.N.)

*** (Fr.) Güzel Fransa. (Ç.N.)

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

rıyla sizin de bildiğiniz o doğaüstü güzelliği tarif etmem mümkün değil.
Böylece perşembe sabahı sağ salim vardım. Başka bir mektupta neler yaptığımı ve Ermenistan'ı anlatacağım (anlatabileceğim kadar.) Babam ve annem size en derin saygılarını sunuyor.

Saygılarımla
Kalust S. Gülbenkyan

Not: Bu mektubu ayın 25'inde yazmıştım fakat büroda unutulmuş.[21]

Bu mektup Gülbenkyan'ın günlük konuşmalarda öğrenmiş olmaktan gurur duyduğu bazı ifadelerden (sağ salim), İngilizce ders kitabından aldığı kalıplardan (üslup ve kompozisyon) ve belli ki deneyimli ve kibar bir seyyah havası vermeye çalışan nüktelerden oluşan sevimli bir karışım. İngilizcesinin akıcı hale gelmesine karşın, yetişkinliğinde bile özellikle hoşuna giden gündelik bir İngilizce sözcüğü ya da deyimi kullanırken aynı hatayı yapıyordu. Bir şeyin "girdisi çıktısı" yerine eğrisi doğrusu" diyordu mesela.

İleriki yıllarda Kalust, King's College'da kazandığı nitelikleri şişirmek gibi bir kabahat de işledi. Okulu, "Mühendislik Bölümü birincisi" olarak bitirdiğini söylüyordu. Fakat o dönemde böyle bir derece yoktu. Fransa'ya ve özellikle de Alman eyaletlerine kıyasla, İngiltere fen ve mühendislik fakülteleri kurmakta geç kalmıştı. Bir tek 1908'de Oxford bir Mühendislik Bilimleri Bölümü açmıştı. King's College'daki Uygulamalı Bilimler Bölümü'nün hedefi uzmanlık derecesi vermek değil, "inşaat mühendisliği, telgrafçılık, haritacılık, mimari ve imalatın daha üst seviye dalları gibi profesyonel işler yapacak olan genç erkeklere pratik özelliklere sahip genel bir eğitim sistemi" sunmaktı.[22]

Kalust gerçekte 2. sınıf fizik dersi ödülü (bir başka öğrenciyle birlikte) ve 3. sınıf fizik ve uygulamalı fizik ödülleri aldığı için 1887'nin ilk dönemi sonunda Uygulamalı Bilimler Bölümü ön lisans derecesi almaya hak kazanmıştı. Bu derece için iki ödülün yeterli olmasına karşın, 2. sınıf mekanik ve inşaat derslerinde takdir, 3. sınıf

Ücretsiz PDF Kitap Arşivi - https://rantey.org

fizik dersinde de üstün başarı belgesi almıştı.[23] Ayrıca uygulamalı kimya, jeoloji, geometrik ve mekanik çizim, haritacılık ve "atölye" olarak bilinen bir faaliyetin de derslerini görmüştü. Bir dönemde 150'den fazla ders vardı ve sınavlar yıl sonunda yapılıyordu. Kalust ayrıca Temmuz 1887'de okul dışında, devletin düzenlediği manyetizma ve elektrik sınavına da girdi ve ayrı bir liyakat belgesi olarak üstün başarı sertifikası (en üst seviye) aldı.[24]

Gülbenkyan hayatının sonraki döneminde, Yeni Zelanda doğumlu nükleer fizik öncüsü Ernest Rutherford ile termodinamiğin ikinci yasasının formüle edilmesine katkıda bulunan ve Lord Kelvin olarak tanınan William Thomson'dan ders aldığını öne sürecekti.[25] Thomson'ın sayısız ödülü vardı ve hatta bir ölçü birimine ismi verilmişti (mutlak sıcaklığı ölçmekte kullanılan Kelvin). Fakat Rutherford İngiltere'ye ancak 1907'de taşınmış, Thomson ise hiçbir zaman Londra'da öğretmenlik yapmamıştı. Rutherford hikâyesi tamamen uydurmaydı ama Kelvin konusunda William Thomson (fizikçi) ile eski öğretmeni John M. Thomson'ı (kimyager) karıştırmıştı. Kimyager olan Thomson çok daha az tanınıyordu.[26]

Gülbenkyan'ın King's College'da bir akıl hocası varsa, herhalde bu kişi fizikçi Herbert Tomlinson'dır. (1845-1931) (Bu isim de Thomson'la karıştırılmış olabilir.) Bilimin bu altın çağında, T.H. Huxley* gibi önde gelen biliminsanları, belagat yetenekleri ve özenle hazırlanmış çizimlerle, konunun uzmanı olmayan kişilerin bile dikkatini çekebilen, karizmatik hatiplerdi. Tomlinson da Huxley tarzında sergilediği marifetleriyle meşhurdu: "Fizik derslerinin sonundaki ses konulu en son dersinde, ahşap blokları öğretmen masasının üzerine belirli bir sırayla bırakarak "God Save the Queen"i** çalmayı bir gelenek haline getirmişti."[27] Tomlinson'ın araştırmaları "saf" fizikten ziyade, sanayinin ihtiyaçlarına yönelikti.[28] Gülbenkyan gerçekten de daha sonra iddia ettiği gibi araştırmalarına Paris'te devam etmeyi düşündüyse de büyük olasılıkla Tomlinson'ın tanıdıkları vasıtasıyla yine Tomlinson'ınkilere benzer araştırmalar yapacaktı.

* Thomas Henry Huxley (1825-1895): İngiliz biyolog ve antroplog. Charles Darwin'in yakın arkadaşı olan Huxley, evrim kuramının en büyük savunucularından. Agnostisizm kuramını ilk kullanan kişi. (Y.N.)

** Britanya Milli Marşı. (Y.N.)

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

Petrol sanayisi ve onunla ilişkili diğer bilim alanları bu dönemde henüz emekleme aşamasındaydı. Gülbenkyan'ın King's College'da jeoloji ve uygulamalı fizik eğitimi almış olmasına karşın, bu dersler petrol ve elektrikten ziyade kömür ve buhara odaklanıyordu. Gülbenkyan, bu ve beraberinde başka konularda eğitim alırken işin pek de derinine inmedi. Ama bu kesinlikle "petrolcü" olamayacağı anlamına gelmiyordu. Petrol sanayisindeki çağdaşlarından sadece Sir John Cadman (İngiliz-İran Petrol Şirketi'nin başkanı) jeoloji eğitimi almış, 1899'da Durham Üniversitesi'nden mezun olmuştu. King's College Gülbenkyan'a petrol hakkında akıllıca konuşmalar yapabilecek, hatta mesela bir buhar türbininin ya da jeneratörün çalışma prensiplerini açıklayabilecek kadar matematik, mühendislik, jeoloji ve fizik bilgisi kazandırmıştı. Bundan fazlasına gerek yoktu. Onu büyüleyen şey finanstı, bilim değil.

Petrolü bulmak, çıkarmak ve işlemek de bir bilim değil, sanattı. Gazyağı en yaygın kullanılan ürün olduğu sürece, şirketlerin kendilerine ait laboratuvarlara ya da üniversite eğitimine yatırım yapmaya pek niyetleri yoktu. İlerleme laboratuvarda değil sahada, deneme yanılma yöntemiyle ve büyük ölçüde şansla elde edilirdi. Her yanılmanın da insan yaşamı, para ve çevresel hasar anlamında ne kadar pahalıya mal olduğu düşünüldüğünde, temel prensipleri anlamanın bu kadar uzun sürmesi şaşırtıcıydı. Bu kısa vadeli bakış açısı nedeniyle petrolcülerin maddi imkânları sınırlı kalıyordu. Gülbenkyan'ın daha sonraki dönemlerde yapacakları ise petrolcüleri sermaye piyasalarına sokarak ve istikrarlı uluslararası işbirlikleri yaparak, sanayinin daha uzun vadeli bir bakış açısı kazanmasını sağlayacaktı.

Bakü'de Aşırı İyimser Bir Adam

Londra'daki eğitimini tamamlayan Gülbenkyan büyük olasılıkla 1887 Noel'ini İstanbul'da geçirdi ve Eylül 1888 sonlarına kadar burada kaldıktan sonra Bakü'ye gitmek üzere yola çıktı. Buharlı gemiyle üç günde Batum'a gitti. Ardından Doğu'ya giden Transkafkasya Demiryolu'yla Kutaisi'den geçerek Tiflis'e vardı ve 15 gün

Uluslararası Kütüphaneler Konsorsiyumu - http://tinlib.org

burada kaldıktan sonra Hazar Denizi kıyısındaki Bakü'ye ulaştı. On gün boyunca şehirde ve çevresindeki petrol yatakları ve rafinerilerde keşif yaptıktan sonra yeniden trenle Batum'a geçti.[29]

Bu bir aylık yolculuk, Gülbenkyan'ın *La Transcaucasie et la Péninsule d'Apchéron: Souvenirs de voyage* [Transkafkasya ve Abseron Yarımadası: Seyahat Anıları] (1891) adlı gezi günlüğünün temelini oluşturdu. Kitapta anlatıcı, kendi merakını gidermek için seyahat eden, iyi eğitimli bir Fransız turistin bakış açısını kullanıyor. Bu genç Osmanlı Ermeni'sinin yaşadıklarından

hemen hemen hiç bahsedilmezken olduğundan daha önemli biri gibi görünme çabası bol bol gözlemleniyor. Klasik Yunanca bilmeyen 19 yaşındaki bir gencin neşeli özgüveniyle Gülbenkyan, "Ksenophon'un Kerassunde* ile ilgili pasajını hepimiz biliriz," diyor. *La Transcaucasie*'nin yazarı ısrarla, "Bir kâşif olarak vardığım sonuçlardan ziyade bir turist olarak izlenimlerimi okura aktarıyorum," dese de bilgisiyle apaçık övünüyor.

Gülbenkyan'ın gemisi İstanbul limanından henüz açılmışken "kendimizi" Kafkaslar'ın arkeolojisi, antropolojisi, jeolojisi, tarihi ve doğa tarihini ele alan kitapları incelerken buluyoruz. Gülbenkyan sürekli olarak Fransızca, İngilizce, Almanca ve Rusça yayımlanmış eserlerden alıntılar yapıyor (üstelik son iki dile en az klasik Yunancaya olduğu kadar yabancı olmasına karşın).[30] Aslında bir "kâşif" olduğu izlenimini yaratmayı amaçlayan (kendisiyle ilgili mütevazı tavrına karşın) bu referanslar *Transcaucasie*'nin büyük bölümünün daha sonraları Paris'teki bir kütüphanede çalışıp yazıldığını düşündürüyor.

Bu bilgi dolu paragrafların arasında ise manzara ve mitoloji hakkında epeyce şey öğreniyoruz. Gülbenkyan'ın güzellikten anlayan ve renklere dikkat eden manzara tasvirleri, büyük ölçüde Théophile Gautier ve Alexandre Dumas'nın seyahat günlüklerindeki tasvirleri örnek almıştı.[31] Fakat bu tasvirler ve kuşların yaşamı üzerine uzun uzadıya tartışmalar, Paris'teki École Normale Supérieure adlı ünlü üniversiteden arkeolog Georges Perrot tarafından pek de ciddiye alınmadı. Gülbenkyan, bir seyahat sırasında İstanbul'dan da ge-

* Giresun'un Eski Yunanca adı. (Ç.N.)

çen Perrot'ya şehirde eşlik etmiş, elindeki notları düzenleme ve yayımlatma konusunda tavsiyelerini sormuştu. Perrot, "ilk satırdan son satıra kadar baştan yazılması" gereken taslağı acımasızca eleştirdi. Sonra önde gelen Fransız yayıncılardan Hachette'le görüştü ve yeniden yazma işini yapmak üzere doktora öğrencisi Samuel Chabert'i buldu.[32]

La Transcaucasie'nin okurları herhalde yazarın İstanbul'a ilk kez gelmediğini öğrense şaşırırdı. Bu şehirde geçirilmiş bir çocukluk sonrası Kalust, "inananları akşam namazına çağıran müezzinin gür sesini" duyar mıydı? "Doğu'ya özgü gelenekler"den ve yerli halkın "renkli ve çok hoş" kıyafetlerinden hâlâ etkileniyor olabilir miydi? Bunu asla bilemeyeceğiz. Belki de Gülbenkyan da Gautier gibi "bir ülkede seyahat etmek için insanın yabancı olması gerektiği"ne inanıyordu.[33]

Yeni demiryolu boyunca dizilmiş otellerden neredeyse hiç ayrılmadan geçen dört haftalık bir yolculukta bile Gülbenkyan kuşkusuz kitabına almadığı pek çok deneyim kazanmıştı. Belki de Sarkis tarafından iş seyahatine gönderilmişti. Gülbenkyan Biraderler ve Ortakları, başka pek çok şeyin yanında Kafkas gazyağının da ticaretini yapıyordu. Diğer yerlerde olduğu gibi Gürcistan'da da Ermeniler uzun süredir yerel prensliklerin yöneticilerine ve diğer ileri gelenlere danışmanlık, çevirmenlik ve bankerlik hizmetleri sunuyordu. 1890 yılına gelindiğinde Tiflis'teki *duma*'yı, yani Rus Çarlığı parlamentosunun alt kanadını Ermeniler kontrol ediyordu ve ayrıca şehrin en büyük sigara, deri işleme ve ipek fabrikalarını kurmuşlardı.[34] Tiflis, Ermeni tiyatrosu ve edebî geleneğiyle kültürel anlamda da Ermeni cemaatinin en önemli merkezlerinden biriydi.

Tiflis'teki Ermeni cemaatinin temel direklerinden biri, daha ziyade Aleksandr Mantaşev adıyla tanınan Aleksandr Mantaşyantz'dı. Tiflisli bir kumaş tüccarının oğlu olan Aleksandr 1866'da Osmanlı pamuğunun dokunup kumaş haline getirilerek (Osmanlı İmparatorluğu da dahil olmak üzere çeşitli ülkelere) yeniden ihraç edildiği Manchester'a gönderilmişti. 1830'lardan itibaren pek çok varlıklı Ermeni sülale, genellikle 16 yaşına gelen oğullarını Manchester'a göndererek İngiltere'de de kendilerine bir yer ediniyordu. Mantaşev şehre vardığında, buhar gücüyle çalışan fabrikalar ve kâr peşinde

amansız bir koşuşturmayla Victoria döneminin "şok şehri"nde* küçük ama varlıklı bir Ermeni cemaati oluşmuştu bile.

1872'de Mantaşev Tiflis'e dönerek bir kumaş deposu açtı ve babasının izinden giderek *duma*'ya girdi. Rusya'nın sömürgeleştirme politikasıyla birlikte şehirde ilk modern bankalar da kurulmuştu ve Mantaşev hiç vakit kaybetmeden Tiflis Rus Devlet Bankası ve Ticaret Bankası'nın yönetim kurullarına girdi; daha sonra yükselerek Ticaret Bankası'nın yönetim kurulu başkanı ve en büyük hissedarı oldu. Pittsburgh'lu büyük Andrew Mellon** gibi, Tiflisli Mantaşev de kredi verdiklerinden biri olan, çıkardığı petrolü pazara ulaştırması için petrol vagonlarına yatırım yapmak üzere büyük miktarda borç alan Mikael Aramyants aracılığıyla petrol işine girdi. Mantaşev de Mellon'ın izinden giderek ödenmeyen krediler karşılığında bir başka Ermeni petrol şirketi olan A. Zatouroff'tan hisse aldı. 1899'da şirketin adını A.I. Mantashev&Co. olarak değiştirdi.[35] Mantaşev ilerleyen yıllarda en zengin Ermeni petrol krallarından biri oldu.

Bakü'ye Kasım 1888'de varan Gülbenkyan görülmeye değer hiçbir şey bulamadı. Geçmişte Perslerin merkezlerinden biri olan şehir ne yazık ki yok olmuştu, yeni "Beyaz Şehir" ise renksizdi; "tiyatro yok, müzik yok, yeşillik yok, su yok, bitkilerin yetişeceği toprak bile yok."[36] İki gün sonra Abşeron Yarımadası'ndaki petrol yataklarını ve "Siyah Şehir" Çernagorod'daki rafineriyi incelemek üzere yola çıktı. Ermeni petrolcü Ohannes Zovyanov, Kalust'a bir atlı araba vermişti. Zovyanov'un çıkardığı petrol işlenip gazyağına dönüştürüldükten sonra petrol vagonlarına yüklenip demiryoluyla Batum'a nakledilecek orada teneke kutulara boşaltılacaktı. Dört İngiliz galonu (yaklaşık 18 litre) kapasiteli bu teneke kutular ahşap kutulara ikişer ikişer yerleştiriliyor, buna da "sandık" deniyordu (36 litre). Petrol sanayisinde ana ölçü birimleri olarak Rus *pud*'u*** ve sandık kullanılıyordu. Kutular için teneke, sandıklar için de ahşap bulabil-

* İngiliz tarihçi ve Victoria dönemi (1837-1901) uzmanı Asa Briggs'in Manchester'a verdiği isim. (Ç.N.)

** Andrew William Mellon (1855-1937): Pittsburgh'da petrol, çelik, alüminyum gibi alanlarda faaliyet gösteren şirketlere büyük finansman sağlamış ünlü bir işinsanı ve bankerdir. 1921-1932 arasında ABD hazine bakanı olarak görev yapmıştır. (Ç.N.)

*** 16,38 kilograma karşılık gelen Rus ağırlık ölçüsü. (Ç.N.)

mek her zaman bir sorundu, kelimenin tam anlamıyla üretimde darboğaza yol açıyordu.

Bakü'nün en büyük üreticisi Nobel ailesiydi. İsveç'ten göç edip St. Petersburg'a yerleşen Nobel'ler mühendislik, silah ve mühimmat şirketi kurmuştu ve Rus Silahlı Kuvvetleri'nin ihtiyaçları, şirketin Izhevsk'teki fabrikasından karşılanıyordu. 1873'te Robert Nobel dipçik üretiminde kullanmak üzere ahşap almak için Bakü'ye gittiğinde buradaki petrol potansiyelinin cazibesine kapıldı. Nobel'ler petrol şirketleri Branobel'i 1879'da kurdu. Üç milyon rublelik kuruluş sermayesi sadece 12 yıl içinde beş kat arttı.[37] Mali güç, kusursuz organizasyon ve periyodik cetveli hazırlayan Dmitri Mendeleyev gibi bilim insanlarının araştırmalarına yapılan yatırım sayesinde Branobel, yetersiz ekipman ve kıt kanaat finansman gibi sorunlarla mücadele eden yüzlerce küçük ölçekli Ermeni, Rus ve "Tatar" (Azeri) petrolcüye karşı büyük bir üstünlük elde etti.

Branobel iç piyasaya odaklanıyor, Rus İmparatorluğu'nun tamamına yayılmış petrol depolama sahaları ve satış ofislerinden oluşan dev bir ağ üzerinden hizmet veriyordu. Gazyağı ve mazotun yanı sıra vazelin ve gresi de içeren Nobel ürünleri Hazar bölgesinden Novorossisk'e götürülüyor, oradan da mavnalarla Don Nehri üzerinden kuzeye taşınıyordu. 1877'de Branobel ilk petrol tankeri *Zoroaster*'i suya indirdi. 1888'e gelindiğinde şirketin 25 bin çalışanı vardı ve Bakü-Batum hattında işleyen petrol vagonlarının yarısı şirkete aitti. O dönemin standartlarına göre örnek bir işveren olan Branobel, çalışanları için benzer şirketlerden daha iyi konutlar sunuyor, işçiler için de bir tasarruf ve kâr payı planı uyguluyordu. Birer teknoloji mucizesi olan tesislerinde yabancı ziyaretçiler için turlar düzenleniyordu. Büyük olasılıkla Gülbenkyan da bu fırsattan yararlandı. Kuşkusuz Bakü'deki diğer üretici ve rafinerilerin hepsi de Branobel'e karşı korku ve öfke duyuyordu.[38]

Ünlü bankacılık hanedanının Paris şubesi olan Rothschild Frères, Nobel'in karşısına yabancı bir rakip olarak çıktı. 1886'da yani Gülbenkyan'ın seyahatinden iki yıl önce Rothschild Frères, Rusça BNITO kısaltmasıyla bilinen Batum Petrol ve Ticaret Ortaklığı'nın kurucuları Bunge ve Palashovsky'nin elindeki tüm hisseleri satın almıştı.[39] Rothschild'ler bir milyon rublelik mütevazı bir sermayeyle bu şirketi Société Commerciale et Industrielle de Naphte Caspienne

et de la Mer Noire* olarak yeniden açtılar. Bankacılık yaptıkları için Rothschild'lerin teknik bilgisi yoktu. Société Caspienne'in Bakü çevresinde kendi petrol yatakları ve rafinerilerinin, aynı zamanda da Karadeniz'de bir tanker filosunun olmasına karşın Rothschild'ler daha fazla petrol istemiyordu. Bunun yerine isteyen herkese makul faiz oranlarıyla büyük krediler açtılar. Borçlular geri ödemeyi gazyağı cinsinden yapıyordu ve ürünlerini başka bir şirket üzerinden satmaları da yasaktı. Branobel Rusya'ya odaklanırken Société Caspienne dış pazarlara hizmet ediyordu: Batı Avrupa, Hindistan ve Uzakdoğu. Yeni tesislere, petrol vagonlarına ve tankerlere yatırım yapmak için gerekli sermayeyi sağlayabilecek rakipler olmadığından, çoğu petrolcü Rothschild'lerin teklifini kabul ediyordu.[40]

Bugünün ifadesiyle "yukarı akış" (petrolü bulma ve çıkarma, "orta akış" (nakliye) ve "aşağı akış" (işleme, satış ve pazarlama) faaliyetleri olarak üçe ayrılmış bir sektörde, şirketlerin bu faaliyetlerin hepsini kontrol edebilmek için tek bir aşamasını kontrol etmeleri yeterli oluyordu. John D. Rockefeller'ın Pennsylvania'nın kuzeybatısındaki petrol yataklarını kullanmak üzere 1870'te kurduğu Standard Oil Şirketi bunun doğruluğunu fazlasıyla kanıtlamıştı. Rockefeller, fiyat dalgalanmalarını kontrol altına almak ve kuyu sahiplerine operasyonlarını hisse karşılığında Standard'a devretmeleri konusunda baskı yapmak için rafineriler ve demiryolları üzerindeki hâkimiyetinden faydalanmıştı. Boyun eğenlere, "hiç kâr getirmeyen bu acımasız politika"nın, fiyat dalgalanmalarının ve belirsizliğin sona ereceği vaat edilmişti. Rockefeller'ın temsilcilerinin mütevazı tekliflerini reddedenler ise köşeye sıkıştırılmıştı. Kullanılan taktiklerin temelinde gizlilik ve acımasızlık vardı: Direnç gösteren bir rafineri sahibi "varil kıtlığı"yla, yani ürünlerin nakliyesi için ihtiyaç duyduğu varillerin gizemli bir şekilde temin edilememesiyle karşılaşabiliyordu.

Rockefeller, "Planımız petrol işini güvenli ve kârlı hale getirmek" sözünü vermişti. Standard da sanayinin sondaj kısmından uzak durarak bu süreçteki risklerden (kuyunun kuru çıkması) kaçınıyor, diğer yandan da işleme, nakliye ve pazarlama işlerinden iyi kâr ediyordu. 1880'lerin ortalarına gelindiğinde, ABD'deki petrol işleme kapasitesinin kabataslak yüzde 90'ı ve rafine petrol ürünleri pazarının

* (Fr.) Hazar ve Karadeniz Neft Ticaret ve Sanayi Ortaklığı. (Ç.N.)

yüzde 80'i Standard Oil'in kontrolündeydi. Tabii ki Standard, rakipleri tarafından demiryollarından alınan indirimler ve para iadeleri gibi rekabete aykırı hareketlerle suçlanmaya başlamıştı.[41] Fakat Standard Oil Şirketi, yönetimi altındaki şirketler ağının sahibi değildi; o dönemde bir şirketin bir başka şirkette hisse sahibi olması yasalara aykırıydı. Bunun yerine, 1882 Standard Oil Tröst Anlaşması kapsamında hisseler, hissedarlar adına şirketin "himaye"sine veriliyordu. Birkaç on yıl içinde "tröst" güvenilmezliğin diğer bir deyişine dönüştü ve çoğu zaman da tüketicileri, politikacıları parmaklarında oynatan oligarkların insafına bırakan karanlık ticari işlerle özdeşleşti.

Abşeron Yarımadası'nda bulunan petrol sayesinde, önceki on yıl içinde Rusya'nın üretimi on kat artmış, 1888'de 23 milyon varile ulaşmıştı.[42] Bakü ile Batum'u birbirine bağlayan bir petrol boru hattı yapım aşamasındaydı. Nobel, Standard'ı Rus pazarından atmış, Batı Avrupa'da başka ihracat noktaları aramaya başlamıştı. Standard'ın ilk tepkisi fiyatları düşürmek oldu. Fakat Nobel ve Rothschild'ler geri adım atmak yerine İngiltere'de her biri birer pazarlama şirketi kurdu. Standard da onların izinden gitmek zorunda kalarak Anglo-American Şirketi'ni kurdu. Üç şirket de başka Avrupa ülkelerindeki distribütörlerle ortak girişimlerde bulunarak uluslararası şirket olma yolunda bir adım daha ilerledi. Dolayısıyla Gülbenkyan'ın Bakü ziyareti, dünya petrol sanayisi için çok önemli bir dönüm noktasına denk gelmişti: Standard ve ABD (büyük ölçüde Pennsylvania) üretiminin hâkim olduğu bir sanayiden, dünyanın her yerinde üretim yapan birkaç şirketin hâkimiyetindeki bugünün petrol sanayisine geçişin başladığı nokta. Bakü'nün petrol fışkırtan kuyuları, bu geçişin ardındaki itici güç olmuştu.

Elbette Gülbenkyan'ın 1888'de gördüğü petrol depolama sahaları ve rafinerileri bugünkülere kıyasla ilkeldi. Yaklaşık 7,5 santimetre çapında boru hatlarıyla örülmüş Abşeron Yarımadası çirkin, pis kokulu ve tehlikeli bir rekabet içindeydi. "Depolama sahaları"nın duvarları, küreklerle kazılıp çıkarılan topraktan yapılıyordu ve içlerinde göller halinde biriken ham petrol bekliyor, yavaş yavaş buharlaşıyor, obsidiyen bir ayna gibi gökyüzünü yansıtıyordu. İlk nesil "rafineriler" imbik tezgâhlarından, devasa kazanlardan ibaretti; ham petrol kesintisiz akarak farklı bölümlere ayrılmak yerine bu imbiklerde kısım kısım kaynatılıyordu.

Bakü'deki ham petrolün mumlu yapısı nedeniyle bu petrolü "yıkamak" için çok büyük miktarda sülfürik aside ihtiyaç vardı. Nobel'in tuttuğu Mendeleyev ve diğer Rus kimyagerlerin 1880'lerde kesintisiz işleme ve ayırma basıncı konusunda önemli ilerlemeler kaydetmelerine karşın, bu süreç yeni ekipman ve uzmanlık gerektiriyor, dolayısıyla da yaygın kullanılamıyordu.[43] Gazyağı ayrıştırılıp boşaltıldıktan sonra imbiğin tekrar kullanılabilmesi için içindeki yoğun kalıntıların kazınarak temizlenmesi gerekiyordu. Zaman kazanmak için bu işlem, genellikle imbiğin içi hâlâ korkunç derecede sıcakken sımsıkı giydirilmiş adamların iplerle içeri sarkıtılması ve oluşan tabakayı kazımasıyla yapılıyordu. 1880'lerde ham petrolde işe yarar gresler ve ağır akaryakıt (mazot) da olduğu artık biliniyordu ama çoğu işletmeci tek bir ürün haricinde her şeyi yakıyor ya da toprağa boşaltıveriyordu: Aydınlatmada kullanılan gazyağı. Bakü ham petrolünün ortalama gazyağı randımanının sadece yüzde 30 olduğu düşünülürse, bu devasa bir kayıptı.[44]

1878'de Pennsylvania'dan getirilen altı sondaj makinesiyle yarımadadaki ilk sondaj kuyuları açıldı ve böylece bu, küreklerle kuyu kazıp ham petrolün sızmasını beklemeye dayalı eski yöntemin üstüne bir çizgi çekti.[45] "Sonda" işleminde, uzun bir kablonun ucundaki ağır bir çelik matkap ucu önce yükseltilip sonra yere bırakılıyor, zaman zaman durarak kayalardan kopmuş parçalar boru şeklinde bir kepçeyle çıkarılıyordu. Abşeron Yarımadası'nda az derinlikte (Pennsylvania'ya kıyasla) büyük miktarda ham petrol çıkması, sistemde yenilikler yapılmasına bir anlamda gerek bırakmıyordu. Gaz tabakaları sayesinde ham petrol genellikle ciddi bir basınç altında bulunuyor, dolayısıyla pompalamaya de gerek kalmıyordu. Fakat bu basınç lütuf olduğu kadar lanet de olabiliyordu. Küçük ölçekli işletmeciler genellikle fışkıran kuyuları kontrol altına almakta zorlanıyor, petrolü bazen haftalarca durmaksızın akıtıyorlardı. Çoğunlukla ham petrolle birlikte fışkıran metan nedeniyle patlamalar ve yangınlar maalesef çok sık yaşanıyordu. İşin en zor tarafını Tatarlar üstleniyordu. Ruslar ya da Ermeniler, derinlerdeki öfke alevlenip kargaşaya dönüşmediği sürece Tatarları hiç umursamıyordu. Kafkasya petrol sanayisi bir israf ve düzensizlik tablosuydu. Gülbenkyan petrol yataklarını ziyaret ederken yanına silahlı bir muhafız alıyordu.

Bir turist için yarımada ziyaretinin en kayda değer anı, Surakhani Ovası'nda Parsi* hacıların yüzyıllar boyunca "sonsuz ateş"e, yani bir doğalgaz kaynağına tapmak üzere seyahat ettikleri Medusi ateş tapınağıydı. Son rahip de 1880'de tapınaktan ayrılmıştı, dolayısıyla Gülbenkyan'ın çok beğendiği bu yapının aslında Çar III. Aleksandr'ın ziyareti için sonradan hazırlanıvermiş bir ortam olabileceği akla geliyor.[46] Gülbenkyan, Parsilerin bölgeyi terk etmesinden üzüntü duyacak kadar romantik biriydi, ama yarımadadaki sanayiye ilişkin diğer yorumları çok coşkuluydu. "Baştan aşağı petrol yağmuru altında" kaldığı zaman bile keyfi kaçmıyor. Hatta aşırı iyimser sayılacak kadar iyi sonuçlara varıyor. "Yani her şey çok iyi. Geçmiş yüreklendirici, bugün mükemmel ve gelecek de göz kamaştırıcı."[47]

* İran'ın Müslümanlar tarafından fethedilmesinden sonra Zerdüşt inancını terk etmedikler için göç etmek zorunda kalan topluluk. (Ç.N.)

— ÜÇ —

TELAŞLI BİR GENÇ ADAM, 1889-1896

Gülbenkyan 1889 yazında Bursa'da Ohannes ve Virjini Esayan'ın kızları Nevarte'ye domino oynarlarken âşık oldu. Kalust 20, Nevarte ise 14 yaşındaydı. Elbette bu tür buluşmalarda mürebbiyeler ve Devgantz gibi özel öğretmenler mutlaka gençlere bekçilik ederdi. Anne babalar, halalar, teyzeler, amcalar, dayılar çoğu zaman konuşulanları duyacak mesafede olurdu; küçük kardeşlerin ise sır tutabileceğine güven olmazdı. Kalust gibi delikanlılar ufak tefek özgürlük anları yakalayabilirdi, ama kız çocuklar evlenene kadar yalnız başlarına hemen hemen hiç zaman geçiremezdi. Bir hizmetçi geceleri Nevarte'nin odasında kalıyordu ve genç kız kimse görmeden mektup yazabilmek için gecenin yarısında bir yolunu bulup uyanıyor, bu sırada da hizmetçiyi uyandırmamaya dikkat ediyordu.

Mektubu doğru kişiye ulaştırmak ise yazmaktan çok daha zordu. Mektupların anne babaların, hizmetçilerin ya da başkalarının eline geçmesinden o kadar korkuluyordu ki, aşk mektupları hitap ya da imza olmadan, Fransızca sen anlamına gelen *tu* değil, siz demek olan *vous* kullanılarak yanlış tarihlerle, ölçüsüz ifadelerden kaçınılarak ("canım") ve bazen de elyazısı değiştirilerek yazılıyordu. Gülbenkyan'ın elimizde olan ilk aşk mektubu, biraz beceriksizce de olsa bu kurallara uyuyordu: "Sarkis ve Serovpe Gülbenkyan" antetli bir kâğıda Fransızca yazılmıştı:

Bugün bahçeye gelemediğim için beni bağışlayın dostum. Dün akşam babam bana o kadar garip bakıyordu ki bir şeylerden kuşkulandığını düşünüp korktum. O kızın bana eşlik edemeyecek kadar genç olduğunu söyleyerek onunla dolaşmamı yasakladı. Bu yüzden beni bahçede beklemeyiniz artık. Birbirimizi B[üyük]D[ere]'de görebiliriz – oraya gelirseniz. Sanırım en geç bir ay içinde birbirimizi görürüz. Ah dostum, size vaadinizi hatırlatmanın gereksiz olduğunu biliyorum ama Tanrı aşkına aramızda olanların hiçbirini kimseye anlatmama konusundaki yemininizi unutmayınız... Görüşmek üzere, sadık dostunuz.

B[üyük]D[ere]'ye gelirseniz ve geldiğinizde size soğuk davranırsam lütfen bunu umursamayınız, kuşkuları gidermek için böyle yapacağım. Bu kötü elyazımı bağışlayınız ve beni seviniz.

Bana söylemek istediğiniz bir şey varsa kâğıda yazıp bu kıza verebilirsiniz, Fransızca bilmez. Bu kâğıdı imha ediniz. En iyi dileklerimle.[1]

Besbelli ki Sarkis, Kalust'un artık kızlarla konuşmaktan korkmadığını ve onlara bir "merhaba"dan çok daha fazlasını söylemeye hazır olduğunu anlamıştı. Kâğıttaki kat izlerine bakılırsa genç bir hizmetçinin avucuna sığacak ve görülmeden iletilebilecek kadar küçük hale gelene dek katlanmıştı. Nevarte kâğıdı imha etmedi.

1893 yılında Crédit Lyonnais'in İstanbul şubesinden Esayan şirketi hakkında bilgi istendiğinde şunlar yazılmıştı: "Tahminen en az üç milyon frank sermayesi olan çok iyi bir aile. İlişkiler özenle ve iyi yürütülüyor... Esayan'lar ve Gülbenkyan'lar bölgemizin önde gelen iki Ermeni şirketidir."[2] Aileler birbirini iyi tanıyordu: Esayan'ların kışın yaşadığı Pera'da ve Boğaz'ın tam yanındaki Büyükdere'de bulunan geniş yalılarında bir araya gelirlerdi. 1878'de Serovpe Gülbenkyan ve Ohannes Esayan, Gülbenkyan'ların daha sonra içinde bir aile kabristanı yaptıracakları Surp Pırgiç Ermeni Hastanesi'nin mütevelli heyetine girmişti.[3] Aileler hizmetçilerini de paylaşıyordu: Kalust'un özel öğretmeni Devgantz, İstanbul'a dönünce Nevarte'ye Ermenice dersleri vermeye başlamıştı.

Bir kızın 14 yaşında evlenmesinde şaşırtıcı hiçbir şey olamazdı. Nevarte'nin annesi Virjini de 14 yaşındayken kendisinden 16 yaş bü-

yük biriyle evlenmişti. Böyle evlilikler aileler arasında planlanır ve bütün Ermeni topluluğuna bol bol dedikodu malzemesi verirdi. Duygusal yakınlığın etnik köken ve toplumsal konum kadar önemli olmamasına karşın, kızların onaylanmış bir adayı reddetme gücü vardı. Yine de Nevarte'nin Kalust'a karşı çıkması pek mümkün görünmüyordu. Hatta İngiliz mürebbiyesi "Miss Louisa", gözetimi altındaki Nevarte'yi Kalust'a olan hislerini gizleme konusunda uyarmak zorunda kalmıştı. "Keşke şu çocuğu her gördüğümüzde kıpkırmızı olmasan," diye paylamıştı kızı. "Çocuk fark edecek ve burnu büyüyecek."[4]

5 Haziran 1889'da evlilik teklifi yapıldı.[5] Ne yazık ki Nevarte'nin babası Ohannes Esayan da Sarkis Gülbenkyan'la aynı fikirdeydi: Nevarte henüz bir çocuktu, evlenmek için çok gençti. Ohannes, kızı 18 yaşına gelene kadar beklemek istiyordu. Bu bekleyiş Nevarte'den ziyade Kalust'u üzmüş gibiydi. Nevarte mektuplarından birinde, "Dün bana ne kadar da içli bir mektup yazmışsınız!" diyordu. "Yazdıklarınızda samimi olduğunuzu umuyorum elbette, ama yalvarırım dilinizi biraz yumuşatın. Birbirimizi daha iki gün önce gördük ve siz yine buluşmak istiyorsunuz. Londra'ya gittiğinizde ne yapacaksınız? Birbirimizi iki yıl görmeyeceğiz. Buna alışsak iyi olur dostum." Nevarte mektubu imzaladıktan sonra (ismini yazmadan) şunu da eklemişti: "Yalvarırım mektuplarınızı 'köleniz' diye imzalamayın. Bir köle değil, bir dost arıyorum. Unutmayın: isim yok, tarih yok."[6] Aslında Esayan'lar, Gülbenkyan'ın İstanbul'dan ayrılmasından aylar önce Cenevre, Paris ve Londra seyahatine çıktı.

Esayan'lar

Esayan'lar da Gülbenkyan'lar gibi Kayserili, yani Kapadokyalıydı ama İstanbul'a biraz daha önce göçmüşlerdi. Aile ticarethanesinin İngiltere şubelerini açma konusunda da onlarca yıl erken davranmışlardı. Essai Esayan, Birleşik Krallık'a muhtemelen 1866'da varmıştı.[7] Slater'ın 1867 tarihli Manchester ve Salford rehberinde "Essai Esayan&Co." ismi görülüyor.[8] Bu gibi rehberler Osmanlı tüccarlarının Sackville Caddesi 25 numaradaki Globe House binasında toplandığını düşündürüyor. Aralarında Mantaşevl'er ve Mosdiç-

yan'lar gibi Ermeniler, Theologos N. Pervanoğlu gibi Osmanlı Rumları ve C. Karayusufoğlu gibi Osmanlı Türkleri bulunuyordu. 1876'da Nevarte'nin dedesi olması muhtemel George Esayan da Globe House'daydı.[9] Mosdiçyan'lar evlilik yoluyla Esayan'larla akrabaydı.[10] Her zamanki gibi aile ve iş el eleydi.

George (Ermenicede Kevork) ve diğer Esayan'lar, 1870'te Chorlton-on-Medlock'ta Manchester'ın sıfırdan inşa edilmiş ilk Ermeni kilisesinin yapımına en büyük katkıyı sağlayanlar arasındaydı. 1874'te Manchester Ermenileri Birliği'ni kuran komitede de yer alıyorlardı. Kısacası Esayan'lar, Manchester'ın giderek büyüyen Ermeni cemaatinin temel direklerindendi.[11] Fakat bu ailelerin rehberde yer almaları, sürekli Manchester'da oldukları anlamına gelmiyordu. Her zamanki gibi aile üyeleri Manchester, İstanbul ve diğer ticaret merkezleri arasında düzenli olarak dolaşıyordu.

Her ne kadar etrafta başka Ermeniler de olsa Victoria dönemi İngiltere'sinde bir yabancı olmak zorluklara yol açabiliyordu. Uzun zamandır ticari anlamda faydalı görülen İngiliz vatandaşlığı, Osmanlı Ermeni cemaatine karşı düzenli şiddet eylemleri arttıkça daha da değerli hale gelmişti. Vatandaşlığa kabul başvurusu yapabilmek için kişilerin, beş yıl boyunca Birleşik Krallık'ta yaşadıklarını kanıtlamaları gerekiyordu. Nevarte'nin amcası Mıgırdiç 1871'de Liverpool'a gitmiş, 1876'da vatandaşlık alana kadar ülkede kalmıştı.[12] Nevarte'nin babası Ohannes de 1873'te kardeşinin yanına gitti. Yapayalnız ve "korkunç hava" yüzünden keder içinde olan Ohannes İstanbul'daki karısına, İngilizce ve Fransızca bilmediği için kendini daha da soyutlanmış hissettiğini yazıyordu.[13] Nevarte ise 1875'te Londra'da doğdu.

1879'da Ohannes ve Mıgırdiç kardeşler Londra'da "O.&M. Esayan" adıyla kendi şirketlerini kurdu. Birkaç yıl Old Broad Caddesi 34 numarada kaldıktan sonra aynı mahallede başka bürolar kiraladılar; nihayet 1912'de de şirketi kapattılar. Başlangıçta "tüccar" olarak sicile kaydedilen kardeşler anlaşılan 1880'lerde bankacılık yapmaya başladı. Sürekli uyanık olmayı gerektiren tüccarlıktan sonra faiz ve değerli kâğıt getirileriyle daha rahat bir hayata geçtiler. Mıgırdiç de Ohannes de pek girişimci insanlar değillerdi, oğullarını da iş hayatına hazırlamak konusunda fazla çaba göstermediler. Büyük ihtimalle babaları öldüğünde (1880'lerde?) kendilerine kalan büyük miras sayesinde iş rutinine girmekle ilgilenmediler.

Mırıldar gibi alçak sesi, dikkatle taranmış bıyığı ve kelimeleri yutarak konuşmasıyla Ohannes Esayan yemek saatlerinde ürkütücü bir figür olarak masada bulunurdu. Yemekler, gün içinde küçük Nevarte ve dört kardeşinin babalarıyla temasa geçebildikleri sınırlı zamanlardandı. Sofrada gülmek yasaktı, aksi takdirde Ohannes'in nadir ama şiddetli öfke patlamalarından biri yaşanabilirdi. Ohannes'in 1901'deki ölümünden sonra Nevarte'nin annesi Virjini sosyetik birine dönüşüp Nice'teki Ermeni cemaatinin gözbebeği olarak uzun ve mutlu bir dul hayatının tadını çıkardı. Oysa İstanbul'da genç bir eş ve anne olduğu dönemde, kayınvalidesi Anna tarafından sindirilmiş, gergin, kenarda bırakılmış bir figürdü.[14] Fakat bu manzara 16 yaşındaki Nevarte'nin nişan hayallerine engel olmadı. Mütemadiyen gelecekteki imzası için denemeler yapan utangaç bir gelin gibi eski bir fotoğrafın arkasına tekrar tekrar "Nişanlıma" (Fransızca olarak) yazmıştı.[15]

Ohannes, pek dil bilmemesinden de anlaşılacağı gibi iyi bir eğitim almamıştı. Bu yüzden de çocuklarının kusursuz eğitim görmesi konusunda çok istekliydi. Nevarte hiç okula gitmedi (üniversite genç bir kız için hayal bile edilemezdi) ama astronomi gibi bazı bilim dallarında ve Ermenice, Fransızca gibi toplumda daha fazla kabul gören alanlarda dersler aldı. Dolayısıyla çocukluğunun büyük kısmını anne babasıyla değil, Fransızca ve İngilizce konuşan mürebbiyeler ve özel öğretmenlerle birlikte geçirdi. Nevarte'nin bir miktar kibirli, fazlasıyla gamsız ve işveli, yani Ermenice tek kelimeyle *tetevsolik** olmasında, işlerini kaybetmemek için genç kızın kaydettiği ilerlemeye devamlı övgüler yağdıran bu insanların da payı olabilir.

Birinci Sınıf Bir Elektrikçi

1888 sonlarında yaptığı Bakü ziyareti, Kalust'un memlekete dönmekten duyduğu hayal kırıklığı ve tahammülsüzlüğü azaltmamış görünüyor. Serovpe 1886'da öldüğünden beri Kalust'un babası Sarkis, S.&S. Gulbenkian şirketini tek başına idare ediyordu. Kalust, yolu İstanbul'dan geçen yabancıların gözüne girmeye çalışıyordu. Fransız arkeolog Georges Perrot'yla şehirdeki tarihî eserler üzerine

* (Erm.) Hoppa, kadın. (Ç.N.)

sohbet etmekten zevk alıyordu. ABD Konsolosluğu'nda çalışan Bay Sweeney isimli bir adamla yünden konuşmaktan ve daha sonra ABD Dışişleri Bakanlığı'nın "Asya Koyunları ve Yünleri Raporu" adıyla yayımladığı rapora bilgi temin etmekten de memnundu.[16]

Gülbenkyan yazılı bir mecrada isminin geçmesi için karşısına çıkan her fırsatı değerlendiriyordu. 1889 Mayıs'ta İstanbul'daki *Levant Herald* gazetesi, Kalust'un "Şark Kilimi Ülkelerinde Seyahatler" başlıklı bir makalesini yayımladı.[17] Bu makalede, Kafkaslar'da kullanılan dokuma tezgâhları ve geleneksel kilim desenleri anlatılıyordu. Kalust aynı zamanda da Kafkasya'daki petrol yataklarının yapısı hakkında daha fazla bilgi almak için jeologlara mektuplar yazıyordu.[18] Kilimlerin yanı sıra petrolü de ele alan daha uzun bir gezi günlüğü hazırlama planlarını paylaştığı Perrot bu işi halletti. Perrot, Ağustos 1891'de kitabı yayımlatmanın yanı sıra *Transcaucasie*'nin kilimler ve petrolle ilgili bölümlerinin de Ocak'ta *Revue d'archéologie*, mayısta da prestijli *Revue des deux mondes* dergilerinde çıkmasını sağladı.

Gülbenkyan ilerleyen yıllarda, "petrol uzmanı" olarak tanınmasını *Transcaucasie*'ye borçlu olduğunu söyleyecekti fakat bu tamamen uydurmaydı. Kafkasya'da daha uzun süre kalmış seyyahların daha eski ve daha canlı kitapları karşısında *Transcaucasie* iz bırakmadan yok oldu.[19] Yine de kitap, Nevarte'nin evliliğe gönülsüz anne babasına Kalust'u ciddi bir aday olarak sunma açısından faydalı oldu. Büyük olasılıkla Kalust'un da kitabı kötü bir girişim olarak görüp bir kenara bırakmak yerine basılı halde görmek istemesinin en önemli sebebi buydu. King's College'da edindiği niteliklerden sonuna kadar yararlanmaya kesinlikle çok istekliydi. Bunların, *docteur* (doktora derecesine sahip kişi) unvanını taşıyan École Normale Supérieure mezunlarınınkine eşdeğer vasıflar olduğunu öne sürüyordu. Nevarte ise buna karşı çıkıyor, haklı olarak Kalust'un vasıflarının bu kadar saygın olmayan *bachelier ès sciences* (lisans) derecesine daha yakın olduğunu söylüyordu. Bu, Kalust'un gururunu kırmıştı:

> Ben bir inşaat mühendisi ve birinci sınıf bir elektrikçiyim: Aynı dönemde diploma aldığım öğrencilerin en genci, açık ara en genciydim ve bu öğrencilerden bazıları, her yerde takdir gören diplomaları sayesinde [Kraliyet Mühendisleri

> Kurumu'na] girdiler. Eğitimime École Normale'de devam etmek isteseydim, bunun tek sebebi astronomi ve matematik bilgilerimi derinleştirmek ve başka alanlarda da daha ileri seviye çalışmalar yapmak olurdu.[20]

Bu mektupta Gülbenkyan umursamaz bir dille, eğitimine Paris'te devam etmeme kararının babasına değil, kendisine ait olduğunu iddia ediyor.

Virjini Esayan kızına Kalust'a mektup yazmayı yasakladığı için Kalust da Esayan'lara *Transcaucasie*'nin bir nüshasını gönderemiyordu; oysa ince Japon kâğıdına basılmış, hediyelik özel nüshalar hazırlatmıştı. Nevarte kitabı Kalust'un kuzeninden ödünç istemek zorunda kaldı. İstanbul'daki Ermeni gazetelerinden *Arevelk*, kitap hakkında saldırgan bir inceleme yazısı yayımlayınca Nevarte sempatizan bir biçimde küplere binmişti. "*Arevelk*'in terbiyesizliği insanı tiksindiriyor! Tabii ki makalelerini birine tercüme ettirmek için para vermedin! Bu nasıl bir düşünce! Bundan sonra ne uyduracaklar acaba?!"[21] "Z." olarak adlandırdığı hasmının, Kalust'un eğitimine ve zekâsına sahip olmadığını söyleyerek Kalust'a moral veriyordu. Z.'nin herhangi bir yazısını *Revue des deux mondes*'da yayımlatması mümkün değildi. Ama, "Dergilerdeki makaleler işadamları üzerinde hiçbir etki yaratmıyor," diye de ekliyordu Nevarte, "hele babamda hiç."[22]

İnsanların yanında ışıldayan, doğuştan sosyetik olan Nevarte, kendisindeki bu etkileyici hali şaşırtıcı bulduğunu öne sürüyordu. Évian'dan Kalust'a yazdığı mektupta, "Gittiğim her yerde hayranlarım var," diyordu. "Bende ne bulduklarını bilmiyorum; hiç güzel ya da sevimli değilim, özel kıyafetler giymiyorum, mücevher takmıyorum, yine de gittiğim her yerde insanlar büyüleniyor." Daha sonra günlük rutinini ve en sevdiği faaliyetleri anlatıyordu: Sabahları erkek kardeşi Yervant'la (Harrow'da okumuştu) yürüyüş, mektup yazma, günlük tutma, göle bakan pencerenin kenarında hayallere dalma, akşamları dans. Kalust ise onu daha ciddi bir kalıba sokuyor, her akşam vicdanını sorgulamaya zaman ayırmasını söylüyordu. Ama neticede Nevarte'nin öncelikleri çok açıktı. "Sohbet etmeyi, gülmeyi, eğlenmeyi, arada sırada da iltifat almayı seviyorum."[23]

Kalust için ne büyük talihsizlik ki "sevgili K.'ciğim"in yanı sıra daha önce adı geçen Z., bir S. ve en fenası, bir M. de vardı. Ayrıca bir

V., yani Nevarte'nin kuzeni Vahan Esayan ve Kalust'un kuzeni G., yani Gülabi Gülbenkyan da gündemdeydi. M.'nin ailesi Esayan ve Gülbenkyan'lardan daha yoksuldu. Yine de bu delikanlı Paris'teki Ermeni cemaatinin ileri gelen yaşlı kadınlarının büyük desteğini alıyordu. Onlara kalırsa M., Nevarte'ye servet sunamazdı ama çok iyi yetişmiş bir çocuktu. Hem Ohannes'in parası ikisine de yeterdi. Bu M. ile Nevarte hiç karşılaşmamıştı. Nevarte, mektuplarında ona sadece "mösyö" diye hitap etmesine, yanlış tarihler vermesine ve ümit vaat eden tek söz etmemesine karşın, M.'nin bu mektupları şantaj için kullanmasından korkuyordu. Hatta M. Paris'te bile Nevarte'yi gizlice takip ediyordu.[24]

Ağustos 1891'de Esayan'ların gemiyle Manş Denizi'ni geçtikleri sırada büyük bir kriz patlak verdi. Nevarte'nin ailesi, S.'yi kamaralarına davet etti. Ondan kaçmaya çalışan Nevarte, deniz tutmuş numarası yaparak tek başına güverteye çıktı. S. ise kızın peşinden giderek bir fırsat bulup elini yakaladı ve öptü. Mektupla olmasa bile ruhen kendisini Kalust'un nişanlısı olarak gördüğü anlaşılan Nevarte, Kalust'un büyük bir şaşkınlık yaşayacağını biliyordu.

> S.'nin kuytu bir köşede elimi öpmesine izin verdim, evet, onu yüreklendirdim... M. ile olanları unutma çabasıyla yağmurdan kaçarken doluya tutuldum; çok havaiydim, dikkatimi dağıtacak bir şeyler arıyordum ve vakit geçirmek için yapabileceğim başka hiçbir şey yoktu... Ah, bu kadarı yeter, daha fazla yazamayacağım.

Nevarte reşit olana kadar kimseyle görüşmemeye karar verdi. Sonra da öğretmenlik eğitimi alacak ve kendini yoksul Ermeni çocuklara adamış bir okul müdiresi olarak "kefaret hayatı" yaşayacaktı. "Hayattan bıktım ve kimsenin benimle evlenip de hayatını mahvetmesini istemiyorum." Bu mektup aşırı duygusal olsa da kâğıdın üzerindeki gözyaşı izlerini ya da Nevarte'nin yaşamakta olduğu güçlü duyguları inkâr edemeyiz. Mektuba sonradan eklenen nota göre, Nevarte'nin kaleminin kâğıt üzerindeki hışırtısının kesildiğini duyan hizmetçisi odaya girdiğinde kızı baygın halde bulmuştu. Mektubu görünce yardım çağırıp da hanımının sırrını ortaya çıkarmamayı tercih etmişti. "Nasıl da aklı başında bir kız!"[25]

O çağın çifte standartları ve Nevarte'nin sırlarını paylaşabileceği tek insanın Kalust olması, genç kızı zor durumda bırakmıştı. M. ve S. gibilerin yaydığı dedikodulara, itibarını daha fazla zedelemeden karşılık vermesi pek mümkün değildi. Kalust ise onun sevgilisi olduğu kadar akıl hocası ve sırdaşı da olduğunu ısrarla söylüyordu. Bir mektubunda, "Ben senin hem nişanlın hem de ahlak öğretmenin değil miyim?" diyordu. "Eğitiminden sorumlu olduğumu düşünüyorum; çünkü eğitim olmadan sadece talimat vermenin bir değeri yoktur."[26]

Bu roller arasında bariz bir çatışma olmasına karşın, Nevarte bu anlaşmayı seve seve kabul etti. Vicdanını sorgulayıp vardığı sonuçları Kalust'a rapor ediyordu. Kalust'un davranışları ise tartışma konusu olamazdı. Nevarte'nin erkeklerle olan temasını tüm detaylarıyla anlatmasını istiyor, ama Londra'daki öğrenciliği sırasında kendi yaptıklarına ilişkin dedikoduları ne kabul ne de inkâr ediyordu.

Bu mektupları okurken insan bazen iki tarafın da başkalarından duydukları cümleleri prova ettiklerini hissediyor. Nasıl ki Kalust (bir mektubunda iddia ettiği gibi) kederden ölecek değilse, Nevarte de hayatının kalanını evde kalmış bir öğretmen olarak geçirme konusunda ciddi değildi. Nevarte'nin mektubunun sonunda hizmetçisinin sağduyusunu övdüğü cümle, belirli bir sınıfa mensup genç yetişkinlerin bu mektuplar dışında kendilerini ifade etmelerinin imkânsızlığını hatırlatıyor. Başka genç erkekler karasevdaya tutulmuş gibi davranıp Nevarte'ye iltifatlar yağdırırken genç kız onların haline üzülüp "kendini kaybetmiş" olabilirdi, ama Kalust'un kendi kendine verdiği "ahlak öğretmenliği" görevine razı olduğuna göre başka türden hisleri de vardı. Kalust bir anlamda Nevarte'ye "zorbalık" yapsa da kızın olup bitenlerin farkında olduğunu ve buna memnun olup sevimli bir tövbekâr gibi rol yapmaktan çekinmediğini gösteren işaretler var. S.'yle yaşananlar ve diğer "krizler", hissi yapıları gereği, aralarındaki sevgi bağını güçlendiren deneyimler olmuştu.

Nevarte'nin ailesinin sürekli gözetimini düşünecek olursak iki genç flört döneminde hemen hemen başka hiçbir şey yaşamadı. Ohannes Esayan, Londra'daki Zafer Takı'nın yakınındaki Cumberland House adlı konutu kiraladığında, Nevarte önceleri Kalust'la nasıl iletişim kuracağını bilememişti. Sonunda şöyle bir sistem kurdu: Kalust mektuplarını "Bayan C. James" adında birine yazıyor ve saat 11.00 ile 12.00 arasında ulaştırılacak şekilde postaya veriyordu (o za-

manlar bir gün içinde birden fazla teslimat yapılıyordu). Ev sahibinin ismi olan Dawes sık sık "James" diye yanlış yazıldığı için Nevarte'nin ailesi buldukları mektupların kızlarına gelmiş olabileceğini düşünmeyecekti. Öte yandan da "James" soyadı "Dawes"tan yine de farklı olduğu için Nevarte mektubu tanıyacak ve ev sahibinin adresine yönlendirmekle görevli hizmetçinin elinden alabilecekti.

Kalust'un "H. Leonardi" adıyla "Bayan C. James"e yazdığı ilk mektup kod adlarıyla doluydu: "Thomas Amca gelecek hafta Bayan Curzons'la Sydney'e doğru yola çıkacak." Nevarte şaşkındı. "Thomas Amca" kimdi? "Bayan Curzons" kimdi? Neyse ki Leonardi'nin son cümlesini anlayabilmişti: "M. senin itibarını giderek daha fazla lekeliyor. İyice çirkinleşiyor, anlaşılan insanoğlunun en aşağılık sınıfına mensup."[27] Kalust, M.'nin iftiralarını abartarak Nevarte'nin koruyucu şövalyesi rolüne bürünüyordu.

Métropole Oteli'nde Düğün

Eylül 1891'de Esayan'lar ile Gülbenkyan'lar yeniden ciddi bir görüşme yaptı. İlk başarısız evlilik teklifinin üzerinden iki yılı aşkın süre geçmişti. Bu görüşmeden sonraki aylarda Gülbenkyan Paris'teki Grand Otel'de ve Londra'daki Langham'da aileyi ziyaret etti. Ohannes ise Gülbenkyan'ların Londra'daki yeni işyerlerini teftişe gitti. 18 Kasım 1891'de Gülbenkyan, Nevarte'yle evlenme isteğini tekrarladı. Bu kez olumlu yanıt aldı. Ohannes ile Virjini'nin fikrini neyin değiştirdiğini bilmiyoruz. Başka adayların da olmasına karşın, Nevarte'nin ailesi onlarla ilgili çok baskı yapmadı ve anlaşılan kızlarının Gülbenkyan'lara gelin gitmesinin son derece uygun olduğunu düşündü. Aradan iki yıl geçmesine karşın Nevarte ile Kalust'un duyguları değişmediyse, Esayan'lar bu evliliğe engel olmayacaktı.

Ohannes'in bu konudaki tavrı, Nevarte'yle birlikte oğlu Yervant'ı ziyaret için gittikleri Harrow'dan trenle Londra'ya dönerken yaptıkları konuşmadan anlaşılabilir. Nevarte bir mektubunda bu konuşmadan Kalust'a bahsetti. Yolculuğun başında babasının her zamanki gibi sessiz olduğunu yazan Nevarte, sonra olanları şöyle anlatıyordu:

[Erm.] "Seninle konuşmam lazım ama şimdi değil, belki birkaç güne."
[Fr.] Hiçbir şey söylemedim. Birkaç saniye sonra ağır ağır, her bir hecenin üstüne basarak konuşmaya devam etti.
[Erm.] "Şu çocuğa [Fr.] yakınlık [Erm.] duyuyor musun?"
[Erm.] "Evet baba, epeyce."
[Erm.] "Ne demek istedin?"
[Erm.] "Tanıdığım bütün delikanlılar içinde, benim gözümde en iyisi o. [Fr.] Ciddi [Erm.] ve çok iyi eğitimli biri."
[Fr.] Söylediğim her şeyi tam hatırlamıyorum ama seni çok övdüm. Babam senin hakkındaki düşüncelerimi öğrenmek istediği için bu soruyu sorduğunu söyledi. O da senin hakkında olumlu şeyler düşünüyormuş, daha doğrusu düşünmeye başlamış. İki yıl önceki tereddüdünün sebebi ise benim o zaman doğru bir karar veremeyecek kadar küçük olmammış. Fakat hâlâ çocuk olmama karşın, artık [daha] doğru kararlar alabilirmişim – başka birçok şey daha söyledi ama ne yazık ki onları hatırlamıyorum.

Ohannes'in "bir kez olsun 'evlilik' sözcüğünü kullanmaması"na rağmen Nevarte açısından mesaj çok açıktı: "Bizim için sorun yok tatlım!"

Ohannes daha önce Virjini'yle kendisinin, Kalust'un sağlığından endişe ettiklerini söylemişti. Onları neyin kaygılandırdığını bilmiyoruz; 13 yaşında geçirdiği bir kansızlık nöbetinin dışında, Kalust'un 1891 öncesinde herhangi bir hastalık kaydı yok. Esayan'lar tabii ki doktora gitmesini söyleyemezlerdi, ama Kalust bu olayı duyar duymaz Paris'teki bir doktordan sağlıklı olduğuna dair belge almıştı. Ailenin bu kaygısını bildiğini belli etmemesi gerektiğinden, belgeyi doğrudan Ohannes ve Virjini'ye gösteremezdi. Kalust belgeden kuzeni Gülabi'ye bahsetmiş, o Nevarte'ye anlatmış, Nevarte de Ohannes'e söylemişti. Trendeki konuşma sırasında Ohannes kızına, sağlık belgesini görüp görmediğini sormuş ve böylece mükemmel bir çıkmazda bırakmıştı: Görmediyse belge uydurma olabilirdi, gördüyse de demek ki ailesinin muhalefetine rağmen Kalust'la yazışmaya devam etmişlerdi.[28] O dönemde bir genç kızın Kalust'un bedeniyle ilgili bir raporu okuması hiç doğru değildi. Hatta Nevarte, Ka-

lust'a yazdığı mektuplardan birinde "korse" sözcüğünü kullandığı için özür dilemişti: Bu fazlasıyla kaba bir davranıştı ama Kalust'un mektuplarını o bahsedilen giysinin içinde saklamayı neden başaramadığını anlatmaya çalıştığı için o kelimeyi kullanmıştı.[29]

Nişan haberi duyurulduğunda, Ermeni cemaatinde dedikodu kazanı coştukça coştu. Diruhi tifoya yakalandığı için düğün ertelendiğinde, Nevarte'nin emin olmadığı, M.'yi sevdiği, Sarkis'in bu evliliği onaylamadığı iddia edildi. Hiçbiri Kalust'u etkilemiyordu.[30] "Bütün Konstantinopolis bana öfke kussa bile itibarım sarsılmaz, zira parlamak istediğim yer Türkiye değil ve Türkiye'deki standartlara uygun olup olmadığım da hiç umurumda değil."[31] İstanbul'a ve oradaki bütün Ermeni çan çarına* hiç aldırış etmiyordu.

Esayan'ların Nice'te bulunduğu 1892 ilkbaharını Gülbenkyan Londra'da, sadece Nevarte'nin fotoğrafıyla avunarak geçirdi; Nevarte bu fotoğrafı elleriyle işlediği kadife bir cüzdan içinde ona vermişti. Kalust mektubunda, durmadan fotoğrafı öptüğü için bozulmasından korktuğunu yazıyordu. Her boş ânını ev aramakla geçiriyor, kimi zaman Nevarte'nin kız kardeşi Anna ve Bayan Louisa da ona eşlik ediyordu. Aklındaki ilk ev, Hampstead'de Maresfield Gardens Caddesi 10 numarada bulunan, A.C. Cole Şirketi'nin yakınındaki yerdi. Kalust buranın "çok aristokrat bir cadde" olduğunu düşünüyordu. Kensington'da bir ev vardı ama Royal Marsden Hastanesi'ne çok yakın olduğu için beğenmemişti. "Korkunç, bende çok kötü hisler uyandırıyor," demişti. Son olarak da Buckingham Sarayı Konutları adlı yerdeki yeni "daire"lerden birine bakmıştı. Düşünsenize, dairede sadece iki hizmetçiyle idare edebilirdi![32]

Düğün 12 Haziran 1892'de, Kalust'un 1891'den itibaren Londra'daki evi olan Métropole Oteli'nin Beyaz Balo Salonu'nda yapıldı. Nikâhı Ermeni bir papaz kıydı.[33] Sarkis ve Diruhi de düğündeydi.[34] Kalust'un erkek kardeşleri Karnig (artık 19 yaşındaydı) ve Vahan'ın (14) düğüne katılıp katılmadığını bilmiyoruz. Kerevit çorbasıyla başlayıp şampanyalı mus ve *bombe Francillon*** ile biten yedi farklı tabağın servis edildiği düğün yemeğini kaçırmış olabilirler. Düğünde J. Pougher yönetimindeki Bijou Orkestrası Rossini, Offenbach ve Bizet'nin

* Mektupta kullanılan Türkçe ifade. Sürekli ve içi boş konuşmalar, gevezelikler. (Ç.N.)

** İçi şampanyalı krema dolu, üstü kahveli dondurmayla kaplı, top şeklinde pasta. (Ç.N.)

çeşitli operalarından bilinen parçaları çaldı. Kısacası eğlence gayet münasipti. Düğün fotoğrafı ise o günün standartlarına göre bile resmiydi. Balayı yapılmadı, Kalust düğünün ertesi günü işe gitti.[35]

İstanbul'dan Kaçış

Gülbenkyan'ın Haziran 1892'deki düğünü ile Ekim 1897'deki Londra'ya dönüşü arasındaki beş yıllık döneme ait hemen hemen hiçbir kayıt bulunmuyor. Bu beş yıl içinde Gülbenkyan ticarethanesinin Londra şubesini açtı, babası öldü ve tek oğlu Nubar doğdu. Amcası Garabed'le birlikte kurduğu "C.&G. Gulbenkian" Şirketi'nin kaydına ilk olarak 1892 Londra Postanesi rehberinde rastlıyoruz; rehberde şirket, Londra'nın merkezinde, Eastchap'teki St. George's House adresinde faaliyet gösteren "gen[el] tüccarlar" olarak geçiyor. İşyerleri ikinci katta küçük bir büroydu ve etraflarında sabun üreticileri, gemi simsarları ve muhasebeciler vardı.[36] Tıpkı S.&S. Gulbenkian gibi C.&G. de herhangi bir alanda uzmanlaşmayıp Osmanlı İmparatorluğu'ndan pek çok farklı ürün getiriyordu: afyon, kilim, pamuk, yün vb.

1892'de 56 yaşında olan Sarkis Gülbenkyan'ın sağlığı hızla bozuluyordu. Yanında oğulları Karnig ya da Vahan olmadan işe gidemiyordu. Ağabeyi Kalust'un açtığı yolu izleyen Karnig de 1888'de Marsilya'ya gönderilmişti. Fakat Kalust'un aksine, bir İngiliz okuluna gitmek yerine daha sonra İstanbul'a dönmüştü.[37] Sarkis, Kalust'un Londra'da kalması için ısrar ediyordu.[38] Ancak Kalust belli ki ertesi yıl döndü, çünkü Nisan 1893'te *Guadalquivir* gemisiyle İstanbul'dan Adana'ya gittiğini biliyoruz. Anadolu'nun güneydoğusundaki Adana'da bir İngiliz mühendis bularak ailenin pamuk imalathanesine yeni çırçır ekipmanı kurdurdu.[39] O yılın sonunda baba öldü ve sorumluluk ailenin en büyük oğluna kaldı.

Sarkis, 75 bin Türk lirasına (8,6 milyon sterlin) yakın değerde emlak bıraktı; 8.000 lirası dul eşine kalırken geri kalanı üç oğlu arasında eşit olarak paylaştırıldı. Bu emlak İstanbul'un her yerine dağılmış evler, dükkânlar ve hanlardan oluşuyordu. Bu Sarkis'in kişisel varlığıydı; servetinin büyük bölümü S.&S. Gulbenkian'a ve bağlantılı aile şirketlerine yatırılmış olsa gerek. Dolayısıyla servetinin gerçek büyüklü-

ğünü anlamak zor; fakat S.&S. Gulbenkian'ın yerini alan Sarkis Gülbenkyan Mahdumları Şirketi'nin banka hesabından 1895'te 7.000 liradan (800 bin sterlin) fazla para çekilmiş olması bize bir fikir verebilir.[40]

Kalust'un 1894-1895'te nerede olduğuna ya da ne yaptığına dair arşivlerde hemen hemen hiçbir kayıt yok. Belli ki Sarkis'in üç oğlunun arasını açan bir şeyler olmuş. On yıl sonra birbirlerine gönderdikleri mektuplara bakılırsa Kalust kardeşlerini, paylarına düşen mirasla borsaya girip Güney Afrika'da maden hisselerine spekülatif yatırım yapmaları için kandırmış gibi görünüyor. Borsa spekülasyonlarıyla ciddi kayba uğrayan çok sayıda Osmanlı Ermeni'si tüccar ve sarraf arasında belki Gülbenkyan'lar da bulunuyordu. Kısa sürede iflas eden bir yatırım ortaklığında hisseleri olduğunu biliyoruz.[41] Aynı şekilde Esayan'lar da hissedardı.[42] Spekülasyondan kaynaklanan kayıplar, Sarkis Gülbenkyan Mahdumları'nın Bank-ı Osmani-i Şahane'deki hesaplarından yüklü miktarda para çekilmesini açıklıyor olabilir. Ayrıca şirketin Bağdat müdürü İstepan Turabyan'ın, yine bu bankanın Bağdat şube müdürüyle işbirliği içinde madencilik hisseleri üzerinde spekülasyon yaptığı gerekçesiyle işten çıkarılması da düşündürücü.[43]

1894 sonlarında Güney Afrika'nın Rand bölgesinde rekor seviyede altın üretilmesiyle, Londra borsasını merkez alan "Kâfir Pazarı"* hızla büyüdü. OB'nin kurnaz yeni müdürü Edgar Vincent'ın teşvikiyle maden hisseleri 1866'da açılmış, İstanbul borsasında da popüler bir spekülasyon aracına dönüşmüştü. Banka pek çok yatırımcıya, borsada kullanmaları için yüklü miktarda borç verdi. Bu sırada Vincent da bankanın parasıyla yaptığı spekülasyondan elde ettiği kârı hortumlamak için Eastern Investment Company'yi kurdu. Banka defterleri ise zarar gösteriyordu.[44]

Ermenilerin Osmanlı bankacılık ve finans dünyasındaki hâkimiyetleri düşünüldüğünde, İstanbul borsasındaki olayların Osmanlı Ermeni cemaatinde doğuda Bitlis vilayetine kadar uzanan çok daha geniş kapsamlı bir güven krizine yol açması şaşırtıcı değil. Yıllardır yerel Kürt eşrafa ödedikleri vergilerin üstüne bir de padişaha vergi

* İngilizcede *Kaffir Market* olarak adlandırılır. *Kaffir*, Arapça "kâfir"den gelir. Arap tüccarların Müslüman olmayanlar için kullandığı bu sözcüğü Avrupa'da ilk olarak Portekizliler ticari ilişkileri sırasında öğrenmiş, sözcük daha sonra tüm Güney Afrikalılar için kullanılmaya başlanmıştır. Günümüzde ise hakaret olarak kabul edilir ve kullanılması hoş karşılanmaz. (Ç.N.)

vermeleri istendiğinde öfkelenen Bitlisli Ermeniler 1894'te vergi isyanı çıkardı. Kürt başıbozukların Ermeni komşularını toplu katliamlarla "etkisiz hale getirmeleri"ne Osmanlı yetkilileri seyirci kaldı. Yeni bir uluslararası öfke dalgasıyla karşılaşan II. Abdülhamid, daha önce defalarca dile getirdiği boş vaatleri tekrarladı.

30 Eylül 1895'te Ermeni sosyalist partilerinden Hınçaklar, İstanbul'da bir gösteri planladı. Gösteri daha da şiddetli Ermeni karşıtı eylemlerle sonuçlandı ve şehirdeki Ermeni nüfusun çoğu kiliselere sığındı. Galata'da bulunan İstanbul borsası çöktü. Güney Afrika hisselerindeki pozisyonlarını desteklemek isteyen yatırımcılara bankalar kredi vermek istemez oldu. 1 Kasım'da moratoryum ilan edildi ve herkes bankadaki parasını çekmek için OB'ye akın etti. 4 Kasım'da müdür Vincent, bu hareketin Ermenilerin bir oyunu olduğu konusunda padişahı ikna etti. Padişah, Vincent'ın bir aylığına ödemeleri durdurmasına izin verdi.[45] Durumun daha sonra düzelmesine karşın çok sayıda küçük ölçekli Galata simsarı ve spekülasyon fırtınasından faydalanmaya kalkışan başka pek çok kişi mahvoldu.

İstanbul'daki çöküş Paris, Viyana ve Londra'da da çöküşe neden oldu. Avrupalı güçlerin dikkatini çekmek için umutsuzca çırpınan 28 kişilik ağır silahlı bir grup Taşnak, Ermeni devrimci sosyalistler, OB'nin Galata'daki merkez binasını işgal etti. Muhafızlarla çıkan çatışmada dokuz eylemci öldü. Vincent binanın çatısından kaçmayı başarırken Ermeni meselesinin uluslararası arabuluculukla ele alınmasına yönelik talepleri kabul edilmezse bankayı havaya uçurarak şehit olmaya kararlı Taşnaklar her yere patlayıcı yerleştirdi. Fakat Vincent eylemcilere güvenli bir şekilde Marsilya'ya sığınma teminatı verdi ve böylece 14 saatlik kuşatma sona erdi.[46]

Bu saldırı, üç bin ila dört bin Ermeni'nin Müslüman softalar (medrese öğrencileri) ve Arnavut başıbozuklar tarafından öldürüldüğü bir katliamın fitilini ateşledi. Saldırıların zamanlaması ve sonradan ele geçirilen silahların orduya ait çıkması, softaların ve başıbozukların 48 saatlik bir yağma ve cinayet serbestisi aldığı planlı bir katliama işaret ediyor. Saldırı çetesinin büyük ölçüde Suriçi'nde* tutulup Galata Köprüsü'nün diğer tarafına geçememesine karşın, bu

* Haliç, İstanbul Boğazı ve Marmara Denizi'yle çevrili olan, İstanbul'un ilk kurulduğu bölge; tarihî yarımada. (Ç.N.)

şiddet şehirdeki tüm Ermenileri tehdit ediyordu. Kuşkusuz Esayan'lar ve Gülbenkyan'lar da buna dahildi.

Ailede anlatılan hikâyeye göre Esayan'lar, vapur şirketleri Esayan&Uncuyan'a ait buharlı gemilerden birini alarak kaçmayı başardılar.[47] İskenderiye'ye gittiler. Hikâyeye bakılırsa aile, çok geç olmadan vapura binmek için acele ediyordu. Buharlı gemi rıhtımdan ayrılmaya hazırlanırken Virjini'nin, "Gidemeyiz, daha çamaşırlar gelmedi!" dediği söyleniyor. Fakat Ohannes'in 9 Eylül'de, yani katliamın başlamasından yaklaşık iki hafta sonra İstanbul'dan aldığı pasaport, şehri daha planlı bir şekilde terk ettiklerini düşündürüyor.[48]

Esayan'ların Anadolu yakasındaki büyük konakları, şehrin batı kıyısında yaşanan şiddete uzak gibi görünebilir. Bir ihtimal Abdülhamid'in yaveri Müşir Fuad Paşa'nın müdahalesi sayesinde dehşet Kadıköy'e kadar uzanmadı.[49] Ailenin İstanbul'dan ayrılmasının sebebi şiddet olayları değil, sonrasında olanlardı. Faillerin cezalandırılması için yoğun diplomatik baskı gören II. Abdülhamid bir "Olağanüstü Komisyon" kurdu. Komisyon şiddetin suçlusu olarak Ermeni kurbanları gösterdi ve özellikle de *amira*'ları elebaşı olmakla suçladı.[50]

Komisyon, Esayan'lar hakkında kovuşturma başlattı. Aile aynı zamanda, başta Taşnaklar olmak üzere, diğer Ermenilerden de ölüm tehditleri alıyordu. Badrig Gülbenkyan ve önde gelen diğer *amira*'lar, padişahın Patrik İzmirliyan yerine daha uysal bir patriği getirmesine yardım ettikleri için pek çok Ermeni tarafından sevilmiyordu.[51] Olaydaki en son ironi ise Ermeni devrimcilerin *amira*'lardan tehditle para talep ettikleri mektupların Osmanlı güvenlik güçlerince ele geçirilip *amira*'ların Taşnaklarla işbirliği yaptığına kanıt olarak sunulmasıydı.[52] Padişah da Ermeni devrimciler de Esayan'ları bir diğeriyle işbirliği yapmakla suçluyordu. Yani *amira*'lar düzmece mahkemeden kurtulabilse bile Taşnak kurşunundan kurtulamayacaktı. Gitme vakti gelmişti.

Esayan'ların buharlı gemisindeki yolcular arasında (iddiaya göre) Tiflisli Ermeni petrol devi Aleksandr Mantaşev de vardı.[53] Kendisine faydalı olabilecek bir hami bulduğunu anlayan Gülbenkyan'ın, Mantaşev'i adeta esir aldığı, hatta karısı ve oğlunu vapurdaki en iyi kamaradan çıkarıp Mantaşev'in oraya yerleştirilmesini istediği söyleniyor. Esayan'ların vapurunda varlıklı bir yabancıya yaltaklanan genç Kalust, pek de gurur duyulacak bir imaj sergilemiyor; belki de

Kalust'un oğlu Nubar tam da bu yüzden bu hikâyeyi canlandırarak anlatmayı çok seviyordu.[54] Aslında Esayan'lar, Mantaşev'i Manchester'dan tanıyordu. Ayrıca Kalust'un 1899 yılından önce Mantaşev'le ilgilendiğini gösteren pek fazla delil de yok.[55] Bu kaçış sırasında Kalust muhtemelen yüzlerce kilometre uzakta, Londra'daydı.

Kalust, King's College'daki eğitimini tamamladıktan sonraki on yıl içinde rüştünü ispat etmişti. O dönemde pek çok Osmanlı *amira*'sı gibi Batı'ya yönelen rotada önemli bir adım atarak Gülbenkyan'lara Birleşik Krallık'ta güvenli bir konum kazandırmış, böylece babasının onun eğitimine yaptığı yatırımın karşılığını vermişti. Böyle bir konum, bir kaçış rotası olarak da kullanılabilirdi ama bu kaçış, daha sonra anlatacağımız hikâyeden çok daha az dramatikti. Kalust petrol işinde henüz uzmanlaşmamıştı, fakat *Transcaucasie* kitabı ve özellikle de Güney Afrika'daki maden hisseleri konusundaki bariz heyecanı, Esayan'lar gibi onun da babasının yaptığı ticaretin ötesine geçmeye istekli olduğunu düşündürüyor.

Kalust'un, Nevarte'nin peşinden koştuğu dönem önce duygusal, sonra nutuklarla doluydu. Aşk mektuplarında hem sevgilisinin ahlaki açıdan yetiştirilme biçimini hem de gelecekteki kayınvalide ve kayınpederinin çocuk yetiştirme tarzını eleştirebilmek için özel bir "arkadaş" olmak gerekir. Belki de Gülbenkyan'ın hem iş hem de özel hayatında "ahlaki değerler" konusunda bu kadar ısrarcı olmasının ilk örneklerinden birini burada görebiliriz. Gülbenkyan bu değerleri nadiren dile getirmiş ama Nevarte'ye yazdığı mektuplar belirli bir disiplini sergiliyor: Kumardan ve aynı derecede kötü olan sorumsuzca şakalardan kaçınmak, çok az eğlence, kendini titizlikle tahlil etmek ve geliştirmek. İçinde bulunduğu dönem ve yer gereği Gülbenkyan hem eğitimli hem de hane reisi bir adam olarak kendisine itaat de bekliyordu.

Evlilik sonraki yıllarda sınavdan geçecekti. Bütün gençliğine ve deneyimsizliğine karşın, 17 yaşındaki Nevarte'nin bu ilişkiye her şeyin farkında olarak girdiği aşk mektuplarından anlaşılıyor. Flörtlerinin bir noktasında, Nevarte annesiyle birlikte Paris'teki bir kuyumcuda dolaşırken Mantaşev kolunda en son metresiyle içeri girmişti; Mantaşev'in sürekli "sevgilim" diye hitap ettiği, "çok güzel bir kadın"dı. Kuyumcudan çıktıklarında Nevarte, sosyal hayatta tanıdığı bir Ermeni beyefendiyle böylesine uygunsuz bir şekilde karşılaşmaktan utanan annesini şakalarıyla kızdırmıştı.

> Yine de aklımda hep aynı şey vardı: Bir erkek kendisine ait olmayan bir kadına nasıl mücevher alabilir ve ona nasıl "sevgilim" diyebilir? Sen de böyle mi yapacaksın? O zaman çok kıskanırım; mücevher aldığın için değil, başka bir kadına "sevgilim" dediğin için. İstersem korkunç biri olabilirim, değil mi? Şaka yapıyorum tabii, çünkü böyle şeylerin hep olduğunu tahmin ediyorum ve işler böyle yürüyorsa o zaman alışmaya başlasam iyi olur.[56]

"Sen çok baskıcı olabiliyorsun," diyordu Nevarte. "Ben de öyle, hatta belki senden bile fazla. Ben boyun eğmem, sen de eğmezsin." Sonunda, "Bu tür düşünceler insanı ürkütüyor," diyerek geri adım attı. "İkimiz de kendimizi kandırıyoruz ama birbirimizi yürekten seversek ve birbirimizin hatalarını görmezden gelirsek her şey yolunda gider ve çok mutlu oluruz."[57]

— DÖRT —

SADECE EĞLENCE, 1897-1901

Ekim 1897'de Gülbenkyan Londra'ya, bu kez temelli kalmak üzere döndü. 1892'de Métropole Oteli'ndeki düğününden sonraki yıllardan, babasının öldüğü 1894'e kadar aile şirketinde işe gömülmüştü. Sarkis Gülbenkyan'ın ölümüyle birlikte Kalust hem ailesinin hem de İstanbul, Marsilya ve Londra'daki şirketlerin başına geçti. Birkaç yıl içinde Kalust'un bu sorumluluğu istemediği açıkça görüldü; kendine yepyeni bir alanda yol çizmeyi tercih ediyordu: Londra merkezli madencilik ortaklıklarının finansmanı ve geliştirilmesi.

1895'teki çöküşteki ağır kayıplarına rağmen Gülbenkyan şimdi de değişken ve küçük sermayeli Güney Afrika maden şirket hisselerinin alınıp satıldığı Londra borsasının canlı köşesi olan Kâfir Pazarı'nın merkezine çekilmişti. 1897'de Londra'ya döndükten birkaç hafta sonra, bu pazarın en kötü şöhretli iki ismi olan Horatio Bottomley ve Whitaker Wright'la işbirliği yaptı.

Gülbenkyan, saçmalıklarıyla "Edepsiz Doksanlar"* dönemindeki aşırılıkların örneği olan bu zümreye uygun biri değildi. Okul arkadaşları müzikhollere kaçarken odasında oturup kitap okuyan

* İngiltere'de eğlence düşkünlüğünün ve cinsel serbestliğin yaygın görüldüğü 1890'lara verilen isim. (Ç.N.)

inek öğrenci, "Gaiety Kızları"na* yemek ısmarlayıp borsa tüyoları veren, sahte ortaklıklara yatırım yapan "Karlust"a dönüşmüştü. Hem kaygılı hem de kıskanç Nevarte ise olanları uzaktan seyrediyor, kocasının borsa bir kez daha çökmeden bu işten kurtulup kurtulamayacağını merak ediyordu.

Düzmece Kapitalistler

Jameson Baskını nedeniyle Güney Afrika maden hisselerinde yaşanan kriz sonucunda borsadaki yatırımların durması beklenirdi. 1895'in son, 1896'nın ilk günlerinde bir grup silahlı kumpasçı, İngiltere'nin kontrolündeki Cape Kolonisi'nden, Boerlerin** bağımsız Güney Afrika Cumhuriyeti'ne geçmişti. Amaçları isyan çıkarıp İngilizlerin hem tüm bölgenin hem de yeni keşfedilmiş altın madenlerinin hâkimiyetini elé geçirmeleri için bir mazeret yaratmaktı. Bu girişimin başarısızlıkla sonuçlanması Cecil Rhodes, Alfred Beit, Barney Barnato ve kumpasın ardındaki diğer madencilik devleri için büyük bir utanç vesilesi oldu. Barnato'nun cansız bedeni 1897 Haziran'ında Atlas Okyanusu'nun Madeira'nın güneyinde kalan bölgesinde bulundu ve Londra'nın kuzeyindeki Willesden Green'de toprağa verildi. Güney Afrika'dan dönerken epeyce şüpheli bir şekilde geminin güvertesinden denize düşmüştü.

Barnato'dan on yaş genç olan Horatio Bottomley Kâfir Pazarı'nın en hareketli yıllarında 20 kadar maden şirketinin hisselerini satmış, daha sonra bunları iki finans kuruluşuna dönüştürmüştü. Bottomley'nin şirketleri toplanan paraları madencilik operasyonlarına yatırmak yerine cebe attığı için kâr payı dağıtma vakti geldiğinde para bulmakta zorlandılar. Böylece bu iki yatırım ortaklığı 1897'de Hansard Union adı altında birleştirildi, fakat bu şirket de kısa süre sonra iflas etti. Yine de ağzı iyi laf yapan ve samimi görünen Bottomley, küçük yatırımcılara destek olacağı konusunda herkesi ikna etmeyi başardı.

* 1890'lardan itibaren Londra'daki Gaiety Tiyatrosu'ndaki müzikal komedilerde şarkı söyleyen zarif, saygın kızlar. (Y.N.)

** Büyük bölümü 17. yüzyılda Hollanda'dan sömürgeci olarak gelip Güney Afrika'ya yerleşen, sonradan kendi cumhuriyetlerini kuran Güney Afrikalı beyazlar. (Ç.N.)

Jameson Baskını başarısızlığa uğrayınca, Bottomley ve diğer simsarların tüm dikkati Güney Afrika yerine Batı Avustralya madenlerine, yani "Kâfir"den "Kanguru" pazarına yöneldi. Bottomley'nin yeni finans kuruluşu West Australian Market Trust'ın hisseleri "Westralians" olarak adlandırılıyordu. Eski gücüne kavuşan Bottomley, 1897'de verdiği Noel yemeğinde yatırımcılarını eğlendirmekle meşguldü. "Bayanlar, baylar," diye söze başladı. "Bütün Londra'nın eğlenceden ibaret olduğunu söylemiştim. Bence bu benzetme en çok Batı Avustralya pazarının geçmişine uyuyor."[1]

Bottomley, madenlerin olduğu kadar belirli bir hayat tarzının da reklamını yapıyordu: şampanya, yarış atları, tiyatro toplulukları, Dicker adını verdiği evindeki savurgan partiler. Parlayan ışıkların ve çatıdaki fazlasıyla süslü saçakların arasında sakil duran kuleleriyle bu biçimsiz ve aşırı büyük evler sonraki dönemlerde "Borsacı Tudor"* olarak anılacaktı. Paranın kaynağı hiçbir zaman belli değildi ama kimse de soramıyordu, çünkü Bottomley misafirlerine, onun dostu olduklarını ve "en başından beri yanında olan" özel bir grubun üyesi olduklarını açıkça anlatıyordu.

Namuslu girişimci pek görülmezdi; Bottomley de sık sık bir başka girişimci olan James Whitaker Wright'ın spekülatif saldırılarına karşı tröstünü korumak zorunda kaldırdı. Eski bir Metodist vaiz olan Wright, ilk önce Leadville, Colorado'daki gümüş madenlerinin temsilciliğinden para kazanmış, daha sonra "Kâfir sirki"ne katılıp kendi finans şirketi olan London and Globe'u kurmuştu. Onun da Surrey'deki Godalming bölgesi yakınlarında, Lea Park adlı bir kır evi vardı; evinde bir sualtı bilardo salonu (yani tavanı akvaryum olan bir oda), bisiklet parkuru, yarış pisti, tiyatro salonu ve gözlemevi bulunuyordu.

Daha sonra göreceğimiz gibi, böyle dikkat çekici abartılı figürlerin (Wright 100 kiloydu) sonu genellikle kötü oluyordu; dolayısıyla da aristokratları, din adamlarını, zengini kadar fakiri de olan diğer masumları da felakete sürükleyen bu gizemli spekülatörleri fareli köyün kavalcısı gibi tasvir eden, Victoria sosyetesinin çürüyüşünü açığa çıkarmaya hevesli romancıların iştahı daha da kabarıyordu.

* Bu evlerde yaşayanların çoğu borsa sayesinde zengin olmuştu. Tudor benzetmesi ise 15. yüzyılda İngiltere tahtına oturan ve özellikle VIII. Henry dönemindeki müsriflikleriyle dikkat çeken Tudor Hanedanı'ndan gelmektedir. (Ç.N.)

Anthony Trollope'un *The Way We Live Now* [Bugünkü Yaşantımız] (1875) romanındaki Augustus Melmotte bu edebî türün ilk örneklerinden biriydi. Fakat girişimcilerin hepsi de sahtekâr değildi; ayrıca bugün bilgi sızdırma* olarak görülen faaliyetlerin 1890'larda yasal olduğunu da unutmamak gerekir. Girişimciler, madenleri işletenlerin tesis satın almak ve kuyuları derinleştirmek için ihtiyaç duydukları sermayeyi elde etmeleri açısından çok faydalı bir hizmet sunuyordu. Küçük ölçekli işletmecilerin birleşerek faaliyetlerini konsolide etmelerini sağlıyorlardı.

Girişimciler bu dönemde çok zengin oldu, çünkü "senet kabul eden müesseseler" (ticari bankalar) yeni şirketler kurma ya da hisselerini pazara sunma konusunda ne deneyimli ne de istekliydi. Bunun yerine temsilciler daha köklü hukuk, muhasebe, komisyonculuk ve reklam firmalarından yararlanıyordu. Halka açık olmayan bir şirket kurmak topu topu 700 sterline (10 bin sterlin) mal oluyordu, hatta bu firmalar nakit yerine hisse almayı kabul ederse daha da ucuza geliyordu.[2] 1895'ten itibaren madenlerin yanı sıra yeni gelişen elektrik ve telekomünikasyon sektörlerine de katkıda bulunan patentlerle ilgili şirketler kurulmaya başlandı.

Yatırımcılar güvenilir bilgi almakta zorlanıyordu. 1856 ve 1862 tarihli Şirketler Kanunu, halka açık limited şirketlerin hukuki zeminini oluşturmuştu. Kanunlar, genel kurulu öncesinde şirketin bilanço nüshalarının hissedarlara dağıtılmasını öneriyordu ama bu uygulama ancak 1929'da zorunlu hale gelebildi. Bu tür şirketlere, hissedarlarına kâr zarar hesabı gönderme zorunluluğu ancak 1948'de getirildi. Bu şirketlerin çoğu halka açık değil, özeldi ve herhangi bir bilgiyi açıklamak gibi bir yükümlülükleri yoktu.[3] Küçük ölçekli yatırımcılar için bir şirketin ne durumda olduğunu anlamanın tek yolu şirket çalışanlarından ya da kendini uzman ilan edenlerden gelen "tüyolar"dı.

Kalust, Ağustos 1897'de Paris'ten gönderdiği mektupta Bottomley'nin bir diğer finans kuruluşu olan Joint Stock Institute'ün tanıtım broşürünü talep etmişti. Londra'ya gider gitmez de Bottomley'ye yanaşarak şirkete yeni yatırımcılar kazandırmayı önerdi.[4] Ocak 1898

* *Insider trading.* Henüz kamuya açıklanmamış bilgileri ilgili kurumdan alarak menfaat elde etme ya da başkalarına menfaat kazandırma. (Ç.N.)

itibarıyla toplam 30 bin sterlin (üç milyon sterlin) verecek bir grup yatırımcı bulmuştu. Gülbenkyan, büyük olasılıkla Nevarte'nin drahomasından* gelen parayla kendisi de yatırımcı olurken kayınpederi Ohannes'i de O.&M. Esayan adına yatırım yapmaya ikna etmişti. Ayrıca Maples mağazasını işleten Regnart ailesinin bazı üyelerini de sisteme katmıştı. Bottomley, Dicker'dan Gülbenkyan'a yazdığı mektupta, "Şirket politikamızı unutmayınız," diyordu. "Toptan alın, perakende satın (altı üç kez çizilmiş)."[5] İki adam yakınlaştıkça Gülbenkyan Bottomley'ye giderek daha büyük miktarlarda para göndermeye başladı; "Joints" (Joint Stock Institute) hisseleri, "Westralians" (West Australia Loan and General Finance Co.) hisseleri ve Anacondas, Jumpers, Golden Horseshoes** gibi daha egzotik isimli madencilik hisseleri karşılığında teminat olarak verilmiş kredilerdi bunlar.

Bu hisseler çok kârlı olabiliyordu. Gülbenkyan Temmuz 1898'de tanesi 9,25 sterlinden 925 Golden Horseshoes hissesi aldı ve bunları Haziran 1900'de tanesi 16 sterlinden sattı. Benzer bir sürede değeri iki şilinden altı şiline yükselen Sons of Gwalia hisselerine büyük yatırım yaptı. Açtığı krediler için Bottomley'den yüzde 10 gibi yüksek bir faiz alıyordu. Fakat çoğu zaman hisselerin değeri yükseldiği anda satıyor (kredinin karşılığı olarak) ve böylece verdiği krediyi iptal etmiş oluyordu. "Kendi" yatırımcı grubuna satılan her hisse için prim alıyordu. Nisan 1898'de hazırladığı bilançoda sadece "Joints" ve "Market Trusts" hisselerinin satışından 43 bin sterlin (4,3 milyon sterlin) kazanç sağladığı görülüyor. Altı ay içinde bu kadar çok para kazanınca aile ticarethanesi değersiz kalmıştı. Bu kâr aynı zamanda Gülbenkyan'ın yeni yeni ilgi göstermeye başladığı petrol işinden aynı dönemde kazandığı 3.700 sterlini de gölgede bırakıyordu. Elde ettiği kârın bir kısmını çok daha güvenilir olan Amerikan ve İngiliz demiryolu hisselerine ve devlet tahvillerine yatırdı.

Bottomley'nin kendisine dürüst davranmadığından kuşkulandığında Gülbenkyan'ın Bottomley'le olan ilişkisi 1899'da bozulmuşa benziyor. Gülbenkyan yön değiştirerek Bottomley'nin rakibi Wright' la çalışmaya başladı. Ekim-Aralık 1900 arasında Gülbenkyan, Whitaker Wright'a toplam 230 bin sterlin (22,4 milyon sterlin) gibi çok bü-

* Hıristiyan ve Yahudi geleneğinde gelinin evlenirken damada verdiği para ya da mal. (Ç.N.)
** Anakonda, Yarış Atı, Altın Nal. (Ç.N.)

yük bir miktarda para gönderdi. Her zamanki gibi yüzde 10 faiz uygulanan bu krediler Wright'ın London and Globe Finance Corporation Şirketi'ne ait "Globes" hisselerine ve ayrıca Le Roi Mining, Victoria Gold, Standard Exploration, Nickel Corporation, Lake View Consols ve Rossland Great Western Mines madencilik şirketlerine yatırılıyordu. Bu şirketlerin altın madenleri arasında, Avustralya'nın batısındaki Kalgoorlie'nin inanılmayacak derecede bereketli Ivanhoe madeni de yer alıyordu.

Ne yazık ki bu şirketler çoğunlukla aşırı "sulanıyor", yani sermayesi fazlasıyla yükseltiliyor, dolayısıyla da Londra pazarı hisselerle dolup taşıyordu. Ivanhoe'yu işleten ilk şirketin hisselere bölünmüş sermaye tutarı sadece 50 bin sterlinken, Wright'ın şirketi satın alıp yeniden düzenlemesiyle birlikte Londra'ya bir milyon sterlin değerinde hisse akmıştı. Hisse karşılığı alınan paranın ne kadarının girişimcilerin cebine değil de madencilik operasyonlarını geliştirmeye gittiği bilinmiyor. Wright'ın büyük olasılıkla Gülbenkyan'dan aldığı borçlarla Lake Views Consol madencilik şirketinin fiyatını artırma girişimleri başarısızlıkla sonuçlanınca, London and Globe 28 Aralık 1900 tarihinde iflasını açıkladı. Anlaşılan Gülbenkyan bu başarısızlığa hazırlıksız yakalanmıştı; sadece bir hafta önce Wright'a 75 bin sterlin (7,3 milyon sterlin) göndermiş, aynı gün ise bir başka kredinin koşullarını açıklayan bir mektubun taslağını hazırlamıştı.[6]

Hisseleri hızla satmasına karşın, her şey bittiğinde Gülbenkyan'ın elinde hâlâ bir miktar hisse vardı. Elbette bu hisseler verdiği kredinin teminatıydı, ama krediler geri ödenebilecek miydi? Wright ortadan kayboldu. 23 Ocak 1901'de Gülbenkyan'a bir mektup göndererek elindeki satılmamış hisselerin hepsini, kendisi için çalışan H.A. Malcolm isimli bir adama göndermesini istedi. Belki de yakalanmadan önce bu hisseleri saklamak istiyordu; nitekim yakalanacak ve dolandırıcılıktan yargılanacaktı. Gülbenkyan gereken şekilde bu isteği yerine getirdi. Ertesi ay Malcolm bu hisselerin satışı için kendisinden yardım istediğinde, tatile çıkmak üzere olduğunu ve yeni bir hesap açma niyetinin bulunmadığını söyledi. Bu cevabı yazdığı mektubun nüshasının arkasında, Ermenice şöyle yazmıştı: "Tatile gidiyorum diye yalan söylemenin hesabını öbür tarafta nasıl vereceğim?"[7]

Asalet Sokağından Garabet Sokağına

Görüldüğü kadarıyla Gülbenkyan, Bottomley ve Wright'a verdiği krediler karşılığında aldığı hisselerin çoğunu vadesi gelmeden satmayı başardı ve böylece her şey mahvolmadan önce kendini kurtaracak kadar kâr elde etti. Fakat bu iş, Gülbenkyan'ın evliliğini, ailesini ve özel hayatını da etkileyebilecek kadar riskliydi. Başlangıçta Gülbenkyan'ın belirli bir resmiyet çerçevesi içinde kalma ısrarıyla Bottomley'yi biraz uzak tutmaya çalıştığı görülüyor. Bottomley'nin Şubat 1898 tarihli bir mektubunun kinayeli bir şekilde "Sevgili 'Bay Gülbenkyan'" diye başlaması, Bottomley'nin daha önce ortağına "Gülbenkyan" şeklinde hitap edip terslendiğini düşündürüyor.[8] Gülbenkyan, bu işe dahlini gizli tutmak için hisselerinin vekiller (borsa simsarlarının Croydon ve Catford'da yaşayan memurları) elinde bulunmasına dikkat ediyordu. Babasının W.H. Cole&Co.'daki eski ortaklarını hisse almaya davet edince ret cevabı aldı. Kalust'un King's School'da bulunduğu dönemde bu ortaklar onun ailesi gibi olmuştu. "Bottomley gibi borsa camiasının çoğunun itinayla uzak durduğu" bir adamla iş yaptığı için "hayal kırıklığı" içindeydiler.[9]

Londralı dansçı kızlara düşkün olan Bottomley, karısını Monte Carlo yakınlarındaki bir villaya göndererek akıllıca bir önlem almıştı. Nevarte ise 1897 ve 1898'in büyük bölümünü hizmetçileri ve diş çıkardığı için huysuzlanan iki yaşındaki Nubar'la birlikte Nice yakınlarındaki bir otelde geçirdi. Nubar, düzenli öfke nöbetlerine karşın, otel çalışanları tarafından krallar gibi şımartılıyordu. Nevarte başka erkeklerle dans ya da flört etmemek konusunda sıkı sıkıya tembihlenmişti. Bisiklet sürmesi de yasaktı (bisiklet çılgınlığının zirveye ulaştığı bir dönemdi). Bu yasağın sebebinin, kocasının güvenlik kaygıları olduğundan Navarte şüpheliydi: "Kısa etek giymemi kıskandığın için böyle yaptığını kabul et – gerçek bu, öyle değil mi!"[10]

Fakat Horatio ve kızı Florrie, Monte Carlo'ya, Eliza Bottomley'nin yanına gittiklerinde, kocası Nevarte'ye bu kez de onlarla kaynaşma talimatı verdi. Eliza hiç de konuşkan biri değildi, Nevarte ise Battersea'de tahsildarlık yapmış bir adamın kızı olan bu eski tezgâhtarla ahbaplık ederken görülmekten hoşlanmamış olabilir. Arkadaş canlısı tabiatını, iş ilişkilerini geliştirmekte kullanmasını isteyen kocasının bu tutumundan da hoşlanmıyordu. Bir defa yazdığı gibi, Ka-

lust'un tavrında bir çelişki vardı; bir yandan Excelsior Oteli'nin özel müşterilerinden falanca ya da filanca kişiye yanaşması için talimat verirken diğer yandan da yabancılarla iletişim kurmasını kesin bir dille yasaklıyordu.

Fakat Kalust'un karısını "işine fayda sağlayacak bir araç olarak" kullanma girişimleri, aktör-menajerler ve aktrislerle yakınlık kurmasını isteme noktasına geldiğinde Nevarte bu işe bir dur dedi. Kalust muhtemelen bu dünyaya Bottomley aracılığıyla girmiş, Royal Avenue Theatre ve Londra'daki başka sahneleri kiralayan tiyatro topluluklarına yatırım yapmıştı. 1898 başlarında Kalust, Nevarte'den, aktör-menajer Seymour Hicks'e daha yakın bir konukseverlik göstermek üzere Paris'teki başka otele geçmesini istedi.[11] Aynı yılın Temmuz ayında Hicks, Gülbenkyan'a "sevgili eski dostum" diyerek övgüler yağdırıyor ve Avenue Theater'ın kirasını, tahminen bir sezonun maliyetlerini karşılamak üzere Amerikalı yapımcı Charles Frohman'a verdiği kredinin teminatı olarak gönderiyordu.[12] West End'de de Boradway'de de aynı derecede rahat çalışan Hicks ve Frohman, J.M. Barrie'nin *Peter Pan* ve *Quality Street* [Asalet Sokağı] kitaplarının oyunları da dahil olmak üzere pek çok prodüksiyonda işbirliği yapmıştı.

Gülbenkyan, otel işletmecileri Richard D'Oyly Carte ve César Ritz'in de yardımına koştu. Diğer girişimlerine kıyasla küçük kalmasına rağmen eğlence ve konaklama sektörlerine yaptığı yatırımlar da kendine özgü ayrıcalıklar kazandırıyordu. Gülbenkyan'ın Ritz'le olan dostluğu sayesinde aile Paris ve Londra'daki Ritz otellerinde özel muamele görüyor, Auguste Escoffier* ile olan dostluğu da daima iyi eğitimli aşçılardan hizmet almalarını sağlıyordu. *The Geisha* [Geyşa] ve *A Gaiety Girl* [Eğlencelik Kız] (her ikisi de 1899 tarihli) filmlerinin yıldızı Hilda Moody, Gülbenkyan'ın şehirde kavalyelik yaptığı bir dizi ünlü aktrisin ilkiydi. Nevarte bu durumdan hoşnut değildi ve bunu açıkça belirtti. Gülbenkyan, İstanbul'daki kayınvalidesi Virjini Esayan'a mektup yazarak Londra'ya gelmesini ve bu sorunu çözmek için kendisine yardım etmesini istedi. Her gün tartışmak "hayatı cehenneme çeviriyor"du. "[Nevarte'nin] Kimi zaman ne kadar kavgacı olduğunu ve ağzının ne kadar bozulduğunu siz de

* Geleneksel Fransız yemeklerini modernleştirip yeniden popüler hale getiren ünlü şef. "Şeflerin kralı, kralların şefi" olarak anılır. (Ç.N.)

gayet iyi biliyorsunuz. Beni ahlaksızlıkla itham ediyor."[13] 1900'ün yılbaşı günü Gülbenkyan, Bottomley ve Wright gibilerle artık doğrudan muhatap olmak istememesine karşın, Westralians hisseleri hakkında şaşırtıcı derecede iyimserdi. "Kamuoyunun bütün Avustralya pazarını vicdansız kumarbazların, zencilerin, maceracıların ve benzerlerinin yuvası olarak görüp büyük bir kibirle hor görmesi, Batı Avustralya'da gerçekten iyi ve uzun ömürlü madenlerin" olmadığı anlamına gelmiyordu.[14] Gülbenkyan 1901'de Pride of Gwalia Şirketi'nin yeniden yapılanma çalışmalarına katıldı ve Westralian Mines and Finance Agency'de de şirketin tasfiye edildiği 1904 yılına kadar yöneticilik yaptı.[15]

Sonunda Wright, New York'ta tutuklandı, İngiltere'ye iade edildi ve dolandırıcılık suçundan yargılanma süreci Ocak 1904'te Londra'daki Kraliyet Adalet Mahkemesi binasında başladı. Mahkemenin tüm iddialarda kendisini suçlu bulduğunu duyduktan hemen sonra mahkeme salonunun yanındaki bir odaya çekildi, "Gideceğim yerde buna ihtiyacım olmayacak," diyerek saatini avukatına verdi. Sonra siyanür içti ve birkaç dakika içinde öldü. Bu süreçte Bottomley ise eski mesleği olan gazetecilik ve siyasetçiliğe dönmüş, Hackney South bölgesinden milletvekili seçilmişti. Fakat Parlamento'nun sunduğu ayrıcalıklar arasında, dolandırıcılık suçlamalarına karşı koruma yoktu; dolayısıyla Bottomley 1920'lerde Maidstone Cezaevi'nde beş yıl yattı. Şirketin bu durdurulamaz ve iyimser temsilcisi için siyanür hapları ya da buharlı gemiden denize düşmek söz konusu bile olamazdı.

Eylül 1903'te Bottomley, Paris'te Gülbenkyan'la karşılaştı ve aynı gün ona bir not gönderdi:

Sevgili "Kalust", bu sabah seni görünce aklıma eski günler geldi ve büyük bir talihsizlik sonucu aramızın nasıl bozulduğunu düşündüm. Sence geçmişi geride bırakabilir miyiz? Seni ve karını bu akşam karım ve benimle, Florrie ve nişanlısıyla yemeğe davet edebilir miyim? "Evet" de ve yeniden dost olalım, çünkü bütün farklılıklarımıza rağmen kalbimde senin çok özel bir yerin var.

Gülbenkyan kısa da olsa bir cevap gönderdi ama görüldüğü kadarıyla daveti kabul etmedi. Geçmişe dönüp baktığında vicdan azabı duymuyordu. "Fark ettiğiniz gibi, şu ya da bu nedenle bir arada bulunduğum insanlar hakkında ahlaki açıdan herhangi bir rahatsızlığımın olmaması hayatımın en büyük mutluluklarından biri."[16]

Whitaker'ın mahkemesi görülürken bile Gülbenkyan rahattı. Komisyoncusuna, mahkemede onun ya da kendisinin isminin geçip geçmediğini görmek için gazetelere bakmasını söylemekle birlikte, böyle bir söylemin "tertemiz hukuki işlemlerimiz düşünüldüğünde hiç de mümkün olmadığı"ndan emindi.[17]

Karanlık Lane

Gülbenkyan'lar uzunca süredir Batum'dan gazyağı ihraç ediyordu ve Sarkis Gülbenkyan Mahdumları da bu işi devam ettirdi. Şirket aynı zamanda Varna (Bulgaristan) şubesi üzerinden Romanya'dan petrol ürünleri alıp dağıtmaya da başladı, ama gazyağını ahşap kasalar içinde sevk ettikleri yöntemi hiç değiştirmediler ve özel olarak tasarlanmış gemilerle toplu sevkıyata girişmediler. Gülbenkyan'ın ortak olduğu şirketlerin hiçbiri "yukarı akış" faaliyetinde bulunmuyor, yani petrol kuyusu kazmıyor ya da petrol arıtma işi yapmıyordu. Kalust'un Rus petrol şirketlerinin finansal açıdan yeniden yapılandırılması işine girmesi yeni bir adımdı ve bunu aile şirketlerinin işinden ayrı tutuyordu. Her şey 1898'in başlarında Frederick Lane ile birlikte Russian Industrial and Mining Company'yi* kurmasıyla başlamıştı.

Malta göçmeni bir ailede 1851'de doğan Frederick Lane, Londra merkezli nakliye şirketi Lane and Macandrew'ın ortaklarından biriydi.[18] Şirket 1884'te Nobel'in *Petroleum* tankerini kiralayarak gazyağını Batum'dan Londra'ya ilk kez toplu halde sevk etmişti. Nobel daha ziyade Rus iç pazarıyla ilgilendiği için Lane de Nobel'in en büyük rakibine, yani Parisli Rothschild ailesine ve onların Société Caspienne Şirketi'ne yöneldi. İlk olarak 1886'da Kalküta'ya yapılan sevkıyatla beraber, Lane'in şirketi Rothschild Frères'e kiralama hizmeti sunmaya, böylece gazyağını Batum'dan Uzakdoğu limanlarına nakletmelerine yardımcı olmaya başladı.[19] 1891'de Rothschild'lerin üretim ve arıtma kapasitesini Marcus Samuel and Co. Şirketi'nin sevkıyat kapasitesiyle bir araya getirdi.

* Rus Endüstri ve Madencilik Şirketi. (Ç.N.)

Marcus Samuel ve kardeşi Samuel Samuel sıfırdan işe başlayıp Londra'nın doğusunda deniz kabukluları ticareti yapmış babalarından miras kalan, Londra merkezli genel bir ticarethaneyi işletiyordu. Lane ile Marcus Samuel 1890'da birlikte Bakü'ye gitti. Samuel kardeşler, petrolü toplu halde taşımak için özel olarak tasarlanmış bir gemi filosu kurmaya başladı. Artık tek ihtiyaçları, bu gemileri dolduracak petrolü bulmaktı. 1891'de Lane, Rothschild'lerin Rusya'da çıkardıkları gazyağını Uzakdoğu'ya satma hakkını dokuz yıllığına münhasıran Samuel kardeşlere veren anlaşmaya aracılık etti. Bir yıl sonra, Samuel'lerin ilk özel petrol tankeri *Murex** Singapur'a vardı. Kısa süre sonra, yine deniz kabuklularının isimleri verilmiş başka tankerler de sefere başladı. 1897'de Samuel kardeşler Shell Transport and Trading** adında yeni bir şirket kurdu.

Daha sonra göreceğimiz gibi "Karanlık" Lane (bu lakap aşağılama niyeti taşımıyordu) Rothschild'ler, Mantaşev ve Royal Dutch-Shell'in dahil olduğu çok büyük anlaşmalara aracılık etti. Bu dönemde Lane'le tanışan bir Alman petrolcü, "Sonunda kazandığı güce kıyasla [Lane] şaşırtıcı derecede eğitimsiz biriydi," demişti. "Sıradan ailelerden gelen bütün Londralılar gibi o da konuşurken sürekli olarak şu feci 'h' harfiyle*** mücadele halindeydi."[20] Gülbenkyan 1945 tarihli anılarında Lane'den "üstün bir ticari deha ve organizatör", "İngiliz petrol sanayisinin babası" olarak bahsedecekti.[21]

Britanya İmparatorluğu yerine Rusya'ya odaklanmakla birlikte, Russian Industrial and Mining Company'nin Bottomley ve Wright tarafından işletilen daha havalı "enstitü" ve "tröst"lerden pek farkı yoktu.[22] Görünürde amaçları aynıydı: Yurtdışında kurulmuş, küçük ama gelecek vaat eden madencilik şirketlerini satın alıp kalkındırmak için sermayesini artırmak. Sonraki iki yıl içinde şirket bir dizi Rus firmasını satın aldı, yeniden yapılandırıp faaliyete geçirdi ve Londra merkezli yeni şirketler ya da işin gelişmesi durumunda başka bir şirket kurmak amacıyla karteller oluşturdu. Bu şirketler Sibirya'nın doğusundan altın, Tiflis yakınlarındaki Artani'den bakır, Ural Dağları'ndan ise hem bakır hem de altın çıkarıyordu. Fakat Lane ve

* (İng.) Deniz minaresi. (Ç.N.)

** Deniz Kabuğu Nakliye ve Ticaret. (Ç.N.)

*** Londralılar genellikle kelimelerin başındaki "h" harfini yutarak konuşur. (Ç.N.)

Gülbenkyan yepyeni girişimlerde bu kadar başarılı olamadı; kurdukları Sakhalin Karteli, Kuzey Pasifik'teki Sakhalin Adası'nda boş yere petrol arıyordu.[23]

Lane ve Gülbenkyan için Kafkas petrol şirketleri daha güvenli bir alandı. Rus yetkililer konuyu Mayıs 1898 tarihli özel Oturumda müzakere ettikten sonra, 1893'ten itibaren Kafkas petrol sanayisine uygulanan yabancı yatırım kısıtlamalarının çoğunu kaldırdı. Russian Industrial and Mining Company de bu kararın ardından başlayan ve 1901'de toplam 4,1 milyon sterline (400 milyon sterlin) ulaşan İngiliz yatırımcı dalgasının içinde yer alıyordu; 1901'de Bakü'nün yıllık üretimi 516 binden (1897'de) 11,6 milyon tona, yani Sovyet öncesi dönemin kaydedilen en yüksek seviyesine çıkmış bulunuyordu.[24]

Russian Industrial and Mining Company'nin attığı birinci akıllıca adım, ilk olarak 1870'lerde Bakü'ye gitmiş olan Moskovalı kimyasal ürün sanayicisi S.M. Schibaieff'in kurduğu bir şirketin kontrolünü eline almak oldu. 1880 yılında küçük bir sülfürik asit tesisiyle işe başlayan Schibaieff, daha sonra Abşeron Yarımadası'ndaki çok sayıda petrol yatağını satın almış, kimyasallar konusundaki uzmanlığı sayesinde benzerine ancak Nobel'in rafinerilerinde rastlanabilecek gazyağı, gres ve diğer ürünleri elde etmeye başlamıştı.[25] Schibaieff 1897 sonlarında şirketindeki çoğunluk hisseyi Hollanda bankası Labouchere Oyens'e sattı. Şubat 1898'de Lane ve Gülbenkyan bu hisseleri satın aldı; 750 bin sterlin (75 milyon sterlin) sermaye ve Schibaieff Petrol Şirketi adıyla Londra merkezli yeni bir şirkete dönüştürerek yönetim kurulu başkanlığına da bir aristokratı (Lord Wenlock'ı) getirdi.[26] Gülbenkyan bu şirkette hisse garantörü rolünü üstleniyordu.

Aralık 1898'de şirket, Grozni'nin kuzeydoğusunda, Terek Irmağı boyunca çok sayıda kârlı petrol sahası açan, Almanya doğumlu petrolcü Georg Spies'a yanaşarak Rus şirketi Spies Stücken üzerinden faaliyet göstermeye başladı.[27] Ekim 1900'de Lane ve Gülbenkyan, Spies'la anlaşarak Spies Stücken'le aynı doğrultuda çalışan, Londra merkezli Spies Petroleum Şirketi'ni kurdu ve 650 bin sterlin (35 milyon sterlin) değerinde hisseyi arz etti.[28] Bu dönemde Russian Industrial and Mining Company, Texas ve Indiana'daki petrol kuyularına da yatırım yapmış, ünlü petrol jeoloğu Boverton Redwood'u kuyuların durumu hakkında rapor vermek üzere ABD'ye göndermişti.[29] Öte yandan Mantaşev'den epeyce petrol arazisi almış, bunlar

için de yeni bir şirket kurmuştu.[30] Russian Industrial and Mining Company sermaye sıkıntısı yaşamaya başladı.[31] Hiç istifini bozmayan Gülbenkyan bu yeni şirketlere doğrudan yatırım yaptı ve büyük olasılıkla Londra'da ve Spies Petroleum için de Paris'te hisselerin halka arzında garantörlük yaptı.[32] Diğer yandan da Bibi-Eybat Petroleum adlı bir Rus şirketinin hisselerini ve kira sözleşmelerini satın alıp aynı isimle faaliyete başlayan şirketin kuruluş sürecinde de rol aldı. Boverton Redwood bu kez de Bakü yakınlarındaki bu petrol yataklarından rapor göndermekle görevlendirildi.[33]

Gülbenkyan bu şirkete ne kazandırıyordu? Lane daha 1890'da Rothschild ailesi adına Bakü'ye gitmişti. Gülbenkyan'dan yaklaşık 20 yaş büyüktü ve petrol işinde çok daha fazla uzmanlığa sahipti. Ne Gülbenkyan'ın araştırma yapıp öğrenebileceği teknik bilgilere ne de ailevi bağlantılarına ihtiyacı vardı; büyük olasılıkla Gülbenkyan da bu bağlantıları kullanmak istemiyordu zaten. Bottomley ve Wright'ta olduğu gibi Gülbenkyan'ın katkısı hem kendisi hem de arkadaşları adına getirdiği sermayeydi. Fakat bir yandan da müzakere becerilerindeki gelişimin ve gelecek vaat edecek anlaşmalara dair sezgisinin ilk işaretlerini de bu süreçte görebiliyoruz.

30 yaşındaki Gülbenkyan hâlâ işi öğreniyordu.

Ortaklığın Sonu

1896'daki OB saldırısının ardından Osmanlı İmparatorluğu'nun her yerinde başlayan katliamlar nedeniyle Gülbenkyan kardeşler Orta ve Doğu Anadolu'daki faaliyetlerini giderek azalttı. Bu bölgelerdeki şubelerini kapatıp maddi kaynaklarını Marsilya ve Varna'daki şubelerine aktardılar. İskenderiye, Tianjin (Pekin yakınlarında) ve Hong Kong'da yeni şubeler açmayı düşünüyorlardı.[34] 1897 sonlarında Gülbenkyan'ın kuzeni Harutyun Gülbenkyan, bekleyen borçları tahsil etmek üzere, tiftik üretiminin merkezi olan Orta Anadolu'ya gönderildi. Harutyun bölgeye vardığında, müşterilerinin çoğunun başka yerlere kaçtığını, kalanların da açlıktan ölecek noktada olduğunu gördü. "Paraları yok, ekmekleri bile yok," diye bilgi verdi ailesine.[35]

Anadolu'dan çekilen maddi kaynakları Varna'ya yatırma kararı, kötüye giden durumu elden geldiğince düzeltmek için alınmış

gibi görünüyor. Şirketin Varna'daki müdürü Boaz Papazyan 1899'da öldüğünde, Gülbenkyan'lar aslında beş yıl önceki kuruluşundan bu yana hiç kâr etmemiş olan bu şubeyi de kapatmayı planlıyordu. Fakat Bulgarların para transferine yönelik kısıtlamaları nedeniyle bu plan gerçekleştirilemedi. Böylece Papazyan'ın yerine, Kalust'un kayınvalidesi Virjini'nin akrabası olan Hovassapyan isimli yeni bir müdür görevlendirildi.[36] Görüldüğü kadarıyla Hovassapyan pek de etkili bir müdür değildi ve Kalust ya da kardeşi Karnig'le iyi ilişki kurmakta zorlanıyordu. Gülbenkyan'lar birkaç ay sonra Hovassapyan'ı kendilerini dolandırmakla suçlayıp Esayan'lardan tazminat talep etti.[37]

Bu esnada, Amerika'da 1899'da yaşanan ekonomik durgunluk da Gülbenkyan'ların Halep ve Musul tiftiğini satmasını iyice zorlaştırdı.[38] Bu sıkıntı, Varna krizi ve Diruhi'nin giderek bozulan sağlığı nedeniyle Kalust'a İstanbul'da ihtiyaç duyulduğu çok açıktı. Ama o dönemeyeceğini öne sürüyordu. 1896'da padişah, başka bir yere temelli göçmek isteyen tebaasının bu niyetlerini kaydettirmeden gitmeleri durumunda dönmelerine izin verilmeyeceğini açıklamıştı. 1896 katliamlarından sonra İstanbul'dan akın akın kaçarak şehrin ekonomisini neredeyse durma noktasına getiren Ermeni göçünü durdurmak amacıyla böyle bir karar alınmıştı. Osmanlı yetkililerinin, bu kuralın zengin Osmanlı Ermenileri için geçerli olmadığını diplomatlara kesin bir dille söylemiş olmalarına karşın, anlaşılan Kalust buna inanmıyor ve İstanbul'a dönme riskini almayı reddediyordu. Kardeşi Karnig'e göre ise bu bir bahaneydi: Belirttiği gibi, akraba ve iş arkadaşlarının çoğu imparatorluk içinde ve dışında özgürce dolaşabiliyordu.[39]

Bottomley'le birlikte borsada kazandıkları başarı, Kalust'un erkek kardeşlerine karşı duyduğu üstünlük ve husumet duygularını körüklemişti; Nevarte ise bu duyguları kontrol altına almaya çalışıyordu. "Bottomley'le başınıza talih kuşu kondu ve bunun beni ne kadar mutlu ettiğini anlatamam," diye yazmıştı Kalust'a. "Fakat bu, kardeşlerini ve diğer her şeyi unutman için bir sebep olamaz. Yarın her şey çökebilir ve çaresiz kalabilirsin." Dolayısıyla Kalust'un, aslında öyle düşünmemesine karşın, "Keşke Karnig ölse," diye yazması doğru değildi.[40] Başka akrabaları da Kalust'u kardeşleriyle barışması için sıkıştırıyordu.[41]

Karnig ve Kalust'un hemfikir olduğu tek konu, en küçük kardeşleri Vahan'ın tam bir hayal kırıklığı yaşatmasıydı. 1899'da 21 yaşına giren Vahan, Sarkis Gülbenkyan Mahdumları'na ortak oldu. Ağabeyleri Kalust ve Karnig gibi o da Marsilya'ya gönderilmiş, fakat Selyan'ların yanında aile işini öğrenmek yerine fotoğrafçılıkla ilgilenmeyi sürdürmüştü. Daha da kötüsü kumara ve radikal Ermeni siyasetine bulaşmıştı ve Karnig'e göre bunlar hem ahlaki açıdan ayıp hem de ticari açıdan zararlıydı.[42]

Şubat 1899'da Kalust kardeşlerinden, kendisine ve Nevarte'ye ait eşyaların toplanıp İstanbul'dan Londra'ya gönderilmesini istedi; bu eşyalar arasında içi tablo ve heykel dolu dokuz sandık da bulunuyordu.[43] Yıllarca otellerde yaşadıktan sonra Kalust'un Londra'da satın aldığı ilk ev Hyde Park Gardens 38 numaradaydı. İkinci çocukları, yani kızları Rita 2 Temmuz 1900 tarihinde bu evde doğdu. Bayswater Sokağı'ndaki sıra evlerden biri olan bu dört katlı teraslı bina Hyde Park'ı yukarıdan görüyor, ama bugün bile sokak sakinleri dışında kimsenin giremediği özel bir yolun sonunda, sokağa mesafeli bir konumda bulunuyordu. Gülbenkyan evin içini baştan sona yeniletti. Hem mahalle hem de mimar (Charles Mewès) sonradan görme bankerler arasında çok popülerdi.[44]

Gülbenkyan'ın 1898 yılında, yeni eve taşınmalarıyla hemen hemen aynı dönemde hazırladığı bilançoya göre varlıklarının değeri 119.661 sterlindi (12 milyon sterlin).[45] 1900'de öldüğünde 27.542 sterlin (2,7 milyon sterlin) serveti bulunan Ohannes Esayan'dan çok daha iyi durumdaydı.[46] Oğullarına işi öğretmeyi başaramayan Ohannes'in şirketi O.&M. Esayan'ın hâkimiyeti, ağabeyi Mıgırdiç'e geçmişti.

Gülbenkyan, Mayıs 1901'de Sarkis Gülbenkyan Mahdumları (İstanbul), Gülbenkyan and Selyan (Marsilya) ve C.&G. Gülbenkian (Londra) şirketlerinden ayrılmak gibi çok büyük bir karar aldı. Aynı zamanda başka düzenlemeler de yapıldı: Vahan, C.&G.'ye ortak oldu (Sarkis Gülbenkyan Mahdumları'nda zaten ortaklığı vardı); Garabed Gülbenkyan da (Kalust'un amcası) Sarkis Gülbenkyan Mahdumları'nda pay sahibi oldu (C.&G.'de zaten ortaklığı vardı). Duyurular *London Gazette*'de yayımlandı; ayrıca duyurular firmaların iş yaptığı tüm şirketlere de gönderilerek Kalust'un firmaların borç ve alacaklarından artık sorumlu olmadığı resmen bildirildi.[47]

Gülbenkyan ailesinin diğer üyeleri belli ki kardeşler arasındaki anlaşmazlığı ve Karnig'in pek de masum kurban konumunda olmadığını biliyordu. Aynı zamanda kardeş ve kuzen olan ortaklar arasındaki anlaşmazlıkların bir Ermeni ticarethanesinde doğal kabul edildiği ve çok da sıra dışı bir durum olmadığı anlaşılıyor. Fakat Kalust'un şirketlerden ayrılma kararı, akrabalarını çok şaşırttı. Resmî açıklamada sağlık sorunlarından bahsediliyordu, ama hemen hemen hiç kimse buna inanmadı.[48] Şirketin Beyrut şubesindeki kuzeni Hovhannes Gülbenkyan kuşkularından bahsedince Kalust gerçek sebebi söyledi: Londra merkezli çeşitli büyük şirketlerin müdürü olarak işine daha fazla odaklanabilmek için ortaklıktan ayrılıyordu.[49]

1901'deki ayrılık, bağların tamamen koptuğu anlamına gelmiyordu. Böyle bir kopuş daha önce hiç yaşanmamıştı ve kesinlikle anlaşılamaz bir şey olurdu. Sonraki yıllarda Karnig, Vahan ve Garabed yine Kalust'a danışacak gerekirse ondan yardım isteyecekti. Petrol sanayisinde Kalust'un giderek artan itibarının farkındaydılar; *Byzantion* gibi İstanbul'da yayımlanan Ermeni gazetelerinde Kalust'tan gururla bahsediliyordu.[50] Fakat bu başarı Kalust'un çekingenliğini anlamayı daha da zorlaştırıyordu.

George Russell, 1906 tarihli *Social Silhouettes* [Toplumsal Siluetler] kitabında, "Gerçek şehirli erkek paradan bahseder," diyordu. "Filancanın değeri nedir? İşe başladığında elinde ne vardı? Kâfir Pazarı'nda ne kadar para kaybetti? Kent'teki yeri kaça aldı?"[51] Gülbenkyan, daimi oturma izni aldıktan sonra Londra'da geçirdiği beş yıl içinde şehirli erkek çıraklığını tamamlamış, "Kâfir"deki ikinci büyümeyi en başından acıklı sonuna kadar yaşamış, bu pazarın en hareketli ve renkli kişileriyle yakın işbirliği içinde çalışarak şirketleri yeniden yapılandırmanın ve yeniden sermaye oluşturmanın yollarını birinci elden öğrenmişti. Beş yıldır ikamet ettiği için artık İngiliz vatandaşlığına da hak kazanmış ve Kasım 1902'de bu başvuruyu yapmıştı. 1 Aralık'ta İngiliz vatandaşı oldu.[52]

Osmanlı Ermenileri onlarca yıldır gerek diplomatik koruma gerekse vergi avantajları açısından İngiliz, Fransız ve Amerikan vatandaşlığı alıyordu. Fakat Gülbenkyan için vatandaşlık bundan çok daha fazlasını ifade ediyordu. İş hayatında sürekli hareket halinde olmasına, Fransa'da ve Portekiz'de uzun süreler kalmasına rağmen ölene dek İngiliz vatandaşlığını korudu. Hyde Park Gardens 38 nu-

maradaki evi satın alması, Gülbenkyan şirketlerinden ayrılması ve eşyalarını İstanbul'dan getirtmesi de hesaba katılınca, konumunu ve bakış açısını Doğu'dan Batı'ya yönelttiği net bir şekilde görülüyor. 1892'de Nevarte'ye İstanbul'daki çan çana hiç aldırış etmediğini ve Osmanlı Ermeni cemaatinin gözündeki itibarını hiç umursamadığını söylemişti. Aradan geçen on yılın sonunda, "parlamak istediği" şehrin İstanbul değil, Londra olduğu çok açıktı.

— BEŞ —

ASYALI VE AVRUPALI, 1902-1908

Gülbenkyan 1903'te Paris'teki Rothschild'ler adına çalışan Frederick Lane ile Ermeni petrol devi Aleksandr Mantaşev'in aracılığını yapıyordu. Zorlu bir müzakere turundan sonra aksiliği üstünde olan Mantaşev derin derin düşünürken Lane de satış sözleşmesini madde madde okuyordu. Her maddenin ardından duruyor, önce Gülbenkyan'ın metni Ermeniceye çevirmesini, sonra da Mantaşev'in yine Ermenice onay vermesini bekliyordu. Her birinde Mantaşev'in yanıtı *mayrıt kunem*, yani Ermenice "anasını becerdiklerim" oluyordu. Gülbenkyan bu ifadeyi İngilizce kibar bir onay ifadesine çeviriyor, her seferinde de Lane, Mantaşev'e teşekkür edip bir sonraki maddeye geçiyordu.[1]

Nubar, babasını kendisinden 17 yaş büyük olan Mantaşev'e yağ çeken bir dalkavuk olarak göstermekten zevk alırdı. Yine de Kalust uluslararası petrol sanayisine girişini Mantaşev'e değil, Lane'e borçluydu. Kalust'un Bakü ziyaretinden sonraki yıllar boyunca Mantaşev, Rusya'da tescilli şirketi A.I. Mantaşev'i Kafkaslar'ın en büyük bağımsız üreticilerinden birine dönüştürmüştü. Abşeron Yarımadası'ndaki petrol yataklarının yanı sıra gres ve sandık üretim tesisleri, boru hatları, rıhtımları, petrol depolama sahaları ve petrol vagonları da vardı. Avrupa'da, İngiltere'deki Home Light gibi satış mağazaları

açılmaya başlamıştı. Nobele ve Rothschild'lerin Société Caspienne Şirketi'yle başa çıkamayan çok daha küçük ölçekli Ermeni işletmeciler iflas ederken Mantaşev entegre bir petrol şirketi kuruyordu.

Belki kendi girişimiyle belki de Lane'in önerisiyle Gülbenkyan 1902'de Ermenilerin kontrolündeki bu büyük Rus şirketleriyle dünyadaki diğer büyük şirketlere aracılık yapmak üzere sahneye çıktı. Görevi, Asya ve Avrupa'daki gazyağı, gres ve diğer petrol ürünleri pazarının bölüşülmesini hedefleyen bu kartellere katılmanın getireceği kazanç konusunda Ermenileri ikna etmekti. Rusya'nın 1880'de dünyadaki petrolün sadece yüzde 10'una denk gelen payı, 1900 yılında neredeyse yüzde 50'ye ulaşmıştı ve dolayısıyla göz ardı edilemezdi.[2] Asya petrolünün satışında kartelleşen Asiatic Petroleum Company*, Lane'in parlak fikriydi ve resmî olarak 1903 Mayıs'ta Londra'da kurulmuştu. Avrupa satış karteli ise 1906'da Bremen'de kurularak bütün belli başlı Avrupa ve Rus üreticilerini tek çatı altında buluşturan Europäische Petroleum-Union (EPU)** idi. Deutsche Bank tarafından yönetilen EPU, Romanya ve Rusya petrolünün Avrupa'ya satışını gerçekleştiriyordu.[3]

Asiatic ve EPU kartellerinde Paris'teki Rothschild ailesinin ve Ermenilerin yanı sıra Royal Dutch ve Shell'in de payı vardı. Her iki şirket de Kuzey Avrupa, Akdeniz ve Asya'daki gazyağı pazarlarında ortakların fiyat kırmalarını önleyecek şekilde tasarlanmıştı (gres için de benzer şekilde yapılandırılmış başka karteller vardı). Fiyat savaşları durdurulabilirse, Asiatic ve EPU, bütün pazarların hâkimi olan dev Standard Oil'le satış anlaşmaları yapabilecek kadar güçlü hale gelebilirdi. Elbette her bir ortak için en büyük risk, diğer ortaklardan birinin hile yapıp ansızın Standard Oil'le tek başına anlaşma yapmasıydı. Marcus Samuel 1901'de New York'a yaptığı ziyarette Standard Oil'in Broadway Caddesi 26 numaradaki bürosuna gitti ama herhangi bir anlaşma olmadı.[4]

Gülbenkyan, Lane'le ilişkisi sayesinde Asiatic ve EPU'nun önde gelen bütün üyeleri tarafından zaten tanınıyordu; bir üye hariç: 1902'de Royal Dutch genel müdürü olup 1936'ya kadar bu görevi sürdüren Hollandalı Henri Deterding. Royal Dutch 1890 yılında Hollanda Doğu Hint Adaları'ndaki (bugünkü Endonezya) petrol yataklarını kullan-

* Asya Petrolleri Şirketi. (Ç.N.)
** Avrupa Petrol Birliği. (Ç.N.)

mak üzere kurulmuştu. Deterding'in yönetime geçtiği dönemde şirketin satışları Shell'le neredeyse aynıydı fakat aktif varlıkları daha azdı. Deterding büyük olasılıkla 1902'de Londra'ya taşındıktan kısa süre sonra Gülbenkyan'la tanıştı; sonraki yıllarda da Lane ve Gülbenkyan'ın oluşturduğu çok sayıda kartele şahsi yatırımcı olarak katıldı.[5]

Bu üç adam, çok yakın çalışmalarına rağmen çok farklı kişiliklere sahipti. Başarılarını aynı anda farklı kişilerin çıkarlarını temsil edebilme yeteneğine borçlu olan Lane ve Gülbenkyan tatlı dilli, detayları görebilen, anlaşma bağlayabilen kişilerdi. Lane'in "karanlık" lakabını almasının sebebi belki de tam olarak kimin adına çalıştığını hiç kimsenin bilmemesiydi.[6] Deterding ise tam aksine duygularıyla hareket eden, değişken, daima ağız dolusu hakaret ettiği dev Standard Şirketi'ne rakip olmaya takıntılı biriydi.[7]

Ortakların her biri Asiatic ile EPU anlaşmalarına farklı beklentilerle girdi. Lane resmî olarak Paris'teki Rothschild'leri temsilen müzakere etmesine karşın, daha geniş düşünerek Asiatic Petroleum Company'nin gerçek anlamda iş ortaklığına dayalı bir işletmeye dönüşme potansiyelini dikkate alıyordu. Asiatic'i bir ortaklık aracından fazlasına dönüştürmeyi umuyordu. Şirketin bağımsız bir kuruluş haline gelip yeni imtiyazlar alacağını ümit ediyordu.[8] Fakat Asiatic'in Shell ve Paris Rothschild'lerin petrol şirketlerinin kontrolünü Royal Dutch adına ele geçirmek üzere Deterding'e yardım ettiği birkaç yıl içinde anlaşıldı. 1901'de ortak bir pazarlama şirketiyle işe başlayan Royal Dutch ve Shell 1907'de yüzde 60-40 ortaklık yapısıyla "birleşti". Asiatic aynı zamanda Royal Dutch'ın Kafkasya'yı tanımasına da yardımcı oldu; Royal Dutch 1910'dan sonra Gülbenkyan'ın da desteğiyle bölgeye hızlı bir giriş yapacaktı. Gülbenkyan bu kartellerle olan zorlu müzakere sürecinden tek bir şey öğrendiyse o da şuydu: Mantaşev'in, hatta Lane'in bile değil, Deterding'in peşinden gitmesi gerekiyordu.[9]

Asiatic Petroleum

Marcus Samuel başta isteksiz de olsa 20 Haziran 1902'de Société Caspienne'in, yani Rothschild'lerin 600 bin sterlinlik başlangıç sermayesinin üçte biri karşılığında Asiatic Petroleum'a üçüncü ortak olarak katılmasına onay verdi. Gülbenkyan da müzakerelerin içinde

yer aldı; kendisine yüzde beş komisyon vaat edilmişti.[10] Büyük olasılıkla bu komisyon, Shell ya da Royal Dutch daha iyi bir teklif alıp ortaklıktan çıkmadan, Mantaşev ve onun müttefiki olan Ermeni Gukasov'ları Asiatic'e çekmesi koşuluna bağlanmıştı. Gülbenkyan en başından itibaren bu kuşkucu Ermenileri, uzun vadeli işbirliğinin değerine ikna etmeye çalıştı. Gukasov'a yazdığı mektupta, "Bu ortaklık kurulmazsa Mantaşev de siz de her türlü zorlukla karşılaşacaksınız," diyordu. "Geçmiş tecrübelerde açıkça gördük ki hedefimize rekabetle varamayız."[11]

Fakat Ermeniler yine de tamamen Ruslardan oluşan bir kartel ümidini taşıyordu ve Mayıs 1902'de St. Petersburg'da müzakereler kesildiğinde hemen hemen hiçbir ilerleme kaydedilememişti. Gukasov'u Nobel'le ortaklığa girmemek konusunda ikna etmek gerekiyordu.[12] Lane, Gülbenkyan, Gukasov ve Mantaşev ağustosta görüşmelere devam etti. Ermenilere Asiatic'in faaliyet bölgesindeki sandık petrol satışlarının beşte ikisi teklif edildi; bahsedilen bölge şirketin ana sözleşmesinde kırmızıyla gösterilen ve Afrika'nın doğusunu, Hindistan'ın tamamını, Yeni Zelanda ve Japonya da dahil olmak üzere Asya'yı kapsayan trapezoid şekilli alandı.[13] Asiatic'in yüzde 12'sini alacaklar, böylece Shell, Royal Dutch ve Société Caspienne'den sonra şirketin dördüncü ortağı olacaklardı.[14]

Ermenilerin ortaklığa girmeyerek Home Light gibi tali şirketler aracılığıyla Avrupa'da bağımsız bir satış ağı oluşturmaya karar vermeleri Gülbenkyan için büyük talihsizlikti.[15] Yine de Gukasov bir konuda Gülbenkyan'la aynı fikirdeydi: "Büyük oyuncularla işbirliği yapmalıyız, şirketlerimizin mevcut durumu Rothschild ve Nobel'le yan yana duracak kadar güçlü değil."[16] Mantaşev ve Gukasov aynı zamanda Tatarlar ile Ermeniler arasında giderek artan etnik şiddet ve Bolşeviklerin Kafkaslar'ı karıştırma girişimlerinden de endişe duyuyordu. Kafkaslar'da grevler düzenleyen, petrol kuyuları ve boru hatlarını sabote eden yeni Sovyet Petrol İşçileri örgütünün arkasındaki isimlerden biri de eski bir rahip okulu öğrencisi olan genç Joseph Stalin'di.[17] Rusya'da 1901'de 11 milyon tona ulaşan üretim artık düşüşe geçmişti. 11 milyon tonluk eşik daha sonra Sovyet Rusya döneminde aşılacaktı, ama o zamana kadar dünyadaki petrol talebi de zaten artmış olacaktı. Rusya'daki üretim 1901'de dünyadaki toplam üretimin yarısını oluştururken 1927'de sadece yüzde 6 seviyesinde kalacaktı.[18]

Gülbenkyan sadece Mantaşev'in ya da Gukasov'un temsilcisi olsaydı bu kadar zor bir durumda kalmayacaktı. Bu işe dahil edilmesinin asıl sebebi, tarafları daha önce gazyağından çok daha küçük ölçekli iş olan bir gres satış karteli için bir araya getirmeyi başarmış olmasıydı. Gülbenkyan, Royal Dutch ve Shell'in attığı adımları ve zihniyetini Ermenilere, Ermenilerinkini de Royal Dutch ve Shell'e açıklama çabasıyla her tarafa telgraflar ve mektuplar gönderiyordu. Ama bu çabasının pek de takdir gördüğü söylenemez. Lane'e yazdığı gibi, Rothschild'ler kendisinin Mantaşev'in çıkarlarını koruma konusunda "kraldan çok kralcı" olduğunu düşünüyor, Mantaşev'in temsilcileri ise onu "sahte dost" olarak karalıyor, bu işin içinde olmasına bozuluyordu.[19]

Bunun üzerine Lane, Gülbenkyan'ın mektubunu "çok gizli olmak kaydıyla" Rothschild'lerden Maurice Baer'e iletip Gülbenkyan'a yaptıkları "kralcı" suçlamasının haksızlığını açıkladı:

> Uzun lafın kısası, bütün sıkıntı şuradan kaynaklanıyor: G[ülbenkyan] her ne kadar Mantaşev'in güvenini kazanmak için onu ve [Gukasov'u] temsil etmek durumunda kalsa da tek amacı, mümkünse, [Société Caspienne] ve dostlarıyla işbirliği yapabilmek ve bu çerçevede nüfuzunu ve becerilerini kullanarak Mantaşev ile Gukasov'u yönlendirip kontrol altına alabilmektir. Bizimle kesin bir şekilde işbirliği yapabilse konumu da netleşecek, ama tabii ki dışımızda olduğu sürece Mantaşev ile Gukasov'un temsilcisi konumunda bulunuyor; fakat aslında bütün nüfuzunu ve becerilerini onların planlarını bozmak ve onları bizimle ortaklığa mecbur bırakmak için kullandı. Bu durum kendisini çok rahatsız ediyor ve bir an önce buna bir son vermek istiyor.[20]

Bundan iki yıl sonra Lane bir kez daha Gülbenkyan'ı Paris'teki Rothschild'lere karşı savunmak durumunda kaldı ve Gülbenkyan'ın uyruğunun Mantaşev ve Gukasov'la olan ilişkilerde aracılık yapmak açısından ne kadar değerli olduğunu vurguladı. Lane, "Onlarla kendi dillerinde tartışma imkânı var," diyor ve şunları ekliyordu:

> (...) böylece onların hassasiyetlerini ve duygularını anlayabiliyor, bu da onları idare edebilmek için müthiş bir güç

> kazandırıyor; ayrıca [Gülbenkyan] tümüyle güvenebileceğimiz biri. Zor olan, ondan nasıl yararlanacağımıza karar vermek. Sadece Asiatic için değil, bu grupla yapılan her müzakere için de ona ihtiyacımız var; dolayısıyla sırf Asiatic işinde değil, bu gruplarla yapılan bütün işlerde ondan yararlanmak istiyorum.

Lane bu sözlerin ardından konuyu Gülbenkyan'a açtığını ve kendisinin bu görevi memnuniyetle kabul edeceğini söylüyordu. "Şahsi şirketlerini bıraktı; tafsilatlı bir çalışma gerektirecek veya bir şirkette çalışmanın getirdiği yükümlülüklerle kendisini bağlayacak hiçbir işi yapmak istemiyor."[21]

Europäische Petroleum-Union

Lane 1905 tarihli mektubunda Rothschild'lerin Gülbenkyan'a sadece Ermenilerle olan ilişkilerinde değil, İngiltere, Fransa ve özellikle de "Gülbenkyan'ın belli bir noktaya getirdiği, ama her an yıkılmaya açık" Naftaport'taki petrol faaliyetlerinde de ihtiyaçlarının olduğunu yazıyordu. İşin içinde olanlar, merkezi Berlin'de bulunan Deutsch-Rüssische Nafta-Import Gesselschaft'ı* telgraf adresi olan Naftaport adıyla tanıyorlardı. 1899'da Nobel ve Rothschild petrolünü Almanya'ya satmak üzere kurulan şirket sadece bu iki firmadan alım yapıyordu.[22] Asiatic gibi bu şirketin de 1902'deki amacı, Kafkas petrol üreticilerinin çoğunluğunu, bu kez Avrupa pazarına odaklanan bir kartelde bir araya getirmekti.

Gülbenkyan Aralık 1902'de Ermeni üreticilerin EPU'ya girmesi için gereken koşulların müzakerelerine başladı. Mantaşev, Akdeniz karteline bir teklif sunmak üzere Paris'e geldi: Yüzde 35 Mantaşev, yüzde 25 Rothschildl'er, yüzde 25 Siderides (Batum'da petrol sandığı üreten bir Osmanlı Rum'u) ve yüzde 15 Nobel. Rothschild'ler kendi paylarının çok az olduğunu, fakat Siderides ve Nobel'le görüşüp paylarının sırasıyla yüzde 1 ve yüzde 3'ünü kendilerine isteyeceklerini söyledi. Bu konuda anlaşmaya varıldıktan sonra Mantaşev tekli-

* Alman-Rus Nafta İthalat Şirketi. (Ç.N.)

fini değiştirdi ve hem Rothschild'lerin diğer ortaklardan alacağı yüzde 4'ü kendisine almayı hem de Rothschild'lerin hisselerini daha da azaltmayı önerdi. Rothschild'ler adına çalışan Baer'in Gülbenkyan'a yazdığı gibi, "Böyle ticaret olmaz; Bay Mantaşev teklifinden vazgeçmeyi kabul etmezse yazık olur: Akdeniz'de savaş demektir bu."[23] Tam da Kafkas Ermeni petrolcünün adını kötüye çıkaran ve diğerlerini Gülbenkyan'a mecbur eden bir dolap çevrilmişti.

Şubat 1903'te Naftaport yönetim kurulu toplandı. Mantaşev ve Gukasov'un şirkete katılım koşulları yeniden masaya yatırıldı. Mantaşev'in EPU'ya tek başına yüzde 20, Gukasov'u da getirirse yüzde 35 hisseyle katılması teklif edildi. Sonunda ikisinin yüzde 22 hisse alması konusunda uzlaşıldı.[24] Ardından Fransa gibi öteki pazarlar için müzakereler yapıldı. Gülbenkyan'ın, Mantaşev ve Gukasov tarafından Fransa'ya satılan petrolden yüzde 2 komisyon alması (Naftaport tarafından ödenmek üzere) oy birliğiyle kabul edildi. Gülbenkyan ayrıca Mantaşev ve Gukasov'un Rothschild'lerle yaptığı işlerde de Mantaşev'in kârından yüzde 10, Gukasov'un kârından da yüzde 20 komisyon alacaktı.[25]

Gülbenkyan ayrıca Naftaport yönetim kuruluna seçildi.[26] Böylece ilerleyen zamanlarda Mezopotamya imtiyaz müzakerelerinde önemli bir şahsiyet haline gelecek olan Deutsche Bank müdürü Arthur von Gwinner'le temasa geçme imkânına kavuştu. Banka, Kayzer II. Wilhelm'in 1898'deki İstanbul ziyareti sırasında II. Abdülhamid'le birlikte tasarladığı iddialı Berlin-Boğaziçi-Bağdat Demiryolu, Almanca Bagdadbahn planının finansmanı gibi tatsız bir yükümlülükle karşı karşıya kalmıştı. "Eski" dünyanın güçlü devletleri İngiltere, Rusya ve Fransa'nın her biri, iki yüzyıl boyunca Osmanlı İmparatorluğu'nda kendi nüfuz alanlarını oluşturmuştu ve ekonomik çıkarlarını korumak için uzun yıllardır ayrı ayrı diplomatik ve askerî müdahalelerde bulunuyorlardı. Fakat imparatorluğun, kendisine koşulsuz yardım teklif ediyor gibi görünen Almanya'yla böyle bir geçmişi yoktu.

Yakındoğu'daki uluslararası ilişkiler açısından sembolik önemine karşın, Bagdadbahn ticari açıdan tam bir beyaz fildi*. Gwinner'a

* Görkemli fakat yüksek maliyetli, maddi açıdan verimsiz projelere ya da yatırımlara verilen isim. Güneydoğu Asya'da kutsal görülen beyaz filler aynı zamanda güç simgesi olarak da kabul edilir. Geçmişte bir hükümranın beyaz fil hediye ettiği kişiler için bu hem bir lütuf hem de lanet anlamına geliyordu. Bakımı son derece masraflı olan beyaz fil, kutsallığından dolayı elden çıkarılamadığı için sürekli bir maliyet yaratarak sahibini zor durumda bırakıyordu. (Ç.N.)

göre, bu hattın inşası ancak ve ancak Osmanlı yönetimi teşvik verirse ve Londra da sermaye sağlarsa mümkün olabilirdi. Gwinner Nisan 1903'te ünlü İngiliz yatırımcılar Barings ve Ernest Cassel liderliğinde bir İngiliz sermayedar topluluğunu bu uluslararası girişimi desteklemeye ikna etmek üzereyken basında yer alan yoğun Türk düşmanı söylem, İngiltere Dışişleri Bakanı Lansdowne'u paniğe sevk edip sürecin son anda durdurulmasına neden oldu.[27] Bunun yanı sıra, Osmanlı hazinesi tamamen Batılı kreditörlerin elinde olduğu için imparatorluğun vereceği tüm teşvikler ve kredilerin de Batılı idarecilerin onayından geçmesi gerekiyordu.

Petrol, Bagdadbahn'ın maliyetinin karşılanması için bir fırsat sunuyordu. 1899 imtiyazları kapsamında, Deutsche Bank kontrolündeki Alman demiryolu şirketleri, hatlarının her iki yanından geçen 20 kilometrelik şeritte maden arama hakkına sahipti. Bağdat'a birkaç yüz kilometre kala hattın asıl rotası (Fransızca *tracé*) bilerek belirsiz bırakılmış olsa bile, Almanlar da başka herkes de bu hattın Musul ve civarındaki ümit vaat eden petrol yataklarının tam ortasından geçecek şekilde çizilebileceğini gayet iyi biliyordu.[28] Musul'un İngiliz nüfuz bölgesinde kalıyor olması ise işleri daha da karıştırıyordu. 1904'te Deutsche Bank, Musul ve Bağdat vilayetleri için ek petrol imtiyazları aldı.

Mezopotamya'daki petrol rezervlerinin gelişimi, imtiyaz sahiplerinin imparatorluk hazinesine yapacakları ödemelerin yanı sıra, bizzat padişah için de büyük bir gelir vaat ediyordu. II. Abdülhamid'in maliye bakanı olan Osmanlı Ermeni'si Agop Paşa 1880'lerde Mezopotamya'da gelecek vaat eden petrol yataklarını almış ve bunları Hazine-i Hassa Nezareti'ne* devretmişti. Padişah, elle kazılan ilkel kuyuların yerine sondaj makinelerinin kullanılması ve ham petrolün işlenmesi için gerekli bilginin elde edilmesi durumunda Hazine-i Hassa'nın (yani imparatorluğun değil, kendi hazinesinin) çok büyük kâr elde edeceğini anlamıştı.[29] Gwinner'ın Musul bölgesini araştırmak üzere gönderdiği iki uzman 1905'te pek de iç açıcı olmayan raporlarla döndüklerinde, sonuçlar Hazine-i Hassa nazırı için çok can sıkıcıydı.[30] Deutsche Bank imtiyazı sona erdirildi.

* Padişahın özel gelir ve giderlerinden sorumlu bakanlık. (Ç.N.)

Osmanlı İmparatorluğu uzak ve zor bir tablo çizerken Romanya'da petrol aramak daha kolay görünüyordu. Steaua Romania (Rumen Yıldızı) Şirketi 1903'te Deutsche Bank ve Wiener Bankverein'a devredilmişti. Gwinner, Steaua'nın yönetimine Georg Spies'ı getirdi. İsmini taşıyan Kafkas petrol şirketinden Gülbenkyan ve Lane tarafından atıldıktan sonra Spies boşta kalmıştı. Devlet arazilerinin imtiyazlarının verilmesi için Rumen bakanlara lobicilik yaparken elbette bahşiş (yani rüşvet) de dağıttı.[31] Bu sırada Gwinner da Deutsche Bank'ın petrol işleme, depolama ve nakil faaliyetlerini, Ocak 1904'te kurduğu yeni bir holding çatısı altında yeniden düzenledi.[32]

Deutsche Bank, Steaua'da üretilen petrolün işlenmesi ve satışı için gerekenden çok daha büyük bir dağıtım, işleme ve depolama kapasitesine sahipti. Dolayısıyla Gwinner, Kafkasya'dan ek petrol almak ve Avrupa'daki tüm pazarlara yönelik bir satış karteli oluşturmak istiyordu. Kendi personeline pek güvenmediği için bahsettiğimiz bu holdingi kartele dönüştürme işini Lane'e verdi ve Haziran 1904'te Europäische Petroleum-Union* kuruldu. Gwinner'ın Spies'a yazdığı gibi, Lane "birinci sınıf bir pislik" olabilirdi ama zekiydi.[33]

Çoğu kişinin Lane hakkında Gwinner'le aynı fikirde olmasına karşın EPU'yu Balkanlar, Yunanistan ve Türkiye hariç tüm Avrupa'da faaliyet gösteren bir dağıtım ve satış karteline dönüştürmek üzere Gwinner, Baer, Aron (her ikisi de Rotschild'leri temsilen), H. Olsen (Nobel'i temsilen) ve Sam Samuel'i (Shell'i temsilen) aralık ayında Paris'teki müzakerelerde bir araya getiren de "Karanlık" Lane'di. Bu kartel tüm ortaklarının mevcut satış ve dağıtım şirketlerini içine alacaktı. Lane, Gülbenkyan'ın bu defa da Mantaşev ve Gukasov'u kartele katılmaya ikna edebileceğini umuyordu. Nihai amaç çok açıktı: Her üretici, ürünleri Avrupa'nın neresinde satılırsa satılsın birim başına aynı parayı alacaktı.[34]

Asiatic'in yapısı nispeten daha sadeyken EPU, 30 ayrı Amerikan, Avusturyalı, Belçikalı, İngiliz, Danimarkalı, Hollandalı, Fransız, Alman, Rumen, Rus ve İsviçreli finans, dağıtım, üretim ve satış şirketinin birbirine kenetlendiği bir ağa dönüştü. Londra'daki ortaklarının (Home Light dahil) mevcut pazarlama kuruluşlarını British Petroleum** adlı yeni bir şirket altında birleştirdi.[35]

* Avrupa Petrol Birliği. (Ç.N)

** BP, İngiliz Petrolleri. (Ç.N.)

Bu karmaşık yapı içinde Gülbenkyan'ın izini sürebilmek fazlasıyla zor. Herhangi bir kişinin (hatta kendisinin bile) temsilcisi olarak değil, çoğunda hisse sahibi olduğu Belçikalı, İngiliz, Hollandalı, Fransız, Alman ve Rus şirketlerle olan ilişkileri sayesinde EPU yönetim kurulunda bulunuyordu. Her zaman olduğu gibi burada da sadakatini çözmek masadakiler için çok zordu. Her zaman olduğu gibi burada da bunu bir engele değil, bir avantaja dönüştürmüştü: Belli bir "yuva"sı olmayan Gülbenkyan, dürüst bir komisyoncu olarak görünebiliyordu.

Mayıs 1906'da Spies, Steaua'nın EPU'daki çıkarlarını korumanın önemini Gwinner'a hatırlattı. Böyle bir koruma olmazsa, "Kontrolü kaybederiz ve Lane ırzımıza geçer," diyordu.[36] Ama nihayetinde ırzlarına geçen Deterding oldu. EPU, Mayıs 1907'de Avrupa pazarını paylaşmak üzere Standard'la anlaşma imzaladı ama Standard'ın payı yüzde 80 iken EPU'nunki yüzde 20'ydi. Daha önce bahsettiğimiz siyasi sorunlar yüzünden Rus petrolü hiçbir zaman beklenen seviyeye çıkamadı. Asiatic'te olduğu gibi, Romanya'da da Royal Dutch bölgeye büyük bir çıkarma yapmadan önce EPU'yu kullanarak üretim hakkında detaylı bilgi aldı. Ve sonunda Royal Dutch-Shell 1910'da EPU'yu satın aldı.

Sarkis Gülbenkyan Mahdumları'nın Sonu

1901'de Kalust ve Nevarte'den alınan 20 bin sterlin borca rağmen Sarkis Gülbenkyan Mahdumları zor günler geçirmeye devam ediyordu. Şirketin Londra, Marsilya ve İskenderiye'deki zararı Temmuz 1904'te tahminen 30 bin sterline (üç milyon sterlin) ulaşmıştı. Zarar sürekli artınca, Karnig babalarından miras kalan hanları ve İstanbul'daki diğer mülkleri satmayı önerdi.[37] Kalust'un şirketin Beyrut şubesini yöneten Hovhannes Gülbenkyan'a da belirttiği gibi, ticaret artık eski moda kalıyordu. Emlak ve hisse yatırımı yapmak daha iyiydi.[38]

Sarkis Gülbenkyan Mahdumları batarken kuzenleri Badrig ve kardeşlerinin Londra ve New York'taki işletmeleri tam tersine büyüyor, genel ticaretten halı üretimine geçiyordu. En büyük kardeşin en büyük oğlu olan Badrig, Gülbenkyan aşiretinin başıydı ve belli ki

kuzenlerinin meselesini kendi meselesi gibi görüyor, ailenin itibarına Kalust'tan çok daha fazla önem veriyordu. Büyük cömertlik göstererek 1904 yazında Karnig'e hem 25 bin sterlin hem de tavsiyeler verdi. Kalust'tan da 6.000 sterlin vermesini isteyen Badrig, kardeşlerinin batmasına göz yumarak "ateşle oynadığı" konusunda onu uyardı. Ama Badrig bile Sarkis Gülbenkyan Mahdumları'nı kapatıp İstanbul'u geride bırakma zamanının geldiğini kabul ediyordu.[39]

Son perde 1907'de oynandı. Sarkis Gülbenkyan Mahdumları, 30 Nisan tarihinde İstanbul'da 57 bin sterlin (5,4 milyon sterlin) borçla iflasını ilan etti.[40] Ardından C.&G. Gülbenkian da Temmuz'da Londra'da iflasını ilan ettiğinde şirketin 59 bin sterlin borcu ve sadece 13 bin sterlin mal varlığı bulunuyordu.[41] C.&G. Gülbenkian'ın çöküşü Londra'da hemen hemen hiç dikkat çekmezken İstanbul'da Sarkis Gülbenkyan Mahdumları'nın iflası büyük sansasyon yarattı. Fransızca ve Ermenice gazeteler habere geniş yer verdi; herkes gibi onlar da Kalust'un kardeşlerine neden yardım etmediğini öğrenmek istiyordu.[42] Picu adında bir Fransız Konsolosluğu çalışanı bu konuda Paris'e raporlar gönderiyordu. Picu, şirketin çöküşünü, daha geniş kapsamda İstanbul'daki Ermeni ticarethanelerine yayılan bir sıkıntının göstergesi olarak değerlendiriyordu: Mısır pazarının çökmesi ve Londra'da faizlerin yükselmesiyle Ermeni tüccarlarının en az 1870'lerden beri kullandığı şahsi bonolar tercih edilmemeye başlamıştı.

Merkez bankası bulunmayan ve altın sıkıntısı çeken bir ekonomide bu bonolar günlük işlemlerde para yerine geçiyordu. Hemen hemen kartvizit boyutlarında olan ve yeşil, mor ya da kırmızı kâğıda basılan bu bonolar genellikle veriliş tarihinden üç ay sonra ödenirdi. Ermeni kiliselerinin de bu tür bonolar kullandığı görülüyor.[43] Picu, Ermeni tüccarların çok fazla sayıda bu tür "sahte kâğıt" dağıttığını belirtiyordu. 2,5 milyon Fransız frangı değer biçilen bir ticarethane, dört milyon franklık bono dağıtmıştı. Çeşitli Avrupa bankaları da İstanbul şubelerini açmak için tam bu anı beklemiş, işletmeleri kendilerine çekmek için kolayca kredi vermeye başlamıştı.[44] "Bu koşullarda er geç bir krizin çıkacağı belliydi."

1906 sonlarından itibaren Londra'da İngiliz Merkez Bankası'nın faizleri yükseltmesi ve böylece krizi körükleyen kolay kredilerin sona ermesi sonucunda İstanbul'da da "belirli bir sıkıntı" hissedilmeye başladı.

> O andan itibaren Konstantinopolis'li tüccarlar kendilerini zorluklar içinde buluverdi. Geçen ilkbaharda [1907] büyük bir Ermeni ticarethanesi olan Sarkis Gülbenkyan mahdumları çöktü. Bu olay hem yerel bankalar hem de Londra bankaları için bir uyarı oldu. Kâğıda basılı bonoları kabul ettirmek zorlaştı. Durumdan etkilenen tüccarlar ellerindeki yatırımları nakde çevirip bu kâğıtları daha az kullanmaya çalıştı.

Eskiden Ermeniler, Yahudiler ve bazı Alman bankaları tarafından kabul edilen Ermeni bonoları artık değersizdi. Bu da çok sarsıcı bir gelişmeye yok açtı: "Ermeni ticarethanelerinin karşılıklı olarak birbirlerine verdikleri bu destek, kendileri için gerçek anlamda bir tehlikeye dönüştü." Kasım 1907'de ciddi bir krizin eli kulağındaydı. Osmanlı Ermeni'si tüccarlar topluluğu moratoryum talebinde bulunmuştu, ama Picu'ya göre OB bu talebi onaylamayacaktı.[45] Cemaat içinde de kopuşlar başladı.

İflas sonucunda Kalust'un kardeşleri, yeni bir iş alanına girmek ya da İstanbul'da hâlâ ellerinde bulunan mülklerin kira gelirleri de dahil olmak üzere kalan yatırımlarıyla sade bir hayat sürmek arasında bir seçim yapmak zorunda kaldı.[46] En küçük kardeş Vahan için Kalust daima (Vahan'ın ifadesiyle) "bir ağabeyden çok bir baba gibi"ydi.[47] Vahan'ın Bulgar Ermenilerinden Agavni Kuyumciyan'la 1902'de Hyde Park Gardens 38 numarada kıyılan nikâhında sağdıcı Kalust olmuştu. Kalust ayrıca Vahan'ın Manchester'da iş bulmasına da yardım etmişti. Pahalı bir boşanmanın ardından Vahan bir Fransız'la evlendi, Cezayir'e taşındı ve Kalust'tan aldığı maddi yardımla hayatının sonuna kadar orada kaldı.[48] Anlaşıldığı kadarıyla Vahan'ın Kalust'a karşı hiçbir husumeti yoktu. Fakat Karnig için aynı şeyi söyleyemeyiz. Ona göre Kalust'un kurduğu ve babalarının adını taşıyan şirket batarken Kalust hiçbir şey yapmadan kenara çekilmişti. "Ölene kadar bunu unutmayacağım."[49] Karnig Cenevre'ye taşındı ve sözünü tutarak ağabeyiyle herhangi bir şekilde temasa geçmeyi reddetti.

Kalust'un annesi Diruhi 1907 yazında ciddi bir hastalık geçirdi ve Haziran 1908'de öldü. Kalust'un, Surp Pırgiç Hastanesi'ndeki Gülkbenkyan aile mezarlığında yapılan defin töreni için İstanbul'a gelmemesi herkesi hayrete düşürdü. Kalust gibi seyahat imkânı fazlasıyla bulunan üst sınıf bir Ermeni'nin annesinin vefatında gelme-

mesi şüphe uyandırmıştı. Çocukluğunda annesiyle çok yakın olan Kalust'un cenazeye katılmayı neden istemediği konusunda ancak varsayımlarda bulunabiliriz. Belki 1884'te, henüz çok genç ve toyken babası Sarkis'in kendisini Avrupa'ya sepetlemesine engel olmadığı için annesi Diruhi'ye kızgındı. Badrig ve diğer Gülbenkyan'lar açısından neredeyse aynı derece şaşırtıcı ve üzücü olan ise, Kalust'un ailenin çok uzun yıllardır Talas'a yapmakla yükümlü olduğu yardımları sürdürme konusundaki isteksizliğiydi.[50]

Koleksiyoncu

Akrabaları, bahsedilen tutarların Kalust için "okyanusta bir damla" olduğunu söylemekte çok haklıydı.[51] Nevarte ve Kalust 1902'nin ilk altı ayını geçirmek üzere Cap Saint Martin'de olağanüstü bir ev olan Villa Paulette'i kiralamıştı. Kalust bu evi Lane'e anlatırken, "Güneşin altında masmavi denize bakan, çam ağaçları arasında, nefis kokulu bir ortam," diyordu. Mayıs 1905'te Kalust kendisini, ilk otomobili olan 40 beygir gücündeki Delaunay Belleville'i hiç düşünmeden alacak kadar zengin hissediyordu. (Aynı otomobili Rus Çarı Nikola ancak ertesi yıl alacaktı.)[52] Kardeşlerine elbette para ve nasihat yardımında bulunmuştu. Kalust, Karnig hakkında, "Kendi düşen ağlamaz," diye düşünmüş olabilir. Kardeşinin "saçma sapan, eskimiş Anadolu tarzı görüşleri" yüzünden parasını sokağa atacak değildi.[53] Ayrıca kardeşlerine davranış biçimini eleştiren İstanbul çan çanına ya da Osmanlı Ermeni basınına da kulak asmaya niyeti yoktu. "Cevabım şu: 'Soysuzlar [*sriga*] istedikleri kadar havlasınlar,'" diyordu. "Badrig sırf kıskançlıktan itibarımı zedelemeye çalışıyor."[54]

Kalust'un sanat eserlerine giderek daha fazla harcama yapması da ailesinin gözünden kaçmıyor, muhtemelen yaralarına tuz basıyordu. Aralık 1903'te Garabed Gülbenkyan, Kalust'a yazdığı mektupta tek bir tabloya 6.500 lira (630 bin sterlin) vermesine şaşırdığını söylüyordu. Garabed bu haberi Güllabi'den, o da Karnig'den öğrenmişti. Gülbenkyan çan çanının ekmeğine yağ sürülmüştü.[55] Herhalde Garabed, insanın evini süslemek için tablolara bir miktar para harcaması makulken Kalust'un harcadığı paranın saçma tutarlara ulaştığını ima ediyordu. Kalust bir koleksiyoner olarak ilk adımla-

rında tökezlemişti: Satın aldığı bazı 18. yüzyıl tabloları kimin yaptığı tartışmalıydı. 1902'de Londra'daki Thomas Agnew&Co. Sanat Galerisi'nden Lane Fox'a, "nekahet dönemi resimleri" olarak adlandırdığı tablolar satın almaktan bıktığını söyledi.[56]

Sanat tarihi konusunda kendisini geliştirmek için 1903 sonlarında Louvre Müzesi'nde küratör ve koleksiyoner Camille Benoît'dan özel dersler almaya başladı.[57] Sonradan sanat simsarı Joseph Duveen'le hiç de etik olmayan bir iş ortaklığı kuran meşhur İtalyan Rönesans uzmanı Bernard Berenson'a mektupla takdim edildi.[58] Benoît, Gülbenkyan'a ödevler veriyor, Louvre'daki İtalyan tabloları kataloğunda kendi yolunu çizmesini istiyordu. Gülbenkyan'ın koleksiyonculuğu, geleneksel olmakla birlikte zamanla daha da tutkulu hale geldi. Charles Joshua Chaplin gibi unutulmaya mahkûm 19. yüzyıl ressamlarının fazlasıyla güzel tabiat perilerini resmeden tablolarını almaya devam etmekle birlikte, kişisel zevki köklü "İngiliz" tarzını takip ediyor; 17. yüzyıldaki Hollanda Altın Çağı'nın manzaralarını, Büyük Tarz dönemi* portrelerini (Anthony van Dyck, Joshua Reynolds, Thomas Gainsborough), Francesco Guardi'nin Venedik'i anlatan Büyük Tur** sahnelerini seviyor; 18. yüzyıldan kalma Fransız bibloları, mobilyaları ve Jean-Baptiste Greuze imzalı dokunaklı çocuk portreleriyle de tarzını biraz yumuşatıyordu. 1900'de halka açılan Londra'daki Wallace Koleksiyonu bariz bir ilham kaynağı olmuş, J.P. Morgan, Henry Frick ve Nélie Jacquemart'ın*** yanı sıra Gülbenkyan'ın da zevkini etkilemişti.[59]

Koleksiyoncuların sanat simsarlarından ya da Benoît gibi müze küratörlerinden tavsiye almaları sıra dışı bir durum değildi. Gülbenkyan'ın 18. yüzyıl İngiliz bakır klişe tablolarına yüksek ücretler ödemesi gibi piyasayı takip etmeleri kesinlikle sıra dışı değildi. Fakat Gülbenkyan'ın sanat tarihi literatürünü ve *Burlington Magazine* gibi dergileri yakından izlemek için gösterdiği çaba sıra dışıydı. Kuyumcu René Lalique'le olan ilişkisi de dikkat çekiciydi: 1899'daki ilk alış-

* Klasizm ve Yüksek Rönesans dönemi sanatından yola çıkarak idealize edilmiş estetik tarz. (Ç.N.)

** 17. ve 18. yüzyıllarda üst sınıftan Avrupalı genç erkeklerin reşit olduktan sonra çıktıkları Avrupa turu. (Ç.N.)

*** J.P. Morgan ve Henry Clay Frick (1849-1919): Amerikalı banker ve finansör; Nélie Jacquemart (1841-1912): Fransız ressam ve koleksiyonerdir. (Ç.N.)

verişinden itibaren Gülbenkyan, Lalique için hem bir akıl hocası hem de parçaları sık sık sergilere ödünç veren değerli bir müşteri oldu.[60] Nevarte'nin, kocasının satın aldığı çok sayıda kolye ve gerdanlığı takma izninin olduğuna dair hiçbir kanıt bulunmuyor. Hatta Gülbenkyan'ın hazineleri, duyduğu tutkunun kurbanı da olabiliyordu: 18. yüzyıla ait bir İngiliz tablosunu 1918'de Agnew'a iade ederken, bu kararını kişisel sebeplerle açıklamıştı. Gülbenkyan'ın ifadesiyle, portredeki kadının başlangıçta kendisiyle "flört etmesi"ne karşın, "iyi ahbap" olamayacakları sonucuna varmış ve "boşanma"ya karar vermişti.[61]

Halı ve İslam sanatı koleksiyonerliği söz konusu olduğunda ise elbette Gülbenkyan nesillerdir süren aile deneyiminden faydalanıyordu. S.&S. Gulbenkian Şirketi'nde babası başka pek çok ürünün yanı sıra muhtemelen Kafkas ve İran halıları da satıyordu. Sarkis Gülbenkyan'ın ölümünden sonra aile şirketinin halı, İznik çinisi ve diğer antika eşya ticareti kardeşlerinden daha çok Kalust'u ilgilendiriyordu. Kalust ortak işlerinde İstanbullu ünlü koleksiyoner Hagop Kevorkyan'la ticaret yapıyordu, daha sonra İran'da yeni üreticiler buldu.[62] Tabii ki Kalust'un ticaret için aldığı seramik, kilim, sikke ve tezhiplerin bir kısmı, 800 adet çiniyle birlikte sonunda koleksiyonunun bir parçası oldu.[63]

Byzantion gibi Ermenice yayımlanan gazeteler için İstanbul'un önde gelen ticarethanelerinden birinin yok olması düşünülemezdi: "Mutlaka bir çözüm yolu olmalı ve Karnig Efendi işine devam etmeli, aksi takdirde Gülbenkyan hanesinin parlak ismi lekelenecektir."[64] 1908 yılında işlerin gerçekten de bu noktaya geldiği apaçık görülüyordu ve bu durumdan kısmen Kalust Gülbenkyan'ın sorumlu olduğunu hisseden sadece *Byzantion* değildi. Kalust için ise bu iflas 1901'de hatta belki de daha önce başlayan aile işlerinden ayrılış sürecini tamamlamıştı.

Sanki bunun altını çizmek istermiş gibi telgraf adresi olarak "Gülbenkyan, Londra"yı almak için başvurdu. Daha önce, 1892'de aile şirketlerinden C.&G. Gülbenkian için telgraf adresine başvurmuştu. Artık Londra'da, St. Helen's Place 17 numaradaki işyeri için kendi adresi vardı.[65] Bugünden geriye dönüp baktığımızda, petrol işinde uzun zamandır kendi yolunu çizmek istemesiyle beraber bunları da önceden planladığı düşünülebilir. Ama 1908'de, Lane ve De-

terding gibi sektör liderlerinin tanıdığı bir isim olmasına rağmen kariyerini tamamen petrol üzerine kuracağı hâlâ kesin değildi.

Lane ve Deterding'e, Gülbenkyan'ın bu konuma nasıl geldiği sorulacak olsa tutarlı bir şekilde adım adım anlatmaları zor olabilirdi. Lane, Gülbenkyan'ın konumu için net bir adlandırma yapmakta zorlanmıştı. Adına ne dersek diyelim, Gülbenkyan kendisini Mantaşev'in ya da başka herhangi birinin temsilcisi olarak tanımlasaydı, hedeflerinin hiçbirine ulaşamazdı. Aksine kendini "olabilecek en iyi" ama aynı zamanda da yanlış anlaşılmış ve her iki taraftandan da ötekine aşırı bağlı olmakla suçlanmış, mağdur ve dürüst komisyoncu olarak tanıtıyordu. 1924-1928 ve 1945-1948 Kırmızı Hat ve Grup antlaşmaları boyunca da düzenli aralıklarla bu tutumu sergileyecekti.

Aynı zamanda kendini, şu ya da bu şirketin uzun vadeli hedeflerini gönülden benimseyen bir yatırımcı olarak da tanıtabiliyordu. Lane'e göre Gülbenkyan, serveti sayesinde sığ çıkar kaygılarının ötesine geçebilmiş, varlıklı bir adamdı. Görünüşe göre "işi bırakmış" bir adam için uluslararası satış kartelleriyle müzakere yapmak bir eğlenceydi. İstanbul'daki devrim sayesinde, emeklilik dönemi çok daha yoğun geçecekti.

— ALTI —

JÖNTÜRKLER, 1908-1914

Osmanlı İmparatorluğu'nun 1876 tarihli özgürlükçü anayasası, Kanun-ı Esası ve bununla beraber oluşturulan Meclis, Tanzimat reformlarını kaldırmak isteyen II. Abdülhamid tarafından neredeyse doğar doğmaz baskı altına alındı. Fakat askerî eğitimde yapılan reformlar sayesinde yeni nesil subay, memur ve öğretmen kadrolarında Batı Avrupa'dan gelen özgürlükçülük, milliyetçilik ve meşrutiyet fikirleri yeşermeye başlamıştı. Art arda kurulan gizli ve açık cemiyetler arasında özellikle İttihat ve Terakki ile Osmanlı Hürriyet Cemiyeti dikkat çekiyordu. 1907'de bu cemiyetler özellikle Selanik'te birleşmeye başladı ve Osmanlı İmparatorluğu'nun seküler bir ulus-devlete geçişini şiddet yoluyla şekillendirecek liderler ortaya çıktı: Enver (Selanik'te görevli bir subay), Cavid (Selanik'te görevli bir ortaokul müdürü) ve Talat (bir posta memuru).

II. Abdülhamid bu kişileri alt edemeyince sistemin içine almaya karar verdi. 23 Temmuz 1908'de 1876 Anayasası'nı yeniden yürürlüğe soktu. "Jöntürk İhtilali" adı verilen bu süreç, Osmanlı toprakları içindeki ve özellikle de dışındaki pek çok kişinin, imparatorluğun yeniden canlandırılabileceği umuduna kapılmasını sağladı. İhtilal, Gülbenkyan'ın imparatorluğa bakış açısını ve bu bağlamda kendi konumunu da değiştirdi. 1894'te babasının ölümünden sonra impa-

ratorluğa sırt çevirmiş, uluslararası finans ve Kafkas petrolleri işlerine yönelmişti. 1908'den sonra ise farklı bir yönteme geçti: Ailenin imparatorluk sınırları içindeki mülklerini satmaya çalışmak yerine, satın almak üzere çiftlikler ve fabrikalar aramaya başladı.[1] Anlaşılan imparatorluk iş fırsatlarına açıktı.

Sonraki dört yıl boyunca Gülbenkyan yeni yönetimle, özellikle de Maliye Bakanı Cavid'le yakın ilişki içinde çalıştı. Hatta bir Osmanlı diplomatı oldu. 1909'da Türkiye Milli Bankası'nı (TMB), 1912'de Türk Petrol Şirketi'ni kurdu. Her iki kuruluşun da amacı ister krediler ister demiryolları ya da petrol yatakları için olsun, Osmanlı'dan imtiyaz almak isteyen Avrupalı diplomatlar, finansörler ve yatırımcılar arasındaki mücadeleden kaynaklanan diplomatik tıkanıklığı aşmaktı. İkisi için de Gülbenkyan'ın aklındaki büyük hedef birlikte çalışmaktı. Ne zaman Avrupalı bir güç özel bir imtiyaz alsa, uluslararası karteller Osmanlı hükümetine uyguladıkları kısıtlamaları kaldırıyordu. Dolayısıyla Gülbenkyan bir anlamda Osmanlı İmparatorluğu'na yeniden ekonomik bağımsızlık kazandırmaya çalışıyordu.

1912'den sonra İstanbul'un iklimi daha da sertleşti. Balkan Savaşları ve İtalyanlarla yapılan Trablusgarp Savaşı nedeniyle militarizmin, Batı karşıtlığının ve daha ırkçı olarak tanımlanan Türk vatanseverliğinin yükselişe geçmesi sonucunda Gülbenkyan biraz durakladı. Fakat zaten aynı anda pek çok başka iş yapıyordu. Venezuela, Amerika ve özellikle de Kafkas petrollerine hızlı bir giriş yapan Deterding ve Royal Dutch-Shell'e yardımcı oluyordu; birlikte küçük ölçekli şirketleri satın alıyor, bunları birleştirip daha büyük şirketler kuruyor, yönetim süreçlerini iyileştiriyor, bu yeni şirketleri New York, Londra, Paris ve Amsterdam borsalarına sunuyorlardı.[2] Bottomley, Wright ve Lane'in yanında geçirdiği çıraklık dönemi sayesinde Gülbenkyan bu işlerde uzmanlaşmıştı.

Türkiye Milli Bankası

Gülbenkyan, Türkiye Milli Bankası'nın tanıtım broşürünü Aralık 1908'de çıkardı. Broşürde de yazdığı gibi, "Bu zamana kadar Türk hükümeti, başını Deutsche Bank ve Bank-ı Osmani-i Şaha-

ne'nin çektiği bir topluluğun avucundaydı" dolayısıyla "eski yönetim şekli var oldukça bu bankalar da Türkiye iş dünyası üzerinde belirli bir hâkimiyete sahipti." Yeni yönetim ise bu bankalara karşıydı ve Gülbenkyan'dan "işleri Türk hükümeti adına üstlenebilecek bir bankerler topluluğu" oluşturmasını istemişti. Bu yeni banka uluslararası işbirliğine dayanacak böylece Fransa'nın, Almanya'nın veya başka herhangi bir Batılı gücün değil, imparatorluğun çıkarları doğrultusunda çalışacaktı.[3]

1863'te İngiliz-Fransız ortaklığıyla kurulan Bank-ı Osmani-i Şahane zaman içinde hemen hemen tamamıyla Fransızların hâkimiyetine geçmişti. Paris pazarının Osmanlı'yı borçlandırma konusundaki iştahı kapanmak bilmiyordu. Fakat herhangi bir kredinin bu pazarda işlem görebilmesi için Fransız hükümetinin onayı, yani Maliye ve Dışişleri bakanlıkları tarafından ortak verilen *cote** gerekiyordu. Gülbenkyan'ın da belirttiği gibi bu durum Fransa'ya, kendi taleplerini Osmanlı'ya zorla kabul ettirmek için büyük bir fırsat veriyordu.

Örneğin Fransa'dan borç alınan parayla Krupp gibi Alman şirketlerine değil, sadece Schneider gibi Fransız şirketlerine sipariş verilebileceği konusunda ısrar edilebiliyordu. Bu nedenle de Fransa'dan alınan borçlar, özellikle 1908'den sonra önemli ölçüde artan gizli maliyetleri de beraberinde getiriyordu. Kredilerin gittikçe daha uzun alışveriş listeleriyle birlikte gelmesinin ötesinde Fransa'nın "kendi" kreditörlerini korumak için doğrudan müdahale edebileceği, belki de Fransa'nın Osmanlı topraklarındaki nüfuz alanı olan Suriye'yi işgal edebileceği söylentileri dolaşıyordu.[4]

Gülbenkyan, Osmanlı İmparatorluğu için alternatif sermaye kaynakları bulmaya çalışırken akıntıya karşı kürek çekiyor gibiydi. 1910'da dünyadaki tahvillerin yaklaşık üçte biri Londra borsasında işlem görüyordu.[5] Fakat şehir, Osmanlı'nın 1875'te borcunu ödememesinin ardından ağır hasar almıştı; Gladstone'un 1877 tarihli "Bulgar Dehşeti" kampanyası Osmanlı senetlerine yönelik iştahı daha da azaltmıştı. Kayzer'in Türkiye sevgisi nedeniyle Alman bankaları İstanbul'da şube açmaya özendiyse de Berlin para piyasası Paris ve Londra'ya kıyasla küçüktü ve zaten ünlü Bağdat Demiryolu'nun getirdiği devasa taleplerle başa çıkmakta zorlanıyordu.[6] İsminde geç-

* (Fr.) Kotasyon. (Ç.N.)

mesine rağmen aslında bir merkez bankası olmayan TMB geniş bir ağ kurarak ve Osmanlı yatırımcılarının da dahil olduğu büyük uluslararası bir konsorsiyum oluşturarak bu zorluğu aşmayı umuyordu.

İşte bu noktada, Gülbenkyan'ın çocukluk arkadaşı ve bir süre Osmanlı İmparatorluğu'nda bayındırlık bakanlığı yapmış olan Gabriel Noradunkyan devreye girerek Gülbenkyan'a İngiliz-Alman banker Sir Ernest Cassel'le görüşmesini önerdi. Hayata sıfırdan başlayıp İngiltere Kralı VII. Edward'la mükemmel bağlar kurmuş olan bu Almanya doğumlu Yahudi, Mısır'daki Asvan Barajı'nı finanse etmesi ve 1898'de Mısır Milli Bankası'nı kurmasıyla uluslararası şöhret kazanmıştı.[7] Fakat Gülbenkyan içten içe, Cassel'in arkasında olduğu bir TMB'nin sonunda Deutsche Bank'la aynı yolu izleyebileceğinden korkuyordu: Deutsche Bank "her türlü vaadi" vererek girdiği Osmanlı pazarında, OB'yle rekabet etmek yerine birleşmişti. Gülbenkyan'a göre her durumda "Cassel'e bizimle birleşmesi için sunabileceğimiz herhangi bir avantaj ya da hazır iş yok"tu.[8] Bankanın taslak tüzüğünün "ciddiyetsiz", kurucu müdürlerinin ise yeterli beceriden yoksun olduğunu düşünen Cassel de Gülbenkyan'la aynı fikirdeydi.[9]

Tüzük büyük olasılıkla İstanbul'da faaliyet gösteren Gilchrist, Walker and Co. adlı mümessil firmadan F.E. Whittal tarafından hazırlanmıştı. 29 Ocak 1909'da İstanbul'da bankanın kurucularının yaptığı ilk tutanaklı toplantının başkanlığını Whittal üstlendi. Cavid de yine İttihat ve Terakki Cemiyeti'yle bağlantılı iki paşayla birlikte toplantıya katıldı.[10] Ayrıca Jöntürk gazetesi *İkdam*'ın Yayın Yönetmeni Reşid Sadi ve Gülbenkyan'ın akrabası Mıgırdiç Esayan da toplantıda hazır bulundu. Toplantıda Reşid Sadi, Londra'ya giderek Cassel'le buluşmak ve tüzükte yapılabilecek değişikleri görüşmek üzere vekil tayin edildi.

Cassel, TMB'nin OB'yle suç ortaklığı yapmasına izin vermeyeceğini hem yönetim ekibine hem de Gülbenkyan'a açıkça belirtti.[11] Bu görüşmeler sonuncunda önceki tüzük tamamen rafa kaldırıldı ve yeni bir başvuru hazırlandı.[12] İstanbul'a gelen Cassel, 9 Mart'ta Gülbenkyan'a Pera'dan bir telgraf çekerek Cavid Paşa ve İngiliz dostu Veziri Azam Kâmil Paşa'yla yapacağı görüşmeye katılıp kendisine yardımcı olmasını istedi.[13] Cassel'in kendisinden tavsiye istemesi Gülbenkyan'ı şaşırtmıştı. O.&M. Esayan'ın Londra şubesi müdürü Sorguç'a göre, Cassel'in Londra bankacılık sistemine ilişkin büyük

deneyimine rağmen "entrika ve Doğu tuzaklarıyla dolu bir labirentte yolu bulabilecek" bir danışmanının olmasına dikkat etmesi doğaldı.[14] Yine Sorguç'a göre, Cassel gibi bankerler "Türkler"e sermaye vermek için birbirleriyle ne kadar çok rekabet ederse o kadar iyiydi. "Türkiye'nin hem sayıca fazla hem de çok çeşitli ihtiyaçları var," diyordu. "Bizim gibi bu ülkede doğmuş kişiler de bu durumdan ilk faydalanacak olanlardır."[15]

Ernest Cassel, Gülbenkyan için bir rol modeldi; tıpkı daha sonra kendisinin petrol sektöründe yapacağı gibi, Cassel de finansta kendine bir yer edinmişti. Gülbenkyan'ın öteki akıl hocası Lane'in aksine, Cassel hiç kimse için çalışmıyordu. Gülbenkyan'dan 17 yaş büyük olan bu adam, Londra'daki küçücük ekibinin desteğiyle tek başına iş yapıyordu. Sürekli seyahat ediyor, bankacılar ile devlet adamları arasında hiç durmadan iletişim sağlıyor, Brezilya'dan Japonya'ya kadar pek çok ülkenin borçlarının ve Londra Metrosu gibi dev mühendislik projelerinin finansmanını organize ediyordu. 1903'teki İngiltere Maliye Bakanlığı müsteşarına göre, kendisinin de "ilk danışmanları"ndan biri olan Cassel, "Natty" Rothschild ve John Baring'in yanı sıra "tüm yeni maliye bakanlarının ilk haftalarında mutlaka tanışmaları gereken" bir adamdı.[16]

TMB'nin kuruluşu 11 Nisan 1909 tarihli bir iradeyle (padişah fermanı) resmiyet kazandı. Her biri 10 sterlinlik toplam bir milyon sterlin değerinde hisse arz edildi; bu hisselerin büyük bölümü Cassel'e, müttefiki Lord Revelstoke'a (John Baring) ve demiryolu finansörü Alexander Henderson'a aitti. Kalan hisseler de Cavid, Esayan, Gülbenkyan ve çeşitli paşalar arasında paylaştırılmıştı. Bankanın başkanlığına, daha önce Osmanlı tahvil sahipleri kurulunda görev yapmış olan İngiliz Henry Babington Smith getirildi. İstediği bankayı kuran Cavid'in artık en büyük önceliği kredi almaktı. Bir kez daha Gülbenkyan'a başvurdu.

Padişaha Hizmet

Cavid, Batı Avrupalı gözlemcilerini daha önce hiçbir Osmanlı maliye bakanının yapamadığı kadar etkilemişti. Amerikan Büyükelçiliği raporunda, "yabana atılmayacak kadar yetenekli, halihazırda

mali gücü tartışılmayacak seviyede... Türkiye'nin sanayi atılımı hakkında yabancıların ilgisini çekmeye can atan" Cavid sayesinde İstanbul'un "kapitalist dolu" olduğu yazıyordu.[17] Belçika büyükelçisi ise, "Anlaşılan Selanik mebusu* sırf güçlü şahsiyeti sayesinde bu mali kargaşayı sona erdirecek ve onun liderliğinde imparatorluk, adeta sihirli bir değnek değmiş gibi yeni bir zenginlik ve bolluk dönemine girecek," diyordu.[18]

Jöntürk liderlerinin çoğunun aksine Cavid'in askerî geçmişi yoktu. Selanikli bir tüccarın oğlu olarak 1906'da Osmanlı Hürriyet Cemiyeti'ne katılmış, kısa süre sonra da bu cemiyet İttihat ve Terakki'yle birleşmişti.[19] Cavid, *Ulum-u İktisadiye ve İçtimaiyye* [Ekonomik ve Sosyal Bilimler Dergisi] adıyla çıkardığı dergide ve yaptığı konuşmalarda liberal, serbest piyasa koşullarının hâkim olduğu bir ekonomiyi teşvik ediyordu.[20] "Bütün memleketler ve bütün medeniyetler kapılarını ardına kadar açarak tekâmül etmiş ve gelişmiştir," diye yazıyordu. "Kendi hudutlarınız dahilinde kendi imalatınızla geçinmek, gelişmek değildir."[21]

Veziri Azam Tevfik Paşa, 4 Aralık 1909'da Gülbenkyan'a bir mektup yazarak Londra'daki Osmanlı Elçiliği'ne mali ve ticari danışman olarak atanmasını onayladı ve hemen ardından İngiltere'nin mali durumu hakkında Cavid'e rapor vermesini istedi.[22] Gülbenkyan temmuz ayında Paris Büyükelçiliği'nde de aynı göreve (*conseiller financier* olarak) atandı.[23] TMB'nin müdürü, diplomat ve özel yatırımcı olarak kısa süre sonra Osmanlı'ya başka bir kredi bulmak için müzakerelere başladı. Bu müzakereler Kasım 1910'da sonuç verdi ve Cavid, Deutsche Bank liderliğinde bir Alman konsorsiyumuyla 11 milyon liralık (bir milyar sterlin) kredi (1911'de verildi) anlaşması imzaladı. Osmanlı dünyasında mali hegemonyanın o zamana kadar Fransa'nın elinde olduğu düşünülürse bu anlaşma büyük bir şok etkisi yarattı ve bu kredi, Jöntürklerin (İngiltere, Fransa ya da Rusya'nın aksine) imtiyaz alanı talep etmeyeceğine güvendikleri bir müttefik olarak Almanya'ya giderek daha fazla yaklaştıkları düşüncesini doğurdu. 1913'te Genaral Liman von Sanders Alman Askerî Misyonu başkanı olarak Osmanlı topraklarına gitmesi de bu yönde atılmış başka bir adımdı.

* Cavid Bey maliye bakanı olmadan önce Meclis-i Mebusan'da Selanik milletvekili olarak görev yapmıştır. (Ç.N.)

Oysa 1911'de alınan bu kredi aslında Cavid ile Osmanlı, Alman, İngiliz Müttefiklerinin, Fransız tekeli yerine uluslararası bir konsorsiyum oluşturmaya yönelik bir girişimiydi. TMB, 1909'daki Osmanlı kredisi için ihaleye katılmamıştı ama sadece varlığı bile pazarlıkta Cavid'in elini güçlendirmişti. Cavid, OB'nin ilk aşamada sunduğu kredi koşullarını reddetmişti. Fransa Dışişleri Bakanlığı (*Quai d'Orsay* adıyla da bilinir) Cavid'in, onun "canciğer dostu" Hüseyin Cahit'in (İttihat ve Terakki Cemiyeti yanlısı *Tanin* gazetesinin yayın yönetmeni) ve önde gelen başka Jöntürklerin TMB Danışma Kurulu'nda yer aldığını biliyordu.[24] Burnu biraz sürtülen OB, 1909 yılı Ekim ayının ortalarında yedi milyon liralık kredi konusunda Osmanlı hükümetiyle anlaştı, bu kredinin yüzde 28,5'i de Cavid'in talebiyle TMB'ye verildi.[25]

İmparatorluğun mali durumu öylesine tehlikedeydi ki, Cavid ve İngiliz dostu yeni Veziri Azam Hakkı Paşa, yeni krediler bulma umuduyla ertesi yaz yeniden Avrupa başkentlerini dolaşmaya başladı. Cassel, temmuz ayında Londra'da onların şerefine bir akşam yemeği düzenledi ve yemeğe Gülbenkyan, David Lloyd George ve Winston Churchill de katıldı. Aralarındaki tek ortak dil Fransızca olduğu için Lloyd George ne yapacağını bilmez durumdaydı ama Churchill, Cavid'le "gül gibi" anlaştı.[26] Gülbenkyan, Cavid'e Londra borsasını gezdirdi.[27] Cavid bu ülkede iyi karşılanmakla birlikte, Paris'teki müzakerelerin başarısız olması durumunda TMB'nin kendisini [Cavid'i] "yüzüstü bırakmayacağı" gibi müphem bir vaatten başka bir şey elde edemedi.[28] Cavid, beklendiği gibi Paris'e geçti ve İstanbul vilayetinin gümrük gelirlerini teminat gösterip 8 Ağustos'ta Crédit Mobilier liderliğindeki konsorsiyumla yüzde 4 faiz ve 88,5 peni ödeme koşuluyla (yani faizden bağımsız olarak Osmanlı Hazinesi geri ödemek zorunda olduğu her 1 sterlin için aslında 88,5 peni alacaktı) 11 milyon liralık kredi anlaşması imzaladı.

Fakat Crédit Mobilier bu konsorsiyumun sadece yüzde 15'ini temsil ediyordu: Yüzde 15 eşit hisseye sahip diğer Fransız yatırım bankalarının yanı sıra Gülbenkyan da hissedardı.[29] Hüseyin Cahit, *Tanin*'deki yazısında bu krediyi, Osmanlı hazinesinin OB'ye muhtaç olmadığının kanıtı olarak göklere çıkarıyor, kredi meselesi ile nehir ulaşımı, demiryolu ve petrol imtiyazları meselesini birbirinden ayırmayı başaran Cavid'i tebrik ediyordu. Osmanlılar bundan böyle yeni imtiyazları kendilerine kredi açana vermek zorunda değildi; imtiyazlar en

yüksek teklifi sunana verilebilirdi.[30] Bu kredi "Fransız hükümetine meydan okuma" anlamına geldiği için Fransız Büyükelçisi Bompard burnundan soluyordu.[31] Cavid ise bir röportaj sırasında OB'yi gözden mi çıkardığı sorulduğunda tatlı bir dille cevap veriyordu: "Hayır. Bank-ı Osmani-i Şahane kendi kendisini gözden çıkardı."[32]

Ne yazık ki Fransız hükümeti bu tavrı kabullenmeyi reddetti. Fransa'dan alınacak her türlü krediyi, Osmanlı'nın muhasebe sistemlerinde reform yapması ve siparişleri Fransız şirketlerine vermesi koşuluna bağladılar. Bahsedilen reformlar Fransa Sayıştayı'nın ilk başkanı Charles Laurent tarafından oluşturulduğu için Fransız ruhu taşıyordu.[33] TMB'nin kredi teminatı verdiği gibi yanlış bir haber yayımlayan *Le Temps* gazetesi, Cassel'e acımasızca saldıran bir dizi makaleyle maceracı Fransız bankalarını TMB'yle işbirliği yapmaktan caydırmaya çalıştı.[34] Çok daha büyük bir kredi için teklif götürmek üzere Paris'te bulunan Cassel böyle ciddi bir baskıyla karşılaşınca Gülbenkyan'a TMB'nin çekilmesi gerektiğini söyledi: Müzakereler "siyasi alan"a savrulmuştu. Bu da bir "mücbir sebep"ti.[35]

Cassel Londra'da Veziri Azam Hakkı Paşa'ya, tek çarenin Dışişleri'yle görüşüp Fransızlar ile kendileri arasında arabuluculuk yapmalarını istemek olduğunu söyledi.[36] Gülbenkyan arabuluculuğa gönüllü oldu.[37] Gülbenkyan ve Paris'teki Osmanlı büyükelçisi 5 Ekim'de Fransa Maliye Bakanı Georges Cochéry'le toplantıya davet edildi. Cochéry bu toplantıda Gülbenkyan'la bizzat müzakere edeceğini söyledi.

Gülbenkyan müzakerelerde öncelikle, OB'nin keyfî tutumunun "Türkiye'nin siyasi durumunda yaşanan büyük dönüşümü" yansıtmadığını vurguladı. Uzlaşılmasını önerdi.[38] 6 Ekim'de Cochéry, Gülbenkyan ve Naum Paşa'ya birkaç gün Paris'te olmayacağını ve bu süre zarfında Dışişleri Bakanı Pichon'a danışmalarını bildirdi. Pichon, Crédit Mobilier konsorsiyumuna, "kredi sözleşmelerine sonuna kadar sadık kalmaları"nı söylemişti.[39] Ertesi gün Gülbenkyan ve Naum, Dışişleri Bakanlığı'na çağırıldıklarında, Pichon onlara bir bilgi notu verdi; notta iki Fransız uzmanın yeni bir Osmanlı Sayıştayı ve Fon Dolaşım Genel Müdürlüğü kurmak üzere görevlendirilmesi karşılığında Fransa'dan kredi izni, yani *cote* çıkarılacağı yazıyordu.

Gülbenkyan bilgi notunu, Dışişleri Bakanlığı'nın bir önerisi olarak Cochéry'ye aktardı ama aslında bu, Crédit Mobilier'nin ağustos

ayındaki sonuçsuz kredi teklifinin bir parçasıydı. Pichon'la müzakereler devam etti ve 10 Ekim 1910'da 11 milyon liralık kredi için uzlaşıldı, fakat ne Cochéry ne de Cavid durumdan haberdardı. Fransa Dışişleri Bakanlığı, Maliye Bakanlığı'nın bilgisi olmadan bu işi yapmaktan memnundu.[40] Bu sırada, 14 yaşındaki Nubar, Harrow'da* öğrenciydi ve babasının yaptıklarını gazetelerde gururla takip ediyordu. Kalust'a, "Kredinin kısa zamanda çıkmasını iki sebeple umuyorum," diye yazmıştı. "1. Sizin şanınız ve şerefiniz için. 2. Bu iş bitene kadar beni görmeye ve benimle kucaklaşmaya gelemezsiniz."[41]

Ne yazık ki Cavid de Cochéry de bu koşulları reddetti.[42] Hiç istifini bozmayan Pichon, borsa müşaviri Maurice de Verneuil'e Cochéry'nin haberi olmadan Gülbenkyan'la bir araya gelerek "Pichon" planını daha detaylı görüşmesi talimatını verdi. Gülbenkyan, Cavid'in onayını almaya gayret ederse Verneuil'ün de Cochéry'nin onayını almayı tekrar deneyeceği konusunda uzlaştılar.[43] İstanbul ya da Paris'in birbirlerine komplo kurmalarının çok ötesinde, Fransa Dışişleri Bakanlığı, Fransa Maliye Bakanlığı'na komplo kuruyordu; Gülbenkyan ile Verneuil de OB veya TMB için değil, Crédit Mobilier için kredi izni almak üzere komplo kuruyordu.[44]

Fransızlar daha sonra, Osmanlıların daha en başından beri Almanların teklifini cepte tuttukları sonucuna vardı. Bu varsayıma göre Gülbenkyan, Türklerin kolaylıkla reddedebileceği bir arabulucu olduğu için Cavid tarafından "kartları göstermeyi sağlamak" üzere ileri sürülmüş bir "bostan korkuluğu"ydu.[45] Fakat bu doğru değildi. Berlin'in Osmanlı hükümetine yardım teklifi, Deutsche Bank'tan Karl von Helfferich'in ifadesiyle sadece ve sadece, "Türklere biraz daha resmiyet kazandırma"yı ve Paris'in biraz daha uyumlu davranmasını sağlamayı amaçlıyordu.[46] Cavid'le kesinlikle aynı fikirde olmayan Gülbenkyan da tıpkı Fransa Dışişleri Bakanlığı gibi, Cavid'in "Pichon" planını neden reddettiğini anlayamıyordu.

Gülbenkyan'ın belirttiği gibi, iki yetkilinin atanması fikri, ilkbaharda bizzat Cavid'in Meclis-i Mebusan'a sunduğu reform teklifine dayanıyordu. Birkaç ay önce kabul edilebilir görülen bu teklif neden birdenbire hakaret gibi algılanmaya başlanmıştı?[47] Cavid'in Gülbenkyan'a gönderdiği telgraflar bunun sebebini anlaşılır kılacak ka-

* İngiltere'deki ünlü bir özel okul. (Ç.N.)

dar samimiydi: Cavid'in askerî harcamaları kısma girişimlerini sürekli olarak engelleyen Harbiye Nazırı Mahmut Şevket Paşa'nın etkisinin gittikçe artmasıyla Cavid'in kabinedeki hareket alanı daralmıştı.[48] Belçika büyükelçisi ikisi arasında "şiddet sahneleri"nin yaşandığını duymuştu.[49]

Fransız hükümeti 1909'dan beri OB ile TMB'nin birleşmesi için baskı yapıyordu ve bu konudaki görüşmeler de kredi görüşmelerine paralel yürütülüyordu.[50] Fransa hükümeti genel anlamda sadece zorlu bir rakibi bünyelerine katmak isterken, Fransa Dışişleri Bakanlığı 1904 tarihli İngiltere-Fransa Dostluk Anlaşması* ruhunu taşıyan, gerçek bir birleşmeyi hedefliyordu.[51] Hugo Baring (John'ın kardeşi) ve Babington Smith Ekim 1910'da Paris'te bulunuyor ve kaydedilen ilerlemeyi ele almak üzere Gülbenkyan'la düzenli olarak buluşuyorlardı. Küçücük TMB ile çok daha büyük olan OB arasında 50'ye 50 oranında bir birleşme hedefliyorlardı. Gülbenkyan'ın Cochéry'yle yaptığı görüşmeler de bu hedefe ulaşmaya yönelik stratejinin bir parçasıydı. Onlara göre, kredinin Crédit Mobilier tarafından verilmesi durumunda, OB dersini alacak ve TMB'yle 50'ye 50 oranında birleşmeye daha istekli olacaktı.[52]

Neticede kredi Deutsche Bank'tan alındı ama bununla birlikte bu olay Gülbenkyan'ın ne kadar karmaşık işler yaptığını göstermesi açısından önemli. Kredi meselesinde hangi "taraf"a çalışıyordu? Cavid'in "bostan korkuluğu"ndan mı ibaretti? Crédit Mobilier'yle çalışmakla TMB'ye ihanet mi ediyordu? Bütün bu bankalar, bakanlıklar ve imparatorluklar arasında Gülbenkyan'ın gerçekten hangi noktada durduğunu anlamak bir tür "bul karayı al parayı" olarak da yorumlanabilir. Fakat Gülbenkyan'ın oynadığı oyun bu değildi: Bir tek yere bağlanmak yerine, 1910 yılında aynı anda hem Osmanlı İmparatorluğu, hem Fransa Dışişleri Bakanlığı, hem TMB, hem Crédit Mobilier hem de kendi adına müzakereler yapıyordu. Şu ya da bu tarafa bağlıymış gibi yorumlanabilecek durumlardan kaçınmaktaki bu becerisi, daha sonra petrol dünyasında arabulucu olarak kazanacağı başarının da temelini oluşturacaktı.

Bütün bunlar olurken Ege adaları konusunda Türkiye ile Yunanistan arasında yaşanan mücadele, iki ülkenin donanmalarında silah

* Almanya tehdidine karşı güç birliği yapmak üzere İngiltere ile Fransa arasında imzalanan anlaşma. (Ç.N.)

yarışına dönüştü. Kâğıt üzerinde Osmanlı donanması 1875'te dünyanın en büyük üçüncü donanmasıydı ama II. Abdülhamid'in donanma kaynaklı bir darbeden korkması nedeniyle tüm filo Haliç'e kapatılmıştı. Şimdi de İngiliz Vickers Şirketi'nden Vasil Zaharyas* hiç durmadan Yunan dretnotlarının** yol açtığı tehditten bahsederek Osmanlı'nın korkularını körüklüyordu. "Güvenilmez" bir kurum olarak algılanmaktan korkan TMB 1911'de Vickers'ın Osmanlı donanması için *Reşadiye* dretnotunu üretmesini finanse etmek üzere hazine bonoları çıkararak bu silahlanma yarışını teşvik etti.[53] 1913'te de o tarihe kadar yapılmış en büyük dretnot olan *Sultân Osmân-ı Evvel* için sipariş verildi. Osmanlı devleti aylık taksitler halinde ödeme yaparken, TMB de dretnotu teminat olarak aldı.[54]

TMB'nin bunu yapmasının nedeni, Osmanlı'nın mali durumu ve savaş riskinin artması düşünüldüğünde ikinci dretnottu almanın "aptalca" olmasıydı.[55] Temmuz 1913'te TMB ve Osmanlı kabinesi prestij sorunları yüzünden köşeye sıkıştı. 1908 İhtilali'nden hemen sonra, gönüllü bağışlarla donanmayı yeniden silahlandıracak maddi kaynak toplamak üzere bir Donanma Cemiyeti kurulmuştu. Gülbenkyan'ın ilk dretnottun satılması konusunda Veziri Azam Hakkı Paşa'ya ısrarına karşın, Hakkı da Cavid de bunu yapan bir kabinenin iktidarda kalamayacağını biliyordu, çünkü çok kuvvetli vatanseverlik duyguları söz konusuydu.[56] Gülbenkyan açısından vaziyet dayanılmaz hale gelmişti. Aralık 1912'de Cavid'e bir mektup yazarak mali danışmanlık görevinden istifa etmek için izin istedi: "Bu koşullarda memlekete hizmet edebilmek için insanın kendine duyduğu tüm saygıyı feda etmesi gerekir."[57]

Türk Petrol Şirketi

İhtilal öncesi yönetim döneminde, Mezopotamya petrol imtiyazları konusundaki belli başlı iki rakip olan Deutsche Bank ve D'Arcy Exploration (sonradan Anglo-Persian Şirketi'ne dönüştü) sırasıyla

* Vasil Zaharyas (1849-1936): Osmanlı İmparatorluğu vatandaşı bir Rum. 1913'te Fransız vatandaşlığına geçen Vasil, 1918'de şövalyelik unvanı aldığı Büyük Britanya'da adı Sir Basil Zaharoff olarak anılır. (Ç.N.)

** Özellikle Birinci Dünya Savaşı'nda yaygın olarak kullanılan bir tür zırhlı, ağır savaş gemisi. (Ç.N.)

1904 ve 1906'da birbiriyle çakışan imtiyazlar almıştı. Padişahın şahsi hazinesine (Hazine-i Hassa Vekâleti) 1877'den beri Musul ve Bağdat vilayetlerinden petrol yatakları alınıyordu.[58] Bu gibi imtiyazların alınmasını kolaylaştıran bahşişler aynı zamanda rakipleri engellemekte de kullanılırken, Hazine-i Hassa Vekâleti'nin yarı özerk yapısı işleri daha da karıştırıyordu. İşte bu tıkanma, hiçbir imtiyazın verilememesine neden oluyordu: Ne zaman bir imtiyaz adayı bir adım öne geçse çok sayıda rakibi tarafından geri püskürtülüyordu.

Eski rejim, sinir bozucu derecede ağır ve yoz olmakla beraber samimiyet gibi bir erdeme de sahipti. Deutsche Bank, padişahın en adı çıkmış nüfuz taciri İzzet Paşa ve tütün tekelinin yanı sıra herkesin talip olduğu başka imtiyazların da sahibi olan Beyrutlu Melhame ailesiyle iyi ilişkiler kurmuştu. 1908 İhtilali'nden sonra bu bağlantılar hiçbir işlerine yaramaz oldu.[59] D'Arcy'nin İstanbul'daki en üst düzey imtiyaz avcısı Henry Nichols işlerin tersine dönmesinden çok memnundu. Fakat ihtilal kasırgası kendisinin de dört yıldan uzun sürede kazandığı "dostlukları ve faydalı adamları" silip süpürmüştü. "Perde arkasındaki en gözde hinoğluhin idarecimiz Halis Bey" de atılmıştı.[60] Bu sırada bir başka Alman gözlemcinin de Helfferich'e yazdığı gibi, "Her iki tarafın da radikalleri kılıçları çekti: Yeni yönetimin Ütopyacıları ve eski yönetimin Gericileri – bir tür denge sağlayabilecek olan orta sınıf ise hiç ortada yok." Bitti diyenlerin aksine, "ihtilal devam ediyor[du]."[61]

Petrol imtiyazları açısından da 1908 İhtilali herkesi yeniden en başa döndürmüştü; kime rüşvet verileceğinden, hatta bu cesur yeni dünyada rüşvetin işe yarayıp yaramayacağından kimse emin değildi. Musul civarındaki Hazine-i Hassa Vekâleti mülklerinin çoğu Maliye Bakanlığı'na aktarıldı.[62] İhtilal, tuhaf yeni insanları, özellikle de deneme mahiyetinde Ortadoğu işlerine ilk kez bulaşan Amerikalıları cezbetmişti. Amerikalı iki cesur girişimci olan Bruce Glasgow ve Tuğamiral Colby Chester 1909 sonlarında ülkeye gelerek, birkaç yıl önce Almanların yaptığı cazip teklifin aynısını sundular: Siyasi gündeme bağlı olmaksızın, iç yatırıma yönelik bol sermaye. Fakat bu imtiyaz avcılarının ne kadar sermayesi vardı (varsa tabii?). Hatta temsil ettiklerini söyledikleri şirketleri hakikaten temsil ediyorlar mıydı?[63]

Temmuz 1909'da Gülbenkyan, Lane ve Deterding Osmanlı topraklarında 75 yıllık petrol ithalat ve dağıtım tekeli için bir plan sundu;

elde edilen kârın yüzde 40'ı da Osmanlı hükümetine verilecekti. Régie co-intéressée du petrole de l'empire ottoman* adı verilecek olan bu şirket Tütün Rejisi'ne, yani tekeline benzeyecekti. Petrol ürünlerinden alınacak ithalat vergisi 1,5 milyon liralık krediye teminat olarak gösterilecekti.[64] Fakat bu petrol tekeli aynı zamanda, eski Hazine-i Hassa arazileri de dahil olmak üzere, Osmanlı İmparatorluğu sınırları içinde bulunan petrolün münhasır kullanım hakkını da kapsayacaktı. Ne yazık ki Cassel bu konuda istekli değildi.[65] Osmanlı ve İngiltere Dışişleri Bakanlıkları da imtiyazlar için başvuran rakip şirketlere daha önce verilmiş taahhütler nedeniyle bu plana karşı çıktı.[66]

Gülbenkyan, uluslararası yapısı sayesinde Osmanlı bakanlarına cazip geleceğini düşündüğü Asiatic Petroleum Company adına petrol projeleri önermeye devam ediyordu. Bakanlıklarla iyi ilişki kurmak, "bahşiş" dağıtmak, hepsinden önemlisi de rakiplere karşı "öyle ya da böyle" "giderek daha fazla zorluk" yaratmakla görevli akrabası Mıgırdiç Esayan da sahadaki adamı olarak çalışıyordu.[67] Fakat Mıgırdiç, Dicle Nehri ulaşım imtiyazını Gülbenkyan ve Londra'daki arkadaşları için almaya çalışmak yerine, kendi anlaşmasını yapmak üzere rakipleri Lynch Bros.'a gitti. Gülbenkyan öfkeden deliye dönmüştü. "Benim ve arkadaşlarımın mümessili misin, yoksa kendi adına mı veya başka Osmanlılar adına mı çalışıyorsun?" Mıgırdiç, nüfuzlu adamlara bedava hisse dağıtarak petrol imtiyazı almayı kolaylaştırmak yerine, bu hisseleri kendi elinde tutmaya çalışıyordu.[68]

Aslında Mıgırdiç belki de güvenilmez olmaktan ziyade saftı. Standard Oil'in Osmanlı İmparatorluğu için planlarını öğrenmesi istendiğinde, doğrudan gidip kendilerine sormayı önermişti. Gülbenkyan Mıgırdiç'i, "Bir işadamı gözüyle sana şunu sormak istiyorum: Bu işte rakibimiz olacak Standard Oil'dekilerin, niyetlerini bir an olsun bize anlatacaklarını mı zannediyorsun?" diye haşlamıştı.[69] Ağustos 1910'da ilişkiler tamamen koptu. Esayan rakiplerin işini zorlaştırma, özellikle de Dicle ulaşımı için "Lynch Bros. beyefendilere imtiyaz verilmesinin reddedilmesini sağlama" hizmetleri karşılığında Gülbenkyan'ın kendisine 6.000 sterlin borçlu olduğu iddiasıyla Londra Yüksek Mahkemesi'nde dava açtı. Dava, Şubat 1911'de Esayan aleyhine sonuçlandı.[70]

* Memalik-i Şahane Petrolleri Müşterek-ül-Nafia Reji Şirketi. (Ç.N.)

Gülbenkyan TMB'yi işe dahil etmeyi bir kez daha denemeye karar verdi. Bu defa Cassel konuya daha olumlu yaklaşınca TMB, Robert Money adlı bir mühendisi Musul ve Bağdat vilayetlerine gönderdi.[71] Bu çok sıra dışı değildi: Osmanlı yetkililerinin, İngilizlerin, Almanların, hatta Fransızların bile elinde, geçmişi 1889 yılına kadar giden benzer inceleme raporları vardı. O kadar çok rapor yazılmıştı ki Gülbenkyan'ın, Mezopotamya petrollerinin potansiyeli konusunda padişahı kendi yazdığı raporun ikna ettiği iddiasını doğrulamak zor.[72] Ne zaman sunmuş olursa olsun, kendi raporu, iddia ettiği kadar önemli değildi.

Deutsche Bank istekli olmasaydı TMB bir petrol iştiraki kurmazdı. Gwinner, 1910 yılı başlarında Gülbenkyan'ın Türkiye'de bir petrol tekeli kurma planına dahil olma teklifini reddetmişti, ama o yılın ilerleyen aylarında yapılan kredi müzakerelerinde Gülbenkyan'ın oynadığı rolden etkilenmişti.[73] Gwinner, Gülbenkyan'ın yönetim kurulunda yer almasının avantajlarını Almanya Dışişleri Bakanlığı'na şöyle açıkladı: Onun varlığı, TMB'nin "petrol konusunda bilgili" olduğunu gösterecekti; Gülbenkyan "mali konularda Jöntürk yönetiminin güvendiği bir danışman"dı ve "Deterding'in grubunun liderleriyle bağlantısı var"dı.[74] Gwinner Mayıs 1911'de Deutsche Bank'ın Bağdat ve Anadolu Demiryolları dolayısıyla aldığı petrol haklarının devri karşılığında TMB'nin önerilen petrol girişiminden hisse almayı teklif etti.[75]

Sonunda bu yeni petrol girişimindeki hisse dağılımının şöyle olması kararlaştırıldı: Anglo-Saxon Petroleum (Royal Dutch-Shell iştiraki) ve Deutsche Bank'ın her birine yüzde 25, TMB'ye yüzde 50 (Gülbenkyan'ın yüzde 15 hissesi dahil).[76] Royal Dutch-Shell'in katılımını Gülbenkyan sağlamıştı.[77] Deterding bu ölü doğmuş Osmanlı petrolleri tekeli planına, kâğıt üstüne dahil olsa bile Mezopotamya'yla gerçekten ilgilendiğini gösteren hiçbir kanıt bulunmuyor.

Gülbenkyan Ekim 1911'de yeni bir petrol şirketinin taslak sözleşmesini hazırladı ve ertesi yıl Türkiye Petrol Şirketi resmen kuruldu.[78] Aslında Osmanlı Petrol Şirketi ismi önerilmişti ama bu isimde bir şirket zaten vardı. Üstelik Türkiye Petrolleri daha "Jöntürk" görünüyordu.[79] TPŞ'nin ortakları, Osmanlı İmparatorluğu sınırları içinde petrol üretiminde TPŞ dışında hiçbir şekilde yer almamayı kabul etti.[80] Bu feragat maddesi, Gülbenkyan'ın bu ortak girişimin

geleceğine yönelik planları açısından önemliydi: Deutsche Bank ya da Royal Dutch-Shell, Osmanlı İmparatorluğu içinde herhangi bir yerde (yani İran ve Kuveyt hariç tüm Ortadoğu'da) petrol işi yapmak isterse, bunu ancak Gülbenkyan'ın "evi", TPŞ'nin kiracısı olarak yapabileceklerdi.

Fakat Babington Smith, Ağustos 1912'de TPŞ konusunda İngiltere Dışişleri Bakanlığı'na bilgi verdiğinde, İngilizlerin çoktan D'Arcy'nin, Anglo-Persian Şirketi'ne taahhütte bulunduğunu öğrendi. Dışişleri, Anglo-Persian Petrol Şirketi'nin TPŞ'ye katılmasını önerdi, ama şirketin genel müdürü Charles Greenway bu teklifi reddetti. Eylül ayı, İngiltere Dışişleri Bakanlığı, Ticaret Odası ve Deniz Kuvvetleri Komutanlığı'nın bir ittifak kurmaya çabalayacağı 18 aylık sürecini başlangıcı olacaktı.[81]

Arka plandaki lobi faaliyetleri, İngiltere Dışişleri'nin Gülbenkyan'ın TPŞ'deki yüzde 15'lik hissesini unutmadığını gösteriyordu. 28 Kasım 1913 tarihli öğle yemeğinde Babington Smith, bakanlığın Doğu İlişkileri Bölümü'nden Alwyn Parker'a, Gülbenkyan'ın "bütün bu petrol meselesinde öncü" olduğunu söyledi.[82] Veziri Azam Hakkı Paşa da TMB'nin TPŞ'deki hisselerinin İngiltere hükümeti tarafından yeniden paylaştırılamayacağı konusunda Parker'ı uyardı. Bu hisselerin bir kısmı Gülbenkyan'a aitti ve dava açabilirdi. Gülbenkyan, "Türk Petrolleri Şirketi'ne bizzat 150 bin sterlin [13,3 milyon sterlin] koymaya hazır... önemli bir servet sahibi bir İngiliz vatandaşı"ydı.[83]

Bütün bu tartışmalar sırasında, Gülbenkyan'ın yüzde 15'lik hissesini, oy hakkı olmayan yüzde 5 hisseye düşürüp bunu da TPŞ'deki bir ya da daha fazla ortağına vermeye istekli olduğu belirtiliyordu.[84] Fakat TMB'nin Gülbenkyan'ın hisselerini sır olarak saklaması, İngiltere Dışişleri'nde "can sıkıcı bir izlenim" yarattı. Dışişleri Bakanı Grey, "böylesine önemli bir bilginin tarafımıza daha önce bildirilmemiş olmasından rahatsız"dı. Gülbenkyan'ın elindeki hisseler "vaziyet açısından çok önem arz ettiği ve Türkiye Petrol Şirketi'ni tanıma konusundaki tavrı belirlemede (İngiltere hükümeti açısından) mutlaka etkili olacağı" için bu hisseler hakkında detaylı bilgi istiyordu.[85] Deutsche Bank tarafından verilen genel bilgiler, "Bay Gülbenkyan'ın Türkiye Petrol Şirketi'nin kurulmasını bizzat tasarlayan kişi olduğunu açıkça gösteriyordu."[86]

Fakat Mart 1914'e gelindiğinde, TPŞ ortaklarının hepsi de Gülbenkyan'ın yüzde 5'lik hissesinin elden ele dolaşmasından bıkıp usanmıştı. Hiçbirisi onun adına bu hisseyi almak istemiyordu. Deutsche Bank ve Anglo-Persian Şirketi TPŞ'yi tasfiye edip Gülbenkyan veya Royal Dutch-Shell olmadan yeniden başlamak istiyordu. Gwinner, "Bay Gülbenkyan'ın hiçbir yasal dayanağı olmaksızın üç Avrupalı gücün hayallerini suya düşürmesi, en hafif ifadeyle garip olurdu," diyordu.[87] İngiliz ve Alman hükümetleri de aynı fikirdeydi; yarı yarıya paylaşılacak bir İngiliz-Alman şirketinde Gülbenkyan'a ya da Royal Dutch-Shell'e yer yoktu.[88]

Gwinner, Gülbenkyan'ın uzmanlığını takdir etmekle birlikte ona hiç güvenmiyordu.[89] Gülbenkyan'ın hisselerini satmama inadının arkasında Deterding olduğunu öne sürüyordu: Diğer bir deyişle, Gülbenkyan'ın gizli ortaklığının amacı, TPŞ'nin hâkimiyetini Royal Dutch-Shell'e devretmekti. Aslında bu makul bir suçlamaydı. Neyse ki Deterding son anda Royal Dutch-Shell'in yüzde 2,5 hisse almasına (yani TPŞ'nin yüzde 2,5 hissesini Gülbenkyan adına almaya), Anglo-Persian Şirketi'nin de aynı şeyi yapması koşuluyla razı oldu (böylece yüzde 5'e ulaşılıyordu).[90] Anglo-Persian kabul etti. Bu düzenlemeler Dışişleri Bakanlığı Anlaşması'na resmî olarak dahil edildi ve anlaşma 19 Mart 1914'te imzalandı: Deutsche Bank ve Royal Dutch-Shell'in her biri yüzde 25, Anglo-Persian Şirketi de yüzde 50 pay sahibi olacaktı. Aslında "Bay Yüzde Beş" o anda doğmuştu, ama Gülbenkyan'ın bu lakabı almasına daha uzun yıllar vardı.

Deterding'e göre, Anglo-Persian Şirketi'nin bu kadar büyük bir imtiyazda yüzde 50 pay sahibi olması kendisine bir hakaretti. Şirket topu topu 1909'da kurulmuştu. İran'ın güney bölgesinin tamamındaki petrol imtiyazlarını 1901'de almasına karşın, o zamandan beri çılgınca para harcıyordu. Kurucusu William Knox D'Arcy elindeki hakları Cassel, Deterding, Alphonse Rothschild ve İngiltere Dışişleri Bakanı Lord Lansdowne'a satmak için çok uğraşmıştı, fakat böylesine riskli bir girişimle hiç kimse ilgilenmiyordu.[91] D'Arcy, mali açıdan dayanacak gücü kalmamışken, 1905'te Burmah adlı bir İskoç petrol şirketiyle ortaklık anlaşması yaptı; anlaşma çerçevesinde, petrol aramalarının devam etmesi için gerekli sermayeyi Burmah sağlayacaktı.

Mayıs 1908'de İran'daki Mescid-i Süleyman şehrinde petrol bulundu. Fakat Anglo-Persian Şirketi'nin kuyuları ve Şattülarap Nehri

üzerindeki Abadan Adası'nda bulunan rafinerisi, zorlu çalışma koşulları ve kötü yönetimden kurtulamıyordu. Aralık 1912'de Anglo-Persian'ın ilk gazyağı sevkıyatı için tanker geldiğinde, konteyneri dolduracak kadar stok olmadığı anlaşıldı. Şirketi bir defa kurtarmış olan Burmah, Mezopotamya işine girilmesine karşı çıkıyordu. Burmah'ya göre Abadan bir "hurda yığını"ydı. Kendileri Kraliyet donanmasına güvenilir bir "İngiliz" tedarikçi olarak Anglo-Persian'ın değeri konusunda Deniz Kuvvetleri Komutanlığı'nı ikna etmemiş olsaydı şirket batacaktı.[92]

Dışişleri Bakanlığı Anlaşması'nın imzalanmasından dört gün sonra İngiliz ve Alman büyükelçileri Mezopotamya petrol imtiyazları için Osmanlı kabinesine ortak bir talep iletti. Bu talebi, Osmanlı'daki gümrük vergilerinin artırılmasının bir karşılığı olarak görüyorlardı. Emekleri, 28 Haziran'da ellerine ulaşan, Musul ve Bağdat vilayetlerinin imtiyazlarını veren sadrazam mektubuyla karşılığını buldu. Osmanlı arşivlerindeki belgeler, Osmanlı vezirlerinin bu imtiyazı sadece zaman kazanmak için verdiklerini düşündürüyor.[93] TPŞ'nin Birinci Dünya Savaşı sonrası başarısının bu imtiyazdan kaynaklanacağına, dahası bu imtiyazın sonraki 50 yıl içinde Ortadoğu'nun ekonomik kalkınmasında belirleyici etken olacağına dair en ufak bir düşünce ne mektupta ne de mektubu gönderenlerin aklında vardı. Ama olaylar tam da böyle gelişti.

Çözülememiş Bir Sorun

1914'te bu imtiyazın almaya değer olup olmadığı bile belli değildi. Gülbenkyan'ın TPŞ hisselerini elinde tutma kararı tartışmaya açıktı. Becerilerine ve öğütlerine büyük saygı duyduğu Cassel (tüm TPŞ hisselerini satmıştı) ve Lane'in tavsiyelerine rağmen bu kararı vermişti. Fakat Gülbenkyan'ın geleceğe dair planlarının ötekilerden çok farklı olduğu, henüz 1909 yılında zaten belli olmuştu. Lane ve Deterding Türkiye petrol ithalatında tekelleşmeyi başlı başına bir mali amaç olarak belirlerken Gülbenkyan için bu, asıl amaca yönelik bir araçtı: Osmanlı İmparatorluğu'nun tamamını kapsayan bir petrol imtiyazı. Lane'in de belirttiği gibi, "imtiyazı alıp bu sayede bağımsız hareket etme"yi istiyordu. Lane ise, bunun Gülbenkyan gibi biri için mantıklı bir plan olmadığı konusunda ısrarcıydı:

> Türkiye'de petrol arama imtiyazının tek sahibi olmanın çok geniş kapsamlı ve belki de çok değerli olduğunu kabul ediyorum, ama bu değeri anlamak için para harcamak gerekir; ne olursa olsun petrol çıkarma hedefiyle gidilen bölgelerdeki tecrübeleri düşünürseniz, birkaç istisna haricinde, toprağa gömülen paranın topraktan kazanılandan çok daha fazla olduğunu göreceksiniz.

Dostunun inadını görünce hayal kırıklığına uğrayan Lane, Osmanlı İmparatorluğu'nda petrol işi yapmanın iki yöntemini anlatırken kinaye yapmaktan kendini alamadı: Ya bir şirket için spekülasyon yapıp hisse fiyatını yükselterek o sırada kendi hisselerini satmak ya da petrol bulmak gibi çok düşük bir ihtimale güvenip hisselerini tutmak.

> Çözülmemiş bir sorunu müthiş bir kârla cahillere satmak (kuşkusuz sizin borsa meselelerini ele almaktaki bilginiz sayesinde, Türkiye'de bir damla petrol olmasa bile bu iş kolayca yapılabilir) ya da tam aksine, kazançlı olup olmadığı bilinmeyen bir işte riske girmek. Kendi paramı riske atıyorsam, bunun anlamı nedir? Her şey üretimin ne kadar olacağına bağlı: Bunu da kimse önceden söyleyemez. Üretim az olursa çok az kazanç getirir; çok olursa da çok büyük miktarda harcama gerektirir. Girişimin başarısı ya da başarısızlığı harcanan paraya, zekâya, deneyime ve bu işe adayacağınız senelere bağlı olacaktır. Bu, sizin asla üstlenemeyeceğiniz bir yük – tabiatınıza ters.

Lane, "birkaç aylık emek karşılığında" büyük ödüller vaat eden ithalat tekeli projesini uygulamaya hazırdı. Fakat "10 yıldan önce makul bir sonuç beklenemeyecek" bir işe girmeye hazır değildi.

"Gerçek dostluk"lanna karşın Gülbenkyan bu işte yalnız olacaktı.[94] Ama daha uzun seneler boyunca Lane ve Gülbenkyan çok sayıda madencilik, petrol ve sanayi finansmanı projelerinde birlikte çalışmaya devam edecekti. Lane'in mektubu aslında Gülbenkyan'ın daha o zaman bile TPŞ'nin geleceği hakkında bir planı olduğunu gösteriyor. Lane'in öngördüğü gibi Gülbenkyan, TPŞ'ye kendi kese-

sinden çok büyük yatırımlar yapacaktı. Fakat Lane'in öngörüsünün aksine, bunun karşılığını on değil, 22 yıl sonra alacaktı.

Savaşın Eşiğinde Bir Aile

Bu sırada Gülbenkyan hanesinde sinirler iyice geriliyordu ve Haziran 1914'te gerginlik krize dönüştü. Nevarte, nüfuzlu bir Osmanlı Ermeni'si aileden gelen Serkiz Düz'le görüşmeye başlayınca Gülbenkyan öfkeden delirerek karısına bağırıp çağırdı. Nevarte kocasını Devgantz'a şikâyet etti: "Beni rezil ediyor ve namusumu sorguluyor." Kalust'un ise aktris Mary Moore'la karşılıklı latifeler ve birkaç borsa tüyosu dışında yakınlığının olmamasına karşın, Nevarte de ondan şüpheleniyordu.[95] Kalust hayret içindeydi, çünkü Nevarte "o soysuz"la buluşup dansa gitmeye devam ediyor, üstüne üstlük, "Nubar da onunla buluşuyordu." Özellikle bu son darbe Kalust'u şoke etmişti. "Çocuklarımız için örnek bir çift olmalıyız," diye yazdı Nevarte'ye. Tek isteği, "birlikte mutlu olmaktı."[96]

Kalust'un kardeşi Vahan ile ilk karısı Agavni örneğinde de görüldüğü gibi, bir yol vardı. Devgantz, Gülbenkyan'a yazdığı mektupta, "Rita ve Nubar yetişkin olsaydı, Nevarte ve senin için en iyi çözüm boşanmak olurdu," diyordu. "Fakat mevcut durumda böyle bir şey hem Nubar için hem de senin kariyerin için bir felaket olur." Gülbenkyan'ın karısı adına yaptığı, fakat Nevarte'nin kendi mirasına ait olduğunu öne sürdüğü bazı yatırımların kontrolü konusunda çıkan tartışmayla kriz daha da derinleşti. Gülbenkyan karısına, "Evin reisi benim –para bende– yoluma çıkanı dümdüz ederim," dedi.[97] Anlaşıldığı kadarıyla Nevarte annesinin tavsiyesine uyup geri adım attı ve hem Nubar ile Devgantz'ı ziyaret etmek hem de Bad Homburg kaplıcalarına girmek üzere Almanya'ya gitti.[98]

Harrow'da sadece iki yıl okuyan Nubar, Ekim 1912'de Bonn Üniversitesi'ne kaydolmuş ve Devgantz'la birlikte yemyeşil Pöppels-dörfer Caddesi'nde yaşamaya başlamıştı. Harrow'dayken Nubar'ın yatılı kısım öğretmeni istemeyerek de olsa Kalust'un taleplerini kabul etmişti: En ufak bir hastalık belirtisinde Nubar evine gidebilecek ve öğretmenin "futbolun disiplin ve ahlak üzerindeki olumlu etkisi" olarak tanımladığı faaliyetlerden muaf tutulacaktı.[99] Nubar'ı

henüz 16 yaşındayken bir üniversiteye kaydettirebilmek de en az bu kadar zor olmuştur mutlaka. Profesör Wilhelm adında bir hocanın da belirttiği gibi Nubar "sadece Bonn'daki değil, tüm Almanya'daki en genç üniversite öğrencisi"ydi.[100] Çok ağır bir müfredat ve özel ders takvimi yüzünden Nubar'ın diğer öğrencilerle geçirecek vakti yoktu. Yine de babası sosyalleşmesi için baskı yapıyordu. "Takdir edersiniz ki," diye şikâyet ediyordu Nubar, "bir öğrencinin arkasından koşup, 'Sen soylu birisin ve toplumda iyi bir konumun var – gel sana Royal Hotel'de bir akşam yemeği ısmarlayayım,' diye bağıracak halim yok."[101]

Devgantz, Nubar'ın henüz üç yaşındayken bile "yoluna çıkan herkesi devirdiğini" hatırlıyordu. Her türlü engeli aşma kararlılığı hiç eksilmemişti. "Bu iyi bir şey," diyordu Devgantz. "Ama henüz reşit olmamış bir çocuğun şimdiden paranın gücünü övmesi iyi değil... Hayra alamet değil bu." Harrow'daki öğretmeninin ifadesiyle okul, Nubar'ın "kibre" meyilli tabiatını ıslah etme konusunda hiçbir şey yapmamıştı. Aşırı müsamahakâr babası sayesinde Nubar yaşına göre çok fazla yer görmüştü. Ascot yakınlarında bir yatılı okulda kalan 13 yaşındaki kız kardeşi Rita onu kıskanıyordu. "Yapılabilecek her şeyi zaten yapmış olduğu için birkaç yıl sonra sıkıntıdan patlayacak," diye yazıyordu. Ama ağabeyi bütün o "müthiş yerlerden" *er geç* sıkıldığında, "benimle hepsini baştan gezebilir"di.[102]

1914 yılının aşırı sıcak olmasıyla meşhur yaz mevsimi gelip çattığında Gülbenkyan, Jöntürklerin meşrutiyete dönme deneylerinin başarısız olduğunu çok iyi anlamıştı. Anlaşılan Osmanlı İmparatorluğu elindeki yeni özgürlükleri ve fırsatları akıllıca kullanamamıştı. Gülbenkyan da kendi hanesinde benzer krizler yaşıyordu. Haziran 1914'te şunları yazmıştı: "Hanemde verdiğim anayasal haklar tam bir başarısızlıkla sonuçlandı, çünkü [aile üyeleri] yeterince olgun bir eğitim alamadıkları için bu haklardan faydalanamadılar."[103] Daha sert bir tutum gerekiyordu. Gülbenkyan artık evinin reisi olacaktı.

İKİNCİ BÖLÜM

MİMAR, 1914-1942

"İnancın varsa güçlü bir kanaatin ve özgüvenin olur... sonra açıklanamaz bir şekilde bu inancı etrafına yayarsın ve böylece hiç durmadan çoğalır da çoğalır."
K.S. Gülbenkyan

"Benim üç dostum vardır: çalışmak, güneş ve uyku."
K.S. Gülbenkyan

— YEDİ —

ASIN BAYRAKLARI, 1914-1918

Kanaryalarda kesinlikle bir sorun vardı. Ekim 1914'te hastalanmaya başladılar. Gülbenkyan Paris'te, Quai d'Orsay 27 numaralı binanın dördüncü katındaki evinde kafesler dolusu kanarya besliyordu. Evin kâhyası Madam Soulas hastalanan ilk kanaryayı tecrit ederek önlem almıştı. Kuş yemi bulmak giderek zorlaşıyordu. Ağustosta Almanya Fransa'ya, İngiltere'de Almanya'ya savaş ilan etmişti. Rusya, Sırbistan, Karadağ ve Japonya da savaşa katılmıştı. Madam Soulas Londra'daki Gülkbenkyan'a Paris'in boşalmakta olduğunu bildirmişti. Kanaryalarla ilgilenmekten sorumlu hizmetçi kız Francine üzüntüden perişan olmuştu. Veteriner de kuş yemi kadar zor bulunduğu için bir doktor çağırmışlardı, ama adam yardımcı olamamıştı.[1]

Gülbenkyan'ın 1913 başlarında mali danışmanlıktan istifa etmiş olmasına karşın, yeni bir kredi için yardıma ihtiyacı olan Cavid, Temmuz 1914'te onu yeniden bu göreve getirmişti.[2] Soulas Paris'teki Osmanlı Büyükelçiliği'ne giderek Gülbenkyan'ın dairesinin imparatorluk heyetinin bir üyesine ait olduğunu belirten bir evrak aldı. Aynı zamanda bir de Osmanlı bayrağı satın aldı. "Müthiş bir bayrak," diye bilgi verdi Gülbenkyan'a, "ve krallara layık olacak kadar pahalı." Bayrağı, gerektiğinde kullanılmak üzere hole, diğer bayrakların yanına koydu. Artık üç tane bayrakları vardı: Osmanlı, İngiliz

ve Fransız. Ne yazık ki 5 Kasım'da İngiltere ve Fransa, Osmanlı İmparatorluğu'na savaş açtı.

Pek becerikli olmayan bir hizmetli açısından Gülbenkyan'ın İngiliz vatandaşlığı almış olması, bir Osmanlı diplomatı olarak görev yapması ve Fransa'da evinin bulunması kafa karıştırıcı olabilirdi. Bu, Soulas için sorun değildi. Doğru zamanda doğru bayrağı asmayı bilen bir kadındı. Diplomatik mevkiyi vurgulamak için normalde Osmanlı bayrağı asmakla beraber, "haberler kötü olduğunda" ya da "Paris'te kargaşa varsa" İngiliz ve Fransız bayraklarını asıyordu.

Bu sırada Londra'da bulunan Gülbenkyan da Paris'teki evde bazı ekonomik önlemler almak gerektiğine ikna oldu. Kanaryalara Évian yerine musluk suyu verilecekti. O zamana kadar Évian marka su vermenin "aptalca bir lüks" olduğunu kabul etti. Üç gün sonra hasta kanarya öldü ve Rusya, Osmanlı İmparatorluğu'na savaş ilan etti.[3]

Sona Kalan Dona Kalır

Kriz Nevarte'yi, önceki bölümde anlattığımız evlilik sorunlarından uzaklaşmak için gittiği Bad Homburg'daki Hotel Augusta'da yakaladı. Nubar ise özel öğretmeni Devgantz'la birlikte hâlâ Bonn'daydı. 31 Temmuz'da Nevarte, Gülbenkyan'a telgraf çekerek bu uluslararası sorunun daha da büyümesi durumunda Nubar'ı da alarak Folkestone'a gideceğini bildirdi. Fakat sadece birkaç gün sonra Nevarte, Nubar, Rita ve Devgantz Nancy'de, Osmanlı büyükelçisinin maiyetiyle birlikte Paris'e geçmeye çalışıyordu. Benzin olmadığı için üstü açık spor arabalarını bırakmak zorunda kalmışlardı. Ağustos sonunda Eastbourne'deki Grand Hotel'e sağ salim yerleşmişlerdi ve Nubar da Kalust'un kendisine gönderdiği petrol kitaplarını okumaya başlamıştı.[4]

Nevarte'nin hiç haberi yoktu ama kayınbiraderi Karnig de Ağustos 1914'te karısı, iki çocuğu ve iki Ermeni hizmetçisiyle Paris'teydi. Ciddi bir para sıkıntısı çeken Karnig, 75 OB hissesini teminat olarak gösterip ağabeyinden 50-100 bin frank borç istedi. İki kardeş yedi yıldır görüşmüyor, konuşmuyor, yazışmıyordu. Karnig böyle bir talepte bulunmaktan utanç duyuyor, ağabeyinin "geçmişteki egoistliklerine sünger çekiyor"du. Kalust'un cevabi telgrafı çok kısaydı: "Herkesin derdi var, ne yazık ki bir şey yapamam." Karnig ailesini

önce St. Malo'ya, sonra Neuilly'ye götürdü ve bebek yaştaki oğlu Sarkis aralık ayında burada hastalanıp Mayıs 1917'de öldü. Kalust bebeğin tedavi masrafları için para göndermişti. Bu sırada en küçük kardeşi Vahan ise Cezayir'de güvendeydi ve Kalust'un her ay gönderdiği parayla geçiniyordu.[5] Kalust'un kardeşleri 1907'de yaşadıkları felaketi atlatamamıştı. Artık hiç atlatamayacaklardı.

Yaklaşık 5.000 kilometre uzaktaki Mezopotamya'da ise Osmanlı valisi askerî birliklerini 4 Ağustos'ta seferber etmişti. Rejimin Alman yanlısı yaklaşımı giderek daha belirgin hale gelmişti. Mart ayında Bağdat'tan bildiren Gertrude Bell, son üç yıl içinde durumun bariz bir şekilde kötüleştiğini yazmıştı: "Kabileler çığırından çıktı, herkes silah taşıyor."[6] Osmanlı askerleri ne para ne gıda ne de ekipman alabiliyordu, dolayısıyla ihtiyaçlarının karşılanmasını halktan, özellikle de âdetleri gereği "Hıristiyan" tüccarlardan talep ediyorlardı. Bağdat'ta Anglo-Persian Petrol Şirketi'nin kuyularına gönderilmekte olan 90 katıra el koydular. İngiltere'nin bölgedeki siyasi temsilcisi katırları geri aldı ama bu defa da katırlar su içerken polis gelip beş tanesini aldı "ve makbuz vermedi."[7]

Bir ay sonra aynı siyasi temsilci, Fırat Nehri üzerinde belki de son seferini yapacak olan *Lynch* buharlı gemisiyle yolculuk edip etmeme konusunda karasızdı; kendisi de tıpkı katırlar gibi usulsüzce içeri alınabilirdi. Fakat valiyi ziyaretinde şaşırtıcı derecede sıcak karşılandı. Vali, İngiltere'nin çıkarlarına muhalif şiddet olaylarını tetiklemeye yönelik İttihatçı planlarını görmezden geleceğini söyledi. "Mezopotamya'daki Müslüman nüfusun adil karakteriyle tanınan İngilizlere asla başkaldırmayacağı konusunda teminat verdi. İttihatçıların tebliğlerine gereğinden fazla önem verilmesine karşı çıktı; bu tebliğlerin Müslüman halka hitap etmediğini söyledi." Sünni cemaatin lideri de benzer teminatlar verdi.[8] İngilizlerin, Osmanlılar tarafından cihat ilan edilmesiyle Ortadoğu'nun alev alacağına ilişkin kaygılarının mesnetsiz olduğu ortaya çıktı.

İstanbul'da ise elbette İttihatçıların sözü geçiyordu. Ağustos ayında TPŞ temsilcileri Cavid'le bir imtiyaz anlaşması için müzakere ediyordu. Almanlara İngilizlerden farklı muamele edildiği çok açıktı. Bir İngiliz, "Savaş ilan edildiyse kaçmak zorundayız," diye yazıyordu, "çünkü sona kalan dona kalır."[9] Birkaç gün önce İmam Ubeydullah Ayasofya'da bir vaaz vermişti: "Size bir müjdem var! Sevinin!" demişti coşkuyla. "20 milyon gâvur en şeytani silahlarla birbi-

rini öldürüyor. Allah sayılarını artırsın!"[10] 16 Ağustos'ta Louis Mallet, hiç de iyi olmayan koşullarda İngiltere büyükelçiliği görevini devralmak üzere İstanbul'a geldi. Churchill'in TMB tarafından finanse edilmiş *Reşadiye* ve *Sultân Osmân-ı Evvel* gemilerine el koymasıyla İngiliz karşıtı hisler doruğa çıkmıştı.

Gemi inşa eden ülkelerin savaş zamanında, henüz bitirmedikleri ya da teslim ettikleri savaş gemilerini geri alıp kendi donanmalarına katmaları yaygın (ve yasal) bir işlemdi. İngiltere'nin bu hareketi Osmanlıları hedef almıyordu, başka ülkelerin de gemilerine el koymuşlardı. Fakat Osmanlı İmparatorluğu'nda bu nüanslara bakılmıyordu. Almanlar, el konan gemilerin yerine *SMS Breslau* ve *SMS Goeben* savaş gemilerini Osmanlılara tahsis ederek Türkleri Berlin'le ittifaka doğru iyice sürükledi.

İki ay içinde, yeni isimleriyle *Midilli* ve *Yavuz Sultan Selim* zırhlıları Karadeniz'deki Rus limanlarını bombalayacaktı. Novorossisk'teki petrol tesisleri de hedefleri arasındaydı. Gülbenkyan'ın Royal Dutch-Shell adına satın aldığı petrol üreticisi Kafkas şirketleri için çok önemli bir dağıtım kanalı kapanmıştı.[11] Bunun haricinde Kafkasya'daki üretim normal şekilde devam ediyordu; daha doğrusu etnik şiddetin, Bolşevik provokatörlerin, eşkıyaların, tifonun ve votkanın kol gezdiği bir yerde ne kadar normal olması beklenebilirse o kadar normaldi.[12]

Türkler ekimde Rus limanlarını bombaladıktan sonra bile Mallet şaşırtıcı derecede keyifli görünüyordu. 29 Ekim 1914'te Türkler Almanya'yla müttefik oldu. 1 Kasım'da Mallet Atina'ya doğru yola çıktı. Sonraki beş gün içinde İngiltere Kuveyt'in bağımsızlığını tanıdı ve Kıbrıs'ı ilhak etti. Osmanlıları utandırmamak için yapılan diplomatik oyunların vakti geçmişti artık. İngiltere ayrıca, Anglo-Persian Petrol Şirketi'nin Abadan'daki rafinerisinin yakınlarında, Şattülarap'ın ağzında bulunan Fao'ya Hint askerlerini yerleştirdi. Buradan Mezopotamya'yı işgal edecek, Musul'u alacak ve Irak'ta İngiliz mandası kuracaktı.

Shell İçin Alışveriş

Henri Deterding, Kasım 1914'te Royal Dutch-Shell yönetim kuruluna hitaben yazdığı mektubunda şirketin geleceğine ilişkin olumlu

sözler söylüyordu. California, Meksika, Venezuela, Mısır ve Borneo'daki yatırımlar olumlu ağ etkileri* yaratıyor; şirketin hızla büyüyen tanker filosu da en kısa rotaları kullanarak dünyanın çevresinde dolaşabiliyordu. "Londra'dan [Meksika] Körfez[in]e gidip tankere gazyağı dolduruyor, Panama Kanalı'ndan geçerek Şanghay'a, oradan da Singapur ya da Borneo'ya gidiyor, Avrupa için benzin veya akaryakıt yüklüyor ve ardından aynı yoldan geri gidiyoruz," diyordu Deterding. "Bence son derece güçlü konumumuzu bundan daha iyi gösteren bir şey olamaz." Oysa Standard Oil'in tankerleri Meksika Körfezi'nden Avrupa'ya sevkıyattan sonra boş dönmeye mahkûmdu.[13]

Deterding, keyifli olmakta haklıydı. Royal Dutch-Shell dünyanın en büyük (net aktifler anlamında), en kârlı ve uluslararası anlamda en geniş kapsamlı petrol şirketine dönüşmüştü.[14] Petrol artık sadece gres ve aydınlatmadan, yağlayıcı madde ve gazyağından ibaret değildi: 1911'de Standard Oil'in benzin satışları ilk defa gazyağı satışlarını geçti; 1912'de İngiliz Donanması kömürden akaryakıta geçme kararı aldı.[15] Elbette Standard artık eskisi kadar güçlü değildi. Mayıs 1911'de Amerika Birleşik Devletleri Yüksek Mahkemesi, 1890 Sherman Antitröst Yasası uyarınca şirketi ticareti kısıtlamaya yönelik kumpas kurmaktan suçlu buldu.

Standard kendi kendisini feshetti. Kurucu şirket, Standard Oil of New Jersey (Jersey Standard) adını aldı. Bağlı bulunan 33 şirketle ilişki kesildi. Standard Oil'in mal varlığının hemen hemen yarısını (rafinerilerinin çoğu ve Avrupa'daki pek çok iştirak da dahil olmak üzere) alan Jersey Standard, kendisine en yakın durumdaki "kız kardeşi" Socony'den (Standard Oil of New York) beş kat büyüktü ve US Steel dışındaki tüm Amerikan şirketlerinden de daha büyük ölçekliydi.[16] Jersey Standard'ın "kız kardeşleri"yle ilişkisi, Standard'ın ürkütücü şöhretini korumasını sağlayacak kadar iyiydi. Gülbenkyan ve diğer petrolcüler için ise antetli kâğıttaki isim değişmiş olabilirdi, ama Jersey Standard'dan hâlâ "Standard Oil" olarak bahsediliyordu.

Royal Dutch-Shell'in şiddetli büyümesinin bir bedeli oldu. Yönetim süreçleri, Lahey ve Londra ofisleri arasında paylaştırılmıştı. Şirketin İngiliz rakipleri majestelerinin hükümetinden maddi destek istedi ve bu desteğin verilmemesi durumunda, güya "yabancı" olan bu kar-

* Bir ürün veya hizmete sahip olan kişilerin sayısı arttıkça, o ürün veya hizmetin potansiyel müşterilere katkı sağlama özelliğinin de artmasını ifade eden ekonomi terimi. (Ç.N.)

telin içinde yok olacaklarını söyleyip şantaj yaptılar. "Shell tehdidi" adı verilen kavram bu şekilde doğdu. Mayıs 1914'te İngiltere Parlamentosu, yüzde 50 hisse ve yönetim kurulunda iki üye karşılığında Anglo-Persian Petrol Şirketi'ne 2,2 milyon sterlin vermeyi oya sundu. Belli ki dünyanın en güçlü ülkesi, petrolün özel şirketlere bırakılamayacak kadar stratejik bir ürün olduğuna karar vermişti. Daha sonra anlaşılacağı üzere, hükümet tarafından görevlendirilen şirket yöneticileri, petrol politikası hakkında hiçbir şey bilmiyordu ve bu ilişki her iki taraf için de utanç verici bir hale dönüştü.[17] Fakat sermaye ve diplomatik destek, Anglo-Persian'ı İran'ın güneyinde kendi kazdığı çukura düşmekten kurtarmıştı. Bu müdahale, hükümetlerle flört etmenin ve diplomasinin getirdiği ödüllerin etkileyici bir örneği oldu.

Diplomasi Henri Deterding'in başarılı olduğu bir alan değildi. Alınmış bütün imtiyazları işletmek için gerekli sermayeyi, ekipmanı ve personeli bulabilmek üzere meslektaşlarıyla birlikte görevlendirilmişti. Bu imtiyazların çoğu ortak girişimlerdi ve imtiyazın ilk sahipleri, sözleşmelerini devretmenin karşılığında Royal Dutch-Shell'in hâkimiyetindeki yeni şirketten hisse almıştı. Bu azınlık hisse sahipleri, şirketin imtiyazların "üstüne oturması" (piyasada aşırı arza neden olma korkusuyla imtiyazları bilinçli olarak kullanmamayı seçmesi) riskinin farkındaydı. Hissedarların dikkatle yönetilmesi gerekiyordu. Bu durum özellikle Meksika ve Venezuela'da diktatörler ve diğer kudret simsarlarıyla olan yakın ilişkileri sayesinde siyasi risk oluşturabildiklerinden azınlık hisse sahipleri için geçerliydi. Gülbenkyan, Royal Dutch-Shell'in bütün bu zorlukları aşmasına yardımcı oluyordu: Hükümetle ilişkileri yürütüyor, kaygılı imtiyaz sahiplerini yatıştırıyor, hisse meselelerini yönetiyor, Deterding'i kontrol altında tutuyordu. O olmasa, bu dev sistem kısa sürede raydan çıkardı. Onun sayesinde şirket zorlu dönemleri çok rahat geçirdi. Yüzde 40 kâr payı dağıttıktan sonra bile kartelin elinde utanç verici derecede dağıtılmamış büyük miktarda kazanç kalmıştı ve bu da yaratıcı muhasebe yöntemleriyle başarılı bir şekilde "kaybedildi."[18]

Şubat 1907'de General Antonio Aranguren, Venezuela'nın Zulia eyaletindeki Maracaibo ve Bolívar için 55 yıllık imtiyaz almıştı. Aranguren Londra'ya giderek Yeni Zelandalı Duncan Elliott Alves'le güçlerini birleştirdi ve ardından 1913'te İngiliz yatırımcıların da katkısıyla petrol odaklı bir kartel kurdu. Bu sırada, güçlü bağlan-

tıları olan Avukat Max Rafael Valladares de ülkenin doğusunda benzer haklar edinirken 1912'de de bu haklar New Jersey merkezli Caribbean Petroleum'a devredilmişti.[19] 1915 ve 1917'de Shell sırasıyla Aranguren'in, Venezuelan Oil Concessions (VOC)* şirketinin ve Caribbean'ın çoğunluk hisselerini satın aldı ve Aranguren'e ödemeyi büyük ölçüde hisseyle yaptı. Aynı zamanda yakınlardaki Hollanda'ya ait Curaçao Adası'nda büyük bir rafineri inşa etmeye başladı.

VOC'ta hissesi bulunan İngiliz şirketi ise 1913'te Venezuela petrolleri için kurulmuş olan, Londra merkezli Burlington yatırım ortaklığıydı. Burlington 1914-1917 arasında da Caribbean'a yönelerek yatırım karşılığında hisse aldı. Burlington'ın sahipleri Royal Dutch-Shell, Rotschild'ler (hem Paris hem de Londra şubeleri) ve Amerikan şirketi General Asphalt'tı.[20] Gülbenkyan'ın bu şirketteki çıkarını belirlemek tatsız derecede zor ve karmaşık; muhtemelen amaç da buydu.

Aranguren, Alves, Burlington, VOC, Caribbean, Royal Dutch-Shell ve Gülbenkyan bir sözleşme ağıyla birbirine bağlanmıştı.[21] Gülbenkyan'ın bu sözleşmelerle farklı sebeplerden dolayı ilgilendiği çok açık: Elbette Royal Dutch ve Shell'le hissedar olarak bağlantılıydı, ama Burlington yoluyla dolaylı, Caribbean ve VOC yoluyla doğrudan bağlantısı vardı. Görüldüğü kadarıyla VOC'a ve Caribbean'a kredi vermiş, karşılığında aldığı hisseleri de kendi adına tutması için Burlington'a aktarmıştı. Gülbenkyan ayrıca VOC'tan alacağı başka hisselerde de yüzde 35 opsiyona sahipti ve bu ileride çok kârlı olacaktı.

VOC'tan R. Hamilton Edwards ve Aranguren 1915 ilkbaharında Londra'ya gittiklerinde Gülbenkyan'la buluştu. Edwards, Londra pazarına bir milyon sterlin değerinde hisse arz etmeyi önerdi; bunun karşılığında 140 bin sterlin değerinde ücretsiz hisse ve 35 bin sterlin nakit talep ediyordu.[22] Venezuela'daki istikrarsızlık düşünüldüğünde bu fazla iddialı bir teklifti doğrusu. 1908'de Başkan Cipriano Castro tedavi için Avrupa'ya gittiğinde General Juan Vicente Gómez yönetime el koymuştu. Sonrasında Castro taraftarları sürekli kumpas kurdu. Hatta Nisan 1915'te Arévalo Cedeño, Arauca (Kolombiya) üzerinden ülkeyi ikinci kez işgal etti. Bu işgalin durdurulmasına ve sonrasındaki girişimlerin de birbiri ardına püskürtülmesine karşın, Gómez'in muhalifleri petrol ve başka imtiyazlar vaat ederek

* Venezuela Petrol İmtiyazları. (Ç.N.)

Amerika Birleşik Devletleri'nden ya da özel şirketlerden silah ve para yardımı alma çabalarını iki katına çıkardı. Gómez'in savaşta tarafsız kalma kararı, onun yönetimini tanımayı reddeden Amerika Birleşik Devletleri'ni çok öfkelendirdi.

Gülbenkyan'a göre Edwards, Aranguren ve öteki Venezuelalılar, "uğraşması en zor insanlar"dı. Fakat bir ay içinde, bir sterlinlik 350 bin VOC hissesi gibi daha makul bir payla anlaşmaya varmayı başardı; bu hisselerin bir kısmı, imtiyaz hakkını devralmak üzere imtiyaz sahiplerine verildi. Gülbenkyan ile Deterding arasında ayrıca imzalanan anlaşmayla da Deterding savaştan sonra üç milyon sterlin değerinde bir holding (VOC Holding) kurmayı ve bu holdingin 500 bin sterlin değerinde imtiyazlı hisse ve 1,5 milyon sterlin değerinde adi hisse karşılığında VOC'un imtiyazını satın almasını kabul etti. Deterding nominal değer üzerinden 460 bin imtiyazlı hisse satın alma hakkına sahip olacak, ayrıca 350 bin adi hisseyi ücretsiz alacaktı; Gülbenkyan da bu hisse havuzunu 15 yıl boyunca yönetecekti.[23] Bu anlaşma kapsamında Gülbenkyan hisse fiyatının yönetiminden ve Aranguren'le diğer imtiyaz sahiplerinin hisselerini düşük fiyattan arz etmelerini önlemekten sorumlu olacaktı.[24]

Gülbenkyan bir taraftan da Royal Dutch-Shell'in Aranguren'le çok yakın bağ kurmasının getirdiği riskleri en aza indirmenin yolları üzerinde çalışıyordu.[25] Venezuela'nın en zengin adamı olduğu söylenen Aranguren, Gómez karşıtı isyancılarla bağlantılıydı; hatta daha sonra, 22 Nisan 1919'da yapılması planlanan ama gerçekleştirilemeyen ihtilal ve işgal girişimine de maddi destek sağlayacaktı. Bu plan hem malzeme eksikliği hem de Gómez yanlısı bir casusun ihbarıyla ertelenmek zorunda kaldı.[26] Aranguren, Zulia eyaletinin fiilî başkanı olarak görev yaparken bir Gómez yanlısı tarafından görevden alındıktan sonra, Maracaibo'da şiddet içeren gösterilerin çıkarılması için maddi destek verdi. Rejime sadık olan askerler, yeni başkanın karaya ayak basmasını engellemeye çalışan kalabalığın üzerine ateş açarak 20 kişiyi öldürdü.

Bu gibi olaylar nedeniyle VOC'un imtiyazları sürekli mahkemelik oluyor, şirket bu döngü içinde hiçbir iş yapamıyordu; nihayet Mayıs 1921'de uzlaşmaya varıldı.[27]

Gülbenkyan aynı zamanda, Oklahoma'da petrol kuyuları bulunan Californian Oilfields ve Roxana gibi Amerikan şirketlerine de imtiyaz sürecinde arabuluculuk hizmeti veriyordu. 30 milyon ABD

doları sermayeyle kurulan Shell California kısa süre sonra, Coalinga Petrol Yatağı'nı Martinez'deki yeni bir rafineriye bağlamak üzere Vadi Boru Hattı'nın inşasına başladı. Gülbenkyan 1917'de Roxana'nın ek hisselerinin arz edilme sürecini yöneterek şirketin sermayesini beş milyon dolara çıkardı ve hem yeni boru hatları hem de St. Louis'de yeni bir rafinerinin inşası için kaynak yaratmış oldu.[28] ABD Başkanı Woodrow Wilson'ın holdingleri ortadan kaldırma girişimi ise Delaware eyaletinin sadece yumuşak dokunuşlar getiren yasa teklifi sayesinde, korkulduğu kadar büyük bir engel oluşturmadı.[29]

Kısa süre sonra Royal Dutch-Shell, Amerika Birleşik Devletleri'nde Jersey Standard'dan daha fazla petrol çıkarır hale geldi.[30] Bunun doğal sonucu olarak da Royal Dutch hisseleri New York borsasında halka arz edildi. Gülbenkyan, ABD'ye hiç gitmemiş olmasına karşın, en az 1907'den beri New York'lu yatırım bankası Kuhn Loeb' le çoğu zaman bankanın Paris temsilcisi Lionel Hauser aracılığıyla ilişkileri geliştiriyordu. Sonraki on yılda bu ilişki öylesine güçlendi ki Kuhn Loeb, Gülbenkyan için özel bir telgraf adresi aldı: Gülbenkyan'ın "GULBLOB, New York" adresine çektiği her telgraf Mortimer Schiff, Otto Kahn ya da Kuhn Loeb'in başka liderleri tarafından özel bir ihtimam görüyordu.[31]

İlk eşinin hastalığı ve iş stresi, Deterding'i 1916 yazında hasta etti ve bu durum Gülbenkyan'ı çok endişelendirdi.[32] Bu endişesi ve ikilinin arasındaki çok sayıda yazışma, güçlü bir dostlukları olduğunu gösteriyor. Deterding, Gülbenkyan'a kendisi, karısı ve Royal Dutch-Shell'deki meslektaşları hakkında en gizli düşüncelerini bile açabilecek kadar güveniyordu:

> Sevgili dostum. Mizacım düşünüldüğünde, sarının her şey bu dünyadan beklenebilecek kadar iyi. Kendimi daha geçici düşüncelere alıştırmaya çok uğraştım, fakat o zaman çok yavan ve/veya sıkıcı oluyorum. Tüm benliğimle orada olmam gerektiğini, aksi takdirde tüm [ruhum] ve varlığımın yok olacağını, artık H.D. olamayacağımı hissediyorum. Çok iyi ve bilge bir dost, dahası her şeyimi bilen ve yine de beni seven bir dost olarak yazdıklarını okudum. Döndüğünde seninle uzun uzun konuşmak istiyorum. Amerika meselesinde ise bence komisyon olarak yüzde 4 ödemeleri gerekir ama bakalım Lahey ne diyecek.[33]

Gülbenkyan, kendisine duyulan güven için minnettardı. "Dostunuz olarak, sizin izninizle özel hayatınıza o kadar çok girdim ki," diyordu, "bunu bir yoldaşlık meselesi ve bir sorumluluk olarak görüyorum." Gülbenkyan, Deterding'in "iç dünyası"nı dinlemekten çok mutlu olduğunu yazmakla birlikte, kendi "iç dünyası"nı onunla paylaşmıyordu.[34]

Kasım 1915'te İngiltere Dışişleri Bakanlığı, Anglo-Persian Şirketi'ne bir mektup göndererek 1914 Dışişleri Anlaşması'nın "mevcut koşullarda hiçbir yasal meşruiyetinin kalmadığını ve bu bölgelerdeki petrol yataklarının geleceğini belirleme vakti geldiğinde bu anlaşmanın dikkate alınmayacağı'nı bildirdi. Anglo-Persian'dan Charles Greenway'in, TPŞ'deki Deutsche Bank'a ait yüzde 25 hisseyi ele geçirmesinin zamanı gelmişti.[35] Almanlar da benzer bir sonuca varmıştı. Sadrazam mektubunun feshedilmesini, böylece Deutsche Bank'ın Anglo-Persian ve diğerlerini devre dışı bırakarak imtiyazın tek sahibi olmasını önerdiler.[36] Aralık 1917'de Alman Brennstoff Kommando Arabien (askerî petrol arama birimi) Musul'un güneydoğusunda test kuyuları açtı. Petrol bulunca (ana petrol yatağı olmamasına rağmen) boru hatlarını planlamaya başladılar. Bir yıl sonra ise savaşı kaybetmişlerdi.[37]

Uzlaşmak

Gülbenkyan, Mart-Nisan 1917'de ciddi petrol sıkıntısı yaşamaya başlayan Fransız hükümeti ile Royal Dutch-Shell arasında irtibat sağlayarak hem kendine hem de Deterding'e fayda sağladı. Savaş başladığında Fransız ordusunun sadece 316 kamyonu, otomobili, traktörü ve uçağı varken, savaşın sonunda toplam sayı 97.279'a ulaşmıştı.[38] Savaş zamanında petrol arzının genel durumunu kontrol edebilecek, petrol politikası belirleyebilecek, çeşitli sivil birimler, askeriye ve donanma birimleri arasında koordinasyonu sağlayabilecek personelin bulunduğu özel bir bölüm kurmanın gerektiğini ilk fark eden İngiltere olmuştu. Royal Dutch-Shell'den Robert Waley Cohen, Nisan 1917'de İngiliz Savaş Bakanlığı'na onursal petrol danışmanı olarak atandı. Haziran ve kasımda sırasıyla Petrol Kurulu ve Petrol İdaresi birimleri, Bakan Walter Long'a bağlı olarak faaliyete geçti.

ABD'de Başkan Wilson ağustosta Yakıt İdaresi'ni kurdu. Fransa, Petrol Genel Kurulu'nu oluşturdu.

İngilizler ve Amerikalılar Jersey Standard, Anglo-Persian ve Royal Dutch-Shell'in profesyonel uzmanlığından yararlanabiliyordu ama Fransa'da çok daha az uzman vardı. Bu da Gülbenkyan için Paris'te bir fırsat olduğu anlamına geliyordu. Paris bankası Bénard&Jarislowsky'den Georges Bénard'la birlikte Fransız tedarik ve Ticaret Bakanlıklarının yetkililerine yönelik lobi faaliyetlerine başladı. İngiliz ve Amerikan hükümetleri kendi uzmanlarını kabul ettirmeye çalışırken Gülbenkyan Fransız yetkililerden birine, Royal Dutch-Shell'in kendini biraz "dışlanmış" hissettiğini fısıldayıverdi. Bu güçlü petrol karteli, "eksikliğini hissettiği siyasi gücü Fransa'da bulması durumunda" merkezini bu ülkeye taşımaya hazırdı.[39]

Petrol politikası söz konusu olduğunda, görüldüğü kadarıyla Royal Dutch-Shell yalnızdı; Fransa yalnızdı. Gülbenkyan ikisinin birlikte yalnızlık çekmesini önerdi. Gambit* işe yaradı. Yukarıda bahsettiğimiz Petrol Genel Kurulu ertesi yıl oluşturuldu ve sekreterliğine Bénard atandı. Kurulun başkanlığını, bugün Fransız petrol politikasının "babası" olarak sevgiyle anılan Senatör Henry Bérenger yapıyordu.[40] Bu politika aslında Gülbenkyan ve onun kendine verdiği adla "öğrencisi" Bénard tarafından belirlenmişti. Petrol konusunda resmî barış müzakerelerinin başlamasından aylar önce, İngiliz hükümetinden ne isteyeceği konusunda Bérenger'e yol gösterdiler: Romanya, Kafkasya, İran ve Mezopotamya'da tam bir işbirliği ve Deutsche Bank'ın TPŞ'deki yüzde 25 hissesinin Royal Dutch-Shell'e satılması.[41] Gülbenkyan, Bérenger'nin şahsi yatırım portföyünü yönetmeye başladı ve hatta (Gülbenkyan'ın sekreterine göre) kendisine Grenelle Bulvarı 88 numarada dayalı döşeli bir ev tahsis etti.[42]

Gülbenkyan'ın Edmond de Rothschild'e yazdığı gibi, burada amaç "mevcut durumdan, Fransa'da petrolün bulunmayışından faydalanarak Fransız hükümetinin gözüne girmek ve sempatisini kazanmak"tı. Ayrıca Fransızları bir İngiltere-Fransa petrol zirvesi düzenlemeye ikna etmek gerektiğini yazıyordu. Bu "çok zekice bir adım olacak, bir yandan Standard Oil'i köşeye sıkıştırırken, diğer yandan Fransız hükümetinin gözünde" onları "değerli kılacak"tı.[43]

* Satrançta avantaj elde etmek için bir taşı feda etmek. (Ç.N.)

Zirve Kasım 1917'de yapıldı. Gülbenkyan, Royal Dutch-Shell'in Fransa'nın "gözüne girmesi"ni sağlamanın başka yollarını da buldu. Bir petrol ithalatı tekeli kurulmasına yönelik planlara yardım etti. Fransızları bu planı uygulamaya mecbur bırakmak için Standard'ın petrol sevkıyatlarında geçici bir azalma olduğunu söyledi.[44] Bu sırada Deterding de Fransa hükümetine bir milyon frank hibe etti. Gülbenkyan hem bu paranın hem de Royal Dutch-Shell'in Paris'teki Pré Catelan bölgesinde bulunan Hôpital Hollandais'ye* yaptığı cömert bağışın Fransız basınında bolca yer almasını sağladı ve şirketin *Boches*'le** işbirliği yaptığı iddialarını çürüttü.[45]

Temmuz 1916'da Gülbenkyan hâlâ Türklere, yani düşmana mali danışmanlık yaptığı kuşkusuyla, Manş Denizi'ni geçerken İngilizler tarafından kısa süreyle gözaltına alınmıştı.[46] İngiliz istihbarat servisi MI5'ın Gülbenkyan'la ilgili dosyasında, bazı yetkililerin "pek de makbul olmayan biri" olarak tanımladığı bu şahsın kimi zaman aynı derecede nahoş bulunan 27 yaşındaki Madeline Robert adlı kadınla birlikte görüldüğü yazıyor. Güçlü tanıdıklarını devreye sokan Gülbenkyan, gözaltına alınmasından sorumlu yetkililerin (kendi deyimleriyle) "D.M.I. [Askerî İstihbarat Direktörü] tarafından paylanmasını" sağladı. Sonrasında Manş geçişleri kolaylaştı.[47]

Shell ile Fransızlar arasında irtibat kurma işinde, kısa süre önce Cambridge Üniversitesi Hukuk Fakültesi'nden orta dereceyle mezun olan Nubar da yer alıyordu. 1917'den sonra Bénard ve Bérenger'nin yanı sıra Kalust ve Nubar da zamanlarının büyük bölümünü tankerlerin hareketini, yüklerinin Fransız hükümetindeki çeşitli kurumlara ve silahlı kuvvetlere satışını koordine etmeye yönelik günlük rutine ayırmaya başladı.[48] En ufak bir katkı bile işe yarıyordu. Haziran 1918'de Deterding, dünyanın hangi noktasında olursa olsun Fransız Donanması'na ve Messageries Maritimes Denizcilik Şirketi'ne yapılan satışlar da dahil olmak üzere, Royal Dutch-Shell'in Fransa'ya yaptığı her satıştan Gülbenkyan'a yüzde 1 komisyon vermeyi kabul etti. Fransa, petrol ithalatının neredeyse yarısını artık Royal Dutch-Shell üzerinden yaptığı için bu kârlı bir anlaşmaydı.[49] 1 Ocak 1919'dan itibaren bu anlaşma İtalya'yı, İtalyan Donanması'nı ve dünya genelindeki İtalyan topraklarını da kapsayacak şekilde genişletildi.

* (Fr.) Hollanda Hastanesi. (Ç.N.)

** (Fr.) Dünya savaşları sonrası Fransızların Alman askerlerine taktığı lakap. (Y.N.)

Savaş yılları, Gülbenkyan'ın günlük hayatını şaşırtıcı derecede az değiştirdi. Nevarte'yle ilişkileri düzelmedi. Bununla birlikte boşanmaktan artık bahsedilmiyordu. Gülbenkyan'ın Londra'daki ofisinden pek çok kişi orduya katıldı; özellikle Herbert Pannell adlı çalışan, patronuna ilk başlarda cepheden, sonra da bir Alman savaş esiri kampından düzenli olarak rapor verdi.[50] Pannell'in meslektaşlarının çoğu savaşta olduğu için Gülbenkyan'ın St. Helen's Place'teki ofisinin ev sahibi, kadın çalışanlar için fazladan tuvaletler eklemek zorunda kaldı (o dönemde bu bir yenilikti).[51]

Pek çok Osmanlı Ermeni'si ve Ermeni Diasporası'nın oğulları İngiliz ve Fransız ordularında savaştı. Fransızlar Ermeni askerler için özel birimler oluşturdu. Bazıları ise karizmatik General Antranik'in kumandasındaki Ermenistan Cumhuriyeti Silahlı Kuvvetleri'ne katılmak üzere doğuya gitti. Fakat Nubar'ın savaşa katılmasını, Kalust'un ya da bizzat Nubar'ın bir an olsun düşündüğünü gösteren hiçbir kanıt yok. Nubar bunun yerine Trinity College, Cambridge'e girdi ve doğa bilimlerinin ilk dönemini ve hukuk dersinin ikinci dönemini geçti.

Nubar, Cambridge'de babasının beklediği gibi "cazip arkadaşlar" edinmek için çok gayret gösterdi. Fakat "tanımaya değecek herkes savaşa gitmiş, Hintliler, kara dereliler ve yabancılardan başka kimse" kalmamıştı.[52] Bu sırada Ascot yakınlarındaki okulda bulunan Rita ise Fransızca, tarih ve İngilizce sınavlarını geçip Şubat 1916'da liseyi bitirmişti. Nevarte ve Kalust çocuklarını evlendirmek için uygun Ermeni adayları düşünmeye başladı; özellikle Nubar'ı evlendirmekteki amaç, kumarı bırakmasını sağlamaktı.[53]

1918 yazında Paris Ritz Oteli'ndeki dairesinden Nubar'a neredeyse her gün yazdığı mektuplardan birinde Gülbenkyan, şehri bombalamakta olan uzun menzilli top "Büyük Bertha"nın kendisini engelleyemeyeceğini söylüyordu. Kalust, Tarakan'da (Borneo) yeni bir petrol tabakasının keşfedildiğini yazdıktan sonra durdu. "Boooom!!! Tam da yazmaya devam edecekken –ortalık sallandı!!! Ama bunları yazmamalıyım– bu barbarların ve aptalların canımızı sıkmasına izin vermemeliyiz."[54] Yine de Paris'teki evinden 40 sandık dolusu sanat eserini güvende olmaları için Biarritz'e* gönderdi.[55]

* Fransa'nın güneybatısında, İspanya sınırına yakın kasaba. (Ç.N.)

Tarakan'dan gelen haberler iyi olabilirdi, ama Kafkasya'da Türk ve İngiliz birliklerinin peş peşe işgallerinin yanı sıra Bolşeviklerin ve Gürcü, Çeçen, Azeri ve Ermeni ayrılıkçıların kışkırttığı isyanların da etkisiyle Gülbenkyan'ın bu bölgeden beklentileri savaşın sonuna doğru iyice azaldı. Londra 20 yıldan uzun süredir Kafkas petrol sanayisinde çok önemli rol oynuyordu ve 1917'de bölgeye yapılan yatırımın yüzde 38'i (171 milyon ruble) İngilizlerden gelmişti; Fransız ve Alman sermayesinin payı ise sırasıyla sadece yüzde 7 ve yüzde 3'tü. Gülbenkyan'ın şahsi yatırımları, Royal Dutch-Shell'le birlikte girdiği üç şirkette toplanıyordu: Ural Caspian'da yüzde 13, North Caucasian' da yüzde 18 ve New Schibaieff'te yaklaşık yüzde 5. Yeni kuyular, iyileştirilmiş tesisler ve savaş dönemindeki talep artışı sonucunda North Caucasian üretimini yılda 22 milyon *pudi*'den (111 milyon galon) 30 milyonun üzerine (166 milyon galon) çıkarmıştı.[56]

Ekim 1917'de Grozni bölgesi kaosa sürükleniyordu. North Caucasian şirketinin saha müdürlerinin raporlarına göre, "yerli haydutlar ülkeyi talan ediyor, insanları öldürüyor, çiftlik hayvanlarını çalıyor, trenleri raydan çıkardıktan sonra yolcuları öldürüp soyuyor"du. Taşınabilir olan her türlü ekipman çalınıyordu. Depolar ya da boru hatları gibi taşınamayacak ekipman ise ya kurşun yağmuruna tutuluyor ya da havaya uçuruluyordu. Hem Rus hem de yabancı müdürler giderek büyüyen bir tehlikeyle karşı karşıyaydı: "Bu düşmanlar hırslarını çıkarmak için bu kişileri arazilerden el arabalarıyla çıkarıp dönmeleri durumunda daha ciddi fiziksel şiddet uygulamakla tehdit ediyorlar."

Müdürler daha önceleri arazileri korumak için ücret karşılığında Rus Kazaklarını tutuyordu. Fakat Vladikavkaz'daki Ruz Kazaklarının kumandanı Albay Michaeoloff artık yardımcı olamayacağını söylemişti.[57] 17 Aralık'ta Çeçenler North Caucasian'ın kuyularına saldırarak çoğunu ateşe verdi; bu sırada Bolşevik Devrim Komitesi sahaları korumak için bir milyon ruble istedi. Kafkaslar ancak 1920'de, "Kızıl" Rusların General Vrangel ve General Denikin önderliğinde "Beyaz" Ruslara karşı zafer kazanmalarının ardından yeniden istikrara kavuşabilecekti. Fakat o zamana kadar North Caucasian ve diğer bütün şirketler (dev Nobel de dahil) Sovyet yönetimi tarafından çoktan kamulaştırılacaktı.

Ermeni Soykırımı

Savaş yılları Ermenilere akıl almayacak çileler çektirdi. Gülbenkyan Nisan 1913'te Bogos Nubar'ı (Batı'daki Ermeni cemaatinin lideri) ve Cavid'i Quai d'Orsay 27 numaraya öğle yemeğine davet etmişti; amacı Ermenilere yönelik yeni reform önerilerini tartışmaktı: Doğu vilayetlerindeki Osmanlı Ermenilerini Kürt ve Türk komşularının yağmalarından korumaya yönelik özel idari önlemler. Önceki reform planlarının çoğunda Batılı güçler, yine Batılı gözlemcilerin ya da yetkililerin atanmasını talep etmişti; "Ermeni meselesi"nin imparatorluğu yıkmak üzere planlanmış güya insani bir paravana dönüştüğünden endişe eden padişahın korkuları bu talep karşısında katlanarak artmıştı.

Bogos ve Gülbenkyan, "Ermeni" vilayetlerinin İngiltere ve Fransa tarafından önerilip padişah tarafından onaylanacak bir vali ya da sivil temsilcinin idaresine bırakılmasını öneriyordu. Cavid, Bogos'un "açık sözlü bir adam" olduğunu düşünmekle birlikte onun planını beğenmemişti; çünkü böyle bir himayenin İngiltere ve Fransa tarafından sağlanmasının Rusya'yı kışkırtmasından endişe ediyordu. Günlüğüne ise Bogos'un Ermeni "ulusu"na liderlik etme iddiasının da diğer Ermeni liderlerin Rus yanlısı girişimlerinin tehdidi altında olduğunu yazmıştı.[58]

Uzun zamandır çözüm bekleyen bir başka mesele de Doğu Anadolu'daki altı vilayeti "Ermeni vilayetleri" olarak adlandırma eğilimiydi; oysa Osmanlı Ermenileri bu bölgelerdeki en büyük etnik topluluk değildi. Osmanlı Kürtleri gibi Osmanlı Ermenileri de diğer toplulukların arasında dağınık biçimde yaşıyordu. Kürtlere göre Ermenilerle aralarındaki tek fark, onlar "ulusal yurt" taleplerine Batı'daki zengin ve nüfuzlu cemaatten destek bulabilirken Kürtlerin böyle bir imkânının olmamasıydı.

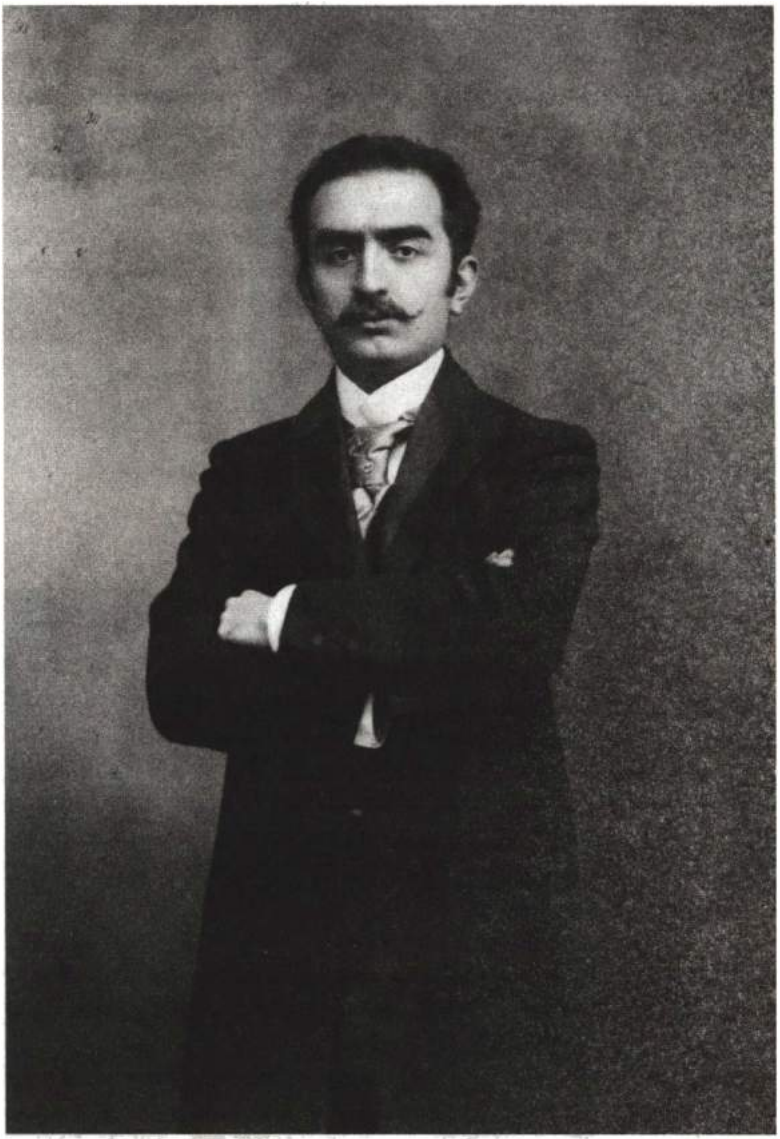
Türk hükümeti Nisan 1915'te Geçici Tehcir Kanunu'nu imzaladıktan sonra Osmanlı Ermenilerine yönelik eziyet, çok kısa sürede Orta ve Doğu Anadolu'daki Ermeni topluluklarının kitleler halindeki sürgününe dönüştü. Alman subayları ve Bagdadbahn [Bağdat Demiryolu] yetkilileri de kurbanları koyunlar için olan vagonlara tıkıştırarak yardımcı oldu.[59] 1915-1916'da dünyadaki toplam Ermeni nüfusun üçte biri ile yarısı, Deyrizor civarındaki Suriye çöllerinde kurulmuş kamplara yaya olarak zorla götürülürken öldü. Bitkinlikten, aç-

lıktan ya da hastalıktan ölmeyenler ise ya Osmanlı askerleri tarafından ya da toprak taleplerini unutturmak için korkunç bir şekilde Ermenilerin üstüne salınan Kürt başıbozuklar tarafından öldürüldü.

Merkezi Paris'te bulunan Ermeni heyetinin lideri olarak Bogos, Osmanlı Ermenilerine yardım için bağış topladı ve hem İngiltere'ye hem de Fransa'ya bu vahşetten bizzat Türk bakanların sorumlu olduğunu belirten ortak açıklamalar yapma çağrısında bulundu. Temmuz 1915'te İngiliz, Fransız ve Rus ortak himayesinde, altı vilayetten oluşan "özerk ve tarafsız bir Ermenistan" kurulması için baskı yapıyordu. İngiltere Dışişleri Bakanlığı'nın bazı çekinceleri olmakla birlikte, üç devlet de "bizzat sorumlu olma" tehdidinin daha önce yapıldığını ve tekrarlanmasının etkisini azaltacağı belirtti. Hatta bu tehdit, Ermenilere daha fazla şiddet uygulanmasının fitilini ateşleyebilirdi.[60]

Fransa ve İngiltere'nin 1917'de Ermenilere Türk boyunduruğunda olmayacakları ulusal bir yurt temin etme sözü vermelerine karşın, bu sözler tutulmayacaktı.[61] Görüldüğü kadarıyla Gülbenkyan özerk bir Ermenistan kurulması için Fransız ya da İngiliz yetkililere yönelik bir lobi çalışması yapmadı; hatta büyük olasılıkla bu girişimin sonuçsuz kalmasına da şaşırmadı. Onunki gibi köklü bir Osmanlı Ermeni'si aileden gelen birinin Ermeni heyetine seçileceği muhakkaktı. Fakat tekrar tekrar ısrar edilmesine karşın seçimlere girmedi.[62] Gülbenkyan'ın "Ulusal Ermeni Yurdu" meselesine bariz bir şekilde ilgisiz kalması, diğer *amira*'ların yaptığı gibi, göstermelik Ermeni olduğu suçlamalarına yol açacaktı.

Gülbenkyan'ın Kasım 1916'da hazırladığı vasiyetinde Ermeni hayır kurumlarına ayırdığı kaynak gerçekten de göstermelik bir izlenim bırakıyor. İstanbul'daki Surp Pırgiç Hastanesi'ne (anne babasının defnedildiği yer) ve Ermeni yetimlere 5.000 sterlin (2,7 milyon sterlin) verilecekti. Fakat Hayvanlara Eziyeti Önleme Derneği ve Kraliyet Bahçecilik Derneği'ne de benzer tutarda bağış yapılacaktı. Mal paylaşımından sonra kalan emlakın yarısı belirli koşullar çerçevesinde Nubar'a bırakılacak, geri kalanı da "güzel, ötücü kuşların... parkı mesken tutmaları"nı sağlamak üzere harcanması koşuluyla Versailles Sarayı'na verilecekti. Bu mirasla çok sayıda kuş banyosu Évian'la doldurulabilirdi.[63]

Gülbenkyan 1892'de Londra'da: 20'li yaşların başında, ailenin ithalat-ihracat işinden uzaklaşmaya başlamış bile (© özel koleksiyon).

Gülbenkyan'ın anne babası Diruhi ve Sarkis, Avrupai kıyafetlerle poz veren ilk Gülbenkyan'lar oldu (© özel koleksiyon).

Fakat küçük Kalust (solda) Bağdatlı Kuyumciyan'lar gibi kuzenlerini yerel kıyafetlerle görmeye alışkındı (© özel koleksiyon).

Gülbenkyan, özel öğretmeni Setrak Devgantz'la Marsilya'da. Ailenin çok sevilen yardımcısı "Dev-Dev" sonraki yıllarda Gülbenkyan'ın oğlu Nubar'ı kontrol edilmesi daha zor bir öğrenci şeklinde tanımlayacaktı (© özel koleksiyon).

1888'de Gülbenkyan Bakü'ye gitti. Bir daha asla bir petrol sahasına gitmeyecekti.

O günün standartlarına göre bile Nevarte ve Kalust 1892'deki düğün fotoğrafında çok sert poz vermiş.

On yıl sonra Nevarte Paris'te kendinden emin poz veriyor. Ev sahibeliği konusundaki yeteneğini, Kalust'un kendi işleri için kullanmasından rahatsız oluyor (© özel koleksiyon).

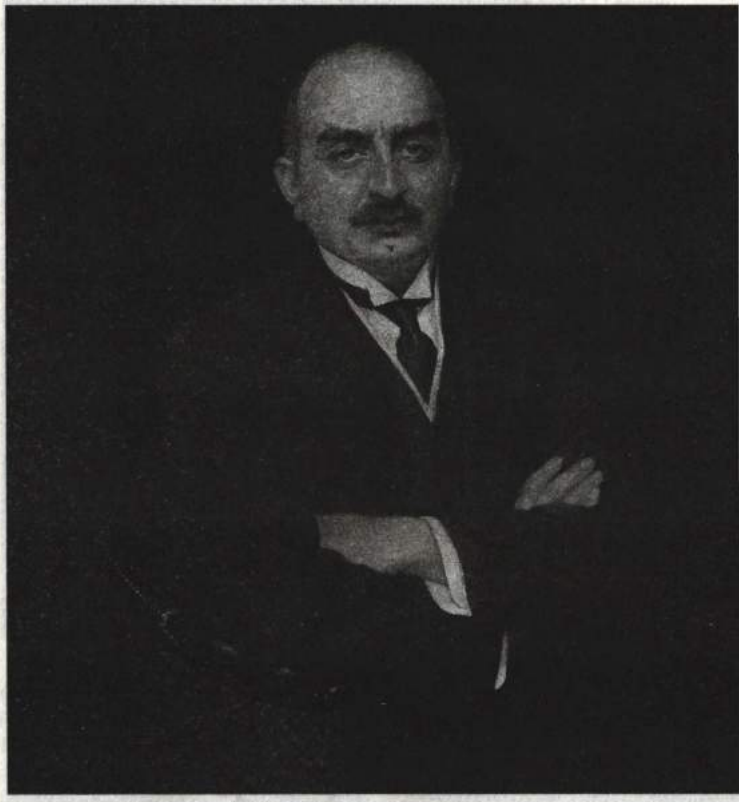

Beş yaşındaki Nubar'ın şımarıklığı her halinden belli oluyor, 1901 (© özel koleksiyon).

Nubar, her zamanki gibi kıymetli ağabeyine yetişmeye çalışan Rita'yla birlikte (© özel koleksiyon).

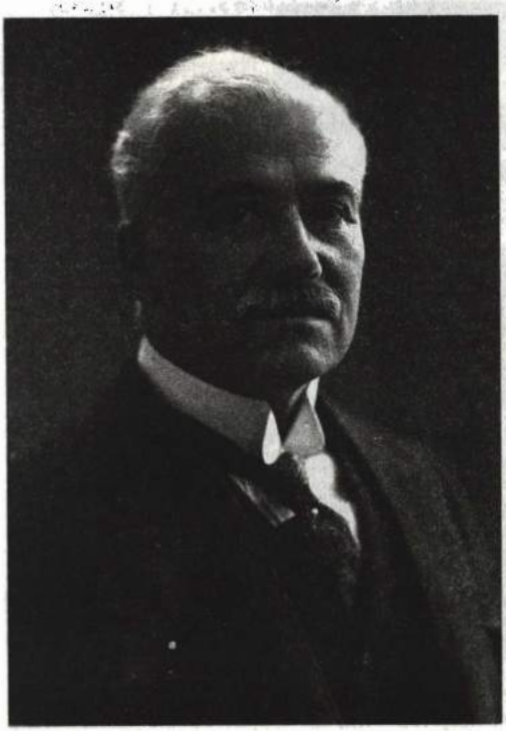
Gülbenkyan gösterişten çok uzaktı. Charles Joseph Watelet imzalı 1912 tarihli tablo, kendisi için yaptırdığı tek portre.

Gülbenkyan farklı zamanlarda Osmanlı, Ermeni, İngiliz ve İran pasaportuna sahipti. Birinci Dünya Savaşı dönemindeki İngiliz pasaportunda yer alan bu fotoğraf, düzenli olarak Manş Denizi'ni aşan melon şapkalı petrol diplomatını gösteriyor.

İran Başbakanı Timurtaş (ortada açık renk takım elbiseli, bastonlu) 1931'de Londra'da; arkasında (sağ tarafta) gözlüklü Nubar ve (solunda) aslında fotoğrafta yer almamayı tercih edecek olan Kalust. En sağda Anglo-Persian Petrol Şirketi'nin başkanı John Cadman gergin bir poz veriyor (BP arşivi).

Venezuela konusundaki kavgayla yolları ayrılana kadar, Henri Deterding, Gülbenkyan'ın en yakın arkadaşıydı. Birlikte Royal Dutch-Shell'i bir petrol devine dönüştürdüler (Royal Dutch-Shell'in izniyle).

Gülbenkyan'ın, Kenneth Clark'a da söylediği gibi, Iéna Bulvarı 51 numaradaki sarayı "savaş gemisi" gibi inşa edilmişti. "Kale" daha doğru bir tanım olurdu.

Evin geri kalanı gibi, Gülbenkyan'ın zemin kattaki ofisi kullanılmak üzere yapılmamıştı. İşler başka yerde yürütülüyordu.

Gülbenkyan'ın üst kattaki şahsi odasından Zafer Takı görülebiliyordu... aradaki çalılıklar ve kafesler olmasaydı.

Komşular gürültüden rahatsız olana kadar, Gülbenkyan burada sevgili tavuskuşlarıwyla arkadaşlık ediyordu.

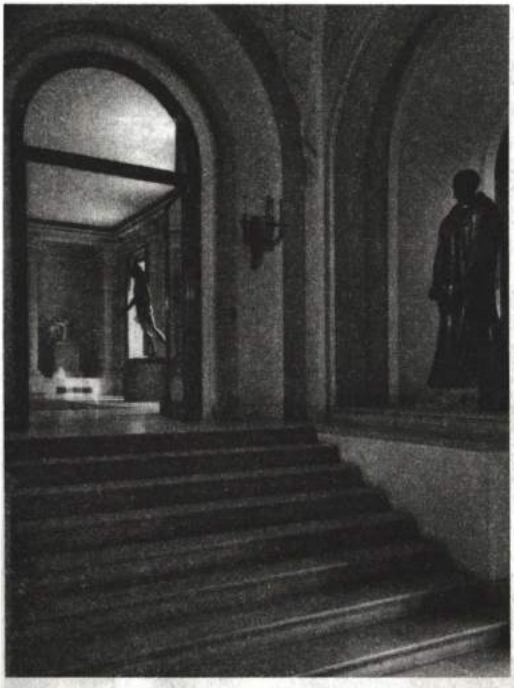

Gülbenkyan'ın Iéna Bulvarı'nda tek yataklı güzel bir odası vardı ama hiçbir zaman burada kalmadı, her gece Ritz'e döndü.

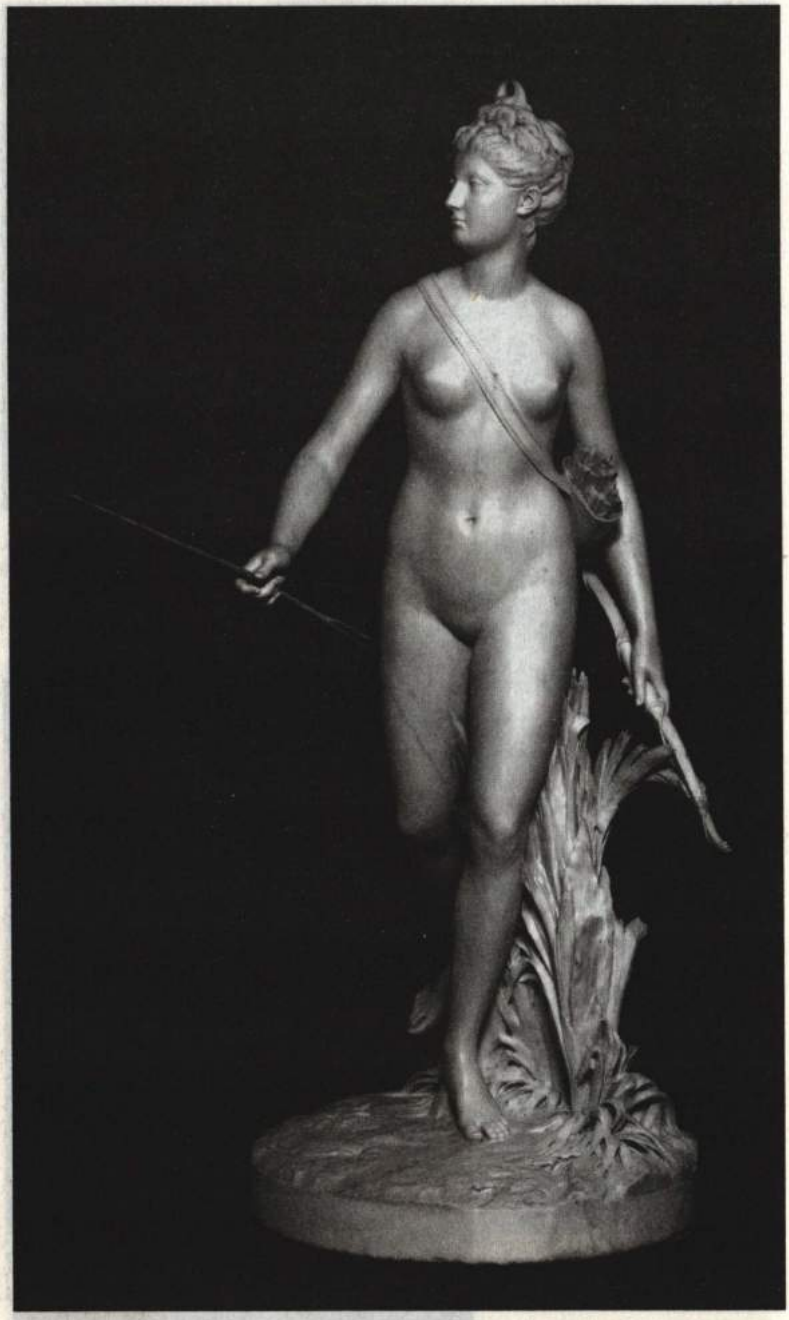
Yemekler, bebek meleklerin ağaçlarda oynadığı Brüksel duvar halılarıyla çevrelenmiş bu odada yenirdi. Gülbenkyan ve ailesi sofraya farklı zamanlarda otururdu.

Rodin'in zincirlenmiş Calais Burjuvaları *heykeli (sağda) ve Houdon'un* Apollo'su *(arkada siluet halinde) ana girişi koruyordu.*

18. yüzyıl Fransız mimarisini beğenen Gülbenkyan, kendi tasarımına karar vermeden önce bütün önemli sahanlıkları incelemişti. Çok az sayıda ziyaretçi bu merdivenden yukarı çıkabildi.

Hermitage gibi müthiş bir koleksiyonda bile Houdon'un gerçek insan boyutundaki mermer Diana heykeli özel bir yere sahipti. 1930'da Stalin bu heykeli Gülbenkyan'a sattı.

Gülbenkyan'ın güldüğü nadir fotoğraflardan biri; 1932'de Fes'te tatildeyken küratörü, sekreteri ve doktoruyla.

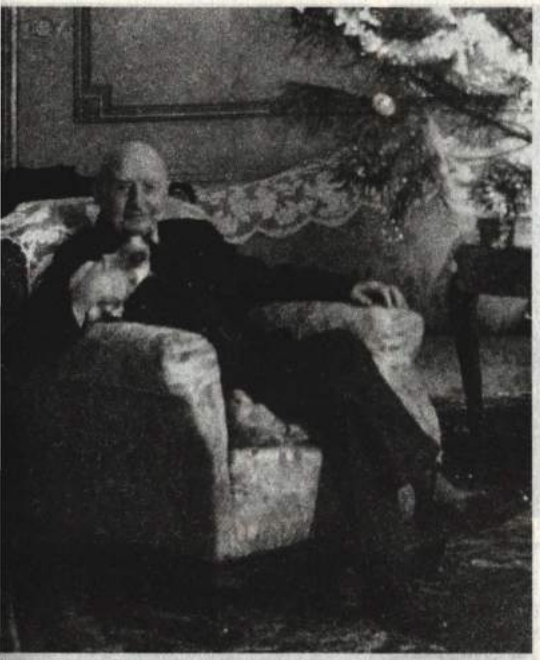
Lizbon'daki Aviz Oteli. 1942'de Gülbenkyan oteldeki 33 suitten beşini tuttu; 1955'te burada öldü. Manuel üslubunda, kaleye benzeyecek şekilde tasarlanan bina, meraklı gazetecileri maalesef her zaman uzak tutmayı başaramadı (Lizbon Belediyesi'nin izniyle).

Babasının tam aksine Nubar'ın basınla arası iyiydi; boşanmaları, uçak kazaları, tilki avları ve taksileri basına sürekli malzeme veriyordu (Mark Samuelson'ın izniyle).

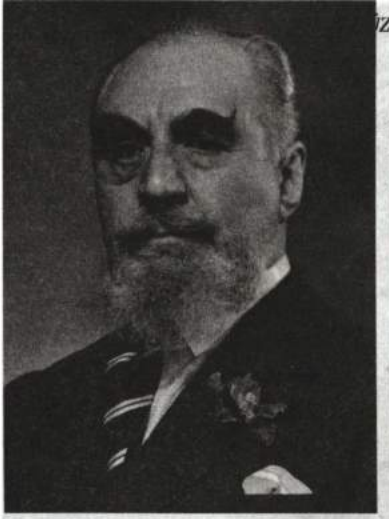
Kalust ve Nevarte 1952'de 60. evlilik yıldönümlerini çocukları Rita ve Nubar'la kutluyorlar. Birkaç hafta sonra Nevarte ölecekti.

Ian Fleming bir ara Gülbenkyan'ın simsarlarından birinde çalışmıştı. Fleming savaş zamanı Lizbon'da casusluk yaparken herhalde bir İngiliz sürgünü fark etmeyecek kadar meşguldü: Beyaz kedilere düşkünlüğüyle tanınan münzevi milyoner.

Yaşlı Gülbenkyan, kendisine daima sadık kalmış Isabelle Theis'le birlikte Lizbon Havalimanı'nda Cyril Radcliffe'i bekliyor, 1953 (© AP/TopFoto).

Gülbenkyan'ın vasiyet planlarını şekillendirmekte büyük rolü oynayan üç kişi: sevgili (ama sakıncalı) oğlu Nubar (üstte); sırdaşı olan avukatı Cyril Radcliffe (ortada); vakfın "Portekiz'e bir armağan" olmasını sağlayan José de Azeredo Perdigão.

Zorba

Savaş, Gülbenkyan ile Deterding arasındaki ittifakı daha da sağlamlaştırdı. İlişkileri hiçbir zaman 1918'deki kadar güçlü olmamıştı. Fakat Deterding'in Londra'da Robert Waley Cohen, Lahey'de Hendrikus Colijn gibi meslektaşlarıyla olan faydasız ilişkileri yüzünden, onunla ilişki kurmak Royal Dutch-Shell'le ilişki kurmak anlamına gelmiyordu.[64] Gülbenkyan sürekli olarak Deterding'in meslektaşlarına, birebir görüşmelerinde ya da kişisel yazışmalarında Deterding tarafından kabul edilmiş satış komisyonları, hisse havuzları ve diğer düzenlemeler konusunda hatırlatmalar yapmak zorunda kalıyordu. Çoğu zaman Deterding'in Royal Dutch-Shell yöneticilerine bu bilgileri vermeyi unuttuğu anlaşılıyordu. Zamanla Deterding'in meslektaşları Gülbenkyan'ı bir baş belası, Deterding'in vurgunlarındaki suç ortağı olarak görmeye başladı; oysa kendisi, dâhi Deterding'i dizginleyen (kendi ifadesiyle) "koruyup kollayan"dı.[65]

Bununla birlikte şimdilik aralarındaki anlaşma işe yarıyordu: Gülbenkyan çok iyi para kazanıyor; Royal Dutch-Shell de ABD, Venezuela, Rusya ve daha sonra göreceğimiz gibi Meksika'daki petrol şirketlerini silip süpürmeye devam ediyordu. 1918'de Gülbenkyan, hem Royal Dutch-Shell'e hem de Pearson topluluğuna Arjantin'in en verimli petrol yatağı olan Comodoro Rivadavia'ya giriş imkânı verecek bir "petrol karşılığı kredi" anlaşması için müzakerelere başladı.[66] Ne kadar çok imtiyazı süsleyip püsleyip Royal Dutch-Shell'e sunarsa, otel odasının kapısını o kadar çok imtiyaz sahibi aşındırıyordu. Şirketin ne kadar çok sayıda hissesini New York, Londra, Paris ve Amsterdam borsalarına taşırsa, tanıdıkları hisse satın alma, satma ya da tutma tüyoları için o kadar çok başının etini yiyordu. Lane'e yazdığı bir mektupta, "Shell ve Royal evcil hayvanlarım gibi," diyordu. "Onların nasıl zıplayacağını bilmek" kendisinin işiydi.[67]

Savaşın başında, Royal Dutch-Shell'in sadakati konusunda hâlâ bir soru işareti vardı. Örneğin Winston Churchill Haziran 1914'te Avam Kamarası'nda yaptığı bir konuşmada, majestelerinin hükümetine göre bu şirketin "parası verilirse" Büyük Britanya'ya yardım etmeye daima hazır olduğunu söyledi. Bu iki kelime Gülbenkyan'ın içine oturdu ve Churchill'in şirkete yönelik tavrının, "açık konuşmak gerekirse kesinlikle 'şık' olmadığı"nı Churchill'in kardeşine

söyledi.[68] Savaş sırasında Royal Dutch-Shell hem İngiltere'ye hem de Fransa'ya Shell'e güvenebileceklerini gösterdi.

Royal Dutch-Shell'in Londra'da, İngiliz hükümetine hem tavsiyeler verip hem de lobi yapabilecek çok sayıda bilgili yöneticisi bulunuyordu. Fransa'da ise şirkette sadece Gülbenkyan vardı. Devletin bir petrol politikası oluşturmayı ağırdan alması, Gülbenkyan'ın rolünü daha da önemli kılıyordu. Fransız bankalarının dikkatini çekmek için çok uğraştıysa da savaştan önce TPŞ'ye çok az ilgi göstermişlerdi.[69] O yıllarda Fransa'nın Ortadoğu politikası şaşırtıcı derecede etkisiz hatta yok sayılırdı. Konu ister Musul petrol rezervlerine erişim ister Arap milliyetçiliği ya da Siyonizm olsun, Fransızların hiçbir planı yoktu.[70]

Savaş, uluslararası petrol ticaretinde pek çok değişikliğe yol açmıştı ve bunlardan en önemlisi devlet müdahalelerinin artmasıydı. Bütün büyük devletler, savaş zamanı ihtiyaçlarını karşılamak için pazara güvenemeyeceklerini açıkça görmüştü. "Büyük güç" olarak kalabilmek için kendi üretim alanlarının olması ve arz güvenliğini sağlamak üzere ulusal petrol şirketlerinin ıslah edilmesi gerekiyordu. Paylaştırma, rakipleri kartellerde buluşturma ve tanker sevkıyatını daha mantıklı hale getirmeye yönelik önlemler alma ihtiyacı ABD, Fransa ve İngiltere'deki hükümet yapılarında çok sayıda yeni müdürlüğün, dairenin ve idarenin ortaya çıkmasına yol açtı. Petrol şirketleri bu kurumlara direnmek yerine, onlarla işbirliği yapmanın avantajlarını anladı. Lobi faaliyetleri her zamankinden daha önemli hale geldi. Gülbenkyan bu konuda finanstaki kadar yetenekli olduğunu kanıtladı.

Gülbenkyan'ı takip edip kimlerle yemek yediğini öğrenmekle görevlendirilen MI5 ajanı C.T., tam bir eylem adamını tasvir ediyordu:

49 yaşında, boyu 1.68-1.70 civarında; kısa kesilmiş siyah saçlı (tepesi kel), koyu renk gözlü ve kaşlı, temiz tıraşlı; solgun, Doğulu ten renginde, derisinde siyah sakal noktaları görülüyor, epeyce dolgun yüzlü. Hemen hemen her zaman siyah jaketatay ve çizgili pantolon giyiyor, melon şapka takıyor. Daima hızlı hareket ediyor. Her gün Carlton'da genellikle aynı masada öğle yemeği yiyor.[71]

— SEKİZ —

TALLEYRAND, 1918-1920

Mart 1914 tarihli Dışişleri Anlaşması çerçevesinde İngiliz hükümeti büyük çaba sarf ederek Anglo-Persian'ı Gülbenkyan'ın Türk Petrol Şirketi'ne ortak etmiş ve padişahtan Mezopotamya petrolleri imtiyazını almak için başlatılan İngiliz-Alman ortak girişimini desteklemişti. Bu politikanın meyvesi, TPŞ'ye imtiyaz sözü veren Haziran 1914 tarihli sadrazam mektubu olmuştu. Fakat savaşın patlak vermesiyle bu yapı bozulmuştu. İngiltere Dışişleri Bakanlığı, anlaşmayı tanımadığını açıklayıp Deutsche Bank'ın TPŞ'deki yüzde 25 hissesine, düşman ganimeti olarak el koydu.[1] Deutsche Bank Bagdadbahn dolayısıyla elde ettiği petrol kazancını İsviçre'de tutarak savaş sonrası tazminat talebine karşı korumaya aldı.[2] Türkiye'de ise tamamen işlevsizleşmiş İstanbul hükümeti ve kendilerini "Padişahın Mirasçıları" olarak tanımlayan topluluk birbirlerine rakip oldukları Mezopotamya'daki petrol yataklarını korumak için bazı adımlar atmıştı.[3] Dolayısıyla 1918 sonrası dönemde TPŞ'nin elinde geçerli bir imtiyazın olup olmadığı hiç belli değildi. Olsa bile bunu hangi merciden almıştı? İstanbul'daki Türk hükümetinden mi? Yoksa Mustafa Kemal'in Ankara'daki milliyetçi rejiminden mi?

Hukuki iddialar başka şeydi, fiziksel kontrol başka. İngiltere ve Osmanlı İmparatorluğu 30 Ekim 1918'de Mondros Mütarekesi'ni

imzalamış, çatışmaların ertesi gün durdurulması kararı verilmişti. Son âna kadar Musul'un önemini kavrayamamış olan İngiliz kuvvetleri Mezopotamya'dan kuzeye olabildiğince hızla ilerledi ama Musul'u ancak 1 Kasım'da işgal edebildi.[4] Milletler Cemiyeti Kasım 1920'de İngiltere'ye bölgede manda yetkisi vererek Irak adında yeni bir ülke kurulması görevini yükledi. Mart 1921'de düzenlenen Kahire Konferansı'nda* Irak tahtına Hâşimî lider Faysal'ın çıkması kararlaştırıldı. Ağustos 1921'de Faysal Bağdat'ta taç giydi ve (hileli) referandum sonucunda yüzde 96 oyla kabul edilen anayasa çerçevesinde hüküm sürmeye başladı. Bu sırada, Faysal'ın kardeşi Abdullah da Filistin'deki İngiliz manda bölgesinde yer alan Mavera-i Ürdün'ün** emiri oldu. Burası T.E. Lawrence'ın*** vaat ettiği Arabistan değildi ama bu Fransızları kızdırmak için yeterliydi, çünkü Fransız mandası altındaki Suriye'de yaşanan Arap yanlısı halk ayaklanmasında Faysal, Suriye kralı ilan edilmiş, bunun üzerine Fransızlar tarafından ülkeden sürülmüştü.

Birleşik ve istikrarlı bir Irak devleti kurmak artık İngiliz manda yetkililerinin sorumluluğundaydı. İngiliz kuvvetleri Basra'ya geldikten kısa süre sonra, şehirdeki Belçika konsolosu yerli halkın Osmanlı askerinin yağmasından kurtulduklarına sevindiklerini yazıyor, ama şunları da ekliyordu: "Buradaki insanlar parayla satın alınabilir tipler, inanç ve yerel çıkarlar açısından da çok bölünmüş durumdalar." Konsolosa göre, bir kimlik oluşturmayı sağlayacak "bağlayıcı unsurlar" yoktu.[5] Musul bölgesi bir Kürt isyanıyla sarsılıyor, batıda da Dürziler kıpırdanıyordu. Arnold Wilson (Irak sivil yetkilisi) gibi İngiliz Genel Valiliği yetkilileri, Irak'ın kendi ayakları üstünde durabilir hale gelmesi için mümkün olan tüm petrol işletme haklarına ihtiyaç duyulduğunu belirtiyordu. Hindistan'dan Irak'a nakledilen bu adamlar, hemen hemen hiç takdir görmemelerine karşın, sorumluluklarını çok, hatta majestelerinin Londra'daki hükümetinden çok daha fazla ciddiye alıyorlardı.

* 12-30 Mart 1921'de İngiltere tarafından düzenlenen ve yeni Ortadoğu'yu şekillendirmeyi hedefleyen toplantı. (Ç.N.)

** (İng.) Transjordan. Bugünkü Ürdün'ün temelini oluşturan emirlik. (Ç.N.)

*** Thomas Edward Lawrence (1888-1935): Britanyalı arkeolog, diplomat. Arabistanlı Lawrence olarak da bilinir. (Y.N.)

Dünya Paylaşılıyor

Savaş sırasında petrol politikasında sorumlu İngiliz ve Fransız kurumları Robert Waley Cohen, Georges Bénard ve Nubar Gülbenkyan gibi petrol şirketi yöneticilerini geçici olarak bünyelerinde görevlendirmişlerdi. Diplomatlar Versailles'da, San Remo'da, Sevr'de, Cenova'da ve Lozan'da savaş sonrası yeni düzen üzerinde çalışırken petrol yöneticileri de parmaklarını kıpırdatmadan bekleyecek değildi. Gerçekten de Mayıs 1919'da yani Versailles Antlaşması'nın imzalanmasından bir ay önce Long-Bérenger Anlaşması'nı imzaladılar; bu anlaşmayla petroller üzerinde Fransa ile İngiltere'nin eşit paya sahip olacağı ve Almanlara ait yüzde 25 TPŞ hissesinin Fransızlara devri taahhüt ediliyordu. Fakat petrol kurumlarını resmî olarak denetleyen bakanlıklar bu gibi anlaşmalardan kuşkulanabilirdi. Bu kamu kurumları resmî politikayı mı uyguluyordu? Yoksa bu politikanın oluşturulması sürecinde petrol şirketleri tarafından mı kullanılıyordu?

İngiliz Dışişleri'ndeki memnuniyetsiz bir üst düzey çalışanının anlaşmayla ilgili bir bilgi notunda belirttiği gibi, "Barış Konferansı'nda dünya paylaşılırken hem İngiliz hem de Fransız hükümetleri Orta Avrupa ve Ortadoğu'nun petrolünden büyükçe bir pay alma telaşında." Fakat bu pay alma süreci yeterince iyi koordine edilememiş gibiydi. Dışişleri Bakanlığı, Long-Bérenger görüşmelerine davet edilmemişti. "Bunun yerine bakanlığa çoktan sonuca varılmış bir anlaşma belgesi sunuldu." Bilgi notunun tam da bu noktasında, kendisine özgü yeşil mürekkepli kalemiyle Curzon* devreye giriyor. "Biz [Dışişleri Bakanlığı] bunu onaylıyor muyuz?" diye soruyor. "Ve bu nasıl gizli kapaklı yapılabiliyor[?]"[6]

Birinci Dünya Savaşı'nın nasıl da petrole dayalı karmaşık bir askerî-endüstriyel yapı oluşturduğunu gösteren en iyi örnek, petrol araştırmacılarının Suriye ve Irak'a seyahat etmelerine izin verilip verilmeyeceği konusunda yaşanan diplomatik çekişmelerdir. Wilson'ın kararlı duruşu sayesinde Amerikalı Socony firmasının temsilcileri Irak'a sokulmadı.[7] Fakat Gülbenkyan, savaş sırasındaki hiz-

* George Nathaniel Curzon (Lord Curzon) (1859-1925): İngiliz siyasetçi. 1919-1924 yılları arasında dışişleri bakanlığı yapmıştır. (Y.N.)

metleri sayesinde Müttefiklerin levazım birimlerindeki bazı kişilerle mükemmel ilişkiler kurmuştu ve bu kişileri, istediklerini (ve gerekli torpilleri) yaptırabilecek casuslar olarak etkili şekilde kullanabiliyordu. Meksika'da ABD'li Tuğgeneral Avery D. Andrews'ın, Romanya'da Fransız General Charles Payot'nun (eski levazım ve haberleşme komutanı), Ortadoğu'da ise St. Michael ve St. George Büyük Haç Şövalyesi Nişanı, Bath Kumandan Şövalye Nişanı, Victoria Kraliyet Nişanı sahibi İngiliz General Sir John Cowans'ın hizmetlerinden yararlanıyordu.[8] Cowans'ın 1921'de ölmesiyle, Gülbenkyan onun yerine Britanya İmparatorluğu Büyük Haç Şövalyesi Nişanı, Bath Kumandan Şövalye Nişanı, St. Michael ve St. George Kumandan Şövalye Nişanı sahibi (eski askerî istihbarat direktörü) Korgeneral Sir George Macdonogh'yu getirdi.

Cowans, Paris'ten Gülbenkyan'a gönderdiği bir mektupta, Müttefiklerin Mezopotamya hakkında konuşup konuşmadıklarını öğrenmeyi vaat ediyordu. (İngiliz heyetinin oteli) Astoria'da Sir George Clerk'le buluşup Dışişleri Bakanı A.J. Balfour hakkındaki son gelişmeleri aldıktan sonra, Paris'ten Londra'ya geçecekti. "Cadman'e [Petrol İdaresi'ne] uğrayıp Harcourt ya da Curzon Londra'daysa onlarla akşam yemeği yemek istediğimi bizzat söylemeye karar verdim; ayrıca Savaş Bakanlığı ya da Downing Street'e de uğrayıp genel anlamda neler olduğuna bir bakacağım."[9]

Bunlar, bir Gülbenkyan'ın bile kıskanacağı türden bağlantılardı. Kalust, Deterding'e mektubunda, "[Cowans'ın] bizim için her açıdan bu kadar hararetli bir destekçi olmasını hiç beklemezdim," diyordu.[10] Cowans da "Talleyrand"* diye hitap ettiği Gülbenkyan'dan aynı derece etkilenmişti. Cowans'a göre güvenilmez Lloyd George, Curzon gibi kendini beğenmiş diplomatlar ve Wilson gibi cahil İngiliz Hindistan hükümeti yetkililerinin bir kenara çekilmesi ve alınacak kararları Gülbenkyan ve kendisi gibi eylem adamlarının alması gerekiyordu. Aralık 1919'da Cowans "Sevgili eski dostum Talleyrand," diye başladığı dokunaklı mektubunda, "Mezopotamya Şirketi"nin nasıl paylaşılacağı konusunda varılan uzlaşmayı aktarıyordu:

* Charles-Maurice de Talleyrand-Périgord (1754-1838): Fransız siyasetçi ve dışişleri bakanı. Daima kazanan tarafta olmasıyla ünlüdür. (Ç.N.)

> Sizi çok özlüyorum –gerçekten– çünkü siz iş bitiricisiniz. Mezpot'ta işler gayet iyi gitti. Hamar Greenwood [Ticaret Bakanlığı'ndan] iyi bir adam ve Cadman'in hızla ilerlediğinden, her şeyi yoluna koymaya çok istekli olduğundan eminim. Zannederim Fransızlara yüzde 19, yerel yönetime 20, hükümete 2, bize de 34 verildi; yani Anglo-Persian'a sadece 26 kaldı ama kesin bir şey duymadım henüz – bence Hük. ile anlaşmamız tamamdır –keşke bir an önce siparişlere ve düzenlemelere başlayabilsek– hayatımda hiç bu kadar saçma ve gereksiz gecikme görmedim... Winston Churchill ve [Maliye Bakanı Robert] Horne pazartesi geliyor – bütün bu gecikmeler hakkındaki düşüncelerimden bazılarını onlara anlatacağım, tabii ki Winston Anglo-Persian'ı kendi icadı gibi görüyor.[11]

Cowans'ın verdiği sayılar tutmasa bile (yüzdelik toplam 101 oluyor), bunun Royal Dutch-Shell için iyi bir anlaşma olduğu kesindi. TPŞ'nin yüzde 50 hissesi yerine Anglo-Persian sadece yüzde 25 alacak, böylece Royal Dutch-Shell büyük ortak olup yönetimi üstlenecekti.[12] "Yerel yönetim", yani Mezopotamya'daki manda yetkilileri de dikkatle hesaplanarak sisteme dahil edilmiş, böylece Cowans'ın "nine" olarak bahsettiği Wilson pasifize edilmişti.[13]

Çalışkan Cowans, hâlâ Savaş Bakanlığı'nda çalışan eski özel kaleminin gerekli izinleri alması sayesinde 1919'da Basra ve Bağdat'a da gitti. "Şimdilik bizim açımızdan her şey iyi gidiyor," diye bildiriyordu. "Fakat Basra ve cehennem benim olsaydı, Basra'yı bırakıp cehennemde yaşardım."[14] Bu sırada, ABD Dışişleri Bakanlığı nezdindeki protestolarının hiçbir işe yaramadığını gören Jersey Standard, rakiplerini örnek almaya karar verdi. İngiltere Dışişleri Bakanlığı'nın bir bilgi notunda belirttiğine göre:

> Shell Co.'nun araziyi incelemesi için bir İngiliz generalini [Sir J. Cowans] Savaş Bakanlığı'nın yardımıyla gizlice Mezopotamya'ya göndermeyi başarmasından sonra, geri kalmak istemeyen Standard Oil Co da Deniz Kuvvetleri aracılığıyla bir İngiliz amiralinin benzer bir görev için gönderil-

mesini önerdi. Tabii ki komik bir durum, ama buna izin verilmemeli.[15]

Tam da Curzon'un korktuğu gibi, bu "gizli kapaklı yöntem" petrol diplomasisin esasını oluşturmaya devam etti. "Sevgili müthiş Talleyrand"ı bu gizli kapaklı işlerde büyüyüp serpildi.[16]

Gülbenkyan Meksika, İran, Romanya, Rusya ve Mezopotamya petrollerini Royal Dutch-Shell adına hâkimiyeti altına almak için elinin altındaki generalleri, diplomatları ve diğer güçleri kullandı. Doğrudan müdahale etmek yerine, adamlarının uluslararası konferanslardaki müzakerelere katılan liderlere ve diplomatlara danışmanlık yapmasını sağladı. Versailles'da ve diğer konferanslarda petrol şirketlerinin gayriresmi heyetlerinin bulunması Curzon gibi diplomatların hoşuna gitmese de bu şirketlerin varlığı göz ardı edilemezdi. Mayıs 1920'de *Nation* gazetesi, "Pis bir petrol kokusu Cenova'ya yayılmaya devam ediyor," diyordu.[17] Versailles, San Remo, Sevr ve Lozan için de aynı şeyler söyleniyordu.

Petrolün pis kokusu her yere yayılmıştı çünkü yasal düzenlemeleri dolambaçlı yollardan aşmaya meyilli olmalarına karşın Jersey Standard, Anglo-Persian ve Royal Dutch-Shell'in yöneticileri, devletin petrol sanayisine olan müdahalelerinin devam edeceğinin ve bunların kendi çıkarlarına göre yönlendirilebileceğinin farkındaydı. Özellikle de petrol ithalatı tekelleri çok cazip bir gelecek vaat ediyordu: Ülke içindeki tüketicileri petrol ahtapotunun vantuzlarından korumak üzere kurulan bu tekeller, sözleşme imzalamayı başaran petrol şirketleri için fiyatları sabitlemek ve rakipleri ortadan kaldırmak açısından pek çok fırsat sunuyordu. Eskiden Almanya ve Osmanlı İmparatorluğu'nun denetiminde olan petrol yataklarını kimin kullanacağına da hükümetler karar veriyordu. Hepsinden önemlisi, savaş öncesi menfaat alanlarına göre mi yoksa uluslararası diplomasinin yeni üyesi ABD'nin savunduğu liberal "açık kapı" sistemine göre mi paylaşım yapılacağı hükümetlerin kararına bağlıydı.

Savaş sonrası paylaşımlarda pasta çok büyüktü, ama Gülbenkyan'ın heyecanı onu bile aşıyordu. Eski dostu Frederick Lane'in Royal Dutch-Shell'in geleceğine ilişkin kaygılarını paylaşmak üzere 1918 yazında gönderdiği mektuba, zamansız ama çok açık bir cevap yazdı:

> Bir yerlerde okumuştum: Amerika var olmasaydı bile, Kristof Kolomb'un inancını ödüllendirmek için Tanrı'nın bir Amerika yaratacağı yazıyordu. Bildiğiniz gibi, dünyadaki ahlak sisteminin tamamı, insanın sağlıklı ilkeler, ahlak ya da gereçler edinmesini sağlayan "inanç" kavramına dayanır. SAĞLIKLI ilkeleri özellikle vurgulamak istiyorum, çünkü inancı çürük bir zemine oturttuğumu düşünmenizi istemem. İnancı sezgilerinizle bulursunuz ve sezgi de deneyimden gelir... Savaştan sonra çok büyük fırsatlar bulacağımızdan eminim ve ben de sağlıklı bir yapı üzerine kurduğum inanç sistemime bağlı kalacağım.[18]

En cazip "fırsatlar"dan biri de dünyanın en büyük ikinci petrol üreticisi olan Meksika'daydı. Savaş sırasında Almanya Romanya'yı yağmalamıştı, Rusya Ekim Devrimi'yle yıkılmıştı, İran karmakarışık haldeydi, Mezopotamya'nın faaliyete geçmesi için ise onlarca yıl gerekiyordu. Curzon'un ifadesiyle, "Müttefikler savaşı bir petrol dalgası sayesinde kazandıysa" bu kısmen Meksika dalgasıydı.[19] Meksika'nın en büyük ikinci petrol şirketi El Águila'nın (Kartal) yöneticisi, Weetman Pearson adında, 62 yaşında bir Yorkshire'lıydı. Águila'ya ait kuyuların tuzlanacağından korkan Pearson, kazara girdiği bu işten çıkmanın yollarını arıyordu.

Meksika Kartalı

Mühendislik şirketi Samuel Pearson and Sons, 1890'lardaki Porfiriato, Başkan Porfirio Díaz'ın yedi dönem süren yönetimi sırasında bir dizi büyük ölçekli altyapı projesi için geldiği Meksika'da daha sonra petrol işine sürüklenmişti. Samuel Pearson'ın torunu Weetman Dickinson Pearson, Başkan Díaz'la yakın dostluk kurmuş ve şirket, México'nun daha geniş bir alana yayılmasını sağlayan devasa kanallar açmış, Atlas ve Büyük Okyanus kıyılarını birbirine bağlayan Tehuantepec Demiryolu'nu inşa etmişti. 1910'da Baron Cowdray unvanına hak kazanan Pearson, inşa ettiği demiryolunu çalıştırmak için petrol aramaya başlamış ve sonunda Tehuantepec Kanalı'nda Dos Bocas Petrol Yatağı'nı keşfetmişti.[20]

Meksika petrol sanayisi California'daki sanayiden sürgün vermiş, Amerikalı Edward Doheny'nin Pan American Company adlı şirketi öncülük ederek Meksika'daki ilk kuyuyu 1901'de, Tampico'da (Meksika Körfezi'nde) kazmıştı.

Amerikan nüfuzundan korkan Díaz, İngilizler ile Amerikalıları çıkar çatışmasına sokmanın ne kadar önemli olduğunun farkındaydı. El Águila şirketinin üretimi, Tampico'dan Portrero del Llano'ya, oradan daha da güneye doğru uzanan "altın yol"a dayanıyordu; buradaki bir dizi petrol yatağı öylesine zengindi ki, Meksika'nın üretimi 1914 ile 1920 arasında altı kattan fazla arttı.[21] Águila, kontrolden çıkmış üretimin hızına yetişebilecek rafineriyi, nakliye süreçlerini ve pazarlama kapasitesini geliştirmekte zorlanıyordu. Fakat Birinci Dünya Savaşı sırasında bu hiç sorun değildi, çünkü tek müşterisi olan Müttefikler petrole muhtaçtı.

Baron Cowdry savaş sırasında devlet hâkimiyetinde bir "Imperial Oil Company"* kurulması için planlar yapmıştı; bu şirketin kendisini Águila'dan kurtaracağını, aynı zamanda da Anglo-Persian'ı ve diğer tüm İngiliz petrol şirketlerini maliyetin üstüne yüzde 10 ekleyip (bonolarla) satın alacağını umuyordu.[22] Deterding de Anglo-Persian'ı mat etmek için bu plana memnuniyetle katılacaktı. Mayıs 1919'da İngiliz hükümeti, Royal Dutch-Shell'in daima İngiltere'nin hâkimiyetinde kalmasını sağlayacak bazı koşulları kabul ettiğine dair anlaşmayı onayladı. Alametifarikası olan dehasıyla Deterding, şirketinin İngilizliliğini Anglo-Persian'ın kontrolünü almakla kanıtlamayı önerdi.

Hem Gülbenkyan hem de Deterding için bu nefis bir intikam olacaktı. 1914'te majestelerinin hükümeti beklenmedik bir hamleyle Anglo-Persian'a 2,2 milyon sterlin kamu fonu aktarmış, böylece şirketi "Shell tehdidi"nden kurtarıyor gibi görünmekle beraber aslında yöneticilerinin beceriksizliğinden kurtarmıştı. Anglo-Persian'ın savaştaki katkısı, şirketin yönetim kurulu başkanı Charles Greenway'in iddiasına göre "bizzat Alman hükümetinin hâkimiyetinde olan" Royal Dutch-Shell'in katkısından çok daha azdı.[23] Royal Dutch-Shell'in İngilizliliğine dair daha fazla teminat istenirse şirket Anglo-Persian'ın

* İmparatorluk Petrol Şirketi. (Ç.N)

çoğunluk hissesini memnuniyetle satın alabilirdi. Neyse ki Burmah Oil Company, Anglo-Persian'daki büyük hissesini elinden çıkarmak istiyordu, dolayısıyla alınacak hisseler hazırdı. Greenway'in bir kez olsun Royal Dutch-Shell'in sözünü dinlediğini görmek hoş olurdu. Anlaşma, 1919'da imzalanmasına karşın, bilmediğimiz sebeplerle asla yürürlüğe konmadı.[24]

Öte yandan Gülbenkyan, Royal Dutch-Shell adına Águila'nın hâkimiyetini ele geçirme konusunda daha başarılı oldu. Bu zekice hareketin ilham kaynağı, Panama'yı (hem kanalı hem de ülkeyi) yaratan kişi olarak kötü bir şöhrete kavuşan, Fransız askerî mühendisi ve girişimci Philippe Bunau-Varilla'ydı. Bunau-Varilla Eylül 1918'de Biarritz'de Gülbenkyan'la temasa geçerek Meksika petrolü için Royal Dutch-Shell, Doheny ve Águila arasında bir tür kartel anlaşması imzalanmasını önermişti. Gülbenkyan'ın Bunau-Varilla'yla hiç işi olmazdı ama Cowdray ile Deterding arasında "doğrudan hisse anlaşması" yapma fikri o zaman aklına geldi; bu anlaşma kapsamında Deterding "yönetimi devralacak ve Lord Cowdray'i huzura kavuşturacaktı."[25] 7 Şubat 1919 tarihli nihai anlaşmayla Royal Dutch-Shell, hisse başı 4 sterlin 18 şilin fiyata 1,5 milyon Águila hissesi aldı.

Fakat Royal Dutch-Shell, Cowdray'ye nakit ödeme yapmak yerine, ödenmemiş bedel üzerinden yüzde 5 faiz verdi. Şirket 500 bin Águila hissesini elinde tutarken, kalan bir milyon hisseyi de Gülbenkyan tarafından yönetilecek hisse havuzuna aktardı. İştiraklerinden Bataafse Petroleum Maatschappij* (BPM) şirketiyle, Águila'nın 21 yıllığına yönetimi için anlaşma imzaladı. Cowdray de aynı havuza bir milyon Águila hissesi koydu. Ayrı bir anlaşmayla da Gülbenkyan yüzde 20 gibi dolgun bir komisyon aldı.[26] Hisseleri Londra'da en çok tercih ettiği simsarlar (Panmure Gordon, Vickers DaCosta) aracılığıyla sattı; ayrıca kendisi ve Edmond de Rothschild, Frederick Lane gibi arkadaşları da hisse satın aldı. Hisselerin New York, Paris ve Amsterdam borsalarında işlem görmesini amaçlıyordu. Dolayısıyla Águila'nın Shell'e satılması, bir anlamda Gülbenkyan'ın Paris (Fray, Émile Francqui), New York (Kuhn Loeb) ve Amsterdam'daki (Hendrik Braat, Labouchere Oyens) bağlantılarından yararlanarak fazlasıyla büyük

* Batavya Petrol Şirketi. Batavya, Hollanda'nın eskiden kullanılan Latince adı. (Ç.N.)

bu "Kartal" havuzunu boşaltma becerisine bağlıydı. Gülbenkyan'ın 1912'den beri bu işle uğraşıyor olması süreci kolaylaştırıyordu.[27]

Anladığımız kadarıyla başlangıçta havuz herkesin işine yarıyordu.[28] Gülbenkyan, Paris ile Londra arasında mekik dokuyarak (kimi zaman da iş seyahatleri için çok yeni bir araç olan uçağı kullanarak), "Kartallar"ı Paris'e tanıtmayı başardı.[29] Fakat 1921 yılı başlarında Gülbenkyan'ın Cowdray ve Deterding'le olan ilişkilerinde gerilim baş gösterdi. Gülbenkyan Royal Dutch-Shell'in, "satış" öncesinde uzlaşıldığı gibi tanker ve pazarlama faaliyetlerine yönelik yatırım planını uygulamak yerine, Águila'yı ucuz üretim ve (yeni hisselerin de çıkarılmasıyla) ucuz sermaye kaynağı olarak kullandığından kuşkulanıyordu. BPM'yi, Águila'yı entegre bir şirket haline getirme konusunda desteklemek üzere bir danışmanlar kurulu atanması için hem Deterding'in hem de Cowdray'in başının etini yiyordu.

Cowdray, Águila'nın üretim rakamlarının hayal kırıklığı olduğunu biliyordu, ama Deterding'e hayrandı ve ortalığı karıştırıp Royal Dutch-Shell'in öfkesine maruz kalmak istemiyordu.[30] ABD'de (Amerada Petrol Şirketi aracılığıyla) hâlâ büyük menfaatleri vardı ve kendisine ait Whitehall Petroleum Şirketi de dünyanın her yerinde yeni girişim fırsatları keşfediyordu. Pearson and Sons şirketi ancak 1927'de Cowdray öldükten sonra Gülbenkyan'ın haklı olduğunu anlayabildi.[31] Cowdray ile Royal Dutch-Shell arasında kalan Gülbenkyan'ın Águila'da yaşadığı sıkıntı, hemen hemen aynı dönemde Venezuela Petrol İmtiyazları'nda (VOC) yaşananlara benziyor (bu olay 10. Bölüm'de anlatılıyor.)

Águila ile VOC'ta ortak olan bir başka sürtüşme konusu da finansmandı.

1921 yılı başlarında Gülbenkyan Londra'da yeni Kartal hisselerinin çıkarıldığını ve New York'ta da 50 milyon ABD doları değerinde Kartal hissesi arzının teklif edildiğini öğrendi. Bunlar, Deterding'in hissedarlara karşı tipik küstah tavrının bir örneğiydi: Bunlar, Detering'in hissedarlara karşı tipik küstah tavrının bir örneğiydi: Şirket performansı ve beklentileri konusunda bilgi kıtlığı yaratıp hissedarların elindeki varlıkları sürekli artırmak için sel gibi hisse çıkarmak (kâr payını nakit yerine bedelsiz hisse olarak dağıtmak da dahil). Gülbenkyan mart ayında Royal Dutch-Shell'den Colijn'e gönderdiği mesajda, "Büyük küçük bütün hissedarlarımız kâğıda doydu," diyordu.

"Gördüğüm kadarıyla istediğiniz anda nominal değerde hisse arz ederek para toplayabileceğinize inanıyorsunuz. Bu formülü o kadar çok kullandık ki dozunu kaçırdık."[32]

Hisse havuzlarını yönetme görevi ve çok sayıda küçük ölçekli yatırımcıya (West End'deki yıldız adaylarından İran başbakanına ve sanat komisyoncusu Joseph Duveen'e kadar) verdiği portföy danışmanlığı hizmeti sayesinde Gülbenkyan dünya piyasalarındaki petrol hisselerinin "sindirilmesine" azami dikkat gösteriyordu.[33] Amacı ilk halka arzdan uzun bir süre sonra, "sindirilmemiş" hisselerin piyasada oradan oraya dolaşmasını önlemekti. İlk panik ânında hisseleri elden çıkarmak yerine, onları uzun vadeli elinde tutacak yatırımcılara satmaya çalışırdı. Farklı yatırımcılara farklı yatırım araçlarının gerektiğini bildiği için Royal Dutch-Shell yöneticilerine, hisse yerine uzun vadeli bono ya da tahviller çıkarılması ve kâr paylarının bedelsiz hisse yerine nakit ödenmesi için mütemadiyen ısrar ediyordu. Deterding bu mesajlara cevap vermeye tenezzül etse bile, hissedarların kendisine güvenmeleri gerektiğinden başka bir şey söylemiyordu.[34] VOC'un hisselerini sulandırdığını kendisi de kabul ediyordu. "Doğru, ama üretim çok fazlaysa, o su altına dönüşür."[35]

Kaygan Bir Uzlaşma

Bütün bu faaliyetler Gülbenkyan'ın Paris'te tanınmasını sağlıyordu. *Figaro* gazetesinin Nisan 1920'de yazdığı gibi, "günümüzün en çok bilinen şahsiyetlerinden biri" olmuştu. "Herkes Bay G.'yi tanıdığını iddia ediyor... ya da onun bir arkadaşının arkadaşını."[36]

Royal Dutch-Shell "İngilizlik"ini parlatırken, Gülbenkyan da Bérenger ve diğer Fransız yetkililerle kurduğu yakın ilişkileri daha geliştiriyordu. Royal Dutch-Shell bol bol petrol arzı, cömert kredi imkânları ve başka jestlerle, en zor zamanlarında Fransa'nın yanında olmuştu. İşte bu sebeple hem Deterding hem de Gülbenkyan *Légion d'honneur** Nişanı'na layık görüldü ve Deterding nişanı kabul etti.

Gülbenkyan şöhret peşinde değildi. Kılık kıyafetinin bugün gösterişli olmasına karşın, Gülbenkyan'ın gençliğinden itibaren sırf

* İlk olarak 1802'de Napoléon Bonaparte tarafından verilen Fransız Şeref Nişanı. (Ç.N.)

rahatlık ve kolaylık olsun diye otellerde yaşadığını unutmamak gerek. Bırakın dikkat çekme isteğini, bu sayede özel hayatını herkesten, hatta (ya da özellikle) ailesinden koruyordu. Gülbenkyan'ın gardırobu ya da maiyeti, resmî olmakla birlikte gösterişten uzaktı. Gazeteci ve paparazzilerin gözü önünde olur ama fark edilmezdi; Ritz'den hızla çıkarken, "günümüzün en çok bilinen şahsiyetlerinden biri" olan bu adamı asla tanıyamazlardı. Dolayısıyla *Légion d'honneur* Nişanı'nı reddetmek tam ona göre bir davranıştı. Kabul etmesi için baskı yapılınca, nişanın Nubar'a verilmesini önerdi. Babasından tamamen farklı bir mizacı olan Nubar, bu nişanı duraksamadan kabul etti. Böylece en genç *commandeur*'lerden* biri oldu ve bunun unutulmasına asla izin vermedi.

Bérenger'nin Fransız petrol politikası ve barış müzakerelerine ilişkin Kasım 1918 tarihli gizli raporu dört alana odaklanıyordu: Romanya, Kafkaslar, Mezopotamya ve İran.[37] Hepsine de Gülbenkyan yardım etti. Royal Dutch-Shell'in hızlı büyümesi dışarıdan bakıldığında Amerika'nın egemen gücü Standard Oil of New Jersey'ye karşı agresif bir meydan okuma değil, Anglosakson bir tröstün Fransa'yı kendine esir etme çabası gibi göründüğünden, gizlilik hayati derecede önemliydi. Oysa Gülbenkyan, Royal Dutch-Shell'le ittifakı, savaş nedeniyle çok zayıflamış olan Fransa'nın dünya petrol sahnesinde kendi sıkletinin çok üzerinde mücadele edebilmesi için bir fırsat olarak sunmuştu, ülkenin enerji bağımsızlığına karşı bir tehdit olarak değil. Deterding'e göre ise Fransa'yla uzlaşmaya varılırsa Romanya ve Ortadoğu'da (İngiltere Dışişleri Bakanlığı'nın Anglo-Persian'ı desteklemeye kararlı olduğu bölgeler) Fransa'nın diplomatik desteği alınabilecek, ayrıca Fransa pazarını Amerikalıların elinden alma imkânı doğacaktı.

Fakat Deterding'in halkla ilişkiler meselesiyle hiç ilgilenmemesi ve Fransa'nın milli gururunu korumak için dikkat ettiği nüansları umursamaması yüzünden, Fransızların iyi niyetini koruyabilmek üzere Royal Dutch-Shell'in başka bir aracıya ihtiyaç duyduğu çok açıktı. Her iki tarafı da asıl niyetin sömürü değil, fayda olduğuna inandıracak birine. Uzlaşmadan kişisel çıkar elde edecek, fakat ortakların herhangi biriyle özel bağları olmayan birine. Hiçbir yerle

* Nubar, "kumandan" sınıfı nişana layık görülmüştü. (Ç.N.)

bağı olmayan, daha doğrusu pek çok yerle bağı olduğu için kime sadakat gösterdiği asla bilinmeyen, geri planda durup işleri bağlayan Gülbenkyan, tam aradıkları kişiydi. Gülbenkyan Quai d'Orsay koridorlarında Fransız Dışişleri yetkilileriyle çekinmeden tartışırken, Nevarte de Quai d'Orsay 27 numaradaki dairelerinde verdiği resepsiyonlarda onları büyülüyordu.

Savaş öncesi Mantaşev'le yaptığı işlerde olduğu gibi, Gülbenkyan kimi zaman iki tarafı uzlaştırmak için yine büyük mücadele veriyordu. Aralık 1919'da Royal Dutch-Shell'den Colijn, Fransa hükümetine petrol arzını sürdürmekte tereddüt ettiğinde (petrolün ödemesi Royal Dutch-Shell'in haziranda temin ettiği iki milyon sterlinlik krediyle yapılıyordu) Gülbenkyan onu şöyle uyardı:

> Fransız hükümetini desteklememeye karar verirseniz bu bizim için kapkara bir gün olur... Bütün petrol meselelerinde Fransa'nın İngiltere'yle aynı haklara sahip olacağı konusunda her yerde uzlaşıldı. İngiltere'de sert bir rekabetle karşı karşıyayız, ama bu ülkede bize faydalı olabilecek her fırsattan yararlanabileceğiz ve iyi günde kötü günde hükümetin desteği arkamızda olacak; ben yıllardır bu amaç uğruna emek veriyorum.[38]

Gülbenkyan Ocak 1920'de beş milyon sterlin (200 milyon frank) ek kredi için Bérenger'le görüştü. Bérenger maliye bakanına gönderdiği raporda, "Mösyö Gülbenkyan'ın doğrudan ve kişisel müdahalesi"ni takdirle karşılıyor, Fransa'nın önerilen tekel yasasını kabul etmesi durumunda Standard'ın kredileri kesme tehdidi savurduğunu belirtiyordu.[39] Fakat Royal Dutch-Shell'le çalışan Fransız rafineri ve distribütörlerinin büyük bölümüne göre Gülbenkyan, Royal Dutch-Shell'in çıkarlarını temsilinde kraldan çok kralcıydı.[40]

Bu uzlaşmada kullanılacak vasıta, 40 milyon frank sermayeyle, yaratıcılıktan yoksun bir isimle Temmuz 1919'da kurulan ve sermayesinin yarısı Royal Dutch-Shell iştiraki tarafından yatırılmış olan Société pour l'Exploitation des Pétroles'dü* (SEP). Şirketin yönetim ku-

* Petrol İşleme Birliği. (Ç.N.)

rulunda Banque de l'Union Parisienne'nin (BUP) güçlü isimleri Lucien Villars ve Frédéric François-Marsal, Deutsche de la Meurthe rafinerisinden Émile Deutsche ve Gülbenkyan yer alıyordu.[41] SEP, Gülbenkyan'ın çocuğuydu. Şirketin kuruluş sözleşmesinin taslağını bizzat hazırlamıştı ve yüzde 31 pay sahibiydi (gizli kalması için bu pay yine Royal Dutch-Shell üzerindeydi.)[42] Concorde Meydanı'ndaki XVI. Louis tarzı güzel bir bina olan Hôtel de Coislin'i şirketin merkezi haline getirdiği için kendisiyle gurur duyuyordu. "Paris'in en muhteşem binası" olan bu saray 1770'te mimar Ange-Jacques Gabriel'in tasarımına göre inşa edilmişti ve aynı tarzdaki Hôtel de Crillon ve Hôtel de la Marine'le birlikte bütünlük oluşturuyordu.[43]

Gülbenkyan yine de SEP'in Fransız hükümetinin fikriymiş gibi görünmesini istiyordu; düzmece bir toplantı ayarlayarak Fransa Maliye Bakanlığı'ndan üst düzey bir yetkilinin Villars'a, Fransa'nın TPŞ'deki payını almak için ne zaman bir şirket kuracağını sormasını sağladı.[44] Fakat SEP'in tek amacı TPŞ'de daha önce Deutsche Bank'a ait olan yüzde 25 hissenin kontrolünü ele geçirmek değildi: Bérenger'nin Kasım 1918'de teklif ettiği ve Mayıs 1919 tarihli Long-Bérenger Anlaşması'yla koruma altına alınan "petrol üretimi için İngiltere-Fransa işbirliği" politikasını uygulamak için kurulmuştu. Ne yazık ki değişken tabiatlı İngiltere Başbakanı David Lloyd George anlaşmayı beş gün sonra inkâr etmişti.

Fakat aralık ayında benzer koşullarda yeni bir anlaşma için müzakereler yapıldı ve Nisan 1920'de San Remo Petrol Anlaşması onaylandı. Fransız petrol sanayisinin tarihinde bir dönüm noktası olan bu anlaşma uyarınca Fransa ve İngiltere, içlerinden birinin elinde bulunan ya da sonradan aldığı tüm petrol imtiyazlarında eşit paya sahip olacaktı. Fransa, Deutsche Bank'ın TPŞ'deki yüzde 25 hissesini alacaktı. Fransa'nın elinde hemen hemen hiçbir değerli koz olmamasına karşın, bu tam bir darbeydi. Deutsche Bank'ın İngiltere merkezli diğer petrol ortaklıklarına el kondu ve daha sonra bunlar, kamu yediemini tarafından Anglo-Persian şirketine satıldı.[45]

İngiltere Dışişleri Bakanlığı, ülkenin "karşılığında hiçbir şey almadan" TPŞ hisselerini neden Fransa'ya satacağını açıklamakta çok zorlandı; Fransızlar 1916 Sykes-Picot Anlaşması kapsamında "Musul üzerindeki iddialarından resmen vazgeçtiklerini bile" söylemiyordu.[46] Aslında Lloyd George önceki aralık ayında Fransa Başbaka-

nı Georges Clemenceau'yu Musul'dan feragat açıklaması yapmaya ikna etmişti. Anlaşılan Clemenceau, Rhineland'da* Fransa ile Almanya'yı birbirinden ayıran "tampon bir cumhuriyet" kurulması için Lloyd George'un desteğini alma karşılığında bu açıklamayı yapmaya razı olmuştu. Kısacası, Musul petrolü ile Rhineland kömürünü takas etmişti.[47] Bu, petrole yönelik ilgiyi daima küçümseyen ve önemini kavrayamayan bir adam için tipik bir adımdı. Clemenceau, "Petrole ihtiyacım olursa bakkalımdan isterim," diyordu burun kıvırarak. (Bakkal, küçük ölçekli işadamlarını aşağılamak için kullanılan bir tabirdi.)[48]

Lloyd George ile Clemenceau'nun 1 Aralık 1918'de tam olarak hangi konularda mutabık kaldığını bilmek imkânsız çünkü bu, Londra'daki Fransız Büyükelçiliği'nde yapılan tutanaksız bir pazar toplantısıydı. Haziran 1919'a yani altı ay sonrasına kadar İngiltere Dışişleri Bakanlığı'nın da anlaşmadan haberi yoktu.[49] Lloyd George'un Marcus Samuel'e (ondan nefret ederdi) ya da şirketi Royal Dutch -Shell'e servet kazandırmadan Musul'un petrol zenginliklerinden faydalanma planını da bilmiyorlardı. İngiltere ve Fransa, TPŞ üzerinden işbirliği yapmak yerine, tamamen hükümete ait bir kurum üzerinden çalışacaklardı. "Galler Büyücüsü"nün** bu son cinliği hakkında Curzon'un görüşü çok netti: "Bu büyük bir saçmalık."[50]

Müttefikler arasındaki rekabet yetmezmiş gibi, Gülbenkyan, kişiler ve bakanlıklar arası rekabetlerle de uğraşmak zorundaydı. İngiliz ve Fransız başbakanlarına bilgi verecek kişilere danışmanlık yapması talepleri karşısında şaşkına dönüyordu. Lloyd George ile Clemenceau'nun Versailles müzakerelerinin başlamasından birkaç gün önce yaptığı bir toplantı hakkında Ocak 1920'de Hendrikus Colijn'e mektupta şunları yazıyordu:

> [ikisi de] epeyce şaşkın görünüyordu – bu dünyanın her şeye gücü yeten iki adamı, neyi tartışmak için buluştuklarını bilmiyor gibiydi. Yardımcıları durumu anlatmak için kahramanca çırpındı, ama bu iki Büyük Adam anlamamış görünüyordu, bu yüzden de konuyu ertesi güne (pazarte-

* Ren Nehri çevresindeki bölge. (Ç.N.)

** Galler doğumlu Lloyd George'a takılan lakap. (Ç.N.)

siye) bıraktılar. Gördüğüm kadarıyla bu toplantıda Fransızlar Musul'u vermelerinin karşılığında Mezopotamya'dan yüzde 50 istiyor.

Gülbenkyan bu talebin geleceğini öngördüğünü, "sorunun siyasi tarafı"nın başka bir toplantıya bırakılması için gerekli düzenlemeleri yaptığını iddia ediyordu. Fransızlara, yüzde 50 yerine TPŞ'nin yüzde 25'ini kabul etmelerini salık verdi.[51] Ayrıca Lloyd George'un Samuel'e karşı nefretini de yönetmeye çalıştı. Deterding'e, "Sir Marcus'a büyük sevgi besliyorum," diye teminat verdi. "Fakat bir dünya turuna çıkmaya ikna edilse, bence Mezopotamya meselesi ve bekleyen daha pek çok mesele çok kısa sürede çözülecek."[52]

Gülbenkyan, Mezopotamya'nın yanı sıra SEP (yani Royal Dutch-Shell ve Fransızlar) için İran'da da yeni imtiyazlar almak istiyordu. Bérenger'nin yardımıyla, Fransız hükümeti Gülbenkyan'ın Paris'teki İran Elçiliği'ne mali danışman olarak atanması için Tahran yönetimine başvurdu. Atama Mayıs 1920'de gerçekleşti.[53] Gülbenkyan, 35 sene sonraki ölümüne dek koruyacağı (kısa bir ara hariç) diplomatik statüye yeniden kavuşmuştu. İran Maliye Bakanı Prens Firuz Mirza Nusret el-Devle'nin ve diğer yetkililerin Royal Dutch-Shell hisselerine yatırım yapmasına yardımcı oldu. Sermaye, İran'ı bir İngiliz himayesine dönüştüren 1919 İngiltere-İran Anlaşması karşılığında İngilizlerden aldıkları rüşvetlerden geliyordu.[54]

Kaçar şahının otoritesi, küçük bir İngiliz keşif gücü olan Norperforce'un* koruduğu Tahran'ın dışına hemen hemen hiç ulaşmıyordu. İran devletinin güçsüzlüğü ve İngiltere ile Rusya'ya itaati düşünüldüğünde, bölgede hemen hemen hiçbir diplomatik ağırlığı olmayan bir imtiyaz sahibi olmak çok cazipti. Sinclair Oil ve Jersey Standard gibi Amerikan şirketlerinin de bu kriteri SEP gibi Fransız şirketleri kadar karşılayabilmesi ise Gülbenkyan için talihsizlikti. Sinclair de beş milyon ABD doları kredi vermeye hazırdı. Gülbenkyan, 1916'da imtiyaz hakkını Gürcü Arkadiy Kostariya'nın adıyla anılan Kuzey İran imtiyazını alamadı.[55] Kazanan Sinclair oldu ama kısa süre sonra ABD Donanması'na ait petrolün rüşvet karşılığı özel bir şirkete kiralanması skandalı patlak verince şirket yıkıldı, hem Harry Sinclair hem de ABD içişleri bakanı hapse girdi.[56]

* Kuzey İran Kuvvetleri. (Ç.N.)

Bu sırada Sovyetler'in Hazar kıyısındaki Bender Enzeli Limanı'nı bombalaması ve Cengeli* isyancılarının Sovyet Sosyalist İran Cumhuriyeti'ni ilan etmeleri, İran'ın kuzeyinin tekrar Rusların çıkar bölgesine dönüşmeye mahkûm olduğunu gösteriyordu. Gülbenkyan bundan yedi yıl sonra Kuzey İran meselesiyle yeniden ilgilenmeye başladığında akıllıca davranıp Rusya üzerinden ilerledi. Aradan geçen dönemde Kaçar şahı tahttan indirilmiş; yerine de İngiliz Norperforce subaylarının, Ruslara karşı sınırı daha iyi koruyacağını düşündükleri Süvari Albay Rıza Han getirilmişti. Bu, Tahran'da zorla yapılan son rejim değişikliği olmayacaktı.

SEP, San Remo Anlaşması çerçevesinde İngilizlerin Fransızlarla işbirliği yaptığı bir diğer bölge olan Romanya'da da tökezledi. Savaştan önce Deutsche Bank Romanya'daki petrol üretimine büyük yatırım yapmıştı. Ama tıpkı TPŞ'deki yüzde 25 hisse gibi, Romanya'daki iştirakleri de artık herkese açık hale gelmişti.[57] Savaş sonrası yeni "Büyük Romanya", savaş öncesi Romanya'nın iki katından daha büyüktü. Siyasi açıdan hâlâ, 1880'lerden beri başbakanlar çıkaran Bratiano ailesinin egemenliğindeydi. Savaştan önce bile Bratiano'lar Romanya petrol sanayisini "Romanyalılaştırma" baskısı yaşıyordu; savaş sonrasında ise toprak altı hakların millileştirilmesine, ülke içinde bir satış tekelinin oluşturulmasına ve dışarıdan yatırımın kısıtlanmasına yönelik hareketler doğdu.[58] Vintila Bratiano, "Düvel-i Muazzama'nın Romanya'ya ikinci sınıf bir Balkan ülkesi muamelesi yaptığı eski günlere dönüş isteğinin bir başka göstergesi daha" olarak tanımladığı San Remo'da, ülkesinin petrolünün nasıl paylaşıldığına kederle tanık oldu.[59] Aynı zamanda da ülkesinin krediye ve silaha ihtiyaç duyduğunu ve bunları petrol karşılığında alabileceğini anladı.

Deterding, Gülbenkyan'a SEP'ten faydalanması, Royal Dutch-Shell'in Romanya'daki iştirakini ve Romanya Devlet Arazileri imtiyazını korumak üzere Fransa'ya diplomatik destek için başvurması talimatını verdi. 40 milyon sterlin tutarında bir kredi vaadinde bulunulabilirdi. Fransızlar kendilerine söyleneni yapmazlarsa, Royal

* İsmini İran'daki Cengel bölgesinden alan, Birinci Dünya Savaşı sonrasındaki siyasi yozlaşmaya ve İran'ın İngiliz-Rus ve Osmanlı orduları tarafından işgaline karşı çıkan isyan hareketi. (Ç.N.)

Dutch-Shell'den başka kredi alamayacaktı.[60] Villars'ın Dışişleri Bakanlığı'nda yaptığı lobi faaliyetlerinden sonra, ihracat vergilerinin düşürülmesi ve petrol karşılığı silah anlaşmasının imzalanması için General Payot başkanlığında bir Fransız heyeti Bükreş'e gönderildi. Payot, Gülbenkyan'ın generallerinden biri olduğu için bu iyi bir başlangıç sayılırdı.[61] Ne yazık ki Payot'nun karşısına Kanadalı spekülatör Joe Boyle çıktı. Boyle, Klondike Altına Hücumu'nda* büyük servet kazanmış, savaş sırasında da Besarabya'daki** İngiliz Gizli Servisi'nde görev yaparak hem Romanya kraliyet mücevherlerini hem de Rumen ileri gelenlerinden oluşan bir grubu Bolşeviklerden kurtarmıştı. Romanya petrolü için Kanada'dan çok büyük bir kredi bulmuştu ve Romanya Kraliçesi Marie'yle gönül ilişkisinin olduğu söyleniyordu.

Gülbenkyan'ın talihsizliği, SEP'in hem Romanya hem de Mezopotamya petrolünden önemli pay alma planlarının, 1919-1921 döneminde Fransa'daki bakanlıklar arasında yaşanan rekabet yüzünden suya düşmesiydi. Fransa Maliye Bakanlığı ile Dışişleri Bakanlığı arasındaki rekabetin bir benzeri de BUP ile Banque de Paris et des Pays Bas (Paribas) arasında yaşanıyor, BUP Maliye Bakanlığı'yla yakın ilişki içindeyken, Paribas da Dışişleri Bakanlığı'na ve Jersey Standard'a yakın duruyordu. Paribas, BUP'un petrol finansmanı işine girmesinden ve Royal Dutch-Shell'in Fransa hükümetinde güçlü bir desteğe sahip olmasından hiç hoşlanmıyordu.[62] Devlet Başkanı Raymond Poincaré'yi etkilemeye yönelik lobi faaliyetleriyle Fransa'nın (Royal Dutch-Shell'in desteklediği) petrol ithalatı tekeli planlarından vazgeçmesini sağladı.

Gülbenkyan 1910'da Osmanlı adına yaptığı kredi müzakerelerinde Fransa Maliye ve Dışişleri bakanlıklarını birbirine düşürmüştü. Ama artık SEP'in küçük ölçekli bankacı ortakları taraf değiştirmişti ve Georges Bénard da bu gruptaydı. Gülbenkyan, "erkek erkeğe konuştuğunda en azından belli bir ölçüde güvenebileceğini düşündüğün kişiler" tarafından yüzüstü bırakılmanın şaşkınlığını yaşıyordu.[63]

* Kanada'nın kuzeyindeki Yukon'da 1896'da altın bulunmasından sonra, 1897-1899 arasında Yukon'un Klondike bölgesine çok sayıda insanın altın bulma ümidiyle yaptığı hücum. (Ç.N.)

** Bugünkü adıyla Moldova. (Ç.N.)

Yalancı Şafak

Gülbenkyan'ın kardeşleri savaş dönemini nispeten güvende geçirmişti; Karnig, Neuilly'de, Vahan ise Cezayir'deydi. İkisi de Kalust'tan aylık almaya devam ediyordu, ama Kalust artık 42 yaşında olan Vahan'ın "namusuyla hayatını kazanmaya ve topluma faydalı olmaya" başlamasının vaktinin çoktan geldiğini düşünüyordu.[64] Sonrasında iki kardeş de ağabeylerine sadece ödemelerde gecikme olduğunda ya da zam istediklerinde yazar oldular; hatta o zaman bile (aldıkları talimat gereği) ağabeyleriyle değil, sekreteriyle temasa geçiyorlardı.

Düşmanlıkların sona ermesiyle Kalust'un daha uzak akrabaları da onunla yeniden iletişim kurmaya başladı. Kalust 1920'de, kuzeni Parseğ'in kızı Matilda'dan bir mektup aldı; Matilda Temmuz 1915'te Ankara'da 1.200 Osmanlı Ermeni'si erkek ve oğlan çocuğunun etrafının Türklerle çevrildiğini, bu Ermenilerin kasabanın en dışına götürülüp vurularak öldürüldüğünü anlatıyordu. Kendisi de Konya'ya nakledilmiş, neyse ki orada arkadaşları tarafından saklanmıştı. Diğer kadınlar ise Deyrizor'a doğru ölüm yürüyüşüne çıkarılmıştı.[65]

Bir diğer kuzeni Rupen Selyan da savaş çıktığında Mersin'de, Gülbenkyan'ların Gürden* ve Dikilitaş'taki çiftlikleriyle ilgileniyordu. Rupen, savaştan beş yıl sonra Halep'ten Kalust'a mektup gönderdi. Önce Mersin'de saklanıp sonra Suriye sınırındaki Birecik'e kaçarak "ölüm kampları"na tehcir edilmekten kurtulmuştu. Mühendislik becerileri nedeniyle Türk subaylar canını bağışlamış, ağır topların ön parçalarının üretimini düzenleme işini ona vermişti. İngiliz ordusu geldiğinde ise yol tamiriyle görevlendirilmişti. Artık işe dönme zamanı gelmişti: "Beyrut ile Mersin arasında bir buharlı gemi dolusu Manchester malı gönderebilecek bir arkadaşın varsa, bunları çok iyi fiyata satabilirim ve buharlı gemi de en az getirdikleri kadar iyi malları alıp Manchester'a götürebilir."[66] Kalust, kuzeninin hayatta olmasına sevinmişti ama Rupen'in teklifi ona çok tuhaf gelmiş, babasının yıllar önce yaptığı işi hatırlatmış olmalı.

Osmanlı İmparatorluğu yıkılınca, Bogos Nubar gibi Ermeni *amira*'ların servet ve nüfuzlarını Ermeni davasının hizmetine adamaları

* Mersin'de bu isimde bir köye rastlanmamıştır. Sonradan ismi değiştirilmiş olabilir. (Ç.N.)

çok daha güvenli hale gelmişti; Ermeni kuvvetlerini silahlandırmak için bağış topluyor, Versailles'da diplomatlara durumu anlatıyorlardı. Ne yazık ki Ermeniler aynı şeyleri iki farklı heyetin ağzından söylüyordu: Batı Ermenilerini temsilen Ermeni Milli Heyeti ve Doğu Ermenileriyle 1919'da Erivan'da kurulan Ermeni Cumhuriyeti'ni temsilen Ermeni Cumhuriyeti Heyeti.[67]

Gülbenkyan ve Ermeni Milli Heyeti lideri Bogos Nubar, Ermeni krizine nasıl karşılık verilmesi gerektiği konusunda aynı fikirde değildi. Gülbenkyan işin ekonomik tarafına odaklanıyordu. Yeni bir Ermeni Milli Bankası kurma planlarına yardım ediyordu.[68] İngiliz yatırımcıları bölgeye çekmek ve Ermeni mültecilerin dönüşünü finanse etmek üzere "Ermeni İade ve Yeniden Yapılanma Kurulu" oluşturulmasını önerdi. Bogos ise tam tersine cumhuriyeti, Türklere ve Ruslara karşı savunmak için bir Ermeni ordusu kurulmasına maddi destek sağlamak istiyordu.[69] Gülbenkyan, kullanışlı yardımlar yerine propagandayla uğraştığını düşündüğü "verimsiz, ekonomik olmayan ve iş dünyasına uymayan" Ermeni hayırseverliğinden bıkıp usanmıştı.[70] Ermenilerin çoğu Gülbenkyan'dan, Osmanlı Rum'u silah tüccarı Vasil Zaharyas gibi olmasını bekliyordu; yani Zaharyas nasıl Yunanistan'ın kurulmasını finanse ettiyse, Gülbenkyan'ın da bağımsız bir Ermenistan'ı finanse etmesini istiyorlardı. Büyük bir Ermeni aileden geldiği için bu görev doğuştan Gülbenkyan'ın hakkıydı. İstanbul'daki Ermeni patriği, "Ulusun hayrı söz konusu olduğunda hiç kimse harekete geçmekten kaçınmamalı," diyordu mektubunda. "Fakat sizin sorumluluğunuz daha da büyük. 'Gülbenkyan' ulusumuz açısından hem güvenilen hem de güven veren bir isim."[71]

Gülbenkyan Amerikan, Hollandalı, Fransız, İngiliz ve Ermeni olmak üzere pek çok farklı hayır kuruluşuna cömert ve düzenli bağışlar yapmaya devam ediyordu. Londra'da yeni bir Ermeni Kilisesi'nin inşasına destek olması istendiğinde kilisenin tamamını yaptırmaya gönüllü oldu ve papaz maaşının ödenmesi için de ayrıca bağış yaptı. Charles Mewès tarafından tasarlanan ve Kalust tarafından "sevgili anne babasının ölümsüz hatırasına" adanan St. Sarkis Kilisesi, Kensington High Caddesi yakınındaki Iverna Gardens'da inşa edildi. Ünlü Pathé film ekibi tarafından kaydedilen bir törenle kilise 1923'te kutsandı. Kilisenin baş bağış toplayıcısı ve ilk *vartabet*'i (hiç evlenmemiş papaz) Abel Nazaryan, Gülbenkyan'ın bu cömertliğine,

kuzeni Nerses Gülbenkyan'ın karısıyla Paris'e kaçarak karşılık verdi. Nazaryan Moskova'ya giderek Rus gizli polisi Çeka'ya katıldı. Çeka, Nazaryan'ın kendisini kısa süre önce papazlıktan men eden kilisenin kıskacından "kitleleri kurtarıp özgürleştirmek" üzere Erivan'a gitme teklifini memnuniyetle kabul etti.[72]

Tarihte en son 1375'te görülmüş olan bağımsız bir Ermeni devleti kurma hayali kısa ömürlü oldu. "Kızıl" Sovyet güçleri güneye doğru baskı yaparak Beyaz Rus kuvvetlerini Ukrayna'dan çıkardı, bölünmüş Kafkas cumhuriyetlerini bünyesinde topladı, üstüne üstlük Grozni ve Bakü'deki petrol yataklarını kamulaştırdı. Daha önce de bahsettiğimiz gibi, ardından İran'a yöneldiler. Kızıl Ordu ile Kemalistler arasında kalan Ermeni Cumhuriyeti kuvvetlerinin hiç şansı yoktu. Sovyetler Kasım 1920'de Erivan'a girdi ve Ermeni Cumhuriyeti aralık ayında Türkiye'yle barış antlaşması imzaladı; efsaneye göre Ermenilerin atalarının Nuh'un Gemisi'nden ilk indikleri yer olan Ağrı Dağı da dahil olmak üzere toprak kaybını kabul ettiler. Bu topraklar sadece birkaç ay önce Sevr Antlaşması'yla Ermenilere vaat edilmişti. 1922'de Ermenistan; Gürcistan ve Azerbaycan'la birlikte Transkafkasya Sovyet Federatif Sosyalist Cumhuriyeti'ne dönüştürüldü ve 1991'e kadar Sovyet hâkimiyetinde kaldı.

ABD Başkanı Wilson'ın batıya doğru uzanan "Büyük Ermenistan" teklifi ise ABD Senatosu'nun burada bir Milletler Cemiyeti mandası kurulmasını Mayıs 1920'de reddetmesiyle sonuçlandı. Gülbenkyan'ın ömrünün kalanında, bağımsız bir Ermeni vatanına dair umutlar gündeme gelmedi, daha doğrusu Taşnak ve Hınçak partileri arasındaki bölgesel hâkimiyet savaşlarıyla kısıtlı kaldı. Taşnaklar ve Hınçaklar birbirlerini hedeflemenin yanı sıra soykırımdan mesul tuttukları eski Osmanlı subaylarına da suikastlar düzenledi. Gülbenkyan'ın kuzeni Gülabi, büyük olasılıkla bu partilerin birine ya da ötekine "vatanseverce" katkıda bulunmadığı için Broadway'deki kilim mağazasının önünde silahla öldürüldü. Bütün bunlar olurken Gülbenkyan kılını bile kıpırdatmadı.[73]

— DOKUZ —

AÇIK KAPI, SIKLAŞTIRILMIŞ SAFLAR, 1921-1923

Gülbenkyan'ın 1914'ten beri en azından rölantide çalıştırmak için büyük çaba harcadığı TPŞ'yi canlandırmaya yönelik adımlar ancak 1921'de atılabildi. 1914'teki Dışişleri Bakanlığı Anlaşması Anglo-Persian'a yüzde 50, Royal Dutch-Shell'e yüzde 25, Deutsche Bank'a da yüzde 25 pay veriyordu. Anglo-Persian nihayet TPŞ'deki hisseleriyle ilgilenmeye başladı ve kendi bünyesinde çalışan Henry Nichols'ı şirkete genel müdür olarak atadı. Yine Dışişleri Bakanlığı Anlaşması'na göre Gülbenkyan'ın yüzde 5 hissesi Anglo-Persian ve Royal Dutch-Shell tarafından tutuluyordu. Fakat bu pay kurumsal değil, kişisel olduğu için Gülbenkyan'ın ölmesi halinde hisselerinin TPŞ'deki ortaklara satılmasının gerekip gerekmeyeceği belli değildi. Şirketin kuruluş sözleşmesi uyarınca, hisselerini satmak isteyen bir hissedar öncelik hakkını diğer ortaklara vermek zorundaydı. Gülbenkyan Temmuz 1921'de kendisinin ölmesi durumunda bu öncelikli satın alma haklarından feragat etme konusunda Nichols ve Deterding'i ikna etmeyi başardı.[1] Anglo-Persian ve Royal Dutch-Shell bu kararı verdiklerini sonradan unutacak ve çok pişman olacaktı.[2]

San Remo'da imzalanan (gizli) İngiltere-Fransa petrol anlaşması uyarınca, Deutsche Bank'ın el konan yüzde 25 hissesi Fransızlara satılacaktı. Gülbenkyan neredeyse on yıldır Royal Dutch-Shell adına

Fransızları derleyip toparlıyordu; bu sırada da TPŞ'nin hisselerini almak üzere SEP adlı bir şirket kurmuştu. Temmuz 1922'de İngiltere büyükelçisi, Fransa Başbakanı Raymond Poincaré'ye bu hisseleri alabilecek bir aday şirket göstermesi için baskı yaptı, ama Fransa hükümeti 1924'e kadar hiçbir şey söylemedi.[3]

Belli ki Poincaré ve ondan önce görev yapan Aristide Briand, Gülbenkyan'dan artık hoşlanmıyordu; Dışişleri koridorlarında sürekli onunla karşılaşmaktan bıkıp usanmışlardı. Hatta Briand, TPŞ'nin Irak'ta geçerli bir imtiyazının olup olmadığını bile sorgulatmıştı.[4] 1920'den sonra (Poincaré'nin devlet başkanı olmasıyla) Gülbenkyan kendisini destekleyecek müttefiklerden mahrum kaldı. Bérenger, Petrol Genel Kurulu'ndan uzaklaştırıldı. Ama Gülbenkyan onun yerine çok daha uygun birini buldu: Fransa Dışişleri Bakanlığı Genel Sekreteri Philippe Berthelot. Fakat Berthelot 1921'de yaşanan Banque Industrielle de Chine* (BIC) krizinde makamını kötüye kullanarak kardeşi André'nin yönetimi altındaki BIC'in iflasın eşiğinde olduğunu reddeden açıklamalar yayımlatınca gözden düşmüştü.[5] Gülbenkyan'ın Maliye Bakanlığı'nda hâlâ belli bir nüfuzu olmasına karşın, BIC skandalı Fransızlar açısından Royal Dutch-Shell'le ittifakın cazibesini daha da azaltmaktan başka bir işe yaramamıştı.[6]

Gülbenkyan, savaş sırasında "Fransa'ya gönülden hizmet etme amacıyla" yaptığı katkıları gündeme getirmekten rahatsızdı.[7] Karşılık bekliyor gibi görünmek hiç de şık bir davranış değildi. Fakat Fransızlar ne kadar uzun süre beklerse Amerikalıların müdahale etme fırsatı da o kadar artıyordu ve bu durum "sonunda ciddi biçimde zararımıza olacak zorluklara ve diplomatik tereddütlere yol açıyor"du.[8] ABD Dışişleri Bakanlığı'nın TPŞ gibi kartellere karşı ilkeli duruşu hem Standard Oil şirketlerini hem de Fransızları, Türkiye'de yeniden doğan rejimden de cesaret alarak alternatif planları incelemeye sevk ediyordu. Fransızların 1921'de Mustafa Kemal'le yakınlaşmasını sağlayan Franklin-Bouillon Antlaşması'nın** Standard şirketleri tarafından "kolaylaştırıldığını" Gülbenkyan gayet iyi biliyordu.[9] Fransızlar, Amerika'ya gösterilen iyi niyet karşılığında "ahlaki

* Çin Sanayi Bankası. (Ç.N.)

** Ankara Anlaşması olarak da bilinir. 20 Ekim 1921'de imzalanmış, Fransa ile TBMM hükümeti arasındaki savaş durumuna son vermiştir. Bu anlaşmayla Fransa, TBMM hükümetini tanıdığını göstermiştir. (Ç.N.)

bir ödül" bekliyor, böylece Amerikalıların ünlü "açık kapı" politikası sayesinde girdikleri tüm yeni bölgelere kendilerinin de erişim imkânının olabileceğini umuyordu.[10] Fransızları İngilizlerle işbirliğine iten, 1920 San Remo Anlaşması'yla kazanılan faydaların hiçbirini kaybetmeden bu kapıyı açık tutma çabasıydı.

Beaurivage'da Türk Daktilocular

Gülbenkyan'a göre Kasım 1922'de başlayan Lozan Barış Konferansı çok ciddi bir sıkıntıydı. Royal Dutch-Shell, TPŞ'ye yeni ortaklar alınması için kendi yüzde 25'lik hissesinden pay vermeyi reddetmiş, Anglo-Persian'ın yüzde 50 payının ikiye bölünmesiyle oluşacak dörtlü bir ortaklık önermişti: Anglo-Persian, Royal Dutch-Shell, Fransızlar ve Amerikalıların her birine yüzde 25.[11] Gülbenkyan'ın buna bir itirazı yoktu, ama ne yazık ki konferans nedeniyle Fransız ve Amerikalıların TPŞ'ye girişi askıya alındı; herkes (Gülbenkyan'ın en sevdiği tabirlerden biriyle) "yaş tahtaya basmamak için" öncelikle neler olacağını görmek istiyordu. Anadolu'daki olaylar Yakındoğu'nun güç dengesini değiştirmiş, yeni bir diplomatik düzenlemeyi gerekli hale getirmişti. Tamamen işlevsizleşmiş Osmanlı İmparatorluğu'nun 1920'de imzaladığı Sevr Antlaşması aslında bir ölüm fermanıydı.

Türk milliyetçileri Mustafa Kemal'in liderliğinde batıdaki Yunan istilasını püskürtmüş, Ankara'da yeni bir Millet Meclisi açmış, Kilikya'da Fransızları rezil etmiş, doğuda 1878'deki eski sınırlarına ulaşarak Sovyetler'le dostluk kurmuş ve Ermenistan Cumhuriyeti'ni ortadan ikiye ayırmıştı. Sevr Antlaşması'yla uluslararası idareye geçen Çanakkale Boğazı için uyguladıkları gerilimi tırmandırma politikası sayesinde Lloyd George Ekim 1922'de Çanakkale krizi yüzünden makamını kaybetmişti. Türkler şimdi de Musul'u istiyordu. Ayrıca TPŞ'nin 1914 tarihli sadrazam mektubuyla aldığı her türlü hakkın, yani padişahın Musul ve Bağdat vilayetlerindeki petrol imtiyazlarını TPŞ'ye verme vaadinin iptalini talep ediyorlardı.

Lozan'dan haber yapan *Daily News* gazetesi, dünyanın önde gelen petrolcülerinin kendilerine Türk daktilocu süsü verip Hotel Beaurivage'ın koridorlarında dolaştıklarını yazıyordu.[12] Bu "daktilocular" ve diplomatların peşinde ise finans dünyasının paralı askerleri

dolaşıyordu; Türkiye'deki petrol yatakları hakkında şüpheli iddialarda bulunan bu paralı askerlerin kimisi hiç uygulanmayan 1909 Chester İmtiyazı'na*, kimisi de II. Abdülhamid'in muhtelif vârislerinin hak iddialarına dayanıyordu. Amerikan hükümeti başlangıçta bunları diplomatik açıdan kullanışlı buluyordu, ama Gülbenkyan'ın böyle "*yankee* şarlatanlarına" harcayacak vakti yoktu.[13] Fakat kendi kuzeni, aynı zamanda da Nevarte'nin erkek kardeşi olan Yervant Esayan'ın da bu spekülasyoncular topluluğu arasında olduğu ortaya çıkınca büyük bir utanç yaşadı.[14]

Gülbenkyan Lozan görüşmelerine katılmadı, ama Türk heyetinde bulunan eski Jöntürk Maliye Bakanı Cavid Bey'le olan yakınlığından hâlâ faydalanabiliyordu. Ocak 1923'te Cavid, Lozan'dan Gülbenkyan'a ulaşarak Musul konusunda danıştı. Türk heyetinin başkanı ve geleceğin başbakanı İsmet, konferansın başlarında Musul'u talep etmiş ve coğrafi açıdan bölgenin sadece Irak'a ait olduğunu öne süren Curzon'un sert direnciyle karşılaşmıştı. Sınırı güneye doğru genişletmek, Irak'ı dağların oluşturduğu doğal savunmadan mahrum bırakacaktı. Taraflar arasında diplomatik notlar gelip gitti. Curzon bu konuyu Milletler Cemiyeti hakemliğine bırakmayı önerdi; Mustafa Kemal ise Musul'u işgal etmeyi düşünüyordu.[15] Cavid, Gülbenkyan'a, Türk hükümeti Musul imtiyazını TPŞ'ye vermeyi vaat ederse, Curzon'un Musul'u Türkiye'ye bırakma ihtimalinin olup olmadığını sordu. Gülbenkyan ihtiyatlı bir cevap verdi: "Politikadan hiç anlamadığı için" görüş bildirecek konumda olmadığını vurguladı. Öte yandan da Cavid'e, Ankara'nın TPŞ'ye ne önerebileceğini sordu. Cavid, Gülbenkyan'a sorduğu sorunun cevabını zaten bildiğini söyleyerek vecize gibi bir yanıt verdi. Belli ki bu iki adam artık birbirlerine hiç güvenmiyordu ve görüşme çıkmaza girmişti.[16]

Hiç kimse uzlaşamadığı için Musul meselesi, Milletler Cemiyeti'ne bırakıldı. Cenevre'deki İngiliz nüfuzu, meselenin TPŞ lehine çözülmesini sağlayacak kadar kuvvetliydi. Lozan'da bulunan Amerikalı diplomatlar Richard Child ve Joseph Grew'a göre, İsmet'in Musul meselesinde Curzon'a karşı çıkması hayal kırıklığıydı: "Adeta bir Yunan tapınağı ile bir tabak yağda yumurta karşı karşıyaydı." İsmet'i

* Doğu ve Güneydoğu Anadolu'ya demiryolu hattı inşası için Osmanlı İmparatorluğu Nafia Vekâleti'nin Amerikalı Amiral Colby M. Chester'la imzaladığı ön anlaşma. (Ç.N.)

anlaşmaya, TPŞ'yle ilgili bir maddeyi de dahil etme baskısına direnmeye teşvik ettiler. "Bir Harlem karakolunda yapılan işkencenin bile bu anlaşmanın yanında havalı bir kulüpte akşam yemeği gibi kalması"na rağmen İsmet bu kez başarılı oldu. Bu Amerikalı diplomatların petrolü hiç düşünmediklerini söylemelerine karşın, Lozan'dan sonra Amerikan katılımı olmadan TPŞ'nin nasıl ilerleyebileceği meçhuldü.[17] Kendini hem Fransızlar hem de Amerikalılar tarafından ihanete uğramış hisseden Curzon hepsinden iğreniyordu. Bir İngiliz diplomatı da, "Para ve kapitalistlerin hakları konularındaki ağız dalaşları, arka planda petrolle kirlenmiş bir Amerika ve hepsinin üzerinde de küstahça kendini muzaffer gören Ankara hükümeti; Lozan Konferansı'nın sonucu aslında büyük bir hayal kırıklığı," diyordu.[18]

Washington'da ise İçişleri Bakanı Franklin Lane'in ABD'deki petrol rezervlerinin 1973'te sona ereceğine ve Amerikalı tüketicilerin İngilizlerin insafına kalacağına ilişkin iddiası Kongre'yi dehşete düşürmüştü.[19] 25 Temmuz'da *Le Temps* gazetesinin gizli 1920 San Remo Anlaşması'nı yayınlaması, dünyadaki petrolün tamamını ele geçirmeye yönelik büyük bir İngiliz komplosunun söz konusu olduğu kuşkularını alevlendirdi.[20] Dolayısıyla ABD Dışişleri Bakanlığı'nın, TPŞ'nin hiçbir "kazanılmış hakkı"nın olmadığını kabul etmesi şaşırtıcı değil.[21]

Anlaşılan Amerikalıların TPŞ'yi mahvetmesine engel olmanın tek yolu onları da dahil etmekti. Bu, Amerikalıların Mezopotamya'ya tek başlarına girmelerine seyirci kalmaktan iyiydi. Neyse ki özellikle Dışişleri Bakanlığı bölgedeki diplomatik etkilerinin ne kadar sınırlı, Amerikalı imtiyaz avcılarının ülkeyi rezil etme potansiyelinin ise ne kadar fazla olduğunun farkındaydı; dolayısıyla bu çözüme sıcak bakıyorlardı.[22] Sir John Cadman, Amerikalıları TPŞ'yi bir tehdit değil, fırsat olarak görme konusunda ikna etti. Cadman kısa süre önce Petrol İdaresi'nden ayrılmış, sonradan yöneticisi olacağı Anglo-Persian'da teknik danışman olarak çalışmaya başlamıştı. 1921'de ABD'de çıktığı iyi niyet turu, bir İngiliz "Petrol Ahtapotu"nun kurulacağına dair söylentileri ortadan kaldırdı. Kısa süre sonra Anglo-Persian ile Jersey Standard uzlaşmaya vardı: İran'ın kuzeyinde birlikte çalışacaklar, Mezopotamya'da ise Jersey, ortaklığa katılım karşılığında TPŞ'nin imtiyaz iddialarını baltalamayı bırakacaktı.[23] Fakat Amerika'nın katılımının boyutları henüz belirlenmemişti.

Karikatürize Katiller

Lozan'daki görüşmelerin merkezinde, yeni Türkiye ile eski Osmanlı rejimleri arasındaki ilişki ve eski rejimin mali yükümlülüklerinin yenisi tarafından üstlenilip üstlenilmeyeceği yer alıyordu. 1922 Cenova Konferansı'nda da Rusya açısından benzer sorular gündeme gelmişti. Fakat Cenova'nın Rusya'daki Bolşevik rejimle ekonomik işbirliğine yanaşacağı, çarlık döneminin alacaklılarını ve kamulaştırılmış endüstrilerdeki eski yatırımcıları memnun edecek bir işbirliği oluşacağı umuluyordu. Sovyet rejimi İngiltere, Fransa ya da başka herhangi bir büyük güç tarafından henüz tanınmamıştı. Yine de bu rejim, Lenin'in kamu ve özel girişimlerin karmasından oluşan Yeni Ekonomi Politikası kapsamında Batılı sermaye ve teknolojiye de yer ayırıyordu.

Rusların traktörler ve türbinler gibi acil ihtiyaçlarına karşılık olarak kibrit, usta ressamların tabloları ve çeşitli cevherler haricinde sunabilecekleri tek şey petroldü. 1921 ile 1932 arasında Gülbenkyan bunların hepsinin ihracatında Ruslara yardım edecekti: Grozni'den petrol, Hermitage'dan Rembrandt tabloları, Baykal Gölü'nden altın, Sibirya'nın Pasifik Okyanus kıyısından kurşun ve çinko – kısacası kibrit hariç her şey. Bu ürünlerin devrim öncesi dönemde köle emeğiyle üretildiği ve eski sahiplerinden "çalındığı" ya da kapitalizmi çökertmek üzere Batılı pazarlara bilerek "atıldığı" suçlamaları göz ardı edilemezdi. Dış İlişkilerden Sorumlu Halk Komiseri Georgiy Çiçerin ve Dış Ticaretten Sorumlu Halk Komiseri Leonid Kraspin, Cenova'daki toplantı için "epeyce uygunsuz giyinmişler"di ve adeta *Babes in the Wood** kitabından fırlamış "karikatürize katiller" gibi görünüyorlardı.[24] Diğer delegelerin patronluk tasladığı bu komiserler, Almanya'yla çift taraflı anlaşmalar imzalayarak güçlü devletleri birbirine düşürme politikalarına devam etti. Leonid Krasin, Anglo-Persian, Jersey Standard ve Royal Dutch-Shell'e cazip anlaşmaların ipuçlarını verip maharetle kuşku tohumları ekti.[25]

Rusya'da ise devletin petrol kurumu Neftsyndikat, tutarlı bir petrol politikası uygulamak için büyük mücadele veriyordu. Petrol

* (İng.) Ormandaki Bebekler. Ormana bırakılıp orada ölen ve kızılgerdanlar tarafından üstleri yapraklarla örtülen iki çocuğun hikâyesinin anlatıldığı geleneksel İngiliz masalı. (Ç.N.)

sanayisinin kamulaştırılması sayesinde Sovyet rejimi pek çok farklı ekipman ve altyapıya, büyük ölçüde yabancı yatırımlarla gelen 40 yılı aşkın bir tecrübeye ve elbette ki depolama alanlarında veya yeraltında bekleyen petrole sahipti. Fakat sistem, merkezî denetime uygun değildi. Daha da kötüsü, işten anlayan müdürler ya kaçmış ya da öldürülmüştü. Rus İçsavaşı sırasında Kafkasya'daki tesislerin çoğu hasar görmüştü.

Sistemin tamir edilip yeniden programlanması yetmiyordu. Yeni yatırımlara ve yeni teknolojilere ihtiyaç vardı ve bunlar kolay bulunamıyordu. Üstelik Londra, Bakü veya Vladivostok gibi birbirlerinden binlerce kilometre uzak noktalarda bulunan yeni resmî kurumların aynı derecede karmaşık ağını kontrol edebilecek yetkiye sahip yöneticiler de yoktu; dış ticaret heyetlerinin (İngiltere'deki Arkos gibi), merkez deponun (Vato), boru hatlarının, coğrafyaya göre düzenlenmiş üretim tesislerinin (Grozni'de Grozneft, Emba'da Embaneft vb.) her biri kendi anlaşmalarını yapmak istiyordu. Hatta Azneft ve Grozneft yurtdışında birbirine rakip satış ofisleri açmıştı.[26] Sadece 15 çalışanı bulunan Neftsyndikat kontrolü elinde tutmak için büyük gayret gösteriyordu.

Neftsyndikat'ın Berlin'deki temsilcisinin de yazdığı gibi, kurumun en büyük dezavantajı Batı Avrupa'da bir dağıtım ve pazarlama ağının olmamasıydı. İngiltere'deki Russian Oil Products* dışında tüketicilere doğrudan satış imkânı bulunmuyordu, dolayısıyla da ya aracı şirketlerle çalışacak ya da hiç satış yapmayacaktı. Hemen hemen her aracı şirket de Royal Dutch-Shell'le veya Jersey Standard'la çalıştığı için seçenekleri daha da sınırlı hale geliyordu. Sadece Rus kaynaklarını kullanarak dünyanın üçüncü petrol devini oluşturmak mümkündü, ama bunun için de çok büyük finansman gerekiyordu.[27] 1922'de bu seçenek düşünülemezdi bile. Ama beş yıl sonra Gülbenkyan bu düşünceyi gerçeğe dönüştürmek için harekete geçecekti.

Royal Dutch-Shell gibi Rusya'da vazgeçilemeyecek kadar büyük maddi taahhüdü bulunan şirketler, Sovyetler'le anlaşma yapmanın itibarlarını zedeleyeceğinden korkuyorlardı, ama neyse ki Jersey Standard bu tür anlaşmalar yapmaya başlamıştı.[28] Büyük ödül, Rus petrolünü yabancı pazarlara ulaştıran tek kanal olabilmek-

* Rus Petrol Ürünleri. (Ç.N.)

ti. Ayrıca daha önce satılmamış ya da kiralanmamış petrol yataklarından faydalanma ve Grozni-Novorossisk arasındaki tartışmalı boru hattının finansmanını sağlayıp geri ödemeyi petrol cinsinden alma beklentisi de vardı. "Çalıntı" petrol de tıpkı normali gibi görünüyor ve kokuyordu. "Hırsızlar" Batı'da bunu satın almak isteyen birilerini daima bulabiliyordu.

Deterding Rusya'ya çift yönlü yaklaştı. Bir taraftan bulabildiği tüm Kafkas petrol şirketleri üzerinde hâkimiyet kurarak menfaatleri kamulaştırılmış herkesin tek ses halinde konuşabileceği bir lobi topluluğu ("birleşik cephe" ya da Front Uni) oluşturdu. Diğer taraftan da doğrudan Sovyet yetkililerle görüşerek petrol arzının Jersey Standard'a gitmesini engellemeye çalıştı; Royal Dutch-Shell bunun için gerekirse "çalıntı" petrol bile almaya hazırdı. Bu planın 1921-1923'teki kısmında Gülbenkyan ve meslektaşları (Nubar dahil) çok önemli rol oynadı; Grozni civarında petrol yatakları bulunan ne kadar Rus şirketi varsa, çoğunun hâkim hisselerini satın aldılar.[29]

Gelecek böylesine belirsizken bugünden nakit ödeme almak, elbette ki Aleksandr Mantaşev'in Paris'teki Beyaz Rus barlarından çıkmayan vârislerine çok cazip geldi.[30] Gülbenkyan ile bu vârisler ve diğer Ruslar arasında iletişimi sağlayan kişi, Moiz Ademov adında Ermeni bir Sovyet Rusya sürgünüydü. Anayasal Demokrasi Partisi (diğer adıyla Kadet) üyesi sıfatıyla Don Kazaklarını temsilen *duma*'da da görev alan Ademov, Paris'e 1918'de gelmişti. 1919'da Fransızlardan, Kırım'da Kadetler liderliğinde kurulan geçici hükümete destek talep etmişti.[31] Ufak tefek bir adam olan Ademov, Nubar'ın ifadesiyle "insanların zaaflarını kullanmayı iyi biliyordu" ve Kalust'u, Deterding'i ve Nubar'ı ele geçirmek için de aynı şeyi yapmıştı. Sürgündeki bazı Rus aristokratlarla tanıştırdığı Deterding, bunlardan biri olan Lydia Kudoyarov'la Aralık 1924'te ikinci evliliğini yapmıştı.

Ademov, 22 yaşındaki Nubar'ı da yoldan çıkarıp Paris'in batakhanelerine alıştırmıştı; bu mekânlar rehindeki mücevherlerinden, geçerliliği kalmamış unvanlarından ya da tartışmalı petrol hisselerinden aldıkları tüm nakdi ya da krediyi çılgınca harcayan Beyaz Ruslarla iyice canlanmıştı.[32] "Benden sonrası tufan" diyen bu nefsine düşkünlük hali hem Nubar hem de artık 18 yaşında olan kardeşi Rita için yepyeni bir şeydi. Önemli olan ne tüketildiği değil, nasıl tüketildiğiydi. Paris'te Quai d'Orsay 27 numaradaki evlerinde şampanya

ve havyar vardı. Fakat burada böyle lüks ürünler Kalust'un istediği gibi hesap kitap yapılarak tüketilmiyordu; Rita babasının bu yaklaşımına, "eğlence niyetine ailenin farklı üyelerinin farklı (banka hesaplarını) karşılaştırma anlayışı" diyordu.[33] Rita ve Nubar hedonizmle ilk kez tanışıyordu ve ikisi de bu deneyimden büyülenmişti.

İki Düğün

Kalust çocuklarını evlendirerek ıslah etmeye çalıştı. Rita ile Kevork Esayan 1920'de evlendi. 23 yaşındaki Kevork, Nevarte'nin kuzeni Vahan'ın oğlu ve 1910'da Gülbenkyan'ı mahkemeye veren züğürt Mıgırdiç'in torunuydu. Sessiz, geri planda kalmayı seven, İstanbul dışındaki hayatı bilmeyen "Kev" kısa süre sonra Londra'daki büronun demirbaşı oldu: Ayda 100 sterlin (3.600 sterlin) karşılığında defterleri tutmaya programlanmış, güvenilir bir köle.[34] Kevork'un Ermenicesi iyi olduğu için sonraları kiliseden ya da paraya ihtiyacı olan sözde "kuzenler"den gelen rica mektuplarını cevaplandırmakta işe yaramaya başladı.[35] Bu bir aşk evliliği değildi.

Nubar ise babasının çöpçatanlık girişimlerinden kaçarak Mayıs 1920'de Kübalı Katolik bir *odar*'la (Ermeni olmayanlar için kullanılan Ermenice sözcük) nişanlandı: Herminia Elena Josefa Maximina de Feijóo. İki tarafın ailesi de bu nişanı onaylamadı. 30 yaşın altındaki çocukların evliliğinde aile rızası şart olduğu için Fransa'da evlenmeleri mümkün değildi. Nubar strese bağlı öfke belirtileri göstermeye başlayınca, iyileşmesi ve Herminia'yı unutması umuduyla Mısır'a gönderilmesi kararlaştırıldı. Dayısı Yervant ona eşlik etmeyi reddedince bu görev üniversiteden arkadaşı George Ansley'e (bankacı Ansbacher ailesinin oğlu) kaldı.[36]

Herminia'nın ısrarı üzerine yolda ona 1,5 milyon frank değerinde tahvil gönderen Nubar, Kahire'ye vardıktan birkaç gün sonra bir nöbet geçirerek Ansley'i dolu bir tabancayla tehdit etti. İkili Ocak 1921'de Paris'e döndüğünde Kalust, Nubar'a, "baba-oğul ilişkilerinin sona erdiği"ni belirtti.[37] Nubar bağımsız bir imtiyaz avcısı olarak çalışmaya başladı; görüldüğü kadarıyla, 500 bin sterlin daha vermezse nişanı bozma tehditleri savuran Herminia'yı tatmin edecek kadar kazanıyordu ama sabit bir işi yoktu.

Cambridge'de okurken Ansley ve Nubar öğrenci âlemlerine katılmaya, Londra'ya yaptıkları düzenli seyahatlerde hafif kızların peşinden koşmaya dalmıştı. İkisi de hukuk fakültesini sıradan derecelerle bitirmişti.[38] Ama Ansley artık arkadaşını "sağlıksız hayat"ı geride bırakıp "biraz iş yapmaya" zorluyor; "tabiatındaki niteliklerin ve ailesinden miras becerilerinin yavaş yavaş ama kesinlikle uçup gitmekte olduğu"nu nihayetinde "kendini toparlamazsa kesinlikle batağa düşeceği"ni söylüyordu. Nubar Cambridge'deyken de George'u biraz kendini beğenmiş bulduğu için laflarını pek önemsememiş görünüyor.[39] Herminia ve Nubar Mart 1922'de Westminster'daki bir nikâh dairesinde evlendi; balayı dönüşü Lisieux yakınlarında ciddi bir trafik kazası geçirdiler. Nubar'ın daha sonra belirttiği gibi, "keşke evliliğe daha hayırlı bir şekilde başlansaydı." Fakat gazetelerde kaza haberini okuyup şoka giren Kalust, pişmanlık duyan oğluyla hemen yeniden temasa geçti.[40]

Babası Nubar'a çocukluğundan itibaren "bağımsızlık"ın değeri hakkında vaazlar vermişti. Kız kardeşi Rita'nın kıskançlıkla yazdığı gibi, Nubar'a yaşıtlarından çok daha önce pek çok deneyim ve sorumluluk kazandırılmıştı. Örneğin, henüz bir ergenken yüklü miktarda para taşımasına (ve hesabını vermesine) müsaade ediliyor, zaman zaman da babasının işi için yurtdışına gönderiliyordu. Gelmiş geçmiş en genç mezunu olduğu Bonn Üniversitesi'ni bitirdiğinde, Kalust o sırada 18 yaşındaki oğlunu, Krupp lisansıyla gemi motorları üretmek üzere Lane'le birlikte kurdukları North British Diesel'de çalışması için Glasgow'a göndermeyi düşünmüştü. Buna alternatif olarak da Nubar'ın güneş ya da gelgit enerjisi hakkında bilimsel inceleme yapabileceğini söylemişti.

Nubar sonunda her ne yaparsa yapsın amaç onu cezalandırmak değil, "kendi yolunu çizmesi ve sadece kendi hünerlerine güvenmesi"ydi.[41] Fakat Kalust verdiği vaazları uygulayamamıştı. Nubar'ın hesapları babası tarafından tekrar kontrol ediliyordu, babasından nasihatler içeren yığınla mektup geliyordu, kiminle evlenebileceği ya da evlenemeyeceği söyleniyordu. Cambridge'deki eğitiminden sonra, kendi yolunu çizmesi için cesaretlendirilmek yerine babasının bürosunda çalışmaya gönderildi.

1922'de bütün bunlar değişecek gibi görünüyordu. Baba oğulun uzlaşmasına karşın, Kalust henüz Nubar'ın doğrudan kendisi için

çalışmasına hazır değildi; bu nedenle de Deterding'le görüşüp Royal Dutch-Shell'in Londra'daki bürolarından birinde ona bir iş ayarladı. Deterding, Nubar'ı Front Uni'ye sekreter olarak atayarak şirketin zaman zaman çok şiddetli geçen toplantılarını ön sıradan izlemesini sağladı. İkinci eşinin teşvikiyle ateşli bir komünizm karşıtına dönüşen Deterding, Front Uni'nin petrol ambargosunun, Sovyet rejiminin kaçınılmaz çöküşünü hızlandıracağında ısrarlıydı. Ama aynı zamanda da Sovyetler'den petrol alıyor, başkalarına satılmasını önlemek için böyle yaptığını iddia ediyordu. Front Uni üyeleri Deterding'in gerçekten de kendi taraflarında mı olduğundan, yoksa kendilerini Moskova'daki yeni arkadaşlarına satmadan önce allayıp pullamaya mı çalıştığından emin değildi.[42]

Royal Dutch-Shell'de maaşlı çalışan Nubar, nihayet babasının verdiği paraya bağımlı olmaktan kurtulmuştu. Ayrıca babasının çok az şey bildiği petrol sanayisini de bir yönüyle tanımıştı. Kalust 1888'de Bakü'ye yaptığı kısa seyahat dışında petrol arama ya da saha operasyonları hakkında doğrudan deneyim sahibi değildi. Fakat Nubar 1923 sonlarındaki önemli bir ABD turunda Deterding'e eşlik etti. Jersey Standard'ın New York'taki merkez binasında Amerikalılarla Rus meselesini tartıştıktan sonra Texas'a, oradan da Meksika'ya giderek Tampico'daki Royal Dutch-Shell sahalarını ve tesislerini teftiş ettiler. Dönüş yolunda, Jersey'nin başkanı Walter Teagle'ın Florida'da bıldırcın avı için kullandığı devasa villasında kaldılar. Nubar, baba Gülbenkyan'la hiç tanışmamış Amerikalı petrol yöneticilerini yakından tanıdı. 26 yaşındaki bu genç adam, babasının gölgesinden çıkmaya başlıyordu.

— ON —

DOSTLUĞUN SONU, 1924-1926

Çalışanlarından birinin daha sonra hatırladığı gibi, Gülbenkyan'ın "en önemli ve en değişmez meşgalelerinden biri" sağlığıydı. Sıkı bir beslenme programı uyguluyordu: bol meyve ve çiğ sebze, malt özü, işlenmemiş şeker, lor. Sürekli olarak bir otelden diğerine geçmesine karşın, uşağı beraberinde daima çeşitli losyonlar, gargaralar, kremler, tozlar, tuzlar, yağlar ve haplar taşıyordu. Sağlığı iyiyken bile "iştahı artırmak, sindirimi kolaylaştırmak, salgınlardan veya başka hastalıklardan korunmak için" ilaç alıyordu.[1] Nevarte, Nubar, Rita, Deterding, hatta David Young gibi kalem memurları bile kendilerine dikkat etmeleri konusunda istemeseler de yoğun talimat ve tavsiyeler alıyordu. Veya masraflar Gülbenkyan'a ait olmak üzere, şüpheli semptomları kontrol ettirmek için Dr. Mahokyan'a ya da Gülbenkyan'ın himayesine aldığı pek çok doktordan birine gitmeleri emrediliyordu.

Gülbenkyan 1890'ların Londra'sında genç bir adam olarak sık sık Hyde Park'ta ata biniyordu, hatta eskrim dersleri bile almıştı. Fakat Harrow'da Nubar'ın spor faaliyetlerine katılmasını yasaklamıştı; Nubar ile Deterding'in engelli at koşusu sevgisi ise daima içine dert oldu. Tilki avı da son derece gözü kara bir zevkti, züppece cazibesi insanın kendini tehlikeye atmasına değmezdi. Bu yüzden de 1923'te Deterding ata binerken leğenkemiğini kırdığında Gülbenkyan çok

sarsılmıştı. Kaza, Deterding'in Leicestershire'deki Melton Mowbray yakınlarında bulunan ve her boş ânını ata binerek geçirdiği kır evinde yaşanmıştı. Leğenkemiğindeki kırık tellerle mi bağlanmalıydı, yoksa kendi haline mi bırakılmalıydı? Seçenekleri Gülbenkyan, Deterding'in doktor olan erkek kardeşiyle ve bizzat Deterding'le tartışıyordu. Deterding'in tek derdi ise Royal Dutch-Shell değil, her zamanki gibi haftada altı kez yerine artık sadece iki kez avlanmasına izin verilmesiydi. Yine de Gülbenkyan'ın işle ilgili mektuplarını memnuniyetle karşılıyordu; kısa süre sonra da rutin işlerin takibi için Waley Cohen'i yanına aldı. Ne var ki Cohen yarım kalmış bir işi bile bitiremeyecek biriydi.

Kazanın olduğu dönemde Deterding, "Kontes W." olarak bilinen metresinden ayrılmanın eşiğindeydi. "W." tarafından Deterding'e gönderilen mektuplarda aşk sözcükleriyle birlikte para talepleri de giderek artıyordu. "Tek istediği sürekli para; duygusallıkla mangır birbirine hiç yakışmıyor," diyordu Deterding. "İyi kâr payı dağıtan bir hisseye dönüştüğümü ya da dönüşmek üzere olduğumu hissettim."[2] Bu benzetme ve Londra argosu (mangır), Frederick Lane'in savaştan önceki iyi günlerini hatırlatıyordu onlara. Deterding "W."den gelen mektupları Gülbenkyan'a iletti ve o da parasını verip kadını gönderme fikrine katıldı. Ve böylece bitecekti bu iş.

Bitmemiş bir başka işi çözmenin ise daha zor olduğu anlaşıldı. Gülbenkyan'ın 1913'te geri alınmasına yardımcı olduğu büyük Amerikan şirketi Venezuelan Oil Concessions (VOC) ile Royal Dutch-Shell şirketlerinden biri (BPM) arasındaki bir satış sözleşmesiyle ilgiliydi bu mesele. İmzadan sonraki iki yıl boyunca sözleşme koşulları hakkındaki anlaşmazlık iyice derinleşmiş, 1926 başında şirkete kimin hâkim olacağı konusunda bariz bir rekabet başlamıştı. Menfaat büyük ve çok yönlüydü. Venezuela artık dünyanın üçüncü büyük petrol üreticisiydi ve VOC bu ülkedeki üretimin neredeyse yarısını elinde bulunduruyordu.[3] Bu kriz hem Kalust hem de Nubar için kişisel ve mesleki anlamda büyük bir darbe oldu.

Yo Ho Ho ve Bir Varil Petrol Daha

VOC ile Royal Dutch-Shell şirketi BPM arasındaki sözleşme 1920'de, Deterding'in sürmenaj dolayısıyla aldığı altı aylık ücretli

izin sırasında imzalanmıştı. Sözleşmeye göre BPM, VOC'u yönetecekti. VOC elindeki ham petrolü, Gülbenkyan'ın 1923'te belirttiği koşullarla BPM'ye satacaktı:

> Tam bir açgözlülük ve baskı örneği. Günde 1.000 varil satın alma kisvesi altında, kartel [Royal Dutch-Shell] VOC'un gırtlağına yapışıyor ve VARİL BAŞINA ELLİ CENT SABİT FİYATLA da VOC'un bütün üretimini satın alma opsiyonunu kendisinde topluyor. Yani piyasa fiyatı artarsa Kartel günde 100 bin varil satın alabilir; fiyat düşerse günde sadece 1.000 varil satın almakla yükümlü... [bu anlaşma] eski bir İngiliz korsan şarkısını hatırlatıyor: "Yo Ho Ho ve bir şişe rom daha"* ama bu durumda "Yo Ho Ho ve bir varil petrol daha" demek lazım."[4]

Águila'nın sevkıyat kolu Eagle Transport ile VOC arasında imzalanan bir başka sözleşmeyle de VOC, ham petrolün nakliyesi için piyasanın üzerinde fiyatlar ödemek zorunda bırakılıyordu.

Bunlar BPM için birer rant anlaşmasıyken VOC'u 21 yıllığına bağlıyor, aralarında Gülbenkyan ve General Aranguren'in (imtiyazın ilk sahibi) de bulunduğu azınlık hissedarlara zarar veriyordu. Yedinci Bölüm'de de anlattığımız gibi Gülbenkyan, Royal Dutch- Shell ile Aranguren arasındaki ilişkileri idare etmiş, VOC'un imtiyazlarının tehdit altında olduğu çeşitli davaların takibini yapmış, aynı zamanda da hisse havuzlarını yönetmişti.[5] Gülbenkyan bir kez daha, bu meseleler yüzünden VOC'un sermayesinin 225 bin sterlinden 3,1 milyon sterline yükselmesinin aşırı büyüme anlamına geldiğinden endişe ediyordu.[6] Kimseye söylemese de Deterding'in hisse fiyatını düşürüp Royal Dutch-Shell'in azınlık hisselerini ucuza satın almasını sağlamak üzere bir dolap çevirdiğinden kuşkulanıyordu.

Gülbenkyan, VOC'un yanı sıra Venezuela'da değerli imtiyazlara sahip bir başka şirketi de Royal Dutch-Shell'e kazandırmıştı: Colón Development Company.** Colón ve VOC, Maracaibo Gölü ve

* Robert Louis Stevenson'ın *Define Adası* kitabı için yazdığı, sonradan çok popüler olan korsan şarkısı (1883). (Ç.N.)

** Colón İnşaat Şirketi. (Ç.N.)

Zulia eyaletindeki gelecek vaat eden petrol yataklarını tekellerine almıştı. 1920'lerin başlarında ülkenin devlet Başkanı Gómez ve Jersey Standard, Royal Dutch-Shell'in pençesinden kurtulmaya çalışıyordu. Reform yanlısı Kalkınma Bakanı Gumersindo Torres izinsiz yerleşimleri sınırlamaya, milli bir rezerv oluşturmaya ve imtiyazların spekülatörler tarafından el değiştirmesini önlemeye yönelik bir dizi petrol yasası çıkardı. Nisan1920'de Jersey Standard hem Gómez'e hem de Torres'e, VOC ve Colón'un elindeki arazileri incelemesine izin verilmesi karşılığında kişi başı 1,3 milyon ABD doları teklif etti.[7] Royal Dutch-Shell ise imtiyazlarının onaylanması için 10 milyon bolivar* ödedi. 1928 yılına gelindiğinde, Royal Dutch-Shell'in neredeyse tekel olan pozisyonu ikili tekele dönüşmüştü: Royal Dutch-Shell ve Jersey Standard, ülkedeki üretimin yüzde 92'sini kontrol ediyordu.[8]

1918'de terk edilmiş olan Barroso No 2 adlı kuyu, 14 Aralık 1922'de aniden püskürdü ve on gün boyunca kontrolsüzce petrol fışkırttı. Daha önceleri VOC'un ya çok az ya da hiç kâr etmediği olmuştu, ama bu olay durumu tamamen değiştirdi ve 1920 sözleşmesinin olumsuz yönlerini daha önce hiç olmadığı kadar gözler önüne serdi. Mayıs 1923'te Royal Dutch-Shell'den Andrew Agnew, VOC'un başkanı sıfatıyla ana şirketin hukuk danışmanı H. van Blommestein'dan sözleşmelerle ilgili bir rapor hazırlamasını istedi. Rapor Gülbenkyan'ın konumu açısından olumluydu, ama Deterding "tamamen saçma ve yanıltıcı" olduğunu söyleyerek raporu Gülbenkyan'la paylaşmayı reddetti.[9]

Gülbenkyan her zamanki gibi kendisinin de dahil olduğu azınlık hissedarları ile Royal Dutch-Shell grubu arasında kalmıştı. Deterding'e cevabında yazdığı gibi, "Tek yaptığım memnuniyetsiz hissedarları yatıştırmak ve diğer taraftan da bazı konularda [şirkete] baskı yapmak." Yine de Deterding'e konuyla ilgili evraklara odaklanıp kendi sonuçlarını çıkarması için bir kez daha ricada bulundu. Deterding, dostunun şu öteki Deterding'e, "yargıtay hâkimi, tarafsız, etki altında kalmayan... kocaman peruklu ve kürk cüppeli" adama ricalarda bulunmasından bıkmıştı.[10]

* Venezuela'nın para birimi. (Ç.N.)

Geçirdiği kazadan sonra Deterding, Gülbenkyan'a "o işlerin yapıldığı (yani sözleşmenin imzalandığı) sırada koşulların bambaşka olduğu"nu itiraf etmeye çok istekliydi. Yine de sözleşmeyi düzeltmek için hiçbir şey yapmadı.[11] Gülbenkyan'ın hem finansör hem de "petrolcü" gibi birbirine zıt konumda olmasından hoşlanmıyordu. Gülbenkyan bir yandan Royal Dutch-Shell'i VOC'u verimli işletememekle suçluyor, diğer yandan da TPŞ'nin ham petrol üretimindeki yüzde 5 hissesini üstüne almayı reddediyordu; "petrolcü değil, finansör olduğunu, petrolü en iyi fiyata satmaktan anlamadığını söylüyor. Her şeyi bir arada istemek böyle bir şey işte ve son zamanlarda Bay Gülbenkyan'la yaşadığımız tüm tartışmaların temelinde bu yatıyor."[12]

Gülbenkyan'ın Royal Dutch-Shell'de başka müttefikleri de olsaydı işler bambaşka şekilde ilerleyebilirdi. Cowans 1921'de ölmemiş olsaydı arabuluculuk edebilirdi. İşin en başından beri içinde olmayan Hendrikus Colijn ve August Philips gibi yöneticilere göre Gülbenkyan ile Deterding arasında problemli bir ilişki vardı. Gülbenkyan, Deterding'in kendisine verdiği ama doğru dürüst not etmediği komisyonları ya da iştirak hisselerini tekrar tekrar hatırlatmak zorunda kalıyordu. Elbette bu yöneticiler bahsedilen konuları Deterding'e soruyor, hemen hemen her zaman da Gülbenkyan'ın söylediklerini doğrulayan cevaplar alıyorlardı.

Bu gibi sorular çoğunlukla Royal Dutch-Shell'in başkanı Deterding ile tıpkı Lane ve Gülbenkyan gibi kendi hesabına anlaşmalar yapan özel yatırımcı Deterding arasındaki hassas ama belirsiz bağlantıya dokunuyordu. Yapılan anlaşmalar, Deterding'in şirketi heyecan verici bir hızla büyütmesinin ve gerçekte ne kadar para kazandıklarını belirlemeyi neredeyse imkânsız kılan bu mirasın nahoş anımsatıcılarıydı. Deterding emekli olmak için sızlanıp dururken, neredeyse aynı nesilden olan Gülbenkyan'ın ise emekli olmaya hiç niyeti yoktu.

Dostluklarının zirveye ulaştığı 1918 yılında Deterding kendi karakterini, güçlü ve kusurlu yönlerini Gülbenkyan'la paylaşmaya istekliydi. Daha sonra Deterding'in geçirdiği binicilik kazasının etkisiyle kısmen geçmişteki dostluklarına dönmüş gibiydiler. Yine de Deterding bu son olayla Gülbenkyan'ı kendisinden uzaklaştırmakla ne çok şey kaybedebileceğini hatırlamış olsa bile, belli ki sonradan bunu unuttu ya da bu adama fazla bağlandığı sonucuna vardı. Gül-

benkyan-Deterding ilişkisi yakın olmasına yakındı ama tek taraflıydı: "Protokoller hazırlamaktan ziyade bir şair ya da hayalci" olduğunu iddia eden (ki bu iddia hiçbir detayı atlamayan yapısıyla çelişiyordu) Gülbenkyan gerçek karakterini pek ortaya koymuyordu. Deterding'in adalet duygusuna gösterdiği hürmet ilk anda göründüğü kadar önemsiz olmayabilir. Her şeye rağmen Gülbenkyan'ın Deterding'e duyduğu hayranlık ve onunla olan dostluğu gerçekti. "Oğlumun sizin de tanıdığınız eski öğretmeni [Devgantz] dışında benim tek dostum sizsiniz," diye yazmıştı Gülbenkyan.[13] Dolayısıyla anlaşmazlığı su yüzüne çıkarma kararı da hafife alınmadı.

Diğer tüm seçenekler tükenince, 1926 başlarında Gülbenkyan bir sonraki hissedarlar toplantısında VOC yönetimiyle yüzleşmek üzere hazırlanmaya başladı. Londra'da Cull&Co. ve Paris'te Fray adlı komisyoncu şirketlerle güçlerini birleştirip olabildiğince çok sayıda VOC hissedarının oyunu ve vekâletini almaya çalıştı, çünkü şirketin kendi okyanus terminalini ve nakliye tesislerini kurmak için bir milyon sterlin harcamasını talep etmeyi düşünüyordu. Ayrıca VOC'un nakliye için daha iyi fiyata hizmet veren birilerini bulabilmesi ve ürettiği petrolü daha iyi şartlara satabilmesi için BPM ve Eagle Transport sözleşmelerinin de yenilenmesini istiyordu. Gülbenkyan böyle bir vekâlet savaşını başlatmayı 1923 ve 1924'te de ciddi olarak düşünmüştü, ama bunu madencilik devi Alfred Chester Beatty ve Cull& Co.'dan Hermann Marx engellemişti.[14] Babası gibi Nubar da Marx'ın, Beatty'nin ve Cowdray'in Deterding tarafından yapılan zorbalıklara boyun eğmelerine sinirleniyordu. "Deterding'den küfrü yiyince adamlarınızın hepsinin dizlerinin bağı çözülüyor," diye yazmıştı babasına. "Hizaya gelmeleri için de Deterding'den daha fazla korktukları birinin, yani sizin müdahale etmeniz gerekiyor."[15]

Gülbenkyan ve müttefikleri, bir basın kampanyası dahil olmak üzere, ellerinden gelen her şeyi yaptı. Karşı taraf da vites yükseltiyordu. Gülbenkyan'ın Paris'teki asistanı D.H. Young, Royal Dutch-Shell'in Londra bürosundan "özel bir direktör"ün "oy toplamak üzere" gönderildiğini rapor ediyor, bunun "konuyu seçimlerde aday olan politikacılarla aynı yöntemle ele aldıklarına" dair bir işaret olduğunu söylüyordu. Young, Gülbenkyan'a, *Times* gazetesinde mektuplar yayımlatmaya çalışmak ve broşürler bastırmak yerine kendine bir "propagandacı" tutmasını tavsiye etti: "HEMEN HEMEN

HİÇ KİMSE broşür okumakla uğraşmaz," diyordu, oysa "insanların sizi dinlemesini sağlar ve uygun şekilde konuşursanız başarı ihtimaliniz yüzde 95 olur."[16] Fakat Gülbenkyan ve müttefikleri en iyi ihtimalle tekliflerinin oya sunulmasını sağlayabildi. Royal Dutch-Shell'in toplantı salonunu ceplerine teminatlı hisse senetleri transfer edilen kâtiplerle tıka basa doldurursa kazanmaları mümkün olmazdı. "Kokuşmuş şirketler, sorun çıkabileceğini düşündüklerinde bu tür şeyleri sık sık yapıyorlar," diye yazmıştı Gülbenkyan.[17]

Daily Express gazetesinin "Londra'da Petrol Kavgası: Toplantının Olaylı Geçmesi Bekleniyor" başlıklı haberinde Gülbenkyan "gizemli adam" olarak tanımlanıyordu. "Daima arka planda kalan, dünya petrol piyasasında müthiş bir nüfuza sahip çok esrarengiz bir şahsiyet olarak biliniyor. Meksika Kartalları ya da Royal Dutch yükselişe ya da düşüşe geçse, borsalar 'Gülbenkyan ne yapıyor böyle?' diye soruyor." Üç buçuk saatlik "hararetli tartışmalar"dan sonra (Marcus Samuel, şerefine dil uzatıldığını iddia ediyordu) Royal Dutch-Shell oylamayı belirgin bir farkla kazandı.[18] Waley Cohen coşkuluydu: "Londra'daki olağanüstü ilişkilerimizin tarihinde herhalde bundan daha güzel bir hikâye yoktur," diyordu Lionel de Rothschild'a mektubunda. "Shell Co., VOC'a gayet hassas yaklaşarak Gülbenkyan ve ona bağlı Sovyetler'in bütün engelleme gayretlerine karşın şirketi bugünkü sağlam konumuna ulaştırdı."[19] Londra finans basını ise hissedarlarına "olabilecek en sade raporları ve en yavan hesapları" sunduğunu, ama yine de "tecrübeli petrol uzmanlarından oluşmayan" azınlık hissedarların Royal Dutch-Shell'e güvenmeyi tercih ettiğini belirterek Royal Dutch-Shell'i eleştirdi.[20] Yenilgiye uğrayan Gülbenkyan ve müttefikleri VOC yönetim kurulundan istifa etti. Birkaç ay sonra Gülbenkyan Águila'dan da istifa etti. Pearson'ların Royal Dutch-Shell'e karşı koyamamasından bıkmıştı (Pearson'ın Águila'daki hissesi Royal Dutch-Shell'inkinden fazlaydı).[21]

Royal Dutch-Shell'in güvenilir kayıtlarında belirtildiği gibi Gülbenkyan "20 yıldan uzun süre boyunca yaratıcı planlar ve yeni fırsatlar" sunmuştu. Artık 57 yaşına gelmesine karşın, kafasında hâlâ pek çok "plan" vardı. VOC anlaşmazlığı sayesinde Royal Dutch-Shell "güçlü bir düşman" kazanmıştı.[22] Sonraki yıllarda dünya basını küçük bir anlaşmazlık olarak görülebilecek bir olayı destansı bir düşmanlığa dönüştürürken, Gülbenkyan ile Deterding'in Lydia Kudo-

yarov'u elde etmek için rekabete girdiği gibi mesnetsiz bir iddiayı da bu haberlere ekledi. Gülbenkyan, Deterding'in ölen ilk karısı Katherina Neubronner'la iyi arkadaştı, fakat Gülbenkyan'ın kocasıyla olan arkadaşlığına kızdığı açıkça görülen Lydia'yla tanıştıklarına dair bir kanıt yok.[23] Lydia'nın da katkısıyla, Deterding'in giderek paranoyaklaşan zihninde ve meslektaşlarıyla olan yazışmalarında "Bolşevik hırsızlar"la "Gülbenkyan"larla eşanlamda kullandığı bir saplantıya dönüştü. Fakat Deterding'in ölümünden sonra kendisine Gülbenkyan'la ilgili sorular sorulduğunda Lydia Deterding, kocasının Gülbenkyan'dan asla bahsetmediğini söyledi.[24]

Veliaht Prens

27 yaşındaki Nubar, Royal Dutch-Shell'deki işinden yılda 3.000 sterlin (154 bin sterlin) gibi büyük bir gelir elde ediyordu ve önünde çok parlak bir kariyer vardı. Babasının desteğine güvenebileceğini bildiği için Deterding'in ara ara patlayan öfkesi karşısında, hemen hemen hiçbir meslektaşının cesaret edemeyeceği kadar dik durabiliyordu. Fakat Aralık 1925'te her şey bozuldu: Royal Dutch-Shell'in İspanya'daki operasyonlarının başına geçmesi emredilen Nubar bunu reddedince Deterding patladı ve Nubar'ı hemen oracıkta kovdu.[25]

Nubar, işverenine yazdığı veda mektubunda Deterding'in kendisini "korkunç derecede haksız" bir şekilde "kullandığı"nı söylüyordu. Daha en başında, kötü niyetle işe alındığı konusunda uyarıldığını öne sürüyordu: İddia ettiği plana göre Nubar, Royal Dutch-Shell şirketlerinin yönetim kurullarında babasının yerini alacak, sonra kovulacak ve böylece şirket her iki Gülbenkyan'dan da kurtulacaktı. "Aynı zamanda geçimimi başka yerlerden sağlamamı engellemek için de elinizden gelen her şeyi yapacağınızı söyleyerek beni tehdit ettiniz." Bu son suçlamada haklıydı. Jersey Standard'ın Avrupa yöneticisi Heinrich Riedemann, Amerika yolculuğu sırasında Nubar'ı yakından tanımış ve ona şaka yollu "Veliaht Prens" lakabını takmıştı. İşten çıkarılmasından birkaç saat sonra Nubar'a ilginç derecede yapmacık bir mektup yazdı: "Hiç olmayacak şey olup da Sir Henri'yle yollarınızı ayırırsanız Standard'da çalışamazsınız."[26]

Aslında Nubar gerçekten Ekim 1925'te Royal Dutch-Shell bünyesindeki çeşitli şirketlerin yönetim kurullarında babasının yerini

almıştı. Dolayısıyla Tampico Panuco, Geconsolideerde, Astra Romana, Jupiter ve Nafta şirketlerine de istifa mektupları gönderdi.[27] Bu durumda Deterding'in sinsice bir plan yaptığı dedikoduları doğru muydu? Yoksa kendisinin yerine oğlunun atanması, yönetim kurulu toplantılarından mümkün mertebe kaçınan Gülbenkyan'ın işine mi gelmişti? Deterding'in iddialara verdiği sert cevap bir fikir veriyor aslında: Deterding her türlü plan iddiasını reddetmenin yanı sıra bu suçlamayı dile getiren herkesi de kovmaya yemin ediyordu.[28]

Öte yandan, Nubar'ın Royal Dutch-Shell'deki yükselişinin devam ettiği dönemde, daha büyük sorumlulukları taşıyabileceğini kanıtlamak üzere yabancı bir ülkede görevlendirilmeyi kabul etmesini beklemek gayet doğaldı. İspanya'dan önce Venezuela'da bir görev gündeme gelmişti. Her iki teklifte de Kalust, Nubar'ın "günah keçisi" olarak kullanılmasından ve sağlığının bozulmasından korkmuş, gitmesine izin vermemişti.[29] Nubar, gitmeye istekli olmasına karşın babasının aksi yöndeki ısrarına karşı çıkmamıştı.

Kalust'un kuşkularını bir yana bırakırsak oğlu olmadan işlerle başa çıkamayacağı çok açık bir gerçek. Damadı Kevork, TPŞ'yle ilgili zorlu müzakerelerde danışabileceği ya da yardım alabileceği biri değildi. Elbette Kalust'un ekibinde başkaları da vardı ama daha deneyimli birilerini işe alması gerekiyordu; nitekim son derece yetenekli bir avukat ekibi kurdu ve bu ekip sonradan onun gayriresmi, fakat çok güvenilir danışmanları oldu.

Nubar'ı Deterding'in yan odasına yerleştirirken Kalust'un da kendine göre gerekçeleri vardı. Londra ve Lahey ofisleri arasındaki savaşta uçurum iyice genişlemişti ve kapanmıyordu: Waley Cohen (Londra) ile August Philips ve Frits de Kok (Lahey) her bir müdürü ayrı ayrı görevlendirmesi ve sorumluluk alanlarını belirlemesi konusunda hâlâ Deterding'i ikna etmeye çalışıyordu. Deterding, kendi otoritesine meydan okuyan bu adamlara "tek bir Papa'nın olduğunu" ve "bu Papa'nın da (kendisi olduğunu)" hatırlatmak için sürekli istifa tehdidi savuruyordu.[30] 1924'ün başlarında Gülbenkyan'a yazdığı bir dizi mektupta hem meslektaşlarına hem de genel anlamda dünyaya karşı öfke kusuyordu.

"Sana, sadece sana yazmak istiyorum," diye başlıyordu Deterding. "Patlayıp içimden dökülmek isteyenleri sana gösterebileceğini bilsem... sayfalarca ve sayfalarca yazabilirdim." Belki de ölmekte ol-

duğunu düşünüyordu. Bu büyük girdap içinde kesin olansa, Deterding'in Royal Dutch-Shell'e rehberlik eden tanrısal zekâsı ve menfaatçi meslektaşlarının, yani "insan gibi görünen aşağılık hayvanların" kıskançlıkları ve ihanetleriydi. Deterding, "kibrin cezalandırıldığı ve def edildiği" yeni bir dünya hayalini Gülbenkyan'la paylaştı; "geriye hiçbir şey kalmadığında ve yeniden başlamak için bâkir topraklar bulduğumuzda" bu yeni dünya Rusya'da kurulabilirdi. Burası "hiçbir Yahudinin ya da onların soyundan gelenlerin olmadığı yeni bir ırkı" barındıracaktı.

> Gerçekten içimde bir şeytanın olduğunu hissediyorum, yine de kendimi çok iyi ve saf görüyorum. Bu kötü bir şey olmasa gerek, değil mi Kalust? Hiç kimseden nefret etmiyorum ama çoğu kişiye acıyorum ve benden iş yapmamı istediklerinde kendimi bütünüyle veriyorum. Sadece bu satırlar bana iyi geliyor. Eskiden buhar basıncım çok yüksekti, şimdi ise emniyet vanasından ses çıkmıyor (mu?) Nubar'la epeyce konuşuyorum ve bana acıdığını gözlerinden anlıyorum, bu benim için hakikaten büyük bir ödül, çünkü benden bu kadar çok nefret edenlere karşı niyetimin iyi olduğunu biliyor.[31]

Bu mektupların uygunsuz içeriğini gören Gülbenkyan, bunları orijinal zarflarına koyup mühürledi, fakat imha etmedi. Mektuplara bakılırsa Kalust'un bir yandan Deterding'i savunurken diğer yandan da "arkadaşlığı güçlendirip insanları birbirine bağlama" politikasının başarılı olması imkânsızdı.[32]

Nubar, Frits de Kok'a yazdığı son mektupta, Gülbenkyan'ların "yanlış ata oynadıkları" konusunda Philips'in kendisini uyardığını üzüntüyle hatırladı.[33] Bahsedilen yanlış at Deterding'di. Yarışı kazanamayan Deterding üstelik binicisini de düşürmüştü. Belki de Gülbenkyan'ları jokeyden ziyade antrenör olarak görmek daha doğruydu. Kalust, Deterding'in "müthiş dehâsı"nı ve "son derece çocukça ve tehlikeli zaafları"nı bildiğini ve anladığını iddia ediyordu.[34] Dehâsını ıslah edip etkili bir liderlik için kullanmasını sağlamaya çalışmıştı. Bunun mümkün olup olmadığı tartışmaya açık bir konu. Fakat kesin olan şu ki, Gülbenkyan'lar hem büyüğü hem de küçüğü, bunu denemenin bedelini ağır ödemişti.

Bu bedel Kalust'tan ziyade Nubar için ağırdı. Bu ayrılık, Kalust'un çok değer verdiği bağımsızlığını geri kazanmasını sağladı. Royal Dutch-Shell'in iştiraki olduğuna dair söylentilerden kurtuldu. Dolayısıyla petrol üreten devletlerden çok talep gören bir petrol danışmanı oldu. Ancak bu ayrılık Nubar'ın da bağımsızlığını elinden aldı. Daha sonraki dönemlerde şöyle yazacaktı: "Sırf babama karşı vazifem olduğu için ve belki de babamdan korktuğum için beni zirveye taşıması muhtemel bağımsız bir kariyerden vazgeçtiğim hissini uzun süre içimde taşıdım." Baba oğulun arasındaki ilişkinin temelinde:

> babamın gözünün bebeği olmam ve sadece benim iyiliğimi istemesi (kendi doğrularına göre) yatıyordu. Uygulamada ise bu, babamın her şeye müdahale etmesine sabretmem anlamına geliyordu. Babama göre bu iki sebeple doğru bir yaklaşımdı: Birincisi, o benden daha yaşlı ve deneyimliydi, dolayısıyla da benim için neyin iyi olduğunu, neyi istemem gerektiğini benden daha iyi bilmesiydi; ikincisi de bizim Doğulu bir aile olmamızdı, yani ailesinin, özellikle de sevgili ve tek oğlunun hayatındaki en küçük ayrıntılara bile karışmak sadece vazifesi değil, tartışılmaz hakkıydı da.[35]

Kalust'un muhakeme gücü, oğlunun evliliği yıkıldığında ve Herminia Ekim 1925'te boşanma davası açtığında doğrulanmış oldu. "Doğulu" baba, Nubar'ın boşanma avukatına müdahale ederek gelininin 500 sterlinden bir peni fazla nafaka alamayacağını söyledi. Herminia'nın para koparma derdinde olduğunu en başından anladığını, çünkü kadının "en yakın akıl hocası"nın eski Carnarvon Kontesi Almina Dennistoun olduğunu üstü kapalı söyledi. Önceki yıl Almina ve ikinci kocası skandal yaratan bir boşanma davasının başaktörleri olmuş, dava Yüksek Mahkeme'ye gitmişti.[36]

Nubar'ın boşanma işlemleri 1926 ve 1927'de devam etti. Üstelik aynı dönemde Alexander Freeland'in genç müzikhol yıldızı karısı Doré Plowden'a (daha sonra Nubar'ın ikinci karısı oldu) açtığı boşanma davasında Nubar da davalı olarak yer aldı. Boşanma sürecinde Herminia'nın Nubar'dan kötü muamele gördüğünü iddia etmesi herhalde tüm aile için çok acı vericiydi. Nubar'ın Herminia'yla nişanlandığı sırada şuurunun yerinde olmadığına tanıklık etmek ise

Kalust, Nevarte ve Yervant için mutlaka çok zor olmuştur. Nihayet Ocak 1928'de boşanma gerçekleşti. Mahkeme masrafları 13.157 sterlin (715 bin sterlin) gibi korkunç bir rakama ulaşmıştı.[37]

Ev, Bir Yuva Değildir

Amerikalı diplomat Richard Child anılarında, basının petrol saplantısına ne kadar öfkelendiğini anlatıyor. "Yakın dönemde dünya diplomasisinin petrol kaynaklarıyla alakası, çoğunlukla sıradan vatandaşın zannettiğinden çok daha azdır," iddiasında bulunuyor. Fakat Cenova ve Lozan'da dolaşan dedikoduların belli bir cazibesinin olduğunu Child bile inkâr edemiyor. "Bazen entrika için iştahımın kabardığını hissediyor, neredeyse petrol işine girmeye hevesleniyordum. Bu iş insana önemli biri olduğunu hissettiriyor, ama neyse ki böyle bir karar vermedim."[38]

Bu dönemde Gülbenkyan şöhret oldu, ama bu şöhretin sebebi tanınan biri olması değil, gizemli biri olmasıydı. *Sunday Express* gazetesinin cemiyet haberleri muhabiri Gülbenkyan'ı Londra'daki Embassy Club'ın müdavimlerinden biri olarak tanımlıyor, "dünyanın her yerinde şöhreti kulaktan kulağa yayılan" itibarlı kişilerden biri olduğunu yazıyordu. "Gerçekte aklından neler geçtiğini bilmek isterdim; bir evi var mı, golf oynar mı ya da para kazanmak dışında başka hobisi var mı bilmek isterdim."[39]

Gülbenkyan *Express*'ten bir muhabire bu kadar çok şey anlatmayı aklının ucundan bile geçirmemesine rağmen para kazanmak dışında gerçekten bir hobisi vardı: Sanat koleksiyonu. 1920'lerin başları, koleksiyonerliğinin en aktif dönemiydi. Resim koleksiyonunun tarihsel sınırlarını genişleterek ilk 15. yüzyıl (Stefan Lochner) ve ilk empresyonist (Claude Monet) tablolarını satın aldı. Daha sonra vakfına bırakacağı tabloların yaklaşık üçte ikisi 1925'ten önce alınmıştı. Antik Mısır eserleri ve Roma mücevherlerinden oluşan küçük koleksiyonunun (53 parça) büyük bölümü de öyle.

Gülbenkyan, 1921'de Burlington Fine Arts Club'da* düzenlenen ve Firavun III. Senusret'in obsidyenden yapılmış baş heykelinin de

* Burlington Güzel Sanatlar Kulübü. (Ç.N.)

yer aldığı Antik Mısır eserleri sergisinden etkilenmiş görünüyordu. Ertesi yıl hem bu heykel hem de din adamı William MacGregor'ın koleksiyonundaki diğer eserler açıkartırmaya çıktığında, Gülbenkyan ünlü eski Mısır uzmanı Howard Carter'ı kendi adına müzayedeye gönderdi. Carter daha sonra Kahire'de benzer parçaların (bronz kedi heykeli ve altından yapılmış mumya maskesi de dahil olmak üzere) peşine düştü.[40] Gülbenkyan 1924'te de 15. yüzyıl sanatçılarından Antonio Pisanello'nun yaptığı bir dizi madalyonu satın aldı.

Uzmanı olduğunu öne sürdüğü Yunan sikkeleri koleksiyonunu da genişletti. 14 yaşındayken babası Sarkis'in kendisini nasıl sınadığını anlatmayı severdi: Okulda başarılı olduğu için Sarkis ona 50 kuruş vermiş, karşılığında neler alacağını görmek için İstanbul'da bir çarşıya göndermişti. Genç Kalust, Kyzikos'ta* bulunmuş altın-gümüş alaşımı iki sikkeyle eve dönmüştü. Hikâyeye göre Sarkis, sikkelerin gerçek değerini anlayamamış, oğlunu azarlamıştı.[41] Bir sikke koleksiyoncusu olarak Gülbenkyan en çok MÖ 5. yüzyıldaki Sicilya sikkelerinin "sade" tarzını severdi. British Museum küratörlerinden daima tavsiyeler alır, bunun karşılığında müzeye eserler almak için düzenli olarak maddi yardım istenirdi (ve alınırdı). "Daima telaşlı adımlarla ama kendisi asla telaş etmeden... cebinde dikkatle sarılmış yarım düzine sikkeyle" "Bay G." cumartesi öğleden sonraları Madalyon Odası'nın düzenli bir ziyaretçisiydi.[42]

Gülbenkyan aynı zamanda Joseph Duveen, Otto Gutekunst, Arthur Ruck ve iki dünya savaşı arasındaki dönemin diğer ileri gelen sanat simsarları için de zor bir müşteriydi. "Dost işi fiyatlar", özel koşullar ve bilhassa da satın aldığı sanat eserlerini iade etmesi durumunda parasının tamamını (komisyon dahil) geri alma teminatı isterdi. Üzerindeki iş yükü nedeniyle Londra'nın dışındaki koleksiyonları incelemeye pek vakit bulamamasına karşın, bu hazineleri başka koleksiyonerler kaptığında simsarlarını suçlardı. Simsarlar kısmen sonra daha büyük anlaşmalar yapma umuduyla (sürekli ertelenirdi), kısmen de Gülbenkyan'ın başka zengin müşteriler getirmesi nedeniyle bu muameleyi sineye çekerdi. Hepsinden önemlisi, bu simsarların hepsi Meksika Kartalı'na ve diğer petrol hisselerine yatırım yapmıştı ve ne zaman alacakları, satacakları ve tutacakları

* Erdek yakınlarındaki Antik Yunan şehri. (Ç.N.)

konusunda Gülbenkyan'dan tavsiyeler alıyordu. Gülbenkyan 1920'de Duveen'e yazdığı mektupta, verdiği yatırım tavsiyesini dinlediği için ne kadar kâr ettiğini kuruşu kuruşuna bildiğini yazıyordu. Bunun karşılığında da "değeri giderek artan ve ne olursa olsun her baktığında büyük bir keyifle 'bu Joe'dan' diyebileceği, çok önemli bir sanat eseri" bekliyordu. Mektubun sonunda her şeyi basitçe tekrarlıyordu: "Hisselerini tut ve bana çok güzel bir şey bul."[43]

Objelerden oluşmuş "haremi"ni kapalı tutup kimseyle paylaşmak istemeyen bir "Doğulu" olarak yansıtılmasına karşın, aslında Gülbenkyan aldığı yeni eserleri bizzat inceleme ihtiyacı duymadan simsarlara bırakır, müzelere ödünç verir, hatta depoya kaldırıp yıllarca yanlarına uğramazdı.[44] Nihayet 1922'de koleksiyonları için uygun bir ortam oluşturmak üzere Rodolphe Kann'ın Paris otelini satın aldı; bu küçük saray, Zafer Takı'ndan Seine Nehri'ne doğru uzanan Iéna Bulvarı'nın ortalarında bir köşe binaydı. Aslında bir Gülbenkyan, 1900'lerde aralarında Osmanlı Yahudisi Camondo ailesi de dahil olmak üzere bankacı ve tüccarların yerleştiği Monceau Parkı civarındaki saraylardan birinde muhtemelen kendini daha rahat hissederdi. Gülbenkyan'ın 18. yüzyıl Fransız biblolarına duyduğu tutkuyu paylaşan, zevklerinin kalıcı kanıtları olarak "müze evler" oluşturan, özellikle Nissim de Camondo Müzesi ve Jacquemart-André Müzesi, zenginler için, Monceau Parkı'nın 18. yüzyıldan kalma süslü binaları biçilmiş kaftandı.

Öte yandan Kann'ın Iéna Bulvarı 51 numaradaki sarayı, 1897'de Paul-Ernest Sanson tarafından Fransız neoklasik üslupta inşa edilmişti. Gülbenkyan, bu üslubu çok beğenmesine karşın, binanın içini yıktırıp çelik kirişlerle neredeyse tamamen yeniden yaptırmayı tercih etti ve bu işlem 1923'ten 1927'ye dört yıl sürdü. Bu iş için de Mewès ile Davis'in İngiliz-Fransız karması mimari uygulamalarını tercih etti. Fazlasıyla talepkâr bir müşteri olan Gülbenkyan planları titizlikle inceledi ve başka sanatçı ve tasarımcılardan da hizmet aldı; örneğin üst kattaki olağanüstü ebeveyn banyosunu Edgar Brandt ve arkadaşı Lalique tasarladı. Kenneth Clark'ın hatırladığı kadarıyla Gülbenkyan "Paris'teki bütün güzel merdivenleri biliyordu" ve Iéna Bulvarı'ndaki evde bu konuya özel bir önem verdi.[45]

Son derece mütevazı ana kapıdan eve girmeye çalışanları derhal bir kapı görevlisi karşılıyordu. Antreye iki farklı merdivenden çıkıla-

biliyordu: Bunlardan biri önemli ziyaretçiler içindi, diğeri ise daha az önemli ziyaretçileri bekleme odasına yönlendiriyordu. Giriş katında Gülbenkyan'ın çalışma odası, sekreter ve arşiv odaları, iş görüşmelerinin yapıldığı küçük ve yuvarlak bir salon bulunuyordu. Evdeki merdivenler ve antreler heykel sergilemek için mükemmeldi ve sonraki yıllarda Houdon'un insan boyutundaki *Apollo* ve *Diana* heykellerine ev sahipliği yapacaktı. Ön kapı sahanlığında bekleyenler ise Rodin'in *Calais Burjuvaları* heykel serisindeki yenilmiş ama onurlu *Jean d'Aire*'in* acısını paylaşabiliyordu.

Kütüphane, yemek salonu, büyük salon ve daha kuytuda kalan iki küçük salonun (biri firavuniniciri ağacında yapılmış panellerle, diğeri Beauvais'nin duvar halılarıyla kaplı) bulunduğu birinci kata uzanan zarif kıvrımlı mermer merdivenleri çıkmak çok az kişiye nasip oluyordu. Yemek salonunu, Gülbenkyan'ın 1920'de aldığı, ağaçların altında *putto*'ları** eğlenirken resmeden 16. yüzyıl Mantova[46] duvar halıları süslüyordu. Bu odada hafif bir Rönesans sarayı esintisi olmakla birlikte genel görüntüsü fazlasıyla XV. Louis tarzıydı. Gülbenkyan'ın modern ve İslam sanatı eserleri özenle sergileniyordu; kütüphane gibi daha az dikkat çeken noktalar (Edward Burne-Jones'un *Mirror of Venus* [Venüs'ün Aynası] tablosunun hemen altındaki vitrinde Lalique'in koleksiyonu) ve hususi merdivenin duvarları İznik çinileriyle süslenmişti. Gülbenkyan'ın koleksiyonundaki Antik Mısır eserlerinin bulunduğu "Asur Odası"ndan, ağırlıklı olarak Largillière ve Canaletto'nun 18. yüzyıl tablolarıyla süslenmiş, tavan aydınlatmalı, büyük resim galerisine geçiliyordu.

Kalust, zemin kattan üçüncü kattaki özel odalarına çıkmak için asansör yaptırmıştı. Bu kattaki yatak odası (tek kişilik yataklı), çalışma odası ve Lalique imzalı Art Deco*** banyo; kafesli paneller ve çitler sayesinde dışarıdan görülmeyi imkânsız hale getiren, gözlerden ta-

* 15. yüzyılda İngiltere ile Fransa arasında çıkan Yüz Yıl Savaşları sırasında, Fransa'daki Calais şehrinin ileri gelenlerinden altı kişi, İngiltere Kralı III. Edward'a haber göndererek halkın açlıktan öldüğünü, şehrin etrafındaki kuşatmayı kaldırırsa kendilerini esir olarak alabileceğini söylemiştir. Auguste Rodin, *Calais Burjuvaları* heykel serisini bu fedakârlığın anısına yapmıştır. *Jean d'Aire* de bu serideki en bilinen ve dikkat çekici figürdür. (Ç.N.)

** (İt.) Kanatlı erkek çocuk figürleri. (Ç.N.)

*** Art Nouveau sanat akımına tepki olarak 1925'te Paris'te doğmuş sanat akımı. Özellikle düz ve keskin hatlar, geometrik şekiller, aydınlık renkler öne çıkar. (Ç.N.)

mamen uzak bir terasa tepeden bakıyordu. Banyonun ortasında bir su pompası, hortum ve basınçölçer duruyordu: Evin efendisi duvarın içine gömülmüş gümüş varaklı bir oyukta çıplak halde ayakta dururken uşağı da bu hortumla su püskürtüyordu. Yıkanmak söz konusu olduğunda Kalust ve oğlu aynı fikirdeydi: Uşakların karşısında utanmaya hiç gerek yoktu.[47]

Evin en üst katında Kalust dışında, sadece bu katta kendine ait bir odası ve kiler dolabı bulunan uşağı ve terasın ucundaki kuşhanede yaşayan egzotik kuşlar uyuyabilirdi. Bu kuş koleksiyonunda bir de sabahları attığı çığlıklarla komşuları rahatsız eden tavus kuşu vardı (sonunda Jardin des Plantes Botanik Bahçesi'ne gönderildi.)[48] Nevarte, Rita, Kevork ve Nubar'ın odaları ikinci kattaydı. Bu odalarda nispeten daha çok bir ev havası olmasına karşın, aile üyeleri bir müzede yaşıyormuş gibi hissetmekten sürekli şikâyetçiydi. Eğer burası bir müzeyse, müdürü de çoğunlukla dışarıdaydı. Evde yemek yemekle, çalışmakla ve banyo yapmakla birlikte, Gülbenkyan yine de Ritz'deki odasında uyumayı tercih ediyor, yemeğini burada yiyor, zevkine göre seçilip kendisine sunulan genç kadınlarla büyük bir gizlilik içinde sevişebiliyordu. Yemeklerini Iéna Bulvarı'nda yediğinde bile, yemekte yalnız kalabilmesi için Kalust'un yemeğini aile sofraya oturduktan bir-iki saat sonra servis etmeleri konusunda hizmetçilere kesin talimatlar verilmişti.

Gülbenkyan'ın detaycılığı dekorasyonla sınırlı değildi. Uşaklar, binadaki üç farklı bodrum katından birinde büyüleyici bir çark cümbüşü gibi çalışıyordu. Bodrum katlarda garaj, jeneratör (bina elektrikle ısıtılıyordu), bir tanesi sadece Nevarte'nin kürkleri için ayrılmış olan kasa odaları ve raflara iyice ıslanmış kumaşların asıldığı, geniş fayanslarla kaplı odalar vardı; bu fayanslı odalar eski bir serinletme ve nemlendirme yöntemiydi. Yani bir anlamda binanın bodrumu da kendi çapında üst katlar kadar "sanatsal"dı.[49] Iéna Bulvarı 51 numara, bütün rafine zevkine karşın, bilerek ve isteyerek fazlasıyla teknikti. Gülbenkyan evini Kenneth Clark'a, "Bir savaş gemisi gibi yapıldı," diye tarif ediyordu.[50]

Iéna Bulvarı 51 numarayı ailesinin rahatı için mi bu kadar teknik özellikle donattığı tartışılır. Burası İdeal Ev'di, bir yuva değil. Gözle görünmeyen ama zarifçe soğutulmuş havasından duvardaki sanat eserlerine kadar bütün ev, başka bir yerde yaşayan bir adam tarafın-

dan dikkatlice düşünülmüştü. İnce elenip sık dokunmuş düzenlemeler, güzellikler arasında geçecek mükemmel bir hayat vaat ediyordu; Gülbenkyan'ın, belki de çok az iz bırakmış birkaç "teselli ve rahatlama" ânı haricinde, huzursuz yapısı nedeniyle asla erişemediği bir şeydi bu.[51]

Iéna Bulvarı 51 numara ve içindekiler üzerinde düşünmek başkalarının moralini bozabilecekken zorlu dönemlerde Gülbenkyan'ı yeniden canlandırdı. Yaptıkları işi Nubar'ın da kendi perspektifinden görebilmesini sağlamak amacıyla bu heyecanın bir kısmını oğluna geçirmeye çalıştı:

> İşine ruhunu daha fazla katacağına, üstelik bunu mecbur olduğun için ya da ben istediğim için yapmayacağına inanıyorum; işini sevmiyorsan sevmeyi öğren. Hayattaki her şey irade gücüne bağlıdır ve bu sayede olayları başka bir açıdan görmeye başlarsın. Birbirimizi tamamladığımızdan ve benim tecrübem sayesinde her türlü girişimde birlikte bir düzen kuracağımızdan eminim; şeref ve dürüstlüğün saygı görmediği bağlantılardan kurtulduğumuz için bu olanlara ileride şükredeceğiz. Herkesin bizden nefret ettiğini ve dünyanın hiçbir yerinde sevilmediğimizi söylemen beni güldürdü. Böyle şeylere kapılmamalısın; böyle hissettiğin anda mantığını devreye al ve kendini geçici bir ânın kölesi olmaktan kurtar.[52]

Lane'e benzer şeyler yazmasının üzerinden geçen çok yoğun sekiz yıl içinde Gülbenkyan'ın hayatında çok şey değişmişti. Lane ölmüştü. Gülbenkyan ile Deterding'in arası bozulmuştu. Fakat Gülbenkyan'ın "irade gücü" her zamanki kadar güçlüydü ve mirasyedi olsa da artık sevdiği oğluna yeni bir inançla bağlanmıştı. "Herkesin nefret ettiği" ikili artık, işe girmek isteyen herkese karşı yüzde 5 haklarını savunuyordu.

— ON BİR —

SAVAŞMAK YA DA SEVİŞMEK, 1926-1928

Deterding'den kopmak Gülbenkyan'ı ortada bırakmıştı. Deterding ona olan düşmanlığını iyice kafasına takmış, herkesi seçim yapmak zorunda bırakmıştı: Ya Deterding ya Gülbenkyan. Amerikalılar ve onların "açık kapı"sını TPŞ'ye dahil etmenin yolları aranırken Deterding herkesin "yoluna devam edip Bay Gülbenkyan yokmuş gibi davranması"na karar verdi.[1] Doğu Texas, Oklahoma ve Venezuela'da yeni petrol yataklarının keşfedilmesiyle uluslararası petrol piyasalarının iyice doyması, Gülbenkyan için durumu daha da zorlaştırdı. Bu Meksika ve Romanya'daki üretimde yaşanan düşüşü ve Sovyet kontrolündeki petrolü pazara sunmak üzere uzun vadeli bir düzenleme yapma konusunda uzun süredir devam eden başarısızlığı fazlasıyla telafi ediyordu.

Piyasanın doymasıyla birlikte Anglo-Persian, Royal Dutch-Shell ve Jersey Standard kartelleşmeye başladı. Tankerle petrol nakliyesinde zarara neden olan rekabeti sonlandırmak, ham petrol fiyatlarına bir taban sınır getirmek ve rekabeti başka yöntemlerle sınırlandırmak için "kısa mesafe" sevkıyat programları oluşturdular, pazar kotaları için "mevcut durum" anlaşmaları yaptılar ve ortak pazarlama şirketleri kurdular.[2] Bütün bu düzenlemelerin merkezinde, Deterding'in Eylül 1928'de Teagle ve Cadman'i (Anglo-Persian'ın yeni başkanı)

davet ettiği İskoçya kalesinin adıyla anılan Achnacarry Anlaşması yatıyordu. Teagle'ın Avrupa'daki bir numaralı adamı olan Heinrich Riedemann'ın ifadesiyle, "Amerika Birleşik Devletleri dışındaki bütün işlerimizde rotamız giderek Deterding'inkiyle paralel hale geliyor."[3] Bu, Riedemann'ın Nubar'a, Royal Dutch-Shell'den atılması durumunda Jersey Standard'da neden ona asla iş verilmeyeceğini söylemesini açıklıyor. TPŞ'nin kendisinden çok daha güçlü ortakları birbirine bu kadar yakınlaşmışken, Kalust yüzde 5'lik payını nasıl koruyabilirdi? Korumayı başarsa bile, ortakların TPŞ'yi geliştirmek yerine, mevcut imtiyazın üstüne oturmasını nasıl önleyebilirdi?

Nubar, "Herkes bizden nefret ediyor," derken durumun sadece olumsuz yanlarını görüyor, Kalust ise hor görülseler bile bağımsız olmanın getirdiği fırsatları fark ediyordu. Royal Dutch-Shell'le olan bağlantılardan kurtulduklarına göre, Gülbenkyan'ın uzun yıllara dayanan deneyimi artık Fransızların, Rusların ve Perslilerin (tercihen kendilerine artık İranlılar diyorlar) hizmetindeydi ve hepsi de haklı olarak büyük şirketler tarafından kullanılmaktan kaygılanıyordu. Petrol sanayisinde ilgi ile ihlali birbirinden ayırt etmek zor olabiliyordu. Gülbenkyan şu tespitini dile getirmeyi seviyordu: "Petrolcüler kedi gibidir; onları dinlerken savaşıyorlar mı yoksa sevişiyorlar mı anlayamazsınız."[4]

Mimar ve Toprak Sahibi

Gülbenkyan başta isteksiz de olsa, Lozan Konferansı'ndan sonra Amerikalılara "evinde" yer açması gerektiğini anladı. Fakat bu durumda feragat maddesi de dahil olmak üzere, Amerikalıların TPŞ'nin kurallarına uyması gerekecekti. Bu madde TPŞ hissedarlarına, eski Osmanlı İmparatorluğu sınırları dahilinde TPŞ haricinde bir şirket üzerinden petrol aramasını yasaklıyordu. Amerikalıların açık kapı politikası ve rekabet karşıtı uygulamaları yasaklayan kanunlarıyla böylesine kısıtlayıcı bir madde nasıl uzlaştırılacaktı? ABD Dışişleri Bakanlığı çok tartışılan bu açık kapı meselesinin uygulamada nasıl olacağını çözmek için çok uğraştı. Yakındoğu Bölümü'nden Allen Dulles, "ekonomik ya da siyasi gerekliliklerin söz konusu olduğu durumlar" varken "[Dışişleri] Bakanlığı'[ın] tekelci girişimlere

her durumda nasıl bu kadar katı bir şekilde yaklaşabildiğini" merak ediyordu.[5]

Sonunda Dışişleri Bakanı Charles Hughes, ABD hükümetinin TPŞ'nin kurulma yöntemini resmen onaylamamakla birlikte, Amerikan şirketlerinin TPŞ'ye katılımını engellemeyeceğini açıkladı.[6] Amerikan şirketlerinin TPŞ'ye katılımını yöneten Near East Development Company* adına, Jersey Standard'ın liderliğinde TPŞ'yle resmî müzakereler artık başlayabilirdi. Çifte vergilendirmeyi önlemek için Amerikalılar, TPŞ'nin olabildiğince az kâr etmesini istiyordu. Kâr değil, ham petrol peşindeydiler. TPŞ'deki diğer gruplar buna makul yaklaştı ama Gülbenkyan'ın petrol depolamak, işlemek ya da satmak için gerekli araçları yoktu. TPŞ'nin bağımsız, entegre bir petrol şirketine dönüşmesini ve yüzde 5 hissesi üzerinden kâr payı alabilmeyi istiyordu. Farklı vizyonların bu şekildeki çatışmasına, herkesin düşündüğünden çok daha uzun bir sürede, dört yıl sonra çözüm bulunabildi (Kırmızı Hat Anlaşması).

Temmuz 1924'te Jersey Standard'ın başkanı Walter Teagle sorunu tartışmak üzere Gülbenkyan'la bir araya geldi. Allen Dulles'a yazdığı raporda Gülbenkyan'ı şöyle tasvir ediyordu:

> Son derece yetkin ve becerikli bir petrolcü, Shell'deki en büyük bağımsız hissedar, İngiliz vatandaşlığı almış bir Ermeni ve büyük servetiyle meşhur, herhalde birkaç milyon sterlin... Bay Gülbenkyan bir petrolcü olmadığını, petrol ticareti yapmak istemediğini, meselenin uluslararası tarafıyla ilgilenmediğini, sadece kişisel ticari menfaatleri ve kârıyla ilgilendiğini Bay Teagle'a açıkça ifade etti. Diğer pay sahiplerinin belirli koşulları kabul etmemesi durumunda, azınlık hissedar olarak şirketin önerilen koşullarda işletilmesini kabul edemeyeceğini söyledi. Azınlık hissedar olarak İngiliz hukuku çerçevesinde bazı haklarının olduğunu belirtti; avukatının söylediğine göre, bu haklar çerçevesinde, Türk Petrol Şirketi'nin kâr dışında bir amaçla veya petrol üreten diğer şirketlerin izlediği standart yoldan farklı yollarla faa-

* Yakındoğu İnşaat Şirketi. (Ç.N.)

liyet göstermesine yönelik talimatların olması durumunda mahkemeye başvurabileceğini ifade etti; yani Türk Petrol Şirketi'nin petrol üretmesi, bu petrolü kıyı şeritlerine ya da rafinerilere göndermesi, işlemesi ve pazarlaması gerektiğini söyledi.

Ortaklar TPŞ'yi kâr etmeyen bir yapı olarak işletmek istiyorsa, yüzde 5'lik hissesinin değerini ödemeleri, kendisini yönetim kuruluna almaları ve ton başına bir şilin imtiyaz ücreti vermeleri gerektiğini söyledi. Gülbenkyan bir işletme mimarıydı: "Evi inşa etmişti..." Diğer dört ortak şu anda "kendisinin inşa ettiği evde" olsa da ancak onun koşullarını kabul ederlerse "burada yaşayabilirdi."

Teagle bu benzetmeyi tek cümleyle özetliyordu: "Paramı ödemezseniz gösterinizi mahvederim."[7] Üç gün süren görüşmelerden Teagle eli boş döndü ama Gülbenkyan'ın, kendisine söylenenden çok daha çetin ceviz olduğunu anlamıştı. "Duruma tamamıyla hâkim olduğu bir konumdaydı." Teagle, TPŞ'deki ortaklarını, bu sıkıntılı gerçeği Amerikalılardan gizlemeye çalışmakla suçladı. Gülbenkyan meselesi hâlâ çözülmemişken nasıl olur da TPŞ bir imtiyaz için görüşmek üzere Bağdat'a temsilci göndermeyi düşünebilirdi?[8] Diğer ortaklar da muhtemelen aynı fikirdeydi ama "Amerika Grubu'nun TPŞ'deki meselede bu kadar ustalıkla hareketsiz kalmasının" da eleştirdikleri bu konudan farklı olmadığını düşünüyorlardı.[9] Amerika bu işte var mıydı yok muydu?

Avukatlar Londra'da birbirleriyle inatlaşırken ve dünyanın önde gelen petrol şirketlerinin liderleri birbirlerini mektup, bilgi notu, telgraf ve telefon bombardımanına tutarken, Irak'taki TPŞ jeologları keşif kuyuları açıyordu. En çok ümit vaat eden alanlardan biri, Kerkük yakınlarında bulunan ve doğal petrol sızıntıları nedeniyle Baba Gurgur (Ateş Baba) olarak adlandırılan yerdi. 14 Ekim 1927 günü sabaha karşı üçte sondaj ekibi 463 metre derinlikte, ciddi bir basınç altında bulunan bir petrol tabakasıyla karşılaştı. Fışkıran petrol çevredeki vadiyi kapladı ve bir haftadan uzun süreyle günde 90 bin varil "tatlı" (düşük sülfürlü) petrol kontrolsüzce aktı. Oluşan gaz bulutu nedeniyle iki Amerikalı ve üç Iraklı işçi boğularak öldü.[10] TPŞ dünyanın en büyük petrol yatağını keşfetmişti.

Gülbenkyan Düğümü

Savaştan hemen sonraki yıllarda Gülbenkyan, TPŞ'de eskiden Deutsche Bank'a ait olan yüzde 25 hisse üzerinde hak iddia etme konusunda Fransızlara danışmanlık yapmıştı. Bu hisseleri almak üzere Fransa'da bir şirket kurmuştu. Poincaré ise 1924'te bu hisseleri ayrı bir kuruluşa vermiş, böylece Compagnie Française des Pétroles* (CFP, bugünkü adıyla Total) doğmuştu. Fransa'daki güçlü rafineri lobisini sakinleştirmek için CFP'nin faaliyet alanı petrol çıkarmakla sınırlandırılmıştı: İşleme ve pazarlama faaliyetleri yapması yasaktı. Poincaré CFP'yi, Romanya petrolünde ciddi pay sahibi olan Fransız Omnium Şirketi'nde yetişen Ernest Mercier'ye emanet etmişti.

Yabancı gözlemciler CFP'nin Fransa Dışişleri Bakanlığı'na (Quai d'Orsay) bağlı bir vasıta olduğunu düşünüyordu. Aslında Fransa'nın petrol politikası hem Dışişleri ve Maliye bakanlıkları arasında (rakip bankacılık gruplarıyla ilişkileri vardı) hem de köklü yerel rafinerilerin karteliyle rakip, entegre petrol şirketleri arasında "kesintisiz bir çekişme"ydi ve hep böyle kalacaktı.[11] Fransa devletinin 1928'de CFP'nin yüzde 25 hissesini almasına karşın, hisselerin kalanı çeşitli Fransız bankaları, rafineriler ve petrol şirketleri arasında paylaştırılmıştı. (SEP'in bile hissesi vardı.) CFP, Irak ve Kuzey Afrika'ya odaklanırken rakibi olan "milli şampiyon" Pétrofina, İran ve Rusya petrolünün peşindeydi. 1925'te Comité Générale aux Essences et Pétroles'ün** yerini alan devlet kurumu Office Nationale des Combustibles Liquides*** (ONCL) ise bu iki şirketin birbirinin yoluna çıkmaması için uğraşıyordu. Gülbenkyan hem ONCL'nin başındaki Louis Pineau hem de Pétrofina'nın başkanı Léon Wenger'yle iyi ilişkiler içindeydi. Mercier'ye o kadar yakın değildi.[12]

Kasım 1924'te CFP 40 bin hisse karşılığında 8.924 sterlin (460 bin sterlin) ödeyerek nihayet TPŞ yönetim kuruluna girdi. Amerikalılar gibi Fransızlar da başta Gülbenkyan'ın onların sorunu olmadığını iddia etti ama sonunda onunla nasıl uzlaşılacağına dair tartışmaların içine çekilmekten kurtulamadılar. CFP Ocak 1925'te yüzde 25'lik pa-

* Fransız Petrol Şirketi. (Ç.N.)

** Benzin ve Petrol Genel Kurulu. (Ç.N.)

*** Milli Akaryakıt Kurumu. (Ç.N.)

yını yüzde 23,75'e düşürüp Gülbenkyan'a yüzde 1,25 pay vermeye razı olduğunu TŞP'ye bildirdi. Diğer üç grup da aynı şeyi yaparsa, toplam yüzde 5'e ulaşacaktı. Fakat CFP, Gülbenkyan'ın yüzde 5'inin sadece hayatta olduğu süreyle kısıtlı olması konusunda ısrarcıydı.[13] TPŞ Genel Müdürü Henry Nichols "Gülbenkyan düğümü" olarak adlandırdığı meselenin o kadar da kolay çözülemeyeceğini açıkladı. Gülbenkyan'ın yüzde 5'inin 1914 Dışişleri Anlaşması uyarınca sadece hayatta olduğu süreyle kısıtlanmasına karşın, 1919'da bunun kalıcı bir pay olmasına karar verilmişti.

Görüldüğü kadarıyla tek çare TPŞ'yi tasfiye edip Gülbenkyan olmadan tekrar kurmaktı. Fakat Nichols'ın da vurguladığı gibi şirketi tekrar kurmak, zamanı geri almak anlamına gelmiyordu. Yenilenmiş, Gülbenkyan'dan arındırılmış bir TPŞ çok daha zorlu bir ortamda müzakere etmek zorundaydı.

> San Remo döneminde Irak hükümeti diye bir şey yoktu ve manda yönetimi, istediği vaadi verme hakkının olduğuna inanıyordu. Bugün ise tam yetkili bir Irak hükümetiyle karşı karşıyayız ve tasfiye yoluna gidersek 1914 tarihli sadrazam mektubunu yırtıp atmış oluruz; tüm müktesep haklarımız yerle bir olur ve kendimizi Irak'a yeniden tanıtıp bir imtiyaz için yalvarmak zorunda kalırız.[14]

Ülkedeki petrolü olabildiğince çabuk işlenebilir hale getirmek Kral Faysal'ın lehineydi. TPŞ ile Irak devleti arasında 1925'te imzalanan imtiyaz anlaşmasında, TPŞ'nin iki yıl içinde sondaja başlayacağı taahhüt ediliyordu. 1920 San Remo Anlaşması'nda izin verilen yüzde 20 "yerel katılım"dan bahsetmiyordu. Diğer bir deyişle Iraklılar Gülbenkyan'ın evindeki altıncı kiracı olmayacaktı: İşletme payı alacaklar ama hisse almayacaklardı.[15] Verilen tek taviz ise Faysal'ı değil, açık kapı politikasını memnun etmeyi hedefliyordu. Musul ve Bağdat şehirlerinin tamamı için tek bir imtiyaz verilmeyecek TPŞ her biri yaklaşık 21 kilometrekarelik 24 arazi seçecek kalan arazileri de başkalarına bırakacaktı.

Irak'taki geçici hükümetin yerine, seçilmişlerden oluşan bir Millet Meclisi'ne karşı sorumlu, tüm şartları haiz bir hükümetin kurulmasına yönelik Teşkilat Kanunu'nun uygulanması 1925 yılı başları-

na kadar defalarca ertelenmişti. TPŞ'yle imtiyaz sözleşmesinin bu kanun yürürlüğe girmeden önce, geçici hükümetle imzalanması çok önemliydi, çünkü bu sayede Meclis oldubittiye getirilebilirdi. Bu nedenle Teagle, Mercier'ye gönderdiği mesajda, Gülbenkyan'ın TPŞ'nin ürettiği her ton petrol başına bir şilin imtiyaz ücreti (değer kaybı riskini önlemek için altın cinsinden ödenmek üzere) talebinin aşırı olduğunu kabul etmekle birlikte, mevcut durumda hızlı olmak gerektiğini belirtti.[16] Irak Meclisi toplandıktan sonra, tüm imtiyaz anlaşmaları ve (İran Meclisi'nde olanlar emsal kabul edilirse) rakip petrol şirketlerinin delegelere verdiği büyük rüşvetler de dahil olmak üzere her şey detaylı incelenecekti.

Görüldüğü kadarıyla Mart 1925'te Mercier, Gülbenkyan'ı "Anlaşma Başlıkları" olarak bilinen koşulların değiştirilmiş bir versiyonuna ikna etti: TPŞ küçük bir kârla çalışacak, tüm ortaklarına petrol temin edecek, sistemdeki gruplar Gülbenkyan'ın yüzde 5'i karşılığında ya bir derin deniz limanında petrol cinsinden ya da üretilen petrolün her tonu için bir şilin imtiyaz ücreti üzerinden ödeme yapacaktı. Gülbenkyan yüzde 5 hissesine düşen yatırımı yapacak, böylece boru hatları, rafineri ve benzeri tesislerin masraflarına katılacaktı. Ayrıca TPŞ yönetim kuruluna başkan aday gösterme hakkına sahip olacaktı. Mercier anlaşmaya varıldığını bildirdiğinde Nichols, Cannes'daydı.

Fakat bu koşullar Amerikalı gruba iletildiğinde, Gülbenkyan'ın Irak'taki 24 nokta dışında TPŞ tarafından üretilen petrolden bir şilin imtiyaz ücreti almasına Teagle karşı çıktı. Gülbenkyan ise 1914 tarihli Dışişleri Anlaşması'nda, TPŞ'nin faaliyet alanının "Osmanlı İmparatorluğu'nun Asya'daki toprakları" şeklinde belirtildiğini söyleyerek ısrarcı oldu. Mart 1914'te tam olarak imparatorluğun sınırlarını kimse bilmiyordu ama Arap yarımadasındaki büyük alanları, petrolün belki olduğu belki de olmadığı geniş bölgeleri kapsadığına kuşku yoktu. Gülbenkyan'ın açgözlülük yaptığına ikna olan CFP, onsuz yola devam etmek üzere hazırlık yapılması konusunda diğer gruplarla uzlaşmaya vardı.

Dolayısıyla Nichols'a yeni bir dizi geçici anlaşma taslağı hazırlaması ve bunların temmuzda bir ültimatomla birlikte Gülbenkyan'a iletilmesi talimatı verildi. İmtiyaz bölgesi meselesi dışında, müzakerelerdeki taraflar bu aşamada birbirine çok yakındı, bu yüzden ne-

den anlaşmaya varamadıklarını anlamak zor.[17] Bunu yapmak yerine, CFP'nin martta önerdiği ufak tefek tavizlerden vazgeçtiler. Gülbenkyan da Anlaşma Başlıklarını imzalamayı reddetti ve avukatlarına mahkeme evraklarını hazırlama talimatı verdi.

TPŞ'deki gruplar şaşkındı. 17 Temmuz 1925'te Gülbenkyan olmadan yola devam etme kararı vermiş olmalarına rağmen kararsızlardı ve gizli müzakereler ağustos ayında devam etti. Bu kez Socony'nin baş hukuk müşaviri Montagu Piesse, Gülbenkyan'la birebir görüşmeye gönüllü oldu. Müzakereler bir döngü halinde ilerliyordu. Önce gruplardan birinin temsilcisi Gülbenkyan'la uzun tartışmalar sonucunda ümit vaat eden bazı koşulları gündeme getiriyordu. Fakat iki tarafın da kabul ettiği bu koşulları okuyan diğer gruplar hata aramaya başlıyor, bu yeni düzenlemenin ardında nasıl bir komplo olabileceği hakkında kendi içlerinde fikir yürütüyorlardı. Bu girişimden sorumlu olan grup uygun bir dille uyarılıyor, verilen tavizler tırpanlanıyor ve Gülbenkyan'a eskisi kadar cömert olmayan koşullar sunuluyordu. Bir süre daha devam eden müzakerelerin ardından Gülbenkyan'a ültimatom veriliyor, o da bu noktada TPŞ'deki grupların bu blöfünü görüyordu.

Müzakereler resmî olarak sonlanırken bununla birlikte sinirleri bozulan grup temsilcileri de yeniden sağlıklarına kavuşmaları için Fransız meyhanelerine gönderiliyordu. Geride kalanlar ise olayları kendi gözlerinden ülkelerinin Dışişleri Bakanlıklarına aktarmaya ve diplomatik destek almaya çalışıyorlardı. Dulles Kasım 1924'te "Amerikalı Grup ile Türk Petrol Şirketi arasındaki müzakereler kritik bir noktaya geldi (gerçi o kadar çok kritik noktadan geçildi ki, mevcut bilgiyi ne kadar ciddiye almamız gerektiğini anlamak zor)" diye yazmıştı.[18] Fransa ve İngiltere Dışişleri Bakanlıkları da aynı derecede bıkkındı. Nihayetinde diğer gruplardan birinin bir başka temsilcisi Gülbenkyan'la görüşmeye gönüllü olacak ve sonra her şey yeniden başlayacaktı.

1924'ten itibaren TPŞ müzakereleri bu şekilde sürdü gitti, ta ki 31 Temmuz 1928'in ilk saatlerinde Kırmızı Hat Anlaşması imzalanana kadar. Belki de Gülbenkyan'ın hatası, TPŞ'deki ortaklarının attığı her adımın arkasında "kendisini ezmeye" yönelik bir komplo olduğunu düşünmesiydi. Elbette TPŞ'nin hatası da müzakerelerin çok uzun sürmesini karşılıklı güvensizliğe ya da söz konusu meselelerin

çok karmaşık olmasına değil, Gülbenkyan'ın inatçılığına bağlamasıydı. Gülbenkyan bir petrol şirketi değil, bir birey olduğu için tabii ki onunla yapılan müzakerelerde daima farklı zorluklar yaşanacaktı.

Dışişleri Anlaşması (1924'te) kamuoyuna açıklanınca, *Economist* anlaşmada Gülbenkyan'dan ve yüzde 5 hissesinden bahsedilmesinin tuhaflığına dikkat çekti. O dönem ve sonrasında birçoğu gibi *Economist* de Gülbenkyan'ın bu payı TPŞ'yi kurmasına karşı bir ödül olarak aldığını düşünüyordu, şahsi yatırım için değil:

> Diğer hissedarların faydası adına, bu arabuluculuğun bedelinin sonsuza kadar bir şilin olmayacağı umuluyor. Fakat şirkete katılım için rekabet bu kadar yoğunken Türk Petrol Şirketi'nde yüzde 5'lik bu payın devamına izin vermek de tuhaf olurdu.[19]

Gülbenkyan, yüzde 5 payını elinde tutmak üzere nihayet Aralık 1927'de Kanada'ya kayıtlı Participations and Investmentst* (Pandi) şirketini kurdu. Pandi'ye daha sonra benzer isimlerde 15 paravan şirket daha katılacaktı. Bunlardan biri olan Participations and Exploitations** (Partex) bugün de tamamı Gülbenkyan Vakfı'na ait bir şirket olarak petrol çıkarmaya devam ediyor.

Müzakere Taktikleri

Gülbenkyan müzakerelerdeki konumunun sabit ahlak ilkelerine dayandığı ve tutarlı olduğu konusunda ısrarcıydı. Bu ilkeleri çok ciddiye aldığını biliyoruz, çünkü en yakınlarına da sürekli bunlar hakkında vaaz veriyordu: 1890'larda Nevarte'ye, 1920'lerde Nubar'a ve sonrasında da torunu Mikhael'e. Bu ilkeler etik açıdan sağlam olmanın yanı sıra "sağlıklı"ydı ve kamuyu olduğu kadar özel sektörü de kapsıyor, ticari çıkarları olduğu kadar kişinin bedenini de koruyordu. Aşırı yememek ya da içmemek bu ilkelerden biriydi. Fakat Kalust bunun dışında "ilkeler" demekle neyi kastettiğini asla tam olarak an-

* Katılım ve Yatırım. (Ç.N.)

** Katılım ve İşletme. (Ç.N.)

latmıyordu; önemli olan, etrafındaki hiç kimse bunlara uymasa bile kişinin kendisinin uymasıydı.

Gülbenkyan birlikte çalıştığı kişilerle ilişkilerinde de yazılı olmayan ahlak kurallarına saygı gösterir, yani İngiltere Kralı Edward döneminde Londra borsacılarının kullandığı argodan kaçınırdı. Churchill'in 1914'te Parlamento'da Royal Dutch-Shell'i kötülemesi "şık" değildi (bu kelimeyi tırnak içinde kullanıyordu) ve Gülbenkyan bunu Churchill'in kardeşine söylemişti.[20] İnsanın arkadaşlarının kârlı işleri kendilerine saklayıp Gülbenkyan'a "bir lokma bile koklatmamaları" da "şık" değildi. "Dayanışmanın getirdiği tatminden hoşlanırım, kişisel maddiyatçılığın egoistçe sevgisinden değil," demişti bir meslektaşına.[21] Yine de petrol işinde maddiyatçılığın beklenen bir şey olduğunun da farkındaydı: "Petrolcülerin, incelikli duyguların insanları olduğu söylenemez."[22] Bu insanların ahlaki kusurları Gülbenkyan'ın içindeki "filozofu" açığa çıkardı ve bu dünyadan bıkmış pozuna memnuniyetle büründü.

"Filozof"un dinginliği ile vizyonerin tutkusu arasındaki gerilim de Gülbenkyan'ın TPŞ'de kendine biçtiği rolü şekillendirdi. Kimi zaman Fransızların şirkete girişinden şikâyet ediyor, sonra da Amerikalıların "evinin mimarisi"ni bozduğunu söylüyordu. Kimi zaman ise böyle bir uluslararası ortaklık için bu aracı tasarlamasını sağlayan öngörüsünün ve bilgeliğinin anlaşılmasını; bir Anglo-Persian yöneticisinin ifadesiyle, "daima başkalarının da katılımını istemesinin ve küçük bir şeyde büyük pay sahibi olmak yerine, büyük bir şeyde küçük pay sahibi olmayı seçmesi"nin takdir edilmesini bekliyordu.[23]

Gülbenkyan 1923'te Riedemann'a, petrol müzakerelerinde 40 yıllık deneyimi olduğunu söylemişti – gülünç bir iddiaydı bu (20 yıl demek daha doğru olurdu.)[24] TPŞ'deki rolü biraz da anlatılanlar yüzünden büyüdü. 1914 tarihli sadrazam mektubunun alınmasında rolü çok küçüktü. Dışişleri Anlaşması'nda hemen hemen kimsenin dikkatini çekmemişti. Fransızları ve Amerikalıları TPŞ'ye katılmaya tabii ki teşvik etmişti, ama bunun için davete gerek var mıydı? Anglo-Persian kendi içinde hikâyenin bu şekilde anlatılmasına karşı çıkıyordu ama tarih kitaplarına olaylar Gülbenkyan'ın anlattığı şekliyle girdi.[25]

Mükemmel bir ilişki ağı sayesinde Gülbenkyan kendi isteklerini kimseye duyurmadan, gizlice dile getirdi. İngiltere Dışişleri Bakanlığı'nda, savaştan önce Dışişleri Bakanı Edward Grey'in özel kalemi

olan Sir William Tyrrell, Gülbenkyan'ın gözü kulağıydı. 1925'te müsteşar olan Tyrrell, bakanlıktaki en üst düzey memurdu ve İngiltere'nin istihbarat servisleriyle iletişimden sorumluydu.[26] Cadman ile Gülbenkyan arasında yarı resmî aracılık yaptı.[27] Gülbenkyan'ın Fransa Dışişleri Bakanlığı'ndan Philip Berthelot ve ONCL'den Louis Pineau ile olan yakınlığı, CFP'ye de danışmanlık yapmasını sağladı. Pineau, Mercier'ye (Royal Dutch-Shell ve TPŞ'nin geçersiz olduğunu iddia ettikleri) Dışişleri Anlaşması'nın "Fransa'nın Ortadoğu'daki çıkarlarını temsil eden ve tümüyle savunulması gereken en temel belgelerden biri" olduğunu söyledi. Berthelot da yine Mercier'ye aynı "Fransız tezi"ni tekrarladı.[28]

CFP'nin Şubat 1927'de TPŞ, Royal Dutch-Shell ve Anglo-Persian'a dava açması büyük ölçüde Gülbenkyan'ın fikriydi ve dolayısıyla CFP'nin davası, Dışişleri Anlaşması'nın geçerli olduğu, CFP ve Gülbenkyan'ın da (her ne kadar imzalamamış olsalar da) bu anlaşmaya taraf olduğu iddialarına dayanıyordu. Gülbenkyan, TPŞ'nin kuruluşuyla ilgili belgeleri CFP'nin Londra'daki avukatı Lesli Burgin'e verdi; bu belgeler dava için hayati önem taşıyacaktı. Deterding'in 1914 tarihli mektuplarını bulup çıkardı; bu mektuplar, itirazlarının tam aksine o dönemde Deterding'in Dışişleri Anlaşması'nı tıpkı Fransızların 1927'de yorumladığı gibi yorumladığını kanıtlıyordu.[29]

Gülbenkyan ayrıca *Morning Post* gazetesinin etkili başyazarı Howell Gwynne'den de yararlandı. Bu ilişkinin tam mahiyeti net değil ama, 1925-1928 arasındaki gizli yazışmaları sosyal ilişkiden daha derin, Sovyet Rusya'ya karşı izlenen politikaya yönelik ortak bir ilgiye dayalı bir ilişki olabileceğini düşündürüyor. Emperyalist, sıkı muhafazakâr ve Yahudi karşıtı bir isim olan Gwynne, gazeteciliği sadece olayları aktarmak değil, etkilemek için bir araç olarak da görüyordu. 1923'te Gwynne, Gülbenkyan'ın arkadaşı William Tyrrell'le birlikte Stanley Baldwin başbakanlığındaki İngiliz hükümetini Fransa'yla resmî bir ittifaka girmeye ikna etmek üzere bir plan yapmış, bu sıra dışı plan aracılığıyla da Poincaré'yle gizlice işbirliği yaparak Dışişleri Bakanı Curzon'un ayağını kaydırmışlardı.[30] Gülbenkyan'ın petrol sanayisinin "psikoloji"si ve "entrika"ları hakkındaki derin bilgileri, Gwynne'in işin iç yüzünü öğrenme iştahını kabartmış, aynı zamanda emperyal vicdanını yaralamıştı.[31] Gülbenkyan'ın Anglo-Persian ve Royal Dutch-Shell'in elinde eziyet çekmesi, Gwynne'in, ülkesinin itibarı (özellikle Rusya'nın gözünde) daha

fazla zarar görmeden bu petrol baronlarını yola getirmenin vakti geldiğine dair inancını pekiştirdi.

Gwynne, Gülbenkyan'la yazışmalarında "devlet petrolü kontrol edemezse, petrol devleti kontrol edecek" ifadesini tekrarlıyordu.[32] Gülbenkyan adına Dışişleri Bakanı Austen Chamberlain, İçişleri Bakanı William Joynson-Hicks ve diğer yetkililere yönelik lobi faaliyetleri yaptı. Bu müdahalesi sayesinde, Lord Inverforth ve Lord Beaverbrook'un Musul imtiyazını TPŞ'nin elinden almak için Türkler, Amerikalılar ve Paribas'la olan gizli anlaşma girişimleri engellendi.[33] Gwynne ayrıca Rusya'ya petrol ambargosu için de lobi yaptı. "Bana soracak olursanız Bolşevizme misilleme yapmak için Bolşeviklere saldırmadan önce, ahlakın bozulması, entrikalar ve vicdansızlık nedeniyle ülkemizdeki sistemde tam bir tutarsızlığa yol açan çok sayıda istismara karşı bir misilleme yapmaya çalışmak gerekir," diyordu Gülbenkyan.[34] Bir anlamda Gwynne ve Gülbenkyan, bir tür ahlaki yeniden silahlanmayı savunuyordu.

Gwynne nüfuzlu biriydi ama Gülbenkyan'a yazdığı mektupların tonu daha ziyade kendini beğenmiş bir hayalperest izlenimi veriyordu ve Gülbenkyan aslında böyle insanlardan uzak dururdu. Bu ikilinin şifreli göndermelerle bahsettikleri gizemli planın arkasında ne olduğu hâlâ bilinmiyor. Bu plan Gülbenkyan tarafından "başarılı olursa... İngiliz hükümetince desteklenecek", başarısız olursa da "kişisel bir başarısızlık olacak" anlayışıyla uygulanacaktı. Gwynne'in *Morning Post*'ta Gülbenkyan hakkında bazı olumlu haberler yayımlatmasına rağmen Inverforth'a ve Royal Dutch-Shell'e tüm güçleriyle saldırma söylemleri hiçbir zaman gerçekleşmedi.[35]

Gülbenkyan, böyle gizli torpillerin yanı sıra, Tyrell ya da Gwynne gibi avukatların ve aracıların olmadığı, sürekli ve birebir müzakerelerin değerinin de farkındaydı. 1924 ile 1928 arasında Walter Teagle, Ernest Mercier, John Cadman (iki kez) ve Montagu Piesse'in (yine iki kez) her biriyle ayrı ayrı günler süren görüşmeler yaptı. Hepsinden daha yaşlı olmasına karşın, gördüğümüz kadarıyla takatinde bir sorun yoktu. Hatta güne erken başlamayı tercih ediyordu: Cadman günlüğüne öfkeyle şöyle yazmıştı: "Gülbenkyan ben daha yataktan kalkmadan ziyaretime geliyordu."[36]

Bu yoğun müzakerelerde tam olarak ne yaşandığını bilmiyoruz. Anlaşıldığı kadarıyla Gülbenkyan'ın talebi üzerine iki taraf da detay-

lı not tutmamış. Belki de Gülbenkyan fırsattan istifade ahlaki ilkelerle ilgili iddialarını tekrar anlatıyor, kusursuz hafızasındaki örnekleri kullanarak karşı tarafın şık olmayan tabiatını gözler önüne seriyordu. Tartışmaların genel yapısı ayrıca Gülbenkyan'ı net cümleler ve sayılar üzerinden konuşur duruma da düşürmüyordu. Bu gibi detayların daha sonra avukatlar tarafından halledilebileceğine karar verilmişti. Önemli olan, Gülbenkyan ile muhatabının birbirlerinin gözünün içine bakıp büyük resmi görebilmeleriydi. Rahatlamak için çocuklarının ev masraflarını gözden geçirmeyi seven, işyerindeki sloganı "kontrol, kontrol, kontrol" olan bir adam için bu zoraki bir tavırdı. Taraflardan birinin ya da ötekinin zayıf ânına ya da hakikaten kafasının karıştığı bir âna denk gelip kabul edilmiş koşulları detaylı bir şekilde kesinleştirme zamanı geldiğinde tabii ki sorunlar çıkıyordu.

Sonuç ne olursa olsun Gülbenkyan, eşitlik ve adalet üstüne kurduğu pozisyonunu zedelemeye yönelik girişimler olduğunda, sabırlı tabiatıyla karşısındakini daima büyüleyip etkilemeyi başarıyordu. Asla ve asla Deterding ya da Waley Cohen'in alışkanlık haline getirdiği gibi bir öfkeye kapılmıyordu. Fakat Deterding ve Waley Cohen de Gülbenkyan'ı çok uzun zamandır tanıyorlardı ve sık sık onunla yüz yüze muhatap olmuşlardı. Diğerleri için ise baba Gülbenkyan'la birebir görüşmek nadir yaşanabilecek bir olaydı: Nubar'a ve Kalust'un avukatlarına alışkınlardı.

"Şark" köken, münzevilik ve çevresini kuşatan söylentiler Gülbenkyan'a bir gizem havası katmıştı. Fakat onunla bizzat tanışınca, Gülbenkyan'ın oldukça farklı biri olduğu ortaya çıkıyordu. Fiziksel olarak tahmin edilenden daha kısa ve daha zayıftı. École de Louvre mezunu genç bir kadın olan Marcelle Chanet, Gülbenkyan'ın Iéna Bulvarı 51 numaradaki sanat koleksiyonunun kurulumu için geçici olarak işe alınmış, sonra da burada küratör olarak çalışmaya devam etmişti. Chanet daha sonra ilk izlenimlerini şöyle anlattı:

> Yüzündeki en çarpıcı özellik, şekli son derece belirgin, kalın kaşlarıyla çevrelenmiş olağanüstü gözleriydi. İçinizin ta derinlerine işleyen bakışı unutulmazdı. Bu orta boylu adam çevresine öyle büyük bir güç, öyle büyük bir manyetik kuvvet yayıyordu ki özel biri olduğunu, hükmetmek için doğmuş biri olduğunu hemen anlıyordunuz.[37]

Gülbenkyan'ın manyetik etki yaratan havası özellikle Piesse üzerinde etkili oldu. Nubar babasına yazdığı bir mektupta şunları söylüyordu: "[Piesse] Teagle'a, sizinle muhatap olurken aslında gerçek bir devlet adamı gibi hareket eden, gerçekten büyük bir şahsiyetle muhatap olacağını ısrarla vurguladı."[38] Piesse, Mercier'ye de benzer şeyler yazmıştı:

> Bence durumu böylesine açık fikirlilikle karşıladığı ve yukarıda bahsettiğim isteği yerine getirmek üzere büyük bir fedakârlık olarak gördüğü bir adımı attığı için takdiri fazlasıyla hak ediyor. Bay Gülbenkyan'la müzakerelerim çok dostane bir havada geçti, ikimiz de gruplar ile onun arasındaki belli başlı noktaları çözmek için çok çaba gösterdik ve bence bunu başardık. Bu mektubu yazma sebebim, bu bilgileri Fransız Grubu'yla da kayda geçirmek istememdir.[39]

Mercier ve CFP ise bu mektubu, Piesse ile Gülbenkyan'ın CFP'yi haklarından mahrum bırakmak için gizlice işbirliği yaptıklarının bir kanıtı olarak değerlendirdi. CFP'den Louis Tronchère, "Güya G. ve Piesse bu komedinin nasıl sonlanacağını çok önceden kararlaştırmamış gibi!" diye yazıyordu. "Güya kuralları bizzat G. belirlememiş gibi!"[40] Bu tarz kuşkular, TPŞ'deki grupların Gülbenkyan'ın karşısına ortak bir cephe halinde çıkmasını zorlaştırıyordu. CFP, Gülbenkyan'ın Amerikalılarla, İngilizler de Fransızlarla işbirliği yaptığını düşünüyordu.

Gülbenkyan'ın birebir görüşmelerdeki ikna kabiliyeti gizli kapaklı lobi faaliyetleri ve bu planlı müzakerelerde çok faydalı oluyordu. Ne yazık ki onunla yalnız görüşenlere nasıl yaklaştığını gösteren hemen hemen hiçbir kayıt yok. Bu konuda Gülbenkyan'la pek çok deneyimi olan eski meslektaşı Georg Spies'in 1926'da yayımlattığı anıları bazı ipuçları veriyor:

> Gülbenkyan'la tanıştığımda piyasada nispeten küçük bir aktördü. Konstantinopolis'ten Londra'ya bir ya da iki yıl önce, cebinde 10 bin sterlinle gelmiş, halı ve başka Türk mallarının satışını yapıyordu. Önde gelen bir Ermeni aileye mensuptu; iyi bir eğitimi ve derin bir sanat anlayışını zekâ,

kibar tavırlar, Doğu'ya özgü hinlikle birleştirmişti. Ne zaman şu ya da bu kartelin faydalarını anlatacak olsa, bu işi öylesine incelikle ve sevimli bir şekilde yapardı ki, bir Doğu tabiriyle, deveyi iğne deliğinden geçirirdi.[41]

Fakat Gülbenkyan toplu oturumlarda başarılı değildi. Londra'daki dört yıllık müzakere sürecinde düzenlenen sayısız toplantıya katılım konusunda oğlu Nubar'a, damadı Kevork'a, Ademov'a ve paranın satın alabileceği en iyi avukatlara güveniyordu. Sir William McLintock'un yanı sıra dava vekili Wilfred Greene ve Sir John Simon'dan hizmet alıyordu. Sir John Simon'ın Şubat 1927'de bildirdiği görüş, Gülbenkyan'ın Dışişleri Anlaşması'na taraf olduğu (NBT tarafından temsil edildiği) ve bu anlaşmanın, feragat maddesi (ortakların Kırmızı Hat içinde kalan bölgede bulunan petrolü bağımsız olarak kullanamayacağına ilişkin madde) dahil olmak üzere, tüm taraflar için hâlâ bağlayıcı olduğu yönündeydi.[42] Greene, karşı tarafın Gülbenkyan'ı dahil etmeden geçici bir anlaşma imzalaması durumunda kendilerinin hukuken güçlü konumda olacaklarını doğruladı.[43]

Elbette Simon'ın eski ortağı Sir Douglas Hogg da aynı fikirdeydi: "Hissedarların çoğunluğunun, ellerindeki gücü başkalarına karşı avantaj elde etmek için şirketin zararına olacak şekilde kullanmaları, azınlık hissedarlar aleyhine yolsuzluk olarak kabul edilir ve mahkeme bunu önlemek için müdahale eder." Geçici anlaşma TPŞ'nin kârını normal koşullarda imkânsız bir seviyeye düşürmek üzere tasarlandığı için gerçekten de "şirketin zararı"na olacaktı. Aslında Hogg 1926'da artık Gülbenkyan için çalışmıyordu. Ama dostlukları devam etmişti ve bu çok işe yarayan bir dostluktu: Hogg artık başsavcıydı.[44]

Fakat hukuki görüş almak ve seçkin hukukçuların nabzını yoklamak, mahkemeye başvurmakla bir değildi. Gülbenkyan hukuk danışmanları ve avukatları sayesinde karşı tarafla arasına mesafe koyabileceğini, resmen iletişimde olmadığı taraflara mesaj gönderebileceğini ve gerçekten gerekli olduğunda mahkeme emirleri ve tedbir kararlarıyla gözdağı verebileceğini biliyordu. Duruşmalar başladıktan sonra bile savunma için verilen süreler fayda sağlayacak şekilde kullanılabilirdi. CFP'nin TPŞ ve ortakları aleyhine açtığı davanın kabulü, Gülbenkyan'ın katkısıyla uzun zaman sürüncemede kaldı ve son gün Kırmızı Hat Anlaşması imzalandı; bu da daha fazla erte-

leme yapmamaya yemin etmiş olan Londra Yüksek Mahkemesi'nden Hâkim Astbury'yi hayal kırıklığına uğrattı.

Fakat işle ilgili sorunların halka açık duruşmalarda tartışılması, aleniyet meselesini de beraberinde getirdi. VOC deneyimine rağmen Gülbenkyan tanınmaktan hâlâ hoşlanmıyordu. Bir tarafta CFP ve Gülbenkyan'ın, diğer tarafta Amerikalılar, Royal Dutch-Shell ve Anglo-Persian'ın olduğu bir davada ise aleniyet ikinci tarafın aleyhine oldu. Olayın mahkemeye taşınması durumunda Fransızların İngiltere Dışişleri Bakanlığı'nı da işin içine çekeceğini biliyordu, bu nedenle Cadman'ı uzlaşmaya zorladı.[45] CFP ve Gülbenkyan mazlumdu, karşı taraftaki "tröstler" ise rekabete aykırı uygulamalarıyla meşhurdu. Gülbenkyan, olayın mahkemeye taşınması durumunda "sert bir darbe indirmek", "olabildiğince çok pisliği ortaya dökmek", "böylece, kaybetsek bile (bunları yapacaklarını reddederlerse) gelecekte bir şey yapmaya kalkarlarsa, iki elimizin yakalarında olmasını sağlamak" gerektiğine inanıyordu.[46]

ABD'de Jersey Standard ve Socony gibi şirketler, Kongre'nin büyük desteğini alan yerel bağımsız üreticilerin yoğun muhalefetiyle karşı karşıyaydı. Gülbenkyan, avukatlarından Louis Levy'yi New York'a gönderip Teagle'a ültimatomunu bildirdi: Ya Teagle bir gemiye binip Londra'ya gelerek müzakere edecek ya da Levy "Senato'da öylesine büyük bir diplomatik karışıklık yaratacak ki Teagle'ın canına okunacak."[47]

1928 Kırmızı Hat Anlaşması'yla Gülbenkyan, TPŞ'yi bağımsız, entegre bir petrol şirketine dönüştürme hayallerinden vazgeçti. Şirket bunun yerine, hissedarlarına en ucuz petrolü sunan, İngiltere'deki vergilerden kaçmak için olabilecek en düşük kârı elde eden bir şekilde yönetilecekti. Gülbenkyan bu önemli taviz dışında iyi bir sonuç aldı. Payının yaşadığı süre boyunca mı, yoksa daimi şekilde mi geçerli olduğu konusundaki kuşkular ortadan kalktı. Yüzde 5'lik payıyla TPŞ'nin sondaj, boru hatlarının dizilmesi ve diğer maliyetlere katkıda bulunacaktı. CFP de onun yüzde 5'lik ham petrolünü alıp karşılığında tarafsız bir uzmanın belirleyeceği, Gülbenkyan'ı paranın değer kaybına karşı koruyabilecek tutarda ödeme yapacaktı. TPŞ Irak'taki bölgelerinden herhangi birini dışarıdan bir şirkete kiralarsa, Gülbenkyan bu kârdan da yüzde 5 alacaktı.

Kırmızı Hat'ı olabildiğince geniş çizen Fransızların sayesinde, TPŞ ortaklarından herhangi birinin Irak dışında imtiyaz alması du-

rumunda da Gülbenkyan riskleri ve kârı paylaşacaktı. Fransızlar ve Amerikalılar Kırmızı Hat Anlaşması'nı imzalamakla, Gülbenkyan'ın 1912'de getirdiği ve hem Anglo-Persian hem de Royal Dutch-Shell'in 1914 Dışişleri Anlaşması'yla kabul ettiği feragat ilkesine uymayı kabul ediyordu. Bu ilke uyarınca, Kuveyt ve İran hariç (1914'te Osmanlı İmparatorluğu sınırları içinde olmadıkları için Kırmızı Hat'ın dışında kalıyorlardı) bütün Ortadoğu'da "Türk Petrol Şirketi dışında... ham petrol üretimi ya da imalatında doğrudan veya dolaylı olarak yer almayacak"lardı. 1928'de TPŞ'nin büyük ortaklarından hiçbiri Hicaz Krallığı (bugünkü Suudi Arabistan) veya Basra Körfezi'nde petrol olabileceğini düşünmüyordu. Buralardan büyük miktarda petrol çıkacağından kuşkulanmış olsalardı, herhalde 1928 Anlaşması'nı imzalamazlardı. Dünya petrol piyasası doymuş olsaydı da imzalamazlardı. Gülbenkyan'ın TPŞ'de azınlık hissedar olarak ayakta kalabilmesinde, uyguladığı müzakere taktikleri kadar, zamanlamanın iyi ve kendisinin talihli olması da rol oynadı.

Tahran'daki Adamımız

Dört yıl süren Kırmızı Hat sıkıntısında Gülbenkyan'ın pek de ikna edici olmayan iddialarından biri, İngiltere'deki Milli Vergi Dairesi'nin, TPC'nin kârından alacağı payın gasp edilmemesi için savaş verdiğiydi.[48] Oysa tabii ki Gülbenkyan vergiler yüksek olduğu için İngiltere'de yaşamıyordu. İngiltere İçişleri Bakanlığı'ndan birileri, Gülbenkyan'ın uzun süredir ülke dışında olduğunu 1928'de fark etmiş ve İngiliz vatandaşlığını iptal etmeyi düşünmüştü. Gülbenkyan, Paris'teki İran Elçiliği'nde yarı diplomatik konumda olmasına karşın İran pasaportuna sahip değildi. Eski Osmanlı pasaportunu kaybetmişti ve 1919'da aldığı Ermeni pasaportu ise büyük olasılıkla tanınmayacaktı. Dolayısıyla İçişleri Bakanlığı vatandaşlığını iptal ederse, Gülbenkyan vatansız kalacaktı.

Hiçbir ülkenin tabiyetinde olmamak Gülbenkyan için çok uygun olsa da bu seyahat etmeyi zorlaştıracaktı. Neyse ki İçişleri Bakanlığı, Dışişleri Bakanlığı'na danıştı ve böyle bir adımın muhtemel olumsuz etkilerini öğrendi. Dışişleri Müsteşarı Lancelot Oliphant, "küstürülmüş" bir Gülbenkyan'ın "farklı yollarla, büyük olasılıkla

da Dışişleri Bakanlığı yoluyla... kendine ait olanı geri alacağı"nı öngörüyordu. Tyrrell de içişleri bakanına gönderdiği mesajda lafı hiç dolandırmıyordu: "Bay Gülbenkyan'ı küstürmek ticari, hatta siyasi çıkarlarımız açısından çok zararlı olacaktır."[49]

Gülbenkyan'ın faaliyetleri sadece TPŞ ve Irak'la sınırlı olsaydı, onu küstürmenin bedeli göze alınabilirdi. Farkı yaratan Rusya'yla olan bağlantılarıydı. Anglo-Persian, malum sebeplerle İran'la ilişkileri korumak zorundaydı. Şirketin başkanı John Cadman, İçişleri Bakanlığı'nın Kalust'un İngiliz vatandaşlığına dokunmaması gerektiğini söyleyenler arasına katıldı. Cadman büyük olasılıkla İsa Han (İran'ın petrol yetkilisi), Timurtaş (başbakan), Serdar Assad (Bahtiyari aşiretinin lideri) ve diğer İranlıların, özellikle de Anglo-Persian'ın kendilerine imtiyaz ücretlerini doğru ödeyip ödemediğini kontrol etmesi için Gülbenkyan'a danıştığını biliyordu.[50] Şah Rıza, 1932'de Anglo-Persian'ın imtiyazını iptal ettiğinde Gülbenkyan yine dürüst simsar rolünü üstlendi.[51] Cadman, Nubar'ın Londra'daki İran Büyükelçiliği'ne ticari ataşe olarak atanmasını önerdi. Böylece Nubar, babasının 1920'den beri Paris'te üstlendiği konumun bir benzerine ulaşmanın keyfini yaşadı. İsmi, Londra'daki kordiplomatik "sosyal" listesine eklendi, fakat resmî listeye konmadı.

Nubar'ın İran vatandaşlığı alması ve ataşe olarak göreve başlaması, babasının İran'ın kuzeyindeki petrol imtiyazlarını güvenceye almaya ve Rusya'yla işbirliğini geliştirmeye yönelik yeni girişiminin bir parçasıydı. İmtiyaz üzerinde önce Anglo-Persian, sonra da Amerikan şirketi Sinclair hak iddia etmiş, ama ikisi de bunu becerememişti. 1925'te Şah Rıza'nın tahta geçmesiyle Kaçar Hanedanı yerini Pehlevi Hanedanı'na bırakmıştı. Fakat Gülbenkyan'ın Paris Büyükelçiliği'ndeki patronu Prens Samad bu değişimi pek de önemsemiyor, büyükelçiliğin "hâlâ eski şahın portreleri ve vesairesiyle dolu olmasına izin vermekle yeni rejimin pek de hoşuna gitmeyecek" şekilde "büyük bir aptallık yapıyor"du.[52] Gülbenkyan zamanın gereklerine uyarak yeni tahta çıkan Şehinşah'a* bir çift Purdey av tüfeği ve Louis Vuitton valizler, aslında bir İran şahının gerçekten işine yarayabilecek taç giyme hediyeleri gönderdi.[53]

* Şahların şahı; İran hükümdarlarına verilen isim. (Ç.N.)

Şahın değişmesine karşın genel siyasi durum neredeyse aynı kaldı. Gülbenkyan, "Orada kimi zaman en tepeye çıkıp kimi zaman da Bolşevizm ve diğer hareketler nedeniyle hapse düşen dostlarımız var," diye yazıyordu. Tahran'da da bakanlar Fransa'daki kadar sık değişiyordu, ama Şah Rıza'nın İran'ında gözden düşmek çok tehlikeli olabilirdi. Hatta bazen yurtdışında diplomatik görevli olan İranlı "dostlar", bakanlık yapmak için çağırıldıkları İran'a dönmeyi reddediyordu. Gülbenkyan, "Bu işe girmeye karar verdiğimizde bunlar bildiğimiz faktörlerdi," diyerek olaya mantıklı yaklaşıyordu.[54] Samad'a ve diğer diplomatlara "posta masrafları" için ödemeler yapmanın yanı sıra, Gülbenkyan Londra'daki büyükelçiliğin tamir masraflarını karşıladı. Barış zamanında bazı vergilerden muafiyet, savaş zamanında koruma sağlayan diplomatik statü karşılığında bunlar küçük bedellerdi. Kalust'un gösteriş budalalığı ve sonradan görmelik olarak değerlendirdiği diğer faydalardan ise Nubar büyük zevk alıyordu: Saray kıyafetleri giyme hakkı (daha önce aldığı *Légion d'Honneur* Nişanı'yla birlikte), resmî davetlere katılmak ve arabanın plakasına eklenen "CD" (kordiplomatik) ibaresi.[55]

"Gûlbanyan" (Farsça Gülbenkyan), 1900'lerin başlarında ek iş olarak İran halıları ve antik eserlerin ticaretini yapmakla birlikte, İran'a hiç gitmemişti ve bu ülkedeki bağlantıları yeniden kurmak zordu. Anne tarafından akrabası olan Gülbenkyan'ların İran kökenli olduğu söyleniyordu. Gülbenkyan, Londra'daki İran Büyükelçisi Ermeni Hovhannes Han Massehyan'la 1917'den beri yakın ilişki içindeydi.[56] 1846'da doğan Massehyan, Kaçar Hanedanı'na çevirmen, diplomatik elçi ve danışman olarak hizmet vermişti. 1925'te ilk Pehlevi şahı olan Rıza'nın taç giyme töreni için Tahran'a giderek Gülbenkyan'ın hediyelerini sundu. Şah kibarca, "Ermeniler daima her alanda yeteneklerini kanıtlamışlardır," dedi. "Zeki ve enerjik bir ulus; onları çok beğeniyorum."[57] Bunlar güzel şeylerdi ama şahın etkili Kraliyet Bakanı Timurtaş, Gülbenkyan'ın büyük planını uygulayacak mıydı?

— ON İKİ —

BÜYÜK PLAN, 1928-1930

Türk Petrol Şirketi'ni entegre bir petrol şirketine dönüştürmeyi başaramayan Gülbenkyan, tabii ki TPŞ'deki azınlık hissesini savunmaktan hiç vazgeçmeden, her şeye yeniden başladı. "Büyük plan"ı, parçaları birleştirerek yeni bir petrol devi yaratmaktı. İran'ın kuzeyi, Rusya, Amerika Birleşik Devletleri ve Venezuela'da petrol yataklarının satın alınması ve geliştirilmesi için finansman sağlamak üzere uzman yatırım bankalarından oluşan uluslararası bir ağ oluşturuldu. Planın Fransızların diplomatik desteğinden faydalanmasına karşın, tek başına hiçbir ülkenin çıkarının gündeme gelmemesi amaçlanıyordu. Gülbenkyan'ın kısaca "International Corporation"* olarak bilinen bu karteli, "her türlü siyasi izden, yani İngilizlerin, Fransızların ya da başka herhangi bir hükümetin etkisinden azade" olacaktı.[1] Sistemin kilit taşı ise Sovyet petrolüydü: Gülbenkyan'ın planına göre Rusya'ya, petrol masasına oturup dünya piyasalarından pay almak için müzakerelere katılması teklif edilecekti. Onun yardımıyla Rusya; Anglo-Persian, Royal Dutch-Shell ve Jersey Standard gibi büyük şirketlerin birbirlerini kandırmak için kullandıkları, hor görülen bir yabancı olmak yerine, bu şirketlerin bir ortağı olarak dünya petrol karteline katılabilirdi.

* Uluslararası Şirket. (Ç.N.)

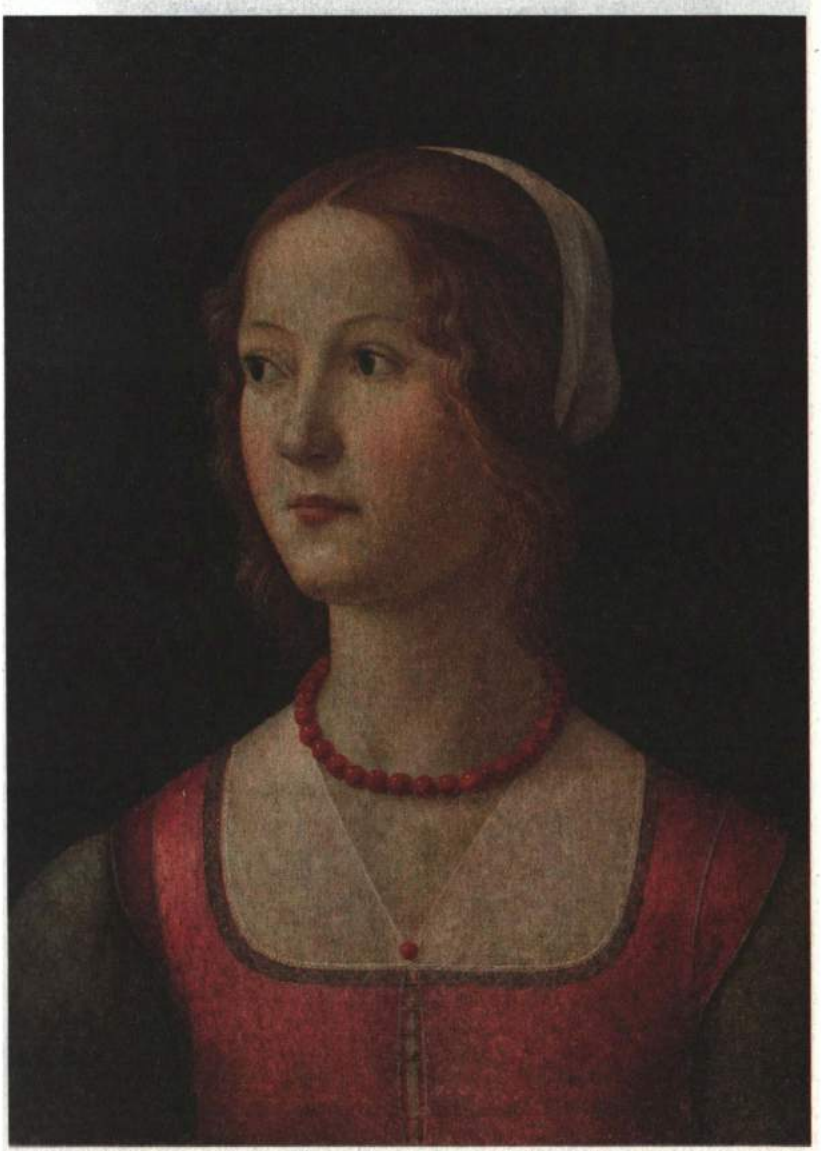
"Büyük plan"da Gülbenkyan'ın en büyük yardımcısı, VOC'un idaresine ilişkin tartışmalarda dürüst bir simsar olarak yer almaya çalışan madencilik devi Chester Beatty'ydi. Beatty'nin azınlık hissedarların "kahraman şampiyonu ve savunucusu" olarak yaptıkları Gülbenkyan'ı etkilemişti. Elyazmaları hakkındaki bilgisi de öyle. Beatty Londra'da işe metroyla gidiyordu ve tıpkı Gülbenkyan gibi yemeklerini daima yalnız yemesiyle dikkat çekiyordu. Haziran 1924'te Beatty'ye bir teşekkür mektubu yazan Gülbenkyan, günün birinde "bir araya gelerek kendilerine ait büyük bir şey kurma" ümidini paylaştı.[2] Büyük plan, bunu yapabilmek için bir fırsat sunuyordu.

İkili, Lenin'in Yeni Ekonomi Politikası kapsamında 1925'te yabancılara verilen en önemli iki imtiyazın kontrolünü almakla işe başladı: Sırasıyla Urallardan ve Sibirya'nın Büyük Okyanus kıyısından altın, gümüş ve başka madenler çıkaran Lena Goldfields ve Tetiuhe Mining Corporation. Lena ve Tetiuhe, Sovyet para birimi ve ihracat kısıtlamaları, yerel parti yöneticilerinin kışkırtıcı propagandası ve Rus olmayan personele yönelik saldırılar nedeniyle büyük zorluk yaşıyorlardı. Öte yandan, Londra ve Paris'te Sovyetler Birliği'ne ilişkin kamuoyu ve resmî dış politika da aynı derece ciddi sorunlara yol açıyordu. Gülbenkyan sorunları çözmek üzere Mart 1927'de Rus Devlet Bankası Gosbank'tan Georgiy Pyatakov'la Paris'te bir dizi toplantı yaptı.[3]

Dış İlişkilerden Sorumlu Halk Komiseri (yani Rusya Dışişleri Bakanı) Georgiy Çiçerin Kasım 1927'de personeline, Gülbenkyan'ın Pyatakov'la görüşmelerinin ne şekilde ilerlediğini takip etme talimatı verdi. "Gülbenkyan çok önemli biri," diyordu Çiçerin, "eski müttefiki Deterding sonradan ona düşman oldu. Elimizdeki en iyi fırsat o. İngiltere'de onu tanıyan herkes etkili bir mali ve siyasi güç olduğunu söylüyor."[4]

1920'li yıllar boyunca Gülbenkyan'a ve Rusya'ya yatırım yapan diğerlerine iki taraftan karışık mesajlar verilmişti: İdeoloji, itibar, insan hakları kaygısı, istihdam ve daha kapsamlı ekonomik büyümeyi destekleme isteğinden oluşan bir karışım.[5] 1920'lerin sonlarında İngiltere Dışişleri Bakanlığı, Rusya'dan alınan ürünleri teşvik etmenin, Rusya'daki köle emeğini dolaylı olarak destekleme suçlamalarına yol açabileceğinden kaygılanıyordu. Elbette hangi komüniste sorsanız, o da Batılı kapitalistlerin emekçi sınıfa zulmettiğini, insanları köle gibi çalıştırdığını söylerdi.

Aksi belirtilmedikçe yukarıdaki fotoğrafların tamamı ©Kalust Gülbenkyan Vakfı, Lizbon'a aittir.

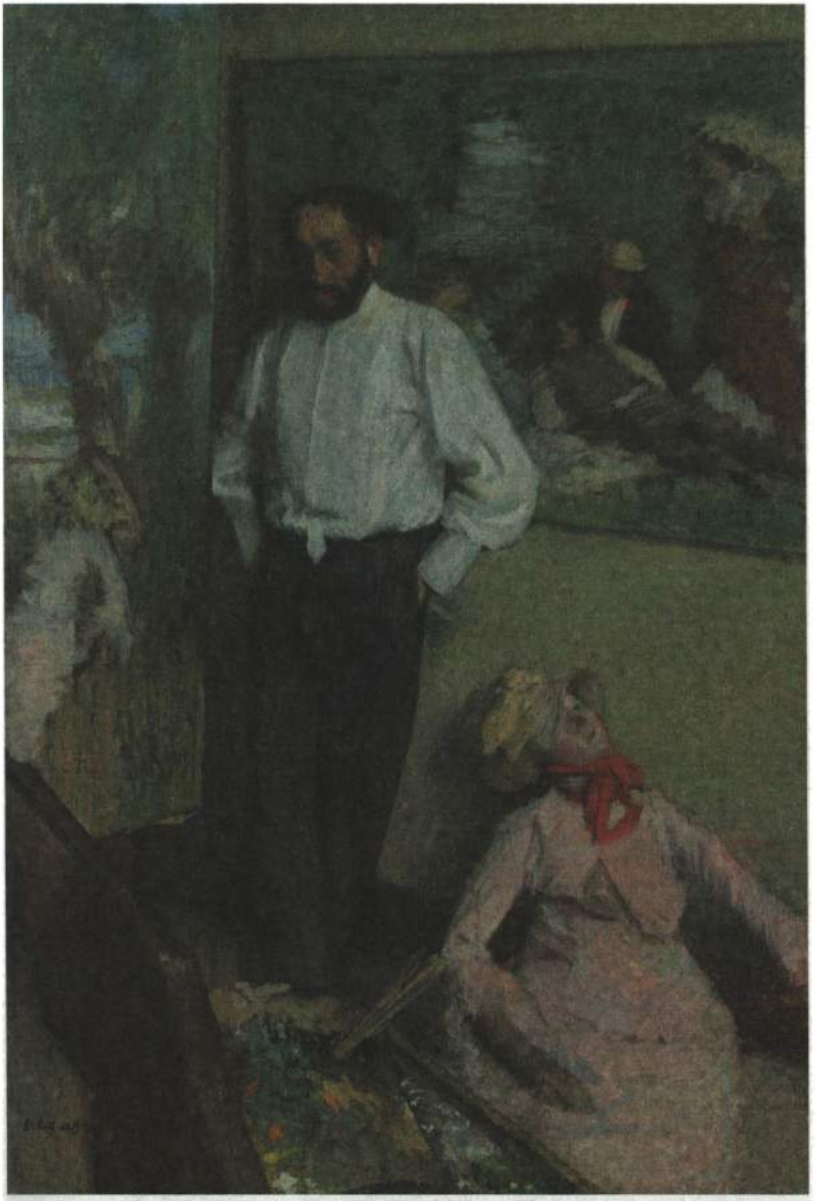

Gülbenkyan yapmacık ya da duygusal bulduğu kadın portrelerini sevmezdi. 1929'da sanat simsarı Joseph Duveen aracılığıyla aldığı, Domenico Ghirlandaio imzalı Young Woman *[Genç Kadın] (1490 civarı) ne yapmacık ne de duygusaldı.*

Gülbenkyan'ın René Lalique imzalı mücevherlerden oluşan olağanüstü koleksiyonu, sergilenmek üzere ödünç verilmediğinde, Iéna Bulvarı 51 numaradaki vitrinlerin içinde duruyordu. Nevarte bu gerdanlık (üst) ya da yaka iğnesi (alt) gibi objelerde opal, elmas ve diğer değerli taşların kullanılmasını uzaktan hayranlıkla izleyebilirdi ama bunları kullanması kesinlikle yasaktı.

Gülbenkyan 1918'de, "Degas hakkındaki ilk izlenimim merak oldu çünkü bu ekole alışkın değilim, bilmediğim ***için de öğrenmeliyim," itirafında bulundu. Ertesi yıl Degas'nın*** **The Portrait of** Henri **Michel-Lévy** ***[Henri Michel-Lévy Portresi] (1878 civarı) tablosunu satın aldı.***

1930'da Gülbenkyan, Hermitage'ın kataloğunu inceleyip almak istediği eserleri kurşunkalemle işaretledi. Rembrandt'ın Pallas Athene*'sinin (1657 civarı) yanında küçük bir işaret var; Gülbenkyan tabloyu aynı yıl satın aldı.*

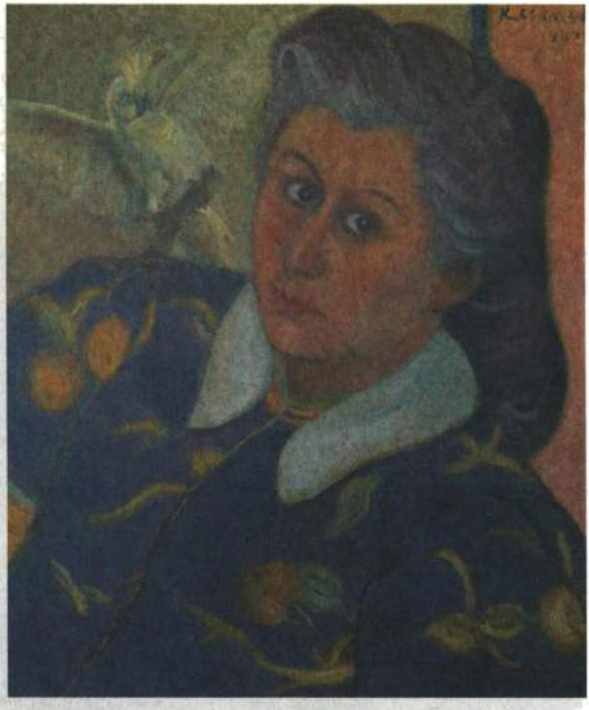
Gülbenkyan, Thomas Gainsborough'nun Mrs. Lowndes-Stone Portresi *(1775 civarı) tablosu gibi tam boy portrelerin kendisiyle "flört etmesi"ni isterdi. John Hoppner imzalı benzer bir hanımefendinin cazibesi tükenince "boşandı."*

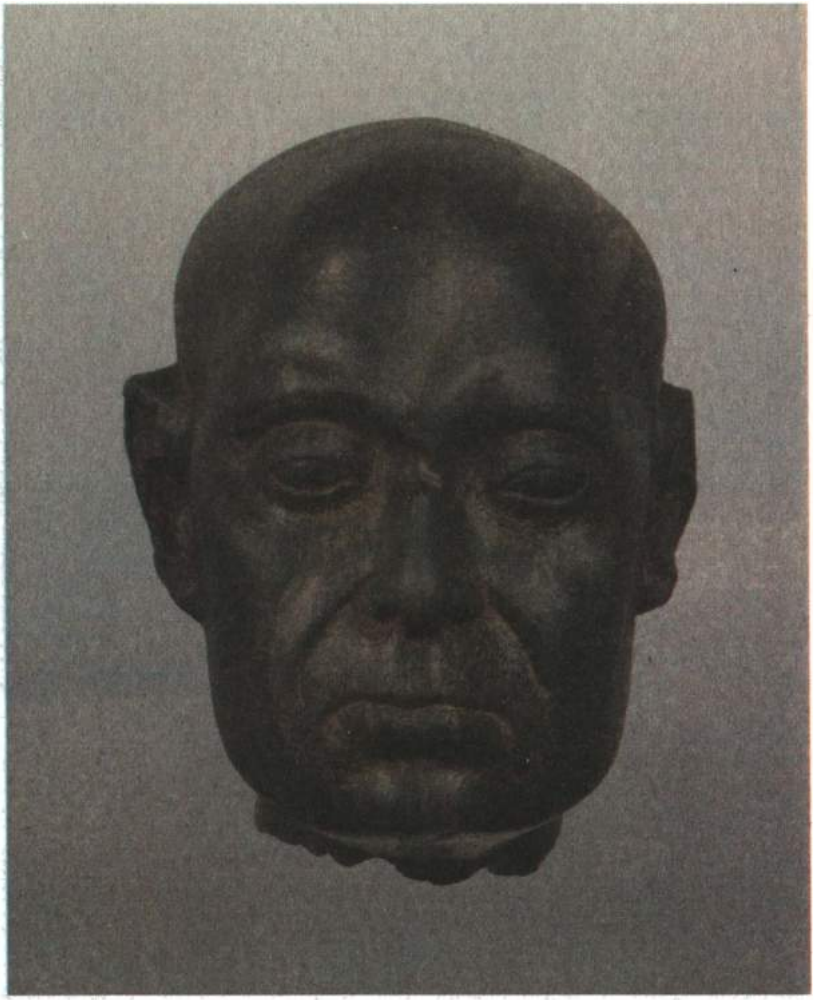
Gülbenkyan başyapıtların yanı sıra, Hubert Robert'ın Le Tapis Vert *[Yeşil Halı] (üst, 1776 civarı) ve Stanislas Lépine'nin* L'Estacade *(alt, 1882 civarı) tabloları gibi, "dekoratif" olarak adlandırdığı tabloları toplamayı da severdi. Bu tabloları alması, Versailles'daki parka ve en iyi bildiği şehir olan Paris'e sevgisini yansıtıyor.*

Gülbenkyan, İkinci Dünya Savaşı nedeniyle farklı uçlara savruluncaya kadar, damadı Kevork Esayan'ı çok çalıştırdı. Artık Gülbenkyan'dan emir alması mümkün olmayan Kevork bu otoportre (alt) ve o sırada buz gibi Iéna Bulvarı 51 numarada titreyen eşi Rita'nın portresi (sağ) gibi resimler yapmaya vakit buldu, 1942 (© özel koleksiyon).

(© özel koleksiyon)

Büyük arkeolog Howard Carter, Gülbenkyan'ın piyasadaki Antik Mısır eserlerini bulmak üzere görevlendirdiği komisyonculardan biriydi. Gülbenkyan, bu memur büstü gibi son derece etkileyici eserlerin yanı sıra çeşitli kedi heykelcikleri de satın aldı.

Yine de her iki taraf ekonomik bağların daha çok fayda getireceğini hissediyor; ticaretten faydalanırken karşı tarafın ekonomisini temel ilkeleriyle birlikte (ister kapitalist ister komünist olsun) zayıflatabileceğini düşünüyordu. Örneğin, Gülbenkyan'ın arkadaşı Gwynne, Rus ihraç mallarını dünya piyasalarına sunma yöntemine ilişkin kararların, Rusya'daki Bolşevizmin geleceğini de etkileyeceğinden emindi. Ekonomik ilişkiler, daha geniş anlamda tarihin rotasını değiştirme gücüne sahipti.

Temel Atılıyor

Mektuplarının okunduğundan kuşkulanan Gülbenkyan, "büyük plan"ını tüm detaylarıyla kâğıda dökmekten çekiniyordu. Planın kapsamının ve büyük hedeflerinin kendisini çok heyecanlandırdığını Nubar'a itiraf etmişti, ama belki de "büyük plan"ı doğru dürüst ortaya koyarsa başkalarına da muhteşem görüneceğini düşünüyordu. Küçük ölçekli denemelerle zemini hazırlamak ve güven oluşturmak gerekiyordu. Parçalar birleştiğinde gerçekten de genel plan ortaya çıkıyor. Tahran'ın güneydoğusundaki Simnan imtiyazından gelen İran petrolü, halihazırda var olan Rus-İran ortak girişimi Kevir-Khurian tarafından, Fransız-Belçikalı petrol şirketi Pétrofina'yla işbirliği içinde kullanılacaktı. Tahran'daki Meclis üyeleri zaten rüşvet olarak Kevir-Khurian hisseleri aldıkları için avantajlı koşullarla imtiyazın genişletilmesi yönünde oy kullanacaktı. Petrol, Hazar Denizi'ndeki Enzeli Limanı'nda yüklenecek, Bakü'ye taşınacak, sonra da boru hattıyla Karadeniz'deki Batum'a gönderilecekti.[6]

Finansman büyük ölçüde Amerikalı yatırım bankalarından oluşan bir kartel tarafından sağlanacaktı, (International Corporation) fakat bu durum ABD Dışişleri Bakanlığı'ndan gizlenecekti. Bakanlığın Sinclair ya da Jersey Standard'ın İran'ın kuzeyiyle ilgili daha önceki iddialarını destekleme mecburiyeti hissetme ihtimalinin yanı sıra ABD, Sovyet Sosyalist Cumhuriyetleri Birliği'ni (SSCB) 1933'e kadar resmen tanımadığı için de bu önlemi almak gerekliydi. SSCB'yi 1924'te tanıyan Fransa ise en "Sovyet yanlısı" Batılı güçtü. Dolayısıyla International Corporation, Fransa Dışişleri Bakanlığı ve Fransa'nın Tahran Büyükelçisi Lucien Bonzon'dan (onun hisse portföyünü de Gülbenkyan yönetiyordu) faydalanacaktı.[7]

International Corporation, bu ortak girişim aracılığıyla güven tesis ettikten sonra, Venezuela diktatörü Gómez'le arasının iyi olduğunu söyleyen Almanya doğumlu bankacı Alfred Meyer'e ait Venezuela imtiyazlarına finansman sağlayacaktı. Ayrıca ikinci sınıf bir Amerikan petrol şirketini de alacaktı. Böylece Sovyetler güçlü bir para birimi elde edecek, Fransızlar ve İranlılar Anglo-Sakson tröstleriyle uğraşmaya gerek kalmadan petrol ve imtiyaz ücretlerine kavuşacak, Gülbenkyan ve diğer International Corporation yatırımcıları da para kazanacaktı. International Corporation'daki yatırımcılar arasında New York (Kuhn Loeb, Hayden Stone, Balir&Co.), Paris (Warburg ailesi), Amsterdam (Lippmann Rosenthal) borsa simsarları ve bankacılarının yanı sıra Alman Darmstäder Bank ve İsveçli Wallenburg ailesi vardı.[8] 1928'de Société Générale de katıldı.[9]

Gülbenkyan Paris'te Kuhn Loeb'den Mortimer Schiff'le uğraşırken, Hayden Stone'u International Corporation'a katılmaya ikna etme işi de Beatty'ye düştü. Ocak 1927'de New York'taki Charles Hayden'a bir mektup yazarak Gülbenkyan'ın niteliklerini ve "büyük plan"ı oluşturma amacını anlattı:

> Bence Gülbenkyan Doğu'nun psikolojisini, Rusya'daki ve daha doğudaki koşulları Avrupa'daki herkesten daha iyi biliyor. Türk Petrol, V.O.C. gibi imtiyazlarla hammadde temini için Shell Royal Dutch birleşmesini inşa eden de o. Büyük bir iş yapmaya çok istekli – sanırım bu onun son büyük projesi olacak. Sınırsız enerjisi olan bir adam ve bence bu projeyi oğluna bırakmak için yapıyor, bu yüzden sadece para kazanmanın ötesinde bir motivasyon kaynağı var.[10]

Elbette Deterding olaylara farklı bakıyordu. Royal Dutch-Shell ve Jersey Standard için bizzat yaptığı Rusya planlarını Gülbenkyan'ın engellemesine çok öfkeleniyordu. Gülbenkyan'ın Gustav Nobel ve International Corporation'ı yönetmeyi kabul eden eski Royal Dutch-Shell direktörü Hendrikus Colijn gibi meslektaşlarını elinden almadaki başarısına da öyle.[11] Deterding, Jersey Standard'ın başkanı Teagle'a yazdığı mektuplarda olaya tepki gösteriyordu:

> Petrol dünyasında artık hiç ilgi çekmeyen Bay Gülbenkyan, şimdi de Fransız hükümetinin petrol uzmanı olmuş ve onları doğrudan petrol işine sokuyor. Maalesef Gülbenkyan'ın petrol ticareti, ortak arkadaşımız G[ustave] Nobel tarafından da destekleniyor. Bay Nobel finans konularını rayına oturtma konusunda hiç kimsenin Bay Gülbenkyan kadar yetenekli olmadığı gibi yanlış bir fikre sahip. Bu şekilde tüm büyük petrol şirketlerine büyük zarar veriyor.

Deterding'e göre Nobel, Gülbenkyan'ın önemini abartıyordu. "O asla bir finansörden fazlası olamadı, bir tek biz ona iş verdik fakat sadakat kavramından haberi olmadığını sonradan anladık; yaptığı her şeyin karşılığını ona fazlasıyla ödedik, hatta ben olmasaydım TPŞ'ye bile giremezdi." Deterding alaycı bir şekilde, Gülbenkyan'ın sürekli Fransa Dışişleri Bakanlığı'nda dolaştığını söylüyor, "Gece orada kalıp kalmadığını soruyorlardı," diye ekliyordu.[12]

Deterding de Teagle da satın almak için çok büyük yatırım yaptıkları Rus petrol tesislerinin artık Grozneft ve Azneft gibi Sovyet kurumları tarafından işletiliyor olmasından dolayı sıkıntılı durumdaydı. Jersey Standard, Sovyet rejiminin çok kısa sürede yıkılacağından o kadar emindi ki, 1920'de Nobel'in Rusya'daki devasa operasyonlarının yarısını almak için altı milyon ABD dolarından fazla ödeme yapmıştı. Kasım 1924'te Teagle Sovyet petrol tekeli müzakerelerinde Deterding'le işbirliği yapmayı kabul etti. Deterding 1923'te (kendisinin başı çektiği Front Uni ambargosunu delip) Rusya'dan ham petrol satın alınca ağır hakaretlere uğramıştı; dolayısıyla Deterding'le birlikte iş yapmak, Jersey Standard'ın itibarı açısından ciddi bir riskti. Öte yandan, Jersey Standard'dan bir yönetici Teagle'ı, "Bu iş ortaklığında Royal Dutch'ın kazanacağı ilk fayda, çalıntı mal satın alma ayıbına bizi de ortak etmek olacak," diye uyarmıştı.[13]

1924 sonlarında Louis Pineau, Fransız hükümeti adına Rus petrol kurumu Neftsyndikat'la sözleşme imzalamıştı. Fransız Donanması'nın üç yıllık akaryakıt ihtiyacı bu şekilde karşılanmıştı.[14] Pétrofina bu sözleşmeyi devraldı ve birkaç ay sonra Rusya'dan petrolün yanı sıra Fransa, tüm kolonileri ve himayeleri için satış tekelini de aldı; diğer bir deyişle Neftsyndikat'ın bu bölgelere Pétrofina haricinde bir kanaldan satış yapması yasaktı.[15] 1928'de Pétronaphte adlı ortak bir

girişimin kurulmasıyla ilişkiler daha da sıkılaştı ve bu şirket 1935'e kadar Fransa'ya Rusya'dan petrol ithalatını gerçekleştirdi. Pétrofina ile Neftsyndikat'ın Fransa piyasasında kurduğu bu sistem, yani ortak bir şirket (bu durumda Pétronaphte) üzerinden işletilen bir Rus ihracat tekeli, 1924'ten beri Deterding ve Teagle'ın daha büyük piyasalarda kurmaya çalışıp başaramadıkları sistemin ta kendisiydi.

Gülbenkyan'ın Pineau, Pétrofina'dan Léon Wenger ve Fransa Dışişleri Bakanlığı'yla olan bağlantıları düşünüldüğünde, Deterding ve Teagle'ın 1925'te (Deterding ile Gülbenkyan kopmadan önce) SSCB'yle ortak yapılan müzakereleri Gülbenkyan'ların yönlendirmesine izin vermelerinin akıllıca olup olmadığı tartışılır. Baba ve oğul Gülbenkyan'a göre en iyi strateji, Balkanlar'daki komünizm yanlısı kışkırtmalar nedeniyle artan Sovyet karşıtı duyguların yatışmasını beklemekti. Bu süreçte Teagle, Rus petrolü satın almamaya ikna edilmişti.[16]

Teagle, Riedemann'a yazdığı bir mektupta, "Gülbenkyan'ın aklından neler geçtiğini anlayamadığı"nı söylüyordu. "Shell'le aramızdaki fiilî müzakereleri erteletip kendisinin T[ürkiye] P[etrol] Şirketi meselesindeki pozisyonunun bir benzerini kazanmak üzere Ruslarla iş çevirmeyi aklından geçirdiğini hiç düşündün mü?"[17] Kalust, Nubar'ın Rus meselesinde Royal Dutch-Shell ile Jersey Standard arasında gayriresmi aracı olarak hizmet vermesinden büyük mutluluk duyuyordu. Oğlu için daima gönlünden geçen pozisyonun bu olduğunu yazmıştı ve Ermenice bir not eklemişti: "Tanrı seni muvaffak etsin!"[18]

Kalust, Ruslarla müzakere için en iyi arabulucunun kendisi olduğuna inanıyordu, bu yüzden de Royal Dutch-Shell'in müzakerelere Joe Boyle ve başkalarını göndermesine çok içerlemişti.[19] Gülbenkyan'ın 1925'te neyin peşinde olduğunu anlamak zor.[20] Fakat üstlendiği rol her ne olursa olsun, Deterding'le ilişkisinin sona ermesi, Royal Dutch-Shell ile Jersey Standard'ın arasındaki ilişkiyi düzeltmedi. Kasım 1925'te Socony 60 bin ton Rus gazyağını olabilecek en düşük fiyattan almak üzere anlaştı. Üstelik bu anlaşma, Teagle'ın muhalefetine ve Deterding'in doğrudan John D. Rockefeller Jr.'a başvurmasına rağmen gerçekleşti. "Bu para, bir ticari araç olarak değil, devrimi ve cinayeti desteklemek için kullanılacak," diyordu Deterding telgrafında. "Sovyet rejimi, Deccal rejimidir."[21]

Sonunda Socony bu Rus gazyağını, Royal Dutch-Shell'in "ken-

disine ait" olarak gördüğü Uzakdoğu pazarına "boşaltınca" Deterding bölgede bir fiyat savaşı başlattı.[22] Teagle bir Rus ihracat tekeli planını tartışmaya açtığında Deterding, Teagle'dan Jersey'nin "kardeş şirketi" Socony'ye laf geçirememesinin intikamını almak için planı sabote etti.[23] Fakat Deterding'in zayıf müzakere becerileri, kendi tekelini kurma girişimlerini de baltalıyordu. Bir İngiliz diplomatın da söylediği gibi, Rusları bir ihracat tekeline razı etmeye çalışırken başaramayınca yaşadığı "öfke patlaması" ve savurduğu saçma tehditler (Rusların hiç kimseye bir damla bile petrol satamayacak hale gelmesini sağlayacağına yemin ediyordu), "fazlasıyla aptalca ve aynı zamanda da tam ona göre" hareketlerdi.[24]

İran Bağlantısı

Ara sıra Çiçerin ve başka Sovyet liderlerle görüşse de Gülbenkyan'ın Rusya'daki asıl muhatabı, "bugüne kadar orada tanıdığım onca insan arasında güvenebileceğim tek kişi" dediği, Milli Banka'nın Yönetim Kurulu Başkanı Georgiy Pyatakov'du.[25] Varlıklı bir Ukraynalı şeker fabrikatörünün oğlu olan Pyatakov, Bolşevik yanlısı faaliyetleri nedeniyle 1912'de çarlık rejimi tarafından Sibirya'ya sürülmüştü. Devrim sırasında Kiev'e dönerek 1918-1919'da Kızıl Ordu birimlerinin oluşturulmasına destek vermişti. Gülbenkyan onunla büyük olasılıkla 1925'te, SSCB'nin Milli Ekonomi Üst Kurulu'nun bir üyesi olarak Paris'e geldiğinde tanışmıştı. Pyatakov daha sonra SSCB'nin devlet bankası Gosbank'ın Paris şubesinde çalışmaya başladı. 1928'de Gosbank'ın Moskova'daki merkezine atandı ve ertesi yıl bankanın yönetim kurulu başkanı oldu.

Gülbenkyan, Pyatakov'a gönderdiği mektup ve bilgi notlarında, Neftsyndikat'ın Rusya olmayan petrol şirketleriyle yaptığı müzakereler hakkında yaptığı eleştirilerde son derece açık sözlüydü. Neftsyndikat'ın kullanılan taktikleri kavrayamaması sonucunda, Rusların uluslararası petrol pazarındaki konumu güçleneceğine zayıflamıştı:

> Tröstler için bir yasa çıkarmak ve sizi daima destekleyecek bir finans şirketinin [ör. International Corporation] gücünü

hissetmelerini sağlamak açısından ülkenizdeki petrolün sunduğu benzersiz fırsatı kullanıp kâr etmek istiyorum. Bana göre, attığınız adım çok tehlikeli çünkü büyük fedakârlıklarla tröstler için nihayet belirli bir stratejik önem kazanmaya başladınız. Ufak tefek anlaşmalar için bu avantajlardan vazgeçmemeli, olabilecek en büyük avantajları kazanmak için konumunuzu daha da güçlendirmelisiniz.

Mektuba, Front Uni'nin gizli bilgi notunu da eklemiş ve bu notun, Front'un lideri Deterding'in blöfü olduğunu ısrarla belirtmişti. "Bu birliği istediğim an yok edebilirim, ama sizinle birlikte makul bir plan hazırlamadan bunu yapmak istemiyorum."[26] Gülbenkyan için bu, nadir görülen bir kibir gösterisiydi.

Gülbenkyan aynı zamanda, İran Şahı Rıza'nın fiilî başbakanı Timurtaş'a da benzer bilgi notları gönderiyordu. İkili, Timurtaş'ın Ekim 1926'daki Paris ziyareti sırasında "uzun uzun sohbet" etmiş, bu sırada Gülbenkyan, İran'ın kuzeyindeki petrol rezervlerini geliştirmek için Sovyet-İran işbirliğine dayalı planının ana hatlarını anlatmıştı. Timurtaş bu konuda bir rapor istediğinde Gülbenkyan, Gustav Nobel'in de yardımıyla bunu layığıyla hazırladı.[27] 1924-1925 yıllarında yapılan ticaret anlaşmaları, tarafsızlık ve dostluk anlaşmaları sayesinde SSCB ile İran arasındaki ilişkiler nispeten düzelmiş, bu da ortak petrol girişimleri olan Kevir-Khurian şirketine fayda sağlamıştı. Şirket 1924'te, bir türlü gem vurulamayan Gürcü imtiyaz avcısı Arkadiy Kostariya'dan İran'ın kuzeyindeki petrol imtiyazını satın almıştı. Kostariya 1880 tarihli fermanla aldığı bu hakları daha önce de zaten bir defa (Anglo-Persian'a), hatta belki de iki defa satmıştı.[28] Kevir-Khurian'da yüzde 20 hissesi vardı. SSCB'nin payı yüzde 65'ti, kalan paylar ise şah, Timurtaş ve İran'ın önde gelen diğer yetkililerine aitti.[29]

Şubat 1925'te Tahran'daki Rus büyükelçisinin, Jersey Standard'ı dışarıda bırakmak için Fransız sermayesinin de şirkete dahil edilmesi konusunda Çiçerin'e baskı yapması da ümit verici bir gelişmeydi.[30] 1926'da Timurtaş'ın Moskova ziyareti boyunca Kevir-Khurian meselesiyle Sovyet Yüksek Ekonomi Kurulu ilgilendi. Çiçerin ve Sovyet Ticaret Komiseri Anastas Mikoyan da Fransızları şirkete dahil olmaları için sıkıştırıyordu. Pineau, özellikle Pétrofina ve Gül-

benkyan'a başvurmalarını tavsiye etti.[31] Gülbenkyan'ın Pyatakov'la imzaladığı iki protokol çerçevesinde Pyatakov, Rusların Kevir-Khurian'daki yüzde 65 hissesinin yarısını bir Fransız karteline, büyük olasılıkla İran onayına tabi olmak üzere satacaktı.[32]

Pyatakov, Gülbenkyan için İran petrolü meselesinin çok daha büyük bir planın sadece bir parçası olduğunu anlamıştı. "Küçük bir sorunken, azami ciddiyetle ele alınması gereken çok büyük bir meseleye dönüşüyor," diyordu.[33] Gülbenkyan'ın teklifine verilecek cevabı, Pyatakov'un amirleri belirleyecekti; teklifte, SSCB'nin petrol tesislerinin geliştirilmesi için 10 milyon sterlinlik yatırım karşılığında, dört ya da beş yıl boyunca Rusya'nın petrol ihracatında tam bir tekel (petrol sabit fiyattan satılmak üzere) talep ediliyordu. Çiçerin Mayıs 1928'de Politbüro'ya sunduğu bilgi notunda Gülbenkyan'ın teklifini ve International Corporation'da bir araya getirdiği menfaatleri değerlendiriyordu.

Çiçerin, International Corporation'ın "arkasında herhangi bir hükümetin olmadığı"nı özellikle belirtiyordu. İngiliz ve Amerikan "tröstleri"nden çok daha zayıf olmasına karşın, büyük olasılıkla bu işin altından kalkabilecekti. Fakat Gülbenkyan, kendisine ait bir pazarlama şirketi olmadan, Rus petrolünü yurtdışında daha iyi fiyatlara satacağını nasıl iddia edebiliyordu? Royal Dutch-Shell tarzında ayrı bir pazarlama şirketi kurmak zor olurdu, çünkü böyle bir şirket sadece tröstlerle değil, İspanya, Fransa ve İtalya pazarlarını tamamen dışarıya kapatan ya da çok az geçişe izin veren kamu kurumlarıyla da rekabet etmek zorunda kalırdı. "En iyi ihtimalle, bazı ülkelerde yeni pazarlama iştirakleri kuracaktır ve bu da bizim mevcut sistemimize fayda sağlar, fakat aslında bu işi kendimiz yapmayı planlıyorduk." Çiçerin'e göre Gülbenkyan'ın en büyük yeteneği arabuluculuktu, büyük ölçekli bir şirketi yönetmek değil; Politbüro onu herhangi bir işte kullanmayı düşünüyorsa, "mali gücünden ve arabulucu olarak değerinden" faydalanmalıydı. Neftsyndikat, Rusya'daki toplam petrol üretiminin yüzde 35'ine tekabül eden petrol ihracatı için eninde sonunda "dünya tröstleri"yle global bir uzlaşmaya varmak zorundaydı. Çiçerin, Sovyetler Birliği'nin yılda 50 milyon sterlin değerinde petrol ihraç edilebileceğini hesaplamıştı. Fakat 10 milyon sterlin yatırım karşılığında Gülbenkyan'la yukarıda bahsedilen koşullarda uzlaşmanın doğru olup olmadığından emin değildi.[34]

Politbüro'nun cevabı karışıktı ve daha kapsamlı bir strateji konusunda görüş birliğine varılamadığını düşündürüyordu. Komiserlerden biri, "Bizimle tröstler arasındaki arabulucu Gülbenkyan olmayacaksa kim olacak?" diye sormuştu. Diğer komiserler, "petrol ihracatının bağımsız yönetiminin vazgeçilmez bir unsur" olduğunu, aksi takdirde Sovyetler Birliği'nin uluslararası itibarının ağır darbe alacağını düşünüyordu.[35] Başka bir fikir de üretilemediği için Politbüro, Pyatakov'a Gülbenkyan'la görüşmeye devam etmesini, Deterding'le onu birbirine düşürmesini, "dünya tröstleri"nin kaynakları ve niyetleri hakkında olabildiğince çok istihbarat toplamak üzere ikisinin arasında mekik dokuması talimatını verdi.[36]

Hermitage'da Alışveriş

1928 yazında Gülbenkyan, Pyatakov'la müzakerelerine yeni bir alan daha ekledi: Usta ressamların tabloları ve diğer sanat hazineleri. Ural altını (Lena Goldfields), Sibirya çinkosu ve kurşunu (Tetiuhe Mining), Kuzey İran petrolü (Kevir-Khurian) ve Rus petrolünden (Nefysyndikat) oluşan alışveriş listesinde artık Rembrandt tabloları ve Houdon heykelleri de vardı. Pyatakov'un bu konuda uzman olmadığını defalarca söylemesine karşın, Leningrad'daki (bugünkü adıyla St. Petersburg) Hermitage Müzesi'nde bulunan eserlerden 1928-1930 arasında Gülbenkyan'a dört parti sevkıyat yapıldı. Böylece Gülbenkyan, bu prestijli kurumdan sanat şaheserleri almasına izin verilen çok az sayıdaki koleksiyoncu ve sanat simsarından ilki oldu.

Sovyetler, aslında Gülbenkyan'ın "dünya tröstleri"yle müzakerelerde ellerindeki en iyi koz olmadığına karar verince eser satışı durduruldu. Fakat başka isimlere 1935'e dek satış yapıldı. Bu tarihe kadar Hermitage'dan 2.880'i tablo olmak üzere 24 bin fazla sanat eseri eksildi.[37] Müzedeki en güzel tabloların çoğu, sanat simsarı Knoedler aracılığıyla Amerikalı eski bankacı, yeni Hazine Sekreteri Andrew Mellon'a satıldı. Bu eserler bugün Washington'daki National Gallery Mellon'da sergileniyor. Gülbenkyan ve Mellon kalitenin peşindeyken, Armand Hammer (asbest) ve Averell Harriman (manganez) gibi halihazırda Rusya'da maden imtiyazlarına sahip bulunan Amerikalılar ve SSCB'deki ABD Büyükelçisi Joseph E. Davies gibi

isimler ise nicelik derdine düşmüş, ABD'ye çok büyük miktarda elmas, mobilya ve başka sanat eserleri gönderiyordu. Eserler Berlin'deki Rudolf Lepke müzayede evi ve hatta New York'taki büyük mağaza Lord&Taylor aracılığıyla satılıyordu.[38] Bu girişimler beklendiği kadar çok para kazandırmadı; 1929'daki Büyük Buhran ise her şeyin daha kötüye gitmesine yol açtı.

1917 Ekim Devrimi'nden yıllar sonra bile, eski Rus kraliyet sarayında kurulmuş bu müzenin kaderi bir muammaydı. Dolayısıyla İngiliz sanat uzmanı, kâşif ve Milletvekili Martin Conway Leningrad'a gidip Hermitage'ı gezmek için SSCB Dış Ticaret Komiseri Krasin'den özel izin alınca, herkes orada neler bulacağını merakla beklemeye başlamıştı. Conway 1 Haziran 1924'te Leningrad'a vardı, yetkililer tarafından samimi bir şekilde karşılandı ve Hermitage'da iki gün geçirdi: "Günün her saatinde girebiliyordum ve öğleden sonra orada tamamen yalnız kalabiliyordum –her yer boş ve sessizdi– adeta tümüyle boşalmış bir dünyada hayatta kalmış son insan bendim."

Conway'in bu cümleleri, yakından takip edildiğini çok iyi bildiği Leningrad'dan karısına yazdığı mektupta yer alıyordu. Fakat birkaç gün sonra dönüş yolunda, Stockholm'den yazdığı mektupta bu kadar keyifli bir tablo çizmiyordu: "[İngiltere büyükelçisinin] ricasıyla akşam yemeğinde benimle buluşacak olan iki profesörün o gün öğleden sonra tutuklandığını ve birinin hemen intihar ettiğini artık söyleyebilirim."[39] Conway, İngiltere'ye dönüşünden sonra yıllarca "Rusya'nın Sanat Hazineleri" konulu makaleler yazıp konferanslar vererek Hermitage'daki şaheserlerin başına bir şey gelmediğini, onlara gayet iyi bakıldığını anlattı. Kapalı kapılar arkasında ise İngiliz müzelerini bu hazineleri satın almaya teşvik ediyordu.[40]

Ocak 1928'de Sovyet yetkililer, Hermitage da dahil olmak üzere devlete ait her koleksiyon için birer satış hedefi belirledi. Hermitage'ın müdürü Sergei Troïnitsky'nin unvanı elinden alındı ve yerine daha önce hiç müzede çalışmamış bir parti görevlisi atandı.[41] Gülbenkyan, tıpkı Sotheby's ve Wildenstein kataloglarında yaptığı gibi, Hermitage'ın kataloglarını da inceleyip beğendiği eserleri işaretlemeye başladı. Tablolar (Leonardo da Vinci'nin *Ginevra Benci'nin Portresi*), heykeller (daha önce satın aldığı *Apollo*'ya eşlik etmesi için Houdon'dan *Diana*), mobilyalar, gümüşler, Asur'dan kalma altın kupalar ve Bizans mücevherleri için ayrı listeler hazırladı. Ermeni ve İran el-

yazmalarıyla, ayrıca kenarları tezhipli 15 ve 16. yüzyıl Fransız ve İngiliz elyazmalarıyla da ilgileniyordu. İnce işçilikle yapılmış ciltler de çok cazipti. Giorgione'nin *Judith*'i müsait miydi? Botticelli'nin *Münecccim Kralların Secdesi*'ni ve Rembrandt'ın *Danaë*'si de bayağı güzeldi.[42]

Tahmin edilebileceği gibi Gülbenkyan'ın 1928'de Pyatakov'a verdiği ilk liste epeyce uzun olduğu için kısaltılması istendi. Böylece Gülbenkyan taleplerini dokuz tablo ve 14 parça gümüşe düşürdü. Aslında bunların hepsini topluca almak istiyordu ama Giorgione'nin *Judith*'i ya da Rembrandt'ın *Pallas Athene*'si ve *Savurgan Oğulun Dönüşü* için ayrıca pazarlık etmeye hazırdı. Parisli mücevher uzmanı Marcel Aucoc'u, bu tabloları ve diğer eserleri incelemek üzere ekimde Moskova ve Leningrad'a gönderdi. Aucoc'tan rapor geldikten sonra Karl Fehrmann'ı da Rus antik eserler ihracat kurumu Antikvariat yetkilileriyle görüşmek üzere Berlin'e yolladı. Bir sonuç çıkmayınca Gülbenkyan olaya doğrudan müdahil olup Antikvariat'ın yöneticisi A.M. Ginzburg'la Paris'te bizzat müzakere etti. Nihayet Nisan 1929'da anlaşmaya varıldı ve Aucoc, eserlerin demiryoluyla Paris'e sevkini denetlemek üzere bir kez daha Leningrad'a gitti.

Gülbenkyan, toplam 54 bin sterlin (2,9 milyon sterlin) karşılığında uzun ve kısa sipariş listesindeki bazı eserlerin yanı sıra bunlarla tamamen ilgisiz başka parçalar da satın aldı. 18. yüzyıl Fransız üstatlarından François-Thomas Germain'in 25 parçadan oluşan gümüş ve altın eserlerinden 24 tanesi artık Gülbenkyan'a aitti. Ayrıca Dieric Bouts'un *Annunciation* [Beşaret*] tablosunu, 18. yüzyılda Fransa'da yapılmış bir çalışma masasını ve yine 18. yüzyıl Fransız ressamlarından Hubert Robert'in Versailles bahçelerini tasvir eden iki tablosunu da satın almıştı.[43] Gülbenkyan, 1916 tarihli vasiyetinde mirasçılara verilmek üzere yer alan Versailles bahçelerini daima sevmişti. Fakat Robert'in tabloları bu bahçelerin en görkemli hallerini yansıtmıyor. Bilakis, XVI. Louis'nin parkı daha doğal, daha "İngiliz" tarzda yeniden tasarlama planlarının (hiçbir zaman hayata geçmedi) bir parçası olarak 1774'te kesilen ağaçları, çıplak bırakılan alanları gösteriyor. Peyzaj mimarisinin şaheserlerinden birini yücelten değil, yıkımını düşündüren tablolar bunlar.

* Arapça "müjde" anlamına gelen sözcük; dinî terminolojide Meryem'e İsa'nın doğumunun Cebrail aracılığıyla önceden bildirilmesi anlamına gelir ve "Meryem'e Müjde" olarak bilinir. (Ç.N.)

Müzakereler kolay geçmedi. Gülbenkyan, verdiği tekliflerin çok düşük bulunmasını, bazı Sovyet yetkililerin (ya da küratörlerin) eserlerin satılmasını istememesine yoruyordu. Bağımsız uzmanlara memnuniyetle danışabileceğini söyledi ve daha önce aldığı tablolar için verdiği fiyatları ve en yeni müzayede fiyatlarını kanıt olarak sundu. Ginzburg'dan bir cevap gelmeyince Pyatakov'a durumu anlattı; o da Komiser Mikoyan'a başvurdu. Pyatakov "daha kararlı hareket" etmezlerse Gülbenkyan'ın petrol müzakerelerine olan ilgisini kaybedebileceği yazıyordu.[44]

Müzakereler tıkandığında Ginzburg ve Gülbenkyan anlaşmayı daha cazip hale getirmek için listeye başka sanat eserleri de ekledi. Örneğin Bouts'un tabloları ilk listede yoktu. Ayrıca Stroganoff koleksiyonunun tamamını ve Pavlovsk* kitaplığını da ekledi.[45] Gülbenkyan'ın yaptığı baskıdan dolayı mı yoksa sadece sistemsizlikten mi bilinmez, Antikvariat personelinin verdiği kararlar Gostorg (SSCB'nin asıl ihracat kurumu), Dışişleri Bakanlığı ve İmtiyazlar Kurulu tarafından sürekli iptal ediliyordu.[46]

Gülbenkyan, "koleksiyonerlere özgü tutku" nedeniyle fazlasıyla cömert teklifler sunduğunu iddia ediyordu. Pyatakov ise bu "hastalığa" karşı bağışıklık kazandığı için şanslıydı.[47] Paris'teki Rus ticaret heyetinden birkaç kişi bu "hastalığı" fark etmiş, Ginzburg'un neden bundan faydalanmadığını anlayamamıştı. İsmi bilinmeyen bir yetkili, nasıl bir yaklaşımın sergilenmesi gerektiğini gayet iyi biliyordu:

> Sıkıntı şu ki, bu işi bilenler eserleri satmaya karşıdır ve satışı önlemek için olabildiğince direnir. Ben ise sadece sonuçlarla, daha fazla para kazanmakla ilgileniyorum. Elbette 50 almak 15 almaktan iyidir ama 15'lik tablo için 50 isterseniz hiçbir şey alamazsınız. Bu Gülbenkyan denen adamla konuştum; tanıdığım en saplantılı adam o. Defalarca buluştuk ve bana sürekli, "Tanrı aşkına bana bir tablo satın," deyip durdu. Elimizdeki çerçöpün hepsini almak istiyordu. Bu tablolar bir yığın döküntüden başka bir şey değil.

* Çariçe Katerina'nın oğlu I. Pavel için 18. yüzyılda yaptırdığı görkemli saray. (Ç.N.)

Müzakereler sadece sanattan hiç anlamayan kişilere emanet edilmeliydi. Aksi takdirde "entelijansiyanın sabotajları" hiç bitmeyecekti. Görevi gereği Ginzburg'un sanat bilgisinin zaman içinde artırması endişe vericiydi: "Artık Raffaello'ları Rembrandt'lardan ayırt edebiliyor."[48]

Görüldüğü kadarıyla Ocak 1930'da bu çıkarcı tavır galip geldi. Mikoyan, Gülbenkyan'ın 10 milyon ruble karşılığında almak istediği 18 sanat eserinin listesini Troinitski'ye gönderdiğinde, "Conway'in seyahatine verilen öneme bakılırsa Hermitage dünyanın en iyi koleksiyonlarından biri," cevabını aldı. Gülbenkyan bu tabloları alırsa Hermitage ikinci ya da üçüncü sıraya düşebilirdi.[49] Geçmişte Troinitski gibi küratörler değer biçme konusundaki tartışmalardan faydalanarak ön satış işlemlerini uzatmayı başarmıştı. Fakat artık eserlerin seçim ve değer biçme işleri Eğitim ve Kültür Bakanı Narkompros'un görevlendirdiği "şok tugayları" tarafından yapılıyordu. Teşhirdeki eserler (depodakilerden ziyade) artık satıştan muaf değildi.[50]

Küratörler devreden çıkarılınca, sonraki üç parti eser için müzakereler de çabucak tamamlandı. Gülbenkyan Şubat 1930'da Rubens'in *Helena Fourment* tablosunu ve 15 parça gümüşü 155 bin sterline (8,8 milyon sterlin) aldı. Ardından Houdon'un gerçeğe uygun ölçülerdeki *Diana* heykeli, iki Rembrandt (*Titus* ve *Pallas Athene*) ve üç başka tablo daha geldi. Küratörler, Gerard ter Borch'un *Music Lesson* [Müzik Dersi] tablosu karşılığında, 17. yüzyıl Hollanda ressamı Pieter de Hooch'un *Lady and Her Cook* [Avluda Bir Kadın ve Hizmetçisi] tablosunu kurtarmayı başardı.[51] Gülbenkyan'ın St. Petersburg'daki temsilcisi Leblond, bu eserleri paketleyebilmek için gerekli araçları ve personeli bulmakta epeyce zorlandı. Nihayet eserler gece vakti mum ışığında paketlenebildi.[52]

1784'te Büyük Katerina tarafından doğrudan heykeltıraş Houdon'dan alınan *Diana* önceleri Tsarskoye Selo'daki* sarayın iç koridorunda nöbet tutmuş, 19. yüzyılın başlarında da Hermitage Saray Müzesi'ne taşınmıştı. Hermitage'da dikkat çekici bir şekilde, müzeye "davet eder halde hoş geldiniz" mesajı verir gibi bir konumda sergileniyordu.[53] İki tonluk *Diana* heykelini Londra'ya götürecek olan

* Romanov Hanedanı'nın St. Petersburg yakınlarındaki yazlık sarayı. Versailles Sarayı'nı bile gölgede bıraktığı söylenir. (Ç.N.)

Dzerzinsky buharlı gemisinde heykele Leblond eşlik ediyordu; Londra'ya varır varmaz heykelin durumu hakkında Gülbenkyan'a bilgi verme talimatı almıştı. Harumefendinin Pool of London'a* "biraz yorgun", yani "hafif hasarlı" olarak geldiği haberi nihayet Gülbenkyan'a ulaştı. Neyse ki tanrıçanın elinde bulunan yaydaki hasar eskiden kalmaydı ve kolayca tamir edildi.[54] Bütün teslimatlar, açılması kesinlikle yasak olan diplomatik çantalar içinde olmasa da İran Elçiliği'nin resmî mührünü taşıyan sandıklar içinde Iéna Bulvarı 51 numaraya yapıldı. Gülbenkyan'ın diplomatik konumu sayesinde gümrük yetkilileri sandıkları açamıyordu ve hiçbir vergi ödenmedi.[55]

Gülbenkyan bu satışların ileride SSCB'nin başına dert olabileceğini samimiyetle kabul ediyordu. 1930 tarihli bir bilgi notunda Pyatakov'a bunu hatırlatıyordu:

> Yıllardır müzelerinizde tutulan bu eserlerin satılmaması gerektiğini hep düşünmüşümdür; sadece ulusunuzun doğuştan hakkı oldukları için değil, aynı zamanda da müthiş eğitim malzemeleri ve milli gurur vesilesi oldukları için. Satış haberleri yayılsaydı, hükümetinizin itibarını düşürürdü. Sizinki gibi bir ülke için hiç de önemli sayılmayacak paralar karşılığında eserleri satmak zorunda kaldığınıza göre durumunuzun çok kötü olduğu sonucuna varılırdı.

Pyatakov'a ve onun temsilcilerine daima, eserleri satmakta ısrar ediyorlarsa planlarını önceden bildirmelerini ve ilk teklif hakkını kendisine vermelerini söylüyordu. Fakat bu temsilciler, Gülbenkyan'ın arkasından iş çevirip objeleri Amerikalı koleksiyonerlere satıyordu. Gülbenkyan'ın ağzının çok sıkı olmasına karşın, öteki alıcılar daha tanınmış kişilerdi ve Rusya'nın itibarına zarar veriyorlardı. "Aracılarınızdan biri Fransız Devrimi sırasında Versailles'ın satıldığını söyleyince kahkahalarla güldüm. Nasıl bu kadar saf ve tarihten nasıl bu kadar bihaber olabiliyorsunuz!"[56]

Dördüncü ve son büyük satış için üç ay sonra anlaşmaya varıldı.[57] Bu sevkıyatta da Gülbenkyan'ın 30 bin sterlin (1,7 milyon ster-

* Thames Nehri'nin gelgit yatağı; yüzlerce yıl boyunca özellikle ticari gemiler için rıhtım olarak kullanılmıştı. (Ç.N.)

lin) karşılığında aldığı tek bir Rembrandt tablosu vardı: *Old Man* [Yaşlı Bir Adamın Portresi]. Gülbenkyan toplamda, ilk listesindeki dokuz şaheserden üçünü, ayrıca üçüncü bir Rembrandt tablosunu, gümüş ve mobilya koleksiyonlarını tamamlayan çok sayıda objeyi satın almıştı. Hermitage'dan aldığı eserler, koleksiyonerliğine sınıf atlattı. Tıpkı bir sanat galerisi direktörü gibi, koleksiyonunda her büyük ustanın karakteristik bir şaheseriyle temsil edilmesi için düzenlemeler yapmayı düşünmeye başlamıştı.

Plan Çöküyor

Ekim 1928'de Gülbenkyan, Chester Beatty, Warburg ailesini temsilen Carl Melchior ve Pyatakov Paris'te bir araya gelerek petrol satışı tekelinin koşulları üzerinde konuşup uzlaştılar; Pyatakov bu koşulları iletmek üzere Moskova'ya gidip birkaç hafta sonra elinde bir cevapla dönmeyi vaat etti. Aralık ayında, üstlerinin uzun vadeli satış anlaşmaları yapmayı düşünmediklerini bildirdi. "Bütün bu görüşmelerin hiçbir işe yaramamış" olması, Gülbenkyan'ı hayal kırıklığına uğrattı ve Pyatakov'un tavrındaki değişikliğin baskıdan kaynaklandığı sonucuna vardı.[58] Büyük olasılıkla da haklıydı. Troçkist Sol Muhalefet üyesi olan Pyatakov'un Moskova'daki mevkisi sallantıdaydı. Ağustos 1928'de SSCB Komünist Partisi Merkez Komitesi tarafından "tatile"* gönderilmiş, ancak herkesin çok korktuğu İşçi ve Köylü Teftiş Kurulu Rabkrin'in detaylı incelemesinden sonra görevine iade edilmişti.

Başlangıçta Lenin tarafından köylülerin resmî kurumları denetleyebilmesi için kurulan Rabkrin, Stalin'in Troçkist rakiplerini korkutmak ve kendi gücünü sağlamlaştırmak için kullandığı mekanizmanın bir parçası haline geliyordu. Eski bir gemi ateşçisi olan Rabkrin üyesi Boris Royzenman, Hermitage'daki eserlerin satılmasına karşı çıkıyordu (belli ki muhalefet eden sadece entelijensiya değildi). Hermitage'daki "döküntü"yü Gülbenkyan'a satmaya dünden razı olan isimsiz bir devlet görevlisi, Pyatakov'u sakinleştirmeye çalıştı. Pyatakov "korkak Royzenman"ın "düşük tekliflerin kabul edildiğini

* Nezarete götürmek anlamında kullanılmaktadır. (Ç.N.)

ya da tabloların duvarlardan söküldüğünü söyleyerek insanları" korkutmasına izin vermemeliydi.[59] Pyatakov aslında Royzenman' dan daha üst kademede olmasına karşın ağırlığını koyabilecek durumda değildi. Gülbenkyan'ın tanıdığı, Paris'te görev yapan ve büyük çoğunluğu Troçkist olan diğer diplomatlar ve ticari temsilciler de öyle. Pyatakov 1937'de bir kez daha tutuklandı. Bu defa idam edildi. 1938'de de Royzenman aynı sonu yaşadı.

Böyle bir ortamda, Rusların Gülbenkyan ile Deterding'i birbirine düşürme planını tercih etmeleri şaşırtıcı değil.[60] Ruslar petrol pazarının liderleri arasına giremedi. Sadece "mevcut koşulları" koruyan anlaşmalar yapabildiler; bu çerçevede küçük bir pazar payıyla yetinmek ve petrollerini "dünya tröstlerine" maliyetin de altında fiyatla satmak zorunda kaldılar.[61] 1929'da yaşanan ekonomik çöküş ve bundan sadece bir yıl sonra Doğu Texas'ta yeni petrol yataklarının keşfi, talebi daha da azaltarak bu durumu pekiştirdi. 1930-1932 döneminde Gülbenkyan ve Beatty, Rusya'da petrol çıkarma sevdasından vazgeçti: Pyatakov'un aracılık ettiği bir anlaşmayla Tetiuhe Mining'deki paylarını Sovyet hükümetine sattılar. (Lena Goldfields'ın tasfiyesi ise daha zor olacaktı.)[62] İran'ın kuzeyinde ise, Wenger'in 1927'de oluşturduğu Fransız Petrol Birliği 1929-1930'da Simnan'a bir inceleme ekibi göndermişti ama çok az bir gelişme kaydedildi.[63] 1932'de Timurtaş bir kez daha Moskova'ya giderek söylendiği kadarıyla, Kevir-Khurian için bir anlaşma daha imzaladı. Fakat bu sırada Şah Rıza'nın Timurtaş'la ilgili kuşkuları ağır bastı ve Timurtaş tutuklandı, 1933 yılında da "gıda zehirlenmesi" sebebiyle cezaevinde öldü.[64]

Rusya olmadan, Gülbenkyan'ın "büyük plan"ı karaya oturuyordu. Planın Venezuela kısmında ise ülkedeki 1920 tarihli Petrol Yasası uyarınca oluşturulan milli rezervlerin kullanılması hedefleniyordu.[65] Venezuela'nın eski Petrol Bakanı Gil Fortoul'la Paris'te görüşüp koşullar üzerinde anlaşan Gülbenkyan, Devlet Başkanı Juan Vicente Gómez'le müzakere etmek üzere E.H. Keeling'i Karakas'a gönderdi.[66] Fortoul'un iddia ettiği kadar nüfuzlu biri olmadığı anlaşılınca, Gülbenkyan 1928'de Gustav Nobel'den ve Wenger'in kurduğu Pétrofina'dan destek alarak kurulan Société Pétrolière de Caracas* vasıtasıyla şansını bir kez daha denedi. Ne yazık ki bu şirketin Paris borsa-

* Karakas Petrol Şirketi. (Ç.N.)

sında işlem görmesi için gerekli onayı (*côte*) Fransa Maliye Bakanlığı'ndan alamadı. Banque Oustric'in skandal yaratan bir şekilde çökmesi, yeni *côte*'lerin dondurulmasına neden olmuştu.[67]

"Büyük plan"ın Amerika ayağı ise Texas, Oklahoma ve Alaska'da imtiyazları bulunan Tidewater Petroleum'a odaklanıyordu. Bu iş için Gülbenkyan'a ortak olarak önerilen Blair&Co. yatırım şirketinin ekibinde, Gülbenkyan'ın Paris'ten eski arkadaşı olan Georges Bénard ve sonraki yıllarda Avrupa Ekonomik Topluluğu'nun (AET) ardındaki itici güç olarak görev yapacak olan Jean Monnet vardı. Blair&Co.'dan Henry Lockhart, Amerikan petrol sanayisindeki konsolidasyona karşın, "bu ülkeden elde edilecek kaynaklarla Shell Union'ın başarısını iki kattan fazla artırma, yabancı arz kaynaklarını ekleyip aynı saflarda olan bir grupla birleşerek nihayetinde mümkün olabilecek en kârlı dağıtımı kontrol etme imkânı" olduğu konusunda hemfikirdi.[68]

Koşullar farklı olsaydı "büyük plan" başarıyla uygulanabilir miydi? Meyer'in elindeki imtiyazların yeterince kârlı olduğu, kurduğu entegre petrol şirketi Ultramar'ın 1991'e kadar faaliyetlerini sürdürmesinden anlaşılıyor.[69] 1930'ların sonunda Tidewater, çapkınlıktan petrolcülüğe geçiş yapmış biri tarafından satın alındı ve Suudi-Kuveyt Tarafsız Bölgesi, Meksika ve ABD'deki değerli petrol yataklarının da eklenmesiyle daha da büyük bir entegre petrol şirketine dönüştü. Fakat bu petrolcünün ismi Gülbenkyan değil, Getty'ydi.[70] John Paul Getty'nin yaptığı çok sayıda evlilik Nubar'ı hatırlatsa da kötü bir şöhrete sahip pintiliği ve anlaşma bağlama konusundaki genel yaklaşımı Kalust'a çok benziyordu. Getty'nin elde ettiği başarı, Büyük Buhran yaşanmasaydı Gülbenkyan'ın "büyük planı"nın işe yarayabileceğini düşündürüyor. Fakat bir şirket yöneticisinden ziyade müzakereci ve anlaşma bağlayıcı olan Gülbenkyan'ın, ortaya çıkacak petrol şirketini başarıyla yönetip yönetemeyeceğini bilmek imkânsız.

Yıllarca süren çekişme ve müzakerelerden sonra, Gülbenkyan'ın SSCB'den alabildiği tek ihraç ürünü bir başka "kara altın" oldu: havyar. Gülbenkyan 1924'ten itibaren Sovyet havyar ihraç kurumuna tekel karşılığında para vermişti. Fakat bu işte bile Sovyetler zorlu bir ortaktı. Birkaç başarılı anlaşmadan sonra Sovyetler Birliği'ndeki ana ihracat kurumu birdenbire işi tersyüz etti; elindeki hav-

yarı satıştan çekerek Gülbenkyan'ın finanse ettiği Ermeni havyar tüccarı Vanetzian'ı piyasadan sildi. Gülbenkyan birdenbire hiçbir pazara satamadığı iki ton havyarla baş başa kalmıştı. Sırf kendileri yiyerek bitiremeyecekleri için Gülbenkyan'lar havyarın çoğunu arkadaşlarına dağıttı. Nubar o günleri daha sonra şöyle hatırlayacaktı: "O kadar cömerttik ki, karşılaştığımız herkese neredeyse ilk sorumuz, 'Havyar sever misiniz?' oluyordu. Cevap evetse hemen yarım ya da bir kiloluk tenekelerle havyar hediye ediyorduk."[71] Kalust'un "büyük plan"ı bir havyar festivaliyle sonuçlandı. Muhteşem ama biraz da absürd bir maceraydı.

— ON ÜÇ —

SAYIN BAŞKAN, 1930-1934

Kalust Gülbenkyan hakkındaki ilk biyografi 1930'da basıldı. Akrabası Aram Turabyan tarafından yazılmış olmasına karşın, *Calouste Gulbenkian: Le milliardaire arménien et sa vie* [Kalust Gülbenkyan: Milyarder Ermeni ve Hayatı] kitabı kesinlikle dostane değildi.[1] Kitap, Kalust'un bolluk içinde yaşamasıyla babası Sarkis'in "demokratik" mütevazılığını karşılaştırıyordu. Turabyan'ın iddiasına göre Sarkis'in ölümüyle birlikte en büyük oğlu "tabiatındaki egoizmin" tadını çıkarmaya başlamıştı. Kalust, halen Cezayir ve Neuilly'de çürüyüp giden erkek kardeşleri Vahan ve Karnig'i küçük düşürmüş ve yoksul bırakmıştı. Üstelik sadece kendi ailesini değil, Cavid'le işbirliği yaparak Ermeni *yurdu* ülküsünü de terk etmişti. Turabyan'ın vardığı sonuç çok ağırdı: "Aile! Yurt! Irk! [Kalust için] bunların hepsinden önce gelen tek bir şey vardı: Para kazanmak."[2]

Bu biyografi ağır bir eleştiriden ziyade Ermeni usulü bir şantajdı. Turabyan önce hasta annesinin tedavisi için, sonra kızı için ve en son da kendisi için Kalust'tan para istemişti. Kalust ve Nevarte kendisine para göndermişti. Turabyan 1914'te Ermeni gönüllülerini Fransız bayrağı altında savaşmaya teşvik etmiş, onlarla birlikte savaşmış, maluller için para yardımı toplamıştı.[3] Ermeni propagandası yapan bir gazeteci olarak da Ermeni *yurduna* hizmet etmişti. Hayatı-

nı ve servetini bu *yurda* adamış olması nedeniyle Gülbenkyan ona çok daha fazlasını borçluydu (en azından kendisi böyle düşünüyordu). İş kurmak üzere istediği 20 bin franklık sermayeyi alabilmek için tehdit etmeye de yalvarmaya da hazırdı.[4] Bu biyografi de Turabyan'ın tehditlerinden birini hayata geçirmesinden ibaretti.

Yine de hakkını teslim etmek gerekir, Turabyan, Gülbenkyan'la olan akrabalığını biyografide belirtiyor; aslında kitabı isteksizce yayımladığını ama akrabasının bunca günahtan pişmanlık duyacağını umduğunu yazıyor. Turabyan kitabında annesinin ölüm döşeğindeki "dokunaklı ve ıstıraplı" halini de tasvir ediyor. Kadının, doktor ve ilaç masrafları için "kuzenine" (aslında yengesinin yeğeniydi) başvurduktan sonra posta havalesini nasıl boş yere bekleyip durduğunu anlatıyor. Ümitsizlikten çılgına dönen kadının son sözleri, "Kalust! Kalust!" olmuş. Turabyan'a göre, annesi Gülbenkyan'ın sabitfikirliliği yüzünden böylesine çileden çıkmasaymış, en az 15 yıl daha yaşayabilirmiş.

Yazılanlara göre, Kalust'un kendi annesi Diruhi'nin ve yeğeni Sarkis'in (Karnig'in oğlu) ölüm döşeğinde olduğu 1908 ve 1914 yıllarında da benzer sahneler var. Küçük Sarkis'in ölmeden önce amcası Kalust'la tokalaşmak gibi bir saplantıya kapıldığı belirtiliyor. Bu sahnelerin tekrarlanması, dramatik etki için bilinçli olarak üretilmiş olabileceklerini düşündürüyor.[5] Fakat burada önemli olan, Turabyan'ın suçlamalarının tek örnek olmaması: Kalust yıllardır bencillikle ve "vatanseverlik" görevlerini ihmalle suçlanıyordu. Turabyan'ın 1930 tarihli biyografi kitabı, fazla abartılı olmakla birlikte, bu suçlamaların haklılığı ihtimalini de düşündürtüyor.

Turabyan, Gülbenkyan'ın servetinin tahminen 1,2 milyar Fransız frangı (530 milyon sterlin) olduğunu söyleyen İngiliz gazetelerinden alıntılar yapmış. 1931'de Gülbenkyan'ın hisse ve bono portföyünün büyük bir kısmı Anstalt Vega adlı bir Liechtenstein şirketinde tutuluyordu; bu sayede Gülbenkyan, değeri 4,6 milyon sterline (288 milyon sterlin) ulaşan portföyü için yılda sadece 100 İsviçre frangı vergi ödüyordu.[6] O dönemde New York ve Londra borsasının içinde bulunduğu buhran düşünülürse, bu hakikaten büyük bir servetti. Gülbenkyan, Deterding'le yollarını ayırdıktan sonra Royal Dutch-Shell'in çeşitli Avrupa pazarlarına sattığı petrolden aldığı yüzde 1 ve yüzde 2 komisyonu kaybetmişti, ama VOC hisselerinin satışın-

dan para kazanmaya devam ediyordu. Fakat 1930'da TPŞ'deki yüzde 5 payının karşılığında vereceği parayı, yani kuş uçuşu yaklaşık 645 kilometrelik Baba Gurgur-Akdeniz Boru Hattı'nın yapımı için yüzde 5'lik hissesine düşen tutarı ödeyebilmek üzere portföyünün epeyce kısmını nakde çevirmesi gerektiği çok açıktı. Sadece 1933'te (inşaat masraflarının en yüksek olduğu yıl) ödemesi gereken tutar 264 bin sterline (16,9 milyon sterlin) ulaşıyordu.[7]

Siyasi riskler konusunda nispeten rahat olan binlerce hissedarlı Anglo-Persian ve Jersey Standard gibi petrol devleri böyle bir mali taahhüdü verebilirdi. Oysa Gülbenkyan'ın bu konuyu dikkatle düşünmesi gerekiyordu. Bağdat yönetimi; İngiliz mandasından rahatsızlık duyan ve Irak'ın Milletler Cemiyeti'ne bağımsız bir devlet olarak kabulünü hızlandırmak isteyen, öte yandan da İngiliz silahlı kuvvetlerinin sağladığı korumadan da vazgeçmek istemeyen, toprak sahibi küçük bir Sünni seçkinler grubunun elindeydi. Bu grup milliyetçilere karşı temkinliydi, ama Kral Faysal'a da sürekli muhalifti. Irak Devlet Arazileri Bakanlığı çalışanlarının elinde, bu arazileri ufak ufak tırtıklamak için pek çok fırsat vardı.[8]

Iraklı bakanların TPŞ'ye karşı tavrı da benzer muğlaklıklarla doluydu. Milliyetçi duygular aslında bir strateji ya da ideoloji değil, sadece taktikti. Irak İçişleri Bakanı Muzahim al-Paçacı Mart 1928'deki Londra ziyaretinde hem TPŞ'nin hem de Anglo-Persian'ın başkanı olan John Cadman'a, Bağdat'a döndüğünde, "Siyasi açıdan ultra milliyetçi bir politika uygulayacağını, [ama] ekonomik konularda, özellikle de TPŞ'nin gelişmesi konusunda yabancı şirketlere son derece dostça yaklaşacağı"nı, söyledi. Şirketin daha "az yabancı" görünmesi için Muzahim, Londra'dan dönüşte Iraklılara bir mesaj götürüp şirkete "Irak Petrolleri ya da Musul Petrolleri gibi daha Iraklı bir isim" önermelerini isteyecekti. 1929'da TPŞ'nin ismi Irak Petroleum Company* (IPC) olarak değiştirildi.[9] Eylül 1929'da Londra'daki yeni İşçi Partisi hükümeti, aniden Irak'ın 1932'de Milletler Cemiyeti'ne kabulünü destekleyeceğini açıkladı.

Şaşırtıcı ama Gülbenkyan'ın Irak hükümetinde tanıdığı hemen hemen hiç kimse yoktu.[10] Irak bağımsızlığın eşiğindeyken oradan

* Irak Petrol Şirketi. (Ç.N.)

birilerini bulmak önemliydi. Başbakan Nuri al-Said 1929'da Londra'yı ziyaret ettiğinde Nubar, "Irak'ın önde gelenleri"yle tanışmak için onun şerefine bir parti vermişti. Akşam yemeğinden sonra, Nuri'nin Savaş Bakanı (aynı zamanda da kayınbiraderi) Cafer al-Askari, Iraklıların TPŞ'ye bakış açısını Nubar'a şöyle anlatmıştı: "Şirketin dört kocalı bir kadına benzediğini ve bu durumun hem kadın hem de Irak için çok zor olduğunu söyledi. Gülbenkyan'ın bu benzetmede hangi rolü oynadığını sorduğumda, Iraklıların Gülbenkyan'ı kadının 'âşığı' olarak gördüğünü belirtti."[11]

Nubar'ın içi rahat değildi. Babasına hisselerini İspanyollara ya da İtalyanlara satmasını söyledi. Bu iş Iraklılar tarafından çözümsüz görüldüğü için ellerindeki hisseleri nakde dönüştürmeleri gerektiğini düşünüyordu. "Ama zevk olsun diye ya da kişisel çıkarlardan dolayı 500 bin sterlin kaybetmeyi göze alıyorsanız o başka tabii." Kalust hisselerini ancak "gerçekten çok yüksek bir fiyattan" satacağı cevabını verdi. "Son derece inatçıyım ve senin yazdığından bile fazlasını kaybetmeyi göze aldım, ama TPŞ'den mutlaka faydalanacağım."[12]

Reklam, Propaganda, Hayırseverlik

Gülbenkyan artık 61 yaşına gelmişti; bacaklarındaki sinir iltihabı nedeniyle yaşının etkilerini anlamaya ve vasiyetini düşünmeye başlamıştı. Her zamanki gibi aklında ilk önce Nubar vardı.[13] Kalust hâlâ oğlunun günün birinde IPC'yi yöneteceğini umuyordu; 1929'da şirket ile Irak hükümeti arasındaki ilişkileri geliştirmek üzere Cadman'in ve CFP'nin Nubar'ı IPC temsilcisi olarak Irak'a gönderme teklifi içini rahatlatıyordu.[14] Kalust ayrıca Nubar'ın Ermeni Yardım Dernekleri Birliği'nin (AGBU) yönetim kuruluna seçilmesini de memnuniyetle karşılıyordu.

"Kalbi ve duyguları olan her Ermeni'nin bu birliği savunması ve aç, yersiz yurtsuz durumdaki on binlerce kişinin yoksulluğunu ve sefaletini hafifletmek için çalışması gerekir," diyordu.[15] Yine de Gülbenkyan'ın 1930'da AGBU başkanlığına aday gösterilmeyi kabul etmesi çok şaşırtıcı. Daha önceleri bu tür Ermeni kuruluşlarının yönetim meselelerine neredeyse hiç ilgi göstermiyordu. Ama bu olayda yine oğlunu düşünerek hareket etmiş olabilir, çünkü başkan seçilirse

birkaç yıl sonra bu görevi Nubar'ın devralabileceği ima edilmişti.[16] Fakat Kalust'un ticari ve hayır işleri sorumluluklarını yumuşak bir geçişle devretme planı pek de kolay uygulanamayacaktı.

AGBU, 1906'da Kahire'de kurulmuş olmasına karşın 1930'a kadar tek bir başkan tarafından yönetilmişti: Dört kez Mısır başbakanlığı yapan ve Nubar Gülbenkyan'ın da ismini aldığı Nubar Nubaryan'ın yine Mısır doğumlu oğlu Bogos Nubar.[17] AGBU, tarımsal kalkınmaya yönelik bir uzmanlar örgütü olarak kurulmuştu. Savaş, soykırım ve bunun sonucunda ortaya çıkan mülteci krizi karşısında Bogos, AGBU'yu diplomasi, propaganda ve hayırseverlik odaklı bir örgüte dönüştürdü. İdari açıdan örgüt, birbirleriyle hâkimiyet mücadelesi veren bir dizi komite tarafından yönetiliyordu. Bağışlar ve miraslar çoğu zaman sadece bağışçının memleketi ya da köyündeki Ermenilerin faydalandırılması koşuluyla veriliyordu. Fakat soykırım sonucunda, bahsedilen toplulukların çoğunun artık var olmadığı görülüyordu. Eldeki maddi kaynaklarla yerleşim bölgelerinin yeniden kurulması planlandığında Ermenilerin dar görüşlü cemaatçiliği devreye giriyor, yeni köyün eskisiyle aynı adı (ya da bağışçının adını) alması ve sadece bağışçının köyünden ya da bölgesinden hayatta kalanların buraya yerleştirilmesi isteniyordu.

ABD'deki eşdeğeri Near East Relief* gibi AGBU da kısa vadeli yardımlarda çok işe yarıyor, Port Said'deki (Mısır) ya da Şattülarap'taki (Basra) mülteci kamplarında yaşayan mültecilerin acil ihtiyaçlarını karşılıyordu. Fakat Near East Relief'in aksine AGBU, yetimhanedeki çocukların artık orada kalamayacak kadar büyüyüp ayrılmaları gerektiğinde, hiçbir becerileri olmadığı için yoksulluğun ya da fuhuşun avucuna düşmemeleri için ne yapılacağını çözmekte zorluk çekiyordu. 1922'de AGBU, bağımsız Ermenistan Cumhuriyeti'nden geriye ne kaldıysa kendisine bağlayan Sovyet yetkililerle temasa geçti. Savaş yeterince korkunç değilmiş gibi, 1921-1922'de bölgeyi kıtlık vurmuştu. Sıtma gibi hastalıklar yaygındı. Kalust'un kuzeni Badrig tarafından kurulan Gülabi Gülbenkyan Vakfı ertesi yıl AGBU'ya maddi destek sağlayarak kaynak aktarılabilecek projeleri belirlemek üzere Ermenistan'a bir AGBU heyeti gönderdi. Erivan'ın güneybatısında yaklaşık 3.000 hektarlık bir alanda yeni bir yerleşim

* Yakındoğu Yardım Derneği. (Ç.N.)

kurulması ve buraya Bogos'un şerefine "Nubarashen" adı verilmesi planlandı.

Ermeni mültecilerden oluşan ilk konvoy Ekim 1924'te Yafa'dan (Ermenistan'a en yakın Karadeniz limanı) Batum'a doğru yola çıktı. Fakat Ermenistan'ın başkenti Erivan'daki yetkililer, bundan üç yıl sonra gönderilen ikinci konvoydakilerin çoğunu geri gönderdi.

Erivan'ın AGBU'yu sağmal inek olarak görüp para ve çeşitli teknik ekipman için kullandığı, ülkeye kabul ettiği mültecilere ise hiç de iyi muamele etmediği anlaşılıyordu. Vaktiyle şehirlerde yaşayıp ticaret ya da zanaatla uğraşan bu mülteciler, nüfusun beşte dördünün tarım yaptığı bir ülkede tutunmakta çok zorlanıyordu. Kimileri ise hiç alışkın olmadıkları komünist dünya görüşünü boğucu buluyordu. Hatta bazıları "ulusal yurtları"ndan Beyrut'a kaçarak yine mülteci oldu.

Erivan'daki yetkililer sıkı pazarlık ediyor, ülkeye kabul edecekleri mültecilerin sayısını düşürmek ve bu kabul karşılığında aldıkları maddi desteği artırmak için her türlü bahaneden faydalanıyordu. Sovyetler, AGBU'nun Ermeni diasporasındaki en varlıklı yardım kuruluşu olduğunu biliyor, fakat aynı zamanda bu kuruluşun diaspora üzerindeki gücünü kıskanıyordu. Zaman içinde AGBU'nun rakibi Hay Oknutyan Gomide'nin* hem ülke içinde yatırım hem de diasporada Sovyet yanlısı propaganda için bir araca dönüşeceğini umuyorlardı. Near East Relief genel sekreterinin de belirttiği gibi, "Komünist Ermeni hükümeti, her türlü eğitim ve toplumsal refah çalışmalarına sürekli katkıda bulunacak bir tür Ermeni Siyonist hareketi oluşturmayı hayal ediyor"du.[18]

AGBU'nun genel müdürü Vahan Malezyan ve diğer AGBU yetkilileri büyük olasılıkla Gülbenkyan'ın hiç ortalarda görünmeyecek, cebi para dolu göstermelik bir başkan olacağını düşünmüştü. Fakat Paris'teki genel merkez personeli, yeni başkanın kendisi ne kadar çok çalışkansa, personelden de en az o kadar çok iş beklediğini anladı. Gülbenkyan, Propaganda Komitesi'ni feshetti ve personelin işe giriş saatlerini kaydetmek için kart basılmasını zorunlu tuttu.[19]

Mali ve hukuki meselelerde kendine güvenen Gülbenkyan, "yeni bir holding veya Ermeni Yardım Tröstü" kurarak AGBU'nun

* Ermenilere Yardım Komitesi. (Ç.N.)

709 bin sterline (43 milyon sterlin) ulaşan maddi kaynaklarını daha fazla artırmaya odaklandı. Hazırladığı teklif uyarınca, bağış karşılığında hisse dağıtacak bir şirket kurulacaktı. Mevcut fon portföylerinin yerine de bu hisseler kullanılabilecekti. Herhalde bu holding asla kâr payı dağıtmayacak, portföyünden elde ettiği faizi yardım projelerine harcayacaktı.[20] Böylece AGBU'nun mali kontrolü merkezî hale getirilecekti. Mültecilere doğrudan hibe yerine mikro kredilere daha fazla odaklanılacak, böylece vakfın aktifleri artırılacaktı. Gülbenkyan bu projede, 1926'da Sovyet Ermenistan'ındaki projeleri desteklemek üzere Erivan'da Norveçli kâşif ve hayırsever Fridtjof Nansen'in geliştirdiği ama hiçbir zaman hayata geçmeyen (elbette Erivan karşı çıkmıştı) yüzde 5'lik bono planının yolunu izlemiş olabilir.

AGBU Holding'i İngiltere'de ya da ABD'de kurmanın bazı yasal sorunlara yol açabileceği anlaşıldı. Gülbenkyan bu ülkelerdeki yardım kuruluşlarının ya da tröst fonlarının AGBU Holding gibi bir şirkette hissedar olmasına izin verilmediğini öğrendi.[21] Neyse ki Kanada yasaları farklıydı, ama orada da "Bolşevik ya da aşırı sosyalist yasaların" yürürlüğe girme ihtimali daima vardı. Gülbenkyan düşündükten sonra "Kanada'nın Bolşevizmi kabul etmesi riskinin" göze alınabilir olduğuna karar verdi.[22]

*Duduk** çalan mutlu çobanlarla dolu bir Ermeni anayurdu gibi romantik hayalleri olmayan Kalust, Erivan'ın sürekli kendilerinden para sızdırmasını AGBU'daki diğer meslektaşları gibi hoşgörüyle karşılama niyetinde değildi. Kuşkusuz, ötekilerden çok daha iyi bir müzakereciydi. Eylül 1931'de Sovyet Ermenistan'ı Komiserler Konseyi başkanı Sahak Ter Gabrielyan'ı halihazırda Yunanistan ve Bulgaristan'da bulunan 6.000 mülteciyi kabul etmeye, hemen arkasından 4.000 mülteci daha almaya ikna etti. Nansen Uluslararası Mülteci Kuruluşu'nun da desteğiyle Kalust, bu mültecilerin nakli için bir yardım kampanyası başlatıp örnek olsun diye de bizzat yüksek bir bağışta bulundu. Ve 6.242 mülteci, yani önceki iki konvoydaki insandan iki katı fazlası Erivan'a ulaştı.[23] Sovyet Ermenistan'ı elbette bu başarıyı cezasız bırakmayacaktı.

Sovyet Ermenistan'ı aynı zamanda Ermeni mültecilerin Ermenistan yerine Suriye ve Lübnan'a yerleştirilmesini desteklediği için

* Geleneksel nefesli Ermeni çalgısı; balaban olarak da bilinir. (Ç.N.)

de Gülbenkyan'a öfkeliydi. Bu planın uygulanması aslında 1927'de Nansen tarafından başlatılmış, Beyrut'un dış kesimindeki Eşrefiye Tepesi'nde geniş araziler satın alınmıştı. Plan çerçevesinde mültecilere Beyrut, Halep ve Şam'da ev satın alabilmeleri için kredi veriliyordu. Neredeyse tüm krediler geri ödenmişti; inşa edilen ev ve yerleştirilen mülteci sayısı (1933'te 23 bin) açısından Nansen planı, Nubarashen'den, AGBU'nun Erivan'daki ihtiyatsız macerasından çok daha başarılıydı.

Ne yazık ki Gülbenkyan'ın mültecilerin Suriye'ye yerleştirilmesi için başlattığı yardım hareketi, kısmen Almanya'daki bankacılık krizinin etkisiyle pek destek görmedi.[24] Kalust New York'taki kuzenlerine başvurdu. 1928'de Gülabi Gülbenkyan Vakfı Halep'te bir kadın doğum hastanesi kurmuş, buraya Badrig Gülbenkyan'ın karısı Virjini'nin adını vermişti.[25] Vakıf 1931'de Beyrut'un iki kenar mahallesi için 15 bin dolar yardım gönderdi. 1932'de tamamlanan "Gullabashen" 1935'te 750 mülteciyi barındırıyordu.[26]

Gülbenkyan'ın AGBU için yaptığı planlar, Erivan'daki Ter Gabrielyan ile Ermenistan Komünist Partisi Merkez Komitesi Birinci Sekreteri Aghasi Hancıyan arasında yaşanan çekişmenin kurbanı oldu. Hancıyan, Ter Gabrielyan'ın Gülbenkyan'la müzakerelerdeki bariz zayıflığını, emperyalist bir ajan olmasına bağladı. Hancıyan, 16 Ekim 1931 tarihli *Soviet Armenia** gazetesinde yayımlanan açıklamasında, Gülbenkyan'ın mültecileri IPC Boru Hattı yapımında köle olarak kullanma niyetiyle Suriye'ye yerleştirmek istediğini iddia ediyordu.[27] Bu çok saçma bir suçlamaydı. Şirkete Ermenileri doldurmak bir yana, Gülbenkyan IPC'de işe alınmak için kendisine mesaj gönderen Ermenilere, "kişilerin sadece liyakatına bakılacağı"nı söylüyordu.[28]

Eylül 1932'de Gülbenkyan AGBU başkanlığından istifa etti. 1930'da aday gösterilmesinden itibaren yaşadığı hayal kırıklığı sürekli artmıştı. AGBU yönetim kurulu, AGBU Holding önerisini görmezden gelmişti.[29] Teferruatta boğulmaya sebep olan kibir ve iltimas kültürünün yok edilemeyecek kadar kök saldığı belliydi. Gülbenkyan, Nice'teki Devgantz'a, "Yönetim kurulundaki herkes öne çıkma derdinde," diye yazmıştı.[30] Hancıyan'ın korkunç suçlamaları bardağı taşıran son damla oldu. Fakat Gülbenkyan, "Benim mizacım yal-

* (İng.) Sovyet Ermenistan'ı. (Ç.N.)

nız çalışmaya daha uygun," diyecek kadar kendini bilen biriydi.[31] Kurul işleri ona göre değildi. AGBU yeniden eski alışkanlıklarına döndü. Hatta Erivan, Nubarashen'in inşası için ayrılan parayla parti aparatçiklerine* Ford marka lüks otomobiller alınması için AGBU'yu ikna etmeyi başardı. Bu işlevsiz ilişki, 1937'de Stalin'in tasfiye hareketinin Erivan'a ulaşıp pek çok kişiyle birlikte Ter Gabrielyan'ı da kurban seçmesine kadar sürdü.[32]

Kerkük'ten Denize

Irak hükümetiyle 1925'te yapılan anlaşma uyarınca IPC Kasım 1928'e kadar Bağdat ve Musul vilayetlerini araştırıp her biri yaklaşık 21 kilometrekarelik 24 arazinin yerini belirleyecekti. Geçici anlaşma müzakereleri gibi nedenlerle dikkatlerin dağılması bir yana, uluslararası konsorsiyumun hantal yapısı da IPC'nin herhangi bir karar almasını zorlaştırıyordu. Yol olmaması, geçit vermeyen güzergâhlar, dağlık araziler, hastalıklar, kabile isyanları ve çok büyük mesafeler bölgedeki operasyonları daha güç hale getiriyordu. Anglo-Persian, 15 santimetre çapındaki boru hattını İran'ın güneybatısındaki Mescid-i Süleyman ile Basra Körfezi arasındaki 222 kilometrelik mesafeye 1.000 işçiyle ancak dört yılda döşeyebilmişti. Kerkük ise Akdeniz'e en az 800 kilometre mesafedeydi.

Gülbenkyan, IPC toplantılarında kendisini temsil etmek üzere Nubar'a ve damadı Kevork Esayan'a güveniyordu. Nubar'ın ifadesiyle görevleri şunlardı:

a) müzakerelere akıllıca katkılarda bulunmak
b) diğer ortaklara karşı Fransızlara yardımcı olmak
c) Cadman [Anglo-Persian] ve diğerlerine düşmanca davranmamak.

Nubar, çoğu zaman birbiriyle çelişen bu talimatları yerine getirmenin "en kolay yolu"nu bulmuştu: "Kev[ork] ile birlikte kendi köşemizde ağzımızı bile açmadan otururduk, gerçi Kev zaten bunu hep yapıyordu."[33]

* Özellikle bir siyasi oluşumda maşa olarak kullanılan alt kademe üyeler. (Ç.N.)

1928-1935 arasında (yani Kırmızı Hat Anlaşması ile IPC Boru Hattı'nın devreye girmesi arasında) IPC'nin Akdeniz'e ulaşacak boru hattının hangi yolu izleyeceği meselesi, üst seviye diplomasiyi ve devlet adamlığı becerisini odak noktasına yerleştirdi. Akdeniz'e ulaşan en ucuz ve kestirme yol Suriye'den geçiyordu. Clemenceau'nun Musul'u 1919'a Lloyd George'a "hediye etmesi"nden beri Fransızlar, Musul petrolünün Fransız manda topraklarından geçmek zorunda olmasıyla avunuyordu. Fakat ne yazık ki 1920'de Faysal'ı Şam'dan sürdükleri unutulmamıştı ve Faysal, boru hattının güneybatıdan geçip Mavera-i Ürdün üzerinden (tahtta bir Haşimi'nin oturduğu bir başka İngiliz mandası) Filistin'in Hayfa Limanı'na ulaşmasında ısrarcıydı. Güneyden geçen uzun rota, 45 milyon ABD dolarına mal olan kuzeyden geçen kısa rotanın üzerine fazladan 8 ila 13 milyon ABD dolarına mal olacaktı.[34] Daha da kötüsü 1925 Anlaşması uyarınca Iraklılar her türlü boru hattının "ortak nakliye" için kullanılması, yani kapasitesinin en az yüzde 30'unun rakip şirketlerin petrolüne ayrılması gerektiğinde ısrar ediyordu.

Arazi seçimini ağırdan almalarına sinirlenen Faysal, 1928'de IPC'den Akdeniz'e uzanan bir demiryolu da yapmalarını istedi. Kralın böyle bir talepte bulunabilmesinde, British Oil Developments* (BOD) şirketinin de imtiyaz için ortaya çıkmasının etkisi vardı. Aralık 1928'de bir BOD yöneticisi elinde hediyeler, daha doğrusu hediye vaatleriyle Bağdat'a geldi. Bu yöneticinin *Baghdad Times* gazetesine verdiği demece göre, BOD Akdeniz'e demiryolu bağlantısı ve iki milyon sterlin kredinin yanı sıra, mevcut dubalı köprünün yerine Bağdat'a sabit bir köprü yapmayı ve Habbaniye'de Fırat Nehri üzerine uzun zamandır beklenen barajı inşa ederek su seviyesini yükseltip nehir ulaşımını geliştirmeyi de vaat ediyordu. Bütün bunların karşılığında BOD'un tek istediği IPC'nin elindeki imtiyazdı.

64 yaşındaki emekli filo amirali Rosslyn Erskine Wemyss (Birinci Baron Wester Wemyss), Faysal'la büyük olasılıkla Birinci Dünya Savaşı sırasında Kahire'deki Arap Bürosu'nda çalışırken tanışmıştı. Hem İngiltere Kralı V. George'un hem de Irak Kralı I. Faysal'ın saray erkânından olan Wemyss, savaş bittikten sonra majestelerinin hükümeti tarafından parayla ödüllendirilen amiraller listesine alınmamış-

* İngiliz Petrol İmar İşleri. (Ç.N.)

tı. Nakde ihtiyacı olduğu için 1925'te diğer amirallerin yolundan giderek bir petrol kartelinde çalışmaya başlamıştı.

BOD'un arkasındaki isim, spekülatör Francis W. Rickett'tı. Wemyss'in isminden büyük fayda sağlayan Rickett, 1928 yılında onu iki kez Bağdat'a gönderdi. Haziran 1929'da Wemyss, Roma'ya giderek (Londra'daki İtalya Askerî Ataşesi) General Mola'nın desteğiyle Mussolini'nin devlete ait petrol şirketi AGIP'i yüzde 40 hisseyle BOD'a katılmaya ikna etti. Rickett ise ortalığı karıştırmak için Gülbenkyan'ın Londra'daki ofisine üç kez uğradı ve BOD ile IPC arasında bir tür anlaşma yapmaya çalıştı.[35] Bu sırada BOD'un arkasında aslında kimin olduğuna dair söylentiler iyice yayıldı. İngiltere Dışişleri Bakanlığı'na göre Royal Dutch-Shell vardı; CFP'ye göre ise Anglo-Persian. Ekim 1930'da Bağdat'tan geçen John Paul Getty ABD Dışişleri Bakanlığı'na, BOP'un aslında Sinclair Oil olduğunu söyledi. Öte yandan Irak'ın eski başbakanı Muzahim al-Paçacı'ya göre ise BOD, IPC'nin ta kendisiydi.[36]

BOD nihayet 1932'de Irak'ın batısında 75 yıl için imtiyaz almayı başardı, hatta AGIP'in küçük ölçekli teknik ekibi bir miktar petrol bile buldu. Uluslararası petrol politikasının saf oyuncusu AGIP, BOD'un ardında olduğu söylenen güçlü İngiliz menfaatlerinin aslında Rickett'ın uydurması olduğunu ancak yıllar sonra anlayabildi. İtalya'nın 1935'te girdiği İkinci Habeşistan Savaşı nedeniyle mali baskıyla karşılaşan AGIP, hisselerini IPC'ye sattı.[37] Wemyss'in 1933'teki ölümünün ardından karısı 20 bin BOD hissesinin izini sürmeye çalıştı ama boşa kürek çektiğini gördü: BOD'un İngilizlere ait olan kısmında Far& Near Development Syndicate* adında gizemli bir şirketten başka bir şey yoktu. Mussolini gibi Wemyss de kandırılmıştı.[38]

IPC'nin ortakları bu gibi şirketleri satın almaktan yanayken Gülbenkyan mevcut durumu korumayı önerdi.[39] Boru hattı konusunda ise çatallı bir hat görüşünü destekliyordu: 40 santimetre çapında bir hat Hayfa'ya, bir diğeri ise Trablus'a. Uzun süren diplomatik tartışmalardan sonra Ekim 1930'da bu hat projesi kabul edildi. 24 Mart 1931'de imzalanan yeni IPC-Irak Anlaşması çerçevesinde IPC daha önce seçtiği 24 araziyi iade ederek Dicle Nehri'nin doğusunda kalan bütün Irak topraklarının (yaklaşık 91 bin kilometrekare) petrol

* Uzak ve Yakın İnşaat Karteli. (Ç.N.)

imtiyazını aldı; ayrıca "ortak nakliye" gerekliliği ve diğer imtiyazlar kaldırıldı.[40] Böylece IPC, BOD'u da satın aldıktan sonra Irak'ın tamamına sahip oldu. Açık kapı politikasının sonu gelmişti. Öte yandan, Irak hükümeti açısından 1931 Anlaşması bir cankurtaran simidi olmuştu: İmtiyaz ücretleri boru hattı tamamlandıktan sonra ödenecekti, fakat o zamana kadar IPC "ayakbastı parası" ödeyerek ülkeyi iflastan kurtaracaktı.

Vârisler ve Rus Spekülatörler

Boru hattı müzakereleri boyunca, Nubar Londra'da ve Kalust Paris'te, birlikte epeyce uyumlu bir şekilde çalıştılar. Nubar 35 yaşına gelmişti ve düzenli bir maaşının olmayışına gücenmesi doğaldı. İşyerinde her lafa karışan genç adam değildi artık. Monte Carlo'daki kumar masalarında tanıştığı aktris Doré Plowden'la 1928'de evlenmişti, yani bakmakla yükümlü olduğu bir karısı vardı. Nubar aynı zamanda eniştesi Kevork'un giderek artan nüfuzundan da endişeleniyordu.

Kevork'un karakteri Nubar'ınkinden çok farklıydı: sessiz, ketum ve biraz gergin biriydi.[41] Kalust başlangıçta Kevork'a ("Kev") bir köle gibi davranmış, Kevork'un hesap işlerine Stahanovist* yaklaşımından sonuna kadar yararlanmıştı. Belki Kalust zamanla kızı Rita'ya Kev'in iyi huylarının yansıyacağını ummuştu. Çiftin oğlu Mikhail 1927'de doğdu. İki kez evlenen Nubar'ın ise çocuğu yoktu ve onu kısır yapan küçükken geçirdiği kabakulak nedeniyle hiçbir zaman da olmayacaktı. Kalust bu gerçeği unutmuş olabilir miydi? Unutmayı tercih etmiş gibi görünüyor, çünkü Nubar'ı bir vâris vermesi için sıkıştırmaya devam ediyordu.[42]

1931 yılının başlarında Kalust, Nubar'ı Cannes'a birlikte vakit geçirmeleri için davet etti ve burada geçici de olsa bir anlaşmaya vardıklarını düşündü. Fakat Nubar babasının sözlerine kanıp taleplerinden vazgeçecek değildi. Bir mektubunun sonuna Ermenice, "Tatlı dille beni oyuna getirmeye çalışma," diye eklemişti. 16 Nisan 1931'de

* Stahanov hareketi, adını Sovyet madencisi Aleksey Stahanov'dan alan, önceden saptanan üretim ölçüsünü aşma anlamında kullanılan ifade. (Y.N.)

Paris'te bir kez daha yüz yüze görüşen ikili kavga etti ve Kalust bilindiği kadarıyla ilk kez şiddet uyguladı. Nubar'ın yazdıklarına göre babası ona bir tokat atıp Ermenice, "Defol!" diye bağırdı ve kendisinin gözünde tıpkı kardeşleri gibi oğlunun da "öldüğü"nü söyledi. Kalust Kevork'a ve tüm personeline Nubar'la iletişimi kesmelerini emretti, ayrıca oğluna yapılan ödemeleri de durdurdu. Birkaç ay sonra mektup yazıp, "Babanın işine canı gönülden dön ve her zamanki gibi maaşını almaya yeniden başla," dediğinde Nubar reddetti.[43]

Ekim 1931'de baba ve oğul olayları daha sakin konuşabilir durumdaydı. Nubar, "Topluma faydalı bir insan olarak insanca ve saygıdeğer bir hayat sürmek istiyorum; özellikle de bana uygun bir ortamda çalışmak ve hayatımı kazanmak istiyorum," diye yazmıştı. "Düzenlenmiş bir Güven Fonu*" ikisinin de istediğini sağlayacaktı: "Benim için uygun ve değerli bir iş. Sizin de tercih ettiğiniz türde bir hayat."[44] Cadman ve Águila'nın güvenilir çalışanlarından J.H. Macdonald'ın yardımıyla bir güven fonu oluşturuldu; ayrıca Nubar'ın Londra'daki çalışma saatlerini, yıllık kazancını (10 bin sterlin) (600 bin sterlin) ve tatillerini belirten bir anlaşma hazırlandı.

Nubar'ın ikinci karısı haftalık *News of the World* gazetesinde anılarını yazı dizisi halinde paylaşmasaydı, nisandaki "rezalet"le bu uzlaşma arasında neler yaşandığı bir gizem olarak kalacaktı. Doré, "Nubar'layken ne kadar paramız olduğunu asla bilmiyordum," diyor ve Eylül 1931'de Biarritz'deyken otel parasını ödeyemediklerini anlatıyordu. Kayınvalidesi Nevarte'ye sorduğunda ise içten ama çekimser bir cevap almıştı.

> Canım, ikiniz de Nubar'ı hor gördüğümüzü sanmayın sakın –Nubar son derece zekidir– yumuşak kalpli ve naziktir – ama! çok dik kafalıdır... ve bu çok kötü bir şey! Para kocama ait –isterse papağanına verir– veya antikalar satın alabilir – hatta bana zümrüt bir taç ya da elmas gerdanlık alabilir (heyhat! o kadar şanslı değilim). Fazlasıyla cömert bir adamdır (eminim bunu ikiniz de biliyorsunuz), ama parayı *kendi yöntemiyle* vermek ister. Onu onaylıyor ya da kınıyor değilim – ama ya parasını kabul edip onun için elimizden

* Kaynakların bir havuzda biriktirilip ihtiyaca göre kullanılması. (Ç.N.)

> geleni yapacağız ya da sterlinleri, şilinleri, penileri reddedip kendi kendimizin patronu olacağız! Gerçek anlamda özgürlük diye bir şey yok hayatım, herkesin bir tür patronu var... ve patronu olmayan biri varsa, onun da sorumlulukları o kadar ağırdır ki, çok daha az özgür ve bağımsızdır![45]

Bu mektup Nevarte'nin çok güçlü sezgilerle gamsızlığın (*tetevsolik*) bir karışımı olan karakterini yansıtıyor. Rita gibi Nevarte de Kalust'u orijinal, gizemli, ikna edilemez ya da pazarlık yapılamaz bir karakter olarak kabullenmeyi öğrenmiş, uzlaşmaktan başka çare olmadığını anlamıştı.

Ekim 1932'de baba ile oğul arasındaki müzakereler sürerken Kalust, Royal Dutch-Shell'e karşı yapılacak bir spekülasyon saldırısına katılmaya davet edildi. Société Pétrolière de Caracas'la bağlantılı namussuz borsa spekülatörleri Goulin ve Levy-Grunwald, Gülbenkyan'a hem CFP'yi hem de Royal Dutch-Shell'i "düşürecek" 25 milyon franklık bir girişime katılmayı önerdi. Yani ödünç aldıkları CFP ve Royal Dutch-Shell hisselerini satarak paniğe yol açacak sonra da hisseleri daha düşük fiyattan satın alarak kâr edeceklerdi. Goulin ve Levy-Grunwald, Société des Pétroles Français de Caracas'ın Paris borsasına girememesinden Mercier ve Deterding'i sorumlu tutuyordu. Shell'in Londra borsasında 1931'de $26^{7/8}$ olan fiyatının Mayıs 1932'de $10^{1/8}$'e düşmesiyle Royal Dutch-Shell zayıflamış görünüyordu.[46]

Levy-Grunwald, "R[oyal] D[utch] hisselerinin fiyatını aşağıya çekip şirketin itibarıyla oynarsak Paris'te kıyamet kopar ve Pineau, Deterding için çalışmakla suçlanmaktan korkacağı için Caracas'a karşı düşmanca bir tavır sergilemeye cesaret edemez," diyordu. CFP'yi "düşürmeye" yönelik bir saldırı ise şirketin tahvil çıkarma planlarını bozacak ve daha büyük bir baskı yaratacaktı. Kevork bu plana katılmaya istekliydi, ama Nubar onun heyecanını kaçırdı. Goulin ile Levy-Grunwald da yakın zamanda Banque Oustric ve Banque Industrielle de Chine'in merkezde olduğu bankacılık skandallarına karışmış kişilerdi. Ayrıca piyasaya bizzat çıkardığı yüzde 8 faizli bonolarla saf yatırımcıları milyonlarca frank dolandırmakla suçlanan, kötü şöhretli Marthe Hanau adlı kadınla da bağlantıları vardı.

Nubar, babası her ne kadar Caracas işinde 100 bin sterlin kaybetmiş olsa da itibar ve CFP'yle ilişkiler açısından karşılaşacakları

riskin, kazanacakları ödüle değmeyeceğini söyledi. Hanau ve "onun camiası"yla birlikte hareket etmek "hem son derece alçaltıcı olur hem de nahoş soruşturmalarla ve kamuoyunun gözünde olumsuz bir imajla sonlanabilir"di. Bu plan Royal Dutch-Shell'i rahatsız eder ama "büyük zarara yol açmaz", Gülbenkyan'lara ise "hiçbir fayda sağlamaz"dı.[47] Görüldüğü kadarıyla, bu durumda Kalust plandan vazgeçti, Hermann Marx ve Léon Wenger'i de vazgeçmeleri için ikna etti.

Hanau hapisten çıktıktan sonra tövbekâr oldu ve *Forces* adında bir gazete çıkarıp yaptığı dolandırıcılıkları ve suç ortağı olan pek çok üst düzey yetkiliyi anlatmaya başladı. Sıra Goulin ve Levy-Grunwald'a gelince "Uğursuz Üçlü" başlıklı bir haber yazarak Royal Dutch-Shell'e saldırma planlarını anlattı. "Goulin, Levy-Grunwald... bu ikisi zaten yeterince tehlikeli," diyordu. "Fakat arkalarında Bay Gülbenkyan'ın gölgesi dolaşıyor; daha sonra onun hakkında da bazı şeyler anlatacağız. Ama şimdilik sadece olayları ifşa ederek planlarını engellemenin mutluluğunu yaşıyoruz."[48]

Kalust zaten hakkında çıkan hiçbir haberden hoşlanmazdı, ama bu yazıdan büyük olasılıkla pek etkilenmedi, çünkü bir süre önce Royal Dutch-Shell hisselerinin nisan ayındaki ani düşüşünün arkasında, şirketi ele geçirmek isteyen Gülbenkyan'ın ve Sovyetler'in olduğunu iddia eden bir yazı çok daha büyük bir spekülasyona yol açmıştı. *Vossische Zeitung* gazetesinde şunlar yazıyordu:

> Ortaya çıkarılan olay Royal Dutch'ta uzun zamandır beklediğimiz temizlik, Henri Deterding'in ve yandaşlarının ayrılması değil. Daha ziyade, Royal Dutch ile Ermeni petrol devi Gülbankyan'ın uzun süredir devam eden, sonucu öngörülemeyen sert kavgasının son perdesi. Sir Vasil Zaharyas silah sanayisi için neyse, Gülbenkyan da petrol sanayisi için o. Ördüğü ağ hemen hemen her yeri kaplayan, Venezuela Oil Concessions Şirketi'nde Deterding'in kendisini bir kenara itmesinin ardından Hollandalının can düşmanı olan, "gölgelerde saklanan" Ermeni.[49]

Deterding konuyu araştırmak üzere Pinkerton Dedektiflik Bürosu'yla anlaştı. Ajan Gerhardt suçu, Moskova'daki Pyatakov'un

emriyle hareket ettiği söylenen bazı Amerikalı, Fransız ve Alman basın mensuplarına (*Vossische Zeitung* başyazarı da dahil) attı. Gülbenkyan'ı ele vermedi. Deterding ise büyük olasılıkla 1939'daki ölümüne dek Gülbenkyan'dan kuşkulanmaya devam etti.[50]

Büyük Tur

Gülbenkyan 1920'li yılların büyük bölümünü, sürekli Fransa'daki oteller arasında dolaşarak geçirdi. Kaldığı yerlerin isimleri lüks tatillerle eşanlamlı olsa da Gülbenkyan'ın hayatında rahata yer yoktu. Seyahate çıkarken yanına alması gereken her şeyi cebindeki not defterine yazıyordu: pasaportlar, kurtasiye malzemeleri, telgraf kodu rehberi, şarap ve şampanya, ilaçlar, kahve, (özel bir cins) bal, güneş gözlükleri, (kuşları izlemek için) dürbün.[51] Daima uşağı ve sekreteriyle seyahat eden Gülbenkyan dağ gibi yığılan telgraflardan, mektuplardan, Londra ve Paris bürolarından gelen raporlardan asla kurtulamıyordu. İmtiyaz avcıları ve her milletten büyük işadamları hiç rahat vermiyordu. Müzelerdeki ya da müzayede evlerindeki eserleri görmeye gitmek bir yana, katalogları, *Burlington Magazine* ve diğer sanat dergilerini okuyacak zamanı bile zor buluyordu.

Fakat 1928'de sonradan devamını da getireceği bir seyahat turuna çıktı ve hayatı boyunca tatil sayılabilecek tek dönem buydu. Bu seyahatler on gün ila bir ay sürüyordu ve Ocak 1934'teki Mısır ve Filistin turuyla sonlandı. Seyahatler sırasında izlenimlerini kısa notlar olarak aldığı (Fransızca), ayrıca müze kataloglarından uzun alıntılar yaptığı bir günlük tutuyordu. Her seyahatin bitiminde bir sonuç bölümü yazıyor, elle yazdıklarını daktilo ettirip gittiği yerlerden aldığı kartpostallarla birlikte klasörlere kaldırtıyordu. Daha sonra gerekirse başvurmak üzere hepsi çok düzenli tutuluyordu. Hatta 1929'daki İtalya turu günlüğünün dizin bölümü bile vardı.

İster İspanya, İtalya, Almanya, Mısır ya da Filistin olsun Gülbenkyan gittiği her yerde müthiş bir tempoyla hareket ediyor, kimi zaman Viyana Sanat Tarihi Müzesi'nden Leo Planiscig gibi sanat uzmanlarıyla birlikte geziyordu. Planiscig ve diğer uzmanların yardımıyla Viyana turunda bir gün içinde dört ila altı sanat koleksiyonunu gezebiliyordu. Bunlardan bazılarını daha önce görmüş olmasına

karşın, "sanat çalışmaları" kapsamında yeniden görmek istediğini yazıyordu.[52] Münih'teki Eski Sanat Galerisi ya da Kahire'deki Mısır Müzesi gibi birinci sınıf müzelere birkaç gün ayırmak gerekebiliyordu, çünkü Gülbenkyan bütün koleksiyonları inceliyor, her bir salon hakkındaki görüşlerini not ediyordu. Her zamanki gibi bahçeler de (Floransa'da Boboli, Asvan'da Kitchener Adası) turistik gezilerinin önemli bir parçasıydı. Malaga dışındaki Jardín del Retiro'dayken nadiren görülebilecek kişisel bir not aldı: "Hayatımın iki büyük amacı benden daima kaçtı, (herkesin gıpta ettiği zavallı ben): Bir biliminsanı olmak ve tam da istediğim şekilde tasarlanmış bir bahçede hayal kurmak."[53] Daha sonra göreceğimiz gibi Gülbenkyan aslında ikinci amacına ulaşmak için çoktan harekete geçmişti.

Uşak-masör, aşçı, doktor ve sekreteri saymazsak Gülbenkyan yalnız seyahat ediyordu. Fakat Nisan 1930'da *Narcissus* isimli kiralık yatla yaptığı yolculukta Rita'nın da kendisine eşlik etmesine izin verdi. Cannes'dan yola çıkıp bir ay boyunca Sicilya ve İyon Adaları'ndaki arkeolojik alanları gezdiler. Olumsuz hava koşullarına ve gerekli erzak ve ekipmanın temininde sorun çıkmasına karşın 1932'de ikinci bir kez çıktığı deniz seyahatinde (*Ausonia* gemisiyle), hem Rita hem de Yervant'ı yanına alarak Kuzey Afrika kıyılarını gezdi.[54] Gülbenkyan yolculuğun en başında yediği Mayorka çileğinden dolayı hastalandı; Kartaca'nın kalıntıları da dahil olmak üzere gördüğü tüm eski eserlerde hayal kırıklığına uğradı. Cezayir'deyken kardeşi Vahan'la görüşmedi. Vahan'ın çocuklarının okul masraflarını karşılamak üzere aylık ödemelere zam yapmıştı, ama hiçbirini görmek istemiyordu.[55]

Karadağ'da Kotor Limanı'nda bülbüllerin şakımasını dinlemek çok hoştu, ama bu deniz yolculuğunu Gülbenkyan'a tekrar sevdirmeye yetmezdi. O sabah 04.30'da uşağı Pierre tarafından uyandırılmış ve havanın sisli olduğunu, kaptanın sis düdüğünü çalacağını öğrenmişti:

> Bu sabah çok tatsız geçti. Yatağıma uzanıp yat gezilerinin züppelik olduğunu düşündüm. Bana göre, ruhsal ya da fiziksel hiçbir getirisi olmayan, müthiş bir israf. Karadayken deniz çok cazip görünüyor, ama üstünde biraz daha düşününce bu illüzyonun tadı kaçıyor.[56]

Gülbenkyan bir daha deniz seyahatine çıkmadı.

1934'teki Mısır seyahatinde, bütün Ermeniler için önemli bir hac mekânı olan Kudüs'e kısa süreliğine uğradı. Kudüs'e gidenler *mahdesi** unvanını alıyordu. Kalust 1877'de, henüz yedi yaşındayken babası Sarkis, kardeşi Karnig ve başka aile üyeleriyle birlikte Kudüs'e gitmişti. 1896'da ailesi tarafından Kutsal Diriliş Kilisesi'ne armağan edilen Yeniden Diriliş konulu tablo bugün hâlâ göz önünde bir yerde duruyor.[57] Önde gelen diğer Osmanlı Ermeni'si aileler gibi Gülbenkyanlar da eski Kudüs şehrindeki Sırpots Hagopyants Manastırı'nda bulunan Kudüs Ermeni Patrikhanesi'ne hayırseverlik çerçevesinde bağlıydı. Kalust'un kuzeni Badrig de bu geleneği devam ettirmişti.

Badrig, 1921'de Kudüs'ün 99. patriği seçilen Kutlu Başpiskopos Yeğişe Turyan'ın atanmasının 50. yılı kutlamalarını düzenleyecek komitenin başkanlığını yapmayı kabul etmişti. Manastıra elyazmaları için iki katlı bir kütüphane inşa etmek üzere bağış toplandı. Ne yazık ki Turyan da Badrig de bu planı hayata geçiremeden öldü. Kalust projeyi kuzeninden devralarak bütün masrafları cömertçe üstlendi. Gülbenkyan Kütüphanesi 1932'de açıldı.[58]

Gülbenkyan açılışa katılmamıştı. 1934'teki ziyaretini olabildiğince kısa ve gözden uzak şekilde tamamlamaya çalıştı. Son âna kadar patrikliğe haber vermedi. Fakat Patrik Torkom Kuşakyan bu usta müzakerecinin planlarını bozmayı başardı ve Gülbenkyan'ın hayatı boyunca diğerlerine yaptığı sürpriz sabah ziyaretlerinden birini bu kez kendisi ona yaptı. Sabahın erken saatlerinde, trenin Kudüs'e ulaşmasına saatler varken Gülbenkyan'ı karşılamak üzere vagonuna bindi. Gülbenkyan kütüphaneye ancak akşam 22.00'de gidebildi. Günlüğüne, "Bu gizemli gece ziyaretini asla unutmayacağım," yazmakla birlikte, Kudüs'e yaptığı ikinci seyahat, (48 saatten kısa sürmüştü) hacdan ziyade fırsattan istifade yapılmış, telaşlı bir ziyaretti.[59]

Gülbenkyan'ın harabeye dönen AGBU'yu bir araya getirme çabası kuşkusuz kendi mirasından hayır işlerine ayrılacaklar üzerine düşünmesine de neden olmuştu. En azından, olaylar karşısında hiçbir hükmü kalmayan çok katı koşullar yerine, vekillerine geniş kapsamlı takdir yetkisi vermenin önemini anladı. Ayrıca Gülbenkyan'ın hayır işlerinin gizli yapılanlarının en iyisi olduğuna dair inancını da

* Hacı anlamına gelen Ermenice sözcük. (Ç.N.)

pekiştirmiş olabilir. Oysa Ermenilerde hayırseverlik, kişinin soyunu yüceltmenin bir yolu olarak görülüyordu. Ermenice basılan gazetelerin yazarlarına ya da Ermeni cemaatinin tarihini yazan akademisyenlere bağışta bulunmak da bu sistemin bir parçasıydı. Kalust hiçbir zaman bu oyunda yer almak istememiş, çevresindeki çan çana da sürekli küçümseyerek bakmıştı. Dolayısıyla 1930 yılı başlarında İstanbul'daki avukatına, şehirde bulunan üç Ermeni gazetesine bağış yapma talimatı vermesi çok sıra dışı bir durum. Kalust, Nubar Paşa ve Kelekyan gibi ondan çok daha düşük miktarda bağış yapan Ermeniler hakkındaki coşkulu haberleri okumaktan bıkmıştı; aynı haberleri yapanlar, Kalust'un bağışlarına ya çok az yer veriyor ya da hiç vermiyordu.

Gülbenkyan, AGBU'dan istifa ettikten sonra yaptığı bu bir anlık zayıflığından pişman oldu. Devgantz'a yazdığı mektupta, "Basındaki aç köpeklerin hepsi de hakkımda yazıyor, AGBU'dan istifa etmem konusunda kendilerine pay biçiyor, büyük hata edip geçen yıl onlara verdiğim bağışları artırmam için bunu yapıyorlar," diyordu. Basın söz konusu olduğunda, Gülbenkyan'ın en sevdiği Türkçe deyimi hatırlamak gerekiyordu: İt ürür, kervan yürür.[60]

— ON DÖRT —

ZAVALLI BABA PARAYI ÖDER, 1935-1938

Gülbenkyan 1894'te 25 yaşındaydı ve Osmanlı Hazine-i Hassa nazırı için bir rapor hazırlayarak Mezopotamya petrolünün ticarete uygun miktarlarda nasıl çıkarılabileceğini açıklamıştı. Mezopotamya ham petrolü nihayet 40 yıl sonra pazara çıktı. Kerkük ile Akdeniz arasındaki 1.000 kilometrelik IPC Boru Hattı'ndan geçen ilk ham petrol 16 Ekim 1934'te Hayfa'ya ulaştı.[1] Bu hat yılda üç milyon ton ham petrol nakil kapasitesine sahipti. IPC başkanı John Cadman'in ifadesiyle, "Bu girişimin meyvelerini almak için 40 yıl bekleyen ve büyük paralar yatıracak kadar bu işe inanan... bir kişinin azminin" çarpıcı bir örneğiydi. Gülbenkyan, takdir ettiği birinden böyle güzel sözler duymaktan memnundu, ama bir yandan da bunların kendisini övmek için olduğu kadar eleştirmek için söylendiğinin de farkındaydı.[2]

IPC Boru Hattı'nın resmî açılışı Ocak 1935'te Kerkük'te, iki yıl önce babası Faysal'ın tahtını devralan Irak Kralı Gazi'nin huzurunda gerçekleşti. Tören için yapılan hazırlıklar buram buram İngiliz emperyalizmi kokuyordu. Parlak kâğıda basılmış hatıra broşürünün başköşesinde kralın değil, Cadman'in resmi vardı. Amerikalı bir diplomat şunları yazmıştı:

> Tren kompartımanlarının tahsisinde Iraklılara karşı ayrımcılık yapılmıştı. Amerikalı ya da Avrupalıların çoğu için tek kişilik kompartımanlar ayrılırken, Iraklılar daha küçük ve sevimsiz kompartımanlarda genellikle iki kişi kalıyordu. Iraklı olmayan konuklar arasında İngilizlerin baskın olması nedeniyle bu tören, uluslararası bir şirketin Iraklıları eğlendirmek ve etkilemek için düzenlediği bir gösteriden ziyade bir İngiliz şenliği gibiydi.[3]

Resmî ortamları sevmediği düşünülürse, Kalust'un Kerkük'teki törene katılması için yapılan daveti reddetmesi şaşırtıcı değil. Ama kendisini temsilen Nevarte'yi ve kayınbiraderi Yervant Esayan'ı gönderdi. İki kardeş önce Kudüs'e uğradı; Kalust'un bir süre önce şehre yaptığı ziyarette köşe bucak kaçtığı Ermeni Patrikhanesi'nin konukseverliği, Nevarte ve Yervant'a bolca sunuldu. Kudüs'teyken Nevarte, uçakta sınırlı yer olduğu için kadın misafirlerin Bağdat'tan öteye seyahatine izin verilmeyeceğini öğrendi. O zaman daha fazla yol gitmesine de gerek olmadığına karar verip Waley Cohen'in ailesiyle birlikte Kudüs'te kaldı. Nubar'a da yazdığı gibi, kardeşi Yervant, "Migren ağrısı kadar faydasızdı – tek özelliği yakışıklı görünmesi ve centilmen olmasıydı."[4] Fakat Kalust'un hem Nubar'la hem de kızı Rita'yla ilişkilerindeki kriz sebebiyle aileyi temsil edecek pek fazla insan yoktu.

Oğlu ile kızının başının sık sık derde girmesi ve kurtarılmayı beklemeleri, Nevarte'ye bir müzikhol şarkısının, "Ve zavallı baba parayı öder"[5] nakaratını hatırlatıyordu. 1932'den itibaren Rita uzun süreler boyunca ortadan kaybolmayı alışkanlık haline getirmişti; kocasını ve küçük yaştaki oğlunu bırakıp gidiyor ve çok sevdiği bohem hayatın nimetlerine dalıyordu. Anne babasını kızdırmasına ve utandırmasına karşın, Rita'nın uygunsuz hareketleri en azından örtbas edilebiliyordu. Fakat Nubar'ın sadakatsizlikleri için aynı şey söylenemezdi. Eski bir aktris olan ikinci karısı Doré, kocasının ipliğini pazara çıkarmak, kirli çamaşırlarını ortaya dökmek konusunda ilk karısı Herminia'dan bile daha istekliydi. Boşanma davası beş yıldan uzun sürdü ve 1940'ta sonuçlandı. "Zavallı baba parayı ödeyince" mesele dostane bir şekilde sona erdi, ama hemen arkasından Nubar'ın meşhur yüzde 5'ten pay alma talebiyle babasını mahkemeye vermesi, ailenin kamuoyu önünde düştüğü en dip nokta oldu.

Belli ki "zavallı baba" oğlunun sadakatsizliklerini kendisininkilerden çok farklı yorumluyordu. Ona kalırsa kendisinin yaptığı ikiyüzlülük sayılmazdı. Nevarte'nin de flört döneminde içtenlikle kabul ettiği gibi, onların sosyal statüsündeki kocaların "daima" metresleri oluyordu. Boşanmak bir yana, böyle şeylere kızmak bile saçmaydı. Boşanmalar, özellikle de Nubar'ınkiler gibi mahkeme savaşlarına sahne olanlar, anne babanın gözünde hâlâ itibarı sarsan olaylardı. Yıllar önce Kalust'un Osmanlı Ermeni'si doktoru Kemhacıyan, gençlik iksiri olarak genç kadınlarla düzenli seks tavsiye etmişti. Kalust da bu tavsiyeye uymuş, 1930'ların ortalarına kadar da uymaya devam etmişti. Yedirilip içirilen (ve uygun kıyafetler temin edilen) bu kadınlar sürekli değişiyordu. Bunlar ne fahişe ne de üst sınıflara özel eskortlardı; büyük olasılıkla gizliliğe Kalust kadar önem veren, dara düşmüş kibar ailelerin kızlarıydı. Hepsi karşılıklı bir alışverişti.

Bu iş için yapılan düzenlemeler Kalust'un hayatındaki diğer her konuda olduğu gibi sorunsuz işliyordu. Fakat bu konuyu aydınlığa kavuşturacak tek bir kâğıt parçası, tek bir mektup ya da hesap bilgisi yok; dolayısıyla Kalust'un sekreteri D.H. Young'ın ve Nubar'ın güvenilmez, kimi zaman da öfkeyle beslenmiş anılarından yararlanmak zorunda kalıyoruz. Nubar'ın iddiasına göre, Kalust'un "özenle seçilen ve sürekli değişen haremini" Paris'teki kâhyası Madam Soulas idare ediyordu. Young ise eski patronunun "sefalet içindeki kızları seçtiği"ni söylüyordu; fakat Kalust'un sağlığına verdiği önemi düşünürsek bu pek mümkün görünmüyor. Nubar'ın sevdiği bir hikâyede ise, gergin ve belki de çevresindeki bolluğa karşı koyamayan bir genç kadının leziz yemekleri ve şarabı fazla kaçırıp neredeyse ölecek kadar hastalandığı anlatılıyor.[6]

Kalust'un kayınbiraderi Yervant ile İngiliz böcekbilimci Malcolm Burr arasındaki yazışmalar, bu mesele hakkında daha az renkli kanıtlar sunuyor. 1928'de Burr, "Zengin Türk Yöntemi" adını verdiği metodun ne kadar etkili olduğunu şöyle anlatıyor: "Bu tedaviyi birkaç hafta uyguladıktan sonra herkes bariz bir şekilde gençleştiğimi söylemeye başladı. Fakat bazı tehlikeleri var, 60 yaşın üzerindeki erkekleri genellikle öldürüyor."[7] Demek ki bu "tedavi"yi tek tavsiye eden Gülbenkyan'ın doktoru değildi. İngiltere'de eğitim görmüş olan Nubar ve Rita'ya göre, "Zengin Türk Yöntemi"ni uygulayan "zavallı baba"nın, daha anlamlı ilişkiler arayan çocuklarını kınaması çok komikti.

Sevgili çocuklarının annelik ve evlatlık görevlerini yerine getirmemeleri Kalust'u o kadar rahatsız ediyordu ki bu konuda tutarlı bir yol izleyememiş görünüyor. Çocuklarıyla konuşmak ya da onlara yazmak yerine, bütün iletişimin kesilmesini emretti. Bu beş yıllık sürede Rita'nın ya da Nubar'ın Kalust'a yazdığı hiçbir mektup yok elimizde, fakat Kalust torunu Mikhael (Micky) ile düzenli yazıştı ve onu olabildiğince korumaya çalıştı. Aslında Kalust iletişimi tamamen koparmış değildi. Serseri çocuklarıyla, Nevarte ve Cadman ya da J.H. Macdonald gibi yakın arkadaşları vasıtasıyla pazarlık ediyordu. Bu sırada işlere gömüldü, bir yandan da hayalindeki bahçeyi Deauville yakınlarında hayata geçirmeye başlamıştı ve bu bahçeyi hiç kimseyle paylaşmaya niyeti yoktu. 60'lı yaşlarda olduğu ve sevgili oğluyla birlikte çalışma ümidini tümden kaybettiği için işleri küçültmüştü. Artık "büyük planlar" yoktu. Yüzde 5'in yetmesi gerekiyordu.

Rita Meselesi

Rita'ya, ağabeyi kadar değerli olmadığı çocukluğundan itibaren açıkça belli edilmişti. Nubar, hem anne babası hem de hizmetçiler tarafından bir prens gibi şımartılmış ve küçük Rita'yı, karşılaştığı her güzel sürprizin aslında kendisinin hediyesi, asil ruhunun bir ifadesi olduğuna inandırmıştı. Ellerine birer şeftali verildiğinde Rita, Nubar'dan bu meyvenin nasıl soyulacağını göstermesini istemişti. Yüce gönüllü Nubar kardeşinin şeftalisini soymuş, sonra afiyetle yemişti. Başka bir gün de elinde bir tabak *blancmange*'yle* gelen Nubar kardeşine büyükçe bir parça ayırmış ve büyükler gelmeden çabuk yemesini söylemişti. *Blancmange* dediği aslında sabundu.

Rita yıllar sonra yazdığı bir şiirde, "Yine de seviyordum onu," diyordu.[8] 1921'de Nubar'ın Herminia'ya olan tutkusunun en şiddetli döneminde, Rita yataktan kalkıp saati beş şiline ağabeyini dinlemeyi kabul etmişti. "Önünde Herminia'nın resmi, yanında altıpatlarla" Nubar içini döküyordu. Bu olayı 1935'te, yaşamakta olduğu krizin tam ortasında hatırladı ve aralarındaki kardeşlik bağının altını çizdi.

* Süt, krema, jelatin, mısır nişastası ve İrlanda yosunuyla yapılan badem aromalı muhallebi benzeri şekerli tatlı. (Y.N.)

"Karşılaştırmalar nefret uyandırıyor –sen mi daha aptalsın ben mi– yargılamamalıyız – birbirimize ya inanırız ya da inanmayız –ben sana bütün kalbimle inanıyorum– karşılık verirsin belki sen de."[9]

1920'lerde Rita, Hyde Park Gardens 38 numaradaki ev hayatından oldukça memnun görünüyordu. Gülbenkyan bu evi Rita ile Kevork'un üzerine yapmıştı. Fakat Kalust onları Paris'te yaşamak üzere 1930'da yanına çağırdığında her şey mahvoldu. Çift, Iéna Bulvarı 51 numaranın hemen yan tarafındaki Émile Menier Sokağı'nda, aslında Nubar'a alınmış olan biraz daha küçük bir eve taşındı.[10] Sessiz, çalışkan, "otoritesi olmayan" (Nevarte'ye göre), Ermeniceyi okuyabilen ama Ermeniler hakkında hiçbir milliyetçi fikri bulunmayan Kevork, Kalust'un başkâtibi olmaya çok uygundu, Rita'nın kocası olmaya değil.

Elimizde bulunan çok az sayıda mektuba bakılırsa, Rita ve annesi Nevarte'nin pek çok, hatta rahatsız edecek kadar çok ortak özelliği vardı. İkisi de ilk bakışta karşılarındakini anlayan keskin gözlemcilerdi; (Kalust'u gözlemlemek de dahil) bu gözlemlerini genellikle karma bir dilde (Fransızca, İngilizce ve Türkçe), grameri ya da sözdizimini hiç önemsemeden ifade ediyorlardı. İkisi de dışa dönük ve yenilik meraklısıydı. Aralarındaki 25 yaş nedeniyle Rita'nın, annesinin hoşsohbet insan anlayışını (diplomatlar) sıkıcı bulması kaçınılmazdı. Her yıl Paris'ten Baden Baden, Aix, Deauville'e ve oradan Paris'e dönüş olan seyahat rotası ona yetmiyordu. Tutkulu mizacı, kimi zaman kontrolsüzce başka çıkış yolları arıyordu. İnatçı, yaptıklarından pişman olmayan, bireyci bir kişiliği vardı.

Nevarte belki de "skandal" çıkmasını önlemekle meşgul olduğu için kendisinin 1914'te neredeyse yapacağı şeyi şimdi de kızının yapmaya çalışması karşısında kızgınlık göstermedi – şımarık ama kısıtlanmış yaşam tarzını geride bırakıp özgür olmak. Nubar annesine bu gerçeği gösterme zahmetine girmeseydi bile benzerlik ortadaydı.[11] Rita, yazdığı mektuplarda annesinden kimi zaman "51" kimi zaman da "Nevarte" diye bahsediyordu, ama aslında Nevarte, Iéna Bulvarı 51 numaradaki malikânenin hanımı filan değildi. Kalust, karısına evle ilgili "en ufak bir şeyle bile uğraşma yetkisi vermemiş"ti.[12]

Dolayısıyla Rita gibi Nevarte de arkadaşlarıyla buluşup biraz eğlenmek için başka yerler bulmak zorundaydı. Nevarte'nin eve almasına izin verilmeyen misafirler için 51 numaranın önünde, sokaktaki bankta yapılan, Kalust'un uşaklarının içeriden içki servis ettiği partilerin sebebi buydu. Ne yazık ki bu uşaklar olan biteni Kalust'a

anlatmaktan geri durmuyor, böylece Iéna Bulvarı 51 numarayı daha da rahatsız bir yer haline getiriyorlardı. Nevarte, Nubar'a, "Babanla aramızı bozmaya çalışan engereklerle dolu bir evde yaşıyorum," diye yazmıştı.[13] Bu durum, Émile Menier Sokağı 30 numara için Nevarte ile Rita arasında yaşanan rekabeti de açıklıyor.[14]

Rita'nın "skandal"ları (annesinin ifadesiyle) 32 yaşına girdiği 1932'de başlamış, 1937'ye kadar devam etmişti. "Erkek arkadaşı Mack" (Rita'nın sık kullandığı ifadeyle) Rus göçmeni portre ve minyatür sanatçısı Paul Mak'tı. Ekim Devrimi'nde Mak ve karısı Tahran'a kaçmış, Mak burada İran elyazmalarındaki tezhip işlerinde ustalaşmış, Şah Rıza'nın saray ressamı olmuştu. Daha sonra karısını ve çocuğunu Atina'ya bırakan Mak, Paris'e taşındı. Büyük olasılıkla elinde Gülbenkyan'a hitaben yazılmış bir takdim mektubu vardı: İran sanatına ilgi duyan, aynı zamanda da İran Büyükelçiliği'yle bağlantısı bulunan Gülbenkyan, ressamın Paris'te tutunmasına yardım etmek için ideal kişiydi.

Mak'ın Faubourg Saint-Honoré Sokağı'ndaki Bernheim-Jeun Galerisi'nde tek kişilik sergi açabilmesine muhtemelen Kalust yardımcı olmuştu. Kalust aynı yıl Mak'tan bir minyatür satın aldı (1932).[15] Serginin açılışında çekilmiş bir fotoğrafta, Rita'nın belki de Kalust'un siparişi üzerine yapılmış gerçek ölçülerde portresinin önünde Rita, Nevarte ve Mak yan yana görülüyor.[16] Son derece yakışıklı ve yetenekli bir adam olan Mak her anı ve mimiği kusursuz bir koreografiyle planlıyordu; yaptığı gösteriler Paris'te bir Flamenko çılgınlığı başlatmıştı. Rita'nın yıllar sonra söyleyeceği gibi, Mak "özel bir tipti" –özellikle de yoğun uyuşturucu kullandığı düşünülürse– alışılmış standartlarla kıyas kabul etmeyecek kadar sıra dışı biriydi.[17]

1936 yılında Mak mali açıdan zor günler geçiriyordu. Rita hem kendine hem de Mak'a bakabilmek için sanatçı ve entelektüelleri desteklemek üzere Paris'te kurulmuş Pour Que l'Esprit Vives* yardım kuruluşunda sekreterlik yapmaya başladı.[18] Mak'ın film yıldızı Jeanne de Hérédia (Kléber Caddesi'nde yaşıyordu) ile yakın ilişkisi Rita'nın canını hiç sıkmıyordu. Şu ya da bu arkadaşlarının cebinde para varsa, hayat sürekli güzel yemekler ve şaraplar, uyuşturucu ve gece kulüpleri, bazı akşamlar da karakolda geçirilen kısa sürelerle

* Ruhun Yaşaması İçin. (Ç.N.)

taçlanıyordu.[19] Tatiller, çoğunluğu Rus olan başka sürgünlerin yazlıklarında geçiyordu. Rita, dayısı Yervant'a yazdığı bir mektupta, su tesisatının soğuk akan bir musluk ve çevredeki ormandan ibaret olduğu bir evde yaptıkları partiyi anlatıyordu. "Her şey AŞŞKKK dolu, büyüleyiciydi ama koşullar berbattı."[20]

1938'de Nevarte ve Kalust, Mak'ın "istenmeyen yabancı" tanımıyla Fransa'dan sınır dışı edilmesi için Fransa Dışişleri Bakanlığı, Emniyet ve istihbarattaki (gizli polis) tanıdıklarını devreye soktu. Rita, Milletvekili Marcel Massot'nun torpiliyle bu girişimi durdurmayı başardı. Mak eğer Atina'daki ailesine dönseydi, Kalust ona bir yıl boyunca aylık maaş bağlayacaktı.[21] Fakat Mak kendi isteğiyle Brüksel'e gidip hayatının sonuna kadar orada yaşadı.

Nevarte 1938'de, "Şu anda hiçbir şey –ne oğlu ne kocası ne ailesi– ona laf geçirebiliyor – sadece bu adam" diye yazıyordu. Kızının "acınası bohem hayat tarzı" karşısında büyük şaşkınlık yaşayan Nevarte, onun beş dakikalık "konuşmasının – hareketlerinin" bile 11 yaşındaki Mikhael için çok zararlı" olacağı konusunda ısrarcıydı.[22] Çocuğun gittiği okulları annesinden saklamak için gerekli önlemler alındı. Rita'nın kocasından boşanıp çocuğunun velayetini almak için avukatlarla görüşüyor olabileceğini fark ettikleri anda Nevarte, "Hukukun onda dokuzu mülkiyettir," diyerek torununu Fransız hazırlık okulundan aldırdı ve Iéna Bulvarı 51 numaraya getirtti.[23]

Ocak 1936'da Rita bir bilgi notu hazırlayıp başına "Rita Meselesinde Kim Ne İstiyor" yazdı. Sayfayı Nubar, Kalust, "Kev" ve annesi için dört sütuna ayırdı ve kendi bakış açısıyla onların isteklerini bu sütunlara yazdı. Annesinin istek listesinin altıncı sırasında "Rita daha fazla eğlenmesin!" yazıyordu. En uzun liste ise babasınınkiydi:

1) Kimse para istemesin.
2) Kimse onun Kev'ini incitmesin ya da yormasın.
3) Kev'i, Cizvit okulundaki bir "ceset" gibi olsun.*
4) Ailesinin kadınlarının ille de erkek arkadaşları olacaksa bu arkadaşlar;
   a) İş istemesin.
   b) Kendisine antika satmak istemesin.
   c) Borç almasın.[24]

* Cizvit tarikatındaki mutlak itaat ilkesinden söz ediyor. (Ç.N.)

Bu not, son derece kuru bir dille yazılmış da olsa çok açıklayıcı, dobra, hatta muzip. Her şeyin ötesinde, Kalust'un yakın akrabalarına ve onların taleplerine bakışını tastamam anlatıyor. "Ailesinin kadınları" ifadesinden anlaşılacağı gibi Kalust'un bakış açısında kadın akrabalarına yönelik "Doğulu" bir sahiplenme vardı; ama bununla beraber ticari bir kafayla düşünülmüştü, herhangi bir maliyeti olmadığı ya da skandal çıkmadığı sürece bu kadınların neler yaptıklarını umursamıyordu. Bu senaryoda Kalust bir tarafta, karısı da dahil olmak üzere diğer herkes öteki taraftaydı ve zavallı babaya para ödetmeye çalışıyorlardı. Temmuz 1937'de Kalust, Rita'nın Lauriston Sokağı 62 numaraya tek başına kiraya çıkmasını ve maaşına zam yapılmasını kabul etti. Bazı kurallara uyması (Mak'tan uzak durmak gibi, ki bu kurala uymadı) karşılığında, her şeyin eskisi gibi olmasına yönelik ilk adım buydu. Ayrıca Mikhael'in, annesi Rita'ya haftada bir kez mektup yazmasına da izin verildi. Nevarte kızına bekçilik yapmayı reddettiği için refakatçilik işi Madam Soulas'a düştü. Kadının sürekli "casusluk yapması" ve "işine karışması" Rita'nın öfkesini daha da körüklüyordu.[25]

Rita 14 Ocak 1938 sabahı Kléber Bulvarı'nda yürürken oğlunu gördü. Nubar emirlere karşı gelip 11 yaşındaki Mikhael'in yakın zamanda çekilmiş bir fotoğrafını göndermemiş olsaydı, Rita yıllardır görmediği oğlunu herhalde tanıyamazdı. "Bu sabah neredeyse burun buruna geliyorduk," diye yazdı Nubar'a. "Neyse ki beni görmedi... ama bu çok sinir bozucu. Mack, Kléber Bulvarı'nda, Mike Iéna Bulvarı'nda ve tutulduğum kaleden güvenli bir şekilde çıkmama imkân yok artık."[26] Bu savaş Mikhael'i Londra'da, Rita'yı da Paris'te tutup altı yıl daha ayrı kalmalarına sebep olacaktı.

Kalust, tıpkı Rita'yı Regent's Park'taki maymunları seyretmeye götürdüğü gibi, torununu da Bois de Boulogne'daki hayvanat bahçesine götürüyordu. 66 yaşındaki Kalust çalıların arkasına saklanıyor, "Micky"nin önünden geçmesini bekliyor, o anda aslan gibi kükreyerek saklandığı yerden fırlayıp torununu hem korkutuyor hem de eğlendiriyordu. Hayvanat bahçesindeki öteki ziyaretçiler şikâyet edince de Kalust hepsine hadlerini bildiriyordu.[27] Mikhael geceleri hâlâ Émile Menier Sokağı 30 numaradaki evde kalıyordu, ama Iéna Bulvarı 51 numarada çok mutlu günler geçiriyordu. Konutun kadrolu elektrik mühendisi Dufretin, çocuğun oyuncak trenlerini tamir etmek için her an el altındaydı. Mikhael sekiz yaşındayken, 1935 yı-

lının Noel sabahında Émile Menier Sokağı'ndaki evde uyandığında, sevgili mürebbiyesi Bayan Rae'nin yatağın etrafını geceden hediyelerle donattığını gördü.[28]

Sadık Kevork ise bütün bu yıllar boyunca olanlardan asla utanmadı ve Paris'te yaşamaya devam etti. Oğlunun yetişme tarzı ve eğitimine ilişkin kararların kayınpederi tarafından verilmesinden memnun görünüyordu. 1937'de Kalust, Nubar'a ve Nevarte'ye de danışarak (görüldüğü kadarıyla Kevork fikir beyan etmemişti) Micky'yi, Nubar'ın da gittiği Orley Farm School adlı okula (Harrow'un hazırlık okulu) göndermeye karar verdi.[29] Fakat çocuğun ismi konusunda uzlaşmak bu kadar kolay olmadı: "Mikhael", "Mik", "Mike", "Micky", "Mickey". Hangisi kullanılacaktı? Çocuk imzasını önceleri "Mik", sonra da "Mikäel" olarak atıyordu ama Nevarte "Mik"in "Mak"e çok benzediğini düşünüyordu.[30] Annesi çocuğa "Mike" diyordu. Olayın garipliğini katmerli bir şekilde açıklayan bir mektubunda Nubar annesine, "Bu sabah Kev'i, Mick'i (?), Mike'ı (?), Mickey'yi (?) görmeye götürdüm – torununuz ve yeğenim olan bu çocuktan tam olarak hangi isimle bahsetmek istediğinizi unuttum," diyordu. Mektubun kenarına Nevarte şöyle yazdı: "İsmi Mikhael ya da Mickey olmalı – (Yasak! Yasak! Mick ya da Mike!)"[31] Neyse ki çocuk bu gibi meselelerle pek ilgilenmiyordu. İster Paris'teki evinde ister okulda ya da Saint-Germain-en Laye ve Fontainebleau'da geçirilen tatillerde olsun, daimi sevgi ve güven kaynağı Bayan Rae hep yanındaydı.

Gülbenkyan, Gülbenkyan'a Karşı

1928'de evlenen Nubar ve ikinci karısı Doré Plowden, 1930'ların başlarında Mayfair'deki apartman daireleri ile Berkshire'daki kır evleri (hepsi de kiralık) arasında dolaşıp rahat bir hayat yaşıyordu. Golf turnuvaları, kır evlerinde düzenlenen partiler ve diğer eğlenceler Nubar'ın, babasının Londra'daki baştemsilcisi ve İran büyükelçisi ticari ataşesi sıfatıyla yaptığı en önemli faaliyetler arasında yer alıyordu. Ne zaman yeni atanmış bir petrol kurumu yetkilisi Kalust'u merak ettiği için Nubar'la buluşmak istese, Nubar gidiyor, adamın laf kalabalığını dinliyor, "her zamanki gibi biraz propagandayla –büyük ev [yani IPC], çatıya dönüştürüldü, kararlı olanlar çatıdan faydalanıyor; bütün pasta, hazımsızlık; uluslararası ortakların

davet edilmesi, sadece yüzde 5 kaldı, ama pasta güzel– onaylanmış ve basmakalıp cümleler"le durumu anlatıyordu.[32] Nubar babasının vermek istediği ana mesajı sular seller gibi biliyordu.

Kendisi gibi tilki avına meraklı Lady Diana Gibb (Lovelace kontunun en küçük kızı) ile kaçamakları kısa süre sonra Nubar'ın Doré'yle olan evliliğini tehdit etmeye başladı. Haziran 1935'te Doré boşanma davası açtı. Birkaç hafta sonra Nubar bir grup arkadaşıyla birlikte denizi yukarıdan seyretmek için de Havilland Dragon tipi bir planör kiraladı; uçağın Heston Havalimanı'ndan kalktıktan kısa süre sonra düşüp alev almasıyla ölümün eşiğinden döndü.[33] Haberi duyan Nevarte evlerine koştuğunda Doré'nin briç partisinde olduğunu öğrendi.

Nevarte ve Kalust hiçbir zaman Doré'ye bayılmamıştı; Doré "Les Halles'daki* seyyar satıcı kadınlar gibi" bağırarak Nevarte'ye, "İngiliz mahkemelerinde sürünmek ne demekmiş öğreneceksiniz!" dediğinde ise en ufak olumlu bir duyguları kalmadı.[34] Boşanma sürecinin uzamasının sebeplerinden biri, Nubar'ın Doré'yle evlendiğinde İngiltere'de mi yoksa Fransa'da mı ikamet ettiği meselesiydi. Yüksek Mahkeme Yargıcı Langton sonunda Nubar'ın İngiltere'de ikamet ettiğine ve Herminia'yla yaptığı ilk evliliğin İngiltere'de hâlâ geçerli olması sebebiyle mevcut durumda iki eşli olduğuna karar verdi.[35] 1939'da varılan uzlaşmanın ücretini "baba ödedi."

Nubar'ın "uyanık" görünme çabası, ikametgâhının belirlenme sürecindeki kedi-fare kovalamacasına renk kattı. Yargıç Langton, ailenin "ne zaman bir mülk satın almak istese sınırlı sorumlu bir şirket kurma alışkanlığı" edindiğini belirtti. Bu alışkanlığın ve Nubar'ın İran vatandaşlığının tek sebebinin, "ailesinin ve kendisinin Gelir İdaresi'nin dikkatini çekmemesini sağlamak" olduğunu söyledi. Basın ise Kalust'un meşhur milyonları hakkında bol bol haber yapıp özellikle de oğlunun 1896'da İstanbul'dan kaçışlarına dair melodramatik hikâyesine büyük ilgi gösterdi. Efsanevi bir servetin, bebekken bir bavul içinde ölümden kaçırılan, engelli at koşusu meraklısı puro delisi vârisi: *Binbir Gece Masalları* ile *Ciddi Olmanın Önemi*'nin** bir araya gelmiş hali gibiydi.

* Paris'te geçmişte sebze meyve pazarının kurulduğu, bugün ise büyük bir alışveriş merkezinin bulunduğu mekân. (Ç.N.)

** Oscar Wilde'ın ünlü tiyatro oyunu. Victoria dönemindeki toplumsal ikiyüzlülüğü eleştirir. (Ç.N.)

Öte yandan, *Paris-Soir*'da "Bir Milyarderin Oğlu Olmak Her Zaman Eğlenceli Değil" başlıklı bir haber çıktı.[36] Beş yıldızlı Claridge's Oteli'ndeki eğlencelerin görkemli haberleri, havyar, avlarda ve uçaklarda yaşanan talihsizliklerin ardında gizlenen bir gerçek vardı: 1938 yılı Nubar için çok kötü geçmişti. Evi düzene sokacak bir kadın olmadığı için uygun hizmetçiler bulmakta ve elinde tutmakta zorlanıyor, annesi ve Rita'ya acıklı mektuplar göndererek gelip evi bir düzene sokmalarını istiyordu.[37] Öte yandan, babasıyla 1929'da yaptığı güven anlaşması yenilenmişti. Fakat Nubar, imza için avukatlarına gönderilen koşulların babası tarafından başta önerilenlerden farklı olduğu gerekçesiyle anlaşmanın gerekliliklerini yerine getirmeyi reddediyordu. Kırmızı Hat müzakerelerinde de benzer bir sorun çıkmıştı.[38]

Nevarte eylül ayında Nubar ve John Cadman'la görüşmek üzere Londra'ya gitti ama Nubar, babasının kendisini Londra'dan sürüp çiftçilik yaptırma niyetinde olduğunu söyleyerek anlaşmayı reddetti.[39] 1929 Anlaşması'ndan aldığı paralar da bitince Nubar sevgili Rolls Royce'unu sattı, sadık şoförü Wooster'ı işten çıkardı ve iş aramaya başladı.[40] 40 yaş eşiğine geldiği bu dönemde, içinde bulunduğu durumdan hiç memnun değildi.

1926'da babası için çalışma kararı aldığına pişmandı. Babasının kendisine nasıl sert bir şekilde hitap ettiğini, Londra'daki ofiste yediği yemeğin parası hakkında laf soktuğunu, oysa on ya da 15 yıl önce nasıl da sevgi dolu mektuplar yazdığını düşünüyordu. Fakat artık her şey için çok geçti:

> Bay N.S.G., Bay K.S.G.'nin birkaç yüz bin sterlin daha kazanmasına yardımcı olmak için ömrünün en güzel yıllarını ve daha da önemlisi hayatta bağımsız ve saygın bir mevkiye gelme fırsatını gönül rızasıyla feda etti ve bugün içinde bulunduğu duruma düştü. Kendine olan saygısını tümden kaybettiğini ve Bay K.S.G.'yle olan ilişkilerinin iyice bozulduğunu kabul ediyor; Babasının Doğulu kanı, bunun daha kolay üstesinden gelmesini sağlıyor ama en büyük evlat sevgisinin bile aşamayacağı sınırlar var.[41]

Kendini bir kenara atılmış hisseden Nubar, şuurunu kaybetmiş gibiydi.

Geliri konusunda babasıyla uzlaşmaya varamayan Nubar, başka konuları çözme konusunda da müthiş bir atalet içindeydi. Doré'yi boşamalı mı yoksa evliliğini mi kurtarmaya çalışmalıydı? John Cadman'ın kızı Mary'yle evlenmeli miydi yoksa Marie Samuelson'la daha fazla mı zaman geçirmeliydi (nitekim sonradan üçüncü karısı olacaktı)?[42] Nerede yaşamalıydı? Bu kararları başkalarının almasını bekliyor, sonuçları da umursamıyordu. Nevarte oğlunun bu acınası halini görünce delirecek gibi oluyor, suçun biraz da kocasıyla kendisinde olduğunu düşünüyordu.

> Seni böyle ümitsiz bir vaka olarak yetiştirdiğimiz için kendimi çok suçlu hissediyorum – yanlış yöne akıttığımız sevgimiz ve sana karşı korkunç zayıflığımız yüzünden 40 yaşında böyle bir adam oldun – sorumsuz – ülküsüz – amaçsız – kendisinden ve başkalarından usanmış – itibar görmeyi beklemeyen – ne pahasına olursa olsun rahatına düşkün olmak ve kendin için en ufak bir çaba göstermemek senin hayat düsturun olmuş. O kadar mutsuzum ki![43]

Kalust tarafından hem Nubar'ın yaşadığı krizle hem de "Rita Meselesi"yle uğraşma yükünü tek başına sırtlanmak zorunda bırakılan Nevarte kırılma noktasına gelmek üzereydi. Haziran 1937'de, "O kadar yorgunum ki," diye yazmıştı, "keşke ölsem!"[44]

Deauville Yakınlarında Bir Bahçe

Gülbenkyan daha 1922'de, emekliliğini İstanbul'da "sahilde öğle vakti büyük çam ağaçlarının altında oturup uzun uzun denizi seyrederken, denizden esen baygın rüzgârlarla sarmalanacağı" büyük bir bahçede geçirmeyi hayal ediyordu.[45] Gülbenkyan'a ve diğer Osmanlı Ermenilerine ait mülklere el koyan Kemalistler bunları geri vermeyi reddedince bu bahçe ümidi suya düşmüştü. Bu olaydan 15 yıl sonra, Chester Beatty artık 68 yaşına gelen dostunu biraz yavaşlaması için ikna etmeye çalışıyordu. Güneşin ve balık tutmanın tadını çıkardığı Breakers-Palm Beach'ten yazdığı mektupta "öğrencisi" Gülbenkyan'a ev ödevi veriyordu: Belirli sürelerle işten uzak kal-

mak ve biraz daha rahatlamaya çalışmak. Beatty nisanda Avrupa'ya döndüğünde, Gülbenkyan "sanat koleksiyonlarına ve kitap okumaya haftada kaç saat ayırdığı hakkında rapor vermek" zorundaydı. Beatty, Gülbenkyan'ı, tıpkı kendisinin yaptığı gibi koleksiyonlarının resimli kataloglarını yaptırmaya teşvik etti. Böyle akademik çalışmalara danışmanlık yapmak, "ruhu sakinleştirmenin ve bu sakinliği kaybetmeden her yeni günün tadını çıkarma"nın yollarından biri olduğunu söylüyordu.[46]

Gülbenkyan Les Enclos'daki araziyi 1927'de almış, 1931'de yeni parseller eklemişti. Şimdi de bu araziyi hayallerindeki bahçeye dönüştürmek üzere peyzaj mimarlarına danışıyor, işçiler tutuyor, bir yandan da fazla vergi ödemeden burayı yönetmek için Société Horticole et Fonsiéreu* adlı bir şirket kuruyordu. Arazi, Deuaville'in hemen dışındaki Mont Canisy'nin arkasında kalan bir bayırda yer alıyordu. Üst kısımlar ağaçlık, geri kalan yerler ise yeşil alan ve tarlaydı. Arazinin bir ucunda iki katlı bir ev, diğer ucunda ise bir sıra çiftlik binası bulunuyordu. Les Enclos'nun tam da Gülbenkyan'ın ve kuşların keyfine göre olduğu daha en başından belliydi. Iéna Bulvarı 51 numarada olduğu gibi burada da projeyi yürütmekten sorumlu Ermeni görevliye çok sayıda talimatname verdi. Bir numaralı talimat ise "arazide avlanmanın yasaklanması için gerekli her türlü önlemi almak ve kuşların bu araziye yuva yapmasını sağlamak"tı.[47]

Her ne kadar "peyzajcıların Napoléon'u" olarak adlandırılsa ve mesleğin Fransa'daki kurucuları arasında yer alsa da Achille Duchêne dengine çattı; çok talepkâr bir müşteri olduğunu Les Enclos'da kanıtlayan Gülbenkyan çetin cevizdi. Duchêne'in babası, Haussmann'ın** kurduğu yeni Paris'in meydanlarını ve parklarını tasarlamaya yardım etmiş, 17. yüzyılda André Le Nôtre*** ile başlayan mimari peyzaj geleneğini yeniden canlandırmaya çalışmış biriydi. Gülbenkyan bu geleneği iyi bildiğini ve anladığını düşünüyor, dolayı-

* Bahçecilik ve Arazi Topluluğu. (Ç.N.)

** Georges-Evgéne Houssmann (1809-1891): Fransa İmparatoru III. Napoléon'un emriyle Paris'i yeni bulvarlar, meydanlar ve parklarla yeniden tasarlayan eski Seine valisi. (Ç.N.)

*** André Le Nôtre (André Le Nostre) (1613-1700): 1645 ile 1700 yılları arasında XIV. Louis'nin peyzaj ve bahçe mimarlığını yapan, Versailles Sarayı bahçelerini yaratan bahçe tasarımcısı. (Ç.N.)

sıyla da Duchêne'in peyzajı tarihselleştirme vizyonunu ya da romantizm anlayışını uzun uzadıya detaylandırdığı sıkıcı konuşmalarından hoşlanmıyordu. "Söylemesi ayıp, sanat bilgimin bu tür derslere ihtiyaç duymayacak kadar geniş olduğunu sanıyorum," diye yazmıştı Nisan 1938'de. "Bu nedenle kendinizi toplayıp kafanıza göre değil, benim isteklerime göre çalışmanızın vakti geldi."

Gülbenkyan, Duchêne'in kişilik sondajlarından da hoşlanmıyordu. Oysa Duchêne, Gülbenkyan'ın "hayallerindeki bahçeyi" yapabilmek için müşterisinin "psikolojisi" ve arazide özellikle sevdiği yerleri tüm detaylarıyla anlaması gerektiğini öne sürüyordu. Gülbenkyan böyle şeyleri bir yabancıyla konuşmaya zaman ya da mürekkep harcamak istemiyordu. Duchêne'in kafa dinlemek için kendisine yaptırdığı İsviçre tarzı şaleyi de merak etmiyordu.[48] Duchêne nihayet mesajı aldı ama yine de Gülbenkyan'a uyuyabileceği, yemek yiyebileceği ve kitap okuyabileceği bir çardak yapma planı uygulanmadı. Ayrıca Versailles Sarayı'ndaki Trianon* üslubunda tasarladığı ev, Gülbenkyan'ın ara sıra hafta sonları ve "çoğunlukla yalnız" gideceği bir bina için fazlasıyla büyüktü. Binanın girişi ve zemin katı bunaltıcı bir "işyeri gibi tasarlanmış"tı; oysa Gülbenkyan, "daima en güzel binaların, kendilerini kısım kısım açığa çıkaran kitaplara benzeyenler" olduğunu düşünmüştü.[49]

Gülbenkyan, arazinin diğer kısımları için ise Duchêne'in büyük ölçüde talimatlara uygun fikirler geliştirmesinden memnundu. Anayol, hoş bir gölgelik sağlayacak şekilde tasarlanmıştı. Gülbenkyan burada bir aşağı bir yukarı dolaşabilecek Paris'teki Saint-Cloud Parkı'nda edindiği alışkanlıkla arada durup küçük bir katlanır masanın başında oturan sekreterine mektup yazdırabilecekti.[50] Anayolun aşağısında düzenli bir gül bahçesi vardı. Bu ikisi arazinin sadece küçük bir kısmını kaplıyordu. Onun dışında Gülbenkyan, arazinin doğal eğimiyle uyumlu olacak orman gülleri ekip ağaçlar dikmek istiyordu.[51] Güneydeki ve doğudaki kısımlar büyük bir sebze bahçesine, meyve bahçesine ve içinden kıvrıla kıvrıla araba yolunun geçeceği çimenliklere dönüştürülecekti; çiftlik binalarının avlularına ise beton ördek havuzları ve Gülbenkyan'ın tavus kuşları, tavukları ve diğer kuşları için bir sıra çardak yapılacaktı. Duchêne'in çizdiği tavus kuşu

* Küçük, zarif, sade villa. (Ç.N.)

yuvası tasarımı elimizde var ama inşa edilip edilmediği bilinmiyor.[52] İkinci Dünya Savaşı başladığında planın büyük kısmı henüz tamamlanmamıştı ve hem malzeme hem de işgücü sıkıntısı yeni sorunlar doğuruyordu.

Kalust'un doğanın kucağındaki "muhteşem hafta sonu mekânı"nın[53] yapımı hâlâ sürerken, Ocak 1939'da Nubar çok büyük bir adım atarak babasını mahkemeye verdi. Babasının meşhur yüzde 5'inin yüzde 5'ini kendisine vermeyi vaat ettiğini öne sürüyordu. Bu adım Kalust'u çok derinden sarstı ve yaraladı. Daha önce de oğluyla bağlarını koparmış olmasına karşın, bu defa benzersiz bir öfkeyle Nubar'ı sildi. Nevarte'nin oğluyla haberleşmesini yasakladı, Nubar'ı Londra'daki St. Sarkis Kilisesi'ne girmekten men etti ve hem IPC hem de İran'la ilgili dosya arşivini kendisine göndermesini emretti.[54] Öte yandan, Kalust'u tonlarca özel evrakı mahkemeye sunmak zorunda bırakacak "delil sunma" ilkesini kullanıp süreci onun için olabildiğince acılı hale getirmek isteyen Elvy Robb and Co. Hukuk Bürosu'nun avansını, Nubar'ın arkadaşı George Ansley (eski soyadıyla Ansbacher) ödedi. Kalust da 1920'lerin sonlarında bu silahı kullanarak TPŞ'deki ortaklarının gırtlağına yapışmıştı.

Bu "tehlikeli belgeler"in (*Daily Herald* gazetesinin verdiği isim) mahkemeye sunulup sunulmayacağına ilişkin ağız dalaşı, meseleyi kamuoyunun gündemine taşıdı ve duruşmaların 1941'e kadar sürmesine neden oldu.[55] Fakat bunun haricinde, Nubar'ın kendi babasına mahkeme celbi göndertmesi ailesinin, Cadman'in, Macdonald'ın veya başkalarının ona duyduğu bütün acıma duygularını yok etti. Elvy Robb Hukuk Bürosu'ndaki kıdemli memur Manns bile kendini Nubar'a tavsiye vermek zorunda hissetti; Nubar, bu mektubu Manns'ın müdürüne göstermiş olsaydı adamcağız işten atılırdı (ve bunu kendisi de biliyordu).

Çocuk sahibi biri olarak Manns, oğlundan mahkeme celbi alan Kalust'un neler hissetmiş olabileceğini hayal etmeye çalışmıştı: "İtiraf edeyim ki nefesim daralıyor." Manns şöyle devam ediyordu: "Büyük başarılar kazanmış çok zorlu bir adam olan babanız için hayatta iki önemli şey var: parası ve oğlu." Nubar "davayı kazanma ihtimali hiç yokken, sırf ne kadar akıllı olduğunu göstermek için" neden avukatlarına "iyi ya da kötü, faydalı olsun ya da olmasın... aklın alabileceği en acayip şeyleri" yapmalarını söyleyip duruyordu?[56]

Nubar'ın çocukken ve gençken gösterdiği olgunluk, bunun büyük bir yeteneğin işareti olduğunu düşünen babasını çok gururlandırırdı. 1920'lerde Kalust, oğlunun tüm kusurlarını, Royal Dutch-Shell'de maruz kaldığını iddia ettiği ahlaksız ortama bağlıyordu.

Nevarte'nin 1938'de Nubar'a yazdığı gibi, peş peşe gelen olaylar bu gururlu babanın nihayet gerçekleri görmesini sağlamıştı. Nubar'ın çocukluğunda Kalust'un nasıl davrandığını şöyle anlatıyordu:

> Senin herkese "zorbalık yapmana" izin verirdi –annen ve kız kardeşin senin kölen haline getirilmişti– senin sözün kanundu – sağlığın ve mutluluğun çılgınca bir telaş konusuydu –yıllarca abartılı bir evham yaşandı ve bir gün sen "doydun" ve tek düşüncen "kaçmak" oldu!– Bu sırada babanın isteklerine karşı gelen özel hayatın ve ona karşı küstahlığın onun gözlerini açtı – senin zannettiği gibi "insanüstü biri" olmadığını fark etti! Meselenin tek nedeni bu işte!

Nevarte'ye göre Kalust "ektiğini biçiyor"du.[57] Üstelik, oğlunun elinden alınmasına sebep olan Rita'nın da ektiğini biçtiğine inanıyordu.

Dış İmtiyazlar

Iraklılar, Kerkük-Akdeniz Boru Hattı'nın açılmasını memnuniyetle karşılasa da IPC'nin aslında ülkedeki rezervleri geliştirmek için daha hızlı adımlar atması gerektiğini biliyorlardı. IPC "işletmeyeceği imtiyazları almak için canla başla uğraşan" bir şirket olarak tanınıyordu.[58] Anglo-Persian, Royal Dutch-Shell ve Amerikalılar işlerin bu kadar ağırdan alınması konusunda Gülbenkyan'ı suçlamayı alışkanlık haline getirmişti. Ve bu haksızlıktı. Kendileri dünyanın başka pek çok yerinde petrol üretimi yaparken, Gülbenkyan ve CFP'nin böyle bir imkânı yoktu. Büyük şirketler Irak petrolünü toprak altında rezerv olarak tutmaktan memnunken, Gülbenkyan, CFP ve Iraklılar petrolün bir an önce çıkarılıp piyasaya sunulmasını istiyordu.

IPC'nin "Dış İmtiyazlar Kurulu" Irak dışında imtiyaz avcılığı yapmakla suçlanıyordu. Kırmızı Hat Arap yarımadasının tamamını kuşattığı için çok büyük fırsatlar vardı. 1927'de Gulf Oil Şirketi Bah-

reyn'deki bir imtiyaz için opsiyon almıştı. Gulf Oil, Amerikalıların IPC'deki yüzde 23,75'lik hisselerini tutmak üzere kurdukları Near East Development Company'ye katılan Amerikan şirketlerinden biriydi. Kırmızı Hat Anlaşması'nın feragat maddesini uygulayıp opsiyonu IPC'ye önerdi. Ne yazık ki kurul kararsız kalınca Gulf Oil bu imtiyaz opsiyonunu Standard Oil of California'ya (Socal) satmak zorunda kaldı.[59] 1932'de Socal, Bahreyn'de petrol buldu. Ayrıca IPC'nin imtiyaz avcısından daha fazla para harcayıp daha iyi manevralar yaparak Suudi Arabistan'ın doğusu için de imtiyaz almayı başardı.[60]

Fakat Socal bölgede yeniydi ve Ortadoğu'da bulduğu petrolü işleyip satmak için gerekli altyapıya sahip değildi. Daha da önemlisi, Basra Körfezi petrolünün doğal pazarı olan Uzakdoğu'da satış ağı yoktu. Jersey, Socony, Royal Dutch-Shell ve Anglo-Persian Uzakdoğu pazarını kendi aralarında paylaşmak için gerekli düzenlemeleri yapmışlardı ve Socal'ın o bölgede kendi rafineri ve satış sistemini kurmasını istemiyorlardı. Bahreyn petrolünü Socal'ın elinden almanın bir yolunu bulmaları gerekiyordu. Eğer satın almazlarsa bu petrol "spot piyasada" serbest dolaşıma girebilirdi. Uluslararası petrol kartelinin üyeleri, fiyatların böyle bir piyasadaki serbest hareketlere göre değil, kendileri tarafından belirlenmesini istiyordu.

1932-1939 arasında IPC'nin büyük ortakları (Royal Dutch-Shell, Anglo-Persian, Jersey ve Socony) Socal'la birlikte çalışmanın yollarını arıyordu: Ya IPC, Socal'ın ham petrolünü satın almanın bir yolunu bulacak ya da daha iddialı bir adımla Socal'ı IPC'ye katacak, her iki durumda da 1928 Kırmızı Hat Anlaşması'na ters düşmeyecek şekilde hareket edecekti. 1935'te Süveyş ile Bağdat arasına çizilmiş bir hattın güneyindeki kısmı çıkarmak suretiyle Kırmızı Hat'ı yeniden belirlemeyi neredeyse başarıyorlardı. Böylece Gülbenkyan'a ya da GFP'ye gerek olmaksızın Socal'la birleşebileceklerdi. Bunun karşılığında, IPC ham petrol için talep ettiği astronomik fiyatı düşürecekti (büyük ortaklar için uygun bir karşılıktı bu). Fakat Gülbenkyan hattı yeniden çizmeden fiyatı düşürmenin bir yolunu buldu.[61]

Gülbenkyan'la müzakere etmenin zorluğu karşısında hayal kırıklığına uğrayan Royal Dutch-Shell, Şubat 1937'de IPC'nin Socal tarafından üretilen ham petrolü satın almasını, ama bu tarz anlaşmalarda Gülbenkyan'ın yüzde 5'lik payını almasını engellenmesini önerdi. Gülbenkyan, IPC'deki ortaklarına dava açma tehdidiyle kar-

şılık verdi. Jersey açısından bu aşırıya kaçan bir adım olacaktı: Kırmızı Hat Anlaşması'nın mahkemede incelenmesi, hem böyle tekelci bir anlaşmanın varlığını açığa çıkaracak hem de "şirket çıkarlarının ifşa edilmesi"ni gerektirecekti ve bu da kaçınmak istedikleri bir şeydi. Ortaklar geri adım attı. IPC ile Socal arasında nihayet 1938'de imzalanan satış anlaşmasında, CFP'nin ham petrolün yüzde 5'ini Gülbenkyan adına satmasına yönelik düzenlemeler yapıldı.[62]

Bugünden geçmişe baktığımızda, bu dolambaçlı müzakereler kaçırılmış bir fırsat olarak görünüyor. Gülbenkyan "evi"ni yenilemek için daha çok çaba gösterebilir, IPC'de, Socal ve Texaco'ya da (1936'da Socal'la ortaklık kurmuştu) yer açabilir, böylece Suudi Arabistan'ın zengin petrol yataklarından yüzde 5 alabilirdi.[63] Fakat Socal'ın 1938'de Dammam'da petrol bulmasından sonra bile Suudi Arabistan'da büyük miktarda petrol olduğu net değildi. Kısmen fetihler kısmen de İslami bir hareketin yardımıyla İbn Suud'un ülkede kurduğu hâkimiyet hâlâ güçsüzdü. Bir Royal Dutch-Shell yöneticisinin 1933'teki ifadesiyle, "siyasi güvenlik sıfır"dı.[64]

IPC, Suudi Arabistan'ın batısı da dahil olmak üzere (1936'da alınıp 1941'de iade edildi) başka "dış imtiyazlar" almayı ve geliştirmeyi başardı. Mayıs 1935'te Katar şeyhi Abdullah bin Kasım al Thani'yle 75 yıllık imtiyaz anlaşması imzaladı. Aynı zamanda Dubai ve Umman emirliklerinin (1937) yanı sıra Abu Dabi Emirliği'nden de (1939) özel imtiyazlar aldı.[65] Kuveyt, Kırmızı Hat bölgesinin dışında kalıyordu ama Anglo-Persian ve Gulf şirketlerinin ortak girişimiyle 1932'de bölgeye dahil oldu.

1928'den sonraki on yıl içinde, petrolün hem bölge hem de dünya için önemi giderek daha net görülmeye başlanmıştı. Petrol üretimi artık Irak ile İran, IPC ile Anglo-Persian arasındaki iki taraflı bir yarış değildi. Dünya petrol üretiminin merkezi Meksika Körfezi'nden Basra Körfezi'ne doğru kaymaya başlıyordu. Güç dengesi de öyle. Basra Körfezi'nin o dönemde bir İngiliz gölü olarak kalmaya devam etmesine karşın, İngiltere Dışişleri Bakanlığı bölgedeki Amerikan yatırımlarının artmasına artık direnmiyor, hatta bu yatırımları Sovyet tehdidine karşı oluşturulan hattın güçlenmesi olarak görüyordu.[66] 1939-1945 arasında yaşananlar ise bu eğilimlerin dehşet verici bir şekilde hızlanmasına yol açacaktı.

— ON BEŞ —

GİTTİĞİ YERE KADAR, 1939-1942

Savaşın başlamasından sonraki birkaç saat içinde Londra ve Paris'in korkunç bir Alman hava saldırısıyla yerle bir olacağı düşünülüyordu. Dolayısıyla İngiltere ve Fransa 3 Eylül 1939'da Almanya'ya savaş ilan etmeden günler önce hem çocuklar hem de sanat eserleri başka yerlere taşınmıştı. Torunu Mikhael Esayan'ın okulu Wiltshire'e nakledildi. Gülbenkyan'ın birkaç yıl önce British Museum ve National Gallery'ye ödünç verdiği Mısır antikaları ve tablolar müzelerin sorumluluğu altındaydı. Bu koleksiyonlar, İngilizlerin diğer hazineleriyle birlikte öncelikle uzak noktalardaki kır evlerinde, sonra da terk edilmiş taşocaklarının yeraltındaki bölmelerinde depolandı. Gülbenkyan'ın Londra ofisi, Dorking yakınlarında bulunan West Humble'daki White House binasına taşındı. Paris'te ise Madam Soulas tıpkı 1914'teki gibi bayrakları asmıştı. Gülbenkyan mülklerini korumak için yine diplomatik mevkisinden faydalandı: Iéna Bulvarı 51 numara "İran Elçiliği Ekonomik Ataşesi Makam Ofisi" ilan edildi.

Gülbenkyan toplu yıkım yerine, Fransızca *drôle de guerre* ("Tuhaf Savaş"), Almanca *Sitzkrieg* ("Oturma Savaşı") adı verilen "Sahte Savaş"la karşılaştı. Bombalar atılmıyor, tanklar batıya doğru ilerlemiyordu. Gülbenkyan Şubat 1940'ta oğlunun, kendisine vaat edildiğini öne sürdüğü IPC kârından payına düşeni almak üzere Yüksek

Mahkeme'de açtığı Gülbenkyan, Gülbenkyan'a Karşı davasına katılmak üzere Londra'ya gitti. Davacı avukatları, Kalust'un IPC'deki menfaatlerine hizmet için Nubar'ın yaptığı her şeyi detaylarıyla anlatan 987 binden fazla belgenin "delil olarak sunulması" konusunda başarılı bir adım atmıştı. Elbette bu belgelerde, Gülbenkyan ve IPC'nin diğer ortaklarının kamuya mal olmasını istemeyecekleri başka pek çok bilgi de vardı.

Sonraki yıllarda Nubar, babasının bu manevradan çok etkilendiğini söyleyecekti. Kalust'un, hukuk danışmanlarından John Foster'a, "Oğlum ne kadar akıllıca bir fikir bulmuş, değil mi? Güçlü olmayı öğreniyor, tam babasının oğlu," dediğini iddia ediyordu.[1] Kalust da IPC'deki ortaklarıyla olan mücadelesinde "delil sunma" tehdidini kullandığı için belki de taklit edilmesi bir tür iltifattı. Yine de Kalust'un oğlundan gelen bu davranışı "şık" bulmamış olması daha büyük bir ihtimal. Hatta oğluyla mahkeme salonunda karşı karşıya gelme düşüncesi anlaşılan Kalust'u öyle öfkelendirmişti ki acısını Nevarte'den çıkardı. Zaten Rita için kaygılanan Nevarte, üstüne bir de bu mesele gelince kocasından ayrılmayı düşündü. Kardeşi Yervant'a ya kocasıyla arasındaki duruma müdahale etmesini ya da "evi terk etmesi"ne yardımcı olmasını söyledi.

Esayan ailesindeki beş kardeşten biri olan Yervant filozof, kitap kurdu ve kendi ifadesiyle alaycı bir gözlemciydi. Nice'te kira gelirleriyle yaşıyordu. Kalust'un buradaki şirketlerinde göstermelik yönetim kurulu üyesi olarak görev yapmaktan memnundu; ailenin artık Nice'te yaşayan emektar hizmetlisi Devgantz da iyice yaşlanmıştı ve Yervant ona da göz kulak oluyordu. 1930'larda Yervant ve Devgantz, bir tragedyada sahne kenarındaki iki kişilik Yunan korosu gibiydi. Dinlemekten memnuniyet duyuyorlardı ama daha fazlasını yapmaya hazır değillerdi. Şubat 1940'ta Yervant'ın en büyük ablasının tereddüdüne verdiği cevap etkileyici şekilde samimiydi:

> Evi terk edip Madam yüzde beş unvanını bırakınca bakanlar, büyükelçiler ve ötekilerle dostluğunu sürdürebileceğini mi zannediyorsun? Tabii ki böyle yanılsamalara kapılmayacak kadar iyi tanıyorsun dünyayı. Namuslu ama vasat bir hayatla idare edemeyecek kadar uzun süredir Madam yüzde beşsin sen. Hayır, yüzde beş işareti alnına kazındı bir kere, silemezsin. Ve KG de bunu biliyor.

Kalust Nevarte'ye ne kadar sert davransa da;

> Nubar'ın babasına davranışıyla kıyaslanamaz bu. Nubar, babasının kalbini kırdı. (Oysa KG kesinlikle senin kalbini kırmadı.) Ve bunu samimi bir pişmanlıktan başka hiçbir şey affettiremez. Aslında bütün kırık kalpler *cavalerie de St. Georges** [ör. para] ile tamir edilebilir – çok farklı şartlarda yaşayan insanları paragözlükle suçlamak istemiyorum tabii, ama KG'nin kalbinde açılan yarayı para bile kapatamaz, asıl trajedi bu.[2]

Nevarte "evi terk etmemeye" karar verdi. Kalust'un mahkemede ifade vermesine birkaç gün kala oğluna son bir telgraf çekti: "Ziyadesiyle üzgünüm, yalvarırım aile bağlarının paradan daha değerli olduğunu unutma – Anne Gülbenkyan."

Üç gün sonra, babasının mahkemeye çıkacağı günün sabahında Nubar'ın kalbi yumuşadı: "Telgrafını aldım sevgili anne, isteğine uydum ve bu sabah sevgili babam çapraz sorguya girmeden önce davayı geri çektim."[3] J.H. Macdonald her ne kadar Eylül 1939'da bu işten elini eteğini çekmiş olsa da bir kez daha baba ile oğul arasında uzlaşma sağlamayı denedi. Fakat Nubar babasına açtığı davayı kazanma noktasına geldiğini öne sürdüğü için uzlaşmak zor olacaktı.[4] Mart 1940'ta Macdonald, Kalust'un 1938'deki anlaşma gereğince oğluna belirli bir ödeme yapması konusunda bir çözüme ulaştı. Fakat Fransa'nın işgal edilmesiyle birlikte bu anlaşma imzalanmadan kaldı ve tartışmalar Aralık 1941'e kadar sürdü.[5]

Trafalgar Meydanı'nda Bir Gülbenkyan Galerisi

Kalust Şubat 1940'ta Londra'ya çok daha güzel bir gerekçeyle ikinci kez gitti: Trafalgar Meydanı'ndaki National Gallery'ye yapılması önerilen Gülbenkyan ek binasının maketini görmek. Üzerine notlar yazılmış National Gallery katalogları, Gülbenkyan'ın Londra'da geçirdiği yıllar sayesinde buradaki koleksiyonu çok iyi tanıdı-

* Kelime anlamı "Aziz Yorgi süvarileri" olan, fakat "İngiliz parası" anlamında kullanılan Fransızca deyim. Özellikle 19. yüzyılda İngilizler, Aziz Yorgi'yi at üzerinde resmeden bu madenî paraları başka ülkelerde rüşvet olarak kullandıkları için bu ismi almıştır. (Ç.N.)

ğını gösteriyor.[6] Sanat tarihi konusunda büyük ölçüde kendini yetiştirmiş, öğrenmeye hevesli ama zamanı kısıtlı olan biri için National Gallery, Louvre'dan çok daha uygundu. Sadece 32 galerisi olduğundan, nispeten daha küçük bir eser koleksiyonu vardı ve bu eserler 14. yüzyıldan Cézanne'a kadar olan dönemdeki tüm Avrupa ekollerini kapsıyordu.

Gülbenkyan, ilk olarak 1936 yazında tanıştığı müze müdürü Kenneth Clark'ı da çok takdir ediyordu. Clark ve sosyetik karısı Jane o yaz Paris'e gitmiş, Iéna Bulvarı 51 numaradaki koleksiyonu görmek üzere davet edilmişti. Clark daha sonra Gülbenkyan'ı, "Bir köstebek gibi kısa boylu ve tıknazdı," diye anlatacaktı. "Fakat hiç kimse onun ufak tefek ya da şişman olduğunu düşünmezdi, çünkü herkes o muhteşem başına odaklanırdı. Saçları dökülmüştü, çenesinde derin bir çukur vardı, kaşları kalın, gözleri ise Bay J.P. Morgan kadar ürkütücüydü." Clark, Avrupalı ressamların tabloları kadar, Gülbenkyan'ın İslam ve Mısır sanat eserlerini, mobilyalarını ve dekoratif objelerini de dikkatle incelemişti.

Clark, çıraklığının bir kısmını, sanata fazlasıyla teorik yaklaşan Edward dönemi sanat eleştirmeni Roger Fry'ın etkisi altında geçirmişti. Öte yandan, İtalyan tablolarının ressamlarını tespit etmek gibi aynı derecede sıkıcı bir işte uzmanlaşmış büyük sanat akademisyeni Bernard Berenson'la çalışmıştı. Fakat sonraki yıllarda her iki bakış açısından da uzaklaşmıştı. Dolayısıyla Gülbenkyan'la tanıştığında, özellikle de büyük Berenson'la olan bağı sayesinde güven veren bir akademik geçmişe sahipti. Gülbenkyan'ın 1903'te, Clark henüz bebekken, Berenson'u Floransa yakınlarında I Tatti'deki meşhur yazlık evinde ziyaret ettiği düşünülüyor.

Ancak Berenson veya Fry gibi bir uzman ya da kuramcı olmak yerine, Clark her türlü güzelliği benimseyip destekleyen biri olmayı seçmişti. Bu yaklaşım Gülbenkyan'ın dikkatini çekmiş olacak ki, sonrasında kendisinden beklenmeyecek bir hızla harekete geçti. Iéna Bulvarı 51 numaradaki ilk görüşmeden birkaç gün sonra Gülbenkyan en güzel tablolarından 34 tanesini National Gallery'ye ödünç vermeyi teklif etti. Koleksiyonunun nihai ikametgâhının neresi olacağına karar verinceye dek "sanat eserlerini dağıtma" isteğini o zamana dek kimseye dile getirmemiş, ama sonunda Clark'la paylaşmıştı. "Benim için önemli olan mutlu ortamlarda sergilenmeleri ve

halkın takdirini görmeleri," diye eklemişti. "Hiç kimse beni sizin kadar iyi anlayamaz, bu yüzden size minnettarım."[7]

Bu proje sayesinde ikili, Clark'ın kitabına odaklanmak üzere National Gallery'den istifa ettiği 1945'e kadar düzenli iletişimde olacaktı. Sonraki dönemlerde Clark, "Gülbenkyan'ın dostu olduğunu söyleyen biri ahmaktır," diyecekti. "[Fakat] sanıyorum sonraki on yıl boyunca onu, aile çevresi haricindeki herkes kadar iyi tanıdığımı iddia edebilirim."[8] 1937 başlarında, Gülbenkyan koleksiyonundan 29 tablo Trafalgar Meydanı'nda, 26 Mısır heykelciği ve başka sanat eserleri de British Museum'un giriş salonunda sergileniyordu.[9] Gülbenkyan yeni eserler önermesi konusunda Clark'ı sıkıştırıyordu. Hatta dünyanın durumu kötüleştikçe bu baskı daha da arttı ve para transferlerine getirilen kısıtlamalar nedeniyle Gülbenkyan'ın başka ülkelerden eser satın almasının zorlaştığı 1942'ye kadar sürdü. François Boucher'nin *Madame de Pompadour* tablosu gibi eserler satın alınır alınmaz National Gallery'ye gönderiliyordu. Savaş ve sonrasında yaşadığı sağlık sorunları nedeniyle Gülbenkyan bizzat bu tabloları hiç görmedi. Yine de bunu dert etmiş görünmüyor. Tablolarıyla olan ilişkisini bir "Doğulu" gibi tarif edip onlara "çocuklarım" diyen bir adam için bu dikkat çekici bir tavır.

Gülbenkyan, Yunan sikkeleri ve Mısır antik eserleri konusundaki danışmanlarına olduğu gibi, Clark'a da koleksiyonunda sadece en kaliteli eserlerin bulunması gerektiğini sürekli vurguluyordu. İster danışmanları aracılığıyla ister doğrudan eser satın alsın, keskin gözleri de daima fiyatların üzerindeydi. Sanat simsarı Wildenstein Şubat 1940'ta Monet imzalı bir manzara tablosu için fiyat verdiğinde, Gülbenkyan sıkı pazarlık yapmak yerine dost işi fiyatları tercih ettiğini hatırlattı.[10] Elindeki sanat eserlerinin fiziksel durumu konusunda neredeyse saplantı derecesinde kaygılıydı. Eserleri bizzat tetkik etmese de "kontrol, kontrol, kontrol" sloganına harfiyen uyarak Rita, Nubar, Kevork ya da Londra ofisindeki personelden birilerini düzenli olarak teftişe gönderirdi.

Clark Temmuz 1937'de National Gallery mütevellilerine, Gülbenkyan'ın koleksiyonunu müzeye miras olarak bırakma ve "G[ülbenkyan] Vakfı olarak adlandırılmak" üzere bu koleksiyon için ek bir bina yaptırma niyetinden bahsetmişti. "Bu koleksiyon National Gallery mütevellilerinin sorumluluğunda olacak ama ayrı bir küra-

tör tarafından yönetilecek; yeni eser satın alınması ve zaman zaman yayın çıkarılması için yılda 20 bin sterlin [1,2 milyon sterlin] bağışlanacağı da belirtiliyor." Clark, İngiltere başbakanı Neville Chamberlain'e de durumu bildirdi ve olumlu cevap aldı.[11] Ayrıca Gülbenkyan'ın veraset vergisi ve bu hediyeyle ilgili diğer vergiler konusundaki sorularına yanıt bulmak için Hazine'ye de danıştı. Clark Ocak 1938'de "koleksiyonun miras olarak bırakılmasını neredeyse kesinleştirmek üzere" yasal ve verasete ilişkin sorunların büyük ölçüde çözüldüğü konusuna mütevellilere teminat verdi. Bağış National Gallery'nin 1824'teki kuruluşundan bu yana önerilen en yüksek tutardı ama mütevellilerden Walter Samuel'in (Shell'in kurucusu Marcus Samuel'in oğlu) gayet isabetli tespitinde belirttiği gibi, petrol fiyatlarındaki dalgalanmalardan etkilenecekti.[12]

National Gallery'nin Mütevelli Heyeti'nde Samuel'in yanı sıra sanat simsarı Joseph Duveen (Gülbenkyan için sadece "Joe") ve Gülbenkyan'ı farklı vesilelerle tanıyan başkaları da vardı. Abernon vikontu unvanını alan Sir Edgar Vincent, İstanbul'daki 1896 katliamları sırasında Bank-ı Osmani-i Şahane'nin genel müdürüydü. Muhafazakâr Parti milletvekili ve Havacılık Bakanı Philip Sassoon ticaretle tanınan çok önemli bir Osmanlı Yahudisi aileden geliyordu. Sassoon'un dedesi, Gülbenkyan'ın babasıyla sürekli ticaret yapardı. Gülbenkyan'ın, "çocukları"nın müzenin bitişiğinde yarı bağımsız olarak bir arada tutulması konusundaki ısrarı bu mütevelliler için sıkıntılı bir konuydu. Aslında bu talepler kesinlikle sıra dışı değildi: Kimya devi Sir Ludwig Mond'un 1911 tarihli Mond Mirası'nda olduğu gibi, National Gallery'nin daha önceki bağışçıları da zaman zaman aynı şeyi yapmıştı. Fakat bu tür şartlarla hediye kabul etmenin uzun vadeli riski, sanat tarihi kronolojisi doğrultusunda düzenlenen bu koleksiyonu bir bütün olarak niteliğini koruyabilmekti.[13] Yine de teklif o kadar cazipti ki, Mütevelli Heyeti Clark'a sürecin başlatılması talimatı verdi.

Clark, mimari konusunda Gülbenkyan'ın "gerçek bilgiler"e dayalı, "net fikirler"i olduğu konusunda heyeti uyardı.[14] Gülbenkyan elbette vakıf binasının nasıl bir yer olmasını istediği konusunda çok netti. Concorde Meydanı'nın köşesindeki ABD Büyükelçiliği'ni "gördüğüm en iyi modern mimari örneği" sözleriyle tanımlayarak Clark'a bu binayı kimin tasarladığını öğrenmesini ve vakıf binasının planlarını çizme işini ona vermesini söyledi. "Binamız, özellikle de

giriş ve zemin kat, konsolosluğun tıpatıp aynısı olmalı," diyordu. Mimarların genel özelliği olan "yeni fikirler deneme ve uygulama" merakına kesinlikle müsamaha gösterilmeyecekti.[15]

ABD Büyükelçiliği'nin binası, Hôtel de Crillon'un hemen yanındaki araziye 1931'de inşa edilmişti. Bina Rockefeller'lar, Vanderbiltl'er ve Astor'ların kulüp binalarını, kır evlerini ve şehirdeki konutlarını tasarlayan Delano&Aldrich Mimarlık Bürosu'ndan William Delano'nun eseriydi. 1938 yılında Delano, New York Uluslararası Fuarı'nın ve bugün New York LaGuardia Havalimanı olarak kullanılan Marine Hava Terminali'nin tasarımıyla meşguldü. Delano, New York'ta Clark'la, Paris'te de Gülbenkyan'la görüştükten sonra, National Gallery'nin bugün Sainsbury Kanadı olarak bilinen batı ucuna, "Gabriel tarzında" –yani Gülbenkyan'ın çok beğendiği 18. yüzyıl Fransız mimarı Ange-Jacques Gabriel'in üslubuyla– iki katlı bir ek yapılmasını önerdi.[16] Ziyaretçiler binanın giriş katından, üstten aydınlatmalı resim galerilerinin olduğu birinci kattaki ana salonlara ulaşabilecekti. Ayrıca giriş katta, doğrudan Trafalgar Meydanı'nın kuzeybatı köşesine açılan bir giriş de olacaktı. Burada yapılacak geniş fuaye ve sahanlık Yakındoğu, Mısır ve Yunan koleksiyonlarının yer alacağı yandan aydınlatmalı galerilerle çepeçevre kuşatılacaktı. Iéna Bulvarı 51 numarada olduğu gibi –benzer özellikler taşıyan– burada da Houdon'un *Diana* heykeli nöbet tutacaktı.

Gülbenkyan maketi çok beğendi ve Clark'a, Delano'dan her şeyi kapsayan bir fiyat istemesini söyledi. Aslında Gülbenkyan'ın giderek kötüleşen uluslararası durumu kabullenmek istemeyişi karşısında ikisi de şaşkındı. Clark, Delano'ya yazdığı mektupların birinde, "Aslında doğuştan iyimser biri değildir," diyordu, "ama sanırım kapitalist sistemin devam edeceğine bizden daha fazla inanıyor."[17] Hükümetin söz konusu arazi için başka planları vardı ama Clark, Bayındırlık Dairesi'nin onayını almayı başardı.[18] Gülbenkyan bir yandan Clark'ı galeri odaklı bir vakfın detaylarını şekillendirmekle görevlendirirken, diğer yandan da avukatlarından Harold Brown'a (Gülbenkyan'ın ana holding şirketi Participation and Investments) Pandi'yi "sanat, mimari ve bilimde ilerlemeye yönelik bir vakıf"a devretmek üzere alternatif bir plan hazırlama talimatı verdi. Bahsedilen kapsam, Gülbenkyan'ın Clark'la görüşmelerinin zeminini oluşturan sanat odaklı hayır kuruluşundan çok daha genişti.

Brown, Gülbenkyan'ın devir işlemlerinden sonra en az bir sene hayatta kalması ve kendisi ya da çocukları için hiçbir menfaatinin söz konusu olmaması koşuluyla Pandi'nin bir vakfa devredilmesinin vergiden muaf olacağını söyledi. Fakat bu durumda bile her şey "istimlak" kanununa bağlıydı. Brown, "Her türden insan böyle planlar yaptığı için hükümet daima bu işleri zora koşmak üzere kanunlar çıkarıyor, dolayısıyla ciddi bir risk söz konusu," diyordu. Gülbenkyan aynı zamanda vârislerinin de Fransız miras hukukuna başvurarak bu vakfa itiraz edebileceği riskini dikkate almalıydı. Brown, Gülbenkyan'a böyle bir duruma karşı, yatırımının bir kısmını korumaya yönelik girişimlerde bulunmamasını hararetle tavsiye etti. Ayrıca vakıfla ilgili planları hakkında detaylı bilgi istedi. "Belirlediğiniz üç konu [sanat, mimari ve bilim] arasında fonların dağıtılması da dahil olmak üzere tüm detayları mütevellilere bırakmaya razı mısınız, yoksa mütevellilerin uygulayacağı kuralları ve düzenlemeleri siz mi belirlemek istiyorsunuz?" Bu, Gülbenkyan'ın hiçbir zaman yanıtlayamadığı bir soruydu.[19]

Düşmanla Ticaret mi?

13 Mayıs 1940'ta Almanlar Fransa'yı istila etti. İngilizler Dunkirk'ü* boşalttı. Paris'e artık gerçekten bombalar düşüyordu. Ritz Oteli'nin bodrum katı İran halıları, portatif yataklar ve Hermès imzalı uyku tulumlarıyla döşenerek otel müşterileri için bir sığınağa dönüştürülmüştü. Gülbenkyan Paris'teyken genellikle Ritz'de kalırdı, fakat o dönemde bu sığınaklardan birini kullanıp kullanmadığını bilmiyoruz. Belki de 1918'de "Büyük Bertha"nın müziği eşliğinde olsa bile odasında çalıştığını hatırlayıp otelin üst katında kalmaya karar vermiş olabilir.

10 Haziran'da Fransız hükümeti başkentten ayrılıp Bordeaux'ya taşınacağını duyurunca Paris'te büyük bir panik yaşandı ve güneye giden kalabalık yollar iyice tıkandı. 14 Haziran'da Almanlar Paris'e

* İkinci Dünya Savaşı'nda Alman ordusunun ilerleyişi karşısında İngiliz, Fransız ve Belçika birlikleri 26 Mayıs-4 Haziran 1940 tarihleri arasında Fransa'nın Dunkirk Limanı'ndan İngiltere'ye nakledildi. Bu nakil sayesinde yaklaşık 350 bin kişinin hayatı kurtuldu. (Ç.N.)

girdi. İki gün sonra, Verdun Muharebesi'nin* kahramanı Mareşal Pétain, Fransa cumhurbaşkanı oldu ve bundan altı gün sonra da ateşkes imzaladı. Temmuz ayında, Üçüncü Cumhuriyet'in** yerini Vichy'de kurulan yeni bir "État Français"*** aldı. Hükümet nereye taşınsa, resmî görevli diplomatlar da yollar ve otellerin kapasitesi elverdiği ölçüde onun peşinden gidiyordu. Gülbenkyan'lar da 30 yıldan uzun süredir sürekli hareket halindeydi ve cömertlikleri sayesinde gittikleri hiçbir yerde sorun yaşamıyorlardı: Majestelerinin Croydon Havalimanı'ndaki gümrük yetkililerine iki düzine porto şarabı, Majestic Oteli'nin kapı görevlisine bir kutu havyar... Boulogne'daki istasyon şefi, "en sevdikleri müşterisi" olan Gülbenkyan'lara gönderdiği teşekkür mektubunda, ailenin "nezaketini ve sıra dışı sadeliğini" çok takdir ettiklerini belirtiyordu.[20] Haziran 1940'ta Alman *Blitzkrieg*'inden**** kaçan darmadağınık bürokrasi kademelerinin peşinden koşmak gibi bir talihsizlik yaşayanlar için Gülbenkyan'ları tanımak büyük bir şanstı. İran büyükelçisi Anuşirvan Sepahbodi de aynı fikirdeydi. Gülbenkyan'ın kendisiyle birlikte elçilikteki dört kişiye eşlik etmesini emretti.

Gülbenkyan ayak uydurmakta zorlanıyordu. Daha önce elçilikteki görevlerini pek ciddiye almamıştı, ama savaş zamanında Sepahbodi'nin emrine uyup diplomatik dokunulmazlık kazanmak çok değerliydi. 11 Temmuz'da Gülbenkyan Fransa'nın Pau şehrindeki doktoruna bir mektup yazdı:

> Elçilikteki resmî görevlerim nedeniyle sürekli oradan oraya gitmek zorunda kaldım. ... Mümkün olur da rahat edebileceğimiz bir otel odası bulabilirsek hemen Vichy'deki hükümetin yanına gideceğiz – aksi takdirde Cannes'da bekleyeceğiz. Her yer çılgınca kalabalık, erzak bulmak zor, petrol bulmak zor, çok fazla mülteci ve asker var.[21]

* Birinci Dünya Savaşı'nda Fransızların Almanları bozguna uğrattığı muharebe (1916). (Ç.N.)

** Fransa'da 1870-1940 yılları arasında uygulanan Cumhuriyet yönetimi. (Ç.N.)

*** (Fr.) Fransız devleti. (Ç.N.)

**** Yıldırım Harekâtı; İkinci Dünya Savaşı'nda Alman ordusunun uyguladığı temel taktik. (Ç.N.)

15 Temmuz'da İran Elçiliği mensupları resmen Vichy'ye vardı. Kalust ve Nevarte, Hôtel du Parc et Majestic'e yerleşti.[22] Mart 1942'ye kadar burada kalacaklardı. Bu sırada, 19 Temmuz'da ilk kez bir tren İstanbul'a gitmek üzere Bağdat'tan yola çıktı. Kayzer II. Wilhelm'in Berlin-Boğaziçi-Bağdat Demiryolu hayali nihayet gerçek olmuştu. Neredeyse kimse bunu fark etmedi bile.[23]

Ateşkes gereği, Fransa farklı bölgelere ayrıldı: Bazılarını Almanya tamamen ilhak etmişti, bazıları işgal bölgesiydi, bazıları ise işgal edilmemişti. Paris, Fransa'nın kuzeyi ve batısı Alman askerî yetkililer tarafından doğrudan Paris'ten yönetiliyordu. 1941'de 10 ila 20 kilometre genişliğinde bir sahil şeridi oluşturuldu. Fransa'nın tam ortası işgal edilmemiş durumdaydı ve Vichy hükümeti tarafından yönetiliyordu. Bölgeler arasında seyahat zordu ve Kalust Paris'i, işgal bitene dek hiç görmedi. Kevork ve Rita ise Paris'te kaldı ve Iéna Bulvarı 51 numarada yaşadılar. Les Enclos sahil şeridi içinde kalmıştı. Yakınlardaki Mont Canisy'nin kıyı savunması açısından önemini gören Fransızlar daha önce burada bir top mevzisi oluşturmuştu. Almanlar bunu daha da genişletip Gülbenkyan'ın arazisine bir uçaksavar bataryası kurdu. Sıla hasreti çeken topçular, arazideki en özel çamları kesip Noel ağacı yaptı. Normandiya Çıkarması'nın sabahında *HMS Warspite* zırhlısının bombardımanı sırasında silahlar yok edildi, ama bununla beraber Les Enclos büyük hasar aldı.[24]

Londra ofisiyle doğrudan iletişim kurmak artık imkânsızdı. Ofisi 65 yaşındaki İran kökenli bir Ermeni olan Avetoom Hagopyan idare ediyordu; ailesi 1870'lerde İstanbul'un varlıklı *amira*'larındandı. Hagopyan ve kardeşleri 1921'e kadar Java'da tüccarlık yapmış, daha sonra Avetoom şirketin yeni şubesini açmak üzere Londra'ya taşınmıştı. Hagopyan 1920'lerde Londra'daki Ermeni diasporasının önde gelen aktivistlerinden biriydi. Büyük olasılıkla aile şirketi Büyük Buhran sırasında battığı ve geçimini başka şekilde sağlayamayacağı için 1931'de Gülbenkyan'ın şirketinde çalışmaya başlamıştı. Hagopyan inisiyatif kullanma ve hayal gücü anlamında çok zayıf olsa da Kalust'a yürekten bağlıydı. Birisinden emir almadığı sürece, rutin işler dışında hiçbir işe yaramazdı.[25]

Neyse ki (Gülbenkyan'ın avukatları) Freshfield'ın yükselen yıldızlarından biri, Dorking'e taşınan ofisin yakınlarında oturuyordu.[26] Charles Whishaw kısa süre sonra Gülbenkyan'ın IPC'deki menfaat-

lerini koruma açısından çok etkili olmaya başladı. Ofise girmesi (babası tarafından) yasaklanan ama hâlâ kendisinden tavsiyeler istenen Nubar'a temkinli yaklaşıyordu. Nubar ise Whishaw'un yeteneklerini takdir etmekle beraber, petrol sanayisindeki deneyimsizliği sebebiyle Pandi'nin IPC'deki ortaklarına gereğinden fazla güvenmesinden korkuyordu. Nubar'ın da belirttiği gibi Kalust "kimlerle uğraştıklarını ve bu adamların aslında 'insanla beslenen kaplanlar' olduğunu biliyordu." Dolayısıyla Whishaw'un "bu insanlara 'sarman kedi' gibi davranmakta ısrarcı olması" Nubar'ı huzursuz ediyordu.[27]

Fransa'nın düşüşünden sonra Gülbenkyan, 1939 tarihli Düşmanla Ticaret Yasası uyarınca, İngiliz yetkililerin gözünde "teknik olarak düşman" haline gelmişti. Gülbenkyan'ın IPC'deki menfaatleri Düşmanlara Ait Varlıklar Kayyumu'na devredildi. Temmuz sonunda Rolls Royce'un sahibi Wilfred Greene, Gülbenkyan'ın durumunu Dışişleri Bakanlığı'ndan Rab Butler'a anlatıp bahsedilen kişinin hem eski dostu hem de müşterisi, aynı zamanda da "petrol işindeki büyük menfaat gruplarının baş belası" olduğunu söyledi. "Anladığım kadarıyla şimdi de bu menfaat grupları, Gülbenkyan'ın Fransa'da yakalandığı ve düşman muamelesi görmesi gerektiği iddiasıyla onu saf dışı bırakmaya çalışıyor. Bence bu korkunç bir namussuzluk."[28]

Butler, düşman statüsünün Düşmanla Ticaret Dairesi tarafından verildiğini ve Gülbenkyan'ın IPC'deki ortaklarıyla bir alakası olmadığını vurguladı. Greene'e gönderdiği bilgi notunda şöyle diyordu: "Bay Gülbenkyan bu ülkeye hizmet etmiş biridir. Gelişmelerden beni de haberdar ediniz."[29] 1928 Kırmızı Hat Anlaşması'nın durumu belirsizdi: Amerikalılar ve IPC Genel Müdürü John Skliros (aslen Anglo-Persian'ın adamı) Kırmızı Hat Anlaşması hâlâ yürürlükteymiş gibi hareket ederken, İngiltere Petrol Dairesi anlaşmanın "muhtemelen hükümsüz" olduğunu düşünüyordu.[30] Gülbenkyan düşman statüsünü şahsına hakaret olarak kabul etmekle birlikte, pek de kötü muamele görmüyordu: Temsilcileri, IPC toplantılarına girip tartışmalarda görüş bildirebiliyordu, ama tutanaklarda kendilerine yer verilmiyordu.

CFP'nin IPC'deki yüzde 23,75 hissesine de el konulmuştu. Almanya'nın Fransa işgalinin uzunca bir zaman süreceği ve Almanların, Deutsche Bank'ın IPC'deki (Birinci Dünya Savaşı sırasında el

konulup sonra Fransızlara satılan) yüzde 25 hissesi üzerinde hak iddia edeceği kuvvetli bir ihtimaldi. Gerçekten de Göring* Deutsche Bank'ın 1914'te Mezopotamya ve Romanya'daki petrol şirketlerinde bulunan hisselerini geri almak üzere bir plan yapmıştı. Bu hisseler, Mart 1941'de resmî olarak kurulan Kontinental adlı holdingin kontrolünde olacaktı. Almanların Sovyetler Birliği'ni işgal amaçlı Barbarossa Harekâtı'yla birlikte Göring bu kez de Maykop, Grozni ve hatta Bakü'ye odaklandı. Kontinental, Kafkasya'daki bu petrol yataklarının da münhasır haklarını aldı.

Petrol sanayisi konusunda hiçbir deneyimi olmayan Kontinental'in Gülbenkyan'dan tavsiye almak istemesi şaşırtıcı değil. Dr. Otto Wittrock, Şubat 1941'de Vichy'de Gülbenkyan'la buluştu. Gülbenkyan, Osmanlı padişahına nasıl Musul petrolünün değerini gösterdiğini anlatarak hikâyeye başladı. Sonra TPŞ'den bahsetti ve Birinci Dünya Savaşı sırasında Deutsche Bank'ın hissesinin elinden alınmasına ne kadar üzüldüğünü ifade etti: "G. bu girişime zarar verebilecek ekonomik rekabeti ortadan kaldırmak açısından petrol kullanan tüm ülkelerin ve diğer menfaat gruplarının [TPŞ'ye] katılması gerektiğine hem teoride hem de uygulamada gönülden inandığı için bu gelişmeden büyük üzüntü duymuştu." Wittrock, İngilizlerin petrol yataklarında tekel haline gelmesini engellemek üzere Gülbenkyan'ın TPŞ'deki yüzde 40 hissesinin büyük bölümünü Royal Dutch-Shell'e verdiğini söylüyordu. IPC Boru Hattı'nın çatallı şekilde inşası, Fransızların ve İngilizlerin menfaatlerini dengelemişti ve bu "Gülbenkyan'ın petrol politikasının ve etkilerinin kanıtı olarak" değerlendirilmeliydi.

Gülbenkyan, "savaş nasıl sonuçlanırsa sonuçlansın" Almanların ve İtalyanların IPC'ye girmelerinin "hem mümkün hem de gerekli" olduğunu düşünüyor ve bunu gerçekleştirmek için yardıma hazır olduğunu söylüyordu. Savaş halinde Almanların, Romanya ve Rusya'daki petrol yataklarının kontrolünü ele alma isteklerinin haklı ve gerekli olduğunu kabul ediyordu. Fakat tek bir devletin ihtiyaçları doğrultusunda bir petrol politikası oluşturmanın "uluslararası petrol sanayisinde hâkimiyet kurmak için doğru bir yol olmadığını" belirtiyordu. Gülbenkyan'a göre, "dar görüşlü 'Bakkal' Pineau ile

* Hermann Wilhelm Göring (1893-1946): Nazi Almanya'sının önde gelen isimlerinden; Alman Hava Kuvvetleri komutanı. (Ç.N.)

Wenger'in politikası" şunu kanıtlıyordu: Böyle bir yaklaşım benimsenirse işler ters teper ve Fransa "uluslararası petrol siyasetindeki konumunun yanı sıra Irak petrolündeki payını da" kaybeder. Gülbenkyan belli ki Kontinental'i CFP'nin başlangıçtaki hali olarak görüyordu ve haksız da sayılmazdı.[31] Almanları Venezuela ve İran'ın kuzeyindeki imtiyazları almaya teşvik etti; Wittrock da İran'ın kuzeyindeki her türlü girişim için Gülbenkyan'ın çok uygun bir aracı olacağını yetkililere iletti.[32]

Gülbenkyan'ın, CFP'yle savaş öncesinde ve sonrasında yakın ilişki içinde olmasına karşın, Vichy hükümeti döneminde CFP politikası üzerinde hiçbir etkiye sahip olmadığı görülüyor. Buna karşın, bazı yöneticilerinin kaçarken bazılarının da Fransa'da kaldığı CFP'nin savaş döneminde tutarlı bir politika yürüttüğünü söylemek de zor. Temmuz 1940'ta Mercier, CFP'nin yeni Alman efendileriyle ilgili seçenekleri görüşmek üzere Vichy yetkilileriyle bir araya geldi. CFP fazla dikkat çekmemeye çalışabilirdi, ama o zaman da Almanlar bu şirketi yok sayıp Romanya ve Ortadoğu'daki menfaatlerini kendilerine aktarabilirdi. CFP'nin daha aktif şekilde işbirliği yapması ise İngilizleri ya da IPC'deki Amerikalı iş ortaklarını uzaklaştırma riski taşıyordu.[33]

CFP göze batmamaya karar verdi ve hem Fransa'daki hem de Suriye'deki Vichy hükümeti yetkilileri, İtalyanlar ve Almanlarla ortak kullanım için IPC tesislerine el koymak üzere planlar yapmaya başladı.[34] Bu planlar 1941'de neredeyse başarıya ulaşacaktı. O yılın Ocak ayında Irak'ın (Pan-Arapçı) başbakanı Raşid Ali al-Gaylani, Almanya'nın Irak'ın bağımsızlığını tanıması karşılığında ülkesinin İngiltere'ye savaş açabileceğini söyleyerek Hitler'in ağzını aradı. İngiliz yanlısı kral naibi Abdullah ve eski Başbakan Nuri al-Said birleşip Raşid'i istifaya zorlayınca, Iraklı subaylar buna karşı çıkarak sarayı kuşattı ve kral naibini Amman'a kaçmak zorunda bıraktılar.

Nisan 1941 sonlarında Irak'ın başkenti isyancı askerlerin elindeydi ve İngiltere'nin Irak'taki kilit noktası olan Habbaniye'deki Kraliyet Hava Kuvvetleri üssü silahlı bir çetenin kuşatması altındaydı. Alman Hava Kuvvetleri'nin 21 adet *Luftwaffe* bombardıman uçağı ise yeni sortiler için gereken yakıtı almak üzere Musul'da pistte bekliyordu. Vichy hükümetinin bölgedeki yüksek komiseri, boru hattının kuzey çatalındaki pompa istasyonları, hattın Trablusşam'daki

ucu ve rafineri de dahil olmak üzere, IPC'nin Suriye'deki varlıklarına el koydu. Vichy hükümetinin generallerinden Darlan, Almanya Dışişleri Bakanı Ribbentrop'la anlaşarak Iraklıları desteklemek üzere Almanya ve İtalya'yla birlikte askerî malzeme göndermeyi kabul etti. Fakat Iraklı subaylar bu destekten faydalanmayı beceremedi. Mayısta İngilizler hâkimiyeti yeniden ele geçirdi. Kral naibi Bağdat'a döndü ve isyancı subayları astırdı. IPC'nin petrol yatakları müttefiklere iade edildi.[35]

Kaçış

İran Elçiliği, Vichy'ye yerleştiğinde büyük olasılıkla Gülbenkyan'ın çok az diplomatik görevi vardı. Kalust ve Nevarte, Vichy'yi iyi biliyordu ve her ikisinin de burada toplanan diplomatlar arasında arkadaşları vardı. Ortam güzeldi. Hatta Ekim 1940'ta Nubar, tarafsız bölge konumundaki Lizbon ve Madrid üzerinden dolaşıp yolu uzatarak da olsa Londra'dan Vichy'ye gitti. Dönüşünde yazdığı gibi, babasını Londra'daki avukatların tavsiyelerini dinleyip Vichy'den ayrılmaya ikna etmeye çalışmıştı:

> Gitmek istediği an kolayca gidebilir. Fakat 30 yıldan uzun zamandır yuvası bildiği Fransa'yı 72 yaşında terk etmeyi, dilini bilmediği Portekiz'de ya da iklimini ve vergi sistemini sevmediği İngiltere'de yaşamayı kati surette reddediyor. Gestapo, babam hakkında detaylı bir tahkikat yürütüyor... ama bu bile onun fikrini değiştirmiyor, çünkü tabii ki kendisi asla kötü yollara sapmadı ve dolayısıyla tahkikatlardan çekinmiyor.[36]

Kalust ayrıca Nubar'ın Lizbon'da kaldığı kısa süre içinde yaptığı masraftan da hiç hoşnut değildi; orada hayatın Vichy'ye kıyasla yüzde 50 daha pahalı olduğunu söylüyordu. Hem bu bilgi hem de Nubar'ın Portekiz'deki göçmen idaresiyle yaşadığı sorunlar, Kalust'un Nevarte'yle birlikte dört haftalığına "güneş ve dinlence" için Vichy'den ayrılıp Lizbon'a gitme planlarından vazgeçmesine neden oldu.[37] Nisan 1941'de Gülbenkyan tekrar düşündü ve Portekiz için

vize ve seyahat işlemlerini yaptı, fakat Franco'nun ülkeyi işgal edeceği söylentileri üzerine mayısta iptal etti. Portekiz'in güvenli liman olmadığı açıktı. Gülbenkyan, Amerika Birleşik Devletleri'ne gitmeyi düşünmeye başladı.[38]

Fakat İran'da yaşanan gelişmeler Gülbenkyan'a seçme şansı bırakmadı. Ağustos 1941'de İngilizlerle Sovyetler'in ülkeyi işgal etmesinin ardından, İran'ın bağımsız ya da tarafsız bir ülke olduğunu iddia etmek mümkün değildi. Müttefikler, Mihver* yanlısı olduğunu düşündükleri Şah Rıza'yı tahttan indirip yerine oğlu Muhammed Rıza Şah'ı getirdi. Ocak 1942'de Muhammed Rıza Şah, Sovyetler Birliği ve İngiltere'yle bir anlaşma imzalayarak *Lend-Lease*** uyarınca Sovyetler'e yardım malzemelerinin ulaştırıldığı "İran Koridoru"na lojistik destek sağlamayı kabul etti. İran'ın Almanya'ya ancak 1943'te savaş ilan etmesine karşın, İran ile Fransa arasındaki diplomatik ilişkiler bu anlaşmayla birlikte durduruldu. Gülbenkyan'ın ve diğer İranlı diplomatların Vichy'den ayrılması istendi. Gülbenkyan önce İsviçre'ye, oradan olumsuz cevap gelince de ABD'ye vize başvurusunda bulundu. Elbette Madrid ve Lizbon üzerinden seyahat edecekti. Nubar babasına, New York'a gitmeden önce gücünü toplamak için birkaç hafta Lizbon'da kalmak üzere izin almasını tavsiye etti.[39]

30 Mart'ta Vichy'den ayrılan Kalust, iki haftalık yolculuğun ardından Lizbon'a vardı ve Hotel Aviz'e yerleşti. Nevarte zatürreye yakalandığı için tedavi amacıyla Fransa'da kalmıştı. Mayısta o da Lizbon'a gitti ama zatürre çok daha ağır bir şekilde tekrarladı. Kalust çocuklarını çağırıp annelerinin pek fazla vaktinin kalmadığını söyledi. Gerçi Nevarte iyileşti, fakat olup bitenler Kalust'u çok sarsmıştı. Temmuz sonunda İranlı bir diplomat arkadaşına yazdığı mektupta, "Dilini bilmediğimiz yabancı bir ülkede ne kadar şaşkın bir halde olduğumuzu tahmin edersiniz," diyordu.[40]

ABD Dışişleri Bakanlığı diplomatik vize vermeyince Gülbenkyan New York'a İngiliz pasaportuyla gitmek üzere İngiltere'ye başvurdu.[41] Londra'daki Pasaport Kontrol Bürosu bu başvuruyu Savaş

* İkinci Dünya Savaşı'nda Almanya, İtalya ve Japonya'nın liderliğinde müttefiklere karşı savaşan blok. (Ç.N.)

** ABD'nin 1941-1945 arasında İngiltere, SSCB, Çin, Fransa ve müttefik ülkelere savaş malzemesi desteği sağlamak üzere hazırladığı program. (Ç.N.)

Ekonomisi Bakanlığı'na iletince bakanlık Gülbenkyan ve ABD'ye planladığı seyahatin asıl sebepleri hakkında bir tahkikat yaptı. Bir bakanlık görevlisi şöyle yazmıştı:

> Kalust dünyanın en zengin adamlarından biri; Iraq Petroleum Company'den bir yılda elde ettiği imtiyaz ödemelerinin 500 bin sterlini [21 milyon sterlin] aştığını düşünüyorum. Oturma izni aldığı ya da başka ticari menfaatleri olan her ülkede vergiden kaçınmaya çok özen gösteriyor. Müthiş bir tablo koleksiyoncusu ve Paris'teki evi hazine değerinde eserlerle doluydu. Kalust hakkında bir dosya var ama içinde pek bir bilgi yok.

Gülbenkyan'ın telgraf trafiğinde İngiliz İstihbarat Servisi'nin yakaladığı mesajlar bu tabloya pek bir şey eklemiyordu. Dolayısıyla vize talebini reddetmek için bir sebep yoktu.

İngilizler Gülbenkyan'ın ABD'ye seyahatine izin verdi, ama aynı zamanda ABD Milli Gelirler İdaresi'ne (IRS), "bu şahsa özellikle dikkat etmeleri için bir ipucu" vermeyi kararlaştırdı. Pasaport Kontrol Bürosu "bu yolculuğa izin verirken eski bir gizli kod olan KERBEROS'u* kullanacak böylece şahsın ABD vergi makamları tarafından incelenmesi sağlanacak"tı. Bir başka yetkili de Gülbenkyan'ın dosyasındaki bu önerinin hemen altına bir övgü ifadesi olarak "Makyavelist!"** yazmıştı.[42]

Gülbenkyan 1942'de ABD'ye gitmedi ama 1943'te bir kez daha şansını deneyerek kendisi, Nevarte, sekreteri Isabelle Theis ve iki Fransız uşak için vize aldı. ABD'ye gittiğinde IRS'e teslim edileceği hakkında bir tüyo almış olabilir. Lizbon'daki İngiliz ve Amerikalı yetkililer uluslararası para hareketleri üzerindeki hâkimiyetlerinden yararlanıp Gülbenkyan'ı sıkı kontrol altında tutuyor, böylece Gülbenkyan'ın ticari menfaatlerini tam olarak ortaya çıkarabilmeyi umuyordu. 1943'te ABD Hazine Bakanlığı, Lizbon'daki Mali Ataşe

* Yunan mitolojisinde yeraltındaki Ölüler Ülkesi'nin kapısında bekçilik yapan Hades'in köpeği. (Ç.N.)

** İtalyan düşünür ve politikacı Niccolò Machiavelli'nin "amaca hizmet için her türlü araca başvurmanın uygun olduğu" görüşüne gönderme. (Y.N.)

James Wood'dan Gülbenkyan'ın ilişkilerini incelemesini istedi. Kısa süre sonra Wood, kendisi Gülbenkyan'ı araştırırken Gülbenkyan'ın da kendisini araştırdığını fark edince huzursuz oldu. Sonradan büyük bir diplomat ve siyaset bilimci olan George Kennan o dönemde Lizbon Büyükelçiliği'nde istihbarat işlerine bakan düşük rütbeli bir diplomattı. Wood, Kennan'a bir mesaj yazarak, "Bay Gülbenkyan'ın, kendisi hakkında yaptığım tahkikatı gayet iyi bilmesinden rahatsızım," dedi ve Gülbenkyan'ın kimden bilgi aldığını öğrenmesini istedi. Gülbenkyan'ın şahsi istihbarat servisi, yabancı bir ülkede bile işe yarıyordu.

Sonunda Wood, yaptığı tahkikatın hiçbir sonuca ulaşmadığını Kennan'a itiraf etti. Gülbenkyan'ın ticari menfaatleri öylesine "dallanıp budaklanmış"tı ki, gerçekte kime sadık olduğunu tespit edememişti. Vardığı sonuç şuydu: "Bay Gülbenkyan gibi çok geniş kaynaklara ve çok sayıda tanıdığa sahip birinin, nasıl savaşta her iki tarafa da destek verir gibi görünüyorsa işlerini de aynı şekilde düzenlediğini varsayabiliriz. Kimi destekleyeceği daima hangi tarafın zafere daha yakın durduğuna bağlı olacaktır."[43] Tarafsız bölge Lizbon, 1942'de bu tarz bir adam için pek çok açıdan son derece uygun bir sığınaktı.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

ANAKRONİZM, 1942-1955

"KSG'yle tanıştığımda hikâye kahramanı Rip van Winkle gibiydi; başka bir çağdan gelen ve işlerin değiştiğini bilmeyen biriydi."
N.M. Ekserciyan

"Bay Gülbenkyan'ın derinlerdeki gerçek şahsiyeti, nadir görülecek kadar asildir. Krallığını korumak için sürekli savaşan bir kral gibidir o. Yapayalnız savaşması ne acı!"
Alexis Léger

— ON ALTI —

BEREKET DİYARI, 1942-1944

Gülbenkyan'lar gibi varlıklı sürgünler için Lizbon, savaş döneminde Londra, Paris ve Vichy'de yaşanan mahrumiyetlerden kaçış anlamına geliyordu. Servetlerine ve her yerde oluşan karaborsaya rağmen Kalust, Nevarte, Nubar, Rita ve Kevork bile savaşın sonuna kadar devam edecek olan karne uygulamasından kaçamamıştı. Nevarte Vichy'de "sütsüz – tereyağsız – yumurtasız – tavuksuz – balıksız – etsiz" hayatta kalmaya çalıştığını anlatıyordu. Oysa Nubar 1940'ta uğradığı Lizbon'da "bol bol yemek" bulmuştu. Rita'ya yazdığı mektupta, "Genel anlamda Portekiz, özellikle de Lizbon, savaş mağduru İngiltere'den gelen herkes için bir bereket diyarı," diyordu. Kalust Lizbon'da Hotel Aviz'e yerleştikten kısa bir süre sonra İngiltere'ye yardım paketleri göndermeye başladı. Beş yıl öncesinde kendilerine hediye edilen havyarı kibarca alıp giden arkadaşları, artık bir paket erik için coşkulu teşekkür mektupları gönderiyordu. Güneş, barış ve bereket (en azından zenginler için) ülkesi Portekiz, 1942'de tam bir cennet gibiydi.[1]

Fakat Kalust'un aldığı tek karşılık minnet değildi. Biraz da kızgınlık vardı. Iéna Bulvarı 51 numaradaki "mozole"ye hapsolan Rita ve Madam Soulas fırınların ve diğer dükkânların önünde her gün oluşan upuzun kuyruklarda sırayla bekliyordu. Artık günde sadece

birkaç saat elektrik verilebildiği için binanın teknoloji harikası elektrikli ısıtma sistemi ciddi bir sorun haline gelmişti. Ama Kevork çok mutluydu: Kayınpederinin pençesinden kurtulunca kendini yağlıboya resme vermişti.[2] Londra'da Nubar haysiyetine dokunan başka şeyler yaşıyor (tıka basa dolu bir trende ayakta gitmek gibi), zamanın değiştiğini Kalust'un bir türlü anlayamamasına tıpkı Rita gibi o da öfkeleniyordu.

Nubar, Kalust'un "en temel seviyede tutumlu yaşamak" olarak tanımladığı hayat standartlarını korumanın İngiltere, Fransa ya da İspanya'da artık pek mümkün olmadığı konusunda babasını uyardı. Mümkün olmaması bir yana, kesinlikle hoş görülmüyordu da. Bu, vatanseverlik duygusuyla geçici bir kemer sıkma meselesi değildi. Nubar ve Rita, Kalust'un "tutumlu yaşamak" dediği kavramın tamamen yok olduğunun farkındaydı. Harrow'daki oğlanlar bile daktilo öğreniyordu. Kalust'un torunu Mikhael'in de öğrenmesi gerekmez miydi?[3]

Portekiz'in savaşta tarafsız kalması, Lizbon'da yiyecek bulmayı kolaylaştırmanın yanı sıra şehrin kozmopolit bir kültür alışverişi ortamına dönüşmesini de sağlamıştı. Her ne kadar Nubar'ın kibirli bir tavırla söylediği gibi milli müzedeki tablolar babasının koleksiyonuyla boy ölçüşemese de Portekiz, güçlü imparatorluk geleneği sayesinde köklü bir tarihe sahipti ve Lizbon bu yeni gelişmelere çok uygun bir sahneydi. Bu imparatorluğun bir parçası olan Azorlar*, hava operasyonlarında okyanusta yakıt ikmali açısından Müttefikler için çok önemliydi. Portekiz'in kuzeyi ise hem Müttefik hem de Mihver ordularının tanksavarlarındaki mermilerin ucunda kullanılan tungsten (o zamanki adıyla volfram) adlı ağır metalin Avrupa'daki tek kaynağıydı.

Meclis başkanı olmanın yanı sıra savaş, dışişleri ve finans bakanlığını da üstlenen António de Oliveira Salazar, 1942 senesinde on yıldır yönetimde bulunuyordu. Fazlasıyla tutumlu hayat tarzıyla ün salan bu eski ekonomi profesörü, İngiltere'nin, Portekiz'in bağımsızlığını temin etme sözünü tutmadığı gerekçesiyle Portekiz'i İngiltere'ye bağlayan anlaşmaları 1939'da yok saymış ve savaşta tarafsız kalmıştı. Salazar aynı zamanda Portekiz'den çok daha büyük bir as-

* Atlas Okyanusu'nun ortasındaki takımadalar. (Ç.N.)

kerî güce sahip Franco İspanya'sının da işgal tehdidi altındaydı. Aralık 1941'de ABD'nin savaşa girmesiyle Salazar, Müttefiklerin kazanacağını anladı ve katı tarafsızlık politikasını esnetmeye başladı. Kalust'un Lizbon'a varmasından bir ay sonra Salazar, Mihver'e tungsten satmayı durdurdu. Fakat çok hızlı taraf değiştirir gibi görünmemek için Müttefiklerin Azorlar'ı kullanmasına ilişkin müzakereleri bir yıl sonra başlattı.

Bu sırada Lizbon ve Atlas Okyanusu'na kıyısı olan tatil bölgesi Estoril casusların, spekülatörlerin ve maddi kayıp risklerini azaltmaya çalışan zengin sürgünlerin uğrak yeri oldu. Otellerdeki tüm odalar doluydu ve oteller "Müttefik" ve "Mihver" olarak bölünmüştü. Nevarte, Estoril'deki Palácio Oteli'ne yerleşti; tıpkı Aviz gibi Palácio da "Müttefik" oteli olarak biliniyordu. Nevarte otelde, Gülbenkyan'ın Londra'daki borsa acentesi Cull&Co.'nun eski bir memuruyla karşılaşmış olmalı. Artık majestelerinin Gizli Servisi'nde çalışan Ian Fleming* adlı bu şahıs otele Mayıs 1941'de giriş yapmıştı ve öngörülen İspanyol işgaline karşı "uykuda bekletilen" ajanların oluşturduğu Altın Göz Operasyonu'nun bir parçasıydı. Fleming, Gülbenkyan'ın hisse ticaretiyle uğraşmaktan sıkılmış olmalıydı. İyice kelleşen, insan içine çıkmaktan çekinen, gizemli, müthiş zengin ve beyaz Ankara kedilerine düşkün bir adam olan eski müşterisiyle Avis'te karşılaşıp karşılaşmadığına dair bir kayıt bulunmuyor.

Nevarte zamanının çoğunu Estoril'deki Palácio'da ve Buçaco Palace Hotel'de geçirirken, Kalust da Lizbon'daki Avis'te kalıyordu; bu sistem ikisi için de makbuldü. Her sonbaharda Nevarte bir ya da iki aylığına Aviz'e gidiyordu. Kocasının "insan sevmediğini" bildiği için "çok sessiz" kalıyor, "kimseyi kabul etmiyor – öğle ve akşam yemeklerini dışarıda yiyor, fakat hiç kimseyi Aviz'e davet etmiyor"-du. "Böylesi gayet adil," diyordu. "Çok memnun ve mutluyum – evlilikte insan karşılıklı fedakârlık yapmalı." Aviz'deyken, Iéna Bulvarı'ndaki yemek düzenine uyuyor, Kalust'tan bir saat önce yemeğe iniyor, yemeğini ayrı yiyordu. Tıpkı Nubar gibi Lizbon'daki güzel yemekleri sevmekle birlikte, bazen "[füme] mezgit için canımı feda edebilirim!" diyordu.[4]

Palácio'dan Hapishaneye

Estoril'de ise Nevarte "oldukça özgür" olabiliyordu. Tıpkı Paris'teki gibi diplomatik ortamlarda dikkatleri üstüne topluyor; büyükelçileri, generalleri ve diğer yetkilileri büyülüyordu. Birbirine sımsıkı bağlı yerel sosyeteye bakınca ise Portekiz toplumunun İngiltere ve Fransa'ya kıyasla çok daha muhafazakâr olduğunu görüyordu. Palmela Dükü Marcello Mathias ve gizli polis teşkilatı PVDE'nin yöneticisi Agostinho Lourenço gibi aristokratların, diplomatların ve başka üst düzey görevlilerin, Portekizli bir kadında hoş görmeyecekleri hareketleri kendisinin yapmasına ses çıkarmadıklarının farkındaydı.

Nubar, Gülbenkyan'ların akşam yemeği ritüellerine ilişkin söylentilerin Londra'ya kadar ulaştığını annesine anlattığında, Nevarte bu dedikodunun Lizbon toplumu hakkında nasıl bir fikir verdiğini düşündü:

> Lizbon'da, tamamen geleneksel bir tarzda yaşamıyorsan – karıkoca– birbirine açılan yatak odaları! – birlikte dışarı çıkmak – birlikte içeride oturmak – terlikler – bezik ya da briç – o zaman insanlar seninle eğlenip senin hakkında konuşuyor – bizim yaşımızdaki – bizim konumumuzdaki – bizim tarzımızdaki insanlar – diğerlerine göre uç seviyede farklı ve dikkat çekici şeyler yapmamaya dikkat etmeli – yani ben de saçımı boyamıyor veya "gösteriş budalası yabancılar" gibi partiler vermiyorum – yine de kendimize özgü bazı alışkanlıklarımız sorun olmamalı, yani her zaman birlikte olmamak – yemekler – seyahatler vs.

Nevarte yine de kendisi hakkında söylenenleri aktardığı için Nubar'a minnettardı. Çizgiyi aşıp aşmadığını bilmesi gerekiyordu. "İnsanların görüşlerini bilmek yararlıdır," diyordu. "Fransa'da fütursuzca yapabileceğin şeyleri – burada yapamazsın." Sonuç olarak, Portekizli seçkinler konusunda şu karara varmıştı: "Neşeli olmakla birlikte fazla modern olmadığım ve biraz eğlenceye de asla hayır demediğim için hoşlarına gidiyorum sanırım."[5]

Nevarte'nin gizli polis teşkilatının yöneticisi Lourenço'yla arkadaşlığı Haziran 1943'te katıldığı pek çok diplomatik öğle yemekle-

rinden birinde yan yana oturmalarıyla başladı. "Portekiz'in en büyük ve en önemli adamı" olduğunu belirten Lourenço'yla "çabucak anlaşıverdik" diyordu Nevarte. Kızı Rita'nın Paris'teki hayatı ile Lizbon'daki kendi hayatını nasıl karşılaştırdığını anlatınca Lourenço kahkaha atmıştı. Rita'ya göre kendisi Paris'te "Kurtuluş Ordusu"* hayatı yaşarken, Lizbon'da hayat *Binbir Gece Masalları* gibiydi. "Adama eğlenceli hikâyelerimden birkaçını anlattım – ve karşılığında hiçbir iyilik istemedim!"[6] Nevarte'nin PVDE'den Lourenço'yla bu kadar iyi anlaşması çok çarpıcı, çünkü bundan sadece altı ay önce Lourenço, Kalust'u hapse atmıştı.

Meşhur Manuel gotik** üslubunda, kaleyi andırır bir şekilde inşa edilmiş Hotel Aviz'deki 33 süitin beşi, Aralık 1942'de Gülbenkyan tarafından kullanılıyordu. Bu sadece bir gösteriş meselesi değildi. Kendi süitinin yanı sıra sekreteri Isabelle Theis'in de bir süite ihtiyacı vardı. Damadı Kevork uzun süre kalma niyetiyle bir ay önce Lizbon'a gelmişti. Whishaw'un gelmesi bekleniyordu. Üstelik Nevarte'yi de düşünmek gerekiyordu. Dolayısıyla otel müdürü 14 Aralık'ta Kalust'tan süitlerden birini boşaltmasını rica ettiğinde ret cevabı aldı. Fakat belli ki o süit bir şekilde geri alınmıştı, çünkü Whishaw geldiğinde mecburen bir hizmetlinin odasına yerleştirildi. 17 Aralık'ta otel müdürü bu kez de Kevork'un odasını boşaltmasını istedi, hükümetin odaya el koyduğunu öne sürüyordu. Kalust itirazını net bir şekilde ifade etti. Sonrasında yaşananlar ise gerçekten çok sıra dışıydı.

Akşam 19.50'de Kalust ve Kevork zorla karakola götürüldü. Diplomatik pasaportuna el koyulan Kalust, Kevork'tan ayrı bir yere alındı ve henüz tutuklama bile yapılmamışken mahkûm olduğu söylendi. Kalust Portekizce bilmiyordu ve Fransızca konuşan birinin getirilmesini isteyince kaba bir şekilde yerine oturup beklemesi söylendi. Bir saat boyunca Portekizce sorgulandı ve sonunda yine Portekizce olduğu için anlayamadığı bir ifadeyi imzalaması söylendi. Başta karşı çıksa da tehdit edilince imzaladı.

Gece 22.00'de merkez cezaevine götürüldü. Telefon açma talebi sürekli reddediliyordu. Yine de toplumsal ve diplomatik konumu

* 1865'te İngiltere'de kurulan uluslarası bir Protestan yardım cemaati; Selamet Ordusu olarak da bilinir. (Ç.N.)

** Portekiz Kralı I. Manuel'in adıyla anılan, gotik üsluba egzotik eklemelerin yapılmasıyla ortaya çıkan mimari üslup. (Ç.N.)

göz önünde bulunduruluyordu, çünkü "birinci sınıf hücresi" hazırlanırken üç saat başka bir yerde bekletilmişti. Portekiz'de İran Büyükelçiliği olmadığı için Kevork, Mısır Büyükelçisi Fahri Paşa'ya başvurdu. Fahri bir saat sonra cezaevine giderek Gülbenkyan'ın salıverilmesi için görüşmeler yaptı. Kevork'un yazdığı tek bir bilgi notu haricinde, bu olay şahsi sohbetlerde bile bir kez olsun gündeme gelmedi – ta ki 1950'de *Life* dergisinde haberi çıkana dek.[7] Kalust açısından son derece utanç verici bir deneyim olan bu meseleyi örtbas etmek için herkes sessiz kaldı.

Bu dramın Vichy'de ya da Londra'da yaşandığını hayal etmek çok zor. Olay PVDE'nin hukuki süreçler, diplomatik dokunulmazlık ve insan hakları gibi ayrıntıları nasıl küçümsediğini gösteriyor. Kalust, dil engeline karşın, Lourenço ile yardakçıların ve hatta bizzat Salazar rejiminin pek de hoş olmayan bir yönünü yaşayarak öğrenmiş oldu. Portekiz'de yaptığı çok sayıda hayır işine dikkatlice Lourenço'nun ekibindekileri ekledi ve özellikle gazetecileri Aviz'den uzak tutmaktaki mükemmel hizmetleri karşısında takdirlerini iletti.[8] Gülbenkyan'ın Salazar rejiminde geleneğe, aileye ve çalışkanlığa verilen önemi büyük takdirle karşıladığını düşünmek yanlış olmaz.[9] İkisi de komünizmi ve sendikaları hor görüyordu; ama Gülbenkyan, Salazar'ın milli ekonomiye korporatist* yaklaşımını paylaşmıyordu. Ama neticede Portekiz siyaseti Gülbenkyan'ın pek umurunda değildi. Portekiz'de hiçbir yatırımı yoktu, bu ülkede uzun süre kalmayı düşünmüyordu ve onu meşgul eden çok daha zorlu meseleler vardı.

Iéna Bulvarı Kuşatma Altında

Bu sırada New York'un güvenli ortamında bulunan William Delano, National Gallery'ye yapılacak Gülbenkyan ek binası üzerinde çalışmaya devam ediyordu. Kenneth Clark'a yazdığı özel mektuplarda, Gülbenkyan'ın iyimserliği karşısında duyduğu şaşkınlığı anlatmadan edemiyordu. Temmuz 1942'de, "Binaya konacak eserler şimdi nerede, Berlin'de mi?" diye sordu.[10] Aslında bu mantıklı bir

* "Korporasyon" adı verilen tarım, işçi sendikaları, ordu gibi kurumsal birlikler tarafından yönetilen toplum düzenini savunan siyasi ideoloji. (Ç.N.)

soruydu. Bir hafta önce, Madam Soulas evde yokken iki subay Iéna Bulvarı 51 numaraya zorla girmiş, yarım saat boyunca evinde dolaşmıştı. Sonra da geri geleceklerini söyleyerek gitmişlerdi. Soulas evin elektrikçisi Dufretin'e kapıya kalın bir zincir çekmesini söylemişti.

İki gün sonra Reichsleiter Rosenberg Görev Gücü'nden (ERR) Albay Baron Kurt von Behr, yanında iki üst düzey Alman subay ve bir kadınla kapıya geldi. Irkçı Nazi teorisyeni Alfred Rosenberg'in ismiyle anılan ERR, bizzat Hitler tarafından, Yahudilere ait kültür varlıklarına el koymakla ve Avrupa'nın her yerindeki milli arşivleri ve koleksiyonları yağmalamakla görevlendirilmişti. Örgütün Fransa'daki merkezi sokağın hemen ilerisinde, Iéna Bulvarı 54 numaradaydı. Behr ve yanındakiler, Soulas'ın zinciri çıkarmaması durumunda zorla içeri gireceklerini söylediler. Soulas geri adım atınca içeri girdiler ve hiç kimsenin telefonu kullanmamasını emrettiler.

Subaylar bu sarayın sahibinin Mısırlı bir Yahudi olduğunu, ismini vermeyen birinin Gülbenkyan'ı bu şekilde ihbar ettiğini söylüyordu ısrarla. Soulas her ne kadar binanın İran Elçiliği'nin ofisi olduğunu söylese ve İsviçre'nin bunu doğrulayan koruma mektubunu gösterse de bunların hepsi "şüpheli mazeretler" di. Soulas bu konu hakkında Gülbenkyan'a yazdığı raporda bu yüksek rütbeli subayların isimlerini belirtmese de yanlarında bir kadının olması, Iéna Bulvarı 51 numaranın üst düzey bir Alman'ın ikametgâhı olarak düşünüldüğünü gösteriyor. Rothschild'lerin Marigny Bulvarı'ndaki benzer bir binasına da aynı sebeple el konulmuştu. Behr evi dolaşırken, Paris polisi de 13 binden fazla Yahudiyi topluyordu; bu insanlar sonraki beş gün boyunca şehrin batısındaki Vélodrome d'Hiver Stadyumu'nda korkunç bir pislik ve sefalet içinde tutulacak, ardından Drancy'deki bir kampa götürülecekti. Aralarından az sayıda Yahudi, Paris'in her yerindeki Yahudi hanelerinden yağmalanan özel eşyaları ayırarak kamyonlara yüklemek üzere alıkonurken diğerleri Auschwitz'e gönderilecekti. Vermeer'in *Gökbilimci*'si gibi (Rothschild koleksiyonundan alınmıştı) en iyi parçalar ERR'nin Galerie Nationale du Jeu de Paume binasına götürülüyordu; Hermann Göring de burayı düzenli olarak ziyaret edip kendisi için eser seçiyordu.

Behr ve ekibi gördüklerinden memnundu, 51 numara işlerine yarayacaktı. Soulas'a anahtarı 54 numaraya bırakmasını ve sorgulama için evin vasisini kendilerine göndermesini söylediler. Soulas

bunu yapmak yerine Paris'teki İran Konsolosu Abdül Hüseyin Serdari'yi aradı; Serdari işlemleri durdurdu, hatta Alman Büyükelçiliği'nin Soulas'a özür telefonu açmasını sağladı.[11] Göring, Gülbenkyan'ın koleksiyonundaki pek çok parçayla yakından ilgileniyordu; nezaket gösterip Prens Andrei Yusupov aracılığıyla teklif gönderdi ama Gülbenkyan reddetti.[12] Houdon'un *Diana*'sı Berlin'e gitmedi.

Fakat İngiliz ve Amerikalı yetkililerin Gülbenkyan'ın para hareketlerine getirdiği kısıtlamalar, Lizbon'daki Kalust'un elini kolunu bağlıyor, koleksiyonuna yeni parçalar eklemesini zorlaştırıyordu. Lépicié'nin astronom Pierre-Simon Laplace portresi ve Nattier imzalı bir başka portre için Henri de Rothschild'e ödeme yapabilmesi bir yıldan uzun sürdü. Henri'nin büyükannesi, Chardin ve başka 18. yüzyıl ressamlarının tablolarından oluşan ünlü bir koleksiyon oluşturmuştu; Gülbenkyan bu koleksiyonu 30 yıl önce Fransa'da görüp çok beğenmişti. Savaş çıkınca bu tablolar Londra'ya götürüldü ve büyük çoğunluğu Blitzkrieg sırasında yok oldu. Gülbenkyan, Rothschild'in elindeki Chardin tablolarının bazılarını satın alıp National Gallery'ye verilecek koleksiyona eklemek istedi ama yeterli parayı yine çıkaramadı.

Gülbenkyan, üç milyon mark değerindeki Alman Merkez Bankası Reichsbank hisselerini 1943'te 1,4 milyon İsviçre frangına satarak bir miktar Portekiz *eskudo*'su aldı. 1925'te satın aldığı Reichsbank hisseleri, bankanın sermayesinin yüzde 2'sine tekabül ediyordu. Almanlara yapılan satışa İngiliz ve Amerikalı yetkililer yardımcı oldu. Bu destek, ABD Büyükelçiliği ile Gülbenkyan arasındaki buzların erimeye başladığını müjdeler gibiydi.[13] İngiltere Büyükelçiliği hâlâ şüpheci yaklaşsa da Amerikalı yetkililer Gülbenkyan'ın ne kadar faydalı bilgiler temin edebileceğini anlamıştı. 1945'te Herman Baruch'un Portekiz'e ABD büyükelçisi olarak atanması da bu iyileşme sürecini doğruluyordu.

Gülbenkyan, belli ki bir övgü olarak "büyükelçiden ziyade New York'lu bir borsacı gibi" diye tanımladığı Baruch'u sevinçle karşıladı.[14] Kalust'la aynı yaşta olan Baruch hakikaten de eskiden New York'lu borsa şirketi Baruch Brothers'ın ortaklarındandı. Kalust, Baruch kardeşleri Versailles Anlaşması dönemindeki petrol müzakerelerinden tanıyordu.[15] Artık Herman ile Kalust pek çok "gizli görüşme" yapıyordu.[16] Baruch'un görüşü şöyleydi:

> Buradaki büyükelçilik görevlilerinin söylediğine göre Gülbenkyan Yakındoğu'daki ve genel anlamda dünyadaki petrolün durumu hakkında değerli bilgiler vermiş ve böylece Amerika Birleşik Devletleri'ne kıymetli bir hizmet sunmuş. İlişki doğru yönetilirse, gelecekte de hükümetimize benzersiz hizmetleri olabilir.

ABD Dışişleri Bakanlığı özellikle Gülbenkyan'ın İran petrolleriyle ilgili belgeleri hiç sakınmadan kendileriyle paylaşmasını çok takdir ediyordu. 1944'te Tahran, İran'ın kuzeyiyle ilgilenen Batılı petrol şirketleri ile İran hükümeti arasında Gülbenkyan'ın aracılık etmesini istiyordu. Gülbenkyan da yardımcı olmaya hazırdı, ama seyahat etmeye ve savaş hâlâ sürerken anlaşmalar yapmaya istekli değildi.[17]

Temmuz 1943'te İngiltere'nin Düşmanlara Ait Varlıklar Kayyumu, Pandi'nin yönetimini iade etti ama Gülbenkyan bundan fazlasını istiyordu: Dışişleri Bakanlığı'ndan, kendisinin artık düşman olmamanın ötesinde hiçbir zaman düşman olmadığını beyan eden bir mektup bekliyordu, çünkü daha önce düşman statüsünde olanlar, yüksek seviyede para kısıtlamalarına tabiydi. Gülbenkyan, her ne kadar hayır işlerinin düşman statüsü meselesinden kesinlikle ayrı tutulması gerektiğini Kenneth Clark'a ısrarla söylese de bu mektup konusunda yine Clark'ın lobi faaliyetlerine umut bağlıyordu. "Bu mesele için gelecekteki iyi niyetlerimi koz olarak kullanmaktan büyük utanç duyarım," diyordu. Hayır işlerini kişisel fayda için kullandığı izlenimini yaratmama konusundaki ısrarı takdire şayan olmakla beraber, çok da naif bir yaklaşımdı.[18]

Clark doğrudan en tepeye ulaşıp konuyu Dışişleri Bakanı (ve National Gallery Mütevelli Heyeti üyesi) Sir Anthony Eden'a anlattı: "Bay Gülbenkyan'ın mizacı biraz şüphecidir; doğru ya da yanlış, Irak Petroleum şirketindeki ... meslektaşlarının çoğunun hükümetteki üst düzey görevlerinden ve Gülbenkyan'ın mecburen İngiltere dışında olmasından faydalanarak onun haklarını gasp etmeye çalıştıklarına inanıyor." Clark ayrıca, İngiltere hükümetinin ciddi bir hisseye sahip olduğu Anglo-Iranian (eski adıyla Anglo-Persian) Şirketi'nin de IPC'de Gülbenkyan'ın ortakları arasında yer aldığını ekleyerek, "Doğulu zihniyetin, bu durumdan nasıl bir sonuca ulaşacağını anlamak zor değil," dedi.[19]

Bir dışişleri görevlisi konuyu inceledi ve Eden için bir brifing notu hazırladı. Düşmanla Ticaret Dairesi "çok büyük bir aklama çalışması" yapıp Gülbenkyan'ın Düşmanla Ticaret Yasası kapsamında bir düşman olmadığını açıklasa bile, Petrol İdaresi'nin tahminlerine göre 200 bin sterlin ("Gülbenkyan için çerez parası") olan maddi kaybını Gülbenkyan geri alamayacaktı. Bu para, Gülbenkyan'ın 1940-1942 arasında, yani Vichy'de kaldığı süre boyunca IPC petrollerindeki yüzde 5 payından alması gereken tutardı. Nottaki ifadeyle, Gülbenkyan için bu muhtemelen her şeyden önce şeref meselesiydi. Dolayısıyla:

> M[ajestelerinin] h[ükümeti] üzerinde aklına gelen her türlü baskıyı uygulayacak ve tablolarını ulusumuza bırakmama tehdidini en güçlü pazarlık unsuru olarak kullanacaktır. Aslında diplomatik statü meselesinin, ticari kârını koruyacak şekilde yorumlanması gerektiğini iddia ediyor – bunu tasvip etmek pek mümkün görünmüyor.

Eden, bu paragrafın yanına kırmızı mürekkepli bakanlık kalemiyle, "Aynı fikirdeyim," yazdı.

Diplomatik idari görevlilerin şahsi "ticari" çıkarlarının olmaması gerekiyordu. Bilgi notuna göre, Gülbenkyan'ın Portekiz'deki sözde "zorunlu" ikametine gelince, bu "zorunluluğu" yaratan tek etkenin, vergilendirme sistemi nedeniyle İngiltere'de ikamet etmemek olduğu belirtiliyordu. Eden, bu noktanın altını çizdi ve şu sonuca vardı: "Anlaşıldığı kadarıyla Bay G.'ye epeyce cömert davranılmış."[20] Böyle bir "aklama"yı engelleyen bir başka etken ise Amerikalıların bunu fark edeceğinden korkulmasıydı. Lizbon'daki ABD Büyükelçiliği'nden James Wood gibi görevliler, Gülbenkyan'ı sıkıştırmak için İngiltere Büyükelçiliği'yle işbirliği yapmıştı. İngilizler aniden rota değiştirirse Amerikalılar bunun sebebini merak edecekti. İngiltere Savaş Ekonomisi Bakanlığı, "Amerikalıların, petrol çıkarlarımız için onun istediğini yaptığımızı düşünmesini istemeyiz," diyordu.[21]

İngiltere Dışişleri Bakanlığı'nın Gülbenkyan'la ilgili görüşü değişmişti. 1940'ta Wilfred Greene, Eden'ın selefi Rab Butler'a Gülbenkyan için lobi yaparken Butler, Gülbenkyan'ı "bu ülkeye hizmet etmiş bir adam" olarak tanımlamıştı. Dört yıl sonra ise Lizbon'daki

İngiltere Büyükelçiliği Gülbenkyan'ın "İngiltere'nin gurur duyacağı bir vatandaş olmadığı" sonucuna vardı. Kızılhaç'a ve başka İngiliz yardım derneklerine yapılan bağışların "gizli bir amacı" örtmeye çalıştığı düşünülüyordu.[22] Fakat bu sırada ABD Dışişleri Bakanlığı'nın Gülbenkyan'la ilişkileri düzelmeye başlamıştı. Gülbenkyan, vakfını ABD'de kurma ihtimalini ciddi olarak araştırmaya ancak 1950'de başladı, ama bu kararın tohumları 1944'te atıldı.

İkinci Bir Dünya Savaşı

Gülbenkyan, Salazar'ın PVDE'siyle yaşanan rezaleti en azından bir süre gizli tutmayı başarmıştı. Fakat İngiltere'deki Düşmanlık Yasası kapsamında düşman olarak tanımlanmak saklanabilecek bir konu değildi. Gülbenkyan'ın asla unutmadığı bu hakaret, sanat koleksiyonları ve vakfı için planlarını da etkileyecekti. Kısa vadede işini de etkiliyordu: IPC'deki ortakları, düşman statüsünü gerekçe göstererek petrol üzerindeki yüzde 5 hakkını ödemeyi reddediyordu. Fransa düştüğünde Müttefikler, Akdeniz'i düşman tankerleriyle birlikte ticari tankerlere de kapattı. Gülbenkyan yüzde 5 payını ne nakit ne de ham petrol olarak alabiliyordu. Yani düşman statüsünde olmasaydı bile, IPC ham petrolünün yüzde 5'ini boru hattının bitiş noktasından almak üzere tanker kiralamasına izin verilmeyecekti.

Gülbenkyan ve CFP sahneden çekilince Anglo-Iranian, Royal Dutch-Shell ve Near East Development Company'deki Amerikalı şirketler (Jersey Standard ve Socony) büyük kazanç sağladı. Bu kazancın sebeplerinden biri Ortadoğu'nun diğer bölgelerinde üretimin durması ya da başka yere aktarılması, bir diğeri de İngiliz Silahlı Kuvvetleri'nin savaş sırasındaki büyük talebini karşılamak üzere genişletilen Hayfa rafinerisinde ortak menfaatlerinin olmasıydı. Haziran 1940'ta Fransa'nın düşüşünden Temmuz 1943'te müsaderenin kaldırılmasına kadar olan sürede, IPC'nin petrol sahalarından beş milyon tonun üzerinde ham petrol çıkarıldı ve bunun yüzde 5'i Pandi'nin hakkıydı. Akdeniz'in tankerlere kapatılmasıyla birlikte, Gülbenkyan'ın ortakları IPC'ye petrol karşılığında "dünya piyasalarındaki fiyatın" ödenmesinin haksızlık olduğunu söylemeye başladı. Erişilebilir durumdaki tek rafinerinin sahibi olan bu ortaklar, "mali-

yet"lerle ve "dünya piyasalarındaki fiyat"la kendi çıkarları doğrultusunda oynamaya başladı.[23] Petrol İdaresi'nin 200 bin sterlinlik "çerez parası" tahmini bu oyunların bir sonucuydu. Birinci Dünya Savaşı'nda olduğu gibi İkinci Dünya Savaşı'nda da ülkelerin petrol politikası kurumları geçici olarak Gülbenkyan'a petrol satışından hak ettiği payı vermeyen petrol devlerinin yöneticileri tarafından idare ediliyordu.[24] Petrol sanayisinde (özellikle de arkanızda büyük devletlerden biri yoksa) paranoyak olmak işe yarıyordu.

Mayıs 1943'te Düşmanlara Ait Varlıklar Kayyumu'nun IPC'deki payını Gülbenkyan'a yakında iade edeceği kesinleşti. Fakat bunun, eski duruma dönmek değil, yepyeni bir hayatta kalma savaşının başlaması anlamına geldiği aynı derecede kesindi. Nubar, babasına şunları söylüyordu:

> Şu anda kaçınılmaz olarak İkinci "Dünya Savaşı"nın eşiğinde olduğumuzu düşünüyorum; ortaklarımız bizi ezmek için her fırsatı değerlendirecek. "Barış"la ve 1928 Anlaşması'yla sonuçlanan Birinci "Dünya Savaşı"nı da bizzat yaşamış ve bu muharebelerde sizin rehberliğinizden ve deneyiminizden faydalanmış biri olarak o zamanlarda kaçmayı başardığımız türden tuzakların hazırlanmakta olduğunu hissediyorum.

Petrol politikası konusunda Kalust'ın dört kişilik uzmanlar ekibi farklı görüşteydi. Nubar ve Whishaw, Kalust'un söylediği her şeyi yapmaya hazır olan Kevork'a ve yaşlı Hagopyan'a kıyasla daha iddialı ve belki de daha yetenekliydi. Kalust'a göre Kevork ve Hagopyan'ın sadakati tartışılmazdı, ama Nubar ve Whishaw için aynı şey söylenemezdi. Whishaw, Gülbenkyan'ın Londra ofisinde tam zamanlı çalışmakla birlikte hâlâ Freshfields Hukuk Bürosu'nun ortağıydı. Kalust, Whishaw'u çok beğeniyor, ortaklıktan ayrılıp Pandi çalışanı olmasını istiyordu. Fakat Nubar babasına, "Whishaw bizim bakış açımızı, özellikle de benimkini beğenmiyor, ayrıca cana yakın ve mutlu bir ortamda çalışmaya fazlasıyla önem veriyor," diyordu. Nubar'ın zorbalığı yüzünden Londra ofisinin "mutlu bir ortam" olduğunu söylemek imkânsızdı.[25]

Taraf Seçmek

Nubar'ın da belirttiği gibi "Birinci 'Dünya Savaşı'nda" (yani 1924-1928 arasında yaşanan ve Kırmızı Hat Anlaşması "Barışı"yla sona eren dönem) babasının benimsediği politikanın "temeli", IPC ortaklarına karşı "böl ve yönet" ilkesinden yararlanmaktı.[26] Gülbenkyan yine Fransızlarla birlikte cephe oluşturup diğer IPC ortaklarına karşı durmayı tercih etti: Anglo-Iranian, Royal Dutch-Shell, Jersey Standard ve Socony. Ve yine Amerikalılar İngiltere'nin savaştan yararlanıp dünya petrollerindeki payını artırmak istediğinden kuşkulandı ve açık kapı politikasını benimseyen uluslararası anlaşmalarla neo-emperyalizmi kontrol altına almaya çalıştılar. Hatta 1921'de hazırlanan (ama imzalanmayan) bir ABD-İngiltere petrol anlaşması yeniden gündeme getirildi ve 1944 İngiltere-ABD Petrol Anlaşması olarak sunuldu.[27]

1945-1948 ile 1924-1928 arasındaki benzerlikler bunlardı. Fakat bu defa ABD savaş sonrası tecrit siyasetine başvurmayacaktı: Artık Atlantik Bildirisi'nin* ve Birleşmiş Milletler'in en güçlü üyesiydi; komünizm karşıtı propaganda için Avrupa'ya Marshall Yardımı adı altında milyarlarca dolar akıtacaktı. Bu kez Ortadoğu petrolü uzak bir hayal değildi; hatta dünya petrol sanayisi Meksika Körfezi'nden Basra Körfezi'ne doğru kayıyordu. Petrol nereye giderse Amerika'nın ekonomik, diplomatik ve askerî yatırımları da oraya gidiyordu. Hindistan'ın bağımsızlığını kazanması sayesinde artık İngiltere'nin doğuya açılan kapısı olmayan bölge, bağımlı ülkelerden oluşan bir Soğuk Savaş cephesine dönüşüyordu. Suudi Arabistan bu sürecin somut bir örneğiydi.

1932'de Arabistan'ın doğusundaki imtiyaz savaşında IPC'yi yenen ve 1938'de burada petrol bulan Socal, İbn Suud'la ilişkilerini yönetebilmek üzere ABD Dışişleri Bakanlığı'nın desteğini almak istiyordu. Mekke'ye gelen hacılardan elde ettiği gelir savaş nedeniyle düşünce, İbn Suud geniş yarımadadaki kabileleri yatıştırmak için gerekli teşvikleri ödemekte zorlanıyordu. Socal, Başkan Roosevelt'e

* İngiltere Başbakanı Winston Churchill ile ABD Başkanı Franklin D. Roosevelt arasında imzalanan ve İkinci Dünya Savaşı sonrası için uluslararası ilkeleri belirleyen ortak bildiri. Daha sonra Birleşmiş Milletler Sözleşmesi'ne dahil edilmiştir. (Ç.N.)

İbn Suud'un teşvikleri ödemesine yardım edilmesini ilk kez önerdiğinde (bu işi o zamana kadar İngiltere yapıyordu), Suudi Arabistan'ın ABD'nin ilgisini çekmeyecek kadar "uzak" olduğu cevabını aldı.[28] Şubat 1943'te Roosevelt fikrini değiştirdi ve Suudi Arabistan'ın savunulmasının ABD için çok önemli olduğunu açıkladı. İbn Suud'un teşviklerini artık ABD ödüyordu. Roosevelt ve İbn Suud Şubat 1945'te Süveyş Kanalı'ndaki Büyük Acı Göl'de buluştu. O tarihten sonra ABD'nin verdiği destek arttı; 1946'da Export-Import Bank üzerinden 10 milyon dolar düşük faizli kredi verildi ve Zahran'a dört milyon dolarlık bir havalimanı yapıldı. Lozan Konferansı'nda Amiral Chester imtiyazının utanç verici neticesinden 23 yıl sonra, Amerikalılar Ortadoğu'ya yerleşiyordu.

Roosevelt'i bölgeye yatırım yapmaya ikna eden en önemli isimlerden biri, ABD Savaş Dönemi Petrol İdaresi Başkanı Harold Ickes'tı. Ickes, "Yakındoğu'da giderek kontrolü İngilizlere kaptırıyorduk," diyordu.[29] "Dünyanın büyük petrol sahalarında hükümetimizin geniş petrol rezervleri elde edebilmesi için kurulmuş bir Amerikan holdingi" olarak tanımladığı Petroleum Reserves Corporation'ı* Temmuz 1943'te kurdu.[30] Basra Körfezi'nden Akdeniz'e uzanacak, 200 milyon dolar değerinde, 1.600 kilometrelik Trans-Arabistan Boru Hattı'nı (Tapline) tasarladı. Ickes'a göre Tapline, "İngilizlerin tepesine binmek için bir silah"tı.[31] Hatta Ickes, ABD hükümetinin Aramco'nun elindeki imtiyazları kontrolüne almasını, bunlardan faydalanmasını ve karşılığında Socal ve Texaco'ya imtiyaz ödemesi yapmasını bile önerdi.

Socal ve Texaco hükümetin dikkatini çekmekten memnundu ama bu kadarı da fazlaydı.[32] Jersey ve Socony'yi Aramco'ya katılmaya davet ettiler; böylece hem Tapline'ın maliyetini paylaşacak hem de Ickes'ın kamu-özel sektör ortaklığı hayalini başlamadan bitireceklerdi. Fakat Suudi Arabistan Kırmızı Hat'ın içinde kalıyordu ve feragat maddesi uyarınca Jersey ve Socony'nin IPC'deki ortaklarını da Aramco'ya dahil etmeleri gerekiyordu.

Yaşanan deneyimler, bunun zor olacağını gösteriyordu. 1930'larda IPC ile Socal'ı bir araya getirmeyi denemişler ve başaramamışlardı. Kırmızı Hat Anlaşması, Amerikan şirketlerine Fransız ve İngi-

* Petrol Rezervleri Şirketi. (Ç.N.)

liz mandalarındaki petrol rezervlerine erişim imkânı vererek "çok işe yaramıştı" ama Socony'den Harold Sheets'e göre artık bu anlaşma gereksizdi.[33] İngiliz hükümetine göre Ortadoğu'da Amerikalıların kredilerini ve işbirliğini kazanmak, Kırmızı Hat'ı korumaktan daha önemliydi.[34] Geriye sadece Fransızlar kalıyordu.

Hem Gülbenkyan hem de Fransızlar, özellikle de var olduğuna inandıkları Sovyet tehdidi karşısında, bölgede güçlü bir Amerikan ticari, diplomatik ve askerî varlığının çok faydalı olacağını kabul ediyordu. Fakat yine her iki taraf da 1944 İngiltere-ABD Petrol Anlaşması'na karşı çıkıyordu. Gülbenkyan, Wood ve Baruch'a bu konuda lobi yapıyordu, hatta Lizbon'a uğrayan Ickes'ın bile yakasına yapışıp durumu anlattı.[35] ABD Dışişleri Bakanlığı bu anlaşmanın Fransa, Rusya ve diğer devletlerin katılabileceği uluslararası bir petrol örgütünün zeminini oluşturabileceğini düşünüyordu. Gülbenkyan'a göre ise bu, idealist bir saçmalıktı ve Ortadoğu'daki petrol ülkelerini benzer bir yapı –yani OPEC bir diğer deyişle– kurmaya teşvik etme riskine değmezdi.[36] Petrol ülkelerinin birbirlerinden çok şey öğrendiğini gösteren işaretler zaten ortaya çıkmaya başlamıştı.

Venezuela hükümetinin 1943'te çıkan yeni Petrol Yasası kapsamında üretim kârından yüzde 50 vergi alması Arap ülkelerinin dikkatini çekmişti. Kısa süre sonra daha önce uygulanan tonaj bazlı imtiyaz ödemeleri yerine kârdan pay almak için lobi faaliyetlerine başladılar. 1930'lar ve 1940'larda petrol gelirleri sabit kalmıştı: Ton başına dört şilin (İran) ya da varil başına 13 cent (Kuveyt). Anglo-Iranian ve Gulf Oil'in bu petrolü satarken fiyatlara yaptıkları zamdan Araplar hiç yararlanamıyordu.[37]

Gülbenkyan'ın CFP'yle vardığı yeni uzlaşma, savaşın büyük bölümünde Lizbon'da olan CFP yöneticisi René de Montaigu'yla dostluğuna dayanıyordu. Paris'in kurtuluşundan dört ay sonra, Aralık 1944'te Gülbenkyan, Montaigu'yu CFP ve Pandi arasındaki işbirliği ihtimallerini görüşmek üzere tekrar Lizbon'a davet etti. O zamana kadar Gülbenkyan, IPC'deki ortaklarının iki farklı ikna girişimine karşı koymuştu: Lizbon'a taşındıktan sonra alamadığı paraların ödenmesi ve IPC'deki hissesinin yüzde 6,25'e çıkarılması.[38] Gülbenkyan bu tekliflere direnerek CFP'ye sadık kalmış, çok eskiye dayanan ittifaklarını bozmayı reddetmişti. Ama petrol işinde sadakat pek kazanç getirmezdi. Gülbenkyan CFP'ye başka ne önerebilirdi?

1924-1928 arasında Türk Petrol Şirketi (IPC'nin eski adı) üzerinde yaşanan "Birinci 'Dünya Savaşı'" sırasında CFP, Gülbenkyan'ın hukuk ekibinden, arşivlerinden ve büyük deneyiminden faydalanmıştı. Aradan geçen yıllarda bu kaynaklar cazibesini yitirmemişti. Gülbenkyan'ın İran'daki çevresi, Amerikalılar gibi Fransızların da ilgisini çekiyordu. Gülbenkyan, Kuzey İran imtiyazlarını kimin alması gerektiği konusunda Başbakan Muhammed Ali Furugi'ye danışmanlık yapmanın yanı sıra kurulması önerilen yeni İran Milli Petrol Şirketi'ne yol göstermesi için de davet edilmişti.[39] Her zamanki gibi, Kuzey İran petrolünden faydalanmanın en iyi yolu, imtiyaz için Tahran'a baskı yapan Sovyetler Birliği'yle birlikte çalışmaktı. Stalin'in o dönemdeki Fransa Başbakanı Charles de Gaulle'ü ciddiye almayan tavrı ise Fransızların İran petrolüne ilişkin umutlarını kırıyordu.

Dolayısıyla Gülbenkyan'ı ziyaret etmek için gittiği Lizbon'dan Ocak 1945'te dönen Montaigu başlangıçta biraz kuşkuluydu. Pandi'nin IPC'deki ortaklarına karşı mücadelesine CFP'nin karışmasının gerekip gerekmediğinden emin değildi. "İran işi askıdayken [Gülbenkyan'ın sunduğu] hizmete ihtiyacımız yok." Fakat birkaç gün sonra Montaigu Londra'da IPC'nin genel müdüründen duydukları karşısında şaşırdı: Yeni boru hatları inşa ederek Irak'taki üretimi artırma konusunda IPC ortaklarından sadece CFP ve Pandi hevesliydi.[40] CFP'nin aksine Royal Dutch-Shell, Anglo-Iranian ve Amerikalıları cezbeden pek bir şey yoktu. Başka topraklarda bol kaynakları vardı ve Irak'ın acil durumlarda kullanılacak bir üretici olmasından memnunlardı.

Montaigu'ye göre Amerikalıların konuyla ilgilenmemesinin sebepleri, Kırmızı Hat'taki feragat maddesinden kaçınmak istemeleri ve Socal ile Texaco'nun Aramco ve Suudi Arabistan'a girme teklifini kabul etmeyi düşünmeleriydi. CFP, 25 Ocak'ta Gülbenkyan'a mesaj göndererek birlikte çalışmayı kabul ettiklerini bildirdi. Fransa Dışişleri Bakanlığı'nın Gülbenkyan'ın tavsiyelerine çok değer verdiğini ve bu tavsiyelere uyacağını belirtmişlerdi.[41] Bu sırada Londra'da Nubar, Whishaw ve diğerleri Kalust'a hizmete hazırdı, çünkü "danışmanlarının bu savaşa girilmesini önlemek için yapabileceği hiçbir şey yok"tu.

Nubar, artık 76 yaşına gelen Kalust'un arkasına yaslanıp rahat etmesinin daha iyi olacağını düşünüyordu. Haklı olarak, babasının

mücadele kararının halihazırdaki "hiç de azımsanmayacak servet" yanında çok küçük kalan muhtemel kazançlardan değil, "ilkelerden (örneğin hiçbir şeyi garantide zannetmemek ve daima gizli engelleri ve boşlukları aramak)" kaynaklandığını söylüyordu.[42] Oğlunun ve Whishaw'un tavsiyelerinin aksine Kalust Gülbenkyan savaşmaya karar verdi. IPC'nin "İkinci Dünya Savaşı'nda" hangi tarafta yer alacağını seçmişti. Irak ve Suudi Arabistan üzerinden savaş başladı.

Dolayısıyla Gülbenkyan'ın bu döneme ait 32 sayfalık anıları elbette otobiyografiden ziyade propaganda kokuyordu. Bu anıların nüshaları İngiltere, ABD ve Fransa dışişleri bakanlıklarına ve diğer nüfuzlu taraflara gönderildi.[43] "Memoirs" [Anılar] o dönemde dikkatle okunmanın yanı sıra özenle saklandı ve sonraki yıllarda petrol sanayisiyle ilgilenen tarihçiler için bir kaynak oldu. Hikâyenin Gülbenkyan tarafından anlatılan versiyonu tarih kitaplarına girdi.[44]

"Memoirs"da Gülbenkyan, deneyimlerinden aldığı üç önemli dersi paylaşıyordu. Bunlardan ilki, asla şu ya da bu şirkete "bağlanmama" politikasının kaçınılmaz olarak kıskançlık yarattığıydı. İkinci ders: "Petrol gruplarının hükümet çevrelerini kullanmak için ellerinde tuttukları iplerle" yapabileceklerinin sınırı yoktu, hatta bu ipler "sonunda... kendi çıkarlarına taban tabana zıt netice verse bile."

Gülbenkyan'a göre 1944 tarihli İngiltere-ABD Petrol Anlaşması, hükümetler arası bir ticaret anlaşması maskesine bürünmüş gizli bir karteldi.

> Farklı şirketleri, idealist işbirliği görüşlerine uymaya zorlayacak gücü olmayan, uluslararası anlamda hırslı insanların sesinin yankılanmasına yönelik büyük bir plan... Bunun sonucu konferanslar, reklamlar, büyük şirketlerin müdürlerine ve resmî görevlilere verilecek görkemli yemekler olacak, ama bu sırada gerçek petrolcüler savurgan ve korsan uygulamalarına devam edecek... Bu işte düzen ve işbirliğini, ancak hükümetin şirketlere getireceği katı mevzuatlar sağlayabilir.[45]

Tabii ki hemen ardından üçüncü ders geliyordu: Petrol şirketleri ne zaman herkesin menfaatine olacak işler yapmak istediklerini söylese, durumdan kuşkulanmak. Gülbenkyan'a göre, Birinci Dün-

ya Savaşı'ndan sonra Amerikalıların büyük yaygara kopardıkları ünlü açık kapı, Amerikan şirketlerinin TPŞ'ye girişiyle birlikte "sımsıkı mühürlendi." Her şey "göz boyama"dan ibaretti. Ve şimdi Amerikalılar, herkesin birlikte zenginleşmesi ve dünyadaki doğal kaynakların ölçülü gelişimi gibi idealist bakış açılarıyla yeniden işin içindeydi – tabii ki sırf demokrasi uğruna.

> Eski geleneklerini tamamen unutan petrol gruplarının bugün Atlantik Bildirisi ruhunu ve Washington Petrol Konferanslarının cesur beyanlarını artık kendilerinin üstlenecekleri, bütün dünyada refahın ve petrol ekonomisinin menfaatinin havarileri olacaklarını söylemeleri, bir filozof açısından –özellikle de petrolle ilgileniyorsa- uzun uzun düşünülmesi gereken bir konudur. Belki bir mucize gerçekleşir ama şahsen bundan şüpheliyim.[46]

— ON YEDİ —

İT ÜRÜR, 1945-1948

Gülbenkyan'ın tek torunu Mikhael Esayan, 1944 yılı sonlarında Harrow'da son sınıfa geçti. Yıllarca süren zorunlu ayrılıktan sonra annesi nihayet Manş Denizi'ni aşıp oğlunu görebiliyordu. Diğer çocukların aileleri, oğullarının o dönemde çok moda olan muhafız alayına kabul edilmesi için torpil yaptırmaya çalışıyordu. 17 yaşındaki "Oiley"* (arkadaşlarının Mikhael'e taktığı isim) de bunu çok istiyordu, ama dedesinin herhangi bir üniformaya hizmet etmesine izin vereceğinden emin değildi.[1] "Oiley"nin Londra'da doğmuş ve büyük ölçüde İngiltere'de eğitim almış olmasına karşın, ailesinin diğer arkadaşlarınınkinden farklı olduğu çok açıktı. Aile Ermeni'ydi. Peki ama 1944'te bu ne anlama geliyordu? Mikhael açısından bu askerlik meselesi, gelecekteki kariyeri gibi daha uzun vadeli bir meseleyle bağlantılıydı. Anne babası Rita ve Kevork, dayısı Nubar, anneannesi ve dedesi için ise kimlik ve bağlılık kavramları hakkında sürekli yaşadıkları ikilemin son örneğinden ibaretti. Rita buna "pastırma meselesi" diyordu.

* İngiltere'de kullanılan bir erkek ismi. Latince *olivirus* (zeytin ağacı) kelimesinden gelir. Öte yandan İngilizce *oil* kelimesinin "petrol", *oily* kelimesinin de "yağlı" anlamına geldiği düşünülürse, Mikhael'e dedesinin işinden dolayı böyle bir lakap takıldığı varsayılabilir. (Ç.N.)

19. yüzyılın ünlü mutfak yazarı Brillat-Savarin, "Bana ne yediğini söyle, sana kim olduğunu söyleyeyim," diyordu.[2] Pastırma, Gülbenkyan'ın atalarının 1700'lü yıllarda yerleştiği Kayseri'nin en meşhur gıdalarındadır. Bu tadı bilen herkesin de kabul edeceği gibi, pastırmanın nefes ve sindirim üzerindeki etkisi, yiyen kişinin kimliğini de nahoş bir şekilde dışa vurur. Rita'nın metaforunda pastırma, asimilasyona direnen Ermenilerin egzotik "Doğulular" olmaktan öteye geçememesine yol açan içgüdüsel bir kimliği simgeliyor.

Ermeni isimleri değiştirilebiliyordu, "Badrig" ismi "Patrick" olurken, "Mikhael" de "Micky"ye dönüşebilirdi ve dönüştü de. Mikhael'in Harrow'da müfredat dışı Ermenice özel ders alabileceği söylendiğinde aile buna karşı çıkmıştı. Harrow mezunu olan dayısı Nubar yeğeninin, "yetişme tarzından sorumlu olanların tuhaflıkları yüzünden 'kaçık' gibi görünmek" istememesini gayet iyi anlıyordu. Dinî meselelerde ise aile, "iyi bir Protestanın cahil bir [Ermeni] Ortodokstan daha iyi olduğu" sonucuna varmıştı.[3] Neticede ailenin hiçbir üyesi düzenli olarak herhangi bir Ermeni Kilisesi'ne, hatta Kalust'un Kensington'da yaptırdığı St. Sarkis'e bile gitmiyordu.[4]

Rita, annesiyle babasının bir ulusa bağlılığın getirdiği sorumluluklardan kaçmak amacıyla Ermeni kimliklerini sadece göstermelik olarak kullandıklarını düşünüyordu. Aralık 1944'te onlara yazdığı uzun mektupta, "her 25 yılda bir savaşla birlikte yeniden ortaya dökülüveren şu 'pastırma meselesi'ni kesin olarak çözmek" istediğini söylüyordu. "İnsanın hayattaki her türlü sevimsiz sorumluluktan ne pahasına olursa olsun kaçması gerektiğine inanıyorsanız bu konuyu tartışmak zaten anlamsız," diyordu. Fakat Gülbenkyan'lar Ermeni olduklarını iddia ediyorsa, bu kimlikle birlikte gelen sorumlulukları da üstlenmelilerdi. Babası hiç böyle bir şey yapmış mıydı? 1919'da Nubar, Zengezur Dağları'na* çıkıp büyük General Andranik liderliğindeki Ermeni Cumhuriyeti için savaşmak istese ne olacaktı? Kalust buna izin verecek miydi? "Eğer dürüst biriyseniz, bunu fazlasıyla aptalca bulduğunuzu kabul edersiniz."

Rita, Kalust ile Nevarte'nin kendisini yetiştirirken yaptıkları hataları Mikhael'de tekrarlamamalarını sağlamaya kararlıydı:

* Ermenistan-Azerbaycan arasında uzanan sıradağlar. (Ç.N.)

> Aslında her şeyi kolayca özetleyebilirim: Çocukluğumdan beri başkalarının yaptığı hiçbir şeyi yapmama izin verilmedi. Kıyaslama yapabileceğimiz hiç kimse yoktu, hep bildiğimizi okuduk; savaş sırasında hiçbir yardım çalışmasına katılmadığım için arkadaşlarım beni kınadığında ne kadar üzüldüğümü hatırlıyorum. Babam bir Dâhi, Özel Biri; istediği her şeyi istediği şekilde yapabilir, buna hakkı var ama Mikhael ve ben, çevremizdekiler gibi olmak istiyoruz, çünkü İngilizler çok takdire şayan bir ırk. Tabii ki tipimizden dolayı kendimize gerçek İngiliz süsü veremeyiz. Zaten kendimi Ermeni dışında bir kimlikle asla tanımlamak istemem. Fakat Ermeni dini konusunda kör cahil olduğum için sadakatimi büyüdüğüm ülkeye sunmak istiyorum ve eminim ki Mikhael bu konuda benden fazla isteklidir.

Daha önceki savaşlarda Kalust pek de büyük bir tehlike sezmemiş olabilirdi ama Rita ısrarla bu savaşın farklı olduğunu söylüyordu:

> Bu savaşın sonucu sadece insanoğlu için değil, bizim şahsi ve maddi menfaatlerimiz için de çok önemli. "Bizim" derken aslında "sizin" demek istiyorum: Her şey sizin kazancınız, sizin eviniz, sizin eşyalarınız, sizin paranız ve sizin iç huzurunuz için. Mikhael bizim için ne kadar değerliyse, başka anneler ve babalar için de kendi Mikhael'leri o kadar değerli; onların Mikhael'leri neden sizin için ve Mikhael için kendini feda etsin?

Rita, Ermeni kökenli arkadaşlarının ve başka tanıdıklarının da Kraliyet Hava Kuvvetleri'ne, Fransız ordusuna, hatta Avustralya ordusuna yazıldığını söylüyordu.[5] Kalust'un, Mikhael'den sadece birkaç yaş büyük yeğeni Robert (Vahan'ın oğlu) Fransız ordusuna yazılmış, yıldızlı Savaş Haçı Nişanı kazanmıştı.

1945'te Mikhael, Kraliyet Topçu Birliği'ne katıldı ve bir yılı Filistin'de olmak üzere toplam üç yıl görev yaptı. Belki de Kalust'un torununu askerî üniforma içinde görme konusundaki isteksizliğini aşmasında Rita'nın mektubu da rol oynamıştı. Fakat arşivlerdeki bazı işaretler, Kalust'un bu konu hakkında zaten kararsız olduğunu

düşündürüyor. Hoşuna giden ve şeritler halinde kesilmiş kâğıtlara yazıp cebinde taşıdığı alıntılar arasında, yeğeni Robert'ın kahramanlık takdirnamesinden alınmış cümleler de yer alıyordu. Osmanlı'daki eski rejimde zenginler para ödeyip askerlikten muaf olurdu ve Kalust'un tavrı bu zihniyeti yansıtmaya devam ediyordu. Yine de bu, savaşmayı seçen aile üyelerinin cesaretini takdir etmesine engel değildi. Hatta bu takdirnamenin etkisiyle Kalust, Robert'a Paris'teki ofisinde çalışmasını önerdi.[6]

Bağdat'tan Manzara

İngilizler 1941'deki Raşid Ali darbesine hızla müdahale etmişti; ama 1945'te barışın sağlanmasıyla birlikte ülkede özgürlüğün artması, basın hürriyetinin güçlendirilmesi ve çok partili demokrasinin teşvik edilmesi için Irak başbakanı Nuri al-Said'i sıkıştırmaya başladılar. Birden fazla partinin oluşmasıyla daha önce olduğu gibi ırka ya da mezhebe dayalı çizgide değil, seküler bir yönetim şeklinin teşvik edileceğini umuyorlardı. Fakat Nuri'nin çevresindeki "Eski Çete", tabii ki petrolün büyük bölümünün bulunduğu kuzeydeki Kürtleri ve çoğunluğu oluşturan Şiileri ötekileştiriyordu. Irak siyasetindeki tek gerçek muhalif ideoloji komünizmdi. Raşid Ali'nin ve diğerlerinin benimsediği milliyetçilik, gerçek anlamda bir milli duygu yaratamamıştı. Kalust 1947'de şöyle yazıyordu: "Yakındoğu'da ne vatanseverlik ne de demokrasi ruhu vardır. Bunlar, Hıristiyanlara karşı fanatik bir nefretle beslenen ve sadece kendi bencil menfaatleri, entrikaları ve kıskançlıklarıyla hareket eden insanlar için boş sözlerdir."[7]

Irak'ın kalabalık bir taraftar kitlesine sahip çok az sayıdaki siyasi partilerinden biri, sol görüşlü Hizb al-Vatani al-Dimukrati'ydi (Ulusal Demokrat Parti). Partinin başkan yardımcısı, Musul'da doğan ve London School of Economics'te eğitim alan Muhammed Al Hadid'di. (Kızı Zaha Hadid de dünyaca ünlü bir mimar olacaktı). Al Hadid Ağustos 1946'da şunları söylüyordu: "Irak'taki petrol imtiyazlarının tarihi, 'beyaz adam'ın dünyanın ücra yerlerine kadar gidip oralardaki cahil kabilelere önemli kaynaklar karşılığında oyuncak verdiği filmlere benziyor."[8] Böyle süslü sözler, öteki petrol ülkelerinde de onlarca yıldır söyleniyordu: Merkezin dışında kalanların, ülke pahasına da

olsa zenginleşmek amacıyla merkezin içine girme çabası. Özel bir durum olarak tanımlanabilecek Rusya haricinde, petrol sanayisini millileştirip "ulusal bir şampiyon"a dönüştürmeyi başaran tek petrol ülkesi, 1938'deki atılımıyla Meksika olmuştu.

Petrol ülkelerinde şehirli nüfus arttıkça, sendikalar oluştukça ve kitlesel siyasi partiler ortaya çıktıkça, Al Hadid'inki gibi süslü sözler daha fazla önem kazanmaya başladı. "Halk" artık hayalî bir varlık gibi görülüp saf dışı bırakılamazdı ve hükümetlere de "emir verilebilecek" sömürge muamelesi yapılamazdı.[9] Öteki petrolcülerin aksine, Gülbenkyan bunu doğru buluyordu.

Gülbenkyan, Iraklıların bilinçli paydaşlar haline getirilmesi gerektiğine inanıyordu. Al Hadid gibi liderlere yönetim kurulunda üyelik, toplantı tutanaklarına erişim ve sömürge valiliklerinin şeffaflaşmasına yönelik önlemler sunulabilir; bu sayede IPC yatırımcılarının "oyuncak" karşılığında petrol almak bir yana, tek bir damla petrole bile ulaşmadan önce Irak'a çok büyük yatırımlar yapmak zorunda oldukları anlatılabilirdi. Iraklı elitler petrol sanayisini ne kadar iyi anlarsa uzun vadeli düşünmenin önemini de o kadar iyi fark edeceklerdi. Gülbenkyan'ın iddiası şöyleydi: "Kademeli bir gelişime tanık olunca, kamulaştırma, millileştirme gibi aşırıya kaçan önlemlere başvurmayacaklardır."[10]

Dolayısıyla Gülbenkyan, 1946-1948 arasında birbiri ardına göreve gelen Iraklı ekonomi bakanlarının, IPC'de Iraklıların hisse sahibi olması taleplerini memnuniyetle karşıladı. Iraklılar başlangıçta IPC'nin halka açık bir şirket olmasını önerdi ve ortaklar şirketin hisselerinin yüzde 10'unu başkalarına satmayı kabul etti (şirketin kuruluş sözleşmesine göre hisse satmak isteyen IPC hissedarlarının bu hisseleri öncelikle diğer hissedarlara teklif etmesi gerekiyordu). 1920 San Remo Anlaşması'nın 8. maddesinde vaat edilen yüzde 20 "yerli katılım" nihayet gerçek olacaktı. Fakat IPC ortakları, şirketin ucuz petrol elde edip İngiliz vergilerinden kaçınmak yerine, bağımsız ve azami kâr amaçlı bir şekilde yönetilmesini gerektiren bir adımı kabul etme niyetinde değildi.

Soğukkanlılığını koruyan Gülbenkyan, daha düşük bir imtiyaz ödemesi karşılığında IPC'ye katılacak bir Irak holdingi üzerinden Iraklıların da hisse alabilmesini teklif etti. IPC genel müdürü John Skliros bu planı destekledi ve yıllardır Irak hükümetini şirketten

uzak tutmak için yapılanlara bir son verilmesine yönelik diğer tüm önlemleri memnuniyetle karşıladı. Skliros, IPC ortaklarının "eski uygulamaların çok gerilerde kaldığını anlamalarının" vaktinin çoktan geldiğini söylüyordu. Kriz çıktıktan sonra müzakere etmek yerine şimdiden harekete geçmek daha doğruydu.

Gülbenkyan René de Montaigu'yu ikna etmeyi başardı, ama diğer ortaklar bu teklifleri ciddiye almayı reddetti.[11] Kısa vadede Kızıl Korku'dan* kurtulmuşlardı. Ortadoğu liderlerinin bir Sovyet istilası ya da Sovyetler'in ülkeye sızması ihtimali karşısındaki korkuları öylesine büyüktü ki, bu petrol imtiyazı ödemelerine ve hatta Mayıs 1948'de bağımsızlığını ilan eden İsrail'e Batı devletlerinin desteğine ilişkin şikâyetlerini bile gölgede bırakıyordu. Pek çok kişi gibi "üçüncü dünya savaşı"nın kapıda olduğuna ikna edilen Nuri al-Said geri adım attı. Irak'ın, IPC hisselerinden ziyade müttefiklere ihtiyacı vardı.[12] Gülbenkyan "filozof" tavrında teselli bularak kendisini dinlemeye gönüllü olan herkese IPC'deki ortaklarının "psikoloji"den hiç anlamadıklarını söyleyip durdu.[13]

Büyük Adım ve Büyük Değnek

1939'da IPC ortakları, Akdeniz'e uzanan IPC Boru Hattı'nın kapasitesini iki katına çıkarma konusunda anlaşmaya varmıştı, ama anlaşmayı imzalayamadan savaş başlamıştı. Suudi Arabistan ve Tapline'a göre, IPC'deki Amerikalılar, 1945'te bu projenin çok acil olmadığını düşünüyordu. Gülbenkyan, Amerikalıların ordunun elindeki fazla malzemelerle yeni bir hattı ucuza inşa etme tekliflerini her seferinde kibarca reddetti. Yaklaşık 13 santimetre çapındaki bir boru teklifi hakaret gibi bir şeydi.[14] 1934'te tamamlanan eski hattın çapı 40,6 santimetreydi. Gülbenkyan ve CFP, bir yangın söndürme hortumu, sektörde "Büyük İnç"** olarak bilinen 76 santimetrelik yakıt hortumlarından istiyordu. Kendilerine teklif edilen hat bunun yanında kokteyl pipet gibi kalıyordu.

* Komünizm korkusu. (Ç.N.)

** ABD'de 1942-1944 yılları arasında inşa edilen, Texas'tan New Jersey'ye kadar uzanan petrol boru hatlarından biri. Diğer hat Küçük Büyük İnç olarak adlandırılır ve ikisine birlikte İnç Boru Hatları denir. (Ç.N.)

Avrupa ülkelerindeki çelik sanayisinin ya harap halde bulunduğu ya da ülkelerin yeniden inşasına odaklandığı bir ortamda, çapı ne olursa olsun yeni bir boru hattını Amerikalıların temin edebileceği çok açıktı. Amerikan çeliğini ihraç edebilmek için hükümetten izin almak gerekiyordu. Amerikalı yerel petrol üreticileri, Washington'ın Amerikan petrolünü "saklayıp" bunun yerine yabancı petrolleri çıkarmasına yönelik her türlü girişimine direniyordu. Dolayısıyla bu petrolcülerin ABD Kongresi'ndeki temsilcileri, yabancı ülkelerdeki petrol tesislerinin inşasıyla ilgili tüm ihracat izinlerine karşı çıkıyordu. Bu sırada ABD hükümeti, Ortadoğu petrolünün gelişimini etkilemek üzere ihracat izinlerinden faydalanıyordu. Ickes'ın danışmanı Max Thornburg'un belirttiği gibi, hükümet çelik ihracatı üzerindeki hâkimiyetini kullanarak "bu tür malzemeler için ABD'ye bağımlı olan tüm ülkelerde petrolün gelişimini felce uğratabiliyor"du.[15] Ağustos 1945'te ABD, Japonya'da devam eden savaşı gerekçe göstererek, IPC'nin 40,6 santimetrelik ikinci boru hattı için ihtiyaç duyduğu çeliğin ihracına izin vermedi.[16]

Tapline'la rekabet yetmezmiş gibi Aralık 1946'da Jersey Standard ve Anglo-Iranian, ortak finansmanla 1951'de tamamlanması planlanan bir İran-Akdeniz Boru Hattı'nın dahil olduğu 20 yıllık bir satış anlaşması imzaladı. IPC'nin teklif ettiği yeni Kerkük-Baniyas (Suriye'nin Akdeniz kıyısında) Boru Hattı, iki rakip boru hattının arasında sıkışıp kalma ve Amerikan borularının siparişinde sıranın en sonuna atılma tehlikesiyle karşı karşıyaydı.[17] Bu, Gülbenkyan'a acı vermiş olmalı. Oysa önceki eylül ayında IPC'deki Amerikan konsorsiyumu (Near East Development), iş ortaklarına Kırmızı Hat Anlaşması'nın "daha sonra çıkan kanunlar gereği hukuka aykırı" olması sebebiyle feshedildiğini söylediğinde, Anglo-Iranian'ın anlaşmanın hâlâ yürürlükte olduğunu beyan etmesi Gülbenkyan'ın içini rahatlatmıştı.

Ama Jersey'nin teşvikiyle artık Anglo-Iranian da yoldan çıkmıştı ve Kırmızı Hat Anlaşması'nın hükümsüz olduğunu söylüyordu. Elini güçlendirmek için Anglo-Iranian, Gülbenkyan düşman ilan edildiğinde, anlaşmanın "kendiliğinden fesih ve iptal olduğu" sonucuna varan bir yasal görüş almıştı. Gülbenkyan'ın avukatları ise Anglo-Iranian'ın, müsadere kaldırılır kaldırılmaz anlaşmanın koşullarına uymasının, "taraflar arasında eski anlaşmayla aynı koşullarda

yeni bir anlaşma yapıldığına dair güçlü bir karıt" olduğunu öne sürüyordu.[18] IPC'nin diğer büyük ortağı Royal Dutch-Shell, önce bu tartışmaya pek karışmak istemedi, ama nihayet 1946 yılbaşı arifesinde Kırmızı Hat Anlaşması'nın hükümsüz olduğunu beyan etti. Royal Dutch-Shell de Gulf Oil'la uzun vadeli bir satış sözleşmesi vaadiyle Amerikalıların safına geçmişti.[19]

1945 ve 1946 yılları boyunca Gülbenkyan ile IPC'deki ortakları, revize edilmiş geçici bir anlaşma ve yeni bir boru hattı için sürekli teklifler sunup geri çevrildiler. Her ne kadar Amerikalılar Eylül 1946'da Büyük İnç'i desteklese de öyle bir belirsizlik ve kuşku ortamı vardı ki, Gülbenkyan fazla istekli görünmemeye dikkat ediyordu. 76 santimetrelik bir hattın bağlanmasının, malzeme tedariki nedeniyle 40 ya da 60 santimetrelik bir hatta kıyasla daha uzun süreceğini biliyor ve Amerikalıların bu süreci sonuna kadar devam ettireceğine güvenmiyordu. Hedef yükselterek dar bir hata ek olarak Büyük İnç'i talep etti.[20] CFP ve Royal Dutch-Shell anlaşmaya, ortaklarına ücret karşılığı "fazla petrol çıkarttırma" –yani IPC üretimindeki yüzde 23,75 paylarından fazlasını çıkarma– izni veren "Esneklik Maddeleri" eklemek istiyordu.

Amerikalılar, 1928'de hangi anlaşmaya imza atmış olurlarsa olsunlar, 1890 Sherman Antitröst Yasası kapsamında adli kovuşturmaya maruz kalabilecekleri (feragat maddesi gibi) maddeler içeren bir anlaşmayı imzalamamakta ısrarlıydı. Ne var ki taraflar, sırf şu ya da bu taraf Kırmızı Hat Anlaşması'nı geçersiz ilan eden yasal görüşler sunuyor diye, revize edilmiş bir sözleşmeyi "halel getirmeksizin" müzakere etmekten vazgeçmiyordu. Diğer bir deyişle, 1928 Anlaşması'nın geçersiz olduğunu beyan etmek, 1928 Anlaşması'nın geçersiz olduğu anlamına gelmiyordu. Daha ziyade, önerilen yeni geçici IPC anlaşmasının halihazırda istenen şekli almadığını söylemenin bir yoluydu. Jersey-Anglo-Iranian satış anlaşmalarının gösterdiği gibi, bu müzakerelerdeki tüm taraflar birden fazla cephede savaşıyordu.

Bir de İbn Suud'un Amerikalı olmayanların Aramco'ya girmesine izin verip vermeyeceği meselesi vardı, çünkü 1933 tarihli ilk imtiyaz sözleşmesindeki gizli bir ekle bu tür bir uygulama yasaklanmıştı. Ocak 1947'de İbn Suud, ABD Dışişleri Bakanlığı'ndan Loy Henderson'a, "Kırmızı Hat Anlaşması'nın hâlâ yürürlükte olabileceğine veya yürürlükte olmasa bile bir şekilde dikkate alınacağına" ilişkin

kaygılarını belirtti.[21] Fakat bu yasak konusunda esneklik olduğu anlaşılıyor, çünkü dört gün sonra Suudi Arabistan dışişleri bakanı, Büyükelçi Baruch'a IPC'deki Amerikalı şirketlerin Fransızlara "hiç de adil" davranmadığını söylüyordu.[22]

Suudi bakan, ABD Başkanı Truman'a yapılacak ziyarette İbn Suud'un oğluna eşlik ederken olumsuz hava koşulları nedeniyle uçakları Paris'ten Lizbon'a yönelmişti. Tam kendinden bekleneni yapan Gülbenkyan, bu sürpriz Lizbon ziyaretini herkesten önce öğrendi ve derhal şehirdeki yeni havalimanı Portela'ya giderek uçağın inişinden kısa süre sonra kraliyet heyetiyle birlikte kameralara poz verdi. Ayrıca ziyaretten haberi olmayan Baruch'u bilgilendirip onu utanç verici bir durumdan kurtararak minnetini kazandı. Suudi Arabistan dışişleri bakanının Baruch'a söyledikleri, Gülbenkyan'ın elindeki henüz açıklanmamış bilgilerle Suudilerin kafasını epeyce şişirdiğini düşündürüyor. Gülbenkyan'ın Suudi Arabistan'la hiçbir diplomatik ya da şahsi bağının olmadığı düşünülürse bu sıra dışı bir durum olabilir, ama bu sırada basında çıkan haberler ve diplomatik yazışmalarda verilen bilgiler, Gülbenkyan'ın eski gücünün kalmadığı söylentilerini engellemeyi kuşkusuz başardı.[23]

Gülbenkyan'ın Jersey-Socony'nin hemen ardından Aramco'ya girmesine izin verilmiş olsaydı bile, şirkete giriş bedelini ödemeye gücünün yetip yetmeyeceği meçhul.[24] Aramco hisseleriyle birlikte, Tapline'a (1947-1950 arasında yapıldı) maddi kaynak temin etme sorumluluğu oluşuyordu. Fiilen iflas etmiş olan Fransa'nın bu parayı ödemesi söz konusu bile değildi: 1947'de Fransa'nın ham petrol ithalatının yarısının bedeli, ABD'nin Geçici Yardımı ve Marshall Yardımı sayesinde ödenebiliyordu.[25] Jersey-Socony'nin Aramco'daki yüzde 40 hissesinde Gülbenkyan'a ait olan yüzde 5 pay, 22,5 milyon ABD doları (221 milyon dolar/170 milyon sterlin) katkıda bulunması gerektiği anlamına geliyordu. Bu parayı ve aynı zamanda da yeni Irak boru hattında payına düşen 500 bin sterlini (16,4 milyon sterlin) ödeyebilmesinin tek yolu, yatırım portföyünün önemli bir kısmını nakde çevirmesiydi.[26] Fakat Kalust bu portföyü sadece ailesinin yaşam kalitesini teminat altına almak için bir rezerv olarak görüyordu.

Bir başka seçenek ise yüzde 5 hissesini satmasıydı. Nubar babasına ısrarla, Jersey'nin 1947'de 60 ila 70 milyon dolar (640-740 milyon dolar/490-570 milyon sterlin) fiyat biçtiği IPC hisselerini satmasını

söylüyordu.[27] Kalust "[Ailenin] yaşam tarzı [yani geçim] için" yapılan "yatırımı I.P.C. kumarı uğruna" bozmayı ve gelecek böylesine belirsizken Ortadoğu'daki yatırımı iki katına çıkarmayı neden istiyordu?

> Ancak üç sene sonra elde edebileceğimiz bir kâr uğruna bu girişime 450-500 bin sterlin daha gömmek için neden böylesine telaş ediyoruz? O sırada kâr hâlâ ton başına bir sterlin mi olacak? O sırada bu kâra nasıl saldırılacak? Piyasalara ulaşmak için rekabet kısıtlaması ya da fiyatları ve kârları düşürme söz konusu olacak mı? Yoksa kartelleşme ve uluslararası petrol anlaşmaları mı olacak; olacaksa bu anlaşmalar kârları koruyacak mı ve Irak'ta kesintisiz üretim yapmaya izin verecek mi?[28]

Kalust meşhur yüzde 5'ini satmayı hiçbir zaman ciddi olarak düşünmemiş gibi görünüyor. Veya belki kendisi için doğru fiyat hiç teklif edilmedi. Fakat kesin olan şu ki, Suudi Arabistan'a girmek için imkânları ne kadar zorlarsa "fiyat" da o kadar artıyordu.

Dolayısıyla hem Gülbenkyan hem de CFP'nin Aramco'ya giriş haklarını talep etmelerinin asıl sebebi Suudi petrolü değil, kendilerine "adil" şekilde davranılsa bile elde edemeyecekleri Arap petrolü için başka türden bir tazminat alabilmekti. Anglo-Iranian, 1928 Anlaşması'na ihanet edince, Fransa Dışişleri Bakanlığı Ocak 1947'de Washington'daki büyükelçileri Henri Bonnet aracılığıyla diplomatik bir girişimde bulundu ve bu girişimi 13 Ocak tarihli resmî bir notayla sonuçlandırdı. Bonnet, Dean Acheson'a Fransa Dışişleri Bakanlığı'nın Kırmızı Hat Anlaşması'na taraf olduğunu, bu nedenle Amerikan petrol şirketlerinin Fransa'nın menfaatlerine zarar vermesini önlemek için duruma müdahale etmesi gerektiğini belirten bir protesto notası gönderdi. Bonnet aynı zamanda Jersey ve Socony'nin Anglo-Iranian'la uzun vadeli anlaşmalar imzalamak suretiyle İngiliz hükümetini de satın aldığını iddia etti. Bonnet ve Fransa Dışişleri Bakanlığı, kendi aralarındaki yazışmalarda ise bu adımın, "geri dönülemez şekilde kaybettikleri konumları"ndan bir şeyler kurtarabilmek için yaptıkları boş tehditlerden ibaret olduğunu kabul ediyorlardı. Socony'den Harold Sheets'in belirttiği gibi, yaptıkları "misilleme tehdidi adı altında bir nevi masraf çıkarmak için zorla para koparma çabası"ydı.[29]

Gülbenkyan, tıpkı Birinci "Dünya Savaşı"nda yaptığı gibi, ikincisinde de rakiplerini sindirmek için yasal işlem tehdidini kullandı ve bu tehdidi yine CFP ve Fransa hükümetiyle birlikte planladı. Jersey Standard ile Socony'nin yaptıklarını İngiliz mahkemelerine taşımakla, hukuk savaşını kaybetme riskine girdiğinin farkındaydı. Fakat yenilmenin bir maliyeti olmakla birlikte, kazananların maliyetleri çok daha yüksek olacaktı. CFP'den Robert Cayrol, Fransız halkının "Fransa'nın menfaatlerinin nasıl baltalandığını, Fransa'nın nasıl düşman olarak görüldüğünü" öğrenince "çok öfkeleneceği" konusunda Amerikalıları uyardı.[30] İncinen duygular Jersey ve Socony'nin pek umurunda değildi, ama Fransa piyasasına girişlerinin kısıtlanması çok daha etkili bir tehditti.[31]

Her şeyin ötesinde Gülbenkyan Amerikalıların, "Senato'da yaşanacak sorun" nedeniyle "tekrar mahkemeye çıkmayı göze almadan önce iyice düşünmeleri" gerektiğinin farkındaydı.[32] Amerikalı yerel üreticiler, IPC ve diğer Ortadoğu boru hatlarına ruhsat verilmesini engellemenin yanı sıra, nüfuzlarını kullanarak Amerikalı çok uluslu rakiplerinin antitröst kapsamındaki uygulamalarını takip ediyordu. Jersey ve Socony'nin Socal ve Texaco'yla birlikte Aramco'ya girdiği öğrenildiğinde, yerel üreticilerin Senato'daki temsilcileri büyük tepki gösterdi. 1949'da Federal Ticaret Komisyonu (FTC) petrol sanayisinde bir tahkikat başlatarak Amerikan petrol devlerine korku saldı.[33]

Anlaşılan FTC'nin raporu (kısaltılmış haliyle) ancak 1952'de yayımlandı. Truman'ın Soğuk Savaş faaliyetlerinde petrol kartellerinin önemini anlamasıyla antitröst bir koz olarak kullanılmaya başlanmıştı. Yine de petrol sırlarının sızdırılması ve mevcut duruma zarar vermesi konusunda Amerika'nın duyduğu kaygı Gülbenkyan'ın işine yaradı. 1949 tarihli bir ABD Dışişleri Bakanlığı bilgi notuna bakılırsa Amerikalılar, Anglo-Iranian'ın İran'a ödenen imtiyaz ücretini hesaplarken sayılar üzerinde oynadığını, Tahran'a Gülbenkyan'ın haber verdiğine inanıyordu. Tahminlerine göre Gülbenkyan "Kırmızı Hat Anlaşması'nın ihlali nedeniyle Standard of Jers[e]y ve Socony'ye açtığı davaya [Anglo-Iranian tarafından] muhalefet edilmesine öfkelenerek" bunu yapmıştı.[34]

Elimizde bu iddiayı destekleyecek kanıtların bulunmamasına karşın, bulunsa bile konuyla pek ilgisi olmayacağını söyleyebiliriz.

Gülbenkyan'ın kısa süre önce "Memoirs"la (ABD Dışişleri Bakanlığı'nın aynı bilgi notunda alıntı yapılmış) daha parlamış itibarıyla ve Lizbon'daki bir uçak pistinde Suudi prenslerle samimi pozları ortadayken Jersey, Socony ya da Anglo-Iranian bu iddiaların doğruluğunun ortaya çıkarılması riskine hazır olabilir miydi? Gülbenkyan'ın ifadesiyle, "Şahsen bundan şüpheliyim."

"Müthiş İhtiyar" mı yoksa "Kurnaz Tüccar" mı?

Gülbenkyan ve CFP sayesinde, yeni bir geçici anlaşma için yapılan ikinci ve daha resmî müzakere turu (1947-1948), mahkeme emirleri ve karşı davalar sağanağı altında gerçekleşti. IPC'nin her bir ortağı, en az iki başka ortak tarafından dava edilmiş durumdaydı. Gülbenkyan'ın Pandi Şirketi 7 Ocak 1947'de mahkeme emirleri çıkarttırdı. CFP bu işi bir hafta öncesinde yapmıştı. Jersey-Socony nisan ve mayısta emir çıkarttırdı. Fakat hâkimleri sinirlendirme pahasına, tüm taraflar davaları olabildiğince uzatmaya çalışıyordu. Gülbenkyan'ın başhukuk danışmanı Sir Cyril Radcliffe, dava açmanın "bir gözdağı olarak" değerinin farkındaydı, ama önemli bir noktayı vurguluyordu: "Bildiğiniz gibi, kazanmaktan ziyade kaybedeceğimizi düşündüğüm için işi vaktinden önce duruşma safhasına getirmemeliyiz."[35] Duruşma günü nihayet Temmuz 1948'de açıklandı: 1 Kasım 1948. 1 Kasım'da hâkim üç gün erteleme talebini kabul etti. 1948 Geçici Anlaşma, mahkemenin yapılacağı 4 Kasım 1948 gününün ilk saatlerinde imzalandı.

1924-1928'deki ilk müzakerelerin üzerinden geçen 20 küsur yılda, eski kafalı yöneticiler devreden çıkmıştı: Henri Deterding ve John Cadman ölmüş, Walter Teagle ve Ernest Mercier emekli olmuştu. Bu "Birinci 'Dünya Savaşı'"nı yaşamış tecrübeli kişilerden biri de Anglo-Iranian'dan Louis Lefroy'du ve yeni nesle o dönem hakkında bilgi vermişti. Lefroy, 1924-1928 müzakerelerini tekrar anlattıktan sonra ("size defalarca anlattığım hikâye") şu sonuca varmıştı: "G. yaşlanmasına karşın, azınlık hissedar olarak 'hakları' konusunda 1946'da, 1924-1928'de olduğu kadar katı olacaktır."[36] Ortaklarının bu "müthiş ihtiyarı" geri plana atma hatasını tekrarlamaları, aslında çoğunun Gülbenkyan'ın artık "tarih" olduğuna inandıklarını düşün-

dürüyor. Oysa Gülbenkyan "tarih"in bir silah olabileceğini biliyordu. Nubar'a şu talimatı vermişti: "Bütün geçmişi deşmemiz gerekiyor, çok değerli şeyler bulacağımızdan eminim."[37]

Whishaw ve Gülbenkyan'ın Londra'daki diğer temsilcileri, uzun tartışmalarla Mayıs 1947 sonlarında nihai hale getirilen "Anlaşmanın ana hatları"nda pek rol oynamadı. Detayların çoğu ("Esneklik Maddeleri" hakkında) Pandi için önemli değildi. Bu süreçte beş haftalık hazırlık komitesi toplantılarının yanı sıra, CFP ile Near East Development arasında çok sayıda çift taraflı müzakere yaşandı. CFP, "fazla petrol çıkarttırma" hakkı ve IPC'nin istediği Büyük İnç'in 1952'ye kadar tamamlanacağı vaadi karşılığında hem açtığı davadan hem de Vichy dönemindeki zararının telafisine yönelik eski talebinden vazgeçmeyi kabul etti. Bekleme sürecini telafi etmek için Pantepec yönetimindeki bir Venezuela imtiyazına katılmasına izin verilecekti.[38]

Bu gelişme, Gülbenkyan'ın Aramco'ya katılmasına izin verdiği Jersey-Socony'den bunun karşılığında Suudi petrolünden imtiyaz ücreti almaya yönelik stratejisine ters düşüyordu. Jersey-Socony'nin Aramco'daki yüzde 40 hissesinde Gülbenkyan'ın yüzde 5'lik payı, Suudi ham petrolünün her varili için iki cent'e tekabül ediyordu. Gülbenkyan'a göre, daha büyük boru hatları ya da Kırmızı Hat'ın dışında imtiyazlar almak da dahil olmak üzere diğer her şey en iyi ihtimalle dikkat dağıtma, en kötü ihtimalle de Amerikalılar lehine bilinçli bir oyalama taktiğiydi. Filistin'deki siyasi durumun kötüleşmesi, çapı ne olursa olsun, yeni bir boru hattının hızla inşası konusunda Gülbenkyan'ın CFP kadar hevesli olmamasına yol açmıştı.

Gülbenkyan'ın "anlaşmanın ana hatları"nı imzalamayı reddetmesi 1947 yazında yeni bir krize yol açtı. CFP, eski müttefikini terk edip yeni anlaşmayı Pandi olmaksızın uygulama konusunda "çok ciddi bir karar" almak zorundaydı. Anlaşmayı Pandi'siz uygulamak en azından kısa vadede mümkün görünüyordu, çünkü yeni geçici anlaşmada 1928 Kırmızı Hat Anlaşması'ndan hiç bahsedilmiyordu. Gülbenkyan davayı kazanır ve Kırmızı Hat Anlaşması'nın geçerli olduğu ilan edilirse, Kırmızı Hat ve yeni anlaşma bir arada yürütülebilirdi.[39] Jersey'nin başkan yardımcısı Orville Harden'ın Gülbenkyan'la doğrudan görüşmek üzere Lizbon'a gönderilmesi tüm taraflarca kabul edildi. Harden'ın ziyaretine kadar olan sürede Gülbenkyan Aviz'de uzun geceler boyunca çalıştı, gece birlere kadar belgeleri inceledi. Nubar'a

yazdığı mektuplar, yorulmak bir yana, yaklaşan düellodan zevk aldığını düşündürüyor: "Çok önemli günler yaşayacağız, meseleyi her noktadan dikkatle incelemeli ve her açıdan hazır olmalıyız."[40]

Harden Eylül 1947'nin ilk haftasını Gülbenkyan'la birlikte Aviz'e kapanarak geçirdi; Harden'a Jersey'den David Shephard, Gülbenkyan'a ise Nubar ve Whishaw yardım ediyordu. 8 Eylül'de müzakereler herhangi bir sonuca ulaşamadan durduruldu. Harden'a göre varil başına iki cent talebi çok gülünçtü: Günde yarım milyon varil üretim yapılacağı varsayıldığında, yılda 30 milyon dolar ediyordu. Gülbenkyan da şansını mahkemede deneyeceğini söyledi. Harden, IPC'deki ortaklarına şöyle bilgi verdi: "Görüşmeler çok dostane bir havada geçti; bir sonuca varılmasa bile kapı hâlâ açıktı, fakat ne yazık ki o kapıya çıkan bir yol görünmüyordu."[41] ABD büyükelçisi ise "son derece samimi bir ortam" olduğunu söylüyordu. İlerleme kaydedilemediği için anlaşmazlığın "hukuki yollara taşınacağını ve İngiliz mahkemelerinde sonuçlanacağı"nı düşünüyordu. Fakat Harden aynı fikirde değildi. Harden, Büyükelçi Baruch'a, "kurnaz ve sabırlı bir tüccar" olan Gülbenkyan'ın son sözünü henüz söylemediğini belirtti.[42]

CFP artık "anlaşmanın ana hatları"nı imzalayıp yola devam etme konusunda öteki ortaklara ciddi baskı yapıyor, Gülbenkyan'ın sonradan fikir değiştirmesi durumunda Pandi'nin de katılması için açık kapı bırakıyordu.[43] Fakat görüş birliğine varılamadığı için CFP'den Cayrol, Londra'da Nubar'la karşılıklı taviz görüşmeleri yapmaya başladı; bu tavizler çerçevesinde Pandi de "Esneklik Maddeleri"nden yararlanabilecekti. Babasının gambit taktiğini kullanan Nubar, Cayrol'la görüşmelerinin gidişatı hakkında Kalust'a teminat veriyordu:

> Bay K.S.G.'yi veya öteki grupları hiçbir şekilde bağlamayan, Cayrol-Nubar arasında geçen tamamen özel görüşmeler. Dolayısıyla bütün sorumluluğu ben üstleniyorum, böylece sonradan siz teklifi reddedebilir ya da (a) Amerikalılar ve (b) diğer gruplar kendilerini tamamen bu işe adayıp Cayrol'u Lizbon'a göndererek sizi teklifin kabulüne ikna etmeye çalıştığında, daha fazlasını talep edebilirsiniz. Müzakerelerimde adınızı geçirmem sizin için de bağlayıcı olacak, dolayısıyla kararlı duruşunuzu zorlaştıracaktır.[44]

Cayrol, doğrudan görüşme sırası kendine gelince Mart 1948'de Lizbon'a gitti; bu görüşmeler Gülbenkyan'ı sterlinin devalüasyonundan korumaya, aynı zamanda da yılda 300 bin ton ekstra petrol talebini ele almaya odaklandı.

Ortaklarına göre Gülbenkyan, bir önceki talebi doğrultusunda ne zaman taviz verilse yeni bir itiraz öne sürüyordu. Royal Dutch-Shell, CFP'nin geri çekilmesi koşuluyla Kuveyt Tarafsız Bölgesi imtiyazını onlarla paylaşmayı vaat etmişti; CFP, Gülbenkyan sürekli işi geciktirdiği için bu fırsatı kaçırdıklarını (kârlı çıktıkları sonradan anlaşıldı) söylüyordu.[45] Oysa Gülbenkyan Aramco üretimi üzerindeki imtiyaz ücretinden vazgeçtiği için takdir bekliyordu. Para sınırlamaları nedeniyle oluşan gecikmelerden elbette kendisi sorumlu tutulamazdı. İngilizler için Irak, piyasaya "dolar akıtılması"na karşı önemli bir "sterlinle petrol" kaynağı, Fransızlar için ise "frankla petrol"ün tek kaynağıydı.[46]

Eylül 1948'e gelindiğinde, mahkemeleri geciktirmek gittikçe zorlaşmaya başlamıştı. Durum değerlendirilmesi yapıldı ve Cayrol'un tekrar Lizbon'a giderek Gülbenkyan'a yılda 225 bin ton ekstra petrol teklif etmesine karar verildi. Giderek daha da teknik konulara odaklanan 12 günlük bir müzakere süreci yaşandı. Sonunda anlaşmaya varıldı. Gülbenkyan yılda 250 bin ekstra tonluk "Özel Tahsis"ini ve 76 ila 81 santimetre çapında bir Kerkük-Baniyas Boru Hattı'nın 1952'ye kadar tamamlanması teminatını aldı.[47] Feragat maddesi kaldırıldı. Gülbenkyan'ın şirketi Pandi, IPC'deki ve IPC'nin tüm iştiraklerindeki yüzde 5 payını korudu. IPC'nin bahsedilen iştirakleri eski Kırmızı Hat bölgesinin çoğunu kaplıyor ve halihazırda imtiyaz sahibi olan iştiraklerden, imtiyaz başvurusu yapıp sonra alacak olanlara kadar çeşitlilik gösteriyordu: Basrah Petroleum, Mosul Petroleum, Petroleum Developments (Suriye), Petroleum Developments (Lübnan) ve Kıbrıs, Filistin, Maverai Ürdün, Hadramut (bugünkü Yemen ve Umman) ve Ateşkes Devletlerinde* (Abudabi, Dubai, Şârika ve diğer emirlikler) benzer isimli şirketler. Anlaşmalar Londra'da, 4 Kasım gününün ilk saatlerinde (sabah 01.30 ile 02.00 arasında), yani 10.30'da duruşmaların başlamasından birkaç saat önce imzalandı.

* 1971'de Birleşik Arap Emirlikleri kurulana kadar İngiltere himayesinde olan emirlikler. (Ç.N.)

Cayrol, Anglo-Iranian'ın yönetim kurulu başkanı William Fraser'a, üç yıllık bu zorlu süreçten iki ders çıkardığını yazıyordu. Birinci ders, ilk müzakerelerde Pandi'yi devre dışı bırakmanın "büyük talihsizlik" olduğuydu. İkinci ders de şuydu: "Tüm kusurlarına ve sıkı pazarlık gücüne rağmen Bay Kalust Gülbenkyan, Ortadoğu'daki çeşitli hükümetlerle yapmamız gereken tüm müzakerelerde bize bilgece öğütler verebilir ve büyük katkıda bulunabilir." Cayrol özellikle Gülbenkyan'ın "İran hükümeti üzerindeki büyük etkisi"nden bahsediyordu.[48] Amerikalılar gibi Fransızlar da Gülbenkyan'ın Tahran'daki nüfuzunu abartmış olabilir.

Hemen hemen aynı dönemlerde Gülbenkyan Venezuela Petrol İmtiyazları konusunda Royal Dutch-Shell'le 1926'daki hararetli vekâlet kavgasından beri sessizce derinleşen ve bitmeyecekmiş gibi görünen anlaşmazlığın üzerine sünger çekmeyi başardı. Aralık 1948'de Gülbenkyan kendinden çok memnun görünüyordu. Artık emekli olan eski dostu Herman Baruch'a yazdığı bir mektupta şöyle diyordu:

> Petrol işindeki ortaklarım artık çok mutlu ve sanırım hepsi beni takdirle karşılıyor. Onlara, Amerikan gruplarının Suudi Arabistan çölünde Gülbenkyan tarafından rahatsız edilmeden dolaşabileceklerini söyledim. Shell Grubu da Venezuela bozkırlarında dostunuzun hayaletiyle karşılaşmadan dolaşabilecek. Şah-mat!![49]

Washington'dan Bay Walker

Savaş bittiğinde Sir Kenneth Clark, National Gallery Müdürlüğü'nden istifa etmeye karar verdi; Gülbenkyan, Clark'a gönderdiği telgrafta onu "hem şahsen hem de National Gallery müdürü olarak samimi işbirliğiyle başlayıp ilerleyen planları bozmak"la suçladı.[50] Aslında Gülbenkyan'ın planlarını "bozmak"tan sorumlu olan kişi Clark değil, halefi Philip Hendy ve Washington'daki National Gallery'nin baş küratörü John Walker'ın fırsatçılığıydı. Clark'ın düzenli Lizbon ziyaretleri ve İngiltere'nin ileri gelenlerinin yaptığı lobi faaliyetleri Gülbenkyan'ın güvenini tazelemekte pek başarılı olmadı. 1949'da Gülbenkyan'ın sanat eserlerinin ve servetinin nihai durağı-

nın Washington olması kesin değildi, ama Londra'nın treni kaçırdığı çok açıktı. Walker'a göre "umutsuzca çabalayan" Clark, mücadeleyi kaybetmişti.[51]

Sol görüşe yatkın, sevimsiz bir adam olan Hendy, Gülbenkyan'ın ya da muhtemel başka bağışçıların gönlünü hoş tutabilecek biri değildi. Üstelik savaş sonu bombalardan ağır hasar görmüş Trafalgar Meydanı'na dönen Gülbenkyan koleksiyonundaki tablolara da bayılmamıştı. Yıkılan galerilerin yeniden yapılması yıllar sürüyordu ve dolayısıyla Gülbenkyan'ın bağışladığı tüm eserlerin asılabileceği bir salonun olmaması Hendy'nin suçu değildi. Teklif edilen bağışın büyüklüğüne rağmen Hendy, Gülbenkyan koleksiyonundaki eserlerin asılmama nedenlerini açıklamak bir yana, Gülbenkyan'a sevgili "çocuklarının sağlığı" hakkındaki güncel bilgileri bile gönülsüzce veriyordu. Böylece Gülbenkyan Mayıs 1946'da Clark'a koleksiyonu için başka bir yer bulacağını bildirdi: "Sevgili 'çocuklarım' hiçbir şekilde eziyet çekmemeli."[52]

Gülbenkyan'ın Mısır eserleri koleksiyonu 1936'da British Museum'a ödünç verilmişti, ama 1939'da savaş nedeniyle müze boşaltılırken paketlenmiş, sonra bir daha açılmamıştı.[53] National Gallery'yle benzer sıkıntılar yaşayan müzenin eserleri sergileyecek yeri yoktu: Ağır bombardıman hasarı ve Bayındırlık Bakanlığı'nın "konut ihtiyaçları karşılanmadan önce müzelere ayrılacak işgücünün çok az ya da hiç olmayacağı" konusundaki ısrarı. Tabii ki bu durum, Trafalgar Meydanı'na bir Gülbenkyan ek binasının en az on yıl inşa edilemeyeceği anlamına geliyordu.[54] Walker, *Queen Elizabeth* gemisiyle Atlas Okyanusu'nu geçerken British Museum müdürü Sir John Forsdyke'la karşılaşınca Gülbenkyan'ın ödünç koleksiyonunu sordu. Forsdyke da Walker'ın ilgilenmesi durumunda müzenin Gülbenkyan koleksiyonunu ABD'ye memnuniyetle gönderebileceğini söyledi. Walker, Portekiz'deki ABD Büyükelçiliği'nin yardımıyla koleksiyonla ilgilendiğini bildirdi, Temmuz 1947'de Lizbon'a gitti ve büyükelçilik binasında renkli bir filmle tanıtım gösterimi yaptı. Daha sonra Walker ve Gülbenkyan birkaç kez sabahın erken saatlerine kadar uzun sohbet etti.[55]

Gülbenkyan, birlikte çalıştığı insanların onu överken aynı zamanda yermeye çalıştıklarını biliyordu. Çan çan ucuz, yağcılık ise daha ucuzdu. Fakat koleksiyonları söz konusu olduğunda Gülbenk-

yan bambaşka bir adama dönüşüyordu. Walker bunun farkındaydı; Gülbenkyan'la altı yıllık "flört" döneminde onu bol bol pohpohladı; oysa Clark'ın, "Sürekli sizi düşünüyorum" gibi sözlerle adeta aşk mektubuna benzeyen mektuplar yazması hayal bile edilemezdi. Walker daha sonra anılarında şöyle diyecekti: "Müze müdürleri tabiatları gereği avcıdır; hiçbir av Gülbenkyan koleksiyonu kadar çekici, hiçbir ödül gelecekte bir Gülbenkyan vakfı kurulması kadar cazip olamazdı."[56] Walker, Forsdyke'ın öylesine söylediği sözleri kazara ya da bilerek kullandı ve Gülbenkyan'ın zihninde, Forsdyke'ın "çocukları"na gönülsüzce yer veren bir başka Hendy olduğu düşüncesini yarattı.

Gülbenkyan Mısır eserleri koleksiyonunu ve Iéna Bulvarı 51 numaradan 11 adet tabloyu Washington'a ödünç vermeye razı oldu. Fransa'nın eserlerin ülkeden çıkmasını engelleme ihtimaline karşı önlem olarak Walker ve Gülbenkyan'ın bizzat geliştirdiği karmaşık bir "sigorta poliçesi" uygulaması için ABD Büyükelçisi Jefferson Caffery'yi dahil ettiler. Tablolar Iéna Bulvarı'ndaki evden ABD Büyükelçiliği damgalı kamyonetlerle taşınacak, böylece standart ihracat izni işlemleri uygulanmayacaktı. Bir sorun çıkarsa, Fransız yetkililere tabloların Washington'daki National Gallery'ye ait olduğu söylenecek, Gülbenkyan da ABD Dışişleri Bakanlığı'na galerinin eserlerini koruma çağrısında bulunacak, "sonrasında eserleri herhangi bir kısıtlama olmaksızın koleksiyona eklenmek üzere teslim edecek"ti.[57]

Caffery bu plandan dolayı gergindi, ama neyse ki British Museum Gülbenkyan'ı Mısır koleksiyonunu müzeden alma kararını gözden geçirmeye ikna etmeyi başardı. Bu süreçte müzeyi, Kenneth Clark'ın dostu, aynı zamanda hem British Museum'un hem de National Gallery'nin mütevellisi David Lindsay (28. Crawford kontu) savundu. Lindsay diğer mütevellileri, Forsdyke'a mesafeli yaklaşan, İşçi Partisi hükümetinin vergilendirme politikaları konusunda Gülbenkyan'ın duyduğu endişeyi yatıştıran, yapmacık pişmanlık mektupları yazmaya teşvik etti. Lindsay ayrıca, Victoria and Albert Museum müdürü Sir Leight Ashton'ın Gülbenkyan'ın koleksiyonuyla çok ilgilendiğini söyledi: Ana girişin karşısına bir ek bina yaptırabilirdi. Ashton da Aviz'de Gülbenkyan'a kur yapıyordu.[58]

Canterbury başpiskoposu herhalde vergi konusunda en yetkin danışman değildi, ama British Museum Mütevelli Heyeti başkanı olarak Gülbenkyan'ı öven bir mektup yazmak ve bir varlık vergisinin

gündeme gelmesi durumunda bile bu verginin sanat eserleri gibi taşınabilir mallara uygulanmayacağı konusunda teminat vermek ona düşmüştü.[59] Gülbenkyan'ın tavrı yumuşadı. Öte yandan, belki Walker'ı bu konuda reddetmenin utancıyla farklı yerlerdeki koleksiyonlarını ve servetini Washington'da toplama konusunda onunla birlikte planlar yapmaya devam etti. Gülbenkyan'ın Lizbon'da bulunan ABD Büyükelçiliği'ndeki yeni sırdaşı Ted Xanthaky bu konuda şunları yazmıştı: "Gülbenkyan'a göre British Museum'un davranışı hiç de 'şık' değildi, ama konuya önemli kişilerin dahil olması sebebiyle onların hatırını kırabileceğini sanmıyordu ve meselenin biraz soğumasını beklemeyi önerdi."[60] Mesele uzun süre soğumadı. Birkaç ay içinde Walker'ın müdürü ve mütevellileri şu soruyu sormaya başladı: Baş küratörleri müzenin en büyük bağışını almak ve zirveye oynamak üzere miydi, yoksa "çocukları" için güvenli bir liman arayan Gülbenkyan hepsiyle oyun mu oynuyordu? Walker, Gülbenkyan'ın tablolarını Atlas Okyanusu'nun diğer tarafına taşımak üzere Amerikan Donanması'na ait bir savaş gemisi göndermeyi bile teklif etti.[61] Walker, kendisinin zannettiği gibi bir "avcı" mı yoksa av mıydı?

— ON SEKİZ —

KERVAN YÜRÜR, 1949-1955

Ağustos 1949'da Gülbenkyan Paris'e döndü. Aslında daha önce dönecekti, ama Rus uyruklu uşağı için bir türlü vize alamamıştı. Koleksiyonunun küratörü Marcelle Chanet, Gülbenkyan geldiğinde sanat eserlerinin onu karşılamaya hazır olması için elinden geleni yaptı. Iéna Bulvarı 51 numarada Gülbenkyan'ın "çocukları"yla yeniden buluşması bir mutluluk sahnesi yaratmadı:

> O fevkalade eserleri yeniden görünce en ufak bir memnuniyet emaresi göstermedi ... hatta ısrarla bazılarının kendisine ait olmadığını iddia etti! Her zamanki yerlerinde duran tabloları tanımıyor gibiydi. Bunun yerine, Corot'nun aslında olmayan *Köy Uykuda* diye bir tablosunu aradı: Tamamen hayal ürünü olmasına karşın, tabloyu en ince detayına kadar tasvir ediyordu.

Her zamanki şüpheciliğiyle Gülbenkyan, koleksiyonundaki en değerli parçaların atılıp yerlerine daha değersiz eserlerin konulduğu gibi can sıkıcı bir sonuca varmıştı. Fakat Corot'nun bütün eserlerinin ve açıklamalarının yer aldığı bir kataloğun yayımlanmış olması Chanet için büyük şanstı. Beş ciltlik bu katalogda *Köy Uykuda* diye bir

tablodan hiç bahsedilmiyordu. Bu kanıta rağmen Gülbenkyan böyle bir tablonun olmadığına inanmadı. Üç yıl sonra bile Iéna Bulvarı 51 numaranın çalışanlarına, Paris'e bir dahaki ziyaretinde bu (hayalî) tabloyu eski yerinde bulmak istediğini söylüyordu.[1]

Yedi yıl Lizbon'dan neredeyse hiç ayrılmadan yaşadıktan sonra Gülbenkyan yeniden gezmeye başladı. Her yıl Lizbon'un yaz sıcağından kaçıp temmuz ayında Deauville'e gidiyor, Les Enclos'daki gelişmeleri, yani daha çok sayıda egzotik kuşu barındırmak için yapılan "tavuk bahçesi şehri" (Rita'nın tanımıyla) gibi yenilikleri denetliyordu.[2] Ağustos ayını Paris'te geçiriyordu. Dünyanın ilk jet motorlu ticari yolcu uçağı De Havilland Comet sayesinde Lizbon'dan Paris'e sadece iki saat 35 dakikada gitmek artık mümkündü ama Gülbenkyan Comet'teki yeni basınçlı kabinin sağlığını olumsuz etkilemesinden korkuyordu.[3] Nevarte, yıllarca Estoril'de yaşadıktan sonra Paris'e dönmüş; yine Rita'yı ve evdeki 23 çalışanı hizada tutmaya çabalıyordu.

Anne ile kızı arasındaki soğukluk devam ediyordu. Kore'de yaşananlar nedeniyle çoğu kişi üçüncü dünya savaşının çıkması ihtimaline karşı hazırlık yaparken, Nevarte Pan-American Havayolları'ndan üç uçak bileti ayırtmıştı. Kızına bu biletlerin kendisi, hizmetçisi ve doktoru için olduğunu söyledi, Rita için değil.[4] Haziran 1952'de Nevarte ve Kalust 60. evlilik yıldönümlerini Paris'te kutladı ve terasta bir aile fotoğrafı çektirdi. Nevarte bundan iki hafta sonra aniden öldü.

Nevarte'nin ölümü Kalust'u o kadar da üzmüş görünmüyor. Çift, heyecan verici bir flört döneminin ardından on yıl boyunca mutlu bir evlilik yaşamıştı. Fakat karşılıklı kıskançlıklar ve şüpheler 1914'te ilişkiyi bitme noktasına getirmişti. Sonrasında ise evliliğin sürmesine karşın ikisi de ayrı hayatlar yaşamış, nadiren aynı çatı altında kalmıştı. Elimizde bulunan çok az sayıdaki yazışmalarında Kalust çok meşgul ve aksi biri izlenimi bırakıyor, karısına sürekli mektuplarını kısa tutmasını söylüyordu. Bu evliliğin aslında iki Osmanlı Ermeni'si *amira* aşiretinin birleşmesi olduğunu unutmamak gerek: Örneğin iki taraf da kocanın karısına sadık kalmasını beklemiyordu.

1920'lerde, muhtemelen sırf Kalust Nevarte'nin müthiş ev sahibeliği yeteneklerine ihtiyaç duyduğu için Gülbenkyan çifti Quai d'Orsay'daki evlerinde ortak bir hayat yaşadıkları izlenimini yarat-

maya devam ediyordu. Ancak (1927'de) Iéna Bulvarı 51 numaraya taşındıktan sonra bu oyun da sona erdi: Nadiren eğlencelerin düzenlendiği bu ev aslında Kalust'un ailesini ve diğer "çocukları"nı (sanat koleksiyonu) hapsettiği bir kale, bir altın kafesti. 1930'larda Nevarte hayatının en mutsuz zamanlarının bir kısmını burada, kocasının hazineleri arasında Rita, Nubar ve Mikhael'in yarattığı krizleri neredeyse tek başına çözmeye çalışarak, üstelik kocasının personeli tarafından sürekli takip edilerek geçirdi. Dolayısıyla İkinci Dünya Savaşı'nın başlaması Nevarte için özgürlük anlamına gelmiş olabilir. Kardeşinin de yazdığı gibi Nevarte, artık yılda sadece birkaç haftayı "Bay Yüzde Beş"le aynı otelde geçirmesine karşın, "Bayan Yüzde Beş" olmanın getirdiği ilgiyi seviyordu. Son yıllarında neredeyse tüm öğle ve akşamları mutlu yemek davetlerinde geçti.

Nevarte'nin beklenmedik ölümü, Kalust'un kalan ömrünü sorgulamasına sebep olmadı. Herkese dedesinin 105 yaşında öldüğünü, kendisinin daha da uzun yaşamayı planladığını anlatmaya bayılıyordu.[5] Adres defterinde Paris ve Lizbon'dan 44 doktor kayıtlıydı ve bunlardan Profesör Fonseca sonradan şahsi başhekimi oldu.[6] Gülbenkyan, Ocak 1951'den itibaren neredeyse her yıl çok sayıda ciddi sağlık sorunu yaşadı; Şubat 1955'te artık sona gelindiğini gösteren serebral tromboz* meydana geldi. Dolayısıyla Profesör Fonseca bu dönemde hep yanındaydı. Gülbenkyan kalp hastalığı ve lumbagonun yanı sıra bacaklarındaki sinir iltihabından çok çekiyordu; hatta 1953'te Fonseca bu iltihabın kangrene dönüştüğünü ve hastasının iki hafta içinde öleceğini düşündü. Ama Gülbenkyan hayatta kaldı. Şükür niyetine, İstanbul'da vaftiz edildiği Surp Takavor Kilisesi'ne** iki koç bağışladı ve bu koçların kurban edilerek etlerinin civardaki yoksullara dağıtılmasını istedi.[7]

Theis

1930'da Iéna Bulvarı 51 numaranın personeline, Madam Soulas'la birlikte çalışmaya başlayan 25 yaşındaki muhasebeci Isabelle

* Beyinde pıhtı oluşması. (Ç.N.)

** Kadıköy'de Muvakkithane Caddesi'nin sonundaki kilise. (Ç.N.)

Theis katılamamıştı. 1940'ta Soulas Paris'te kalırken, kocası yakın zamanda ölen Theis önce Vichy'de, ardından Lizbon'da Gülbenkyan'a eşlik etmişti. 1942'de, Theis'in Gülbenkyan'ın "kız arkadaşı" olduğunu İngiliz İstihbaratı bile anlamıştı. 1951'de Nevarte ve Nubar, Theis'in Kalust üzerindeki etkisinden endişe duyarak kadını "gözlemleyip birbirlerine rapor verme"yi kararlaştırmışlardı.[8] Kalust, karısının ölümünden birkaç gün sonra Nubar'a Theis'le evlenmeyi düşünmediğini, Theis'in çocuğunun kendisinden olmadığını sık sık söylemeye başlamıştı. Nubar'ın ifadesiyle, "Bu teminatları kendiliğinden verdi, çünkü zaten aramızda Madam Theis'in bahsi hiç geçmemişti."[9]

Bu tuhaf açıklama dışında Gülbenkyan, Isabelle Theis'le olan ilişkisi hakkında asla yorum yapmadı. Theis de aynı derecede ketumdu. Gülbenkyan'ın ölümünden birkaç yıl sonra yazdığı ayrıntılı bir mektup olmasa, ilişkilerinin yapısını asla bilemeyecektik:

> Tam bir bağlılıkla, fedakârlıkla, hür irademle ve kendiliğimden, hayatının her yönüyle onu sevdim, ona hizmet ettim... Hiçbir şeyin önemi yoktu benim için! Yıllar, yıllar boyu durmaksızın çalışmak; giderek daha heyecan verici olan, artan ve çeşitlenen büyük bir sorumluluk – kendimi ona adadım, tıpkı bu büyük ve nazik dostumun ve efendimin özel hayatındaki mutluluğuna kendimi vakfettiğim gibi... Onun hayatını yaşamış, sürekli onun yanında yer almış biri olmanın dingin kesinliğiyle konuşuyorum, çünkü o böyle istedi – daha doğrusu talep etti. Daima yanında kalıp gördüm, işittim, gözlemledim, keşfettim; ketum, sessiz ve onun bana duyduğu güvenden dolayı gururlu ve mutluydum. Kendi adıma, onu asla yüzüstü bırakmayacağıma yemin ettim.

Bir açıdan pek çok şeyi anlatmakla birlikte, Theis'in bu mektubunda Gülbenkyan'la evlenmeyi umduğuna dair hiçbir işaret yok. Gülbenkyan'ın içinde bulunduğu sosyal çevrede, 1944'te (o da Fransız) asistanıyla evlenen Ağa Han gibi örnekler vardı. Aynı mektupta Theis, "otellerde, şurada, burada, her yerde yaşamaktan bıktığı"nda tamamen kendisine ait bir ev ve bahçenin hayalini kurduğunu yazı-

yor. "O kadar çok plan yapmıştık ki, o kadar çok... yıllarca aradık ama gönlümüze göre bir yer bulamadık, sonra da onun artık bu eskimiş sözünü yerine getirmesi için çok geç olmuştu."[10]

Nubar, Theis'in, Theis de Nubar'ın samimiyetle Gülbenkyan'ın iyiliği için uğraştığına inanmıyordu. 1939'daki dramatik mahkeme meselesinden sonraki on yıl boyunca Nubar ile babası arasındaki ilişkinin sürekli iyiye gitmesine karşın, bir kenara itilmekten ve mirasın şekillendirilmesinde pay sahibi olamamaktan korkan Nubar yeniden babasına sert çıkmaya başladı.[11] Özellikle de Nevarte'nin ölümünü kullanarak Gülbenkyan'ın kalan ömrü boyunca ilişkilerini zehirleyecek bir kriz ortamı yarattı. Görünürde bu krizin sebebi Nevarte'nin vasiyetiydi; Nevarte 1942'de kardeşi Yervant'a gönderdiği mektupta, kendisi ölünce tüm mücevherlerini satıp bu parayla Ermeni çocuklar için bir yetimhane açmasını istemişti. Fakat bu resmî bir vasiyetname değildi, sadece kişisel bir mektuba eklenmiş tek bir cümleydi. Nubar bu belgenin önemini iyice şişirdi, ama öte yandan mektubu babasına göstermeye yanaşmadı. Bu mektup sayesinde Gülbenkyan'ın vasiyet planlarını engelleyebileceğini öne süren Nubar, babasını bilinçli olarak ciddi şekilde huzursuz etti.[12]

Gülbenkyan aile kavgalarıyla ne kadar yoruluyorsa, petrol kavgalarıyla o kadar canlanıyordu. Gülbenkyan'ın kariyerindeki son petrol krizi, Mayıs 1951'de İran Başbakanı Muhammed Musaddık'ın Anglo-Iranian'a ait tesisleri kamulaştırmasıyla ortaya çıktı. O dönemde dünyanın en büyük rafinerisi olan Abadan'daki (Basra Körfezi) rafineri bu tesisler arasındaydı. Haziran ayında hem Kalust hem de Nubar, İran devleti adına yürüttükleri diplomatik görevlerden alındı. Rafinerinin İngilizlerce istila edileceği söyleniyordu; tam aksine, İranlı olmayan tüm rafineri personeli işten çıkarıldı. İran'daki bu krizin çözülmesi yıllar sürecekti.

Musaddık'ın Anglo-Iranian'ın kârından daha fazla pay alma talebinin temelinde, Ocak 1950'de Aramco'nun büyük şaşkınlık yaratan bir açıklamayla kârının yüzde 50'sini Suudi Arabistan hükümetine vereceğini duyurması yatıyordu. Bu durumda Suudi Arabistan ton başına 30 şilin imtiyaz ücreti alırken, Irak hükümeti IPC'den sadece 12 şilin alıyordu.[13] Aviz Oteli'nin koridorlarında bir Jersey Standard yöneticisiyle karşılaşan Gülbenkyan hemen saldırıya geçti. Aramco'nun ardındaki Amerikan şirketlerine öfkeyle gürlerken

şunları söylüyordu: "Sadece kendi menfaatlerini düşünerek ve meslektaşlarına kesinlikle danışmadan, Suudi Arabistan'la vardıkları uzlaşmanın haberini bomba gibi ortaya bırakıverdiler."[14]

Gülbenkyan kısa süre sonra Tahran'a bu konuyu nasıl ele almaları gerektiği konusunda tavsiyeler vermeye başladı. Aramco'nun, Suudilere yapacağı zammı ABD hükümetine ödeyeceği vergiden düşeceğini söyledi. Bu durumda "Altın Hile"* denen bu kanun çerçevesinde yüzde 50 payı Aramco değil, ABD hükümeti ödüyordu. Gülbenkyan İranlılara, Abadan'daki rafineriyi işletemeyeceklerini, dolayısıyla Anglo-Iranian'ı kamulaştırmamak gerektiğini anlattı. İran Senatosu'nun başkanı, Gülbenkyan'ın eski dostu Hasan Takizade'ydi. Takizade bu krizin, Anglo-Iranian'ın "vaktiyle iyi ve tatmin kâr bir 'jest' yapmamış" olmasından kaynaklandığını söylüyordu. Gülbenkyan, Anglo-Iranian'ın aptallık ettiği konusunda hemfikirdi, ama "yüksek mevkideki" bazı kişiler (muhtemelen Musaddık) "halkın görüş ve arzularının kontrolden çıkmasına izin vermekten" suçluydu. Milliyetçilik ve "diğer gösterişli sloganlar ölümcül sonuçlar yaratacak"tı.[15]

İran'daki krizi engelleyemeyen Gülbenkyan ve IPC'deki ortakları, şimdi de Iraklıların yüzde 50-50 paylaşım talebini bir şekilde dindirecek bir formül bulmaya çalışıyordu. Londra'da Irak Başbakanı Nuri al-Said, Nubar ve Kevork üzerinden IPC'ye mesajlar gönderdi; Anglo-Iranian da İranlılara mesaj göndermek için Nubar'dan faydalanıyordu.[16] Şubat 1952'de varılan uzlaşma çerçevesinde IPC üretimi hızla artırmayı ve Irak hükümetine kârın yüzde 50'sini ödemeyi kabul etti. Irak böylece İran'dan, Kuveyt'ten, hatta Suudi Arabistan'dan daha iyi koşullar sağlamış oldu.[17]

Londra

1945'te Gülbenkyan'ın danışmanlar ekibi nüfuz ve açık sözlülük açısından sırasıyla Whishaw, Nubar, Kevork ve Hagopyan'dan oluşuyordu. Önemli toplantılara bu dörtlü gruptan iki kişi katılıyor,

* *Golden Gimmick*; bu anlaşma için çıkarılan ve ABD Başkanı Harry S. Truman tarafından onaylanan yurtdışı vergi kanunu. (Ç.N.)

böylece birbirlerini kontrol edebiliyorlardı. Gülbenkyan herkesin anlatacaklarını ve analizlerini öğrenmek istiyordu.[18] Josef Henggeler (Gülbenkyan'ın Lichtenstein'daki holdinginin yöneticisi) ve Sir Cyril Radcliffe vergi ve hukuk konularında onursal danışmanlık yapıyor, öteki danışmanların hepsinden daha fazla saygı görüyordu. Gülbenkyan, Londra'daki ekibinin aksine bu iki kişiyi neredeyse birbirine denk görüyordu. Sonraki on yıllık dönemde Gülbenkyan'ın sağlığı ve konsantrasyonu giderek bozulunca, şirket politikalarının belirlenmesinde bu ekip daha aktif rol almaya başladı. Kasım 1951'de Gülbenkyan, "tahttan feragat edip görevi fiilen naiplik konseyine bırakmak" olarak yorumlanan bir adımla, Londra ofisine kendisi adına hareket etmesi için tam yetki verdi.[19]

Yeni personel almak gerektiğinde Nubar İngilizlerin artık çok çalışmak istemediklerini iyice anladı; babasıyla kendisinin her yerde gördükleri kaygı verici sosyalist eğilimlerin bir zararı da buydu. Dolayısıyla er geç işi bırakması gerekecek olan Hagopyan için bir yardımcı aranırken uyruk meselesi dikkate alındı. Böylece Temmuz 1949'da Nubar Ekserciyan, Londra ofisine katıldı. Gülbenkyan'lar için, 1912'de İstanbul'da doğan "Bill" Ekserciyan'ın en önemli niteliği Ermeniliğiydi, çünkü Ermeni olması hem ketum hem de milletinin hizmetinde canını vermeye hazır olduğunu gösteriyordu.

Yeni Hagopyan olmak gibi bir hırsı bulunmayan Ekserciyan'ın planı ise politikaya atılmak için gerekli parayı biriktirene kadar Gülbenkyan'ların yanında çalışmaktı. Ofisteki tuhaflıklar ne zaman canına tak etse, kendine ait fikirleri olmayan asalak bir Ermeni zannettikleri bu yeni çalışanın aslında mesai sonrası akşamlarını *Clarion** gazetesi dağıtıp milletvekili adayı olmak için lobi faaliyetleri yapan sıkı bir İşçi Partili olduğunu anladıklarında Gülbenkyan'ların yüzlerinin alacağı hali düşünüp keyiflenirdi.[20]

Ekserciyan'a göre başarısının nedeni belliydi: "G'ler dışında herkes benim İngiliz olduğumu ve onların dilini konuşurken, G'ler beni Ermeni olarak görüp buna büyük önem veriyorlar." Ekserciyan'ın günlüğü, Londra ofisinin her gününü ve Gülbenkyan'ın danışmanlar grubunun çalışmalarını taze bir bakış açısı ve kısmen tarafsızlıkla anlatıyor. Ekserciyan'ın Whishaw hakkındaki ilk izlenimi,

* İngiltere'de 1891-1934 arasında yayımlanan sosyalist gazete. (Ç.N.)

"şirkette önemli bir etkisi olan, zeki ve kurnaz görünüşlü" bir adam olduğuydu. Kevork, yalnız kaldığı anda şirkette volta atmaya eğilimli, gergin biriydi. Nubar hakkındaki yorumu da şöyleydi: "Çok etkileyici, ama bir kurbağa veya sürüngen gibi etkileyici. Doğru kelime mi bilmiyorum ama bir cazibesi olduğu bile söylenebilir; korkunçluğunun farkında ve bu onu eğlendiriyor sanki." Nubar sosyal sigortanın verdiği 26 şilin tutarında hastalık yardımı için doktordan rapor aldığında, Ekserciyan bundan etkilenmek bir yana, iğrenmişti.

Ekserciyan, Nubar'ın "Doğulu" kostümünün de bir gösteri malzemesi olduğunu biliyor, Gülbenkyan'ların "Doğulu" dostlar olarak Iraklılar ve İranlılarla özel bir ilişki kurdukları iddiasına açıkça muhalefet ediyordu. Ekserciyan, savaş sırasında İngiliz ordusunda görev yapmış, tuğgeneralliğe kadar yükselmişti. Üçüncü dünya savaşının çıkması durumunda askerlikten muaf tutulup şirkette kalmasını sağlamak üzere ailenin torpil yapmasını istemiyordu. Ötekiler gibi, Nubar'ın bir sığınak olarak düzenlediği Meksika çiftliğinde kalmayacaktı.[21] Durum ciddileşirse İngiltere'de kalacak ve herkes gibi riske girecekti. Gülbenkyan'lar şaşkınlık içinde şunu anladılar: "Sonraki savaşta Ekserciyan'ın bizimle olacağına bel bağlayamayız." Aynı zamanda etkilenmişlerdi de. Bu kararın arkasındaki asıl nedenleri anlamadıklarından, Ekserciyan'ın zam almak için işi zora koştuğu sonucuna vardılar.[22]

Ekserciyan'a göre Gülbenkyan'ın maiyetinin çalışma şekli kesinlikle verimli değildi. Çalışanlar birbirlerine hâlâ savaş öncesi dönemin resmiyeti içinde "Bay Nubar" ve "Bay Charles" diye hitap ediyordu. National Gallery müdürü Philip Hendy bir mektubunda "oğlunuz Nubar" diye yazınca Gülbenkyan bu laubaliliğe (Hendy, "oğlunuz *Bay* Nubar" diye hitap etmeliydi) dikkat çekti: "İşçi Partisi'nin tarzı bu herhalde!"[23] Gülbenkyan, Iéna Bulvarı 51 numara ve Londra personelinin hesaplarını titizlikle incelemeye devam ediyor, önemsiz tutarlar için uzun tartışmalara giriyordu. Örneğin, W.H. Smith Mağazası'ndan o çok istediği Westclox "Big Ben" çalar saati almaya gücünün yetip yetmeyeceğini düşünüyordu. Bazen sağlığı ya da sabırsızlığı nedeniyle daha kısa bilgi notları isteyince, Londra ofisindekiler karmaşık anlaşmaları "çocuk dili"yle anlatmakta zorlanıyordu.[24]

David Drysdale, Gülbenkyan'lara 1928'de muhasebeci olarak katılmış, savaş sırasında Londra ofisi boşaltılınca karısıyla birlikte

Dorking'e gönderilmişti. Drysdale, ofisin çalışması bu kadar zor bir yer haline gelmesine sebep olan gerilimler hakkındaki düşüncesini Ekserciyan'la paylaştı. Ona göre asıl sorun Gülbenkyan'ın aşırı sahiplenici biri olması, ailesini kontrol altına almak için parayı kullanmaya çalışmasıydı. Fakat Drysdale'e bakılırsa bu çabası başarısız olmuştu:

> Oysa tek yaptığı onları daha uzaklaştırmak oldu; yine de KSG aslında kendi karmaşık yöntemleriyle ailesine yardım etmeye çalışıyordu, karşılığında onlardan sevgi ve minnet görmediği için kalbi kırık ve hayal kırıklığı yaşıyor. Öte yandan aile fertleri perişan, baskı altında, küskün ve hayal kırıklığı içinde; ruhlarını (mecburen) KSG'ye sattılar ve karşılığında hiçbir şey alamadılar, çünkü KSG'nin bu kadar uzun yaşamasını beklemiyorlardı.[25]

Ekserciyan her yaz Paris'e yaptığı ziyaretlerde aileyi bizzat gözlemliyordu. Gülbenkyan'ın "sade bir vakara ve doğal bir cazibeye sahip, etkileyici bir ihtiyar" olduğunu düşünüyordu. Iéna Bulvarı 51 numaradaki öğle yemeklerinde "G.'nin çocuklarının karşılıklı atışmalarından ve genel sevimsizliklerinden" ise hoşlanmıyordu. Ekserciyan haklıydı; Gülbenkyan'lar onu Ermeni bir kardeş olarak gördükleri için (evlerine ilk gidişinde bile) hareketlerine çekidüzen vermeye gerek duymuyorlardı.[26]

Ekserciyan, Nubar'la düzenli olarak konuşup hiç bitmeyen yeni "parlak" fikirlerinden onu vazgeçirerek Whishaw'a ve Kevork'a rezil olmasını önlüyor ve Londra'daki ofisin çalışma ortamını rahatlatıyordu.[27] Fakat mesele Gülbenkyan'ın sanat koleksiyonu ve vakfı olduğunda, Ekserciyan bu beyin takımının içinde yer almıyordu. Gülbenkyan'ın her şeye hakkının olduğunu düşünmesi, (Rita'nın deyimiyle) "yasalar bizim, yani ulu bir varlık olan BİZİM dışımızda herkes içindir" anlayışı Ekserciyan'ın dikkatinden kaçmamıştı.[28] Nubar da daima İngiliz yetkililerin sözde nankörlüklerini gösteren olayları anlatıp babasının bu düşüncesini daha güçlendiriyordu. Mart 1950'de National Gallery mütevelli heyeti başkanı Sir Alan Barlow, resim koleksiyonunu müzeye ödünç verdiği için Gülbenkyan'a teşekkür ederek Washington'daki sergi bitince tabloların Trafalgar Meydanı'na "hemen dönmesini" umduğunu söyledi. Bu da kendi

mülkiyetindeki mallarla ne yapması gerektiğini başkalarına dikte etmeye çalışan İngilizlerin Gülbenkyan'ın "haklarını çiğnediğine" bir başka kanıt olarak yorumlandı.[29]

Aynı yılın ekim ayında Nubar ve Whishaw, üst düzey hazine yetkilisi Sir Wilfred Eady'yle görüşerek çoğunluğu savaş dönemine dayanan şikâyetlerini aktardılar. Bu şikâyetler arasında Gülbenkyan'ın düşman statüsü, Reichsbank hisselerini satmakta zorlanması, torunu Mikhael'in Muhafız Alayı'na alınmaması ve Maliye Bakanı Sir Stafford Cripps'in Gülbenkyan'a mektubundaki "sert" ton da yer alıyordu. Nubar'ın yazdıklarına göre, Whishaw'la birlikte büyük bir gayret göstermişlerdi: "Sizin dünya çapındaki itibarınıza ve İngiltere'nin Ortadoğu ve Venezuela petrollerindeki konumunu sizin sayenizde kazandığına dikkat çektik." Eady "epeyce saygısızlık yapıldığını" kabul ederek John Maynard Keynes'in görevden ayrılırken hazine çalışanlarına "Bay KSG'yle ters düşmeme" uyarısında bulunduğunu hatırlattı. Fakat maalesef "savaş sonrası (sosyalist) İngiltere'de zengin bir adamın yeni fırsatlar bulması çok zor"du. "Bu durumu nasıl düzeltebiliriz?"

Nubar on yıl boyunca daha iyi tavırlar görmenin işe yarayacağını söylerken, Whishaw daha gerçekçi davranarak Eady'ye hiçbir şeyin bu hakaretleri "bir daha asla anılmayacak şekilde" temizleyemeyeceğini ifade etti.[30] Şövalyelik Nişanı önerildi ama Gülbenkyan, tıpkı 30 yıl önce *Legion d'honneur*'de olduğu gibi, unvanı alçakgönüllülükle reddetti.[31] Whishaw'un bu hakaretlerin Gülbenkyan tarafından asla affedilmeyeceğini düşünmesi, kendisinin de bunları affedilemez olarak gördüğü anlamına gelmiyordu. Bilakis, Nubar bir gün Whishaw'a İngiltere'ye yaptığı hizmetleri anlatan Gülbenkyan'ın mektubu okurken:

> Whishaw'un ilk tepkisi, elbette her zamanki gibi son derece kibar bir şekilde, bir İngiliz vatandaşı olarak sizin bu ülke için hiçbir şey yapmadığınızı! tekrarlamak oldu; savaş sırasında bombardıman uçakları, hatta tek bir Spitfire* bile almadığınızı söyledi. Bay Hagopyan, doların ülke ekonomisi

* Supermarine Spitfire; İngiliz Kraliyet Hava Kuvvetleri'nin 1938'de kullanmaya başladığı tek pilotlu avcı uçağı. (Ç.N.)

için en değerli olduğu dönemde bir milyon dolardan fazla para verdiğinizi hatırlattığında Whishaw bu dolarların şahsi amaçla ülkeye getirildiğini ve ülkenin faydasının ikinci planda kaldığını söyledi. Tablolarınızdan bahsedildiğinde ise buraya aslında güvenlik amacıyla gönderildiklerini, on binlerce, hatta yüz binlerce kişinin bu tabloları görme imkânına kavuşmasının da ikinci planda olduğunu öne sürdü. Amerikalı yetkililerin size gösterdiği saygıdan bahsettiğimizde İngilizlerin "yaltaklanmak" gibi bir alışkanlığı olmadığını söyleyerek bize karşı çıktı.

Tablolar konusunda ise Gülbenkyan en fazla, "tablolar geri alınmama koşuluyla onlara verildiği"nde sınırlı bir süre için "övgü" alabilirdi: "Gelecekte yapabilecekleriniz için övgü ve takdir alma ihtimaliniz neredeyse tükenmiş durumda."[32]

Washington

Aralık 1948'de Gülbenkyan, 1920'lerde tanıştığı şair Alexis Léger'yle yeniden temasa geçti. Léger, şiir yeteneği ile diplomasi mesleğini buluşturan Fransız geleneğinin en parlak örneklerinden biriydi. 1921'de Banque Industrielle de Chine krizi patlak verdiğinde, Léger hamisi Philippe Berthelot'yla birlikte bir kenara çekilmek yerine Fransa Dışişleri Bakanlığı'nda kalmaya karar vermiş, Dışişleri Bakanı Briand'ın özel kalemi olmuştu. Bakanlığın sakin olduğu anlarda sokağın ilerisine yürüyüp Quai d'Orsay 27 numaradaki evde Gülbenkyan'la birkaç saatlik "özgür ve güvenilir" sohbet kaçamakları yapıyordu.[33]

Léger daha sonra Fransa Dışişleri Bakanlığı genel sekreterliğine terfi etti ve Fransa'nın Hitler'e karşı yürüttüğü taviz politikasını görünce hayal kırıklığına uğradı. Haziran 1940'ta Fransa'dan ayrılırken bir daha dönmemeye yemin etti. Washington'a yerleşti ve Vichy hükümetinin ABD büyükelçisi olarak görev almayı reddetti. Şiirleri T.S. Eliot tarafından İngilizceye çevrilen ve 1960'ta Nobel Ödülü alan saygın şair Saint-John Perse (Léger'nin takma adı), Bollingen Vak-

fi'ndan aldığı aylıkla geçimini sağlıyordu. Bu aylık kesilince, Gülbenkyan hemen vakfın yerini alarak çok daha yüksek bir meblağ ödemeye başladı; büyük bir incelikle bu parayı, görünürde Washington'daki "genel duruma" ilişkin ara sıra aldığı raporların ücreti olarak adlandırıyordu. Böylece Léger üniversitelerde öğretmenlik arayışına girmek, yani kendi ifadesiyle "kaderin gösterebileceği en kötü talihi" yaşamak zorunda kalmadı.[34]

Léger petrol ya da ticaret hakkında hiçbir şey bilmiyordu, ama Georgetown sosyal çevrelerinde sevilen biriydi; Washington'lı seçkinler arasındaki nüfuzunu kullanarak Amerika'yı, Charles de Gaulle'e herhangi bir teminat vermeden Fransa için savaşmaya ikna etmeye çalışıyordu.[35] Biyografisini yazan Meltz'in ifadesiyle Léger, "bir hayalet devletin, yani Londra'dan, Cezayir'den ya da Vichy'den yönetilmeyen bir Fransa'nın gizli ve kendi kendine görev üstlenmiş danışmanı, büyükelçisiydi."[36] Léger ve Gülbenkyan bir daha asla bir araya gelmedi, ama mektuplaşmaya dayalı ilişkileri ikisi için de çok kıymetliydi. Her biri ötekini gönüllü sürgünü hakkında teselli ediyor, "dünyanın en yalnız iki adamı", gerçek ahlak ilkelerine sadık kalan son iki adam için en akıllıca yolun bu olduğunu söylüyordu.[37]

Gülbenkyan edebiyat düşkünü biri değildi; küratörünün sonradan yazdığı gibi, "roman okumazdı."[38] Léger, Gülbenkyan'ın edebî dedikodularla ilgilenmediğinin farkındaydı. Fakat Gülbenkyan Léger'nin mektuplarında, şairin yalnızlığının asil ve yüce bir şeye dönüştüğünü görüyordu – hatta belki öylesine cazip bir duruştu ki bu, insan asla bitmemesini isteyebilirdi. Léger, Les Enclos'ya hiç gitmedi, ama hayalinde Gülbenkyan'ın Deauville'deki evine sık sık gidiyor, "Les Enclos'nun bilgesi"nin peyzaj mimarlığı ve sanat koleksiyonerliği başarılarını zarifçe övüyordu. Doğa ve sanat, Gülbenkyan'ın elindeki iki "gizli anahtar"dı ve bu anahtarlar, kendisini bu ticaret imparatorluğuna "Prometheus gibi" zincirleyen "fidye"ye meydan okumasını sağlıyordu. Daha dünyevi seviyede ise Léger, Gülbenkyan'ın "mizah anlayışı"nı, Türk aşçısı Mehmed'i ve Iéna Bulvarı 51 numarada "sülünlerin Paris üzerinde süzüldüğü" terası hatırlıyordu.[39]

Gülbenkyan, "Kendimi adadığım tablolarımın geleceğinin ne olacağı konusu sürekli içimi kemiriyor," diyerek Léger'ye içini döktü ve tavsiyesini istedi. "Nereye? Onları nihai olarak hangi kuruma

emanet etmeliyim? Kafamda o kadar çok soru var ki." Tabloları zaman içinde "çocuklar"dan "sevgili dostlar"a dönüşmüştü. Israrla "takdir" peşinde olmadığını söylüyordu: "Tek istediğim mutlu olmaları, bir arada kalmaları ve gelecekteki ihtiyaçlarının karşılanması." 1947'de koleksiyonlarını Washington'a ödünç verme planının hayata geçmemesine karşın John Walker, "orada başka hiçbir yerde olamayacağı kadar iyi bakılacakları" konusunda Gülbenkyan'ı ikna etmişti.[40] 1949'da Walker şansını bir kez daha denedi; bu defa eserlerin Washington'a ödünç verildiği sırada Gülbenkyan'ın ölmesi durumunda herhangi bir miras vergisi uygulanmaması için Kongre'den özel bir ortak karar çıkarma teminatı veriyordu.[41] Bu karar çıktığı sırada Gülbenkyan'ın Mısır koleksiyonu çoktan Washington'a götürülmek üzere British Museum'dan alınmıştı. 23 Haziran 1950'de de National Gallery'ye ödünç verilen 41 tablo, *Queen Elizabeth* gemisiyle yola çıktı. Dört yıl süren müzakerelerden sonra Walker "avı"nı yakalamıştı.

Tabloların ödünç verilmesinin bir diğer koşulu ise koruma amaçlı olarak camın arkasında sergilenmeleriydi. Bu durum ne yazık ki tabloları görmeyi zorlaştırıyor, Amerikan basınının sergiye ilgi göstermemesine yol açıyordu. Bu tür yorumların İngiliz basınında yer alması Nubar'ın "art niyeti"nden kaynaklanıyor olabilirdi, yine de Gülbenkyan haberleri okudukça kaygılanıyor, "dostları"nın vaat edildiği kadar iyi ağırlanmadığından endişe ediyordu.[42] Daha da kötüsü, *Time* dergisinin "topladığı [Mısır] heykelcikler[i] kadar ruhsuz ve soğuk" olarak nitelendirdiği bu zengin münzeviyle röportaj yapmak isteyen muhabirlerin Aviz'i kuşatmasıydı.[43] Röportaj talepleri reddedildiğinde otel personeline rüşvet verip Gülbenkyan'ın yeme alışkanlıkları hakkındaki dedikoduları öğreniyorlardı.

Life dergisi, "Yalnız Yaşayıp Para Kazanmak Dışında, Dünyanın En Zengin Adamının En Önem Verdiği Şey Yemek" diyordu.[44] Hatta yavan Portekiz basını bile "petrol kralı" olan "Bakülü çocuğun" "çarpıcı yaşamı"nı tefrika halinde yayımlıyordu.[45] Gülbenkyan ise bunlara cevaben Nubar'a en sevdiği atasözünü yazıyordu: "'İt ürür, kervan yürür'; tam da bu durum için söylenmiş... Neticede Amerikalılar kıymetini bilmiyorsa tabloları neden orada bırakayım ki?"[46]

Gülbenkyan, tabloları Washington'a emanet etmeden önce bir vasiyet yazarak bütün sanat eserlerinin "eğitim, sanat ve hayırsever-

lik" faaliyetleri yürütecek bir "Gülbenkyan Vakfı"na ait olacağını belirtmişti.[47] Bu vakıf Gülbenkyan'ın sanat koleksiyonuna ev sahipliği ve bakım hizmetleri sunacak, ayrıca koleksiyonu daha genişletecekti. Ailesinin geçimi ise daha küçük tröstler tarafından sağlanacaktı. Aileden hiç kimse Iéna Bulvarı 51 numarada yaşamak istemezse, bina büyükelçilik konutu olarak ABD'ye verilecekti.[48] Öte yandan ABD'de, National Gallery of Art ile Kongre Binası arasında kalan tenis kortlarının yerine bir Gülbenkyan ek binası inşa edilmesi için planlar yapılıyordu, ama Gülbenkyan bu iş için öngörülen beş-sekiz milyon dolarlık bütçeyi "epeyce astronomik" bulduğu için proje 1952'de durdu. Gerçekten de astronomikti, çünkü bu iş için Gülbenkyan'dan gizli alınan fiyat teklifi 3,5 milyon dolardı.[49]

Walker'ın bütçeyi şişirme kararı, sağlıklı düşünmediğini akla getiriyor. Gülbenkyan koleksiyonunu ödünç olarak almayı başarınca şuna inandı: "[Gülbenkyan] Başka bir çözüm bulamazsa bence vasiyetinde tablolarını ve Mısır eserlerini bize bırakacak!" Walker, "şu lanet olası petrol anlaşması"nı (1948 Geçici Anlaşması) beklemek zorunda kaldıktan ve hem British Museum'u hem de Londra'daki National Gallery'yi alt ederek tabloları ödünç aldıktan sonra iyice hırslanmıştı. Hatta Gülbenkyan'ı, koleksiyonlarını bir arada tutma ısrarından vazgeçirmeye bile çalıştı.[50]

Gülbenkyan, kuracağı vakıfta yargıtay başhâkiminin de bağımsız mütevelli olma ihtimalinden bahsedince, Walker hemen işe koyuldu. Gülbenkyan'ın ilgilendiği tabloları inceleyip teklif verdi, Gülbenkyan'dan şahsi yardım alan Amerikalılarla bağlantı kurdu, hatta Gülbenkyan'ın basındaki imajını düzeltmeye çalıştı.[51] Galerinin müdürü ve diğer çalışanlar, baş küratörün kandırılmakta olduğunu düşünmeye başladı. Walker müdüre "[Gülbenkyan'ın koleksiyonlarını] almak için mantık çerçevesinde her şeyi yapma" konusunda vardıkları anlaşmayı hatırlatınca, Müdür David Finley şu cevabı verdi: "Görüldüğü kadarıyla Bay Gülbenkyan koleksiyonları sadece güvenlik amacıyla yurtdışına gönderiyor."[52] Paris'teki ABD Büyükelçisi David Bruce ise Iéna Bulvarı 2 numaradan (o dönemin büyükelçilik konutu) daha gösterişli bir yer olan 51 numaraya taşınma konusunda pek istekli görünmüyordu. Daha kötüsü, petrol kartellerini araştıran Senato komitesine, Gülbenkyan'ın "dünyanın herhangi bir yerine gitmeye hazır" olduğunu söyledi.[53]

Aslında Gülbenkyan da Walker da zaman kazanmaya çalışıyor, Gülbenkyan'ın "dostları"nın bir arada sergilenmesi ya da diğer eserler arasına kronolojik olarak yerleştirilmesi konusunda karşı tarafın geri adım atmasını bekliyordu. Gülbenkyan'ın belki de fazla zamanının kalmadığını Walker biliyordu, ama Gülbenkyan hiç biliyor gibi görünmüyordu. Walker, Bruce'a yazdığı mesajda, "'Zaman dörtnala geliyor kanatlı arabasıyla'* dizesinden bu kadar habersiz birini hiç görmemiştim!" diyordu.[54] Bu sırada Gülbenkyan, Londra'daki National Gallery'den ümidi tamamen kesmemişti; Gülbenkyan'la temasları Kenneth Clark yerine mütevellilerden Crawford Kontu David Lindsay yürütüyordu. Mayıs 1951'de Crawford, Gülbenkyan'a, Hans Memling'in *Donne Triptych*** panosunu Devonshire dükünden satın alması için yardım ediyordu. Gülbenkyan, Radcliffe'e bu eseri almayı başarırsa Londra'daki National Gallery'ye vermeyi düşündüğünü söyledi. ("Ölme yükümlülüğünden muaf olmayı başarabilirsem.")[55]

Gülbenkyan'ın Mayıs 1950'deki vasiyeti, belgedeki ifadeyle, "nihai hale getirilmesi beklentisiyle alelacele" hazırlanmıştı.[56] Gülbenkyan'a zaman kazandırmayı amaçlıyordu: İlk maddesinde, Gülbenkyan'ın ticari menfaatleri ve tüm şahsi hayırseverlik faaliyetleri de dahil olmak üzere bütün servetinin en az beş yıl boyunca ayrı bir teşebbüs olarak tutulması gerektiği yazıyordu. Bu servet Nevarte, Nubar, Rita, Kevork, Mikhael ve Chase Bank tarafından yönetilecekti. Amaçları belirsiz olan vakfı bu kişiler kuracaktı. Vakfın bu sanat eserlerini nerede sergileyeceğine dair bir bilgi yoktu. Chase yetkilileri yazın Gülbenkyan ve Henggeler'le Paris'te buluşacak, Rockefeller Vakfı'nı esas alarak Gülbenkyan Vakfı'nın tüzüğünü belirleyecekti. Ama Gülbenkyan belki İran krizi nedeniyle belki de Henggeler'in beklediği kararı, yani vakfın merkezinin nerede olacağı kararını (ABD, Panama ya da Kanada) veremediği için bu işi ertelemişti.[57]

Üçüncü faktör de Gülbenkyan'ın kısa süre önce soylu ilan edilip Werneth Baronu Radcliffe unvanını alan "mükemmel dostu" Cyril Radcliffe'in sürece katılmasını çok istemesiydi.[58] İlişkileri 1935'te

* 17. yüzyıl şairi Andrew Marvell'ın "To His Coy Mistress" (Utangaç Sevgiliye) adlı şiirinden bir dize. (Ç.N.)

** Sir John Donne Triptiği. Yan yana ve birbiriyle ilişkili üç resimden oluşan pano şeklinde resim grubu. (Ç.N.)

Gülbenkyan'ın başdanışmanı Wilfred Greene'in barodan ayrılmasıyla başlamıştı. O dönemde Radcliffe, Greene'in bürosunda çalışıyordu ve Greene kendisinin yerini alabilecek değerli bir kişi olarak Radcliffe'i Gülbenkyan'a tavsiye etmişti. Radcliffe'in hukuk kariyerinin Greene'den bile parlak olması Gülbenkyan için büyük talihsizlikti. Greene barodan ayrılıp herhangi bir yargıçlık deneyimi olmamasına karşın İstinaf Dairesi hâkimi olarak atanmıştı (başlı başına büyük bir başarı), ama Radcliffe 1949'da benzeri görülmemiş bir terfiyle barodan alınıp doğrudan Lordlar Kamarası Hukuk Şubesi üyeliğine getirildi.

Ekim 1951'de Gülbenkyan, Radcliffe'e planladığı vakfın "mütevelli heyeti başkanı" olmasını teklif etti. Radcliffe o dönemde BBC'de yayınlanan prestijli *Reith Lectures** programında ders veriyor ve vergilendirme konusunda bir Kraliyet komisyonuna başkanlık ediyordu. Yine de Noel'de Lizbon'a gitti.[59] Radcliffe'in Hindistan'daki sınır komisyonları görevi nedeniyle iki yıldır bir araya gelememişlerdi. Gülbenkyan Vakfı'yla ilgili yoğun geçen yüz yüze görüşmeler dizisinin birincisi böylece gerçekleşti. Radcliffe, Gülbenkyan'ı hayırseverlik vizyonunu vakfa yansıtma konusunda ikna etmeye, Gülbenkyan ise Radcliffe'i majestelerinin hizmetinden almaya çalıştı.[60]

Lizbon

Ocak 1952'de Gülbenkyan, Radcliffe'i "Portekizli hukuk danışmanım" dediği José de Azeredo Perdigão'yla tanıştırdı. Muhtemelen 1942 sonlarında kendisini Perdigão'yla tanıştıran ise Portekiz'in İngiltere eski büyükelçisi Ruy Ennes Ulrich olmuştu.[61] Henri de Rothschild'in müşterileri arasında olduğunu söyleyen Perdigão, savaş döneminde varlıklı mültecilerin en çok tercih ettiği hukukçuydu. 1952 yılına gelindiğinde Perdigão'nun Portekiz hukukçuları arasındaki yeri, Radcliffe'in İngiltere'deki konumuna benziyordu. İkisi de yaklaşık aynı yaşta, Gülbenkyan'dan yaklaşık 30 yaş gençti. Perdigão,

* Reith Dersleri. BBC tarafından, kurumun ilk genel müdürü Lord Reith anısına 1948'de başlatılan ve hâlâ devam eden radyo dersleri. Her yıl, alanında önde gelen bir ismin dersleri radyodan yayınlanır. (Ç.N.)

Villa Flor Vakfı'nın kuruluşunda danışmanlık yapmış, Portekiz Barolar Birliği Ordem des Advogados'un başkanlığını üstlenmişti. 20'li yaşlarında kurulmasına destek verdiği liberal görüşlü *Seara Nova* dergisi, Salazar'ın diktatörlüğüne muhalif aydınların odak noktası olmuştu. Siyasi görüşü Salazar'a göre soldaydı. Salazar'ın ifadesiyle aralarındaki ilişki "oldukça resmî"ydi.[62]

Daha önce Whishaw'da olduğu gibi, Perdigão'nun Gülbenkyan'ın beyin takımına girişi de çeşitli holdinglerin yönetim kurullarına atanmasıyla gerçekleşti. Bu süreç 1945'te başladı ve 1951 yılı başlarına gelindiğinde Perdigão Kanada, Venezuela, Hong Kong, Panama ve Lichtenstein'da kayıtlı 11 şirketin yöneticisi olarak görev yapıyordu.[63] Fakat Gülbenkyan'ın Portekiz'de hiçbir menfaati olmadığı için Whishaw, Radcliffe ve Henggeler gibi hukuk danışmanlarına kıyasla Perdigão'nun rolü daha azdı. Uluslararası petrol sanayisi hakkında hiçbir bilgisi yoktu.[64] Görevi, Gülbenkyan'ın Portekiz devletiyle olan sınırlı sayıdaki işini yönetmekti. Örneğin 1951'de Gülbenkyan'ın oturma izni meselesini çözmek üzere PIDE'yle (iç güvenlik ve göçmenlik meseleleriyle uğraşan PVDE'nin yeni adı) bir araya geldi.[65]

Gülbenkyan'ın 1950'deki vasiyetini hazırlama işini Henggeler'in yönetmesine karşın, Perdigão bu süreçte beyin takımına iyice yerleşti. Henggeler, Whishaw ve diğer kıdemli hukuk danışmanları farklı mali sistemlerin avantajlarını ve dezavantajlarını tartışırken, Perdigão en başından beri vakıf için en iyi yerin Portekiz olduğunu söylüyordu. Vakfın Portekiz'de kurulması durumunda ya çok az vergi ödeneceğini ya da hiç ödenmeyeceğini vaat ediyordu. Salazar'a "çok yakın" bir arkadaşı vardı ve onun aracılığıyla Gülbenkyan'ın istediği tüm teminatları alabilirdi.[66]

Gülbenkyan'ın teminat istediği konulardan biri, *renvoi** meselesinin kendisine uygulanıp uygulanmayacağıydı. *Renvoi* kapsamında bir mülk, vasiyetname sahibinin öldüğü ülkeden farklı bir ülkenin yasalarındaki sınırlamalara tabi olabiliyordu: Vasiyetname, ölmüş kişinin ikamet ettiği, oturma iznine sahip olduğu ya da uyruğunda bulunduğu bir başka ilgili ülkeye "geri gönderiliyor"du. Gülbenk-

* (İng.) Atıf. Milletlerarası hukukta, farklı ülkelerin kanunları arasında ihtilaf olduğunda, diğer ülkedeki hukukun kanunlar ihtilafı kurallarının uygulanıp uygulanmayacağı meselesi. (Ç.N.)

yan'ın uyruğunda bir sorun yoktu ama (İngiliz) ikameti ve oturma izni sıkıntılıydı. Bu önemli bir sorundu çünkü Fransa ve Portekiz yasaları vasiyet sahibinin çocuklarının haklarını korurken, İngiltere yasalarında kişi, çocuklarına hiçbir şey bırakmama özgürlüğüne sahipti. Portekiz'de ise çocuklar anne babalarının varlığının yarısını alabiliyordu.

Perdigão bu kritik soruya net bir yanıt veremedi. 1951'de Gülbenkyan'a *renvoi* ilkesinin onun durumunda uygulanmayacağını söyledi. Bir ay sonra ise, "Portekiz'de yaşayıp ölmüş bir İngiliz vatandaşının servetinin sadece yarısını dağıtabileceğini, kalan yarısının ise kanun gereği doğrudan vârislerine kalacağını" belirtti. Yani *renvoi* uygulanıyordu. "Portekiz'in en iyi hukukçusu olduğu düşünülen" adam, kendiyle çelişiyordu (kendisi bunu kabul etmese de).[67] Gülbenkyan, Perdigão'nun ilk açıklamasından sonra gidip *renvoi* konusunu araştırdığını ve sonra farklı bir görüş bildirdiğini düşünüyordu. Radcliffe'e şöyle yazmıştı:

> Size gizli bir bilgi olarak şunu ileteyim: Bu sabah Doktor Azeredo Perdigão'dan (kendisi Portekizli hukuk danışmanım ve yerel standartlara göre çok seçkin bir hukukçu) şaşırtıcı bir bilgi aldım. Doktor Perdigão bugüne dek daima, Portekiz'de yaşayıp ölmüş bir İngiliz vatandaşının servetinin yalnızca yarısını dağıtabileceğini, diğer yarısının ise hukuken doğrudan vârislerine kalacağını söylediğini iddia ediyor. Buna çok şaşırdım çünkü hatırladığım kadarıyla daima Portekiz'de bir İngiliz vatandaşının servetinin tamamını dilediği gibi dağıtabileceğini söylüyordu. Aramızda kalsın, bence Doktor Perdigão *"renvoi* prosedürü"nü araştırdı ve Portekiz hukukuna göre böyle yorumluyor.[68]

Bir başka bilgi notunda Perdigão, Portekiz mahkemelerinin *renvoi* uygulanıp uygulanmayacağına "kendileri uygun gördükleri gibi" karar verebileceklerini söylüyordu. Gülbenkyan, Portekizli yetkililerin yurtdışındaki mülkleri veraset vergisine tabi tutup tutmayacakları konusunda huzursuzdu. Hukuki durumu netleştirmesi istenen Perdigão, Portekiz devletinin, vasiyetname sahibinin yurtdışında mülkü olup olmadığını araştıracak personelinin ya da uzmanlığı-

nın bulunmadığını belirtmekle yetindi. Bu cevap Gülbenkyan'ı tatmin etmemişti. "Benim aklım kesinlik ve titizlik üzerine çalışır," diye vurguladı. Sadece hukukun ne dediğini öğrenmek istiyordu. Perdigão'nun, bu yorumu onu rahatlatmak için yaptığının farkındaydı. "Yine de –bunu söylemek zorunda kaldığım için üzgünüm– gönderdiğiniz bilgi notu aklımı çok karıştırdı."[69]

Yaklaşık bir hafta sonra Gülbenkyan'ın sağlığı aniden kötüleşti ve bu durum mart ayı başlarına kadar sürdü. 1966'da Isabelle Theis' in yazdığı bir mektuba göre, bu hastalık döneminde Nubar'ın Gülbenkyan'ı kandırıp bazı belgeler imzalatmasına son anda engel oldu. Theis, Gülbenkyan'ın odasına serdiği bir kamp yatağında yatmaya başladığı için Nubar'ın ne yapmaya çalıştığını anlamış ve Gülbenkyan'ın aniden fenalaştığını söyleyip bütün doktorları çağırarak planı bozmuştu. Kesin olarak söylememekle birlikte, bu belgelerin Nubar'a, Gülbenkyan serveti üzerinde daha büyük bir hâkimiyet kazandıracağını ima ediyordu. O sırada belki Gülbenkyan'ın bilinci tamamen yerinde değildi. Theis bu şüphelerini daha sonra onunla paylaşmış olabilir.[70]

Nisan 1952 sonlarında Gülbenkyan iyileştiğinde onu, Nubar, Whishaw ve Londra ofisindekilerin bu krizden faydalanarak kendisine ait holding şirketlerinin kontrolünü ele geçirmeye çalıştıklarına ikna ettiler.

Gülbenkyan'ın artık belge imzalayamaz hale gelmesi durumunda onun menfaatlerini korumak üzere, muhtemelen Whishaw ve Nubar'ın da dahil olmasıyla, tedbir amacıyla yapılan planlar bir darbe girişimi olarak yanlış yorumlanmıştı. Gülbenkyan, Henggeler'e, hastalığı sırasında imza için gönderilmiş bütün evrakları incelemesini söyledi. Ayrıca, Londra'nın tedbir planlarına katılmadığı için ona teşekkür etti. Aynı gün Theis'e sadakati için teşekkür etmek üzere ona daha önce verdiği hediyeleri tasdik eden ve kendisinin ölümünden sonra ona yılda 40 bin frank maaş bağlanacağını taahhüt eden bir beyan imzaladı. Radcliffe'e tamamen iyileştiğinde yeni bir vasiyet hazırlayacağını söyleyip vakıfta "mütevelli heyeti başkanı" olmasına yönelik isteğini tekrarladı.[71]

Paris'te Radcliffe ve Gülbenkyan yeni bir vasiyet üzerinde çalışmaya başladı. Henggeler Ağustos 1952'de öldüğü için Gülbenkyan, Perdigão'nun Radcliffe'le birlikte çalışmasını istiyordu: "Kendisi

eski bir dost... ve İngiltere'de hukukun en üst seviyelerinde bulunan çok seçkin ve önemli biridir. Onunla birlikte çalışma konusunda memnun ve istekli olacağınıza eminim."[72] Çalışmalar sonucunda, 1950'deki vasiyetin karmaşık yapısı yerine daha sade olarak düzenlenen ve Lizbon'da bir vakfın kurulmasına odaklanan 18 Haziran 1953 tarihli vasiyetname ortaya çıktı. Fakat bu vakfın "hedef"leri yine belirsizdi: "Yardım, sanat, eğitim ve bilim."[73] Radcliffe 20 bin sterlin (500 bin sterlin) gibi cömert bir maaş karşılığında mütevelli heyeti başkanı oldu. Perdigão ve Kevork sadece 4.000 sterlin (100 bin sterlin) karşılığında mütevelli olarak Radcliffe'e yardım edecekti. Nubar'ın heyete katılması ise belirli koşullara bağlandı.

Her zamanki gibi zaman kısıtlıydı. Ekserciyan vasiyetin hazırlanmasında rol oynamamakla birlikte, imzalanmasından birkaç gün sonra işleri konuşmak için Paris'te Gülbenkyan'la yapılan toplantılara katıldı. "Âciz durumda olduğu ve sorunları adeta sislerin arasından, belli belirsiz görebildiği bu kadar belliyken kararlar ve talimatlar için onu zorlama"nın zulüm olduğunu düşünüyordu.[74] Gülbenkyan'ın şahsi başhekimi Profesör Fonseca, kalbinin her an iflas edebileceğini söylüyordu. Doktora göre, "tabiatındaki şüphecilik" giderek artıyordu: "Asla bir başkasına güvenmez, sürekli kontrol etmeyi ve sağlamasını yapmayı severdi; daima bağımsız olarak fikir aldığı en az iki doktoru olurdu."[75]

Eylül 1953'te Paris'teki doktorlar Gülbenkyan'ın kalbinin Lizbon'a dönüş yolculuğunu kaldırıp kaldıramayacağından emin değildi. Theis, Kevork ve ailenin diğer üyeleri bu gibi üzücü haberleri Gülbenkyan'dan saklayarak onu korumaya çalışıyordu. Nubar ise babasının hastalık hastası tabiatını zalimce kullanıp her şeyi ona söylüyordu. Hagopyan ve Ekserciyan'a göre Nubar, babasının Fransa'da ölmesi halinde kendisine mirastan daha fazla pay kalacağını düşünerek sağlık durumunu Kalust'a söyleyip ölümcül bir krizi tetiklemeye çalışıyordu.[76] Gülbenkyan ise Radcliffe'e şunları yazıyordu: "[Nubar'ın] amacına ulaşmak için hiçbir engelden, yalandan ya da şantajdan kaçınmayacağını, acı verici de olsa zamanla anladım. Bana gerçekten bağlı oldukları ve yardım ettikleri için nefret ve korku duyduğu insanlara iftira atmaktan çekinmeyecek."[77]

Nubar, daima küçük gördüğü Kevork'un yıllar boyunca Kalust için hiç şikâyet etmeden sadakatle çalıştığının farkındaydı. Üstelik

Kevork onlara bir torun vermiş, yani Nubar'ın (kısırlık nedeniyle) yapamadığını yapmıştı. 1930'lu ve 1940'lı yıllarda Nubar, Kalust'un Kevork'a olan güveninden hem nefret etmeye hem de korkmaya başlamıştı. Bu nefret ve korkuyu Kevork'u korkutup sindirmeye çalışarak yansıtıyordu. 1955'te birbirlerine olan nefretleri o kadar büyümüştü ki, bu durum Radcliffe'i adeta rahatlatmıştı. Gülbenkyan artık kendi başına imza atamaz haldeydi. Bir belgeyi imzalaması gerekiyorsa, biri Gülbenkyan'ın iki parmağı arasına kalemi yerleştirip tutuyordu. Kevork ile Nubar'ın birbirlerinden kuşkulanmaları, ikisinin Gülbenkyan'ın durumundan faydalanmaya çalışması karşısında "en iyi koruma"yı sağlıyordu.[78] Bu durum Gülbenkyan'ın vakıf planlarını koruyabiliyor, ama onu aile içindeki bu şiddetli kavgaların yol açtığı daimi huzursuzluk, üzüntü ve karışıklıktan koruyamıyordu. Elimizde olan anekdotlar, kime güvenebileceği, bilinci yarı açıkken kandırılıp neler imzalamış olabileceği gibi konularda yaşadığı kaygılar nedeniyle Gülbenkyan'ın son üç yılında ağır stres altında olduğunu düşündürüyor.[79]

Uzak Ufuk

Mart 1953'te Gülbenkyan, Léger'ye şunları yazmıştı:

> Birkaç aydır çok tuhaf bir psikoloji içindeyim, sanki hissizlik gibi, çünkü gerçekten hiçbir şey yapmak istemiyorum... Tıbben kaygılanacak bir şey olmadığını söylediler; son iki hastalığımın ve sonrasında beni zayıflatan bazı talihsizliklerin izlerini hâlâ taşımakla beraber, hakikaten telaş edecek bir durum yok. Beni rahatsız eden şey ise bu hissizliği üstümden atamamam, bu yüzden sürekli hayatın ve diğer canlıların kıyısında yaşıyor, dışarıyla temas etmek istemiyorum.[80]

Ekserciyan, İran krizinin tam ortasında Gülbenkyan'ın sağlığının nasıl düzeldiğini görmüştü. Gülbenkyan savaşmayı daima sevmişti.[81] Fakat 1953 yılının başlarında petrol işindeki kazancı çok iyiydi. Nubar yaptığı hesaplarla şu sonuca varmıştı: "Sterlinin değer kaybetmesinden kaynaklanan düzenlemeler dahil olmak üzere,

IPC'ye yatırdığımız paranın tamamını geri aldık."[82] Kerkük'ten Baniyas'a uzanan Büyük İnç Boru Hattı önceki kasım ayında resmen açılmıştı. British Pathé'nin haberinde belirtildiği gibi, ülkenin geleceği teminat altına alınmıştı:

> Kerkük'ten Baniyas'a artık petrol akıyor. 165 bin tonluk çelik boru, çıkarıldığı ülke için bolluk anlamına gelen o değerli sıvıyı taşıyor. Ama bu servetin nereye aktığını ancak topraktaki izlere bakarak anlayabiliriz. Çölün altında, insanlığın hayalleri gerçeğe dönüşüyor. Bu öngörülü ve hayal gücü gelişmiş adamlar kendilerini değil, girişimlerinin Kerkük'ten Baniyas'a kadar dünyanın diğer ucuna kadar fayda sağlayacağı insanları düşünüyor.[83]

Haberde yerel halk için özel bir ziyafet düzenlendiği belirtiliyordu. "Ama bu, petrolün Irak'a kazandıracağı güzel şeylerden sadece biri."[84]

Les Enclos hızla ilerliyor, hindiler ve sülünler için yeni bir rustik şato planlanıyordu.[85] Gülbenkyan'ın torunu Partex'te çalışmaya başlamıştı. Fakat Gülbenkyan onlarca yıl boyunca kendisini sürekli heyecanlandıran başyapıt arayışına, yeni sanat eserleri satın almaya artık pek ilgi göstermiyordu. Ailesi ya da bir başkası vakfın amaçlarının açıklığa kavuşturulmasını istediğinde sürekli, "Radcliffe'e bırakın!" nakaratını tekrarlıyordu; bu söz, onun duyarsızlığını olduğu kadar, eski bir dosta duyduğu güveni de yansıtıyordu.[86]

Gülbenkyan, Haziran 1953'te yeni vasiyetnamesini imzaladıktan sonra Radcliffe'e diğer bütün işlerini ve Londra'yı bırakıp Lizbon'a gelmesi için baskı yapıp duruyor, hemen ardından (Gülbenkyan'ın iddiasıyla) vakfı birlikte ayağa kaldırıp işletebileceklerini söylüyordu. Aslında ölmeden önce vakfı bir yola sokmak için Gülbenkyan'a tam olarak bunu yapmasını söyleyen Radcliffe'in ta kendisiydi. Gülbenkyan hazır olduğuna göre, Radcliffe neredeydi? "Size daha önce yazdığım gibi, kendi başıma devam edip kararlar almam imkânsız, çünkü Doktor Perdigão'nun yardımlarına rağmen yalnızım; tasarladığım vakfın mimarisi hâlâ taslak halinde." Yani anlaşıldığı kadarıyla Gülbenkyan vakıf konusunda harekete geçemiyor, Radcliffe'in "planlarda etkin rol oynayabilecek hale" geleceği "o kutlu güne kadar" huysuz bir şekilde beklemeye devam ediyordu.[87]

Petrol, sanat ve servetinin kaderi artık Gülbenkyan'ın ilgisini çekmiyordu. Ama doğa başkaydı. Yıllar önce Londra ve Paris'te yaptığı gibi, Lizbon'daki hayvanat bahçesine gitmeyi seviyordu. Bahçenin müdürüne çekle birlikte bir not gönderdi: "İçten sevgimi bu şekilde gösterebilmek bana mutluluk veriyor, çünkü güzel bahçenizde yaşayan hayvanlar bir anlamda benim de ev sahibim sayılır."[88] Doktorları izin verirse her sabah arabayla yaklaşık üç kilometre batıdaki Salazar'ın Monsanto'da parka dönüştürdüğü Montes Claros'ya gidiyordu. Yalnız başına yürüyor, sonra çimenleri hissedebilmek için ayakkabılarını ve çoraplarını çıkarıp "ağacı"nın altında oturuyordu.[89]

Gülbenkyan bir zamanlar Deterding'e, "Ben bir hayalciyim," demişti. "Gençliğimde astronomi eğitimi almak istemiştim, ama babam beni ticarete yönlendirdi... Yine de hâlâ uzak ufukların ve kavramların peşinden gitmeyi seviyorum."[90] Sıcak akşamlarda Isabelle Theis'le birlikte iki sandalye ve bir teleskop alıp Montes Claros'a gidiyordu. Şoför arabanın içinde sabırla beklerken, Gülbenkyan ve Theis sessizce oturup yıldızlara bakıyordu.[91]

Gülbenkyan 20 Temmuz 1955 günü sabah 09.40'ta Aviz'deki yatağında huzur içinde öldü. 86 yaşındaydı.

SONUÇ

Gülbenkyan'ı bir "hayalci" olarak görmek zor, ama büyük ve amansız petrol dünyasının yeni ortaya çıkan devleri arasında kendine bir yer edinme konusundaki becerisinin bir hayale dayandığı çok açık: Parçalanmış haldeki petrol sanayisini dikey entegrasyon ve uluslararası karteller aracılığıyla düzenleyip geliştirmek ve birleştirmek. 1888'deki kısa süreli Bakü ziyaretinde tanık olduğu inanılmaz petrol israfı, Gülbenkyan'ın üzerinde güçlü bir etki bırakmış olmalı. 1900 yılı öncesinde Standard, Royal Dutch, Shell ve diğer şirketler arasındaki fiyat savaşlarının ve 1914 öncesinde rakip güçlerin Mezopotamya petrol imtiyazlarını alma mücadelesinin sektörde yarattığı tıkanma da öyle.

Frederick Lane'in petrolü pazarlamak için büyük ortaklıklar geliştirme deneyiminden faydalanan Gülbenkyan, hiçbir gücün tek başına egemen olmayacağı bir kartel sayesinde petrol üretiminde siyasetin devreden çıkarılabileceğini fark etti. Gülbenkyan'a göre imparatorluklar ve devletler, diplomatlar ve devlet adamları, nüfuz sahipleri ve ülkelerin lider kuruluşları dikkat dağıtıyordu; bunların mümkünse göz ardı edilmesi, bu mümkün olmuyorsa yönlendirilip sisteme dahil edilmesi gerekiyordu. Gülbenkyan Fransa'da bunu yapmayı başardı. İngiliz, Fransız ya da Amerikan "hâkimiyeti"nden

bahsetmek "büyük saçmalık"tı, "hassasiyet"ten başka bir şey değildi. "Hâkimiyeti Hotantolara* vererek güvenliğimizi ve kâr payımızı artırabilecek olsak yine de tereddüt edeceğimizi sanmıyorum."[1] Bunlar Waley Cohen'ın sözleri ama aynı şeyi Gülbenkyan söylese şaşırtıcı olmazdı.

Gülbenkyan 1914 öncesi dünyanın serbest ticaret, altına odaklı para sistemi ve asgari devlet müdahalesi ortamında zenginleşti. Bu dönem hırsız baronların çağı olmakla birlikte, aynı zamanda da küreselleşmenin ilk evresiydi.[2] Tıpkı bir diğer akıl hocası olan İngiliz-Alman bankacı Ernest Cassel gibi, Gülbenkyan'ın enternasyonalizmi de "yeni bir devrin göstergesi... 19. yüzyılın ulus ve devlet sınırlarını aşıp geçersiz kılma tehdidi savuran yeni bir uluslar üstü sosyoekonomik yapının bir parçası"ydı.[3] Bu uluslar üstü yapı 1914'te, 1990'lar öncesinde benzerine rastlanamayacak şekilde küreseldi.[4] Mal ve bilginin daha hızlı akışı sayesinde, Gülbenkyan Biraderler ve Ortakları'ndaki ortaklık esaslı "genel ticaret" yapısının modası geçiyordu.[5] Kalust, madencilik ve petrolün finansmanında uzmanlaşırken kardeşlerini yanına alabilirdi: (Shell'in namı olan) M. Samuel and Co. Şirketi bu şekilde çalışıyordu. Fakat Kalust, kardeşleri Karnig ve Vahan'a sırtını dönmekle ailenin itibarının umurunda olmadığını gösterdi ve Osmanlı Ermenileri arasında büyük bir şok yarattı. Babası tarafından engellenen astronom olma isteğinin ardında daha derin bir öfke yatıyor olabilir ve bu öfke, sevgili annesinin cenazesine katılmamak gibi şaşırtıcı bir kararı açıklayabilir.

Kesin olan şu ki Gülbenkyan, Ermenilerden ziyade Amerikalıları andıran, kimi zaman çok katı bir bireyciliği benimsiyordu. Kızının kabul ettiği gibi Gülbenkyan "istediği her şeyi istediği şekilde yapma" hakkına sahip olan, kurallara (örneğin vergi kanunlarına) tabi olmayan "bir Dâhi, Özel Biri"ydi.[6] Fakat bu tavrında Osmanlı Ermeni'si olmasının etkisi bulunabilir. Osmanlı İmparatorluğu'nda Ermeniler, askerlik gibi modern yurttaşlığın getirdiği standart yükümlülüklerin çoğundan muaftı. Farklı etnik gruplar için farklı kurallar ve vergiler söz konusuydu. *Amira*'ların bu kuralları kendilerine göre yorumlama becerileri, sürekli seyahat etmeleri ve evlerinde birçok

* Güney Afrika'da yaşayan, kadınlarının geniş kalçalı anatomik yapısıyla 18. yüzyılda Avrupa'nın dikkatini çeken kabile. Sonradan aşağılama amaçlı bir ifadeye dönüşmüştür. (Ç.N.)

farklı dilin konuşulması Gülbenkyan'ı hayata iyi hazırlamış olmalı; yine de Ermeni Cumhuriyeti'ne ya da Ermeni vatanseverliğine neredeyse hiç ilgi göstermedi. Öte yandan, Ermeni olmayanlar açısından "Ermeni" etiketi, kişi hakkında hemen bir fikir veriyor, ama herhangi bir sıkıntı da yaratmıyordu. Ermeniler daima her yerde ve hiçbir yerdeydi; kimsenin Gülbenkyan'ın Erivan'dan gelen emirlere göre hareket etme olasılığından kaygılanmasına gerek yoktu.

Gülbenkyan'ın uluslararası işbirliği hayalinin gerçekleşmesi için fedakârlık şarttı; örneğin yeni ortakların katılabilmesi amacıyla Türkiye Petrol Şirketi'ndeki hisselerinin sürekli azalmasını kabul etmesi gerekiyordu. Kayınbiraderine göre bu, Gülbenkyan'ın "hayırseverlik açısından" kötü bir Ermeni olmasının yanı sıra, aşması gereken bir "ırksal aşağılık kompleksi"nin olduğunu gösteriyordu.[7] Fakat Gülbenkyan muhakkak ki yetenekli bir arabulucuydu. Ne yazık ki tanıdığı kişilerden oluşan iletişim ağının, kesintisiz dikkatinin ve tatlı dille ikna kabiliyetinin izleri pek kalmamış; elimizde sadece iş arkadaşlarının yazdığı anılardaki tuhaflıkları ve oğlununkiler dahil olmak üzere kıskançlıkla yazılmış art niyetli yorumlar bulunuyor.

Fakat Gülbenkyan'ın müthiş servetinin temeli "petrolün kokusunu alma yeteneğine" ya da "Doğululara özgü" uzmanlığına değil, bu niteliklerine dayanıyordu. Royal Dutch-Shell adına yaptığı sayısız bono ve hisse arzından ve satış sözleşmesinden kazandığı yüzde birlik, yüzde ikilik komisyonlarla küçük çaplı bir servet kazanmasaydı, IPC'deki yüzde 5 hissesinden kaynaklanan yükümlülükleri yerine getiremez, yani keşif, sondaj, boru hattı ve başka tesislerin inşası gibi işler için önden ödenmesi gereken büyük paraları veremezdi. IPC'nin Büyük İnç Boru Hattı 1950'lerin başlarında devreye alındığında Gülbenkyan'ın serveti hızla çoğaldı.[8] Öldüğünde dünyanın en zengin adamıydı ve tek rakibi Getty'ydi.

1912'de kurulan TPŞ riskli bir girişimdi. Gülbenkyan'ın en yakın danışmanlarının işler iyiyken hisseleri satıp çıkma tavsiyelerine ve siyasi risklere karşın yola devam etmek hem sermaye hem de büyük bir cesaret gerektiriyordu. Fakat bu hiç hatırlanmıyor. Gülbenkyan'ın kariyerindeki en büyük ironi, uluslararası petrol sanayisini birkaç "kardeş şirket" tarafından yönetilen bir yapıda konsolide etmek için 30 yıl harcadıktan sonra, ömrünün son 25 yılını bu kardeşler tarafından yok edilmemek üzere canla başla mücadele ederek

geçirmesi ve hatta daha büyük birleşmelerin karşısındaki aksi bir engel olarak hatırlanmasıdır.

Gülbenkyan'ın, kendisinden daha değişken olan diğer dâhi Henri Deterding'le ilişkisi bu ironinin kısa bir özeti. Gülbenkyan için bu hem şahsi hem de maddi açıdan ömrünün en kazançlı ilişkisiydi. Kendisinin yetenekleriyle Deterding'in yeteneklerinin birbirini tamamladığını biliyor, birlikte Royal Dutch-Shell'i yeni kurulmuş küçük bir firmadan dünyanın en büyük uluslararası şirketine dönüştürmüş olmaktan gurur duyuyordu. 1925'teki kavganın ardından Deterding, ikinci karısının kıskançlığından ve kendi paranoyasından etkilenerek Gülbenkyan'ları sadece IPC'den değil, petrol sektöründen silmek için elinden geleni yaptı. İki amacına da ulaşamadı fakat eski dostunun Royal Dutch-Shell'in gelişimindeki katkılarının unutulmasını sağladı.

Gülbenkyan bunun yerine Iraq Petroleum Company'yle anılmaya başladı. Elbette kurduğu Türk Petrol Şirketi'nde kendisinin iddia ettiği kadar büyük olmasa da önemli bir rol oynamıştı. Mezopotamya'daki petrol yataklarının zenginliğini ilk kez Gülbenkyan'ın gündeme getirdiğini düşünmek aptalca olur. Fakat Cassel ve Deutsche Bank'tan Arthur von Gwinner gibi güçlü Avrupalı finansörlerin Osmanlı İmparatorluğu'nda petrolün gelişimi için kendisinden tavsiye istemesi, Gülbenkyan'ın gizemli "Doğu" rejimleriyle özel bir iletişiminin olduğuna dair ikna kabiliyetini gösteriyor.

Osmanlı İmparatorluğu ve İran'daki diplomatik konumu gibi bu iletişim görünüşten ibaretti. TPŞ'nin Musul imtiyazını almasında ve daha sonraki yıllarda IPC için Iraklılarla yapılan imtiyaz ücreti görüşmelerinde Gülbenkyan'ın neredeyse hiçbir rolü yoktu. Fransa'daki tatil beldelerinde dolaşmayı seven Gülbenkyan İstanbul'a ya da Bağdat'a gitmek istemiyordu. Yeni bir milli petrol şirketini yönetmek üzere (1940'larda) Tahran'a gitmeye de gönüllü değildi. 1888'de Bakü'ye yaptığı keşif seyahati, petrol sahaları hakkındaki tek deneyimi olarak kaldı ve sonrasında İran, Irak ya da başka herhangi bir Arap ülkesine asla adım atmadı. ABD'ye de hiç gitmedi.

Gülbenkyan IPC'ye petrol faaliyetlerinde değil, uluslararası işbirliği ilkesinde ve bunu destekleyen feragat maddesinin getirilmesinde katkı sağladı. Gülbenkyan'ın büyük gurur duyduğu bir yapıydı bu: İnşa sürecinin detayları başkalarına bırakılıyor ve değişen ko-

şullara göre sürekli yeniden düzenleniyordu. Böylece, Amerikalı bir petrol yöneticisinin ifadesiyle, "uluslararası paylaşım ve işbirliğinin en müthiş örneklerinden biri" ortaya çıktı.[9]

Fakat 1914'ten sonra şirket, "kozmopolit ticari menfaatlerin ilk örneklerinden biri" olarak "uluslararası gerilimlerin artmasıyla birlikte akıntıya karşı yüzmeye" başladı. Serbest ticaretin, paranın konvertibilitesinin, sermaye hareketliliğinin olduğu bir dünyada yetişen Gülbenkyan, özellikle 1929'dan sonra küreselleşmenin tersine dönmesiyle birlikte zorlandı.[10] 1930'ların giderek kötüleşen uluslararası ortamında, sınır ötesiyle (özellikle de Sovyetler Birliği'ni Batı'dan ayıran sınırın ötesiyle) yapılan iş anlaşmaları şüphe çekiyordu. Gülbenkyan'ın ketumluğu sevmesi ise servetinin ve nüfuzunun meşru olmadığını düşünen komplo teorisyenlerinin ekmeğine yağ sürüyordu.[11] 1940'larda Gülbenkyan artık petrol devleriyle savaşan bir kahraman değil, yağlı bir ağın üzerinde dolaşan hain bir örümcek olarak görülüyordu.

Kuşkusuz Gülbenkyan böyle sert yorumlara alışkındı. Yıllar boyu bir araya gelmesi zor taraflara arabuluculuk yapıp sonradan her iki tarafça karalandığı için deneyim kazanmış ve "filozof" imajını daha güçlendirmişti. Yine büyük işlerde "sağlıklı ilkelerin" yerinin olmadığını görmek, onu epeyce hayal kırıklığına uğratmış olmalı. Örneğin bazen, *Morning Post* gazetesi editörü Howell Gwynne'le yaptığı görüşmelerde, petrol sanayisine devlet müdahalesini desteklediği bile oluyordu. 1944 İngiltere-ABD Petrol Anlaşması'na prensipte karşı değildi ama bu anlaşmanın, büyük şirketleri daha ilkeli davranmaya zorlamak üzere uluslararası bir yapı kurmamasına karşıydı. İnsan son tahlilde Gülbenkyan'ın devlet adamlarını petrolcülerden daha güvenilir bulup bulmadığını merak ediyor. Yaşlandığında bu "filozof" imajı, Gülbenkyan'ın şu ya da bu tarafı sıkıştırmadan gayet kurnaz görünmesini sağladı.

Tarihçiler Jose Harris ve Pat Thane'in ifadesiyle 1914 öncesi, dünyanın Londra merkezli "aristokrat burjuvazisi" gibi, Gülbenkyan "büyük bir hanedanlık kurma hevesi ile iş ahlakına olan samimi bağlılığını bir araya getiriyordu."[12] Gülbenkyan bu iş ahlakını oğluna ve torununa öğütlüyor, kendisi Stankovist bir azimle uyguluyordu. Büyük otellerde ve tatil beldelerinde geçen gezgin yaşam tarzı, zenginlikle eşanlamlı görülmesine rağmen hayatı kolay değildi. Kıyafeti

resmî ama sadeydi: Orta yaş döneminde zaten milyonere benzemediği için paparazzilerden kolay kaçabiliyordu. Pahalı Patek Philippe saatinin yine bozulduğunu görünce sinirlenmiş ve uşağına, kendisininkinden çok daha iyi çalışan saatini nereden aldığını sormuştu. Bu tür saatlerin Fransa'daki ucuz mağazalar zinciri Prisunic'ten ne kadar uygun fiyatlara alınabildiğini öğrenince uşağını gönderip on tane saat aldırmış, biri bozuldukça ötekini kullanmıştı.[13]

Gülbenkyan'ın bir *amira* hanedanının mensubu olarak Osmanlı'da doğuştan kazandığı hakların çoğunu reddetmesi, kendi hanedanını kurmak istemediği anlamına gelmez. Bu yeni hanedanın, hiçbir zaman tam olarak açıklamadığı "sağlıklı ilkeler"e dayanması gerekiyordu. Nişanlılık döneminde, Kalust'un ukalaca sayılabilecek aşk mektuplarına boyun eğen Nevarte'yle iyi bir başlangıç yapmışlardı. Fakat karıkoca olduktan sonra bir arada yaşamakta çok zorlanmışlardı. Nevarte kocasının genç kadınlarla düzenli seks alışkanlığını kabullenmişti, ama Kalust'un Isabelle Theis'le olan yakınlığı çok farklıydı. Neyse ki gittikleri ülkelerde karıkocanın yatak odalarının bitişik olup birbirine açılması gerekmiyordu; Portekiz'e vardıklarında (ki burada gerekliydi,) artık yaşlı oldukları için eleştirilemiyorlardı. Nevarte ömrünün son yıllarında "Bayan Yüzde Beş" olmanın tadını çıkardı.

Gülbenkyan, Pandi'nin yöneticisi olarak da ailenin reisi olarak da ciddi sorunlar karşısında ("Rita Meselesi", torununun eğitimi) aynı şekilde hareket ediyordu: Tüm taraflardan bilgi notları istiyor, sonra bir karara varıyordu. Farklı yerlerdeki evlerinin günlük masrafları aynı şekilde dikkatle takip ediliyordu. Bunlar dışında olup bitenler için Gülbenkyan'ın ne zamanı ne de sabrı vardı. Evliliğe ve çocuk yetiştirmeye bakışı tipik bir Osmanlı Ermeni'si *amira* gibiydi. İngiltere'de eğitim alan Rita ve Nubar ise doğal olarak bundan çok rahatsız oluyordu. Fakat ikisinin de kendilerini babalarına bağlayan maaştan (ve miras vaadinden) kopmaya cesareti yoktu.

Gülbenkyan'ın küratörü Marcelle Chanet, işvereninin Nubar ve Rita'ya yaklaşımı ile diğer "çocukları"na, yani sanat koleksiyonuna yaklaşımının arasındaki benzerliği fark etmişti: "Müthiş bir özen... ama uzaktan; binlerce kilometre mesafeden mektup, telgraf ve telefonla haberleşme; bir ona bir ötekine gidip duran doktorlar, ama ailenin neredeyse hiçbir zaman kutlamalarda bir araya gelmemesi ve daima üzücü boşlukların olduğu bir galeri."[14] Gülbenkyan sahiplenici ve baskıcı olmasına karşın, özendiği şeyleri ve insanları belli bir

mesafede tutuyordu. Sanat eserlerini ister savaştan korumak için ister daha yüce gönüllü bir tavırla herkesle paylaşmak için olsun, çok sayıda tabloyu ve antik eseri çeşitli müzelere ödünç vermesi, bunların tadını neredeyse hiç çıkaramadığı anlamına geliyor. Hiçbir geceyi Iéna Bulvarı 51 numarada geçirmedi ve Deauville yakınlarındaki bahçesine hiçbir zaman bir ev yaptırmadı (sevgili tavus kuşları, sülünleri ve ördekleri için olanlar hariç). Daima yolcuydu, hancı değil.

Gülbenkyan'ın içindeki korsan, sanatsal başyapıtlar bulmaktan zevk alıyordu, bu zamanının çoğunu harcadığı bir zevkti. Gülbenkyan, borsada ve petrol sanayisinde bu kadar ünlü ve kıskanılan biri olmasını sağlayan becerilerini; tabloların kaynağını araştırmak, kondisyonunu ve kime ait olduğunu değerlendirmek, farklı kaynaklardan bilgi toplamak ve pazardaki dalgalanmaları incelemekte kullanıyordu. İş ve aile hayatında olduğu gibi, bu "keyif" faaliyetinde de kuşkucu tabiatı tümüyle devreye giriyordu. Kenneth Clark gibi güvenilen danışmanlar bile hareketlerinin dikkatle izlendiğini, birinin açıklamalarının ötekilerden gelenlerle karşılaştırıldığını kabullenmek zorundaydı. Yani aslında pek de "güvenilir" sayılmıyorlardı.

Gülbenkyan elbette sürekli eğitmeye çalıştığı ve zamanla daha açık fikirli hale gelen zevkine de güveniyordu. Bu emeğine, renk seçmedeki ustalığını ve *amira* atalarından gelen zanaat saygısını eklemişti. Hazinelerini ve Les Enclos'daki bahçesini düşünmek, sürekli huzursuz olan bu dev işadamına anlık sükûnet ve tazelenme imkânı veriyordu. İnsan ne zaman hayal kırıklığı yaşasa, sanatla "teselli ve huzur" bulabiliyordu.[15]

Bu alıntı, 1926'da Nubar'a yazdığı bir mektupta yer alıyordu; Chanet'nin gördüğü kadarıyla bütün o mektup trafiği içinde Gülbenkyan'ın neden sanat koleksiyonu yaptığını açıkladığı tek an buydu. İnsan, kuş, kedi, tablo ya da heykel; hangi çocuğu söz konusu olursa olsun Gülbenkyan hislerini gizli tutuyordu.

Rita ve Nubar babalarının sanat koleksiyonunu, yatırımlarını ve Pandi'yi (yani meşhur yüzde 5'i) bir yardım vakfına bırakmayı planladığını biliyorlardı. Hatta belki 1930'lardan itibaren bunun farkındalardı. Buna kızdıkları ya da Gülbenkyan'ın hanedan hayalinin bu yönünün akıbetiyle ilgilendiklerini gösteren hiçbir kanıt bulunmuyor. Gülbenkyan, vakfının uluslararası olmasını istiyordu. Bu, Gülbenkyan için tipik olsa da vakıflar açısından sıra dışıydı. Yardım önce vatanda başlardı. Bir vatanı olmayan Gülbenkyan'ın cömertliği

ise bütün insanlığa fayda sağlayacaktı. Fakat Kalust Gülbenkyan Vakfı'nın sanat koleksiyonunu koruma dışındaki hedefleri belirsizdi. Gülbenkyan'ın hayatı boyunca yaptığı yardımlar da yol gösterici değildi: Pek çok farklı yardım cemiyetine bağışta bulunmasına karşın, bunlar sık sık yapılan küçük yardımlardı.

İskoç asıllı Amerikalı sanayici ve ünlü *Gospel of Wealth* [Servet Müjdesi] (1889) kitabının yazarı Andrew Carnegie henüz 30'lu yaşlarındayken, (1870'lerde) bağışlar yapmaya başlamış ve kendine özgü bağış yöntemleri oluşturmuştu (örneğin kilise orgları ya da halk kütüphaneleri için bağışlar). Hem basın hem de siyasetçilerle olan yakınlığından faydalanarak işçi-işveren ilişkilerinden uluslararası barışa kadar tüm sorunlar hakkındaki görüşleri ile hayırseverliği nasıl bağdaştırdığını her fırsatta anlatmıştı. Carnegie, "güçlerini daha fazla güç toplamak, sosyal ve siyasi nüfuzlarını artırmak, toplumu istedikleri yönde şekillendirme imkânlarını çoğaltmak için kullanan" yeni nesil girişimci hayırseverlerin ilk örneğiydi.[16]

Gülbenkyan, Carnegie'nin yanı sıra, 1909 ve 1936'da kendi vakıflarını kuran John D. Rockefeller ve Henry Ford'un benimsediği çoğu değeri paylaşıyordu: kişisel gelişim, güçlü bir iş ahlakı ve hepsinden önemlisi de "sosyalizm"e karşı içten bir nefret. 1914 öncesinde bile Gülbenkyan şuna inanıyordu: "Vergilendirme eğilimi, siyasi partilerin toplumun bir kesimine haince saldırıp daha büyük olan diğer kesimin oylarını toplamaya çalışmasından başka bir şey değildir."[17] 1950'lerde ise servetini korumayı o kadar büyük bir saplantı haline getirmişti ki, ne amaçla koruduğuyla hiç ilgilenmiyordu.

Şubat 1955'te zihninin açık olduğu bir anda Nubar'a Ermenice şunları söylemişti: "Sen benim oğlumsun. Sana söylediklerimi hiç unutma. Güçlüsün, servetimizi korumalısın, hepsi uçup giderse yazık olur."[18] Servet başlı başına bir amaç olmuştu. Bundan birkaç ay sonra Gülbenkyan'ın vasileri sadece birkaç tane vakfın bulunduğu, vakıf kanunlarının net olmadığı, izciler de dahil olmak üzere tüm uluslararası örgütlere düşman bir diktatörün devlet başkanı olduğu bir ülkede yeni bir uluslararası yardım vakfı kurmak gibi zor bir işle karşı karşıya kaldı. Sloganı "kontrol, kontrol, kontrol" olan biri için bu büyük bir gafletti.

— SONSÖZ —

GÜLBENKYAN'IN MİRASI, 1956

"Ailesinin ve çevresindekilerin, bizzat kazandığı ve sadece kendisinin yönetebilecek yetenekte olduğu devasa servet karşısında şaşkına dönüp kendilerini kaybedeceklerini düşündükçe dehşete kapılıyordu."

Marcelle Chanet

"Kapitalizmin bir ilkesi olarak Rekabetin modern çağda Birleşmelerle ikame edilmesi, sahiplerini halkın gözünde komik duruma düşürecek kadar devasa kişisel servetlerin oluşmasına yol açıyor. Bugünlerde savurganlık moda oldu."

Bernard Shaw

Gülbenkyan, ölümüne ailesinin ne tepki vereceği konusunda hayalci değildi. Kendisi öldükten birkaç dakika sonra Nubar ve Rita'nın Londra'daki Berkeley Meydanı'nda bulunan ünlü Bentley otomobil galerisi "Jack Barclay's'in kapısından içeri birbirlerini itip kakarak" gireceklerini tahmin edebiliyordu.[1] Vasiyetname çerçevesinde iki kardeşin her birine bir milyon dolar (8,8 milyon dolar/6,8 milyon sterlin) nakit, ayrıca tröst gelirleri kalmıştı. Gülbenkyan'ın İngilte-

re'de onaylanmış vasiyetindeki mülklerinin değeri 196.508 sterlin (4,6 milyon sterlin) ediyordu, ama bu elbette buzdağının görünen kısmıydı. 1955'te IPC'deki yüzde 5'lik payından elde ettiği kâr 3,9 milyon sterlindi (92 milyon sterlin). Bu kâr, Jersey'nin bu payı yaklaşık 500 milyon sterlin (bugünün parasıyla) olarak hesapladığı 1947'deki kârın en az on kat fazlasıydı; dolayısıyla servetinin kabaca beş milyar sterlin (yine bugünün parasıyla) civarında olduğu düşünülebilir. Gülbenkyan biraz daha yaşasaydı, iki yıl sonra *Forbes* dergisinin yayımladığı ilk "Zenginler Listesi"nde en üst sırayı alacaktı. Dünyanın en zengin adamı olarak öldü.

Gülbenkyan, Perdigão ve Whishaw'un yanı sıra damadı Kevork'u vasi olarak atamıştı. 1953 tarihli vasiyetnamede ayrıca Kevork'un, Radcliffe başkanlığındaki vakıf mütevelli heyetinde Perdigão'yla birlikte görev alacağı belirtilmişti. Nubar mütevelli değildi ama Radcliffe, Nubar'ın istekli olması durumunda mütevellilerin onu heyete seçebileceğinin vasiyetnamede açıkça belirtilmesini sağlamıştı. Ayrıca Mikhael Esayan gelecekteki muhtemel mütevelli olarak kaydedilmişti. Fakat önce vakfın kurulması gerekiyordu. Tüzük henüz yazılmamıştı. Veraset vergisi ve diğer vergilerden muaf olabilmek için tüzüğün Portekiz hükümeti tarafından onaylanması ve kanun hükmünde kararnameyle teminat altına alınması gerekiyordu.

Gülbenkyan'ın cenazesi Lizbon'daki İngiltere Büyükelçiliği şapelindeki katafalkta bekletiliyordu. Portekiz'de krematoryum olmadığı için yakılmak üzere Cenevre'ye götürüldü. Daha sonra külleri Londra'ya getirildi. Nubar, babasının ölümünden sadece sekiz gün sonra, küllerin kendisinde olması sebebiyle babasının İngiltere'de mukim olduğuna dair belge alabileceği yönünde tehditler savurmaya başladı. Bu girişimi başarılı olursa mülkler üzerindeki vergi yükü tümüyle değişecekti. Ekserciyan'ın bunu Nubar'ın "parlak" ama uygulanamaz planlarından biri daha diye yorumlarken Kevork bu tehdidi ciddiye aldı. Gülbenkyan'ın ölümü Nubar'ı canlandırırken Kevork'un inisiyatif kullanma gücünü yok etmişe benziyordu. Kevork, Nubar'ın ve Portekiz hükümetinin kurulacak olan vakfa zorluk çıkarmaya çalıştığını düşünüyor, ama herhangi bir önlem almayı beceremiyordu.[2]

Londra'daki St. Sarkis Kilisesi'nde yapılan anma törenine o kadar az kişi katıldı ki, Londra ofisi gazetelerde katılanların isimlerinin

yer alacağı herhangi bir teşekkür mesajı yayımlatmaktan vazgeçti. Gazetelerin vefat sayfalarında yazılan biyografilerde Gülbenkyan'ın tuhaf özelliklerine ilişkin iddialar tekrarlanıp durdu. Ermeni ve Türk gazeteleri ise bir yandan Gülbenkyan'ın kökeniyle böbürlenirken, diğer yandan doğumunu ve servetini borçlu olduğu topraklara hayattayken de öldükten sonra da asla yeterince yardımda bulunmadığından şikâyet ediyordu.[3] Ekserciyan İngiliz basınına, Gülbenkyan'ın daha kapsamlı bir portresi için malzeme temin etmeye çalıştı ama çok zorlandı: Gülbenkyan, "bir insandan ziyade bir efsane"ydi.[4] Gülbenkyan'ın eski sekreteri D.H. Young ise daha rahattı. "Hayatının sonuna kadar yetecek bir ücret karşılığında" anılarını *People* dergisine sattı ve tefrika halinde yayımlattı. Başlık şöyleydi: "Ona Kibar Gülbenkyan Diyorlardı Ama Hepinizi Haraca Bağladı". Young, Gülbenkyan'ın "batakhanelerdeki kızları" metres olarak aldığı gibi korkunç şeyler anlatmakla birlikte, eski patronuna sonsuz bir muhabbet beslediğini itiraf ediyordu. "26 yıl boyunca Gülbenkyan'a kölelik ettim ama bir yandan ona neredeyse sevgi duyuyordum!"[5]

Radcliffe ise *Sunday Times*'da "Benim Tanıdığım Gülbenkyan" başlığı altında daha düzgün bir değerlendirme yayımlattı. Gülbenkyan için, "Mantıkla zapt edilemeyen ve geleneksel eğitimle tatmin olmayan, doğuştan bir entelektüel güce sahipti," diyordu Radcliffe. "Öylesine büyük bir canlılığı, öylesine gergin bir yoğunlaşma gücü vardı ki, bedeni ve zihni elektrikle yüklenir, giriştiği her iş üzerinde ürkütücü bir konsantrasyonla çalışırdı." Young'ın tarif ettiği gibi kibirli despot olmanın aksine, Gülbenkyan sadece "servetinin kalesi ve tapınağı olarak inşa ettiği... girift ve karmaşık yapı"yla gurur duyardı. Gülbenkyan bu yapı sayesinde ölümsüz olmak istiyordu:

> Sonraki yıllarda bu onun için bir saplantıya dönüştü. Keşke böyle olmasaydı, çünkü bu saplantı neticesinde, kendisini en çok şekillendirmiş ve fırsatlarla beslemiş iki ülkeden, İngiltere ve Fransa'dan sonsuza dek koptu ve hoş, nazik bir sığınak olan Portekiz bu iki ülkenin yerini alamadı. Savaş sonrası İngiltere ve Fransa'nın eskiden kendilerini bu kadar çok seven adamın karşısına çıkardığı veraset vergileri, gelir vergileri ve döviz denetimleri, onun gözünde ince ince işlediği servetini çürütecek güvelerden ve pastan başka bir şey

değildi. Bunların neden gerekli olduğunu anlamak istemiyordu. Bunun yerine oturup surat asmayı, mantıksızca davranmayı ve içten içe, kendisine karşı hata yapan bu ülkelerin kapsamlı bir kişisel imtiyaz çıkararak onu bütün bu yüklerden muaf tutup aralarındaki bağın güzelliğini yeniden ortaya çıkaracağını ummayı tercih ediyordu. Fakat böyle olmadı.[6]

Vakıf hakkında Londra, Paris ve Lizbon'da yaptıkları uzun görüşmelerde Radcliffe sürekli olarak Gülbenkyan'a, İngiltere ve Portekiz hükümetlerinden üst düzey temsilcileri mütevellilere ekleyerek heyeti genişletmesini söylüyordu. Radcliffe, Kevork ve Perdigão'nun bu konuda hiçbir deneyimleri olmadığı için uluslararası bir yardım vakfını tek başlarına yönetmeleri çok zordu. Radcliffe ayrıca, Gülbenkyan'ın böylesine zengin bir vakfın "gizli" tutulabileceğini düşünmesini aptalca buluyordu. "O kadar büyük, o kadar zengin ve beraberinde getireceği menfaatler hem ekonomik hem de siyasi açıdan o kadar önemli ki gizli kalması imkânsız."

Radcliffe şöyle devam ediyordu: "O kadar çok hükümet gördüm ki, artık hiçbirinin böyle kaynakları sömürmeden bırakacağına inanmıyorum, tabii aksi daha çok işlerine gelmediği ya da fazlasıyla göz önünde olup onları utandırmayacağı sürece." Vakfın mütevelli heyetinde İngiliz ve Portekizli yetkililere eşit koltuk verilirse yönetimin taraflardan herhangi birince ele geçirilmesi engellenebilirdi. Fakat Gülbenkyan ölünceye dek bu mantığa karşı çıktı. Müsveddeleri arasında kurulu yedi mütevelliye çıkarma teklifiyle ilgili bir bilgi notu vardı (Radcliffe'in başkanlığında aileden iki kişi, iki İngiliz, iki Portekizli) ama bu plan Gülbenkyan yaşadığı süre içinde hayata geçirilmedi.[7]

Perdigão, Gülbenkyan'ın vasiyetname planlarını düzenli olarak Salazar'a aktarıyordu. 1953'teki vasiyet imzalandığında Salazar'a bilgi vererek, "resmî bir ketumluk ve mesleki bir gizlilik içinde" Salazar'ın emrinde olduğunu belirtti. Daha sonra vasiyeti görüşmek üzere bir randevu talep etti, hatta Salazar'a bu vasiyetin asla değiştirilmeyeceği konusunda teminat verdi.[8] Bu toplantılardan birinde Salazar, Perdigão'ya vakfın mütevelli heyetinde çoğunluğun Portekizli olmasını sağlama talimatı verdiğinde, Perdigão'nun zaten aynı fikir-

de olduğunu öğrendi. Salazar, Londra'daki Portekiz büyükelçisi Pedro Teotónio Pereira'ya da şöyle yazmıştı: "Vakfın, kurucusunun açık isteği doğrultusunda Portekizli olacağını, vakfın kuruluşunun ve tabiyetinin Portekiz'e bir armağan olduğunu unutmamalıyız."[9]

Eylül 1955'te vakfın üç mütevellisi (Radcliffe, Kevork ve Perdigão), tüzükte yer alması gereken genel ilkeleri belirlemek üzere bir araya geldi. Uzlaşma sağlama niyetinde olan Radcliffe, Nubar'ı bu görüşmeye ve babasının vakfıyla ilgili diğer görüşmelere katılmak üzere davet etti. Ayrıca Hollandalı Eelco Van Kleffens'in de heyete uygun bir uluslararası mütevelli olacağını söyledi.[10] Saygın bir uluslararası hukukçu olan Van Kleffens savaştan önce Milletler Cemiyeti Sekreterliği'nde çalışmış, ardından Hollanda dışişleri bakanı olarak görev yapmıştı. Savaştan sonra Portekiz'e büyükelçi olarak atanmış, 1954'te BM Genel Kurulu başkanlığına getirilmişti. Kısacası son derece nitelikli bir adaydı. Perdigão, Radcliffe'in mütevelli heyetini genişletme ve uluslararası hale getirme teklifine karşı çıktı. Bu durumda hükümetin, Portekizli ağırlıklı bir heyet oluşturulmasını talep edeceğini öne sürüyordu.

Radcliffe tüzükte heyetin çoğunluğunun Portekizli olması gerektiği yer alırsa başkanlık yapmayacağını açıkça belirtti. Fakat sonuç olarak hem Portekiz'in hem de İngiltere'nin vakıfta "öncelik hakkı"nın olduğu, Ermenistan, Fransa ve Ortadoğu'nun da "özel bir ilgi"yi hak ettiği konusunda uzlaşıldı. Kevork ve Nubar, Radcliffe'in mevcut Amerikan ve İngiliz vakıflarından yardım isteme teklifini kabul etti. David Rockefeller'ın önerisiyle dördü birlikte, 1913'te "dünyanın her yerinde insanların refahını artırma" hedefiyle kurulan Rockefeller Vakfı'nın yöneticileriyle buluştu. Vakfın başkanı Dean Rusk (daha sonra Kennedy döneminde dışişleri bakanlığı yaptı) ve Kore Savaşı'nı sona erdiren ateşkes müzakerelerinde görev almış önde gelen, şirket hukukçusu Arthur Dean'le bir dizi toplantı yaptılar. Perdigão'ya göre bu danışma süreçleri zaman kaybından başka bir şey değildi; vakfın tüzük taslağını kendi başına hazırlamaya karar verdi.[11]

Radcliffe, vakfın hangi parametreler çerçevesinde faaliyet göstereceğini netleştirmek üzere, Arthur Dean'den Portekiz veraset ve vakıf kanunlarıyla ilgili sorular hazırlamasını istedi. Daha sonra bu sorular Coimbra Üniversitesi'nin iki önemli hukukçusu olan Antó-

nio de Arruda Ferrer Correia ve' Afonso Rodrigues Queiró ya gönderildi ve Aralık 1955'te ortak bir cevap alındı. Radcliffe tüzükte bazı temel koşulların yer alması gerektiği konusunda ısrar ediyordu: Heyette Portekizliler çoğunlukta olamaz (daha doğrusu hiçbir milletten temsilci çoğunlukta olamaz), Portekiz'e asgari bağış teminatı verilemez, vakfın nereye ve nasıl bağışta bulunacağına kısıtlama getirilemez. Perdigão bu talepleri iletince, Salazar'ın, "Radcliffe'in zekâdan ziyade inatçılıktan kaynaklanan ısrarı" olarak tanımladığı bu durumla ilgili kaygıları arttı.[12]

Tüzüğün resmî olarak onaylanması bir yana, henüz taslağı bile çıkmamışken Perdigão'nun vakıf adına burslar vermeye başlaması Radcliffe'i çok şaşırttı.[13] Perdigão sonraki yıllarda da bu tür özel hamilikler yapmaya devam etti. Bu durum karşısında hayrete düşen Radcliffe ve Whishaw, bu yardımların gelişigüzel yapıldığını ve Gülbenkyan'ın servetinin sorumlu bir şekilde kullanılmadığını öne sürüyordu. Whishaw birkaç ay sonra Perdigão'ya yazdığı mektupta şöyle diyordu:

> Mahallemdeki kilisenin paraya ihtiyacı var; karımın idare meclisi başkanı olduğu kilise okulunun, devlet okullarıyla aynı malzemeleri alabilmek için paraya çok ihtiyacı var, ama onlar için vakfa teklifte bulunmayı aklıma bile getirmem, çünkü ülkenin her yerinde en az onlar kadar ihtiyacı çok olan yüzlerce kilise ve kilise okulu var. Neredeyse rasgele kurumlar seçmenin, Bay Gülbenkyan'ın vakfını yönetmek için uygun bir yol olmadığını belirtmek isterim.[14]

Mütevellilerin Perdigão'nun kimseye danışmadan bağış yapmasından şikâyetçi olmalarına karşın, bağışlar sıklaşarak sürdü.[15] Perdigão'nun, Gülbenkyan'ın mirasını şahsen tanıdığı kişilere ve kurumlara dağıtması, Whishaw ve Radcliffe'e sorumsuzluk gibi görünmüş olabilir. Ama Portekiz'de adam kayırmak hayatın her alanına girmişti. Şu ya da bu kişinin veya kuruluşun, vakfın cömertliğinden pay almasının en iyi yolu şahsen bilinenlere bağışta bulunmaktı; bu da rasgele dağıtmak ya da rüşvet anlamına gelmezdi.

Portekiz'deki Fransız büyükelçisinin belirttiği gibi, "sadece birkaç ailenin elinde toplanmış servetle ülkenin her yerindeki işçilerin, hatta kasabalardaki küçük burjuvaların içinde bulunduğu sefalet ara-

sında insanı hayrete düşüren bir tezat" vardı. Büyükelçiye göre, Salazar'ın "anarşi" yerine düzeni sağlamasına karşın, bolluktan sadece "sınırlı bir oligarşi grubu" faydalanabiliyordu. Yine de İkinci Dünya Savaşı sırasında halk, bütün yoksunluklarına karşın, çatışmaların ortasında kalmış ülkelerden daha iyi durumda olduklarını görmüştü. Fakat artık barış imzalanmış, Portekiz NATO ve OECD üyesi olmuştu ve aynı halk (büyükelçinin ifadesiyle) artık duruma farklı bir gözle bakıyordu.[16] Salazar'a göre Gülbenkyan'ın "hediyesi" bu sorunları çözecek imkânı sağlamıştı: "Gülbenkyan Vakfı, Portekiz'in karşılaştığı bazı temel sorunları çözmeye çabaladığımız bir ortamda her şeyi kökten değiştirebilecek, beklenmedik bir kamu kaynağı yarattı."[17] Dolayısıyla bu "hediye"nin Portekiz'e verilmesi hayati önemdeydi.

Queiró ve Correia, Arthur Dean'in sorularına verdikleri cevaplarla üzerlerine düşeni yaptı. Portekiz kanunları çerçevesinde Gülbenkyan Vakfı'nın mütevellilerin uyruğuna ya da bağışların yapılacağı yerlere ilişkin herhangi bir kısıtlamaya tabi olmayacağını belirttiler. Kurucunun isteklerine daima saygı gösterilecekti. Fakat Gülbenkyan'ın vasiyetindeki ifadeler bu bağışlardan Portekiz'in diğer ülkelere kıyasla daha fazla faydalanmasını istediğini açıkça gösteriyordu. Queiró ve Correia, vakfın faaliyetlerinin "sadece Portekiz'de değil, yöneticilerin uygun gördüğü başka ülkelerde de yürütülebileceği"ne ilişkin maddeye dikkat çekti.

İki hukukçu "sadece Portekiz'de değil" ifadesinin, "vasiyet sahibinin Portekiz'e karşı özel takdir ve sevgisi"ni gösterdiğini, dolayısıyla "vasiyeti yorumlarken bunun en temel unsurlardan biri olması ve boşlukların bu çerçevede doldurulması gerektiği"ni iddia ediyordu:

> Vasiyetnamedeki sarih koşula binaen, Portekiz vakfın faaliyetlerini sorunsuzca yürütebileceği tek ülkedir. Bütün bunlar Portekiz'in tercih edildiğini açıkça ve kati şekilde göstermektedir; her şeyden önce vasiyet sahibinin amaçlarına uymak ve niyetlerine saygı göstermekle yükümlü olan vasiler ve mütevelliler her koşulda bu tercihe sadık kalmalıdır.

Queiró ve Correia ayrıca, 1944 tarihli "kamu mallarını idare eden ya da ulusal ekonomi açısından temel faaliyetlerde bulunan kamu teşekkülleri ve şirketler" hakkında kanun kapsamında, Porte-

kiz hükümetinin, mütevelli heyetinde Portekizlilerin çoğunlukta olmasında ısrar etme hakkının bulunduğunu belirtiyordu.[18] Bahsedilen kanun petrol şirketlerine ve diğer kamu teşebbüslerine uygulanıyordu. Fakat bir yardım vakfına uygulamak, kanunun kapsamını genişletmek anlamına geliyordu.[19]

İkili yine de bir noktayı vurguluyordu: "Genel anlamda vakıflara ilişkin Portekiz kanunlarında pek çok boşluk vardır."[20] O dönemde yürürlükte olan 1867 tarihli Medeni Kanun'da vakıflardan kesinlikle söz edilmiyordu. 1940 tarihli İdari Kanun'da ise vakıflar vardı, ama kuruluşu için yerel yöneticinin onayı gereken "yerel fayda amaçlı kurumlar" olarak yorumlanıyordu. 1955'te Portekiz'de bulunan çok az sayıdaki vakıf aslında belirli bölgelere fayda sağlamak üzere kurulmuştu. 1966'da yeni Medeni Kanun kabul edildi, 1950'lerin sonlarında Portekiz'deki vakıf kanunları sürekli değişiyordu.[21]

Ocak 1956'da Radcliffe Lizbon'a dönerek São Bento Sarayı'nda Salazar'la buluştu. Radcliffe, İngiltere'deki kariyeri ile vakıf başkanlığı arasında nasıl bölündüğünü Salazar'a anlattı. Portekizli olmadığı için vakfı yönetmesinin zor olacağını söyledi. Salazar ise Radcliffe'i başkanlığı devam ettirmeye teşvik etti ama mütevelli heyetinde çoğunluğun Portekizli olması gerektiğini vurguladı. Vasiyete göre vakıf Portekiz'de kurulacaktı, dolayısıyla bir Portekiz vakfı olduğunu ve Portekizlilerin hâkimiyetinde olmasının gerektiğini düşünmek mantıklıydı. Radcliffe köşeye sıkışınca ülkelerden birinin fiilen çoğunlukta olmadığı bir vakfa hiç rastlamadığını kabul etmek zorunda kaldı.[22]

Devlet başkanlığıyla ilişkilerden sorumlu Bakan Marcello Caetano, bir uzlaşma sağlamaya çalışan Van Kleffens'le yaptığı gayriresmi görüşmelerinde bu noktayı vurguluyordu. Van Kleffens, (bütün mütevellileri Amerikalı olan) Rockefeller Vakfı'yla kıyaslama yapmanın doğru olmadığını öne sürüyordu: Rockefeller ailesi ve petrol şirketleri Amerikalıydı, oysa Gülbenkyan da Pandi de Portekizli değildi ve Gülbenkyan servetini Portekiz'de kazanmamıştı. Vakfın Portekiz tabiyetinde olması bir "şekil meselesi"ydi; tıpkı deniz taşımacılığı şirketlerinin ismen Liberya ya da Panama'da kayıtlı olması gibi işleri kolaylaştıran bir uygulamaydı. Caetano bu iddiaları hakaret olarak kabul ediyordu. Ona göre mütevelli heyetinde Portekizli çoğunluğunu reddetmek, Portekizlilerin büyük bir yardım kuruluşunu yönetemeyeceğinin düşünüldüğü anlamına geliyordu. Van

Kleffens, "Bu, maalesef ülkeyi kasıp kavuran aşağılık duygusundan kaynaklı bir prestij meselesi," diyordu.[23]

Radcliffe, Perdigão'yla yaptığı toplantılarda kurulda hiçbir ülkenin çoğunlukta olmaması ve Portekiz kurumlarına yapılan bağışların yüzde 20'yi geçmemesi gerektiği konusundaki ısrarını sürdürüyordu. Perdigão, Portekiz Maliye Bakanlığı'nın vakfa sağladığı vergi indiriminin, bağışlar karşılığında bir taviz olduğunu söylüyordu: "Portekiz hukukunun, ismen Portekiz'de kurulu bir vakfın vergiden tamamen muaf olmasına izin vermesi akıl almaz bir durum olurdu." Hükümet bağışların en az üçte birinin Portekiz'e yapılmasında ısrar edecekti. Vergi indirimi ile hayırseverlik arasındaki bu doğrudan ilişki Portekiz kanunlarında belirtilmiyordu ama ülkedeki hukuk zihniyetinin bir parçasını oluşturuyordu.[24]

Radcliffe'in talepleri artık bir ültimatoma dönüşmüştü: Bahsedilen koşullar yerine getirilmediği sürece başkanlığı kabul etmeyecekti. Perdigão, mütevelli heyeti meselesi hakkında Kevork ve Nubar'dan görüş istedi. Nubar hazırladığı bilgi notunda, babasının ölmeden önce bu konudaki isteklerini "netleştirmediğini" kabul ediyordu. Yine de Gülbenkyan'ın "sınırlı bir çevredekiler yerine tüm insanlığın faydalanmasını" istediği çok açıktı. Tabiatı gereği "ün ve gösteriş"ten hoşlanmayan Gülbenkyan, "tamamen bir aile meselesi" olarak gördüğü vakfın yönetiminde "göz önünde olsunlar ya da olmasınlar" çok sayıda kişinin bulunması fikrinden muhtemelen hoşlanmazdı.

> Bana göre, büyük bir güven duyduğu yakın dostu Lord Radcliffe'in Mütevelli Heyeti başkanı olmasını bu yüzden özellikle istemiş, iyi tanıdığını düşündüğü ünlü Portekizli avukatı da onun yanına eklemişti... Babam Portekiz çoğunluğu oluşturma konusunda baskı göreceğini hayal bile edememiştir ve bence bu durum sağlığında ona bildirilmiş olsaydı, vakfı konusunda başka türlü adımlar atardı. Uluslararası vizyona sahip bir Ermeni ve servetini uluslararası faaliyetlerle kazanmış biri olarak, bir ihtimal Ermenileri hariç tutmak üzere, servetinden herhangi bir topluluğun tek başına ya da büyük ölçüde doğrudan fayda sağlamasını adil bulmazdı.

Fakat pratik düşünmek gerekiyordu. Nubar'a göre en önemli mesele, Radcliffe'in başkanlığı kabul etmesini sağlamaktı. Portekiz hükümeti minimum pay konusunda ısrarcı olursa Nubar ana vakfı başka bir ülkede kurup Portekiz'de ayrı bir vakıf kurarak söz konusu payın ana vakıftan buraya aktarılmasını savunacaktı.[25]

Kevork ise her zamanki gibi alçakgönüllü davranarak kayınpederinin mülkleriyle ilgili planlarına asla karışmadığını yazmıştı. Ama Gülbenkyan'ın Radcliffe'e güvendiği ve "aile üyelerinin sorunların çözümünde onun rehberliğine ve tavsiyelerine çok dikkat etmelerini" beklediği aşikârdı. Dolayısıyla Kevork, Radcliffe'in başkanlığını destekliyordu.[26] Daha önce Salazar'a yazdığı mesajda, Kevork'un "Portekizli mütevelliyle (yani Perdigão'nun kendisiyle) nasıl bir bağlılık içinde işbirliği" yaptığından övgüyle bahsetmiş olan Perdigão bu cevap karşısında hayal kırıklığına uğramış olmalı.[27]

Perdigão tavrını hiç değiştirmeden Radcliffe'e Portekiz hükümetinin, vakfın vergiden muaf bir kuruluş olarak tescili karşılığında heyette çoğunluk ve bağışların en az yüzde 33'ünü alma konusunda ısrarcı olduğunu bildirdi. Radcliffe'in yanıtı aynı derecede kesindi: "1937'ten itibaren (Gülbenkyan'ın) kamu yararına büyük bir vakıf kurma düşüncelerini benimle paylaştığı uzun yıllar boyunca bir kez olsun belirli bir ülkeye ayrıcalıklı davranma niyetinde olduğunu duymadım. Daima vakfın 'insanlığın' faydasına olması gerektiğini söylerdi." Portekiz Maliye Bakanlığı, vakfın kurulmasına yönelik kanun hükmünde kararname için yüzde 33 şartını mecburi tutmakla "kurucunun isteğini gerçekleştirmek yerine, reddediyor"du. "Bu, vasiyetin şartlarını yerine getirmek değil, engellemektir." Gülbenkyan'ın Portekiz'i seçme nedeni, ülkedeki vergi sisteminin (örneğin Fransa'daki vergi sisteminin aksine) yardım kuruluşlarını veraset vergisinden muaf tutmasıydı. "Saygısızlık etmek istemem ama Gülbenkyan'ın ölümünden sonra maliye bakanının idari bir kararla vakfın amaçlarında ciddi bir değişiklik yapmaya çalışmasını kabul edilemez buluyorum."[28]

Radcliffe, Perdigão'nun taleplerinin kendisinden mi yoksa Portekiz hükümetinden mi geldiğinden artık emin değildi. Perdigão, Gülbenkyan'ın vasisi olarak mı yoksa Salazar'ın sözcüsü olarak mı konuşuyordu? Mart 1956'da Perdigão, Radcliffe'e gönderdiği mektupları bizzat yazdığını ve onların kendisinin sorumluluğunda olduğunu vurgularken Radcliffe'ten gelen mektupları Portekizli bakanla-

ra gösterdiği iddiasını reddetti. Bu açıklamalar doğru değildi: Perdigão, Radcliffe'in mektuplarını hem Salazar'a hem de Caetano'ya göstermiş, nasıl cevap vermesi gerektiği konusunda Salazar'dan talimat almıştı. Perdigão'nun bu suçlamaları reddettiği mektubun taslağı bile kontrol için önce Salazar'a gönderilmişti. Daha sonra Perdigão, Salazar'a bir mektup yazarak önerileri için teşekkür etmişti.[29]

Bu noktada Radcliffe neler döndüğünü anladı. Van Kleffens, Perdigão'yla Uluslararası Adalet Divanı'na çıkıp konuyu arabuluculara anlatmasını önerdiğinde Radcliffe bunun bir işe yaramayacağını söyledi. Böyle bir adım, "karşı tarafın Perdigão değil, Portekiz hükümeti ve onların talepleri olduğu gerçeğini gözden kaçırmak" anlamına gelirdi. "(Perdigão'nun) tek yaptığı, hükümetin arkasına sığınıp, 'Bunu istiyorlar ve yapmaya muktedirler – ben de aynı fikirdeyim,' demek."[30] Yine de Radcliffe, Gülbenkyan'ın sanat koleksiyonunun Fransa'dan Portekiz'e gönderilmesine ilişkin müzakerelerde Perdigão'nun Portekiz hükümetiyle işbirliği yaptığını öğrenince çok şaşırdı.

Fransa'daki Portekiz Büyükelçisi Marcello Mathias Ocak 1956'dan itibaren Salazar, Caetano ve Perdigão'dan gelen talimatlar doğrultusunda (Radcliffe'in ya da Nubar'ın haberi olmadan) Fransa sanat bakanıyla müzakereler yapıyordu. Perdigão'nun, Mathias'a yazdığı bir mektupta belirttiği gibi, "Gülbenkyan Vakfı'nda Portekiz'in çıkarları"nın nasıl savunulacağı konusunda üçü de (Salazar, Caetano ve Perdigão) "tamamen aynı fikirdeydi."[31] İlk aşamada, bu gibi meselelerden sorumlu olan Fransa Milli Eğitim Bakanlığı, Iéna Bulvarı 51 numaradaki koleksiyondaki 60 parçanın *patrimoine*, yani ihracat yasağı uygulanması gereken ulusal miras statüsünde olduğunu belirledi. Bir bakanlık yetkilisinin belirttiği gibi, Gülbenkyan koleksiyonu "hem ünlüydü hem de bilinmiyordu." Fakat bu, koleksiyonun kaybedilmesi için bir sebep olamazdı.[32] Mathias ödül-ceza yöntemini başarılı bir şekilde kullandı: Bir yandan Les Enclos'yu (ve hatta Iéna Bulvarı 51 numarayı) Fransa'ya vermeyi teklif ederken, diğer yandan Fransa hükümetinin koleksiyonu Lizbon'a gönderme konusunda daha makul davranmaması durumunda vakfın Fransa'ya herhangi bir bağışta bulunmayacağı tehdidini öne sürdü.[33] Bu mesele ancak 1959'da çözülebilecekti.

Fakat 1956'da Mathias, Portekiz hükümetine ait olmayan mülkler hakkında kararlar veriyor, (henüz) var olmayan bir vakıf adına

siyasi taahhütlerde bulunuyordu. Radcliffe'e göre, "Vakfın hükümet tarafından hukuken onaylanmış bir kuruluş sözleşmesi, hukuki varlığı, adına kararlar vermeye yetkili bir yöneticiler kurulu yokken, temel vakıf politikaları" hakkında kararlar alınması için çok erkendi.[34] Nubar'a, Perdigão'nun bu tür hareketlerinin "güveni kötüye kullanmak" olduğunu söyledi.[35]

Perdigão bu ifadeye çok içerlemişti. Paris'teyken Mathias'a, kimi zaman sorunları daha da büyütüp Radcliffe'in bu işten tamamen çekilmesini sağlama hayalini kurduğunu itiraf etti. Perdigão, Mathias ve Salazar böyle bir kopuştan kaçınıyordu, çünkü Radcliffe'in istifa edip Gülbenkyan'ın isteklerini yerine getirmeyi başaramadığını kamuoyuna açıklaması durumunda halkın tepkisinden ve "uluslararası yankılar"dan korkuyorlardı. Londra'daki Portekiz büyükelçisi Pedro Teotónio Pereira'ya Radcliffe'le görüşüp Portekiz'in beklentilerini savunma görevi verildi.[36] Bu sırada Perdigão, Kevork'u kendi tarafına çekmeyi başarmış görünüyordu. Mart 1956'da Kevork'a yazdığı mektupta, Radcliffe'in "güveni kötüye kullanma" yorumunun, "Portekiz'e karşı duyduğu düşmanlığın bir başka örneği" olduğunu söylüyordu. Radcliffe henüz mütevelliliği kabul etmediğinden, Perdigão ile Kevork'un harekete geçmesinin vakti gelmişti.[37]

Kevork'un yanıtı, Radcliffe'e karşı hislerinin sadece altı hafta içinde saygıdan üstü kapalı bir küçümsemeye nasıl dönüştüğünü anlatıyor. "Londra'nın tepkisini pek önemsememek gerektiğini düşünüyorum," diye teskin ediyordu Perdigão'yu. "Bir satranç maçı yapıldığı herkesin bildiği bir sır. Nubar ile Radcliffe'in genel durumu yakın gelecekte şu ya da bu şekilde netleşecek ve biz de o zaman nihai adımları atacağız... muhalefet fazla aşikâr olursa görmezden geliriz, olur biter."[38] Kevork sanat eserlerinin Paris'ten çıkarılmasını onaylıyordu.[39] Perdigão'nun (Salazar'ın yardımı ve teşvikiyle) "vakfı tamamen Portekiz'e bağlama" niyetinden ilk kuşkulanan kişi olarak Kevork'un bu tavır değişikliğini açıklamak zor.[40] Oğlu Mikhael tarafından "emir almak için doğmuş" şeklinde tanımlanan Kevork, Gülbenkyan'ın yörüngesinden çıkıp Perdigão'nunkine girmiş olabilir. Neticede 1,85'e yakın boyuyla Perdigão özgüveni yüksek, karizmatik biriydi. 35 yıl boyunca Gülbenkyan'ın sadık yardımcısı olarak çalışıp Nubar'ın zorbalıklarına katlandıktan sonra, belki Perdigão'dan duyduğu sözler hoşuna gitmiştir: "Sadece siz, sevgili dos-

tum ve ben, merhum K.S. Gülbenkyan'ın şartlarını yerine getirme beceri ve yetkisine tamamen sahibiz."[41]

Perdigão, Kevork'un ve Portekiz hükümetinin desteğini arkasına alarak Radcliffe'e çok daha sert bir mektup yazdı: "Bay Gülbenkyan'la geçirdiğim uzun seneler, vakfı için niyetlerini tam olarak anlamama imkân verdi." Gülbenkyan'ın, niyetlerini en iyi bilen insan olarak tanımladığı Radcliffe'e bunu söyleyebilmek hakikaten akıl almaz bir şeydi. Radcliffe'in yanıtı ise geri çekilmek oldu. Mayıs 1956'da Perdigão'ya istifa niyetini bildirdi. Bir basın bülteni yayımlandı. 18 Temmuz 1956'da Kalust Gülbenkyan Vakfı, mütevelli heyetinde Portekizlilerin çoğunluğunu mecbur tutan bir kanun hükmündeki kararnameyle resmen kuruldu.[42] Perdigão heyete üç Portekizliyi ve Whishaw'u aldı. Perdigão'nun sekreterinin ABD Büyükelçisi'ne belirttiği gibi, "Perdigão için şahsi bir başarıydı bu, daha da önemlisi ... skandal çıkmadan kazanılmıştı."[43]

Ekserciyan'a göre Radcliffe "en büyük hayal kırıklığı" olmuştu. Nubar ve Kevork'un aksine, Ekserciyan Radcliffe'ten daha çok şey bekliyor, "bence ihtiyar da [Gülbenkyan] aynı fikirdeydi," diyordu. Radcliffe "kürsüsünden inip basını, kamuoyunu, her şeyi kullanarak savaşa girme" fırsatını kaçırmıştı. "Kendi kazancından bahsetmekle" üstünlüğü Perdigão'ya kaptırmıştı.[44] Radcliffe'in Mayıs 1956'da Nubar'a söylediğine göre, "Her şeyin üstüne bir de yeni çıkanlan vergi kuralları nedeniyle bu defteri kapattım, çünkü şahsi konumuma çok zarar veriyor."[45] Portekiz bakanlık yazışmaları Ekserciyan'ın haklı olduğunu düşündürüyor: Salazar'ın "uluslararası yankılar"dan duyduğu korku karşısında Radcliffe zannettiğinden daha fazla avantaja sahipti. Portekizliler onun böyle sessizce gitmesini beklemiyordu.

Ne de olsa "milli itibar" çift yönlüydü: Bir yandan Portekiz hükümetinin mütevelli heyetinde Portekizlilerin çoğunlukta olması gerektiği iddiasını desteklerken, diğer yandan da vakfın yönetiminin dışarıdaki gözlemciler tarafından dikkatle inceleneceği anlamına geliyordu. Radcliffe'in istifasından aylar sonra Pereira onun ayrılırken söylediği bir sözü Salazar'a hatırlattı: Vakfı yönetecek kişiler "sınanacak"tı.[46] Pereira bu "sınanan"lar arasında olacaktı. Mathias ve Correia gibi Pereira daha sonra Perdigão tarafından mütevelliliğe atanacaktı.

Perdigão, Nubar, Kevork; her biri bir "hayal kırıklığı"ydı. Ama Gülbenkyan'ın onlardan beklentisi, "büyük dostu" Radcliffe'ten beklentisine kıyasla daha düşüktü. Öte yandan, bu garip duruma yol

açan da bizzat Gülbenkyan'ın attığı ve atmadığı adımlar olmuştu. Henüz Ağustos 1955'te Ekserciyan her zamanki güçlü sezgileri ve tarafsızlığıyla bu açmazdaki ironiyi fark etmişti:

> [Gülbenkyan] etrafındakilere o kadar güvenmiyordu ki, vasiyeti konusunda bu kişilere danışmak yerine, tamamen yabancı ve belli ki dürüstlükten nasibini almamış bir Portekizli avukata yöneldi. Ailesinin, arkadaşlarının (olduğunu varsayarsak), ortaklarının ve kazancını borçlu olduğu ülkelerin yağmalamasından korktuğu servetini korumayı saplantı haline getirdiği için dikkat etmediği ve korkmayı unuttuğu diktatörlük rejiminin açgözlülüğü ve kokuşmuşluğundan korumaya yönelik en temel adımları atmadı. Bütün serveti Portekizlilerin eline geçerse bu ilahî adalet olacak – ama o parayla ne kadar çok iyilik yapılabileceğini düşünürsek ne büyük bir trajedi bu.[47]

Gülbenkyan "kontrol, kontrol, kontrol" sloganını kesinlikle Portekiz yasalarında uygulamamıştı. Perdigão *renvoi* konusunda görüş bildirdiğinde, Gülbenkyan tutarsızlıkları görmüştü. Bir başka avukata danışmak ya da "kontrol, kontrol, kontrol" etmek yerine, konuyu bir kenara bırakmıştı. Ayrıca kurmayı planladığı uluslararası vakfın neredeyse hiç benzeri olmadığını dikkate almamıştı. Salazar ve Caetano, uluslararası bir mütevelli heyeti olan bir vakıf örneği istediğinde, Radcliffe ve Van Kleffens hiçbir şey bulamamıştı. Gülbenkyan, hayalini özenle gerçekleştirmek için gerekli adımları atmadığı için servetini korunmasız bir halde ortada bırakmıştı.

Salazar'ın 1956 tarihli kanun hükmünde kararnameye yazdığı giriş bölümünde ve Perdigão'nun Gülbenkyan Vakfı başkanı olarak yaptığı konuşmalarda sürekli olarak Gülbenkyan'ın Portekiz'e ne kadar güvendiği vurgulanıyordu.[48] Bir anlamda hakları vardı. Fakat bunun bir iltifat olup olmadığı tartışılır. Van Kleffens'in belirttiği gibi, Gülbenkyan için Portekiz'in Panama ya da Lichtenstein'dan farkı yoktu. Ekserciyan'a göre Gülbenkyan, "Servetinin kırıntılarını sunacağı bu ülkeleri böylece vergi kaçırma amacıyla kullanabileceğini düşünüyordu. Oysa o servetin hepsine el koydular ve böylece yüzde 100 veraset vergisi toplamayı başardılar."[49]

Ekserciyan tabii ki abartıyordu. Vakfın kuruluşundan sonraki üç yıl içinde, bağışların tamamı değil, yüzde 45'i Portekiz'e gitti (sonraki yıllarda bu oranın çok arttığını kabul etmek gerekir). Bundan sadece birkaç ay önce Van Kleffens, Radcliffe'e Gülbenkyan'ın mirasının çok büyük olduğunu, Ekserciyan'ın karikatürize ettiği kadar kolay ya da kesin bir şekilde "ele geçirilmesi"nin ya da "el koyulması"nın mümkün olmadığını yazmıştı. Van Kleffens'e göre vakıf, "dünyanın gözlerinin önünde faaliyet gösterecek"ti:

> İyi ya da kötü, yaptıkları ya da yapmadıkları her şey Portekiz'e yansıyacak özellikle de Portekiz hükümeti, mütevelli heyetindeki vatandaşları aracılığıyla vakfın işlerine doğrudan ya da gizlice müdahale ederse veya vakfı mantıksız katkılara ya da kısıtlamalara tabi tutarsa. Akıllı bir muhabir böyle şeyleri mutlaka ortaya çıkarır. Portekiz'in karşısında büyük bir fırsat, ama aynı zamanda korkunç bir seçim var: Yapacağı seçime göre dünyadaki itibarı yükselecek ya da düşecek. Portekiz'in vakfın merkezi olarak seçilmiş olması her şeyin sonu değil. Bu sadece başlangıç: Nail olduğu bu şerefin Portekiz'e itibar kazandırıp kazandırmayacağı, bu şerefi nasıl kullandığına bağlı olacak. Portekiz'i seven herkes akıllıca bir seçim yapmasını umuyor olmalı.[50]

* * *

Nubar, babasının ilk baştaki hayalini savunmaya devam ediyordu. Mayıs 1956'da vakfın mütevellisi olma teklifini kabul etti, ama Perdigão'nun bu teklifi "tam bir tuzak" olarak gördüğünü fark edince akıllılık edip vazgeçti. Perdigão'ya göre Nubar'ı heyete alınca "elini kolunu bağlayıp gırtlağına yapışabilir"lerdi.[51] Ertesi yıl Nubar, kendilerine uygun gördükleri maaş zammının, diğer yardım kuruluşlarına kıyasla çok fazla olduğu iddiasıyla vakıf mütevellileri aleyhine dava açtı. İki yıl sonra John Freeman'ın BBC'deki ünlü programı *Face to Face*'te konuyu detaylarıyla anlattı.[52] Nubar elbette (her zamanki gibi) bir çıkar peşindeydi. Kevork gibi o da babasının vasiyetiyle oluşan trösteki payının tek seferde ödenmesi için vakfın izni-

ni bekliyordu. 1958'de vakıf ile Nubar uzlaştı ve Nubar ertesi yıl mütevelliler hakkındaki davayı geri çekti.[53]

Nubar, vakıfla yaşadığı anlaşmazlık haricinde, hayatın tadını fazlasıyla çıkarıyordu. Kendi kullanımı için düzenlettiği şoförlü taksiyle Londra'da dolaşıyor, Buckinghamshire'deki mülkünde at sırtında tilki avına çıkıyor, yazları Eden Roc'ta dinleniyor, hayatı nasıl yaşayacağını bilen, müthiş zengin biri olarak kendine sığ bir şöhret oluşturmaya devam ediyordu. British Pathé News ajansına göre monoklü, sakalı, kalın kaşları ve yakasına taktığı orkideyle Nubar araba ve ziraat sergilerine, resmî ziyaretlere, Ascot at yarışlarına, uluslararası yemek yarışmalarına egzotik bir hava katıyordu.[54] 1967'de sosyete fotoğrafçısı V. Lichfield Kontu Patrick, *Londra'yı Sallayanlar* adlı bir portre çalışması için ünlüleri bir araya getirdi: Nubar tam ortada, önde duruyordu; aktris Susannah York, ressam David Hockney ve yönetmen Roman Polanski etrafına dizilmişti.[55] Nubar'ın üstünde isminin baş harflerinin yazılı olduğu Rus sigaralarına düşkünlüğünü sonradan görmelik olarak yorumlayan Kalust'un, Nubar'ın 1972'deki ölümüne dek süren dikkat çekici savurganlığını görmemesi belki de iyi oldu.

Rita Paris'e yerleşip daha gözden uzak bir hayatı tercih etti; ağabeyinin vakıfla olan tartışmalarına taraf olmayı reddedip hareketli bir sosyal hayatın tadını çıkarmaya devam etti. 1958'de *Gourmettes de France** başkanlığına seçildi. İki küçük Fransızca şiir kitabı yayımladı ve 1977'de öldü.[56] Kocası Kevork Portekiz'de kaldı ve vakfın Ermenilere ayırdığı küçük payın yönetilmesine yardım etti. Oğulları Mikhael, İngiliz ordusunda askerliğini yaptıktan sonra dedesinin ısrarıyla yıllarca IPC'de çalışmıştı. Gülbenkyan'ın ölümünün ardından kendi yolunu çizme özgülüğüne kavuşarak hukuk eğitimi aldı, evlendi ve kendi ailesini kurdu. Hiçbir Esayan Portekiz'e yerleşmedi. Fakat Kalust'un yeğeni Robert Gülbenkyan yerleşti ve çocuklarından birçoğu burada Gülbenkyan Vakfı için çalışmaya devam etti.

Vakfın ilk yılları zorlu geçti. Perdigão'nun titiz gözetimi altında, Lizbon'un kuzeyindeki eski bir panayır alanına dev bir modern kompleks inşa edildi. Bu komplekste kurucunun sanat koleksiyonu için bir müze, bir konser salonu, sanat kütüphanesi, konferans mer-

* (Fr.) Fransız Gurmeleri. (Ç.N.)

kezi ve çok sayıda ofis yer alıyordu. 1969'da açılan bu tesis hâlâ Lizbon'un en seçkin kültür merkezi olarak hizmet veriyor. 1961'de Oeiras'ta bir bilim enstitüsü açıldı. Salazar diktatörlüğü döneminde, vakıf sayesinde Portekizliler konserler, seyahat bursları ve gezici kütüphaneler aracılığıyla dışarıya açıldı. Sıkıntılı geçen ilk yıllarda Salazar, Perdigão yerine Pereira'yı getirmeyi düşünmüştü. Ama zamanla o da Perdigão'nun başarılarını takdir etmeye başladı. Günlüğünde şöyle yazmıştı: "Azeredo Perdigão'nun hakkını teslim etmek gerekir. Yönettiği vakıf, takdire şayan bir kültür bakanlığı olarak çalışıyor."[57]

Peki ya Gülbenkyan'ın diğer mirası, yani "evi" ne oldu? IPC'nin kurucusunun ölümüne verdiği tepki, neredeyse saldırgan bir sessizlikti. 2 Eylül 1955'teki yönetim kurulu toplantısında Gülbenkyan'ın vefatı "üzüntü"yle belirtildi, ama ne bir başsağlığı mesajı ne de bir dakikalık saygı duruşu oldu. Gülbenkyan toplantılara nadiren bizzat katılırdı (diğerlerini göndermeyi tercih ederdi) ama 43 yıl boyunca kurul üyeliği yapmıştı. Belki de "filozof" Gülbenkyan, yedi yıl hizmetten sonra 1962'de ölen zavallı yaşlı Hagopyan'ın çok daha iyi uğurlandığını bilse bundan memnun olurdu.[58]

Gülbenkyan'ın koleksiyonları ve yatırım portföyünün büyük bölümüyle birlikte, meşhur yüzde 5 hissenin sahibi olan Pandi vakfa geçti. Kerkük-Baniyas Boru Hattı'nın (1952) ve Basra'dan Fao'ya (Basra Körfezi'nde) bir başka hattın açılmasıyla Pandi'nin Irak'taki geliri 1950'lerde müthiş bir artış gösterdi. 1958'de yaşanan askerî darbeyle Irak'ta monarşi sona erdi, Nuri al-Said ve Kral II. Faysal vahşice öldürüldü. Irak Cumhuriyeti'nin ilk başbakanı Abd al-Kerim Kasım, faaliyet bölgesinin bir kısmını (aslında Irak'ın tamamını) iade etmesi için IPC'ye baskı yaptı. 1960'ta öteki petrol ülkelerini Bağdat'ta bir konferansa davet etti ve böylece OPEC (Petrol İhraç Eden Ülkeler Örgütü) kuruldu.

Iraklılar IPC'yi mülkünün olmadığı tüm arazilerden çıkardı, ama şirket 1972'de kamulaştırılana kadar ülkedeki faaliyetlerine devam etti. IPC iştiraki Basrah Petroleum bir yıl sonra kamulaştırıldı. 1973 Arap-İsrail Savaşı* ve diğer dış olayların etkili olmasına karşın, IPC'yi kendi içindeki ihtilaflar da aynı derecede yıprattı.[59] Pandi'nin

* Yom Kippur Savaşı, Ramazan Savaşı, Ekim Savaşı, 4. Arap-İsrail Savaşı olarak da bilinir. (Ç.N.)

Portekizli kimliği de hemen hemen hiçbir koruma sağlayamadı. 20 Aralık 1973 tarihli 101 numaralı Irak Kanunu, Portekiz'i "özgürlük ve bağımsızlık için savaşan Afrika halklarına karşı vahşi terör ve imha suçları işleyen, ırkçı bir devlet" olarak tanımlayarak Basrah Petroleum'daki yüzde 5 hisseyi geri aldı.[60]

Fakat Kırmızı Hat bölgesinde faaliyet gösteren başka IPC iştirakleri vardı. Bunlardan bazıları Gülbenkyan'ın ölümünden sonraki birkaç yıl içinde tasfiye edilirken, ötekiler faaliyetlerini sürdürdü.[61] IPC 1937 ve 1939'da Umman ve Abu Dabi imtiyazlarını almıştı. Fakat keşif amaçlı sondaj çalışmaları, ancak 1950'lerde başlayabildi. 1960'ta Abu Dabi'de petrol bulundu ama Umman'daki sondajlar o kadar zordu ki, Pandi'nin IPC'deki ortaklarının çoğu geri çekildi. 1970'lerde Pandi'nin Umman'daki yüzde 5'lik payının yüzde 60'ına devlet el koydu ve böylece Pandi'ye yüzde 2 kaldı. Fakat sabrın sonu selamet oldu; sonradan Petroleum Development Oman'a dönüşen şirketteki yüzde 2 pay müthiş kârlı bir yatırıma dönüştü.

Gülbenkyan dönemindeki imtiyazların en sonuncusu olan Abu Dabi imtiyazı Ocak 2014'te sona erdi. Pandi, Partex Oil and Gas Şirketi'ne dönüştürüldü; petrolün çıkarılma sürecinde bugün hâlâ faaliyet gösteren bu küçük şirket, daha önceki imtiyazlardan elde ettiği gelirlerin bir kısmını, eski Portekiz sömürgelerindeki ortak girişimlere yatırdı. Partex'in yüzde 100'ü Kalust Gülbenkyan Vakfı'na ait bulunuyor. Değeri 500 milyon euro'dan biraz fazla olan Partex'in gelirleri, vakfın üç milyar euroluk varlıklarının yaklaşık altıda birini oluşturuyor. Bu servet sayesinde vakıf, dünyanın en zengin vakıfları listesinde 36. sırada, Rockefeller Vakfı'nın birkaç sıra altında yer alıyor. ABD'deki benzer vakıfların her yıl sermayelerinin yüzde 5'ini kullanması gerekirken Kalust Gülbenkyan Vakfı'nın böyle bir zorunluluğu bulunmuyor. İlelebet ayakta kalmayı, kurucusu Kalust Sarkis Gülbenkyan'ın ölümsüz mirası olmayı hedefliyor.

— EK 1 —

GÜLBEKYAN'IN SERVETİ

Gülbenkyan'ın servetini hesaplamak son derece zor. Yetişkinliği boyunca petrol ve maden hisselerinin yanı sıra başka hisseler, tahviller, altın ve döviz ticareti de yaptı. 1920'lerden itibaren bu faaliyetler başka ülkelere taşındı. Gülbenkyan öldüğünde, çoğunluğu Lichtenstein'da bulunan, iç içe geçmiş bir holdingler ağı vardı. TPŞ/IPC hisselerini asla satmadığı için yüzde 5'lik payının değerini belirlemek kolay değil. Aşağıdaki sayılar kabataslak tahminler olarak değerlendirilmelidir.

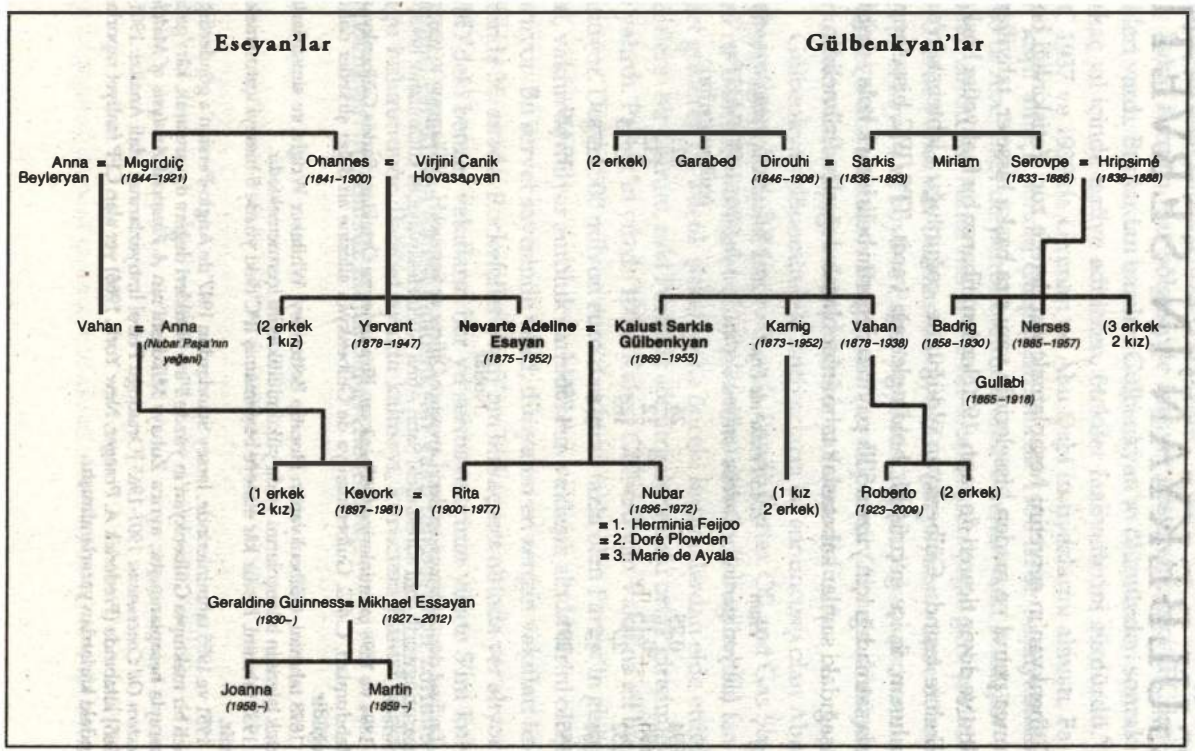
Yıl	*Ham* (milyon sterlin)	*2015 Perakende Fiyat Endeksi (milyon sterlin)*	*2015 İktisadi Güç/(milyon sterlin) İngiltere GSYH'deki Pay (milyon sterlin)*
1894	0,25	26	321
1898	0,12	12	132
1932	2,7	169	1.223
1951	13	368	1.678
1955	201	4.756	19.410

Notlar

1. Tarihsel dönüştürme işlemleri Lawrence Officer ve Samuel H. Williamson'ın www.measuringworth.com adresindeki Satın Alma Gücü Hesaplayıcısı kullanılarak hesaplanmıştır.
2. 1894 ve 1898 tahminlerine Gülbenkyan Biraderler ve Ortakları, Sarkis Gülbenkyan Mahdumları, C.&G. Gulbenkian ya da Gülbenkyan ailesine ait diğer şirketler dahil değildir.
3. 1898 tahmini, Gülbenkyan'ın Horatio Bottomley, Whitaker Wright ve simsarlarla ortak işlerinin bilançolarını ya da yükümlülüklerini içermemektedir.
4. 1932 tahmini, henüz kâr etmeye başlamamış IPC'deki yüzde 5 hisseyi içermemektedir.
5. 1951 ve 1955 tahminlerinde, Jersey Standard'ın 1947'de Anglo-Persian'a gönderdiği gizli bir mektupta Gülbenkyan'ın yüzde 5'ine biçtikleri değere dayanılarak, kâr/gelir oranıyla hesaplanmıştır; ayrıca Zuhayr Mikdashi'nin *A Financial Analysis of Middle Eastern Oil Concessions: 1901-1965* [Ortadoğu Petrol İmtiyazlarının Mali Analizi: 1901-1965] kitabında (Frederick A. Praeger, New York, 1966) yer alan CFP faaliyet raporlarındaki kârlardan yararlanılmıştır.

GÜLBENKYAN'IN ŞECERESİ

— EK 2 —

TEŞEKKÜR

Londra'daki İran büyükelçisi Gülbenkyan'a, kısa süre önce yazdırdığı otobiyografik anılarını okumasına izin verdiği için Kasım 1945'te teşekkürlerini sunmuş, büyüleyici bir deneyim olduğunu söylemişti. Gülbenkyan şöyle cevap vermişti: "Size gönderdiğim tarih, hayatımın sadece bir bölümünü kapsıyor. Farklı ülkelerde, farklı koşullardaki farklı insanlar aracılığıyla o kadar çok şey gördüm ki, hepsini yazmak kendime haksızlık olurdu." Teşekkür mesajı yazmaya çalışırken kitabımın kahramanının bu duygularını paylaşıyorum. Beş yıllık araştırma ve yazma sürecinde dokuz farklı ülkede o kadar çok şeye tanık oldum ve o kadar çok kadının ve erkeğin işbirliğinden, uzmanlığından ve konukseverliğinden faydalandım ki, haksızlık yapmaktan kaçmam imkânsız olacak – ya birilerini eklemeyi unutacağım ya da "hepsini yazmaya" çalışarak editörüme haksızlık edeceğim.

İlk olarak Lizbon'daki Kalust Gülbenkyan Vakfı'na çok şey borçluyum. Southampton Üniversitesi'ne yaptıkları bağışlar sayesinde öğretmenliğe ve diğer sorumluluklarıma ara verebildim ve böylesine karmaşık ve gizemli bir kişiliğin izini sürmek için gerekli zamanı ve kaynakları bulabildim. Vakıf başkanları Emílio Rui Vilar, Artur Santos Silva ve Isabel Mota'nın yanı sıra Genel Sekreter Rui

Esgaio da projeyi sabırla destekledi ve vakıftaki Gülbenkyan evraklarına özel erişim imkânı sağladı. En önemlisi tam bir editoryal kontrol fırsatı sundular. İlerlemeyi takip etmek üzere tarihçilerden oluşan bir danışmanlar kurulu atandı. Maria Fernanda Rollo, Richard Roberts ve Joost Jonker benzer araştırma projelerindeki deneyimlerini paylaştılar. Bilgece tavsiyeleri için hepsine teşekkür ederim. Richard'ın Aralık 2017'deki zamansız ölümüyle hem akıl hocamı hem de arkadaşımı kaybettim. Bu kitap, onun projeye kazandırdığı uzmanlık, merak ve mizahın ancak bir kısmını yansıtıyor olabilir. Yine de kitabı Richard'a ithaf etmek uygun düşerdi.

Kuruluşundan itibaren vakıf mütevelli heyetinde Gülbenkyan ailesine bir koltuk ayırıyor. Halihazırda, Kalust Gülbenkyan'ın torunu Mikhael Esayan'ın ardından oğlu Martin Esayan görevi devralmış bulunuyor. Mikhael'in dedesine ilişkin anılarını dinleyebilmek büyük bir onurdu; ayrıca Nubar Gülbenkyan'ın kişisel arşivini ödünç almama izin verdiği için de Mikhael'e minnettarım. Aile içi yazışmaları okudukça, Mikhael'e sormak istediğim sorular da o kadar arttı. Nihai ürünü okumaya ömrünün vefa etmesini çok isterdim. Mikhael ve özellikle de Martin benimle, aile ve vakıf arasındaki üçgenin verimli işleyebilmesi için büyük emek verdi. Martin, annesi Dina ve karısı Tracy daima nezaketle destek oldular.

Ayrıca ailenin diğer üyelerine de teşekkür ederim. Edward Jr ve Carmen Gülbenkyan, Melinée Frenkyan, Mark Samuelson ve Mikael Gülbenkyan sırasıyla ABD, Fransa, İngiltere ve Portekiz'de anıları, belgeleri ve konukseverliklerini benimle paylaştılar. Garajlarındaki kutuları talan etmekten anılarını canlandıran sorulara kadar her şeye izin vererek son derece şeffaf davrandılar ve yardımcı oldular. Tıpkı vakıf gibi onlar da Kalust Gülbenkyan'ın tüm detaylarıyla işlenmiş, objektif bir biyografisinin yazılmasının ne kadar önemli olduğunu görerek paylaştıkları devasa miktardaki malzemelerden kendi sonuçlarımı çıkarabilmem için beni özgür bıraktılar. Keza babasının Gülbenkyan'ın Londra ofisiyle ilgili olağanüstü detaylı günlüklerini okumama izin veren David Ekserciyan da öyle.

Gülbenkyan hayatının çoğunu hareket halinde geçirdi. Onun izini sürebilmek için benim de sık sık seyahat etmem gerekiyordu. Gülbenkyan'ın kaldığı otellerde kalmaya gücüm yetmedi, ama Ozan Özavcı ve Erman Ohanyan gibi iki mükemmel ve sıra dışı derecede bilgili yoldaşım oldu. İnsanı kıskandıracak kadar çok dil bilen, bece-

rikli ve verimli çalışan Ozan bir yıl süreyle projeye araştırmacı olarak katılıp Moskova, St. Petersburg ve İstanbul'daki arşivlerde uzun süreler çalıştı; belgeleri buldu, inceledi, Rusçadan ve Osmanlı Türkçesinden tercüme etti. Ayrıca Türkçe bilgilerle ilgili gelişmeleri benimle paylaştı. Erman da aynı işi Ermenice kaynaklar ve bilgiler için üstlenmenin yanı sıra Kasım 2014'te yaptığımız çok hızlı Türkiye turunu düzenledi. Erman ve Ozan'la birlikte vakfın Ermeni Topluluklar Bölümü yöneticisi Razmik Panossian, Gülbenkyan'ın döneminin bugünkü Ermeni ve Türkiye politikasındaki izlerini anlamama yardımcı oldu. Bunun yanı sıra İstanbul, Kayseri ve Adana seyahatlerimde merhum Sarkis Seropyan, Başpiskopos Aram Ateşyan, Sarkis Teke ve Leon Erarslan'dan aldığım pek çok yeni bilgiyi yorumlamama yardım ettiler. Hrant Dink Vakfı'nın konferans daveti sayesinde, Ekim 2015'te İstanbul'a ikinci kez gitme fırsatım oldu. Ayrıca bugün Kalust Gülbenkyan Parkı olarak adlandırılan Les Enclos'da beni ve eşim Kate'i gezdiren Philippe Normand'a (Deauville Belediyesi) teşekkür ederim. Petrolün izinde koşarken ortadan kaybolmalarıma katlanan Kate'le birlikte bu müthiş bahçeyi gezmek çok keyifliydi.

Petrol sektörü hakkında hemen hemen hiçbir şey bilmediğim için başlangıçta, Gülbenkyan'ın ortaklarının ve rakiplerinin arşivlerine girmenin zor olacağını düşünmüştüm. BP'den Peter Housego, Total'den Cécile Benoit ve Camille Pedenon, Royal Dutch-Shell'den Rosalie van Egmond sayesinde hiçbir zorluk yaşamadım. İstediğim her belgeyi görmeme ve kitapta kullanmama izin verildi. Iraq Petroleum Company'nin arşivi de BP arşivinde bulunuyor; Abu Dhabi Petroleum'den (ADCO) Andrew Whitehead'e bu arşivi incelememe izin verdiği için teşekkür ederim. Bu şirketlerin tam aksine ExxonMobil ve Gulf ise arşivleri hakkındaki taahhütlü niyet mektuplarımı almayı bile reddetti. Sanmıyorum ama bu şirketlerde çalışan birileri bu satırları okuyorsa, akademisyenlerin arşivlere erişimine izin vermemekle (ya da böyle bir arşiv olmadığını iddia etmekle) komplo teorisyenlerinin doldurmaya dünden razı olduğu bir boşluk yarattıklarını belirtmek isterim.

Gülbenkyan petrolcü olduğu kadar finansçıydı da. Londra, Paris, Roubaix, Frankfurt ve İstanbul'daki bankaların arşivlerinde çok güzel zamanlar geçirdim. Özellikle Deutsche Bank Tarih Enstitüsü'nden Martin Müller, Frankfurt'taki bir *Gesellschaft für Unterneh-*

*mensgeschichte** toplantısına beni konuşmacı olarak davet etmekle büyük bir yardımda bulundu. İstanbul'da SALT'tan Lorans Tanatar Baruh, Bank-ı Osmani-i Şahane hakkında tam bir bilgi madeniydi. Elbette lojistik ya da siyasi nedenlerle veya dili bilmediğim için gidemediğim arşivler de oldu. Nareg Seferyan, Haçig Muratyan, Filipe Guimarães da Silva, Rosa Churcher Clarke, Vladimir Frilov, Rozina Sheikh, Hedayat Gravand, Azadeh Hassanin ve Elena Stevens'a Erivan, Lizbon, Londra, Moskova, Tahran ve Boston'daki araştırmaları ve çevirileri için teşekkür ederim.

Merhum Sir David Cesarani ve Peter Mandler tarafından düzenlenen bir 20. yüzyıl yardım kuruluşları konferansı sırasında bu konuyla beni tanıştıran kişi Sir David Cannadine oldu. Verdikleri ilham ve yaptıkları rehberlik için üçüne de minnettarım. Doğrudan ya da dolaylı olarak (Ozan, Erman ve Razmik'i bunaltırcasına sorduğum çok sayıda sorunun cevaplanmasına yardım ederek) bana yardımcı olan sayısız akademisyeni tek tek yazmak için yeterli yerim yok. Fakat bazı isimler akademisyen olarak sorumluluklarının çok ötesine geçip henüz yayımlanmamış araştırmalarını benimle paylaştı, taslak bölümleri ve makaleleri okudu ya da şu veya bu tarihî olayı uzun uzadıya tartışmak için zaman ve emek harcadılar: Anny Bakalian, Alain Beltran, Christine Chanet, Richard Davenport-Hines, Dimitri Dourdine-Mak, Ethem Eldem, Peter Fuhring, Francesco Gerali, Richard Hall, Keith Hamilton, James Nye, François Pelletier, Wolfgang Sartor, Funda Soysal, James Stourton, Ahsene Gül Tokay ve Anand Toprani.

Southampton'daki meslektaşlarım projenin idari, mali ve hukuki yönlerinde çok önemli rol oynadı: Başta dekanım Anne Curry olmak üzere Alison Leslie, Renée Lewin ve Rita Oliver. Temsilcim Andrew Lownie yorulmak bilmeden hünerlerini sergiledi. Profile'dan Andrew Franklin'e ikinci okumayı yaptığı, Paul Forty'ye elle yazılmış metinlerden baskıya kadar tüm süreci yönlendirdiği, Lesley Levene'e kitabı baştan sonra kontrol edip düzelttiği için teşekkür etmek isterim.

Yine başladığım yere dönüp Gülbenkyan Vakfı'ndan bahsedeyim. 600 metre uzunluğa ulaşan Gülbenkyan belgeleri üzerinde rahat çalışabilmem için Gülbenkyan Sanat Kütüphanesi müdürü Ana

* (Alm.) Şirket Tarihi. (Ç.N.)

Paulo Gordo bana bir ofis tahsis etti. Arşiv uzmanı Mafalda Melo de Aguiar arşivin kökenlerini ve bunca malzemenin kataloglanma ilkelerini açıkladı. Londra ve Paris ofislerindeki arşivlerin Lizbon'a taşınması sırasında arşivlerin açılmasından sorumlu olduğu için Mafalda, belgeler hakkında en çok bilgi sahibi olan kişiydi. Onun önerileri olmasaydı nereden başlayacağımı kesinlikle bilemezdim. Vakfın kafeteryasındaki öğle yemeklerinde onun arkadaşlığı olmasaydı yola devam edemezdim. Lizbon'a her gidişimde Mafalda, vakfın devasa bodrumunda bir kasada ya da sandıkta yeni, heyecan verici bir şeyler bulmuş olarak beni karşılıyordu. João Vieira, proje üzerinde çalıştığım sürenin ortalarında, arşivlerden sorumlu müdür yardımcısı olarak vakfa katıldı. Mafalda'yla birlikte o da Portekiz'de ve vakıfta işlerin nasıl yürüdüğünü anlamamı sağladı.

Gülbenkyan Müzesi'nin geçmiş ve mevcut küratörleri ve müdürlerinden Rita Albergaria (birlikte Kalust Gülbenkyan'ın çocukluk ve gençliği hakkında küçük bir sergi hazırladık), João Carvalho Dias, Maria Teresa Gomes Ferreira, João Castelo Branco ve Gülbenkyan Müzesi başkanı olarak onun yerini alan Penelope Curtis'e teşekkür ederim. Ayrıca vakfın diğer birimlerinde görevli Isabel Moura, Ines Goncalves ve Ana Barcelos Pereira bana seyahat ve konaklama işlemlerinde yardımcı oldu. Rui Goncalves, Portekiz hukuku hakkında hızlı bir eğitim verdi. Bahçede güneş parlar, ördekler mutlulukla vaklarken bodrum katındaki bir ofiste çalışmanın zor geldiği anlar olduğunu itiraf etmeliyim. Fakat ne zaman enerjim tükense, Olga Gonçalves ve Osvaldo Massapina ellerinde bir *uma bica** ve bir el arabası dolusu dosyayla beni yeniden işe döndürdü. Ve uzun bir günün sonunda, Razmik'in koridorun diğer ucundaki odasında keyifli bir sohbetin ve yedi yıldızlı Ararat Ermeni konyağının beni beklediğini bilirdim. 45A Avenida de Berna'daki tüm dostlarıma Ermenice sesleniyorum: *Genatset*!

Cholsey, 27 Aralık 2017

* (Por.) Espresso. (Ç.N.)

NOTLAR

Giriş: Hattı Çizmek

1 Ralph Hewins, *Mr Five Per Cent: The Biography of Calouste Gulbenkian* [Bay Yüzde Beş: Kalust Gülbenkyan'ın Biyografisi], Hutchinson, Londra, 1957, s.141.

2 William Stivers, *Supremacy and Oil: Iraq, Turkey, and the Anglo-American World Order, 1918-1930* [Üstünlük ve Petrol: Irak, Türkiye ve Anglo-Amerikan Dünya Düzeni, 1918-1930], Cornell University Press, Ithaca, New York, 1982, s. 128. Hatta Stivers aynı bölümde, Gülbenkyan'ın "sermaye kaynakları"nın olmadığını iddia ediyor.

3 Daniel Yergin, *The Prize: The Epic Quest for Oil, Money, and Power*, Free Press, New York, 1991, s. 557-558. [Daniel Yergin, *Petrol - Para ve Güç Çatışmasının Epik Öyküsü*, çev. Kamuran Tuncay, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2014.] Ayrıca bkz. Geoffrey Jones, *The State and the Emergence of the British Oil Industry* [Devlet ve İngiliz Petrol Sanayisinin Doğuşu], Macmillan, Londra, 1981, s. 20. Benzer bir değerlendirme için bkz. Gregory P. Nowell, *Mercantile States and the World Oil Cartel, 1900-1939* [Merkantilist Devletler ve Dünya Petrol Karteli, 1900-1939], Cornell University Press, Ithaca, New York, 1994, s. 66.

4 Ibrahim Al Marashi, "Iraq, Sykes-Picot and Mr. Five Percent" [Irak, Sykes-Picot ve Bay Yüzde Beş], aljazeera.com, 16 Mayıs 2016.

5 KSG, "Memorandum to be read to Mr. Nichols" [Bay Nichols'a okunacak bilgi notu], 20 Haziran 1925. LDN00866. Bağlam içinde görmek için bkz. Peter J. Beck, "'A Tedious and Perilous Controversy': Britain and the Settlement of the Mosul Dispute, 1918-26", ["Zahmetli ve Tehlikeli Bir İhtilaf": İngiltere ve Musul Anlaşmazlığının Çözümü], *Middle Eastern Studies*, 17:2, Nisan 1981, s. 256-276.

İstanbul, 1869

1 1869'da Gülbenkyan'lar yine Asya yakasındaki Üsküdar'da yaşıyordu; 1873'te de Kadıköy'e taşındılar. Kalust'un Üsküdar'daki Surp Haç Kilisesi'nde vaftiz edildiği söyleniyor. Fakat kilisenin kayıtları bir yangında yok olmuş ve Kalust'un doğum ya da vaftiz tarihini veren tek araştırmacı da kaynak belirtmemiş.Kevork Pamukciyan, *Zamanlar, Mekânlar ve İnsanlar*, Aras Yayıncılık, İstanbul, 2003, s. 37-38. Kalust'un Hayganuş adında bir de kız kardeşi olduğu iddiaları için (hakkında başka hiçbir iz yoktur) bkz. agy. s. 40. Ayrıca bkz. Drtad Kahana Ou-

ghourlian, *Badmoutiun Gulbenkian Kertastani* [Gülbenkyan Aile Tarihi], Kevork Pamukciyan (ed.), Gatoghigosoutiun Medzi Dann Giligio, Antilias, Lübnan, 2006.

2 Razmik Panossian, *The Armenians: From Kings and Priests to Merchants and Commissars* [Ermeniler: Kral ve Rahiplerden Tüccar ve Komiserlere], Columbia University Press, New York, 2006, s. 84-85; Philip Mansel, Constantinople: City of the World's Desire, John Murray, Londra, 1995), Ek 1, [Philip Mansel, *Konstantiniyye: Dünyanın Arzuladığı Şehir*, çev. Şerif Erol, Everest Yayınları, İstanbul, 2011].

3 Sarkis'in babası Gülabi ile Diruhi'nin babası Krikor kuzendi. Gülabi ve Krikor, Gülbenk ve Garabed Gülbenkyan kardeşlerin oğullarıydı.

4 Fatma Müge Göçek, Rise of the Bourgeoisie, Demise of Empire: Ottoman Westernization and Social Change, Oxford University Press, Oxford, 1996, s. 96, [Fatma Müge Göçek, *Burjuvazinin Yükselişi, İmparatorluğun Çöküşü*, çev. İbrahim Yıldız, Ayraç Yayınları, İstanbul, 1999].

5 Richard G. Hovannisian (ed.), *Armenian Kesaria/Kayseri and Cappadocia* [Ermenilerin Kayserisi/Kayseri ve Kapadokya], Mazda, Costa Mesa, CA, 2013, s. 237 (nüfus), s. 238, not 19 (Gülbenkyan'lar ve cehri); Sarkis Teke ile yazışma, 21 Kasım 2013.

6 Gertrude Bell, *Amurath to Amurath* [Murat'tan Murat'a], William Heinemann, Londra, 1911, s. 354.

7 Sokratis Muratoğlu (d. Talas, 1895), alıntının yer aldığı eser Hovannisian (ed.), *Armenian Kesaria*, [Kayseri ve Kapadokya] s. 249, not 60.

8 Constantinople: City of the World's Desire.

9 KSG'den Cavid'e, 1 Aralık 1923, LDN00519.

10 Talas hakkında Amerikalıların görüşlerini öğrenmek için bölgedeki Amerikan okulunun misyoner yöneticileri Rahip James ve Carrie Fowle (1894-1900) ile Stella Loughridge (1901-1917) tarafından yazılmış raporlar incelenebilir. Houghton Kütüphanesi, Cambridge, Mass. American Board of Commissioners for Foreign Missions Archive 16.9.4 [Yabancı Misyonlar için Amerikan Komiserler Kurulu Arşivi] (Fowles); 9.5.1, dosya 14-15 (Fowles) ve 77.1, Kutu 45 (Loughridge).

11 Alan Duben and Cem Behar, *Istanbul Households: Marriage, Family and Fertility, 1880-1940*, Cambridge University Press, Cambridge, 1991, s. 206-209, [Alan Duben, Cem Behar, *İstanbul Haneleri: Evlilik, Aile ve Doğurganlık*, 1880-1940, çev. Nuray Mert, Boğaziçi Üniversitesi Yayınevi, İstanbul, 2014].

12 James Forsyth, *The Caucasus: A History*, Cambridge University Press, Cambridge, 2013, s. 277-279, [James Forsyth, *Kafkasya*, çev. Timuçin Binder, Ayrıntı Yayınları, İstanbul, 2019].

13 Örneğin bkz. "The Armenian Atrocities" [Ermenilere Uygulanan Zulüm], *Northern Echo* [Kuzeyin Yankısı], 31 Aralık 1894.

14 Henry C. Barkley, *A Ride through Asia Minor and Armenia*, John Murray, Londra, 1891, s. 137, 145, 154 [Henry C. Barkley, *Anadolu ve Ermenistan'a Yolculuk*, çev. Nil Demir, Kesit Yayınları, İstanbul, 2007].

15 *Mr Five Per Cent: The Biography of Calouste Gulbenkian*.

16 Arşag Alboyacıyan, *Les Dadians* [Dadyanlar] çev. Anna Naguib Boutros-Ghali, Dar Al Maaref, Kahire, 1965; Dorothy George, *Merchants in Exile: The Armenians in Manchester, England, 1835-1935* [Sürgündeki Tüccarlar: Manchester, İngiltere'deki Ermeniler, 1835-1935], Gomidas Enstitüsü, Princeton, NJ, 2002.

Marsilya, Londra ve Bakü, 1883-1888

1 SG'den Agop Selyan'a, 17 Ocak 1885, LIS00416, f. 149. Büyük olasılıkla KSG'nin kendi anlatımına dayandırarak doğrulayan Chanet, yayımlanmamış anılar, s. 20.

2 SG'den KSG'ye, 15 Aralık 1883, LIS00416.

3 SG'den Alfred Clayton Cole'a, 19 Ağustos 1884; SG'den KSG'ye, 27 Eylül 1884, LIS00416. Haverhill, Essex'ten Samuel Cole'un William Cole isimli oğlu (d. 1857) 1873-1874'te bu okula gitmişti.

4 King's College School Arşivi, Wimbledon. Okul kayıtlarında Gülbenkyan'ın önceki okulu yanlış bir bilgiyle "Amerikan Koleji, Konstantinopolis" olarak geçiyor.

5 SG'den KSG'ye, 8 Kasım 1884, LIS00416.

6 KSG, alıntının yapıldığı kaynak SG'den KSG'ye, 25 Nisan 1885, LIS00416.

7 Frank Miles ve Graeme Cranch, *King's College School: The First 150 Years* [King's College School: İlk 150 Yıl], KCS, Londra, 1979, s. 133.

8 Bourdas olayı için bkz. KCL Arşivleri, KA/IC/B79; binanın planları için bkz. K/PHI/2/4.

9 *King's College School: The First 150 Years*, s. 134137.

10 Thomas Hinde, *A Great Day School in London: A History of King's College School* [Londra'da Harika Bir Gündüzlü Okul: King's College School Tarihi], KCS, Londra, 1995, s. 35.
11 Belcher'dan J. W. Cunningham'a, tarih belirtilmemiş [Eylül 1884'ten önce] ve 24 Eylül 1884, KCL Arşivleri, KA/IC/B77. Ayrıca bkz. Agnes Quidd, "Katakaua's Hawaiian Studies Abroad Programme" [Katakaua'nın Hawaii'liler İçin Yurtdışında Eğitim Programı], *Hawaiian Journal of History*, Sayı 22, 1988, s.170-207.
12 Yıllar sonra KSG'nin NME'ye anlattıklarına göre. ED, 19 Haziran 1951.
13 SG'den Miriam ve Hosrov Balyan'a, 30 Eylül 1884; SG'den KSG'ye, 7 Ekim 1884, LIS00416.
14 SG'den KSG'ye, 20 Ocak 1885, LIS00416.
15 SG'den KSG'ye, 14 Ekim 1884, LIS00416.
16 SG'den KSG'ye, 2 Aralık 1884, LIS00416.
17 SG'den Baxter'a (W.H. Cole&Co.), 12 Aralık 1884. LIS00416.
18 SG ve Diruhi Gülbenkyan'dan Hagop Selyan'a, 30 Aralık 1884; SG'den KSG'ye, 27 Aralık 1884, 6, 10, 13 ve 17 Ocak 1885, LIS00416.
19 Belcher'dan Cunningham'a, 10 Ocak 1885, KCL Arşivleri, KA/IC/B80. KA-E-E5.
20 SG'den KSG'ye, 18 ve 21 Ekim, tarih belirtilmemiş [kasım başı] ve 15 Kasım 1884. LIS00416.
21 KSG'den [A.C.] Cole'a, 27 Temmuz 1885, LIS00416.
22 King's College Takvimi, 1885-1886, KCL, Londra, 1885, s. 182.
23 1886-1887 öğretim yılı, KCL, Londra 1886, s. 239-240; 1887-1888 öğretim yılı, s. 222. Kalust Gülbenkyan ilk olarak 1888-1889 öğretim yılında ön lisans öğrencisi olarak görünüyor, KLC, Londra, 1888, s. 620.
24 Başarı belgelerini alacak kişiler South Kensington, Londra'daki Bilim ve Sanat Bölümü tarafından belirleniyordu. 14.001 aday arasında Gülbenkyan on sekizinci olmuştu. KGV, GuiaD2/003.
25 *Mr Five Per Cent: The Biography of Calouste Gulbenkian*, s. 14. Ekserciyan'ın ifadesiyle, "Haklı olarak, Kelvin ve Rutherford'dan ders almış olmakla ve Londra'daki King's College'ı 'üstün başarı'yla bitirmiş olmakla gurur duyuyordu", ED, 10 Haziran 1950.
26 "John Millar Thomson", *Obituary Notices of Fellows of the Royal Society* [Kraliyet Cemiyeti Üyelerinin Vefat İlanları], 1:2, 1933, s.91-94.
27 "Herbert Tomlinson", *Obituary Notices of Fellows of the Royal Society*, 1:2, 1933, s.89.
28 Herbert Tomlinson, "The Scientific Papers of Herbert Tomlinson" [Herbert Tomlinson'ın Bilimsel Makaleleri], KCL Arşivleri, C/PP4.
29 Gülbenkyan'ın bu yolculuğu 1889'da yaptığı iddiası doğru değil, çünkü 29 Eylül 1888'de Tiflis'e gelen ve orada çok da uzun kalmayan (dönüş tarihinin 1889 ya da 1890'a kalmadığı biliniyor) Çar III. Alexander'ı görebilmek için aceleyle Tiflis'e gittiğini kendisi anlatıyor.
30 Kalust S. Gülbenkyan, *Transcaucasia and the Apcheron Peninsula: Travel Memories* [Transkafkasya ve Abşeron Yarımadası: Seyahat Anıları], çev. Caroline Beamish, Kalust Gülbenkyan Vakfı, Lizbon, 2011, s. 33.
31 Alexandre Dumas, *Le Caucase: impressions du voyage*, Le Joyeux Roger, Montreal, 2006 [Alexandre Dumas, *Kafkaslar*, çev. Haktan Birsel, IQ Kültür Sanat Yayıncılık, İstanbul, 2016]; Théophile Gautier, *Constantinople*, Michel Levy Frères, Paris, 1853 [Théophile Gautier, *İstanbul, Dünyanın En Güzel Şehri*, çev. Nuriye Yiğitler, Profil Kitap, İstanbul, 2018].
32 G. Perrot'dan KSG'ye, 25 Temmuz, 20 Ekim 1890 ve 8 Haziran 1891 (alıntı). EP.
33 *Constantinople*.
34 1912'de, Tiflis Ticaret Bankası'nın kurucuları arasında "S. Giulbenkyan" adında biri vardı. Khaçadur Dadayan, "Armenian Commercial Presence in Tiflis" [Tiflis'teki Ermeni Ticari Faaliyetleri], 21st *Century*, 2:4, 2008, s.69-89 (78).
35 Mantaşev hakkında bilgi için bkz. Khaçadur Dadayan, "Armenian Commercial Presence in Tiflis", s. 85-86.
36 *Transcaucasia and the Apcheron Peninsula: Travel Memories*, s. 185.
37 V.S. Ziv, *Inostrannye kapitaly v russkoj neftjanoj promyshlennosti* [Rus Petrol Sanayisinde Yabancı Sermaye], Tip. Red. perfodicheskikh izd. Ministerstva finansov, St. Petersburg, 1916, s. 1.
38 Branobel için bkz. Budar N. Seidov, *Arkhivy Bakinsski Neftyanykh Firm: XIX-Nachalo XX veka* [Bakü Petrol Şirketleri Arşivi: 19. Yüzyıl ve 20. Yüzyılın Başı], Modest Kolerov, Moskova, 2009, s. 38-44; Robert W. Tolf, *The Russian Rockefellers: The Saga of the Nobel Family and the Russian Oil Industry* [Rusların Rockefeller'ları: Nobel Ailesi Destanı ve Rus Petrol Sanayisi], Hoover Institution Press, Stanford, CA, 1976.
39 Bkz. Bertrand Gilles, "Capitaux français et pétroles russes (1884-1914)" [Fransız Sermayesi ve Rus Petrolü], *Histoire des entreprises*, Sayı 12, 1963, s. 9-95. İngilizce ve Fransızca literatürde (örneğin Daniel Yergin'in *Petrol* kitabında) araştırmacılar genellikle "BNITO" dediklerinde

aslında Société Caspienne de la Mer Noire [Karadeniz Hazar Topluluğu] örgütünden bahsederler. Oysa "BNITO" Rothschild'lerin kontrolündeki Société Caspienne de la Mer Noire'ın değil, en başta satın aldıkları Batum şirketinin isminin kısaltmasıdır: Batumskoye Nefteпromyshlennoye i Torgovoye Obschestvo.

40 Rus bankalarında faiz oranı yüzde 10'ken Rothschild'lerde yüzde 6'ydı. Seidov, *Arkhivy Bakinsski Neftyankykh Firm* [Bakü Petrol Şirketleri Arşivi], s. 104.
41 *The Prize: The Epic Quest for Oil, Money, and Power.*
42 Agy.
43 Bu sürecin Mendeleyev tarafından mı yoksa Shukhov, Gavrolov ya da Burton tarafından mı icat edildiği tartışmalıdır. Bkz. Miryusif Babayev, *Concise History of Azerbaijani Oil* [Azerbaycan Petrolünün Kısa Tarihi], özel basım, Bakü, 2010, s. 84; *The State and the Emergence of the British Oil Industry*, s. 3.
44 Agy.
45 Agy.
46 *Transcaucasia and the Apcheron Peninsula: Travel Memories*, s. 189.
47 Agy. s. 191 ("yağmur"), 178 ("göz kamaştırıcı").

Telaşlı Bir Genç Adam, 1889-1896

1 KSG'den NAE'ye, tarih belirtilmemiş [1889 yazı], EP.
2 İstanbul Şubesi'nden Cellurier'ye, 12 Nisan 1893. Crédit Agricole, Paris. Fonds Crédit Lyonnais, DAE2288.
3 Arsen Yarman, *Osmanlı Sağlık Hizmetlerinde Ermeniler ve Surp Pırgiç Ermeni Hastanesi Tarihi*, Ermeni Hastanesi Vakfı, İstanbul, 2001, s. 506.
4 NAE'den KSG'ye yazılmış mektuptan alıntı, tarih belirtilmemiş [Eylül 1891], EP.
5 KSG'nin Lizbon'daki Gülbenkyan Vakfı'nda bulunan kişisel eşyaları arasında, "5 Haziran 1889-18 Kasım 1891" tarihlerinin altında NAE ve KSG baş harflerinin olduğu gümüş bir tabak bulunuyor. Bu tabağın, ilk evlilik teklifi ile ikincisi arasındaki sürenin anısına hazırlandığını düşünmek akla yakın geliyor.
6 NAE'den KSG'ye, tarih belirtilmemiş [1890 yazı], EP.
7 Essai Esayan 1871'de İngiltere vatandaşlığı aldı. Ülkede beş yıl kalma şartını yerine getirir getirmez vatandaşlık başvurusu yaptığı varsayımıyla (tıpkı Gülbenkyan ve başka pek çok Ermeni gibi), ülkeye 1866'da gittiğini düşünebiliriz.
8 *Slater's Royal National Commercial Directory of Manchester and Salford* [Slater'ın Manchester ve Salford Kraliyet Ulusal Ticaret Rehberi], Slater, Manchester, 1867, s. 178. Joan George, Esayan'ların Manchester'a 1840'ların sonunda İzmir'den göçtüğünü iddia ediyor. 1863 *Slater's* rehberinde Esayan ismi yok, 1861 nüfus sayımında da Esayan'lar görülmüyor. *Merchants in Exile: The Armenians in Manchester, England, 1835-1935*, s. 9.
9 *Slater's* rehberinde A. Mantaşev ilk olarak 1869'da; Pervanoğlu ve Karayusufoğlu 1874'te; Manukyan, Elizaryan, G. Esayan ve P.&E. Mosdiçyan 1876'da görülüyor. "Shaum" da "Shahum" ve "Shamum" olarak yer alıyor.
10 Nevarte'nin dedesi Kevork Esayan (aynı ismi taşıyan damadıyla karıştırılmasın) Anna Mosdiçyan isimli bir kadınla evlenmiştir.
11 *Merchants in Exile: The Armenians in Manchester, England*, s. 24-25.
12 1871 nüfus sayımı kayıtlarına göre Mıgırdiç Huyton-cum-Roby, Merseyside'da doğramacılık yapan Henry Pendleton'ın evinde pansiyoner olarak kalıyordu. Kayıtlarda İstanbul doğumlu, evli bir tüccar olarak görünüyor.
13 Ohannes Esayan'dan Virjini Esayan'a, 24 Temmuz, 4, 11 ve 20 Ağustos (hava) 1874, PRS00897.
14 Ohannes Esayan tasviri, Nevarte'nin kız kardeşi Anna'nın oğlu Aram Frenkyan'la yapılan bir söyleşi sırasında tutulmuş notlardan alınmıştır. Bunları benimle paylaşan Melinée Frenkyan'a minnettarım. Virjini Esayan için bkz. NAE'den KSG'ye, tarih belirtilmemiş [Pazartesi], EP.
15 Aile albümünden, EP.
16 E. Sweeney'den KSG'ye, 26 ve 31 Mart ve 4 Kasım 1891, EP.
17 K.S. Gülbenkyan, "Voyages dans les pays des tapis d'Orient" [Şark Kilimi Ülkelerinde Seyahatler], *Levant Herald and Eastern Express*, 25 Mayıs 1889.
18 KSG'den P. Würzburger'e, 21 Ocak 1889, EP.
19 Daha başarılı bir Kafkasya gezi günlüğü örneği için bkz. Charles Marvin, *The Region of the Eternal Fire* [Sonsuz Ateş Diyarı], W.H. Allen, Londra, 1884.

20 KSG'den NAE'ye, tarih belirtilmemiş [3 Mart 1891 sonrası], EP.
21 NAE'den KSG'ye, tarih belirtilmemiş ("Perşembe"), EP.
22 NAE'den KSG'ye, tarih belirtilmemiş, ("Pazartesi"), "Z.", NAE'den KSG'ye yazılmış mektupta bahsedilen Zareh olabilir, tarih belirtilmemiş ("Cuma sabahı"), EP.
23 NAE'den KSG'ye, 19 Ağustos 1891, EP.
24 NAE'den KSG'ye, 3 Eylül 1891 (Ohannes), tarih belirtilmemiş [1891] (şantaj), tarih belirtilmemiş [Ağustos 1891] (gizlice takip), EP.
25 NAE'den KSG'ye, tarih belirtilmemiş [Ağustos 1891], EP.
26 KSG'den NAE'ye, 23 Ağustos [1891?], EP.
27 NAE'den KSG'ye, tarih belirtilmemiş ve "H. Leonardi"den [KSG] "Bayan C. James"e [NAE], tarih belirtilmemiş, EP.
28 NAE'den KSG'ye, tarih belirtilmemiş, [Kasım?] 1891, EP.
29 NAE'den KSG'ye, 31 Ağustos 1891, EP.
30 KSG'den NAE'ye, 8 Şubat ve 19 Nisan 1892, EP.
31 KSG'den NAE'ye, 16 Şubat 1892, EP.
32 KSG'den NAE'ye, 14 Şubat ("aristokrat"), 12 Mart (hastane) ve 23 Nisan (daire) 1892, EP. Londra'daki "daireler" konusunda bkz. Jonathan Conlin, *Tales of Two Cities* [İki Şehrin Hikâyeleri], Atlantic, Londra, 2013, 1. Bölüm.
33 Nevarte'nin ölümünden kısa süre sonra oğlu Nubar vasiyet konusunda sorun çıkarmaya başlayınca, Gülbenkyan herhangi bir kayıt olmadığından dolayı "Avrupa bakış açısıyla evliliğin yasal olmadığı" gerekçesiyle oğluna kanun çerçevesinde karşılık vermeyi düşünmüştü. KSG'den JAP'ye, 7 Ağustos 1952, KGV, CSCSA00234.
34 KSG'nin dayısı Hagop Selyan sağdıçlık yaptı. KSG'nin anne babası temmuz ayında İstanbul'a döndü. SG'den Miriam Selyan'a, 4 Temmuz 1892, LIS00416.
35 Chanet, yayımlanmamış anılar, s. 17.
36 *Post Office Directory* [Postane Rehberi] (1892), s. 310-311, 1009. Chabert'in Londra'da yeni bir büro bulduğu için Gülbenkyan'ı tebrik ettiği mektubuna bakılırsa, Kalust buraya Ocak 1891'de taşınmış olabilir. Chabert'ten KSG'ye, 24 Ocak 1891, EP.
37 Karnig de ağabeyi gibi Marsilya'da Selyan'ların evinde kaldı. SG'den Garabed Gülbenkyan'a, 4 Ekim 1888; SG'den Diruhi Gülbenkyan'a, 12 Eylül 1889, LIS00416.
38 SG'den KSG'ye, 23 Aralık 1892, LIS00416, sınıflandırılmamış mektup.
39 KSG'nin *Guadalquivir* gemisindeki seyahat günlüğü için bkz. LIS00367. Adana için bkz. J.S. Warburton'dan KSG'ye, 27 Nisan 1893; SG'den Harutyun Gülbenkyan'a, 6 Mart 1886. LIS00416, sınıflandırılmamış mektup.
40 İstanbul'daki Bank-ı Osmani-i Şahane defterleri, Sarkis Gülbenkyan Mahdumları Şirketi'nin 1895'te yüklü miktarda para çektiğini (toplamda 7.000 liradan fazla) ve hiç para yatırmadığını gösteriyor. 1896'da hiç faaliyet görülmüyor ve 1897'de de sadece küçük bir ödeme yapılıyor. OBA, Nakit Defterleri, Fon Hareketleri 1893-1897. Ayrıca bkz. LDN00922.
41 Şirket tasfiye edilirken (hissedarlara hisse başına sadece 8 şilin 4 peni ödenerek) hazırlanan hissedar listesinde O. Esayan (450 hisse) ve O.&M. Esayan (960) da yer alıyordu. Fakat O. Esayan'ın hisselerinin bir kısmı, ilişkiyi devam ettirmek adına elde tutulmuş olmalı, zira Gülbenkyan Biraderler ve Vahan Esayan, eski şirketten kalanlarla kurulmuş yeni firmada 100'er hisseye sahipti. TNA, BT34/968/40698.
42 Sonrasında O.&M. Esayan, New Rietfontein Altın Madeni'ndeki 2.000 hissenin teminat gösterildiği "Ana Cari Hesap Borçluları" başlıklı bir tabloda 21.049 lirayla yer aldı; oysa her türlü borcunu ödeyecek imkâna sahipti. Archives nationales du monde du travail [İş Dünyası Ulusal Arşivi], 207AQ189. New Rietfontein, hisselerinin 2-29 Ekim 1895 arasında 63/16'dan 315/16'ya düşmesine karşın, Barnato Şirketi'yle ortaktı ve Güney Afrika pazarının spekülatörlüğü görevini üstleniyordu. Bu bilgiyi veren Funda Soysal'a teşekkürlerimle.
43 Gülbenkyan'lar Turabyan'ın kayıplarını reddetmek istediler ve bu konuda OB ile aralarındaki davа 1897'de Londra Yüksek Mahkemesi'nde görüldü. Bkz. OBA, XKLI-100/1005.
44 Bankadaki ortakları ise Vincent'ın da bu krizde para kaybettiği varsayımına dayanarak (ortada dolaşan dedikodulara rağmen) olaya daha makul yaklaşıyorlardı. Vincent'ı daha yakından gözlemlemeleri gerektiğini kabul etmekle beraber, krizi hiç kimsenin öngöremeyeceği ve bankanın aldığı pozisyonu çözebilecek en uygun kişi olan Vincent'ı uzaklaştırmanın aptalca olacağı sonucuna vardılar. Lander'den Berger'e, 3 Ocak 1896. Archives nationales du monde du travail [İş Dünyası Ulusal Arşivi], 207AQ151.
45 Richard Davenport-Hines ve Jean-Jacques van Helten, "Edgar Vincent, Viscount d'Abernon and the Eastern Investment Company in London, Constantinople and Johannesburg" [Edgar Vincent, Abernon Vikontu ve Londra, Konstantinopolis, Johannesburg Doğu Yatırım Şirketi],

Business History, 28:1, 1986, s. 35-61. "Ermeni entrikası" konusunda bkz. "The Money Market" [Para Piyasası], *The Times*, 2 Kasım 1895.

46 Bir görgü tanığının ifadeleri için bkz. Auboyneau'dan OB Londra şubesine, 27 Ağustos 1896, OBA, CD-CLCA-001.

47 Şirkete ait vapurlar arasında, kömürle çalışan ve Osmanlı Donanması'nın çok beğenip o dönemde satın almak istediği *Adana*, *Tarsus* ve *Hadide* de yer alıyordu. Donanma İnşa Komisyonu Raporu, 6 Ocak 1896 ve Donanma Konseyi bilgi notu, 7 Ocak 1896. BOA, Y.MTV 134/79.

48 Karısı Virjini ve çocukları Anna ile Yetvart'ın isimleri de aynı pasaportta bulunuyor, PRS00909.

49 Bu iddia, "Bir Grup Müslüman"dan Fransa Dışişleri Bakanlığı'na gönderilmiş 18 Eylül 1896 tarihli mektupta yer alıyor. Fransa Dışişleri Bakanlığı Arşivi (AMAE), 75ADP/40.

50 Tercümanların komisyon celseleriyle ilgili raporları için bkz. İngiliz Ulusal Arşivi (TNA), FO195/1928. Tercümanlardan biri sayı da vererek (bkz. belirtilen dosyada 10 Ekim 1896 tarihli Devey Raporu) Müslümanlardan çok daha fazla sayıda Ermeni'nin komisyon karşısına çıkarıldığını kanıtlamıştır. İfade veren Müslümanlar ise nadiren yağma dışında bir suçla itham edilmiştir.

51 Adam Block'tan Herbert'a, 10 Ağustos 1896. TNA, FO195/1927.

52 Devey'den Block'a, 1 Ekim 1896. TNA, FO195/1928.

53 1896'da Osmanlı güvenlik güçleri, Ermeni devrimcilere silahların Mantaşev'in tankerleriyle ulaştırıldığına inanıyordu. Bkz. BOA, HR.SYS 2770/29, DH.TMIK.M 27/35, A.]MKT.MHM 631/18 ve Y.PRK.ESA 29/32.

54 *Mr Five Per Cent: The Biography of Calouste Gulbenkian*, s. 47.

55 Mantaşev, *Transcaucasie* kitabını gönderen Gülbenkyan'a 1899'da teşekkür mesajı göndermişti. İkili 1896'da tanışmış ve Gülbenkyan da Mantaşev'le bağlantı kurmak istemiş olsa, kitabı çok daha önce göndermiş olması gerekirdi. Mantaşev'den KSG'ye, 3 Haziran 1899, LDN00023.

56 NAE'den KSG'ye, tarih belirtilmemiş [Ekim 1891?], EP.

57 NAE'den KSG'ye, tarih belirtilmemiş ["cuma sabahı"], EP.

Sadece Eğlence, 1897-1901

1 David Kynaston, *The City of London, Vol. 2 Golden Years, 1890-1914* [Londra, Cilt 2, Altın Yıllar, 1890-1914], Chatto&Windus, Londra, 1995, s. 174.

2 Bkz. James G.D. Nye, "The Company Promoter in London, 1877-1914" [Londra'daki Şirket Girişimcileri, 1877-1914], yayımlanmamış doktora tezi, King's College, Londra, 2011, s. 207-239.

3 Geoffrey Jones, *Merchants to Multinationals: British Trading Companies in the Nineteenth and Twentieth Centuries* [Tüccardan Çok Uluslu Şirkete: 19. ve 20. Yüzyıllarda İngiliz Ticaret Şirketleri], Oxford University Press, Oxford, 2000, s. 161-162.

4 Joint Stock Institute'tan KSG'ye, 21 Ağustos 1897, LDN00034. Bottomley'den KSG'ye, 19 Kasım 1897, LDN00895.

5 Bottomley'den KSG'ye, tarih belirtilmemiş [Şubat 1898], LDN00895.

6 Gülbenkyan, "a/c Kredilerini Ocak 1901'e Koy", LDN00923.

7 Notta "tatil" sözcüğü İngilizce yazılmış. KSG'den H. Malcolm'a, 13 Şubat 1901, LDN00923, sınıflandırılmamış mektup.

8 Bottomley'den KSG'ye, tarih belirtilmemiş [Şubat 1898], LDN00895.

9 "R.D.T."den KSG'ye, 10 Kasım 1897, LDN00895.

10 NAE'den KSG'ye, 10 Ocak (Nubar) ve tarih belirtilmemiş [1898 başları] (bisiklet), LDN00895.

11 NAE'den KSG'ye, tarih belirtilmemiş [Şubat 1899], LDN00026.

12 Seymour Hicks'ten KSG'ye, 13 Temmuz 1898, LDN00895.

13 Escoffier'den KSG'ye, 22 Haziran 1898; César Ritz'den KSG'ye, 22 Haziran 1898, LDN00895. Richard D'Oyly Carte'tan KSG'ye, 31 Mayıs 1899, LDN00025. KSG'den "John"a [Escoffier tarafından KSG için tutulan aşçı], 28 Ocak 1902, LDN01480. Hilda Moody'den KSG'ye, 2 Mart 1899, LDN00025. NAE'den KSG'ye, tarih belirtilmemiş, LDN00895. KSG'den Virjini Esayan'a, 22 Ağustos 1905 (alıntı). LDN01500.

14 KSG'den Hall'a, 1 Ocak 1900, LDN00019.

15 Pride of Gwalia'dan (Tasfiye Memuru) KSG'ye, 19 Şubat 1901, LDN00019. Ayrıca bkz. LDN00005.

16 Bottomley'den KSG'ye, 22 Eylül 1903; KSG'den Bottomley'ye, 22 Eylül 1903, LDN00974.

17 KSG'den Case'e, 18 Ocak 1902, LDN01480.

18 Georg Spies, *Erinnerungen eines Ausland-Deutschen (1926)* [Yabancı Bir Alman'ın Anıları], Olearus, St Petersburg, 2002, s. 228.
19 Geoffrey Jones, "Frederick Lane", David J. Jeremy (ed.), *Dictionary of Business Biography* [İş Dünyasının Biyografi Sözlüğü], 5 cilt, Butterworth, Londra, 1984, Cilt 3, s. 652-654.
20 Spies, *Erinnerungen eines Ausland-Deutschen*, s. 228.
21 Gülbenkyan, "Memoirs of Calouste Sarkis Gulbenkian" [Kalust Sarkis Gülbenkyan'ın Anıları], yayımlanmamış müsvedde (1945), s. 5-6. Gülbenkyan ile Lane ilk kez 21 Mart 1898 tarihli bir mektup aracılığıyla iletişim kurdu, LDN00012.
22 Hatta Bottomley de şirketin yatırımcılarından biriydi. Bottomley'den C.G. Penney'ye (Russian Industrial), 10 Nisan 1899, LDN00021.
23 Lane'den KSG'ye, 22 Aralık 1899 ye 9 Ocak 1900, LDN00020.
24 M. Ja. Gefter vd., "O proniknovenii anglijskogo kapitala v neftjanuju promyshlennost' Rossii (1898-1902)" [İngiliz Sermayesinin Rus Petrol Sanayisine Girişi Hakkında], *Istoricheskij arkhiv*, 6 (1960); Xavchatur Dadayan, *Armiiani v Baku* [Bakü'deki Ermeniler], Novabank, Erivan, 2007, s. 25-28 orijinal rakamlar *pudi* (yaklaşık 16 kiloya denk gelen Rus ölçü birimi) cinsindendir.
25 Budar N. Seidov, *Arkhivy Bakinsski Neftyanykh Firm: XIX-Nachalo XX veka* [Bakü Petrol Şirketleri Arşivi: XIX. Yüzyıl Başı, XX. Yüzyıl], Modest Kolerov, Moskova, 2009, s. 118.
26 Büyük olasılıkla bu kişi, III. Baron Wenlock unvanını taşıyan, eski Madras (Hindistan) Valisi Beilby Lawley'ydi (1849-1912). Lane ve Macandrew'dan KSG'ye, 15 Nisan 1898, LDN00895.
27 Spies Stücken'den Brunner&Co.'ya, 2 Aralık 1898. LDN00027.
28 Yeni şirket aynı zamanda Terek Karteli'nin varlıklarını da devraldı. Lane'den KSG'ye, 10 ve 25 Ekim 1900, LDN00019.
29 Bu petrol yataklan önceden Byrd Karteli'ne aitti, fakat daha sonra sadece Indiana'dakilere odaklanabilmek için Texas'taki varlıklar satılmıştı. Grady'den KSG'ye, 23 Şubat ve 3 Mart 1899. LDN00023. 19. Grady'den KSG'ye, 14 Mayıs 1901, LDN00033. Lane ve Macandrew'dan KSG'ye, 7 Ocak 1898, LDN00034.
30 Grady'den KSG'ye, 8 ve 9 Aralık 1898, LDN00023.
31 Lane'den KSG'ye, 10 Kasım 1900, LDN00035.
32 Terek Karteli, Gülbenkyan, Georg Spies, Wilhelm von Ofenheim ve Spies Stücken arasındaki 19 Aralık 1900 tarihli anlaşma için bkz. LDN00009. Paris'teki halka arz için bkz. Wilhelm von Ofenheim'dan KSG'ye, 8 Mart 1901, LDN00006.
33 Yatırımcı bulmanın zor olduğu sonradan anlaşılan Bibi-Eybat hisselerinden 5.800 tanesi KSG'nin elindeydi ve 1901 yılına gelindiğinde Lane, Gülbenkyan'a bu hisseleri satmasını tavsiye ediyordu. Lane ve Macandrew'dan KSG'ye, 5 Kasım 1900 ve 7 Mart 1901, LDN00033. Boverton Redwood'dan KSG'ye, 3 Ekim 1900, LDN00009.
34 Karnig Sarkis Gülbenkyan'dan KSG'ye, 18 Mayıs 1904, LDN00003. Karnig Sarkis Gülbenkyan'dan KSG'ye, 4 Ağustos 1898, LDN00031. Serovpe Turabyan'dan KSG'ye, 29 Kasım 1899, LDN00028. Tien-Sing [Tianjin] Raporu, 16 Nisan 1898. LDN00018.
35 Harutyun Gülbenkyan'dan Hovhannes C. Gülbenkyan'a, 25 Aralık 1897, LDN00034.
36 Karnig, Varna şubesini kapatıp oradaki personeli, tiftik işlerini toparlamak üzere Bradford'a nakletmek istiyordu. Karnig Sarkis Gülbenkyan'dan KSG'ye, 8 Mart 1900, LDN00024.
37 Ohannes Esayan'dan KSG'ye, 21 Nisan 1900, LDN00035. Karnig Sarkis Gülbenkyan'dan KSG'ye, 6 Kasım 1899, 20 ve 28 Nisan 1900, LDN00028. Gülbenkyan'ların Varna ve Devne'deki ticari varlıkları hakkında bilgi için bkz. Hovassapyan'dan KSG'ye, 30 Ekim 1898, LDN00007.
38 W.H. Cole&Co.'dan Sarkis Gülbenkyan Mahdumları'na (İstanbul), 5 Ocak 1899, LDN00027. W.H. Cole&Sons'dan KSG'ye, 20 Mart 1899, LDN00023. Dikran Turabyan'dan KSG'ye, 30 Mart 1899. Tam liste için bkz. LDN00023.
39 Karnig Sarkis Gülbenkyan'dan KSG'ye, 14 Haziran ve 23 Temmuz 1898, LDN00031. 1914 yılında Hagopyan KSG için gerçekten de bir tür yakalama emri olduğunu (herhalde 1896'dan itibaren "kaçak" durumunda olduğu için) fakat KSG'nin ceza ödemesi durumunda bu işin halledilebileceğini söylüyordu. Hagopyan'dan KSG'ye, 3 Ekim 1914, LDN00072.
40 NAE'den KSG'ye, tarih belirtilmemiş [Mart 1898?], LDN00895.
41 Miriam Selyan'dan KSG'ye, 10 Ekim 1899, LDN00028.
42 Karnig Sarkis Gülbenkyan'dan KSG'ye, 23 Şubat 1899. Karnig Sarkis Gülbenkyan'dan KSG'ye, 17 ve 21 Şubat 1900, LDN00028. Vahan İngiltere'deyken ünlü aktrislerin çeşitli fotoğraflarının telif haklarını almaya çalışmıştı. TNA, H0405/17191.
43 Karnig Turabyan'dan KSG'ye, 7 Şubat 1899, LDN00023. Ne yazık ki gönderilen eşyaların listesi elimizde bulunmuyor.
44 J. Mordaunt Crook, *The Rise of the Nouveaux Riches: Style and Status in Victorian and Edwardian*

Architecture [Sonradan Görmelerin Yükselişi: Victoria ve Edward Dönemleri Mimarisinde Üslup ve Statü], John Murray, Londra, 1999, s. 62. Londra'da bankerlerin konutlarının dağılımı konusunda bkz. Youssef Cassis, *City Bankers, 1890-1914* [Şehirli Bankerler, 1890-1914] çev. Margaret Rocques, Cambridge University Press, Cambridge, 1994, s. 245.

45 LDN02491.

46 LDN00975.

47 Değişikliklerin geriye dönük olarak 1 Ocak 1901'den itibaren geçerli olduğu belirtiliyordu. *London Gazette*, 31 Mayıs 1901. Bu gazete ve ilgili belgeler için bkz. LDN00922.

48 Garabed Gülbenkyan'dan KSG'ye, 12 Nisan 1901, LDN00033. Hagop Melciyan'dan KSG'ye, 29 Mayıs 1900 (KSG'nin sağlık sorunu hakkındaki kuşku), LDN00036.

49 KSG'den Hovhannes Gülbenkyan'a, 7 Haziran 1901, LDN00029.

50 Garabed Gülbenkyan'dan KSG'ye, 24 Eylül 1902, LDN00003. Mıgırdiç Esayan'dan KSG'ye, 24 Aralık 1903, LDN00002.

51 Alıntının yapıldığı eser Kynaston, *Golden Years*, [Altın Yıllar] s. 339.

52 TNA, H0334/34/13044.

Asyalı ve Avrupalı, 1902-1908

1 Hewins'ın yazdığı biyografide bu olay "Factotum" [Kâhya] bölümünde anlatılır. *Mr Five Per Cent: The Biography of Calouste Gulbenkian*, s. 47-50.

2 George Philip, *The Political Economy of International Oil* [Uluslararası Petrol Üretiminin Ekonomi-Politiği], Edinburgh University Press, Edinburgh, 1994, s. 27.

3 EPU'nun yüzde 50,4'ü Deutsche Bank'a, yüzde 24'ü Fransa'daki Rothschild ailesine, yüzde 20'si Nobel Brothers'a, kalanı da Belçikalı Waterkeyn grubuna aitti.

4 Bu girişimin neden başarısız olduğu bilinmiyor. Bkz. J.D. Archbold'dan John D. Rockefeller'a, 15 Ekim 1901. Rockefeller Arşiv Merkezi, Sleepy Hollow, NY. RG2C/115/864. Jonker ve van Zanden, Marcus Samuel'ın Londra belediye başkanlığı görevini devralmadan hemen önce kötü bir imaj çizmekten korkmuş olabileceğini belirtiyor. HRDS, Cilt 1, s. 68-72.

5 Lane 1898'den, hatta belki daha bile önceden beri Royal Dutch'a kiralama hizmeti veriyordu. KSG ile Deterding arasında bulabildiğim en eski mesaj 1902 tarihini taşıyor. Deterding'in ev adresine gönderilmiş bu mesaj, KSG'nin Deterding adına yönettiği şahsi yatırımlardan bahsediyor. Lane'den August Kessler'e, 11 Mayıs 1898; KSG'den Deterding'e, 17 Haziran 1902. SHA 3/208 ve 3/160.

6 *The Prize: The Epic Quest for Oil, Money, and Power*.

7 HRDS, Cilt 1, s. 65, 116; *The State and the Emergence of the British Oil Industry*, s. 209; [Stanley Naylor], *An International Oil Man* [Uluslararası Bir Petrolcü], Ivor Nicholson and Watson, Londra, 1934, s. 17.

8 HRDS, Cilt 1, s. 75.

9 Lane, Deterding'in Asiatic'i ve EPU'yu kullanarak Royal Dutch'ı Standard'ın başrakibi haline getirmeye yönelik hırslı planlarının farkındaydı ama bu planları uygulanabilir bulmuyordu. Lane'den Baer'e, 11 Ocak 1906. ANMT, 132AQ155, "Asiatic Correspondence 1906" [Asya Mektuplaşmaları 1906].

10 KSG'den Mantaşev'e, 4 Mart 1903, LDN01616.

11 KSG'den Gukasov'a, 25 Aralık 1901, LDN01479, başka bir belgeye eklenmiş mektup.

12 Ne yazık ki kaynaklarda hangi Gukasov'dan bahsedildiği (Bogos, Abraham ya da Paul) nadiren belirtiliyor; dolayısıyla bu toplantıya hangisinin katıldığı bilinmiyor. Lane'den KSG'ye, 27 Aralık 1901. Abraham, Gülbenkyan'ın Mantaşev'le olan ilişkisini kıskanmış görünüyor. Bkz. KSG'den Mantaşev'e, 20 Şubat 1903, LDN01614.

13 Lane'den KSG'ye, 25 ve 29 Ağustos 1902, LDN00037.

14 Gukasov'tan KSG'ye, 29 Kasım 1902, LDN00011.

15 Kasım 1902'de bir milyon sterlin sermayeyle kurulan Caucasian Petroleum Export Company'nin [Kafkas Petrol İhracat Şirketi] ismi 1904'te Home Light olarak değiştirildi. *The State and the Emergence of the British Oil Industry*, s. 36.

16 [Paul?] Gukasov'dan KSG'ye, 30 Ekim 1901, LDN00001.

17 Christopher Rice, "Party Rivalry in the Caucasus: Socialist Revolutionaries, Armenians and the Baku Union of Oil Workers, 1907-8" [Kafkaslarda Partiler Arası Rekabet: Sosyalist Devrimciler, Ermeniler ve Bakü Petrol İşçileri Sendikası, 1907-1908], *Slavonic and East European Review* [Slav ve Doğu Avrupa İncelemeleri], 67:2, Nisan 1989, s. 228-243; *The Prize: The Epic Quest for Oil, Money, and Power*, s. 114.

18 Rakamlar için bkz. Ronald W. Ferrier, *The History of the British Petroleum Company, Vol. 1 The Developing Years, 1901-1932* [British Petroleum'un Tarihi, Cilt 1 Gelişme Yılları, 1901-1932], Cambridge University Press, Cambridge, 1982, Ek 0.1.
19 KSG'den Lane'e, 5 Nisan 1903. ANMT, 132AQ152, Dosya 1. KSG'den Lane'e, 3 Nisan 1905 (alıntı). LDN01498. Lane'den KSG'ye, 19 Aralık 1908, LDN00038.
20 Lane'den Baer'e, 6 Nisan 1903, ANMT, 132AQ152, Dosya 1.
21 Lane'den Baer'e, 20 Ekim 1905, LDN00037.
22 ANMT, 132AQ216. 1903'te şirketin sermayesi 6,5 milyon Alman *mark*'ına çıkarıldı.
23 Baer'den KSG'ye, 1 Aralık 1902, LDN00002.
24 HIDB, S1612.
25 Baer'den KSG'ye, 19 Şubat 1903; KSG'den Abraham Gukasov'a, 21 Şubat 1903. LDN00007. KSG'den Mantaşev'e, 20 Şubat 1903. LDN01614. Akıllıca bir hareketle kendini geri çeken Mantaşev, Gülbenkyan ve Tsyganov'a yüzde 10'u aralarında bölüşmelerini söyledi. Mantaşev'den KSG'ye, 21 Şubat 1903. 19 Mayıs 1903'te anlaşmaya varıldı.
26 Naftaport'tan KSG'ye, 16 Şubat 1903, LDN00002.
27 Richard M. Francis, "The British Withdrawal from the Bagdad Railway Project in April 1903" [İngilizlerin Nisan 1903'te Bağdat Demiryolu Projesi'nden Çekilmesi], *Historical Journal*, 16:1, Mart 1973, s. 168-178; Roger Adelson, *London and the Invention of the Middle East: Money, Power, and War, 1902-22* [Londra ve Ortadoğu'nun İcadı: Para, Güç ve Savaş, 1902-1922], Yale University Press, New Haven, 1995, s. 40-41, 44-45.
28 Zander İmtiyazı adıyla bilinir. Dietrich Eichholtz, *Die Bagdadbahn, Mesopotamien und die deutsche Ölpolitik bis 1918* [1918'e Kadar Olan Dönemde Bağdat Demiryolu, Mezopotamya ve Alman Petrol Politikası], Leipziger Üniversitesi, Leipzig, 2007, s. 22-25. Osmanlı bakış açısı için bkz. BOA, Y.PRK.HH 35/44 ve Y.MTV 260/15.
29 Padişahın kısa süre önce Musul'da satın aldığı mülkte petrol bulunmasına ilişkin 1884 tarihli rapor için bkz. BOA, Y.MTV 16/71. 8 Nisan 1889 tarihli bir iradeyle, padişahın Musul arazilerinin petrol hakları münhasıran Hazine-i Hassa'ya bağışlandı. 24 Eylül 1898 tarihli iradeyle Bağdat vilayeti için aynı karar çıkarıldı. Bkz. BP, 163011. Agop'un rolü konusunda bkz. Edgar Vincent'dan Philip Currie'ye, 11 Kasım 1889. BL, Ek MS 48938. Gelişmiş teknolojiye duyulan ihtiyaç için bkz. Es-Seyyid Hüseyin Galib'den Padişah'ın Mülk Komisyonu'na, 2 Haziran 1889. BOA, HH.THR 233/54. Ayrıca bkz. Albertine Jwaideh, "The *Sanniya* Lands of Sultan Abdul Hamid II in Iraq" [II. Abdülhamid'in Irak'taki Seniyye Arazileri], George Makdisi, *Arabic and Islamic Studies in Honor of Hamilton A.R. Gibb* [Arap ve İslam Araştırmaları-Hamilton A.R. Gibb Anısına], Brill, Leiden, 1965, s. 326-336.
30 Cesare Porro'dan Gwinner'a, 28 Mart 1905; Quandt'tan Gwinner'a, 23 Mayıs 1905; Huguenin'den Gwinner'a, 4 Eylül 1905. HIDB, OR1058.
31 Georg Spies, "Exposé über die rumänische Organisation der 'Steaua Romana'" [Rumen Şirketi 'Steaua Romana' Hakkında Bilgiler], 10 Ağustos 1904, HIDB, S1633.
32 Deutsche Petroleum Aktiengesellschaft (DPAG) Şirketi'nin ismi 1906'da Deutsche Petroleum Verkaufs- Gesellschaft (DPVG) olarak değiştirildi. Hans Pohl, "Die Steaua Romana und die Deutsche Bank (1903-20)" [Steaua Romana ve Deutsche Bank (1903-20), Hans Pohl (ed.), *Wirtschaft, Unternehmen, Kreditwesen, soziale Probleme* [Ekonomi, İşletme, Krediler ve Toplumsal Sorunlar], 2 cilt, Franz Steiner, Stuttgart, 2005, Cilt 2, s. 946-965.
33 Gwinner'dan Spies'a, 13 Nisan 1904, HIDB, S1633.
34 "F. Lane General Understanding Europe and England" [F. Lane, Avrupa ve İngiltere'ye Genel Bakış"], tarih belirtilmemiş [Aralık 1904], LDN00009.
35 *The State and the Emergence of the British Oil Industry*, s. 37. Fakat Lane ve Gülbenkyan Home Light'ın EPU'nun talimatlarına uymasını sağlamak için çok uğraştı. Bkz. Lane'den KSG'ye, 21 ve 29 Temmuz 1908, LDN00012.
36 Spies'dan Gwinner'a, 29 Mayıs 1906, HIDB, S1633.
37 Karnig Sarkis Gülbenkyan'dan KSG'ye, 1 Mayıs, 12 ve 22 Temmuz 1904, LDN01492.
38 Alıntının yapıldığı kaynak Hovhannes C. Gülbenkyan'dan KSG'ye, 1 Eylül 1908, LDN00016. Ayrıca bkz. KSG'den Garabed Gülbenkyan'a, 15 Ağustos 1904, LDN01494.
39 Badrig Gülbenkyan, 8 Temmuz ("ateş") ve 22 Nisan (ticari beklentiler) 1904, LDN00003.
40 "Avis officiel" [Resmî Duyuru], Moniteur oriental, 30 Nisan 1907: Toplam tutarın 19.900 sterlini Beyrut (Hovhannes C. Gülbenkyan)'ve Musul şubelerine olan borçtu. Garabed Gülbenkyan'dan KSG'ye, 5 Nisan 1907, LDN00016.
41 Bischoff&Co.'dan KSG'ye, 24 Mayıs 1907, LDN00012.
42 Bkz. *İkdam*, 9 Nisan 1907; "Faillite des Sieurs Gulbenkian et Fils" [Gülbenkyan ve Mahdumları'nın İflası], *Moniteur oriental*, 17-30 Nisan 1907. Ermenice haberler için bkz. *Arevelk* ve *Manzumei Kefikar* gazetelerinden alınmış tarihsiz kupürler, OBA, XKLI-010/4215 ve *Byzantion* gazetesi (10, 12 ve 13 Nisan 1907), LDN00043.

43 Fransa konsolosu 1877 tarihli bir bono koleksiyonunu Paris'e gönderirken bu belgelerin pazar açısından oluşturduğu riskleri de açıklamıştı, AN, F12 7189.
44 Karnig Gülbenkyan da bu konudan bahsetmiştir. Karnig Sarkis Gülbenkyan'dan KSG'ye, 8 Şubat 1907, LDN00003.
45 Picu'dan Fransa Ticaret Bakanlığı'na, 13 Kasım 1907, AN, F12 7279. C.&G. Gulbenkian meselesinde de OB katı bir duruş sergilemiş, gönüllü bir tasfiye memuru atanması ve resmî iflas süreçlerinin işletilmemesi konusundaki talebi reddetmişti. Deffès ve Nias'tan OB Londra şubesine, 16 ve 27 Nisan 1907, OBA, CD-DPLCA-2.
46 VSG'den KSG'ye, 2 Eylül 1908, LDN00016.
47 VSG'den KSG'ye, 20 Ekim 1905, LDN00003.
48 Boşanma konusunda bkz. TNA, J77/915/773 ve 95 (birleştirilmiş). VSG'nin yaşadığı diğer sıkıntılar için bkz. Garabed Gülbenkyan'dan KSG'ye, 2, 17 Ocak ve 7 Mayıs 1908, LDN00016; Andreasyan'dan KSG'ye, 23 Ağustos, 12 ve 15 Eylül 1907, LDN00012.
49 Karnig Sarkis Gülbenkyan'dan KSG'ye, 12 Ağustos 1904, LDN00003.
50 Garabed Gülbenkyan'dan KSG'ye, 12 Ağustos 1908. Badrig Gülbenkyan'dan KSG'ye, 19 ve 22 Ağustos 1907, LDN00016. Garabed Garabedyan'dan KSG'ye, 8 Temmuz 1908 ve KSG'den Garabedyan'a, 15 Ağustos 1908, LDN00015.
51 Karnig Sarkis Gülbenkyan'dan KSG'ye, 22 Aralık 1914, LDN00084.
52 KSG'den Lane'e, 2 Ocak 1902. LDN01479. Delauney için bkz. LDN00012.
53 Gülbenkyan bu cümleyi Karnig'e yazdığı mektuplarda tekrar tekrar kullanıyor, ama ne kastettiğini asla belirtmiyordu. KSG'den Karnig Sarkis Gülbenkyan'a, 3 ve 28 Eylül 1907, LDN01511. KSG'den Karnig Sarkis Gülbenkyan'a, 11 Ekim 1907, LDN01512.
54 KSG'den Hagopoff'a, 18 Nisan 1907. Gülbenkyan, 12-13 Nisan 1907 tarihli *Byzantion*'da çıkan yazı için Badrig'i suçluyordu. KSG'den Vahan Esayan'a, 18 Nisan 1907. LDN01509. Ayrıca bkz. KSG'den Hagopoff'a, 30 Nisan 1907. Agy.
55 Garabed Gülbenkyan'dan KSG'ye, 24 Aralık 1903, LDN00003.
56 KSG'den Fox'a, 21 Ocak 1902, LDN01480.
57 Camille Benoît'dan KSG'ye, 18 Aralık 1903, LDN00002.
58 D.C. Thomson (Agnews)'dan KSG'ye, 17 Aralık 1903. LDN00001. KSG'nin B.B.'yle şahsen tanıştığına dair bir kanıt yok ama 1901'de B.B.'nin *Duty and Criticism of Italian Art* [İtalyan Sanatının Vazifesi ve Eleştirisi] kitabını aldığını biliyoruz. Henry Glaiser'den KSG'ye, 26 Kasım 1901, LDN00003.
59 Stephen Duffy, "French Eighteenth-Century Painting in England and the Opening of the Wallace Collection" [İngiltere'deki On Sekizinci Yüzyıl Fransız Resmi ve Wallace Koleksiyonu'nun Açılması], Christoph Vogtherr, Monica Preti ve Guillaume Faroult (ed.), *Delicious Decadence: The Rediscovery of French Eighteenth-Century Painting in the Nineteenth Century*, Ashgate, Farnham, 2014, s. 141-157 (153). Wallace'ın Fransız mobilyalarından bazıları 1933'te yeniden yaldızlandığında KSG şikâyette bulunarak küratörleri öfkelendirmişti. Bkz. TNA, AR1/340.
60 Lalique'le 1901-1903 arası yazışmalar için bkz. LDN00005. Ayrıca bkz. Maria Fernanda Passos Leite, *René Lalique at the Calouste Gulbenkian Museum* [Kalust Gülbenkyan Müzesi'nde René Lalique], Skira, Milano, 2008.
61 KSG'den Charles Romer Williams'a, 1 Haziran 1914, LDN00066.
62 Kevorkyan'la ilk haberleşmesi için (1897-1898) bkz. LDN00017. İran'daki anlaşmaları için bkz. Tahranlı Bedros Mikaelyan (1906) ve B. Aghayantz (1907-1908) ile yazışmalar. LDN00006 ve LDN00012.
63 Maria D'Orey Capucho Queiroz Ribeiro, *Iznik Pottery and Tiles in the Calouste Gulbenkian Museum* [Kalust Gülbenkyan Müzesi'ndeki İznik Çömlekleri ve Çinileri], KGV, Lizbon, 2009, s. 9-13.
64 *Byzantion*, 12 Nisan 1907, LDN00043.
65 Gülbenkyan'ın bundan önceki kişisel telgraf adresleri "Aiglon" ve daha sonra "Mimula"ydı. KSG'den Dawkins'e mektup, 8 Mayıs 1907, LDN01509.

Jöntürkler, 1908-1914

1 Adana civarında satın aldığı yerler için bkz. Kerovpe Gülbenkyan'dan KSG'ye, 9 Aralık 1908, LDN00016. Manisa yakınlarındaki Mütevelli'de 21 bin dönümlük araziyi Serko Balyozyan'dan 10 bin lira karşılığında satın alma konusu için bkz. A. Apikyan'dan KSG'ye, 1 Aralık 1908, LDN00012; KSG'den M. Esayan'a, 29 Nisan 1909. LDN02052. Bir dönüm 44 arşın kare, bir [mimari] arşın da yaklaşık 80 santimetredir.

2 1910-1913 arasında Royal Dutch-Shell'in hâkimiyeti altına giren şirketler arasında Standard Russe ("Russostand" olarak da bilinir), North Caucasian Oil Fields [Kuzey Kafkasya Petrol Yatakları], Grozny-Sundja, New Schibaieff ve Ural Caspian yer alıyordu. J.B. Aug. Kessler, "Overzicht van de Russische Belangen der Koningklijke-Shell-Groep" [Royal Shell Grubu'nun Rusya'daki İlgi Alanlarına Genel Bakış] (1916). SLA, SC70/35. Bu şirketlerin söz konusu yıllardaki mektup kayıt defterleri için bkz. SLA, SC70/20 ve /25, SC70/17/5/8/1.

3 Lane'den Loudon'a gönderilen mektuba eklenmiştir, 7 Aralık 1908. SHA, 195/208. TMB'nin İngiliz Dışişleri'nin planlarını daha da ilerletmek üzere Cassel tarafından kurulmuş bir "İngiliz" bankası olduğuna dair kabul edilen görüşün aksine, Hardinge'in de Berties'e belirttiği gibi, Cassel "bizim girişimimizle değil, Türklerin isteğiyle" bu işe girmiştir. "Biz Cassel için hiçbir şey yapmadık." Hardinge'den Bertie'ye, 4 Şubat 1909. TNA, FO800/80.

4 Örnekler için bkz. Gwinner'dan Cassel'e, 21 Şubat 1913. TBA, 200197. Belçika Büyükelçiliği'nin 1 Temmuz 1913 tarihli raporu. MBZ, CP Turquie 1913.

5 David Kynaston, *The City of London*, Cilt 2 *Golden Years, 1890-1914* [Londra, Cilt 2, Altın Yıllar, 1890-1914], Chatto&Windus, Londra, 1995, s. 301.

6 Lothar Gall ve diğ., *The Deutsche Bank, 1870-1995* [Deutsche Bank, 1870-1995], Weidenfeld &Nicolson, Londra, 1995, s. 77.

7 Lane, Rothschild Frères'den Jules Aron'a yazdığı ve onları Gülbenkyan'ın banka girişimine katılmaya davet eden mektuplarında sürekli olarak Gülbenkyan'ın şahsi bağlantılarının (Noradunkyan ile dostluğu da dahil) ve etnik kökeninin bu işin potansiyelini garanti ettiği yazıyordu. Lane, Cassel'in de kendisinden bağımsız olarak benzer bir fikre vardığını iddia ediyordu. Lane'den Aron'a, 12 (Noradunkyan), 16, 18 Eylül ve 11 Kasım (Cassel) 1908. ANMT, 132AQ137, "Affaire Ottomane".

8 KSG'den Esayan'a, 16 Aralık 1908, LDN02052. Gall vd., *Deutsche Bank*, s. 74.

9 Cassel'den yapılan alıntı için bkz. Cambon'dan Pichon'a, 16 Aralık 1908. AMAE, CP Turquie 361.

10 Osmanlı Kürt'ü, eski Stockholm büyükelçisi Muhammed Şerif Paşa ve Şûrâ-yı Devlet [bugünkü Danıştay] Başkanı Hasan Fehmi Paşa. Şerif, 23 Mart 1909'da İttihat ve Terakki'den olaylı bir şekilde istifa ederek Paris'e gitti ve monarşi yanlısı karşıdevrim tahriklerinin odak noktası oldu. Fehmi Paşa da 13 Şubat'ta partiden istifa etti; nisanda birkaç günlüğüne adalet bakanlığı yaptı. Toplantıya katılan isimlerden Prens Said Halim Paşa ise 1913'te Şûrâ-yı Devlet başkanı ve dışişleri bakanı olarak görev yaptı. Aykut Kansu, Politics in Post-Revolutionary Turkey, 1908-1913, Brill, Leiden, 2000, s. 50, 67, 87, 183-185, 439-440. [Aykut Kansu, *İttihadcıların Rejim ve İktidar Mücadelesi 1908-1913*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2016].

11 KSG'den Esayan'a, 12 Ocak 1909, LDN02052.

12 29 Ocak 1909 tarihli toplantının tutanakları, 5/18 Eylül 1909 tarihli TMB toplantısının tutanaklarında yer almaktadır, LDN02045.

13 Cassel 9 Mart'ta İstanbul'a geldi ve 17 Mart'ta Cavid tarafından uğurlandı.

14 Sorguç'tan [Sorgoudje] (O.&M. Esayan, Londra) KSG'ye, 18 Şubat 1909, LDN00014.

15 Sorguç'tan KSG'ye, 25 Ocak 1909, LDN00014.

16 Sir Edward Hamilton, alıntının yapıldığı kaynak Pat Thane, "Finances and the British State: The Case of Sir Ernest Cassel" [Finans ve İngiliz Devleti: Sir Ernest Cassel Vakası], *Business History*, 28:1, 1986, s. 80-99 (80).

17 Einstein'dan Dışişleri Bakanlığı'na, 15 Temmuz 1909. NARA, RG59/20784/1095.

18 11 Temmuz 1909 tarihli rapor. MBZ, CP Turquie 1909-1910.

19 Ozan Özavcı, "Diaries of a Young Turk: Cavid Bey's Notes on the Great Powers, the Unionists and the Armenians, 1908-14" [Bir Jöntürk'ün Günlüğü: Cavid Bey'in Düvel-i Muazzama, İttihatçılar ve Ermeniler Üzerine Notları, 1908-1914], "The Clash of Empires: WWI and the Middle East" [İmparatorlukların Çatışması: İkinci Dünya Savaşı ve Ortadoğu] konferansında yapılan sunum, CIRMENA, Cambridge Üniversitesi, 13-14 Haziran 2014.

20 Mehmed Cavid, "Neşriyatımız ve Vaka-i İktisadiye", *Ulum-u İktisadiye ve İçtimaiyye*, V, 1909, s. 123-35 (128).

21 Agy., IV, 1909, s. 554-574 (562).

22 Tevfik Paşa'dan KSG'ye, 4 ve 28 Aralık 1909, LDN00014. Dışişleri Bakanı Edward, bakanlığının "ülkenin ticari işleriyle ilişkili resmî yetkililerin isimleri"ni bile yazmazken "sonradan İngiltere vatandaşlığı almış birinin" ismini diplomatlar heyeti listesine yazamayacağını, fakat bu atamayı diğer bakanlıklara bildirdiğini belirtiyordu. Edward Grey'den Tevfik Paşa'ya, 22 Aralık 1910, LDN00046.

23 BOA, BEO 3783/28371. Ocak 1910'da da Üçüncü Sınıf Nişan-ı Osmanî'den İkinci Sınıf'a terfi etti. BOA, BEO 3805/285532.

24 Bompard'dan MAE'ye, 17 Eylül 1909. AMAE, CP Turquie 363.
25 Bompard'dan MAE'ye, 5 Ekim 1909. AMAE, CP Turquie 363.
26 Cassel'den Babington Smith'e, 27 Temmuz 1910. Trinity College, Cambridge. Babington Smith Evrakları, HBS28, f. 108. Aslında bu ikili 1909'da İstanbul'da tanışmıştı. W.S. Churchill, *The World Crisis, 1911–18* [Dünya Krizi, 1911-1918], 5 cilt, Odhams, Londra, 1939, Cilt 2, s. 432. Bu referans için Ozan Özavcı'ya teşekkür ederim.
27 George Frisby'den KSG'ye, 26 Temmuz 1910, LDN00014.
28 Cassel bu taahhüdünü KSG'ye yazdığı mektupta belirtir, 3 Eylül 1910, LDN00039.
29 Bénard ve Jarislowsky, Louis Dreyfus, Gülbenkyan ve Paris Bankerleri Sendikası'nın her birinin yüzde 15 katılım payı vardı; Bemberg'in payı yüzde 10'du; Hirsch ve Thalmann da kalan yüzde 30'u aralarında paylaşmıştı. LDN00043.
30 "Siyasiyat: İstikraz Etrafında", *Tanin*, 19 Ağustos 1910, s. 1.
31 Bompard'dan MAE'ye, 17 Ekim 1910. AMAE, CP Turquie 366. Başka bir bakış açısı için bkz. 18 Ağustos ve 17 Eylül 1910 tarihli raporlar. MBZ, CP Turquie 1909-1910.
32 "İstikraz Hakkında: Cavit Bey'in Beyanatı", *Tanin*, 23 Ağustos 1910, s. 1.
33 Laurent için bkz. Ozan Özavcı, "A Man in the Middle: The Mission of Charles Laurent and the Young Turks" [Arada Kalmış Bir Adam: Charles Laurent'ın Misyonu ve Jöntürkler], Gökhan Çetinsaya ve Gül Tokay (ed.), *Festschrift to Feroze A. K. Yasamee* [Feroze A. K. Yasamee'ye Saygı Kitabı], The Isis Press İstanbul, yayımlanacak.
34 *Le Temps*, 20 Eylül 1910. Hüseyin Cahit bu haberi derhal alıp kaynak olarak da *Le Temps*'ı gösterdi. "Yeni İstikraz", *Tanin*, 20 Eylül 1910, s. 1.
35 Cassel'den KSG'ye, 26 Eylül 1910, LDN00039.
36 Cassel ve Babington Smith, "Memorandum on Recent Ottoman Loan Negotiations" [En Son Osmanlı Kredi Müzakerleri Hakkında Bilgi Notu], 4 Ekim 1910. TBA, 200196, f. 2.
37 Cassel'den KSG'ye, 1 Ekim 1910. Agy. Ayrıca bkz. Babington Smith'ten KSG'ye mektup, 1 Ekim 1910. LDN00043.
38 KSG'den Naum Paşa'ya, 22 Ekim 1910. AMAE, CP Turquie 366.
39 Naum'un Rıfat'a yazdığı mektuptan alınmıştır, 26 Eylül 1910. BOA, HR.ID 209/37.
40 Hugo Baring'in Revelstoke'a mektubunda, Pichon'un bu planı Gülbenkyan'a karşı savunduğu belirtilir, 14 Ekim 1910. TBA, 200196.
41 NSG'den KSG'ye, 23 Ekim 1910, LDN00048.
42 Cavid'den KSG'ye, 10 Ekim 1910, LDN00043.
43 KSG'den Cavid'e, 8 Ekim 1910, LDN00910.
44 1895'ten beri müşavirlik yapan de Verneuil, Dışişleri Bakanlığı tarafından 1906'da İngiliz-Fransız Çalışma Topluluğu'nun yöneticiliğine seçilmişti. Jacques Thobie, *Intérêts et impérialisme français dans l'empire ottomane, 1895-1914* [Osmanlı İmparatorluğu'nda Fransız Çıkarları ve Emperyalizmi, 1895-1914], Imprimerie Nationale, Paris, 1977, s. 635.
45 Steeg'den Gout'a, 26 Kasım 1910. AMAE, CP Turquie 367.
46 Helfferich'ten Weitz'a, 12 Ekim 1910, alıntının yapıldığı kaynak John G. Williamson, *Karl Helfferich, 1872-1924: Economist, Financier, Politician* [Karl Helfferich, 1872-1924: İktisatçı, Finansör, Siyasetçi], Princeton University Press, Princeton, NJ, 1971, s. 92. İstanbul'daki Belçika Büyükelçiliği de benzer raporlar almıştı. 12 Ekim ve 4 Kasım 1910 tarihli raporlar. MBZ, CP Turquie 1909-1910.
47 KSG'den Cavid'e mektup ve telgraf, her ikisi de 24 Ekim 1910. LDN00043 ve LDN00931.
48 Politics in Post-Revolutionary Turkey, 1908-1913; Ozan Özavcı, "Diaries of a Young Turk: Cavid Bey's Notes on the Great Powers, the Unionists and the Armenians, 1908-14" s. 8.
49 17 ve 21 Ekim 1910 tarihli raporlar. MBZ, CP Turquie 1909-1910.
50 "Propositions of Henry Babington Smith" [Henry Babington Smith'in Teklifleri], 19 Ekim 1910 ve Bessborough'dan Barry'ye mektup, 14 Aralık 1910. London Metropolitan Archive, CLC/B/172/MS24013. Daeschner'den Pichon'a, 3 Kasım 1910. AMAE, CP Turquie 384.
51 Hardinge'den Cassel'e, 19 Eylül 1910. TNA, FO371/994/33592.
52 Üstüne üstlük, Crédit Mobilier krediden 1,5 milyon lira da katılım payı olarak TMB'ye verecekti. Babington Smith'ten Cassel'e, 11 Kasım 1910. TBA, 200196.
53 Babington Smith'ten Revelstoke'a, 12 Temmuz 1911. TBA, 200196. Bonoların Londra'da alınmayabileceğinden korkulmasına karşın, yaklaşık üçte biri Rodezyalı madencilik şirketi Charter Trust and Agency tarafından alındı; Cassel, Hamar Greenwood ve Swiss Bank Corporation'ın her biri 150 bin sterlin değerinde bono aldı. Liste için bkz. LDN00055.
54 Deutsche Bank için bkz. Kabine tutanakları, 7 Temmuz 1913. BOA, MV 179/5. Périer için bkz. Thobie, *Intérêts et impérialisme français dans l'empire ottomane*, s. 283-287.
55 Yeni İngiliz büyükelçisi Louis du Pan Mallet'nin Tyrrell'e yazdığı mektuptaki ifadesi, 26 Nisan 1914. Balliol College, Oxford. Mallet IV.2. Daha önceki tartışmalar için bkz. Grey'den Lowther'a, 18 Şubat 1910. TNA, FO800/79.

56 Hugo Baring'den Babington Smith'e, 19 Şubat 1913. TBA, 200197, f. 271. Cavid'in günlüğü, 28 Temmuz 1913. *Tanin*, 3 Haziran 1944.
57 Cavid'in günlüğü, 11-22 Aralık 1912. *Tanin*, 21 Şubat 1944. Rıfat Paşa'dan KSG'ye, 3 Ocak 1913. LDN00079.
58 İmtiyazlar konusundaki bu ilk girişimlerin detaylı bilgileri için bkz. Stephen H. Longrigg, *The Origins and Early History of the Iraq Petroleum Company* [Irak Petrol Şirketi'nin Kökeni ve İlk Dönem Tarihi], (şahsi basım, Londra, 1969), Bölüm 5. Hazine-i Hassa listesi için bkz. Arzu T. Terzi, *Hazine-i Hassa Nezareti*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, İstanbul, 2000.
59 Kautz'un raporu, 3 Ağustos 1908. HIDB, OR1320.
60 Nichols, "Report about the Moussoul Petroleum Mines" [Musul Petrol Yatakları Hakkında Rapor] [Ağustos 1909?]. BP, 163011. Nichols'tan D'Arcy Exploration'a mektup, 27 Ağustos 1908 (alıntı). BP, 072655. Ayrıca bkz. Williamson, *Karl Helfferich*, s. 80. Deutsche Bank'a göre Hazine-i Hassa Müsteşarı Halis "tam bir haydut"tu. Huguenin'den Anatolian Rwy'a (Berlin), 21 Haziran 1909. HIDB, OR1059.
61 P. Weitz'tan Helfferich'e, 9 Mart 1909. HIDB, OR1320.
62 Arzu. T. Terzi, *Bağdat-Musul'da Abdülhamid'in Mirası: Petrol ve Arazi*, Timaş Yayınları, İstanbul, 2009, s. 239-241.
63 Glasgow, J. G. White &Co. Şirketi'nin temsilcisi olduğunu iddia ediyordu. Straus'tan Dışişleri Bakanlığı'na, 23 Eylül 1909. NARA, RG59/5012/426.
64 LDN00943. Ayrıca bkz. Lane'den Emanuel Nobel'e, 23 Eylül 1909. LDN00038.
65 KSG'den M. Esayan'a, 27 Mart ve 29 Nisan 1909. LDN02052. Cassel'den Babington Smith'e, 13 Ağustos 1910. Trinity College, Cambridge. HBS28/113.
66 Lane'den KSG'ye, 4 ve 8 Eylül 1909 ve 2 Şubat 1910, LDN00038.
67 KSG'den M. Esayan'a, 18 Haziran, 9 Temmuz ("paha"), 18 Ağustos ("bahşiş"), 3, 17 ve 25 Eylül 1909. LDN02052. Esayan'ın 31 Temmuz 1909 tarihli sözleşmesi için bkz. LDN00169. D'Arcy'nin mümessili H.E. Nichols elbette Esayan'ın faaliyetlerinin farkındaydı. Bkz. *The Origins and Early History of the Iraq Petroleum Company*, s. 53.
68 KSG'den M. Esayan'a, 13 Mayıs (alıntı) ve 6 Eylül 1909, LDN02052.
69 KSG'den M. Esayan'a, 18 Ağustos 1909. LDN02052.
70 John Hands'den KSG'ye, 28 Kasım 1910. LDN02052. Esayan temyize gitti, fakat daha sonra kendi aralarında uzlaşmayı kabul etti. Bkz. KSG'den D.H. Young'a, 17 Ağustos 1910, LDN01528.
71 BOA, DH.MUi 58/31, DH.MUi 91-1/21 ve DH.MTV 38/25. Ayrıca bkz. Wiet'ten (Bağdat'taki Fransa konsolosu) MAE'ye, 25 Mayıs 1910. AMAE, CP Turquie 384.
72 Gülbenkyan'ın iddiasına göre "1890-1892 civarında" Hazine-i Hassa Vekili Agop Paşa'ya sunduğu, paşanın "çok çok teşekkür ettiği" ve padişaha hizmet etmenin "kendi vicdanına hizmet etmek" demek olduğunu söylediği ("Memoires" [Anılar], s. 3-4) bu ünlü raporu bulmak için çok uğraştım. Agop 1891 senesinde Eylül sonu ya da Ekim başında öldü. Gülbenkyan'ın sunmuş olabileceği en eski rapor 1889 tarihli olabilir ama o zaman bile Hazine-i Hassa Mezopotamya'daki kendi personelinden raporlar alıyordu. Gülbenkyan'ın raporu 1899'da sunmuş ve 1900'de Nişân-ı Osmanî'yle ödüllendirilmiş olması daha muhtemel görünüyor. Durum böyleyse bahsedilen rapor, LDN00009'da bulunan ve kurum içi kanıtlar sayesinde 1890'ların ortaları ya da sonlarına tarihlendirilen, Bayındırlık Bakanı Selim Melhame'ye hitaben yazılmış rapor olabilir (eksik nüsha halinde). Bu rapor kısadır ve G. Alan, M. Weiss, Émile Jacquerez ve Otto Groskopf tarafından yazılmış 1889, 1898, 1899 ve 1901 Hazine-i Hassa araştırmalarından daha az bilgi içermektedir; bahsedilen raporlar için bkz. BOA, HH. THR 233/49, HR.THR 239/55, HH.THR 248/10, Y.MTV 188/7 ve Y.PRK.OMZ 2/22. Ayrıca bkz. Volkan Ediger, *Enerji Ekonomi-Politiği Perspektifinden Osmanlı'da Neft ve Petrol*, ODTÜ Yayıncılık, Ankara, 2007, s. 170-187; Hikmet Uluğbay, *İmparatorluk'tan Cumhuriyet'e Petropolitik*, De Ki Yayınları, İstanbul, 2008, s. 42-43, 62; *Bağdat-Musul'da Abdülhamid'in Mirası*.
73 Gwinner'dan Anatolian Rwy'a, 15 Mart 1910. HIDB, OR0932. Lane'den KSG'ye, 9 Eylül 1910. LDN00169.
74 Gwinner'dan Auswärtiges Amt'ye, 28 Ekim (alıntı) ve 5 Aralık 1913. HIDB, OR1329.
75 Babington Smith'ten Cassel'e, 18 Mayıs 1911. LDN00055. Deterding'in tepkisi konusunda bkz. Lane'den KSG'ye, 12 Şubat 1912. LDN00064. Cassel de Gwinner ile daha önce yaptığı bir anlaşma nedeniyle Deutsche Bank'ı şirkete dahil etmeye mecbur kalmış olabilir. Bkz. "Sir Henry Babington Smith", tarihsiz bilgi notu. ANMT, 132AQ198, "Royal Dutch 1911". Deutsche ile TMB arasındaki anlaşma 21 Ekim 1912'de imzalandı.
76 Gülbenkyan, TMB'nin hem Deutsche Bank hem de OB'yle ortak olması konusunda Gwinner'ın önerdiği alternatifi püskürtmeyi başarmıştı. Babington Smith'ten Cassel'e, 20 Temmuz 1910. Trinity College, Cambridge. HBS28.

77 Temmuz 1910'da Babington Smith'e Royal Dutch, Shell ve Rothschild Frères'i, "Standard Oil Şirketi'yle de bağlantılı olarak" dahil etmeyi öneren bir plan sunmuştu. Amerikan şirketinin de katılımı dikkat çekici ama Gülbenkyan'ın Standard Oil'le temaslarına ilişkin başka kanıt bulunamadı. Babington Smith'ten Cassel'e, 20 Temmuz 1910, Trinity College, Cambridge. HBS28/107.

78 Babington Smith'ten Cassel'e, 21 Ekim ve 1 Kasım 1911, Trinity College, Cambridge. HBS31/61 ve /69.

79 Babington Smith'ten KSG'ye, 18 Aralık 1911, LDN00861.

80 Bu şartın kabul edildiğini gösteren mektuplar için bkz. Deutsche Bank'tan TPŞ'ye, 19 Ekim 1912; Hecht'ten (TMB) TPŞ'ye, 22 Ekim 1912; Waley Cohen'dan (Anglo-Saxon Petroleum) TPŞ'ye, 23 Ekim 1912, LDN00861. İmtiyaz alanı tartışmaları için bkz. Kliemke, bilgi notu, 26 Ekim 1912. HIDB, OR1326.

81 Eyre Crowe'dan Babington Smith'e, 28 Eylül 1912. TBA, 200187. Babington Smith, "Petroleum in Turkey. Memorandum of Interview" [Türkiye'de Petrol. Görüşme Bilgi Notu], [Eylül?] 1912; "Turkish Petroleum Coy. Memorandum of Interview" [Türkiye Petrol Şirketi. Görüşme Bilgi Notu], 25 Ekim 1912. TBA, 200187.

82 Alwyn Parker'ın bilgi notu, 28 Kasım 1913. TNA, FO371/1761, E53892. KSG'nin hisseleri Ticaret Odası tarafından da biliniyordu. Percy Ashley'den Stauss'a, 14 Şubat 1914. HIDB, OR1330.

83 Alwyn Parker'ın bilgi notları, 1, 9 ve 11 Aralık 1913. TNA, FO371/1761, E54440, E55551 ve E55859. Ayrıca bkz. Cavid'in 3 ve 9 Aralık 1913 tarihli günlük yazıları. Servet Avşar ve Hasan Babacan (ed.), *Meşrutiyet Ruznamesi II*, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 2015, s. 362, 387.

84 KSG, TMB'nin elindeki 40 bin TPŞ hissesinden 12 binini kendine ayırdı. Hecht'ten KSG'ye, 24 Ekim 1912. LDN00055. Hugo Baring'in ifadesiyle yüzde 10'luk fedakârlık, TPŞ için diplomatik destek kazanılmasıyla telafi edilmişti. Hugo Baring'den KSG'ye mektup, 9 Mart 1914, LDN00068. Ayrıca bkz. Lane'den KSG'ye, 20 Mart 1914, LDN00081.

85 Eyre Crowe'dan Babington Smith'e, 4 Aralık 1913. TNA, FO371/1761, E53892.

86 Bu bilgi Deutsche Bank'ta görevli Stauss'tan alınmıştı. Ashley'nin bilgi notu, 22 Aralık 1913. TNA, FO371/1761, E57611.

87 Tasfiye için hissedarların yüzde 75'inin onayını almak gerekiyordu ve Babington Smith'e göre Gülbenkyan'ın konumunu tartışılmaz kılan da buydu. Babington Smith'ten Gwinner'a, 2 Mart 1914; Gwinner'dan Babington Smith'e, 4 Mart 1914 (alıntı). HIDB, OR1130. Ayrıca bkz. Stauss'tan Helfferich'e, 16 Ocak 1914. HIDB, OR1329.

88 Gwinner'dan Guenther'e, 14 Mart 1913. HIDB, OR1330. Marian Kent, *Oil and Empire: British Policy and Mesopotamian Oil 1900-1920* [Petrol ve İmparatorluk: İngiliz Politikası ve Mezopotamya Petrolü 1900-1920], Macmillan, Basingstoke, 1976, s. 67.

89 Örnekler için bkz. Gwinner'dan Helfferich'e, 18 Kasım 1910; Gwinner'dan Guenther'e, 8 Mayıs 1913. HIDB, OR1060 ve OR1328.

90 TPŞ'yle ilgili vardıkları "uzlaşma" konusunda bkz. KSG'den Deterding'e, 24 Ekim 1913, LDN00861. Stauss'tan Kuhlmann'a, 11 Ocak 1915; Stauss'tan Helfferich'e, 16 Ocak 1914. HIDB, OR1329. Babington Smith'ten Gwinner'a, 12 Mart 1914 (Deterding'in teklifi). HIDB, OR1330.

91 Ronald W. Ferrier, *The History of the British Petroleum Company*, Vol. 1 *The Developing Years, 1901-1932* [British Petroleum'un Tarihi, Cilt 1, Gelişme Yılları, 1901-1932], Cambridge University Press, Cambridge, 1982, s. 61-62.

92 Agy., s. 152, 166-169; Fiona Venn, *Oil Diplomacy in the Twentieth Century* [Yirminci Yüzyılda Petrol Diplomasisi], Macmillan, Basingstoke, 1986, s. 28-29; T.A.B. Corley, *A History of the Burmah Oil Company, 1886-1924* [Burmah Petrol Şirketi'nin Tarihi, 1886-1924], Heinemann, Londra, 1983, s. 189, 191, 193 (alıntı), 201-202, 205.

93 Osmanlı arşivleri, 1914'te Osmanlı vezirlerinin 1910 İmtiyaz Kanunu'nun ardından bu iki petrol yatağını açık artırmaya çıkarmayı düşündüklerini gösteriyor. Bkz. 17 Mart ve 26 Mayıs 1914 tarihli Danıştay ve Bayındırlık Vekâleti tutanakları. BOA, BEO 4297/322227. Alman büyükelçisi TPŞ'nin faaliyetlerini iki vilayetle sınırlandırmayacağını söylediğinde Hakkı "yerinden fırlamış" ve büyükelçiye "biraz sakinleşmesi"ni söylemişti. Mallet'den Grey'e, 23 Mart 1914. TNA, FO800/80.

94 Lane'den KSG'ye, 23 Temmuz 1909, LDN00169.

95 NAE'den Devgantz'a, tarih belirtilmemiş LIS03059, H2a (alıntı). Moore "Kalust"tan borsa tüyoları ve hediye olarak çikolatalar alıyordu ama daha fazlasının yaşandığını gösteren hiçbir kanıt yok. Moore cemiyet hayatında Kalust'un yanı sıra Nevarte'yle de görüşüyordu, hatta Kalust'a karısının oyalanması için ona bir tiyatro salonu almasını bile önerdi. Mary Moo-

re'dan KSG'ye, 1 Haziran ve 3 Kasım 1913, LDN00075. Mary Moore'dan KSG'ye, 22 Nisan 1914, LDN03059.

96 KSG'den Devgantz'a, 19 Haziran 1914 (Duz); KSG'den NAE'ye, tarih belirtilmemiş [Haziran 1914] ("çift"), LIS03059.

97 Alıntının yapıldığı kaynak NAE'den KSG'ye, tarih belirtilmemiş, LDN03059.

98 Devgantz'dan KSG'ye, 27 Haziran 1914; Hagop Hagopyan'dan KSG'ye, 2 Haziran 1914; KSG'den Virjini Esayan'a, 30 Haziran 1914; Virjini Esayan'dan NAE'ye, 21 Haziran 1914. LDN03059.

99 Arthur Hort'tan KSG'ye, 26 Temmuz ("hastalık") ve 4 Ekim (futbol) 1910, LDN00041.

100 Alıntının yapıldığı kaynak Devgantz'dan KSG'ye, 21 Ekim 1912, LDN00051.

101 NSG'den KSG'ye, 19 Ocak 1913, LDN00084.

102 Devgantz'dan KSG'ye, 16 Aralık 1912 ("hayra alamet"), LDN00051. Harrow Okul Raporu, 26 Haziran [1910] ("kibirli"), LDN00048. RSE'den NAE'ye, 13 Ağustos 1913 ("sıkılmak"), LDN00084.

103 KSG'den Hagopyan'a, 27 Haziran 1914, LDN03059, H25.

Asın Bayrakları, 1914-1918

1 Soulas'tan Gülbenkyan'a, 22 Ekim 1914, LDN00079.

2 Maslahatgüzarlıktan Gülbenkyan'a, 31 Temmuz 1914, LDN00079. BOA, BEO 4298/322303.

3 Soulas'tan Gülbenkyan'a, 29 (Évian), 31 (Türk bayrağı) Ekim ve 1 Kasım (ölüm) 1914, LDN00079.

4 NAE'den KSG'ye, 31 Temmuz ve 4 Ağustos 1914; NSG'den KSG'ye, 26 Ağustos 1914, LDN00084. KSG'nin otomobilini geri almaya uğraşması konusunda bkz. KSG'den Ritter's Park Hotel'e, 10 Eylül 1914, LDN00078.

5 Karnig Sarkis Gülbenkyan'dan KSG'ye, 5 (alıntı), 31 Ağustos (KSG'nin telgrafı) ve 31 Ekim (Sarkis) 1914, LDN00084.

6 Gertrude Bell'den Mallet'e, 26 Mart 1914. Balliol College, Oxford. Mallet IV/11.

7 Norman Scott'tan Mallet'e, 10 Ağustos 1914. TNA, FO195/2460/3494.

8 Norman Scott'tan İngiltere Dışişleri Bakanlığı'na, 8 Eylül 1914. TNA, FO195/2460/3494.

9 H.W. Stock'tan Nichols'a, 25 Ağustos 1914. BP, 119156. İmtiyaz taslağı için bkz. H.E. Nichols'tan Stauss'a, 27 Temmuz 1914. HIDB, OR1332. İşletme payları konusunda Osmanlı bakış açısı için bkz. Hakkı, Alwyn Parker ve H.E. Nichols'ın görüşme tutanağı, 1 Temmuz 1914. BP, 163011.

10 "Sermon of Oubeid Ullah Effendi, St Sofiah" [Ubeydullah Efendi'nin Ayasofya Vaazı], 20 Ağustos 1914. TNA, FO800/240, Pt 1.

11 Kessler'den Standard Russe'e, 7 Aralık 1914; Brucken Fock'tan Braun'a, 6 Ocak 1915. SLA, SC70/17/1.

12 Bütün bunlar ve fazlası için bkz. Faaliyet Raporu, 22 Haziran 1914. ANMT 132AQ232, EMBA Dosyası.

13 Deterding'den Royal Dutch'a, 10 Kasım 1914, LDN00070.

14 George Philip, *The Political Economy of International Oil* [Uluslararası Petrolün Ekonomipolitiği], Edinburgh University Press, Edinburgh, 1994, s. 31.

15 *The Prize: The Epic Quest for Oil, Money, and Power*.

16 George Sweet Gibb ve Evelyn H. Knowlton, *History of Standard Oil Company (New Jersey)*, Vol. 2 *Resurgent Years, 1911-27* [Standard Oil Şirketinin Tarihi (New Jersey), Cilt 2, Toparlanma Dönemi, 1911-1927], Harper&Brothers, New York, 1956, s. 7, Tablo 1.

17 *The State and the Emergence of the British Oil Industry*, s. 78, 151-155, 160, 171, 201.

18 HRDS, Cilt 1, s. 217.

19 Brian S. McBeth, *Dictatorship and Politics: Intrigue, Betrayal, and Survival in Venezuela, 1908-35* [Diktatörlük ve Siyaset: Venezuela'da Entrika, İhanet ve Hayatta Kalmak, 1908-1935], University of Notre Dame Press, Notre Dame, IN, 2008, s. 42-43.

20 Anglo-Saxon (yani Shell) yüzde 63,75, Rothschild Frères yüzde 7,5, Rothschild and Sons, yüzde 3,75, General Asphalt yüzde 25. "Capitalisation of Venezuelan Business with Regard to Taxation" [Vergilendirme Açısından Venezuela'daki Şirketin Kapitalizasyonu], 24 Ekim 1921. SHA 195/177b.

21 SLA, VEN/B1/1. LDN00246.

22 Edwards'dan KSG'ye, 16 Mart 1915. SHA, 195/177a.

23 KSG'den Deterding'e, 20 ve 21 Nisan 1915. LDN02580.

24 Aranguren'den KSG'ye, 8 Mart 1918. LDN00127.
25 KSG'den Deterding'e, 9 Aralık 1915. LDN0090.
26 *Dictatorship and Politics: Intrigue, Betrayal, and Survival in Venezuela*, s. 145.
27 Brian S. McBeth, *Juan Vincente Gómez and the Oil Companies in Venezuela, 1908-35* [Juan Vincente Gómez ve Venezuela'daki Petrol Şirketleri, 1908-1935], Cambridge University Press, Cambridge, 1983, s. 19.
28 SHA, 195/33c.
29 LDN02532.
30 HRDS, Cilt 1, s. 185.
31 Hauser ile KSG'nin Royal Dutch'ın 1915-1916'da New York'a arzıyla ilgili yazışmaları için bkz. LDN02043. KSG ayrıca Mexican Eagle Şirketi'nin New York borsasına arzında da Kuhn Loeb'le yakından çalıştı. Bkz. LDN02476, LDN00176. Mortimer Schiff'ten KSG'ye, 27 Mart 1922. LDN00470.
32 Deterding'den KSG'ye, 25 Temmuz 1916. LDN0101.
33 Deterding'den KSG'ye, 7 Ağustos 1916. LDN0101.
34 KSG'den Deterding'e, 4 Nisan 1918 ("özel hayata girmek"). LDN01547. KSG'den Deterding'e, 28 Mayıs 1918 ("iç dünya"). LDN01548.
35 İngiltere Dışişleri Bakanlığı'ndan Anglo-Persian'a, 23 Kasım 1915. BP, 67764.
36 Gunther'den Wangenheim'a, 4 Mayıs 1915. HIDB, OR1063. Ayrıca bkz. Dietrich Eichholtz, *Die Bagdadbahn, Mesopotamien und die deutsche Ölpolitik bis 1918* [1918'e Kadar Bağdat Demiryolu, Mezopotamya ve Alman Petrol Siyaseti], Leipziger Üniversitesi, Leipzig, 2007, s. 68-71.
37 Savaş Bakanlığı'ndan Stauss'a, 31 Aralık 1927. HIDB, OR1067. 1918 boru hattı ve rafineri planları da aynı dosyadadır.
38 Roberto Nayberg, "Une stratégie pétrolière pour la France: la défense des intérêts nationaux dans les conférences interalliés du pétrole de 1918" [Fransa için petrol stratejisi: 1918'de müttefiklerle yapılan petrol konferanslarında ulusal çıkarların savunulması], *Revue Historique*, 2, 1994, s. 459-493 (461).
39 Alıntının yapıldığı kaynak J. Avenol'dan Maliye Bakanlığı'na, 1 Eylül 1917. AMAE, 370PO/CH/511. Elbette Londra'daki Fransız Büyükelçiliği'nin bu nispeten düşük kademeli yetkilisi, bu "uzun sohbetin doğrudan şahsımla ilgisi olmadığını" fark etmişti.
40 Jean-Marie Bouguen, *Le Pétrole en France: genèse et stratégies d'influence (1917-24)* [Fransa'da Petrol: Doğuşu ve Nüfuz Stratejileri], L'Harmattan, Paris, 2013, s. 22.
41 "Grenelle Sokağı 88 numaradaki görüşmenin gizli notları", 17 Aralık 1918, TNA, FO368/2095.
42 Georges Bénard, Cezayir petrol imtiyazlarını almaya çalışan Pearson grubu adına çalışıyordu, ama anlaşıldığı kadarıyla bundan daha önce, 1912'de KSG'yle işbirliği yapıp Mexican Eagle ile Royal Dutch-Shell arasında bir "uzlaşma" için hiçbir zaman uygulanmayacak planlar yapmıştı (LDN00089). 1916'da Fransız yetkililere yönelik lobi faaliyet için bkz. LDN00099 ve LDN00114 (Bénard'ın KSG'ye gönderdiği ve kendisini onun "öğrencisi" olarak adlandırdığı 16 Temmuz 1916 tarihli mektup dahil). Bérenger'nin petrol sanayisi ve İngiliz petrol politikası konusunda KSG'den bilgi alması konusunda bkz. Bérenger'den KSG'ye, 7, 17 Kasım ve 4 Aralık 1917. LDN00956. Daire konusunda bkz. D. H. Young, "He Bribed a Minister with a Mansion", [Bakana Rüşvet Olarak Ev Verdi], *The People*, 23 Ekim 1955.
43 KSG'den Deterding'e, 15 Mayıs 1917. SHA, 195/33c.
44 R.W. Ferrier, "French Oil Policy, 1917-30: The Interaction between State and Private Interests" [Fransız Petrol Politikası, 1917-1930: Devletin Çıkarları ile Özel Çıkarlar Arasındaki Etkileşim, D.C. Coleman ve Peter Mathias (ed.), *Enterprise and History: Essays in Honour of Charles Wilson* [Şirketler ve Tarih: Charles Wilson Anısına Makaleler], Cambridge University Press, Cambridge, 1987, s. 237-262 (249).
45 Deterding'den KSG'ye, 5 Nisan 1917. LDN00116. "Düşman" Almanlar için bkz. 1916 tarihli *Le Trust des Carbures* [Karbür Tröstü] broşürü. AN, F^{12} 7681.
46 Fitzgerald'dan KSG'ye, 29 Temmuz 1916. LDN00514.
47 TNA, KV2/4426
48 Örneğin bkz. LDN00956.
49 Gregory P. Nowell, *Mercantile States and the World Oil Cartel, 1900-1939* [Tüccar Devletler ve Dünya Petrol Kartelı], Cornell University Press, Ithaca, NY, 1994, s. 140.
50 LDN00105.
51 Leathersellers Hall'dan (St. Helen's Place) KSG'ye, 24 Ocak 1918, LDN00132.
52 NSG'den KSG'ye, 20 Ekim 1914, LDN00084. Cambridge ile ilgili diğer yazışmalar için bkz. LDN00120.

53 Vohrab adında birinin (Krikor Vohrab olabilir) kızı ve "Bay M." diye birinin oğlu düşünüldü. KSG'den NAE'ye, 1 Temmuz 1918 ve KSG'den Devgantz'a, 14 Temmuz 1918. LDN01549. KSG'den NAE'ye, 28 Temmuz 1918, LDN01551. Ayrıca bkz. Elise Ananoff'tan KSG'ye, 7 Nisan 1921, LDN00404.
54 KSG'den NSG'ye, 6 Ağustos 1918, LDN00958.
55 KSG'den Langton'a, 24 Haziran 1918, LDN01550.
56 SLA, SC70/20.
57 Saha müdürlerinden Rusya'daki İngiliz büyükelçisine, 24 Ekim 1917, SLA, ES/FNX1.
58 28 Nisan (alıntı) ve 8 Mayıs 1913 tarihli günlük yazıları. *Tanin*, 15 ve 27 Nisan 1944. Ozan Özavcı, "Diaries of a Young Turk: Cavid Bey's Notes on the Great Powers, the Unionists and the Armenians, 1908-14", s. 21-22, "The Clash of Empires: WWI and the Middle East" [İmparatorlukların Çatışması: İkinci Dünya Savaşı ve Ortadoğu] konferansında yapılan sunum, CIRMENA, Cambridge Üniversitesi, 13-14 Haziran 2014. Ayrıca bkz. Rober Koptaş, "Zohrab, Papazyan ve Pastırmacıyan'ın Kalemlerinden 1914 Ermeni Reformu ile İttihatçı-Taşnak Müzakereleri", *Toplumsal Tarih*, 5, 2007, s.159-178; Feroz Ahmad, *The Young Turks and the Ottoman Nationalities*, University of Utah Press, Salt Lake City, 2014, s. 38-39 [Feroz Ahmad, *Jöntürkler ve Osmanlı'da Milletler*, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 2017].
59 "Mesela koyun vagonu dediğimiz on vagonda 880 kişiyi taşıdık" bilgisi için bkz. Eichholtz, *Die Bagdadbahn*, s. 74.
60 Bogos Nubar'dan Sir F. Bertie'ye, 27 Mayıs 1915; Bogos Nubar, bilgi notu, 17 Temmuz 1915 (alıntı). TNA, FO371/2488, 96769. Savaş suçları nedeniyle Türk bakanları tutuklamaya yönelik savaş sonrası girişimler için bkz. FO371/4173.
61 Donald Bloxham, *The Great Game of Genocide: Imperialism, Nationalism, and the Destruction of the Ottoman Armenians* [Büyük Soykırım Oyunu: Emperyalizm, Milliyetçilik ve Osmanlı Ermenilerinin İmhası], Oxford University Press, Oxford, 2005, s. 141, 144.
62 Hovhannes Massehiyan'dan KSG'ye, 10 Aralık 1918, LDN00135.
63 LIS00416.
64 Robert Henriques, *Sir Robert Waley Cohen, 1877-1952*, Secker and Warburg, Londra, 1966, s. 147, 252. Henriques'nin Waley Cohen'in Royal Dutch-Shell'deki rolü hakkındaki iddiaları fazlasıyla abartılı. Cohen'in bazı şahsi evrakının elimizde olmasına karşın (Southampton Üniversitesi Kütüphanesi Özel Koleksiyonları, MS363), bunlar sayıca çok değil. Southampton'da bulunan notlar da evrakın geri kalanının imha edildiğini düşündürüyor.
65 KSG'den Deterding'e, 15 Ağustos 1918, LDN01551.
66 SHA, 195/176a; LDN02533; George Philip, *Oil and Politics in Latin America: Nationalist Movements and State Companies* [Latin Amerika'da Petrol ve Siyaset: Milliyetçi Hareketler ve Kamu Kurumları], Cambridge University Press, Cambridge, 1982, s. 24.
67 KSG'den Lane'e, 26 Aralık 1907, LDN01512.
68 KSG'den Deterding'e, 23 Haziran 1914. SHA, 195/37. Deterding'den KSG'ye, 25 Haziran 1914, LDN00070.
69 Bkz. Bank-ı Osmani-i Şahane'ye ve büyük olasılıkla başka Fransız bankalarına da gönderdiği 23 Şubat 1914 tarihli bilgi notu. Archives nationales du monde du travail [İş Dünyası Ulusal Arşivi], 207AQ399.
70 F.W. Brecher, "French Policy towards the Levant 1914–18" [Fransızların Doğu Akdeniz Politikası 1914-1918], *Middle Eastern Studies*, 29:4, Ekim 1993, s. 641-664; E. P. Fitzgerald, "France's Middle Eastern Amibition, the Sykes-Picot Negotiations and the Oil Fields of Mosul" [Fransa'nın Ortadoğu Hevesi, Sykes-Picot Müzakereleri ve Musul'daki Petrol Yatakları], *Journal of Modern History*, 66:4, 1994, s. 697-725 (704).
71 "C.T.", 26 Ekim 1918. TNA, KV2/4426.

Talleyrand, 1918-1920

1 İngiltere Dışişleri Bakanlığı'ndan D'Arcy Exploration Şirketi'ne, 23 Kasım 1915. BP, 67764.
2 Aralık 1922'de Deutsche Bank, Anadolu ve Bağdat Demiryolları'ndaki hisselerini TPŞ'den E.H. Keeling'e devretmeyi reddetti (bu hisseler 1912'de TPŞ'deki yüzde 25 payı karşılığında taahhüt edilmişti). Keeling, bilgi notu, 15 Aralık 1922. LDN00863. Sorun, İngiliz-Alman Karma Hakem Mahkemesi'nde çözüldü. Mahkeme 29 Haziran 1928'de, Anadolu Demiryolları ile TPŞ arasındaki 1912 tarihli anlaşmanın, Versailles Anlaşması'nın 299. maddesi uyarınca hükümsüz olduğuna karar verdi. Fakat anlaşmanın imzalandığı dönemde de Deutsche Bank demiryolu haklarından kazanç elde edebileceğinden emin değildi. Meissner'den J. Jacoby'ye, 12 Mart 1928; Rechtsabteilung'dan Weigelt'e, 2 Eylül 1930. HIDB, OR1068 ve OR1069.

3 1 Kasım 1920'de Ankara'daki Millet Meclisi bu petrol yataklarını Hazine-i Hassa'dan Hazine'ye devretti. Fakat o dönemde Türkiye'de yönetim iddiasında bulunan iki ayrı rejim olduğu için bu devir herhangi bir sorunu çözemedi.
4 Helmut Mejcher, "Oil and British Policy Towards Mesopotamia, 1914-18" [Petrol ve İngiltere'nin Mezopotamya Politikası, 1914-1918], *Middle Eastern Studies*, 8:3, Ekim 1972, s. 377-391 (387–8).
5 Y.A. Dervichyan'dan MAE'ye, 11 Mart 1915. MBZ, CP Turquie 1915.
6 İngiltere Dışişleri Bakanlığı bilgi notu, 19 Mayıs 1919, TNA, FO368/2095.
7 Oscar H. Heizer'den (ABD Konsolosu, Bağdat) Dışişleri Bakanlığı'na, 9 Aralık 1919. NARA, RG59/800.6363/75. Ayrıca bkz. /58 ve /134. John A. DeNovo, *American Interests and Policies in the Middle East, 1900-1939* [Ortadoğu'da Amerikan Çıkarları ve Politikaları], University of Minnesota Press, Minneapolis, 1963, s. 169-177.
8 Andrews'tan Lane'e, 6 Şubat 1919, LDN00140.
9 Cowans'tan KSG'ye, tarih belirtilmemiş ("Salı öğleden sonra"), LDN00140.
10 KSG'den Deterding'e, 12 Temmuz 1919, SHA, 195/175b.
11 Cowans'tan KSG'ye, 27 Aralık 1919, LDN00140.
12 Cowans bu konuyu Noble'a mektubunda açıklıyor, tarih belirtilmemiş [yaz 1919]. SLA, GHC/IRAQ/DI. Ayrıca bkz. Deterding'den Cadman'e, 28 Ocak 1919. SHA, 195/30a.
13 Cowans'tan KSG'ye, 26 Ocak 1921, LDN00412.
14 Cowans'tan KSG'ye, 23 Nisan 1919, LDN00140.
15 Aslında bahsedilen Tuğamiral Henry Priaulx Cayley Avustralyalıydı. Bilgi notu, 14 Kasım 1919, TNA, FO371/4209.
16 Cowans'tan KSG'ye, tarih belirtilmemiş [1919], LDN00140.
17 *The Nation and Athenaeum*, 13 Mayıs 1922, s. 4.
18 KSG'den Lane'e, 24 Temmuz 1918, LDN01551.
19 *The Prize: The Epic Quest for Oil, Money, and Power.*
20 Pearson için bkz. Jonathan Brown, "Domestic Politics and Foreign Investment: British Development of Mexican Petroleum 1889–1911" [İç Siyaset ve Dış Yatırım: İngilizlerin Meksika Petrolü Atılımı], *Business History Review*, 61, 1987, s. 387-416.
21 Linda B. Hall, *Oil, Banks, and Politics: The United States and Postrevolutionary Mexico, 1917-24* [Petrol, Bankalar ve Siyaset: ABD ve Devrim-sonrası Meksika, 1917-1924], University of Texas Press, Austin, 1995, s. 61.
22 Cowdray, "The British Imperial Oil Co.", 14 Şubat 1916. SM, PEA C44/9.
23 *The State and the Emergence of the British Oil Industry*, s. 152 (alıntı), 174. Ferrier, Anglo-Persian'ın İngiliz Deniz Kuvvetleri Komutanlığı'na yaptığı ilk sevkıyattaki petrolün viskozite nedeniyle kullanılmaz durumda olduğu gerçeğinin "tokat gibi yüzlerine vurduğunu ve adeta inanılmaz olduğunu" belirtiyor. Ronald W. Ferrier, *The History of the British Petroleum Company*, Vol. 1 *The Developing Years, 1901-1932* [British Petroleum'un Tarihi, Cilt 1, Gelişme Yılları, 1901-1932], Cambridge University Press, Cambridge, 1982, s. 199.
24 Bu düzenleme, Royal Dutch-Shell iştiraklerini de İngilizlerin kontrol etmesini sağlayacak bir oy hakkı devri sağlayacaktı. "Onderhandelingen Engelsche Regeerung 1917-20" [İngiliz Hükümetiyle Müzakereler], SHA 102/1; TNA, FO608/75/12/1282; CAB24/132/37. Jones, agy., s. 209, 213; T. A. B. Corley, *A History of the Burmah Oil Company, 1886-1924* [Burmah Petrol Şirketi'nin Tarihi, 1886-1924], Heinemann, Londra, 1983, 19. bölüm. 1922 Ocak'ta Burmah'nın hisselerinin Royal Dutch-Shell tarafından satın alınmasının gündeme geldiğine ama Gülbenkyan'ın bu fırsatı kaçırdığına ilişkin ipuçları için bkz. Evelyn Fitzgerald'dan KSG'ye, 12, 17, 19, 20 ve 23 Ocak 1922, LDN00456.
25 Alıntının yer aldığı kaynak Tanner, bilgi notu, 9 Ekim 1918. SM, PEA C44/3, Dosya 1.
26 Gülbenkyan'ın alacağı komisyonun hangi tutar üzerinden hesaplanacağı, konuyla doğrudan ilgili kişiler tarafından bile tam bilinmiyordu. Pearson arşivindeki bir bilgi notunda (Cowdray?) şunlar yazılıydı: "Bay Gülbenkyan'la yapılan bu satış anlaşmasının (kısa olsun diye taslak R.D.-Shell anlaşmasında havuz düzenlemesi olarak geçiyor) Mexico City'de bildiğimiz anlamda gerçek bir havuz anlaşması olarak planlandığını sanmıyorum." Bilgi notunun devamında, "Ben" Gülbenkyan'ın kâr payından ve bedelsiz hisselerden yüzde 20 alacağını hiç düşünmemiştim," deniyor. [Cowdray?], "Memo for Mr Tanner" [Bay Tennar için bilgi notu], 2 Mart 1919. SM, PEA C44/3, Dosya 1. J.E.F. de Kok'tan (BPM) KSG'ye yazılmış 6 Ağustos 1919 mesaj ise yüzde 20'ye kâr payının dahil olmadığını ve 4 sterlin 18 şilinlik hisse başı fiyatla Gülbenkyan'ın Águila hisselerini gerçekte sattığı fiyat arasındaki fark üzerinden hesaplandığını düşündürüyor. LDN00140.
27 Bénard Frères Şirketi'nden Georges Bénard'la birlikte. 1919'da KSG bu şirkete de havuza katılmalarını önerdi ama reddedildi. KSG'den Georges Bénard'a, 10 Şubat 1919, LDN00970.

28 KSG'den Tanner'a, 18 Mayıs 1919, LDN00957.
29 Tanner'dan KSG'ye, 15 Mayıs 1919, LDN00126.
30 Cowdray'den KSG'ye, 26 Eylül 1921. SM, PEA C44/3, Bölüm 3.
31 Águila bilgi notu, 2 Ağustos 1935. SM, PEA C44/3, Bölüm 6. George Philip, *Oil and Politics in Latin America: Nationalist Movements and State Companies* [Latin Amerika'da Petrol ve Siyaset: Milliyetçi Hareketler ve Kamu Kurumları], Cambridge University Press, Cambridge, 1982, s. 206.
32 KSG'den Colijn'e, 5 Mart 1921, LDN00435.
33 KSG'den Deterding'e, 29 Temmuz 1918 ("sindirme"), SHA, 195/175a. Bkz. KSG'nin Colijn'e gönderdiği; Londra, Paris, Amsterdam ve New York piyasalarının durumunu incelediği 1 Mart 1921 tarihli mektup. LDN00435.
34 Deterding'den KSG'ye, 12 Ocak 1922. SHA, 195/29; KSG'den Colijn'e, 1 Mart 1921, LDN00435. KSG'den Deterding'e, 10 Ocak 1922. SHA, 195/176f.
35 Deterding, KSG'nin Deterding'e gönderdiği mektuba eklediği kenar notu, 23 Haziran 1924, LDN00568.
36 Pierre Soulaine, "Elles en ont toutes" [Herkeste ayrısından var], Soulas'ın NSG'ye gönderdiği mektuba eklenmiş tarihsiz kupür, 20 Nisan 1920. LDN00182.
37 Bérenger, "Rapport Secret sur la Politique Française du Pétrole et de la Paix" [Fransız Petrol Politikası ve Barış Hakkında Gizli Rapor], 5 Kasım 1918. CAEF, B0031973, "Roumanie – Pétroles, 1918-23" [Romanya – Petrol, 1918-1923].
38 KSG'den Colijn'e, 18 Aralık 1919, LDN00957.
39 Bérenger'den Fransa Maliye Bakanlığı'na, 3 Ocak 1920, CAEF, B0064326, "Règlement des fournitures de pétrole effectuées par la Royal Dutch (1919–21)" [Royal Dutch tarafından sağlanan petrol arzının düzenlenmesi (1919-1921)].
40 KSG'den Deterding'e, 8 Ocak 1920. LDN01451.
41 Şirketin Kuruluş Sözleşmesi ve toplantı tutanakları için bkz. LDN00149.
42 Bu şirkete katılımının ardında Deterding'den gelen bir mektup vardı. Tam olarak neler yazdığını bilmiyoruz, çünkü mektup Şubat 1920'de kayboldu ya da Gülbenkyan'ın sekreteri D.H. Young'dan çalındı. Bu olay sonucunda, Gülbenkyan müthiş bir öfke patlaması yaşadı ve "işine karşı hiçbir sevgisi kalmadı." KSG'den NSG'ye, 6 Şubat 1920, LDN02574. Daha eski tarihli bir mektup, SEP hisselerinde Royal Dutch-Shell'in yüzde 60'lık payı üzerinden yüzde 15 primden bahsediyor; KSG ise "sizin feragat ettiğiniz yüzde 5 ve Fransızlardan aldığım yüzde 10" diyor. KSG'den Deterding'e, 17 Temmuz 1919. SHA, 195/175b. Elbette KSG'nin pek çok Royal Dutch-Shell iştirakinde prim hisseleri ve beraberinde genel satış komisyonları vardı, dolayısıyla ikisi birden de olabilir.
43 KSG'den Kessler'e, 31 Mart 1920, LDN00175.
44 Bu yetkili fon hareketleri direktörüydü ve toplantı 30 Mayıs 1919'da yapılmıştı. Eric Bussière, "La France et les affaires pétrolières au lendemain de la Première Guerre Mondiale – la politique des groupes financiers à travers celle de la Banque de l'Union Parisienne", [Birinci Dünya Savaşı'nın ardından Fransa ve petrol meseleleri - Banque de l'Union Parisienne'in politikası doğrultusunda finans gruplarının politikası], *Histoire, économie et société*, 1, 1982, s. 313-328 (314).
45 Jones'un da belirttiği gibi, Greenway iki milyon sterline (büyük bölümü yedieminden borçla) BP'yi aldıktan kısa süre sonra, 1917'de TPŞ'nin kontrolünü tamamen eline geçirmeye çalışmıştı. *The State and the Emergence of the British Oil Industry*, s. 180-181. Ferrier, *The Developing Years*, s. 217-219, 223, 241.
46 Fakat anlaşma Fransa'ya verilen bölgede "İngiltere'nin mevcut imtiyazlarını" koruyordu. Jones, agy., s. 195.
47 Edward Peter Fitzgerald, "France's Middle Eastern Ambition, the Sykes–Picot Negotiations, and the Oil Fields of Mosul" [Fransa'nın Ortadoğu Hırsı, Sykes-Pickot Müzakereleri ve Musul Petrol Yatakları], *Journal of Modern History*, 66:4, 1994, s. 697-725; Roberto Nayberg, "La politique française du pétrole à l'issue de la première guerre mondiale: perspectives et solutions" [Birinci Dünya Savaşı'ndan sonra Fransa'nın petrol politikası: perspektifler ve çözümler], *Guerres mondiales et conflits contemporains*, 4, 2006, s. 125-129. Musul ile "Ren'deki kömür madenlerini de kapsayan tampon cumhuriyet" arasındaki bağlantı, Şubat 1919'da Suriye meselesi tartışılırken daha net anlaşıldı. O dönemde Balfour'u bilgilendirmekle görevli dışişleri yetkilisi Louis du Pan Mallet'ydi ve bu alıntı onun günlüğünde bulundu. Balliol College Archives, Oxford. Mallet IV.7, 2 Şubat 1919 tarihli yazı.
48 *The Prize: The Epic Quest for Oil, Money, and Power.*
49 Kidston, bilgi notu, 5 Haziran 1919, TNA, FO368/2095. 1919 yılında Londra'da olduğu gibi Paris'te de anlaşmazlık hüküm sürüyordu: Lloyd George, Bérenger-Long Anlaşması'nı red-

detmiş miydi (Fransız büyükelçisi De Fleuriau bu görüşte değildi), onaylamaya değecek miydi (Dışişleri'ndeki Pichon, TPŞ üzerinden yüzde 25 yerine Musul petrolünde yüzde 50 pay alınacağını umuyordu) ve Lloyd George'a Musul'u geri verme karşılığında (bu noktada Berthelot'nun hayal gücü devreye giriyordu) Clemenceau ne almıştı? De Fleuriau'dan Pichon'a, 23 Haziran; Pichon'dan de Fleuriau'ya, 23 Haziran; Bérenger'den Pichon'a, 25 Haziran 1919; Paul Cambon'dan Pichon'a, 3 Mart 1920. AMAE, 75CPCOM/194, ff. 20, 21, 22, 185. Bérenger bilgi notu, 24 Aralık 1919. AMAE, 166PAAP/451. Millerand 1920'de San Remo'da yüzde 50 pay için son bir deneme yaptı ama Lloyd George tarafından püskürtüldü. Bkz. AMAE'deki konuşma dökümü, 75CPCOft/671.

50 Curzon, Weakley'ye gönderilen bilgi notu, "Memorandum on M. Beranger's Note to M. Clemenceau relative to Petroleum" [Mösyö Beranger'nin Petrol konusunda Mösyö Clemenceau'ya notu hakkında bilgi notu], 13 Aralık 1919. TNA, FO368/2095. Kabine yine de Lloyd George'un politikasını 23 Ocak 1920'de onayladı. *The State and the Emergence of the British Oil Industry*, s. 216.

51 KSG'den Colijn'e, 14 Ocak 1920, LDN00860.

52 KSG'den Deterding'e, 28 Nisan 1920, SHA, 195/175c.

53 KSG'den Maurice Paléologue'a, 24 Eylül 1920; görüşme notları Paul Bargeton, 5 Ağustos 1921, PRS03446. Tahran'daki Fransız büyükelçisi Bonin (hisse portföyü KSG tarafından yönetiliyordu, bkz. LDN00629, LDN00689) Fransa'nın çıkarlarını öylesine etkili savunuyordu ki İngiliz meslektaşı onun ülkesine geri çağırılması için uğraştı. Cyrus Ghani, *Iran and the Rise of Reza Shah: From Qajar Collapse to Pahlavi Rule* [İran ve Şah Rıza'nın Yükselişi: Kaçar Hanedanının Çöküşünden Pehlevi Yönetimine], I.B. Tauris, Londra, 1998, s. 52-53.

54 KSG'den Prens Firuz'a, 28 Temmuz 1919, LDN01448. *Iran and the Rise of Reza Shah: From Qajar Collapse to Pahlavi Rule*, s. 45-46.

55 SEP, Prens Firuz'un imtiyaz karşılığında Temmuz 1921'de talep ettiği aylık 500 bin İran tümeni hava parasını bulamadı. Bkz. Henri Hoppenot'nun (Tahran'daki Fransız Büyükelçiliği ataşemiliteri) raporları, CAEF, B0032866, Dosya 6. Khostaria için bkz. J. Cornfeld'den ABD Dışişleri Bakanlığı'na, 18 Kasım 1922. NARA, RG59 867.516/9887/17.

56 Michael A. Rubin, "Stumbling through the 'Open Door': The US in Persia and the Standard-Sinclair Oil Dispute, 1920-25" ['Açık Kapı'dan Zar Zor Girmek: İran'da ABD'nin Durumu ve Standard-Sinclair Petrol İhtilafı], *Iranian Studies*, 28:3-4, 1995, s. 203-229.

57 CAEF, B0031973, "Steaua Romana". Deutsche Bank varlıklarını İsviçre'ye taşıdığı için Türkiye'de olduğu gibi Romanya'da da işler zorlaştı.

58 G.H. Buzatu, *A History of Romanian Oil* [Romanya Petrolünün Tarihi], çev. Laura Chistruga-Schneider, Mica Valahie, Bükreş, 2011, s. 162, 170-171.

59 Bükreş'teki Fransız Büyükelçiliği'nden MAE'ye, 18 Haziran 1920 (alıntı). CAEF, B0031973, "Roumanie – Pétroles, 1918–23". Bratiano'dan yapılan alıntının kaynağı, MAE'den Maliye Bakanlığı'na mektup, 2 Temmuz 1923. CAEF, B0032313.

60 Deterding'den KSG'ye, 23 Aralık 1919. LDN00434. Ultimatom için bkz. "Note pour M. Celier" [Mösyö Celier'ye not], 8 Temmuz 1920, CAEF, B0064326.

61 Deterding'in ikna olmadığı belliydi ama Gülbenkyan Payot'nun güçlü bağlantılarının ve "yönetim ve organizasyon becerisinin" yıllık 50 bin frank maaşı hak ettiğini düşünüyordu. KSG'den Deterding'e, 4 Eylül 1919, SHA, 195/175b.

62 Éric Bussière, *Paribas 1872-1992: l'Europe et le monde* [Paribas 1872-1992: Avrupa ve Dünya], Mercator, Antwerp, 1992, s. 106-108; Philippe Marguerat, *Banque et investissement industriel: Paribas, le pétrole roumain et la politique française* [Banka ve Sanayi Yatırımları: Paribas, Romanya Petrolü ve Fransız Siyaseti], Droz, Cenevre, 1987, s. 36-39; Éric Bussière, *Horace Finaly, banquier, 1871-1945* [Banker Horace Finaly, 1871-1945], Fayard, Paris, 1996, s. 188-189.

63 KSG'den Deterding'e, 20 Eylül 1919. SHA, 195/175b. Bussière, *Horace Finaly*, s. 190-193.

64 KSG'den VSG'ye, 24 Mart 1920. LDN01452, f. 272.

65 Matilda Miskciyan'dan KSG'ye, 20 Ekim 1920. LDN00159.

66 Rupen Selyan'dan KSG'ye, 2 ve 3 Temmuz 1914. LDN00078. Selyan'dan KSG'ye, 6 Nisan 1919 (alıntılar). LDN00148.

67 Arnold Toynbee'nin belirttiği gibi, "Siyonistler Filistin nüfusunu ne kadar temsil ediyorsa," Bogos'un heyeti de "toplam Ermeni nüfusunu ancak o kadar temsil ediyordu." TNA, FO608/77/25, f. 229.

68 Evelyn Fitzgerald'dan KSG'ye, 7 Mayıs 1920. LDN00170. André Autheman, *La Banque Impériale Ottomane, Comité pour l'Histoire Economique et Financière de la France*, Paris, 1996, s. 253. [André Autheman, *Bank-ı Osmani-i Şahane*, çev. Ali Berktay, Osmanlı Bankası Arşiv ve Araştırma Merkezi, İstanbul, 2002.]

69 KSG'den Charles Serkis'e, 16 Haziran 1918. LDN01549. KSG'den Bogos Nubar'a, 9 Mayıs 1919. LDN00957. Gülbenkyan ayrıca Ermenistan'da ılımlı siyasi partiler kurmak üzere oluşturulmuş "demokratik kurula" katılma teklifini de görmezden geldi. Leon Gümüşgerdan'dan KSG'ye, 8 Ekim 1920. LDN00171.

70 KSG'den Bogos Nubar'a, 2 Ekim 1920. LDN01454, f. 373. Ayrıca bkz. KSG'den Ermeni Karma Konseyi'nin Kutlu Patrik Başkanlarına, tarih belirtilmemiş [1921], LDN00405.

71 Kutlu Patrik Zaven'den KSG'ye, 16 Mart 1922, LDN00449.

72 KSG'den Abel Abrahamyan'a, 1 Ocak 1921, LDN00450. Abrahamyan aynı yıl soyadını Nazaryan olarak değiştirdi. Nerses boşanma talebiyle karısı Satenig'e 1925'te dava açtı. TNA, J77/2162/7720. Abrahamyan/Nazaryan'ı konu alan, henüz yayımlanmamış "'London's "disgraceful vardapet": Armenian Priest, Adulterer, Soviet Secret Police Agent'. [Londra'nın 'Rezil Vartabeti': Ermeni Papaz, Zani [zina yapan], Sovyet Gizli Polis Ajanı] başlıklı makaleyi benimle paylaştıkları için Felix Corley, Jakub Osiecki ve Hratch Tchilingirian'a teşekkür ederim.

73 D.H. Young'ın, bu cinayet sebebiyle Gülbenkyan'ın ölüm korkusu içinde yaşamaya başladığına ya da Iéna Bulvarı 51 numarada bulunan ve daha sonra satın aldığı Paris otelinde asla uyumamaya karar verdiğine ilişkin iddialarını destekleyecek bir kanıt bulunamadı. John Lodwick, *Gulbenkian: An Interpretation of Calouste Sarkis Gulbenkian* [Gülbenkyan: Kalust Sarkis Gülbenkyan'ı Yorumlamak], Heinemann, Londra, 1958, s. 191.

Açık Kapı, Sıklaştırılmış Saflar, 1921-1923

1 D'Arcy Exploration'dan KSG'ye, 1 Temmuz 1921; KSG bilgi notu, 5 Temmuz 1921; Anglo-Saxon Petroleum'dan KSG'ye, 5 Temmuz 1921, LDN00860.

2 Cochrane'den Agnew'a, 11 Eylül 1924. SLA, RA262/1; "L.M.L.", "Gulbenkian Interest" [Gülbenkyan'ın Menfaati], 5 Eylül 1924, BP, 67806.

3 Fransızlar, San Remo Anlaşması'nın 8. maddesi uyarınca "yerli menfaatlere" fırsat vermek için kendi yüzde 25'lik paylarından fedakârlık etmek zorunda bırakılacaklarından korkuyordu. Oliphant'dan Saint-Aulaire'e, 31 Temmuz 1922, AMAE, 19RC/B50.

4 KSG, "Memoirs of Calouste Sarkis Gulbenkian" [Kalust Sarkis Gülbenkyan'ın Anıları], yayımlanmamış müsvedde (1945), s. 22 (koridorlar). Briand'dan Deutsch de la Meurthe'e, 5 Ekim 1921 (geçerlilik). Konuyu araştırmak için dosyalar kontrol edilmişti. Bkz. "Note au sujet de la lettre ... remis par M. Deutsch de la Meurthe" [Mösyö Deutsch de la Meurthe tarafından iletilen mektup hakkında not], 28 Eylül 1921, AMAE, B49.

5 KSG'nin bürosu, Berthelot'nun ölümüne kadar ve hatta sonrasında da onun mali portföyünü yönetti. LDN02454. Berthelot'nun KSG ve SEP'yi desteklemedeki rolü için bkz. Brylinski'den KSG'ye, 21 Eylül 1921. LDN00860; KSG, "Memoirs", s. 22. Jean-Luc Barré'nin *Le Seigneur-Chat: Philippe Berthelot, 1866-1934* [Kedilerin Efendisi: Philippe Berthelot] adlı kitabında bu ilişkiden hiç bahsedilmez (Plon, Paris, 1988).

6 Briand'dan Doumer'e, 23 Mart 1922, AMAE, B49. Poincaré, alıntının yapıldığı kaynak Brylinski'den KSG'ye, 2 Ağustos 1922, LDN00860.

7 KSG'den Brylinski'ye, 26 Temmuz 1922, LDN00860.

8 KSG'den Cowans'a, 14 Kasım 1919, LDN01449.

9 Weakley ve Tyrrell, "Activities of Standard Oil" [Standard Oil'in Faaliyetleri], 30 Kasım 1921, TNA, FO371/6362.

10 Hardinge'den Poincaré'ye, 12 Temmuz; "Note pour le Président du Conseil" [Başbakana Not], 17 Temmuz; Saint-Aulaire'den MAE'ye, 26 Temmuz; "Note pour Monsieur de Peretti" [Mösyö de Peretti'ye Not], 27 Temmuz; Note pour le Président du Conseil" [Başbakana Not], 29 Temmuz 1922 (alıntı). AMAE, 19RC/B49. Pineau, Londra misyonu hakkında rapor, 18 Eylül 1922, CAEF, B0032308.

11 Ticaret Kurulu tutanakları, 7 Aralık 1922; İngiltere Dışişleri Bakanlığı'ndan Curzon'a, 7 Aralık 1922, TNA, FO371/7785/53 ve POWE33/98.

12 *Daily News*, 2 Aralık 1922, s. 17.

13 A.C. Millspaugh, "The Chester Project in Turkey" [Türkiye'de Chester Projesi], 1 Mart 1921, NARA, RG59 867.6020T81/9890/180. KSG'den Deterding'e, 11 Aralık 1922 (alıntı), LDN00860.

14 KSG'den Yervant Esayan'a, [?] 1925 Şubat; İngiliz Tröstü'nden Muhsin Yağın Bey'e, 18 Mart 1925. PRS00879. *The Origins and Early History of the Iraq Petroleum Company*, s. 158.

15 *İmparatorluk'tan Cumhuriyet'e Petropolitik*, s. 329.

16 KSG'den H.E. Nichols'a, 17 Ocak 1923, LDN00532.
17 Joseph C. Grew, *Turbulent Era: A Diplomatic Record of Forty Years, 1904-45* [Çalkantılı Bir Dönem: Kırk Yılın Diplomatik Kayıtları, 1904-1945], 2 cilt, Hammond, Londra, 1953, Cilt 1, s. 584 ("işkence"); Richard Washburn Child, *A Diplomat Looks at Europe* [Bir Diplomatın Gözünden Avrupa], Duffield, New York, 1925, s. 18 (petrolün etken olduğunun reddi), 118 ("yumurta"); Sevtap Demirci, *Strategies and Struggles: British Rethoric and Turkish Response: The Lausanne Conference, 1922-23* [Stratejiler ve Mücadeleler: İngiliz Belagati ve Türklerin Cevabı: Lozan Konferansı, 1922-23], The Isis Press, İstanbul, 2005, s. 177-179.
18 Henderson'dan Andrew Ryan'a, 17 Temmuz 1923. TNA, PO800/240, Pt 1. William Stivers, *Supremacy and Oil: Iraq, Turkey, and the Anglo-American World Order, 1918-1930* [Üstünlük ve Petrol: Irak, Türkiye ve Anglo-Amerikan Dünya Düzeni, 1918-1930], Cornell University Press, Ithaca, NY, 1982, s. 156.
19 John A. DeNovo, "The Movement for an Aggressive American Oil Policy Abroad" [Yurtdışında Agresif Bir Amerikan Petrol Politikasına Doğru], *American History Review*, 61:4, 1956, s. 854-876.
20 Fransızlar da ABD Başkanı Wilson'dan önemli bilgiler aldılar. Washington Büyükelçiliği'nden Millerand'a, 31 Temmuz 1920. AMAE, 19RC/142. Daha da korkutucu İngiliz komploları için bkz. Petrol konferansı, 12 Ocak 1921 ve W.E.D. Stokes'tan Warren Harding'e, 24 Ekim 1921, NARA, RG59, 800.6363/238 ve 306.
21 FRUS, 1923, Cilt 2, s. 80-84. Ayrıca bkz. A. C. Millspaugh, "Memorandum on the Grand Vizier's Letter of June 28, 1914" [Veziri Azamın 28 Haziran 1914 Tarihli Mektubu Hakkında Bilgi Notu], 24 Ekim 1921. NARA, RG59 890G.6363/49a.
22 A.C. Millspaugh, bilgi notu, 23 Mayıs 1921. NARA, RG59 841.6363/135/8766/200. Ayrıca bkz. A.C. Millspaugh, "Informal and Provisional Memorandum on the General Petroleum Situation" [Genel Petrol Vaziyeri hakkında Gayriresmi ve Geçici Bilgi Notu], 19 Şubat 1921, RG59 800.6363/325. Chester İmtiyazı'nın ABD'nin bölgedeki prestijine zarar verme potansiyeli hakkında bkz. Mark Bristol'dan Dışişleri Bakanlığı'na, 16 Nisan 1923. FRUS, 1923, Cilt 2, s. 1202-1204. G. Howland Shaw'dan Allen Dulles'a, 11 Haziran 1923; Thomas Owens'dan Dışişleri Bakanlığı'na, 10 Mayıs 1923; NARA, RG59 867.6020T81/9891/378 ve /333.
23 Büyük olasılıkla Hearst medya topluluğu tarafından maddi destek sağlanan İngiliz karşıtı yayınların çoğunun kaynağı spekülatör Henry Woodhouse'dı. Bkz. BP'deki kupürler, 71220. Cadman, "güneyden ziyade doğal olarak kuzeyde daha aktif görülen genel Bolşevik eğilime karşı bir tampon olarak" Amerikalıların İran'ın kuzeyinde bulunmasının öneminin farkındaydı. Cadman bilgi notu, 26 Kasım 1921. BP, 78128.
24 Alıntılar sırasıyla Walter Teagle ve John Gregory'ye aittir. Carole Fink, Axel Frohn ve Jürgen Heideking, *Genoa, Rapallo and European Reconstruction in 1922* [1922'de Cenova, Rapallo ve Avrupa'nın Yeniden Yapılandırılması], Cambridge University Press, Cambridge, 1991, s. 43, 155. Ayrıca bkz. Child, *A Diplomat Looks at Europe*, s. 30.
25 Bkz. Charles E. Hughes, Richard Washburn Child ve A.C. Bedford arasındaki yazışma. NARA, RG59 861.6363/9569/52A, /54, /59 ve /63. Joe Boyle'un Krasin ile müzakereleri için bkz. SLA, GHC/USSR/C15 USSR Cilt 3a., "Genoa Conference" [Cenova Konferansı].
26 V. Trifonoff'tan STO Komisyonu'na, [?] Eylül 1922. GARF, op. 1, d. 55, belge 6.
27 Rapor, 16 Ekim 1922. RGAE, f. 2309, op. 1, d. 88, belge 34.
28 "Note pour Monsieur le Ministre" [Sayın Bakan'a Not], 2 Temmuz 1921, MBZ, B36.
29 NSG'den Kessler'e, 4 ve 22 Ağustos 1921. SHA, 195/31. KSG'den Deterding'e, 6 ve 11 Mayıs 1920. SHA, 195/175c.
30 *The Prize: The Epic Quest for Oil, Money, and Power*; Robert W. Tolf, *The Russian Rockefellers. The Saga of the Nobel Family and the Russian Oil Industry* [Rusların Rockefeller'ları. Nobel Ailesi Destanı ve Rus Petrol Sanayisi], Hoover Institution Press, Stanford, CA, 1976, s. 214.
31 Ademov'dan M. Vinaver'e, 25 Şubat 1919. ARF, f. 5913, op. 1, d. 808, belge 1.
32 PIO, s. 68-72.
33 RSE'den KSG'ye, tarih belirtilmemiş [1925], LDN00599.
34 Bazı kaynaklarda düğün tarihinin 1922 olarak verilmesine karşın, KLE'nin ve babası Vahan'ın KSG'ye gönderdiği, KLE'nin "hayırlı bir iş" için Paris'e taşınacağının belirtildiği mektupların tarihi 1920 Nisan. Vahan Esayan'dan KSG'ye, 5 Nisan 1920; KLE'den KSG'ye 20 Nisan 1921, LDN00164. KSG'den NSG'ye, 14 Ağustos 1920, LDN02574. KLE 1967'de *Légion d'honneur* Nişanı'na layık görüldüğünde, hem kendisi hem de RSE beyanlarında 1920'de evlendiklerini yazmışlar. AGT, 90ZY935-4.
35 KSG'den NSG'ye, 14 Ağustos 1920, LDN02574.
36 Alman kökenli diğer Londra bankacıları gibi Ansbacher ailesi de Birinci Dünya Savaşı sırasında soyadlarını değiştirip Ansley olmuştu. Yervant daha sonra, "ortamda çok fazla ger-

ginlik" olduğu için gitmeyi reddettiğini söyleyecekti. Gulbenkian-Gulbenkian davası, tanık beyanı, 19 Şubat 1927, NSG00001.

37 George Ansley'den KSG'ye, tarih belirtilmemiş [Aralık 1920]; NSG'den Herminia Feijóo'ya, 23 Aralık 1920; NSG'den KSG'ye, 23 Mayıs 1921, NSG00001.

38 PIO, s. 56-59. KSG, Trinity College'dan NSG'nin Londra'ya gitmesine engel olmalarını istemişti. KSG'den E. Harrison'a, 7 Temmuz 1916, LDN01342.

39 NSG'den Herminia Feijóo'ya, 21 Mart 1921; George Ansley'den NSG'ye, 7 Nisan 1921. NSG00001, PIO, s. 59.

40 PIO, s. 80. "Victims of Auto Smash Are Known" [Otomobil Kazasının Kurbanlarını Tanıyoruz], tarih belirtilmemiş kupür [1922], LDN00474.

41 KSG'den Devgantz'a, 3 Nisan 1914 ("hünerler"); KSG'den NSG'ye, 2 Nisan 1914 (North British, bilimsel inceleme), LDN01342.

42 J.M. Waterkeyn'den MAE'ye, 25 Ekim 1923, MBZ, B36.

Dostluğun Sonu, 1924-1926

1 Chanet, yayımlanmamış anılar, s. 33 (alıntı), 36 (ayaklı eczane).

2 Deterding'den KSG'ye, tarih belirtilmemiş ("salı sabahı"), ("mangır") ve 28 Nisan ("kâr payı") 1923, LDN00496.

3 HRDS, Cilt 1, s. 249.

4 KSG'den August Philips'e, 18 Şubat 1923, LDN00510. Ayrıca bkz. KSG'den August Philips'e, 14 Şubat 1923, LDN00513.

5 Gülbenkyan ile Deterding arasındaki bir başka anlaşmazlık konusu da hisse fiyatlarının çok düşmesine karşın Gülbenkyan'ın 1921 havuz anlaşması uyarınca hisse satın almaya kararlı oluşuydu. KSG'den Deterding'e, 24 Ağustos ve 30 Temmuz 1921. SHA, 195/176c ve 195/177b.

6 KSG'den Deterding'e, 23 (iki mektup) ve 24 Haziran 1924. LDN00568.

7 Brian S. McBeth, *Juan Vincente Gómez and the Oil Companies in Venezuela, 1908-35* [Juan Vincente Gómez ve Venezuela'daki Petrol Şirketleri, 1908-1935], Cambridge University Press, Cambridge, 1983, s. 31.

8 George Philip, *Oil and Politics in Latin America: Nationalist Movements and State Companies* [Latin Amerika'da Petrol ve Siyaset: Milliyetçi Hareketler ve Kamu Kurumları], Cambridge University Press, Cambridge, 1982, s. 45.

9 Deterding'den KSG'ye, 6 Temmuz 1923, LDN00496. HRDS, Cilt 1, s. 298.

10 KSG'den Deterding'e, 8 Temmuz 1923, LDN00049; KSG'den Deterding'e, 4 Ocak 1923 (alıntı). SHA 195/177b.

11 Deterding'den KSG'ye, 4 Nisan 1923, LDN00496.

12 [Deterding], "Draft" [Taslak], tarih belirtilmemiş [1925?], SHA, 190C/113. 1955'te hazırlanan bu evrak koleksiyonunda, VOC/BPM anlaşması tartışmanın merkezinde görünmüyor.

13 KSG'den Deterding'e, 13 Nisan 1923 ("şair"), LDN00496. KSG'den Deterding'e, 10 Mart 1918 (dost), LDN01547.

14 KSG'den Philips'e, 9 Ocak 1924; KSG'den Beatty'ye, 23 Şubat 1924; KSG, bilgi notları, 5 Mart ve 1 Temmuz 1924, LDN00399.

15 NSG'den KSG'ye, 30 Aralık 1925, LDN00866.

16 D.H. Young'dan KSG'ye, 10 Şubat 1926, LDN00681.

17 KSG'den KLE'ye, 31 Aralık 1923, LDN00399.

18 *Daily Express*, 15 ("gizem") ve 28 (başlık) Ocak 1926; *Times*, 17 Şubat 1926 (toplantı raporu).

19 Waley Cohen'den Lionel de Rothschild'a, 17 Şubat 1926. Southampton Üniversitesi Kütüphanesi, Özel Koleksiyonlar, MS363/1/3/33.

20 *Financial Times*, 23 Haziran 1926, s. 17 ("raporlar"); *Economist*, 30 Ocak 1926, s. 42 ("uzmanlar").

21 KSG'den Clive Pearson'a, 9 Temmuz 1926, LDN02505.

22 HRDS, Cilt 1, s. 298 ("düşman"), 321 ("fırsatlar").

23 Deterding ilk karısının 1916'daki ölümünden kısa süre sonra, "Karım sizi çok severdi," diye yazmıştı. Deterding'den KSG'ye, tarih belirtilmemiş [1916], LDN00101.

24 *The State and the Emergence of the British Oil Industry*, s. 236. Fakat Nubar, Lydia'nın günah keçisi ilan edildiğini düşünüyordu. Bkz. bilgi notu, 20 Haziran 1929, LDN02938; PIO, s. 102. Deterding'in KSG'yi bir Bolşevik provokatör olarak görmesi hakkında bkz. Deterding'den Rudeloff'a, 13 Nisan ve 1 Mayıs 1933. SHA, 195/22-G.

25 Deterding'in NSG'yi son derece sert bir şekilde kovmasına karşı, NSG'nin babasıyla yazışmaları, İspanya'daki bu görevi reddetmesinin Deterding'i ne kadar sıkıntılı bir duruma sok-

tuğunun farkında olduğunu ve zaten istifa etmeyi planladığını düşündürüyor. NSG'den KSG'ye, 23 Aralık 1925, LDN01344.

26 NSG'den Deterding'e, 30 Aralık 1925; Riedemann'dan NSG'ye, 30 Aralık 1925, LDN00602. Ayrıca bkz. PIO, s. 119.

27 NSG'nin bu yönetim kurullarında KSG'nin yerini almasına ilişkin koşullar da Gülbenkyan ve Deterding arasında tartışmalara neden olmuştu. Bkz. Deterding'den KSG'ye, 21 Temmuz ve 29 Eylül 1925; KSG'den Deterding'e, tarih belirtilmemiş [Ekim 1925], LDN02504.

28 Royal Dutch-Shell'deki dosyalar, önceki mayıs ayında bile müdürlerin Gülbenkyan'dan kurtulma yollarını aradıklarını düşündürüyor. Waley Cohen'dan J.E.F. de Kok'a, 21 Mayıs 1925. SHA, 190/190D/696.

29 KSG'den NSG'ye, 25 Nisan 1925, NSG00001.

30 Alıntının yapıldığı kaynak, Deterding'den KSG'ye, 11 Nisan 1924, LDN00535. Ayrıca bkz. HRDS, Cilt 1, s. 291-295, 305-306.

31 Deterding'den KSG'ye, tarih belirtilmemiş [15 Mart-2 Nisan arası, 1924]. LDN00535. Deterding'in Hitler'i desteklediğine dair pek çok mesnetsiz iddiaya karşı, 1933'te Rudeloff'la yaptığı yazışmayı dikkate almakta fayda olur. Bu yazışma, Deterding'in ateşli bir Nazizm taraftarı olmadığını gösteriyor. Nazizme ilişkin genel görüşü şuydu: "Bu hareket, özellikle de komünizme karşı olduğunu için pek çok fayda sağlayacak." Deterding'den Rudeloff'a, 4 Şubat 1933. Maalesef Deterding'in Yahudi karşıtı duyguları o dönem için hiç de sıra dışı değildi: Cadman'in ve başkalarının da benzer ifadelerinin örnekleri var. Ayrıca bkz. HRDS, Cilt 1, s. 477, 481.

32 KSG'den NSG'ye, 4 Kasım 1925, LDN00866.

33 NSG'den J.E.F. de Kok'a, 30 Aralık 1925, LDN00602.

34 KSG'den Deterding'e, 10 Mart 1918, LDN01547.

35 PIO, s. 72 ("gözbebeği"), 126 ("kariyer").

36 KSG'den Sir Charles Russell'a, 4 Mart 1926, LDN00675.

37 Bkz. dosya "Re: Herminia", NSG00001.

38 Richard Washburn Child, *A Diplomat Looks at Europe*, s. 16 ("sıradan"), 17 ("iştah").

39 "A.E.F.", "At the Embassy Club" [Embassy Club'da], *Sunday Express*, 21 Eylül 1924.

40 MCG00070 (MacGregor); MCG00015 (cat). Özel koleksiyon simsarı Arthur Ruck da MacGregor koleksiyonu için KSG'ye yardımcı oluyordu. Bkz. LDN00432. Luis Manuel de Araujo, *Egyptian Art: Calouste Gulbenkian Collection* [Mısır Sanatı: Kalust Gülbenkyan Koleksiyonu], Kalust Gülbenkyan Vakfı, Lizbon, 2006, s. 50.

41 JAP, *Calouste Gulbenkian: Collector* [Koleksiyoner Kalust Gülbenkyan], Kalust Gülbenkyan Vakfı, Lizbon, 1969, s. 11.

42 E.S.G. Robinson, *A Catalogue of the Calouste Gulbenkian Collection of Greek Coins* [Kalust Gülbenkyan Yunan Sikkeleri Koleksiyonu Kataloğu], Kalust Gülbenkyan Vakfı, Lizbon, 1971, Bölüm 1 *Italy, Sicily, Carthage* [İtalya, Sicilya, Kartaca], s. 13 ("adımlar"), 14 ("sade").

43 KSG'den Joseph Duveen'e, 8 Ocak 1920 (alıntı). LDN01451. Ayrıca bkz. Otto Gutekunst'tan KSG'ye, 8 Şubat 1921, LDN00412; KSG'den Lockett Agnew'a, 19 Ocak 1916, LDN00066. Arthur Ruck'tan KSG'ye, 3 Eylül 1923, LDN00513. Edward Fowles, *Memories of Duveen Brothers* [Duveen Kardeşlerin Anıları], Heinemann, Londra, 1976, s. 172.

44 Agy., s.174.

45 Kenneth Clark, 1969'da Kalust Gülbenkyan Müzesi'nin açılışında yaptığı konuşma. TA, 8812.2.2.371-2. Sarayın planları ve fotoğrafları için bkz. Centre Culturel Calouste Gulbenkian [Kalust Gülbenkyan Kültür Merkezi] (CCCG), *L'Hotel Gulbenkian 51 Avenue d'Iéna: Mémoires d'un lieu* [Iéna Bulvarı 51 Numaradaki Gülbenkyan Sarayı: Bir Mekânın Anıları], CCCG, 2011.

46 ab

47 Herminia Feijóo'nun boşanma dilekçesinde, Nubar'ın uşakların karşısına çıplak çıktığı pek çok olay dikkatle sıralanmış, bu da Nubar'ın kötü muamelesinin bir başka kanıtı olarak yansıtılmıştı. NSG00001, "Re: Herminia".

48 Tavus kuşu daha sonra KSG'nin Normaniya'daki evi Les Enclos'a götürüldü. Chanet, s. 126.

49 KSG'den John Walker'a, 18 Ağustos 1947. NGA, RG28 Kutu 8-13.

50 Kenneth Clark, *Another Part of the Wood: A Self-Portrait* [Ormanda Başka Bir Yer: Otoportre], John Murray, Londra, 1974, s. 229.

51 KSG'den NSG'ye, 12 Haziran 1926, NSG00019.

52 KSG'den NSG'ye, 11 Haziran 1926, NSG00019.

Savaşmak ya da Sevişmek, 1926-1928

1 Taslak toplantı tutanağı, 5 Ağustos 1924, BP, 67764.
2 Örneğin Anglo-Persian ve Royal Dutch-Shell, Ortadoğu ve Afrika'daki satış kuruluşlarını Consolidated Petroleum (hisse sermayesi 100 sterlin) şirketinde birleştirerek kârı yarı yarıya paylaştı. BP, 202439. Ronald W. Ferrier, *The History of the British Petroleum Company, Vol. 1 The Developing Years, 1901-1932* s. 509; HRDS, Cilt 1, s. 439-444.
3 Heinrich Riedemann'dan Teagle'a, 2 Eylül 1925. Alıntının yapıldığı kaynak George Sweet Gibb ve Evelyn H. Knowlton, *History of Standard Oil Company (New Jersey)*, Vol. 2 *Resurgent Years, 1911-27*, s. 349.
4 Alıntının yapıldığı kaynak PIO, s. 96.
5 A.W. Dulles, bilgi notu, 10 Mayıs 1923. NARA, RG59 890G.6363/T84/92.
6 "S.K.H.", bilgi notu, 11 Mayıs 1923. NARA, RG59 890G.6363/T84/92.
7 Allen Dulles, "The Turkish Petroleum Company – Status of Negotiations" [Türk Petrol Şirketi – Görüşmelerin Durumu], 19 Eylül 1924. NARA, RG59 890G.6363/T84/167.
8 Teagle ve Howard Cole'dan Nichols'a, 31 Temmuz 1924, BP, 67764.
9 Nichols'tan Louis Tronchère'e, 17 Kasım 1925, BP, 123039.
10 *The Origins and Early History of the Iraq Petroleum Company*, s. 155.
11 Richard F. Kuisel, *Capitalism and the State in Modern France: Renovation and Economic Management in the Twentieth Century* [Modern Fransa'da Kapitalism ve Devlet: Yenilenme ve Yirminci Yüzyılda Ekonomi Yönetimi], Cambridge University Press, Cambridge, 1981, s. 68.
12 Pariba ve ve Standard Franco-Américaine'dan Horace Finaly aynı zamanda Jersey Standard'ın Fransa petrol politikası konusundaki başdanışmanıydı. Pineau'yu "Sir H[enry] D[eterding] için çalışan gayretli bir ajan", Mercier'yi ise "düzgün karakteri" nedeniyle tarafsız kalacak bir "dostu" olarak tanımlıyordu. Finaly'den Teagle'a, 1 Ağustos 1922 (Pineau) ve 1 Nisan 1924 (Mercier). BNP Paribas Arşivleri, Combs La Ville-Quincy. 744/2.
13 Nichols'tan Agnew'a, 8 Ocak 1925, BP, 067807.
14 Nichols'tan Mercier'ye, 6 Şubat 1924. AGT, 81ZX916–54 (81.1/54).
15 Kabul etmek gerekir ki, hisse için Irak'ta yeterli sermaye yoktu. Peter Sluglett, *Britain in Iraq: Contriving King and Country* [İngilizler Irak'ta: Bir Kral ve Bir Ülke Tasarlamak], I.B. Tauris, Londra, 2007.
16 Teagle'dan Mercier'ye, 7 Aralık 1924. AGT, 81ZX916–53 (81.1/53). İmtiyaz ücreti hakkındaki müzakereler için bkz. Nichols'tan Mercier'ye, 19 Şubat 1925. AGT, 81ZX916–54 (81.1/54).
17 Bu konudaki bir tartışma için bkz. "Memorandum by Messrs. Linklaters and Paines with regard to the revised Draft Agreement prepared by Mr Gulbenkian's Solicitors" [Bay Gülbenkyan'ın Hukuk Müşavirleri tarafından hazırlanmış revize Taslak Anlaşma hakkında Mösyö Linklaters ve Paines'in bilgi notu], 15 Temmuz 1925, BP, 067807.
18 A.W. Dulles, bilgi notu, 11 Kasım 1924. NARA, RG59 890G.6363/T84/176.
19 "Turkish Petroleum Company" [Türk Petrol Şirketi], *Economist*, 23 Ağustos 1924, s. 310. Greenway de Dışişleri Anlaşması müzakerelerine ilişkin notlarında bu paydan "komisyon" olarak bahsediyor. Greenway, "Fusion of D'Arcy and Other Interests" [D'arcy'nin Katılımı ve Diğer Paylar], 2 Ekim 1934, BP, 070229.
20 KSG'den Deterding'e, 23 Haziran 1914, SHA, 195/37.
21 KSG'den Lane'e, 8 Mayıs 1907 ("lokma"), LDN01509. KSG'den Ofenheim'a, 12 Ocak 1914 ("dayanışma"), LDN01538.
22 KSG'den Louis S. Levy'ye, 8 Ağustos 1924, LDN00864.
23 William Fraser, alıntının yapıldığı kaynak NSG'den KSG'ye, 18 Ocak 1945, PRS00669.
24 KSG'den Riedemann'a, 19 Ekim 1923, LDN00532. Benzer iddialar için bkz. KSG'den Deterding'e, 22 Aralık 1922, LDN00860. KSG bu mektubu göndermediğine göre, Deterding'in bu iddianın yanlışlığını anlayabileceğini düşünmüş olmalı.
25 Bkz. Lefroy'dan Greenway'e, 2 Ekim 1934, BP, 070229.
26 Tyrrell'den KSG'ye, 10 Ekim 1924, LDN00864. İkili arasındaki mektuplardan elimizde bulunan en eskisi 1914 tarihli (LDN00070) fakat 1921 öncesinde yakın bir ilişkileri yokmuş gibi görünüyor. 1922'de ise KSG, Tyrell'in karısına çocuklar için bir tarih kitabı ve diğer projeleri için tavsiyeler verecek kadar aileye yakındı. Bkz. LDN00473.
27 Cadman'den Lancelot Oliphant'a, 11 Aralık 1925; Cadman'den KSG'ye, 7 Ocak 1926; Oliphant'tan Cadman'e, 5 Temmuz 1926, BP, 068820. KSG'den Cadman'e, 9 Eylül 1927, BP, 71534.
28 Pineau'dan Mercier'ye, 6 Ekim 1926; Berthelot'dan Mercier'ye, 3 Mart 1927. AGT, 81ZX916-41. Pineau'dan Gülbenkyan'a, 24 Temmuz 1926, PRS03438. İngiltere Dışişleri Bakanlığı'nın ifadesiyle, "Fransızların tavrı, Bay Gülbenkyan'ın tüm iddialarını onaylamaktan ibaretti." Tutanak, 31 Mart 1926, TNA, FO371/11455/E2207.

29 Leslie Burgin'den Louis Tronchère'e, 11 ve 19 Nisan 1927, AGT, 81ZX916-45. Burgin'den Tronchère'e, 12 Şubat 1927; Burgin'den Mercier'ye, 7 Şubat 1927. AGT, 81ZX916-41.
30 Keith M. Wilson, *A Study in the History and Politics of the 'Morning Post', 1905-1926* ["Morning Post"un Tarihi ve Siyasetine Dair Bir Araştırma], Edwin Mellen Press, Lewiston, New York, 1990, Bölüm 7.
31 [KSG'den] Gwynne'e, 5 Ocak 1926, LDN00600.
32 Gwynne'den KSG'ye, 24 Eylül 1928, LDN00749.
33 Gwynne'den KSG'ye, 6 ve 25 Kasım 1925, LDN00600. Görüşme notu Inverforth/A. Chamberlain, 3 Aralık 1925; Gwynne'den Amery'ye, 22 Aralık 1925, TNA FO371/10829.
34 KSG'den Gwynne'e, 11 Ocak 1927, LDN00693.
35 Gwynne'den KSG'ye, tarih belirtilmemiş 1925, LDN00600. Basında çıkan haberler için bkz. "Mosul Oil Fields. The True Facts" [Musul Petrol Yatakları. Gerçekler.], *Morning Post*, 19 Kasım 1925. Karşılaştırma için bkz. "Armenian Blocks Oil Plan in Mosul" [Ermeni, Musul Petrol Planını Engelliyor], *New York Times*, 11 Ekim 1926. 1927 yılında Gwynne, KSG'nin "kederini" anlatıp durmasından artık bıkmıştı. Gwynne'den Tyrrell'e, 16 Şubat 1927. TNA, FO371/12263/140. Bir başka çılgınca plan için bkz. Gwynne'den Kells'e, 21 Eylül 1939, KV2/4426.
36 6 Kasım 1927 tarihli yazı, BP, 110741.
37 Chanet, yayımlanmamış anılar, s. 18-19.
38 NSG, "Piesse memo" [Piesse bilgi notu], 13 Şubat 1928, LDN02938.
39 Piesse'ten Mercier'ye, 9 Nisan 1926, AGT, 81ZX916-54. (81.1/54).
40 Tronchère'den Mercier'ye, 31 Mart 1926, AGT, 81ZX916-54. (81.1/54).
41 Georg Spies, *Erinnerungen eines Ausland-Deutschen (1926)* [Yabancı Bir Alman'ın Anıları], Olearus, St. Petersburg, 2002, s. 228.
42 Sir John Simon ve C.J. Conway, ortak görüş, 2 Şubat 1927, AGT, 81ZX916-41 (81.1/41).
43 Wilfred Greene görüşme notu, tarih belirtilmemiş [Ekim 1924], LDN00864.
44 Sir Douglas Hogg'dan KSG'ye, 10 Şubat 1926, LDN00640.
45 Malkin'in notu, 29 Ocak 1927, TNA, FO371/11456/E342/104/65.
46 KSG'den NSG'ye, 17 Temmuz 1926, LDN01316.
47 KSG'den NSG'ye, 2 Eylül 1926, LDN01316.
48 KSG'den Nichols'a, 26 Ekim 1923, LDN00510.
49 Lancelot Oliphant'ın notu, 28 Şubat 1928; Tyrrell'den Sir John Anderson'a, 19 Mart 1928, TNA, FO372/2436, T2163.
50 Hüseyin Han Gadimi'den KSG'ye, 7 Ekim 1924. LDN00553. "İsa Han" için bkz. KSG, gizli bilgi notu, 11 Şubat 1929; NSG, "Issa Khan memo" [İsa Han bilgi notu], 13 Şubat 1929, LDN00832.
51 Ekselansları Mirza Hüseyin Han Ala (Fransa'daki İran büyükelçisi) ve Ali Ekber Han Davar, 8-10 Şubat 1933'te Paris'teki İran Büyükelçiliği'ndeki sonuçsuz müzakerelerde KSG'nin sunduğu katkıları takdir ediyorlardı. Fakat bu iki yetkili, müzakereler yüzünden Tahran'dan ceza almaktan çok korkuyordu. BP, 69363. Gülbenkyan'lar, hem Ermenilere hem de İngilizlere fazlasıyla düşmanca bakan Ala'nın Paris'e atanmasından hoşnut değildi. NSG, "O.K. memo" [O.K. bilgi notu], 25 Haziran 1929, LDN00832.
52 KSG, bilgi notu, 24 Şubat (portreler) 1926; KSG'den Massehyan'a, 6 Haziran ve 17 Ağustos 1926, LDN00669. Samad yine de Hardinge tarafından "Ermeni Gülbenkyan'ın avucunun içinde" olarak tanımlanıyordu, "Report on Heads of Foreign Missions in Paris" [Paris'teki Yabancı Misyon Şefleri Hakkında Rapor], 16 Ağustos 1922, TNA, FO371/8274/184.
53 H. Massehyan'dan KSG'ye, 14 Mayıs 1926, LDN00669.
54 KSG'den Deterding'e, 19 Temmuz 1921. PRS03446. NSG, "O.K. memo" [O.K. bilgi notu], 1 Temmuz 1929, LDN00832.
55 "List of cheques sent to H. E. Samad Khan" [Ekselansları Samad Han'a gönderilen çeklerin listesi], 31 Ocak 1923, LDN00494. SEP'ten Ekselansları Samad Han Mometazos Saltaneh'ye, 26 Ocak 1921, LDN00430. Büyükelçilik binasının yenilenmesi konusunda bkz. bilgi notu 22 Eylül 1927, LDN00915. Aynı dosyada çok sayıda İranlı bakan ve devlet görevlisine hediye olarak verilen tutarların yer aldığı mektuplar da bulunmaktadır.
56 Massehyan büyükelçilikten istifa ettiğinde "bize detaylı danışmadan hiçbir şey yapmayacağına" yemin etti ve halefi Takizade'ye NSG'yi övdü. NSG, "O.K. memo" [O.K. bilgi notu], 1 Temmuz ve 8 Ağustos 1929, LDN00832. Massehyan'ın Tokyo Büyükelçiliği'ne gidip kısa süre sonra ölmesi Gülbenkyan açısından büyük talihsizlikti. Ademov'dan KSG'ye, 24 Eylül 1929, LDN00756.
57 KSG'den Massehyan'a, 14 Mayıs (alıntı) ve 17 Ağustos 1926, LDN00669.

Büyük Plan, 1928-1930

1 KSG'den NSG'ye, 18 Aralık 1926. LDN00702.
2 KSG'den A. Chester Beatty'ye, 11 Haziran 1924. Selection Trust Papers, London School of Economics. ACB/216. Beatty'nin yemek alışkanlıkları içi bkz. David Kynaston, *The City of London, Vol. 3 Illusions of Gold, 1914-45* [Londra, Cilt 3, Altın İllüzyonu, 1914-1945], Chatto&Windus, Londra, 1999, s. 339.
3 Londra'daki üçüncü önemli şahsiyet ise Cull&Co borsa acentesinin başkanı Hermann Marx'tı. KSG'nin Marx'la ilişkisi en az 1912'ye, Marx'ın Nelke Philips borsa acentesinde çalıştığı döneme kadar gidiyordu. Bkz. CSG, "Tetiuhe Mining Corporation Guarantee" [Tetiuhe Mining Corporation Teminatı], 16 Mart 1931, LDN01094. Tetiuhe'nin doğuşu için bkz. V.V. Veeder, "The Tetiuhe Mining Concession 1924-32" [Tetiuhe Madencilik İmtiyazı 1924-1932], *Liber Amicorum Claude Reymond: Autour de l'arbitrage* [Claude Reymond'un Dostlarından: Tahkimin dolaylarında], Éditions de Juris-Classeur, Paris, 2004, s. 325-342.
4 Çiçerin bilgi notu, 3 Kasım 1927. Foreign Policy Archives of the Russian Federation [Rusya Federasyonu Dış Politika Arşivi], Moskova. Dosya 05, op. 79, klasör 29, belge 7.
5 Genel bilgi için bkz. Geoffrey Jones ve Clive Trebilcock, "Russian Industry and British Business: Oil and Armaments" [Rus Sanayisi ve İngiliz İşletmesi: Petrol ve Silah], *Journal of European Economic History*, 11, 1982, s. 61-103.
6 Gustav Nobel ve Moise Ademov, tarihsiz bilgi notu, LDN00675, "Timurtaş" dosyasında. Planın ana hatları sır değildi, *Berliner Tageblatt* ve *Courrier des Pétroles* gazetelerindeki makalelerde zaten açıklanmıştı. Bkz. David Williamson'dan Dışişleri Bakanlığı'na, 16 Ağustos 1929; David H. Slawson'dan Dışişleri Bakanlığı'na, 30 Temmuz 1929, NARA, RG59 891.6363/645 ve /646.
7 Yazışmalar için bkz. LDN00535, LDN00593.
8 KSG'den Kuhn Loeb'e, 10 Ocak 1927, LDN00702. KSG'den ismi belirtilmemiş bir alıcıya, 12 Nisan 1928, LDN00758.
9 KSG'den Émile Francqui'ye (genel müdür yardımcısı, SocGen), 25 Nisan ve 12 Ekim 1928, LDN00749.
10 A. Chester Beatty'den Charles Hayden'a, 3 Ocak 1927. Selection Trust Papers, London School of Economics, ACB/217.
11 KSG'den Colijn'e, 7 Mart 1927, LDN00702.
12 Deterding'den Teagle'a, 9 ("sadakat") ve ("27 gece") Haziran 1927. SHA, 195/30g.
13 E.J. Sadler'dan Teagle'a, 28 Ağustos 1923. Alıntının yapıldığı kaynak George Sweet Gibb ve Evelyn H. Knowlton, *History of Standard Oil Company (New Jersey)*, Vol. 2 *Resurgent Years, 1911-27*, s. 344.
14 Neftsyndikat'tan Pineau'ya, 19 Aralık 1924, RGAE.
15 Pétrofina'nın Fransa'daki satışları iştiraki Pétrofina Française tarafından yapılıyordu. Şirket Neftsyndikat'ın Pétronaphte'deki yüzde 45 payını 1937'de geri satın aldı. Bkz. Total Chemie et Raffinage, Brüksel. "Compagnie Financière Belge des Pétroles – Procès- Verbale 1920–36" [Belçika Petrol Finansman Şirketi – İnceleme – Sözlü 1920-1936], 31 Mart 1924, 30 Ocak 1925, 10 Kasım 1926 ve 9 Ekim 1929 tarihli toplantı tutanakları. RGAE. Michael Dumoulin, *Pétrofina*, 2 cilt, Peeters, Leuven, 1997, Cilt 1, s. 47-49.
16 KSG'den Ademov'a, 25 Temmuz 1925, LDN00866. NSG'den Deterding'e, 14 Aralık 1925, SHA, 195/35.
17 Teagle'dan Riedemann'a, 21 Ağustos 1925. Alıntının yapıldığı kaynak Gibb ve Knowlton, *Resurgent Years*, s. 348.
18 KSG'den NSG'ye, 10 Mart 1924, LDN00563.
19 Waley Cohen'den August Philips'e, 11 Mayıs 1922; KSG'den Waley Cohen'e, 13 Mayıs 1922. SLA, GHC/USSR/C2 USSR Cilt 3b, "Undertaking given to British government" [İngiliz hükümetine verilen taahhüt].
20 Anlaşıldığı kadarıyla KSG 1925'te H.A Gwynne ve Deterding aracılığıyla İngiltere Dışişleri Bakanı William Tyrrell ve İçişleri Bakanı Sir William Joynson-Hicks'e yönelik bir lobi faaliyeti yürütüyor, bu bakanların Cadman'i Ruslarla müzakereden vazgeçirmesini sağlamaya çalışıyordu (Anglo-Persian, Almanya'ya gönderilmek üzere Rus petrolü satın almayı planlıyordu). Bkz. KSG'den Tyrrell'e, 17 Eylül 1925, LDN00593. Gwynne'den KSG'ye, 13, 20, 27 Ağustos ve 25 Kasım 1925. KSG'den Gwynne'e, 31 Ekim 1925, LDN00600. Joynson-Hicks'ten Cadman'a, 26 Ekim 1925 ve "Note of agreement between Cadman and Deterding" [Cadman ile Deterding arasındaki anlaşma notu], 7 Kasım 1925, BP, 68864. NSG'den Deterding'e, 23 Ocak 1925. SHA, 195/35. NSG'den KSG'ye, 9 Kasım 1925, LDN00866.

21 Alıntının yapıldığı kaynak, W. Joynson-Hicks'ten A.B. Houghton'a, 18 Şubat 1926, NARA, RG59 861.6363/262.
22 Teagle'dan Riedemann'a, 17 Ağustos 1926. Alıntının yapıldığı kaynak Gibb ve Knowlton, *Resurgent Years*, s. 352.
23 Robert F. Kelley, görüşme notu, 8 Şubat 1927, NARA, RG59 861.6363/222.
24 Sir John Broderick (ticaret danışmanı, Washington'daki İngiltere Büyükelçiliği), alıntının yapıldığı kaynak W.R. Castle (Dışişleri Bakan Yardımcısı), görüşme notu, 4 Şubat 1928, NARA, RG59 861.6363/239.
25 KSG'den Hans Meyer'e (Warburg'lar), 17 Aralık 1928, LDN00758. Ayrıca bkz. KSG'den Hans Meyer'e, 6 Haziran 1927, LDN00702.
26 KSG bilgi notu, 20 Mart 1929, KGV, MCG02429.
27 KSG'den NSG'ye, 15 Ekim 1926, LDN00675. KSG'den Timurtaş'a, 23 Ekim 1926, LDN00669.
28 Anlaşmalar sırasıyla 3 Temmuz 1924 ve 17 Aralık 1925'te imzalanmıştı. Russo-Persian Bank'tan Baryshnikoff ile Khostaria arasındaki satış anlaşması (24 Ağustos 1924) ve Russo-Persian Bank ile Kevir-Khurian arasındaki anlaşma (28 Ağustos 1924) için bkz. B.Z. Shumyatsky'nin 28 Şubat 1925 tarihli raporu. GARF. Khostaria ve fermanları için bkz. GARF; George W.T. Barnett, "An Account of the Kavir-i-Khourian Oil Concession in North Persia" [Kuzey İran'daki Kavir-i Kuryan Petrol İmtiyazı Hakkında Bilgiler], 13 Haziran 1945, TNA, FO371/45506. Barnett'ın raporu, M. Abdullahzadeh'nin "The Kavir-i Khurian Oil Concession" [Kavir-i Kuryan Petrol İmtiyazı] makalesinde, kaynak gösterilmeden kelimesi kelimesine kullanılmıştır, *British Institute of Persian Studies*, 33, 1995, s. 161-164.
29 Kevir-Khurian'ın beş milyon tümenlik sermayesinin 3,2 milyonu Russo-Persian Bank'a, bir milyonu Khostaria'ya, 250 bini Şah Rıza'ya, 150 bini Timurtaş'a ve 100 bini Daver'e (bir diğer bakan) aitti. GARF.
30 B.Z. Shumyatsky'den Çiçerin'e, 5 Şubat 1925, alıntının yapıldığı kaynak B.Z. Shumyatsky raporu, 28 Şubat 1925, GARF.
31 Timurtaş, Moskova'dan ayrılmasından kısa süre sonra, SSCB'nin Hazar'da üçüncü bir tarafın (plana göre Fransızların) konumlanmasını istemediği için Gülbenkyan'ın planına karşı çıktığını öne sürdü. Rus arşivlerinde bu iddiayı destekleyen bir kanıt bulunmamaktadır. Vanetzian'dan Ademov'a, 3 Aralık 1926, LDN00675. Simnan Petrolleri Komisyonu, Protokol 2, 5 Ekim 1926, GARF. Karahan'dan Rukhimoviç'e (Mikoyan'ın da bilgisiyle), 28 Kasım 1926. Pineau'dan Berthelot'ya, 25 Ocak 1927; CSG, "Semna" memo [Simnan bilgi notu], 2 Şubat 1927, LDN00725. Perlin'den Rakovsky'ye, 5 Şubat 1927, RGAE.
32 "Pétrole du Semnan" memo [Simnan Petrolleri bilgi notu], 1 Ekim 1927, LDN00725. Russo-Persian Bank, bahsedilen Kevir-Khurian hisselerini Azneft'e devretmişti. Ayrıca bkz. KSG'den Timurtaş'a, 9 Ekim 1927; KSG'den bilinmeyen bir alıcıya, 28 Mart 1928; KSG'den Vossough Dowley'ye, 1 Mart 1928, LDN00715. KSG'den Timurtaş'a, 6 Ağustos 1928, LDN00779.
33 Pyatakov'dan Mikoyan'a (alıntı), 23 Mart 1928; Pyatakov'dan Çiçerin'e, 30 Mart 1928, GARF.
34 Çiçerin'den Politbüro'ya, 30 Mayıs 1928, RGAE.
35 Politbüro bilgi notu, tarih belirtilmemiş; Goldin'den Khinchuk'a, 11 Haziran 1928, RGAE.
36 Politbüro bilgi notları, 14 ve 22 Haziran 1926. Rusya Sosyopolitik Tarih Devlet Arşivleri, Moskova, f. 17, Op. 162, d. 6, belge 107 ve 111.
37 Elena Solomacha, "Verkäufe aus der Eremitage" [Hermitage Satışları], Waltraud Bayer (ed.), *Verkaufte Kultur* [Satılık Kültür], Lang, Oxford, 2001, s. 56.
38 Robert C. Williams, *Russian Art and American Money, 1900-1940 [Rus Sanatı ve Amerikan Parası]*, Harvard University Press, Cambridge, Mass., 1980, s. 157-158; Natalya Semyonova ve Nicolas V. Iljine (ed.), *Selling Russia's Treasures* [Rus Hazinelerini Satmak], Abbeville Press, New York, 2013, s. 269.
39 Martin Conway'den Katrina Conway'e, 4 ("bomboş dünya") ve 16 ("intihar") Haziran 1924. Cambridge Üniversitesi Kütüphanesi, Conway Evrakları, Add 7676/D217 ve 223.
40 Conway, Londra'daki National Gallery'yi bu eserlerden alması için sıkıştırıyor, 1931'de SSCB'ye tekrar gitmeyi teklif ediyordu. Bkz. C.J. Holmes'dan Robert Witt'e, 3 Ekim 1924. National Gallery (Londra) Arşivi, NG26/122; TNA, FO371/15621.
41 Solomacha, "Verkäufe aus der Eremitage", s. 45.
42 KSG'nin kenarlarına notlar aldığı Pierre P. Weiner, *Les Chefs-d'oeuvre de la Galerie de Tableaux de l'Ermitage à Petrograd* [Petrograd'daki Hermitage Resim Galerisi'nin Şaheserleri] kitabı (Franz Hanfstaengl, Münih, 1923) için bkz. KGV Sanat Kütüphanesi MS6 Res.
43 KSG, "Liste de 8 Tableaux Remise à ft. Piatakoff" [Mösyö Pyatakov'a Verilen 8 Tabloluk Kısa Liste], 30 Eylül 1928, "2nd List. Given à Mr. P on the day of his departure" [Bay P.'ye yola

çıkacağı gün verilen ikinci liste], tarih belirtilmemiş; "Memorandum pour A. Aucoc" [A. Aucoc için bilgi notu], 20 Eylül 1928, "Memorandum" [bilgi notu], tarih belirtilmemiş MCG01147. M. Aucoc'tan KSG'ye, 30 Ekim 1928; KSG'den A. Aucoc'a, 25 Nisan 1929; KSG, "Memorandum concernant l'historique et les détails de l'achat d'objets à l'URSS, en 1928-9" [1828-1829'da SSCB'den satın alınan objelerin tarihi ve detayları hakkında bilgi notu], tarih belirtilmemiş MCG01134.

44 KSG'den Pyatakov'a, 19 Aralık 1928, MCG02429. Pyatakov'dan Mikoyan'a, 2 Ocak 1929, RGAE.

45 Nikolayev'den bilinmeyen bir alıcıya, 8 Mart 1929. RGAE.

46 Birenczweig'dan Khinchuk'a, 25 Ekim 1929, RGAE.

47 KSG, Pyatakov'a bilgi notu, 10 Kasım 1929. Agy., belge 63.

48 Bilinmeyen bir kişiden Pyatakov'a, 15 Haziran 1929, RGAE. Birenczweig ve N. G. Tumanoff (Paris'te yaşayan Rus ticaret temsilcileri) bu mektuptan önceki aylarda Gülbenkyan'la buluşmuşlardı, dolayısıyla mektubu onlar yazmış olabilir, fakat bambaşka biri tarafından yazılmış olması da mümkün.

49 Troïnitsky'den Mikoyan'a, 11 Ekim 1928, RGAE. Ayrıca bkz. D. A. Schmidt'in raporu, 1 Nisan 1929. Hermitage Arşivleri, St. Petersburg. f.1, envanter 5, bölüm 2, 859/72, belge 212.

50 Solomacha, "Verkäufe aus der Eremitage", s. 51.

51 KSG'den A. Chadanian'a, 26 Haziran 1930, MCG01139.

52 Edouard Leblond'dan KSG'ye, 29 Temmuz 1930, MCG01141. Bu olay, *his confirms the unattributed rumour cited by Oskina*'nın "De l'or pour l'industrialisation" [Sanayileşme İçin Altın] başlıklı yazısında anlatılan atıfsız söylentiyi doğruluyor, *Cahiers du Monde russe* [Rus Dünyasının Not Defteri], 41:1, 2000, s. 5-40 (33).

53 Tatyana V. Sapozhnikova, alıntının yapıldığı kaynak Elena Solomacha, "The Destruction of the Hermitage" [Hermitage'ın Yok Edilmesi], Semyonova ve Iljine (ed.), *Selling Russian Treasures* [Rus Hazinelerinin Satılması], s. 139.

54 Tamir işleri Paul Hocquart tarafından yapıldı, MCG01140.

55 Fransa Dışişleri Bakanlığı'ndan Mirza Hüseyin Han Ala'ya, 5 Haziran 1930, MCG01138.

56 KSG'den Pyatakov'a, 17 Temmuz 1930, LDN01030.

57 1931-1932'de Gülbenkyan Berlin'deki Matthiessen Galerisi'nden Zatzenstein'la temasa geçerek Rus koleksiyonlarındaki Antik Yunan sikkeleri ve Manet tabloları hakkında bazı sorular sordu, ama buradan bir sonuç çıkmamış görünüyor. LDN01095 ve LDN01154.

58 KSG'den Émile Francqui'ye, 12 Ekim ve 7 Aralık 1928, LDN00749 ve LDN00758. KSG'den Pyatakov'a, 19 Aralık 1928 (alıntı), MCG02429.

59 İsmi bilinmeyen bir kişiden Pyatakov'a, 15 Haziran 1929, RGAE, envanter 18, bölüm 2739, belge 35.

60 Tumanov ve Birenczweig meselesini 1930'da birkaç kez görüştüler. KSG'nin mali konular hakkında Pyatakov'a gönderdiği son bilgi notu 6 Aralık 1930 tarihli. Bundan bir yıl sonra Pyatakov'a, "Sizinle düzenli olarak yazışmama yardım edecek kimse kalmadı burada, [Paris]" diyerek yakınıyordu. KSG'den Pyatakov'a, 8 Nisan 1931, LDN01094.

61 Sovyetler Birliği'nin petrol ihracatı bundan birkaç yıl sonra, 1933'te zirveye ulaştı, ardından tekrar geriledi. Hans Heymann Jr, "Oil in Soviet-Western Relations in the Interwar Years" [İki Dünya Savaşı Arasındaki Dönemde Sovyet-Batı İlişkilerinde Petrol], *American Slavic and East European Review* [Amerikan Slav ve Doğu Avrupa İncelemeleri], 7:4, 1948, s. 303-316 (315).

62 Bkz. LDN01094; Veeder, "The Tetiuhe Mining Concession 1924-32" [Tetiuhe Mining İmtiyazı, 1924-1932], s. 337-342; V.V. Veeder, "International Arbitration: Anglo-US Mining Concessions in Soviet Russia (1920-1925)" [Uluslararası Hakemlik: Sovyet Rusya'daki İngiliz-ABD Madencilik İmtiyazları (1920-1925)], Elizabeth Bastida, Thomas Wälde ve Janeth Warden-Fernández (ed.), *International and Comparative Mineral Law and Policy* [Uluslararası ve Karşılaştırmalı Maden Yasası ve Politikası], Kluwer Law International, Lahey, 2005, s. 99-126. Tetiuhe'yle ilgili çalışmasının nüshalarını benimle paylaşan Johnny Van Veeder'e teşekkürlerimle.

63 Wenger'in 1929-1930 inceleme heyetinin lideri Batigne'le yazışmaları için bkz. AMAE, 19RC/48. Syndicat d'Études Franco-Persane [Fransız-Pers Çalışmaları Birliği] ve devamındaki şirketler olan Société Franco-Persane de Recherches [Fransız-Pers Araştırma Topluluğu] (1930'da 10 milyon frank sermayeyle kuruldu) ve Société Franco-Iranienne de Recherches'in [Fransa-İran Araştırma Topluluğu] (kuruluşu 1936) faaliyet raporları için bkz. Total Chemie et Raffinage, Brüksel, 3/2/2/794.

64 Miron Rezun, "Reza Shah's Court Minister: Teymourtash" [Şah Rıza'nın Kraliyet Bakanı: Timurtaş], *International Journal of Middle Eastern Studies*, 12:2, 1980, s. 119-137 (132); Ervand Abrahamian, *A History of Modern Iran*, Cambridge University Press, Cambridge, 2008, s. 75

[Ervand Abrahamian, *Modern İran Tarihi*, çev. Dilek Şendil, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2019].

65 Gülbenkyan 1926'da bu girişime katılması için Anglo-Persian'ı da ikna etmeye çalışmış ama başaramamıştı. R.W. Ferrier, *The Developing Years*, s. 554. BP, 78/70/161 ve 3A3097.

66 Gil Fortoul'dan KSG'ye, 11 Eylül 1926. LDN01316. E.H. Keeling'den NSG'ye, 6 Aralık 1926, LDN01317. Ayrıca bkz. Tröst Evrakları, London School of Economics, ACB/218.

67 LDN00368. Société Pétrolière de Caracas'ın hem *côte* hem de Fransa'dan devlet teşviki alma girişimleri için bkz. AN, 19780642/10 IND 12894.

68 Henry Lockhart'tan KSG'ye, 26 Ekim 1926, LDN00634. Blair &Co. 1928'de Romanya'ya, 1924 Madencilik Yasası kapsamındaki reformların uygulanması koşuluyla kredi teklif etmişti ve bu da Gülbenkyan'ın planının Romanya kısmıyla ilişkili olabilir. Gh. Buzatu, *A History of Romanian Oil* [Romanya Petrol Tarihi], çev. Laura Chistruga-Schneider, Mica Valahie, Bükreş, 2011, s. 407.

69 Paul Atterbury ve Julia MacKenzie, *A Golden Adventure: The First 50 Years of Ultramar* [Altın Macera: Ultramar'ın İlk 50 Yılı], Hurtwood Press, Londra, 1985, s. 17-19.

70 Robert Lenzner, *The Great Getty* [Muhteşem Getty], Crown, New York, 1985, s. 53-58.

71 P.G. Panetzian'ın şirketinin adı Grivan Products'tı. Hermann Marx'tan KSG'ye, 12 Aralık 1923, LDN00502; Vanetzian'la ilgili yazışma için bkz. LDN00619; PIO, s. 132. (NSG bu yazışmalarda 25 ton havyar olduğunu iddia ediyor.) Aynı paragrafta Nubar'ın, Douglas Hogg'un bu gibi hediyelere minnettarlığı konusundaki ifadeleri, Hogg'un yukarıda belirtilen mektuplarıyla da doğrulanıyor. Ayrıca bkz. LDN01692.

Sayın Başkan, 1930-1934

1 Turabyan ile Gülbenkyan arasındaki akrabalık ilişkisi o kadar uzak ki, kesin olarak belirlemek mümkün değil, ancak Aram Turabyan'ın Kerope Turabyan ile Vartuhi Selyan'ın oğlu olabileceği, Vartuhi'nin erkek kardeşi Hagop Selyan'ın da Kalust'un halası (babası Sarkis'in kız kardeşi) Miriam Gülbenkyan'la evlendiği düşünülüyor; dolayısıyla Aram, Kalust'un evlilik yoluyla kuzeni olabilir.

2 Aram Turabyan, *Calouste Gulbenkian: Le milliardaire arménien et sa vie* [Kalust Gülbenkyan: Milyarder Ermeni ve Hayatı], (şahsi basım, Marsilya, 1930), s. 6 (Sarkis), 7 (egoizm), 27 (kardeşler), 38 (para kazanmak).

3 Aram Turabyan, *Les volontaires arméniens sous les drapeaux français* [Fransız Bayrağı Altındaki Ermeni Gönüllüler], Association Ouvrière, Marsilya, 1917. Ayrıca bkz. *The Young Turks and the Ottoman Nationalities.*

4 Aram Turabyan'dan Soulas'a, 28 Ağustos 1929 (iş); Aram Turabyan'dan KSG'ye, 10 (alıntı) ve 25 Kasım 1929, PRS00318. Açgözlü yakarışlar, tehditler ve özürler en azından 1934'e kadar devam etti; KSG, Turabyan'ın doğrudan kendisine kestirdiği otel faturasını ödemeyi reddedince, Turabyan Mayıs 1933'te KSG karşıtı bir yazılı saldırı daha başlattı. Bkz. A. Fivel-Demoret'den KSG'ye, 26 Ocak 1932, PRS00318. 1927 ve 1929 arasında KSG ve NAE Turabyan'a toplamda 3.500 franktan fazla para gönderdi.

5 V. İnayetyan'dan KSG'ye, 5 Haziran 1908, LDN00014; *Calouste Gulbenkian: Le milliardaire arménien et sa vie*, s. 16 (Sarkis'in ölüm döşeği), 18 ("Kalust!"), 19 (doktor). Ayrıca bkz. Aram Turabyan'dan KSG'ye, 10 Haziran 1928, PRS00318.

6 31 Aralık 1932 tarihli bilanço, LDN02750.

7 Hesaplamalar, Mikdashi'nin verdiği rakamlara göre yapılmıştır. Zuhayr Mikdashi, *A Financial Analysis of Middle Eastern Oil Concessions: 1901-1965* [Ortadoğu Petrol İmtiyazlarının Mali Analizi: 1901-1965], Frederick A. Praeger, New York, 1966, Ek 2, Tablo 34.

8 Nuri al-Said ve Abd al-Muhsin al-Sa'dun'un rant arayışı için bkz. Peter Sluglett, *Britain in Iraq: Contriving King and Country* [İngilizler Irak'ta: Bir Kral ve Bir Ülke Tasarlamak], I.B. Tauris, Londra, 2007, s. 258, not 60.

9 Alıntının yapıldığı kaynak NSG, TPŞ bilgi notu, 3 Mart 1928, LDN02938.

10 Irak Başbakanı Abd al-Muhsin al-Sa'dun 1923'teki Londra ziyaretinde Gülbenkyan'a bir mesaj göndermişti, ama bu büyük olasılıkla nezaketen yapılmış bir hareketti. Abd al-Muhsin al-Sa'dun'dan KSG'ye, 19 Mayıs 1923, LDN00496.

11 KSG'den NSG'ye, 7 Ekim 1929, LDN00812.

12 NSG'den KSG'ye, 7 Ekim 1929; KSG'den NSG'ye, 9 Ekim 1929, LDN00812.

13 KSG'den NSG'ye, 2 Ocak 1930, LDN01099.

14 NSG'den KSG'ye, 8 Ekim 1929, NSG00001. NSG'nin genel müdür olarak çalışması Montagu Piesse tarafından iki kez teklif edilmişti. NSG, TPŞ Bilgi Notu 43, 25 Temmuz 1929.

15 KSG'den NSG'ye, 2 Ocak 1930, LDN01099.
16 Arakel Nubar Bey hakkındaki alıntı için bkz. KSG'den Devgantz'a, 20 Ekim 1930, LDN00990.
17 Nevarte'nin kuzeni Vahan Esayan, Nubar Nubaryan'ın kayınbiraderi Abraham Paşa'nın kızıyla evlenmişti ve Esayan'ların aile geleneği uyarınca, Nubaryan'la olan bu bağlantı KSG'nin kariyerinin başlangıcında önemli rol oynamıştı. Fakat bu bilgiyi destekleyecek kanıt halihazırda bulunmamaktadır.
18 Rapor, 10 Aralık 1931. NEF Dockets 1931-2 [NEF Listeleri]. Near East Foundation [Yakındoğu Vakfı] Arşivleri, Rockefeller Arşiv Merkezi, Sleepy Hollow, NY.
19 KSG'den Yervant Aghaton'a, 6 Ocak 1931, LDN01096.
20 KSG bilgi notu, 7 Kasım 1930, LDN01037.
21 Tröst Yetkilisinden (City Bank, NY) NSG'ye, 2 Aralık 1930; KSG'den Arşag Karagözyan'a, 8 Aralık 1930. "Union Générale Arménienne de Bienfaisance Memo" [Ermeni Yardım Dernekleri Birliği Bilgi Notu], 27 Kasım 1930, LDN01037.
22 Parekordzagan bilgi notu, 9 Aralık 1930; KSG bilgi notu, 10 Aralık 1930, LDN01037.
23 Raymond H. Kevorkyan ve Vahé Taşçıyan (ed.), *The Armenian General Benevolent Union: One Hundred Years of History* [Ermeni Yardım Dernekleri Birliği: Yüz Yıllık Tarih], 2 cilt, AGBU, New York, 2006, Cilt 1, s. 195.
24 KSG'den Arşag Karagözyan'a, 1, 17 ve 25 (alıntı) Temmuz 1931, LDN01096. Kevorkyan ve Taşçıyan (ed.), *The Armenian General Benevolent Union*, Cilt 1, s. 251, 253.
25 NARA, RG59 390D.1162-GUL. Dosya kayıp fakat mikrofilmdeki dosya indeksi, hastanenin kuruluş bilgilerinin burada yer aldığını açıkça göstermektedir.
26 Kevorkyan ve Taşçıyan (ed.), *The Armenian General Benevolent Union*, Cilt 1, s. 259.
27 Agy., s. 206.
28 KSG'den Leon Gümüşgerdan'a, 21 Ocak 1932, LDN01153. Ayrıca bkz. KSG'den Vahan Malezyan'a, 6 Temmuz 1931, LDN01096.
29 Arşag Çobanyan'dan KSG'ye, 12 Kasım 1930; KSG'den Arşag Çobanyan'a, 17 Kasım 1930, LDN01037.
30 KSG'den Setrak Devgantz'a, 27 Kasım 1930, LDN0990. İstifa düşüncesi için bkz. KSG'den Arşag Karagözyan'a, 1 Aralık 1930, LDN01037. Bu olaylar ile Robert Waley Cohen'ın Yahudiler için yaptıkları arasında ilginç benzerlikler var. Liberal bir insan ve bir "Filistin Siyonisti" olan Waley Cohen'ın cömertliği ve liderliği, tıpkı Gülbenkyan'ınki gibi cemaatinden hemen hemen hiç takdir görmemişti. Şaşırtıcı derecede samimi bir değerlendirme için bkz. Robert Henriques, *Sir Robert Waley Cohen 1877-1952*, Secker&Warburg, Londra, 1966, s. 263-271, 343-348.
31 KSG'den Setrak Devgantz'a, 18 Ekim 1930, LDN00990.
32 Kevorkyan ve Taşçıyan (ed.), *The Armenian General Benevolent Union*, Cilt 1, s. 261, 214.
33 NSG bilgi notu 134, 31 Ekim 1928 (zoraki); bilgi notu 142, 4 Aralık 1928 (liste), LDN02938.
34 Bkz. Thomas Palmer'dan Wallace Murray'ye, 25 Ağustos 1930, NARA, RG59 890G.6363T84/431. Rakam Jersey Standard'dan alınmıştır. Edward Peter Fitzgerald, "Business Diplomacy: Walter Teagle, Jersey Standard, and the Anglo-French Pipeline Conflict in the Middle East, 1930-32" [Şirket Diplomasisi: Ortadoğu'da Walter Teagle, Jersey Standard ve İngiltere-Fransa Boru Hattı Anlaşmazlığı, 1930-1932], *Business History Review*, 67, 1993, s. 219 not 17.
35 NSG görüşme notu, 17 Haziran ve 3 Temmuz 1929, LDN02937. NSG görüşme notu, 20 Şubat 1929, LDN02938.
36 Mercier'nin Fransa Dışişleri Bakanlığı'na ifade ettiği iddia için bkz. İsim bilinmiyor, "Note pour M. Berthelot" [Mösyö Berthelot'ya Not], 29 Mayıs 1928, AMAE 19RC/61/67; Fleuriau'dan Aristide Briand'a, 16 Ağustos 1928, AMAE 19RC/61. John Randolph'tan İngiltere Dışişleri Bakanlığı'na, 18 Aralık 1928 (Paçacı) ve 9 Eylül 1929 (Shell); Alexander K. Sloan'dan ABD Dışişleri Bakanlığı'na, 14 Ocak 1931 (Sinclair). NARA, RG59 890G.6363WEMYSS/1, 12 ve 67. Getty'nin Irak imtiyazına gösterdiği şahsi ilgi için bkz. Joseph C. Grew'dan ABD Dışişleri Bakanlığı'na, 19 Şubat 1930; Sloan'dan ABD Dışişleri Bakanlığı'na, 8 Ekim 1930 ve 5 Ocak 1931. NARA, RG59 890G.6363T84/405, 440 ve 453.
37 Mascia'nın bu olayın "genel anlamda İtalya için büyük başarı olduğu" iddiasını doğrulayacak hiçbir bilgi yok. Giacinto Mascia, "La Nascita et lo Sviluppo dell'Azienda Generale Italiana Petroli (AGIP) negli fra le due guerre (1926-40)" [İtalyan Genel Petrol Şirketi'nin (AGIP) savaş döneminde doğuşu ve gelişimi], Cagliari Üniversitesi doktora tezi, 2012, s. 147. Spekülasyon kuşkuları için bkz. agy., s. 125-127, 130, 134-135. BOD'un Fransız yatırımcıları için bkz. AN 9780642/16 IND 12899.
38 Lady Wemyss bilgi notu, tarih belirtilmemiş ve Dudley H. Dibdin'den Lady Wemyss'e, 17 Mayıs 1934 ve 11 Aralık 1935 (alıntı). Churchill Archives Centre, Cambridge, WEMYS 13/2.

39 KSG'den Sir Adam Ritchie'ye, 12 Şubat 1929, BP, 176961. CFP ve Amerikalılar bu fikri savundu ama Deterding karşı çıktı. Louis Tronchère'den Borduge'e, 6 Mart 1929, CAEF B0032310, Dosya 3 "TPC and Iraq 1929" [TPŞ ve Irak 1929].
40 Fitzgerald, "Business Diplomacy", s. 207-245.
41 NSG'den NAE'ye, 11 Mayıs 1932, LDN01349.
42 Mikhael Esayan, şahsi görüşme, 2012.
43 NSG'den KSG'ye, 19 Mart 1931 ("tatlı dil"), LDN01348. NSG'den KSG'ye, 12 Haziran 1931 ("Defol!"); KSG'den NSG'ye, 6 Haziran 1931 (ödeme); NSG'den KSG'ye, 12 Haziran 1931 (ret), LDN01099.
44 NSG'den KSG'ye, 26 Ekim 1931, PRS01062.
45 Alıntının yapıldığı kaynak Doré Gülbenkyan, "I Married into the Richest Family" [En Zengin Aileye Gelin Gittim], *News of the World*, 25 Ekim 1959.
46 "The Royal Dutch-Shell Position" [Royal Dutch-Shell'in Pozisyonu], *The Investor*, 30 Nisan 1932.
47 NSG, Grunwald bilgi notları, 24 ("oynamak") ve 25 ("saldırı") Ekim 1932, LDN02623.
48 "Sinistre Trinité" [Uğursuz Üçlü], tarih belirtilmemiş *Forces* kupürleri. NSG bu yazı için Pantepec'ten William F. Buckley'yi kaba bir şekilde suçluyordu: "Halen Paris'te bulunan bu ünlü fırıldak, Karacas'taki işimizi bozmaya çalışıyor, çünkü oraya Venezuelalı bir şirketi getirme niyetinde." NSG'den KSG'ye, 29 Ekim 1932, LDN02623.
49 "Kontra Deterding" [Deterding'e Karşı], tarih belirtilmemiş *Vossische Zeitung* kupürü. SHA 15/132.
50 Gerhardt'tan Deterding'e, 20 Nisan 1932; Deterding'den Marcel Kapferer'e, 22 Nisan 1932. Kontes de Pluival Salges'dan Deterding'e yazılan mektupta Gülbenkyan'ın ismi geçiyor, 1 Mayıs 1932, SHA 15/132.
51 LIS00439.
52 Viyana günlüğü, 8 Ekim 1933 tarihli yazı.
53 İspanya günlüğü, 25 Mart 1928 tarihli yazı.
54 Marcelle Chanet büyük olasılıkla sekreteri sıfatıyla her iki geziye de katıldı ve KSG'nin karakterine ilişkin görüşleri muhtemelen yattaki sohbetlerine dayanıyordu. Chanet, s. 152-156.
55 LDN00808.
56 Yat günlüğü, 16 Mayıs 1932 tarihli yazı.
57 Tablo için bkz. Aram Hashadour'dan KSG'ye, 8 Haziran ve 6 Ağustos 1934. Badrig Gülbenkyan'dan Aram Hashadour'a, 11 Kasım 1927, PRS00149.
58 Sylva Natalie Manoogian, "Libraries of Armenian Jerusalem" [Ermeni Kudüs'ünde Kütüphaneler], Michael E. Stone, Roberta R. Ervin ve Nira Stone (ed.), *The Armenians in Jerusalem and the Holy Land* [Kudüs ve Kutsal Topraklardaki Ermeniler], İbrani Üniversitesi Ermeni Araştırmaları; 4, Peeters, Leuven, 2002, s. 143-156. Badrig'in ölümü için bkz. Pelham Sun [Pelham, NY], 11 Aralık 1931.
59 Astrig Tchamkerten, abartılı yazılarında KSG'yi de ailesinin hac geleneğine dahil etmek için epey uğraşmış. Astrig Tchamkerten, *The Gulbenkians in Jerusalem* [Gülbenkyan'lar Kudüs'te], Kalust Gülbenkyan Vakfı, Lizbon, 2006.
60 KSG'den Dikran Turabyan'a, 17 Şubat 1930. LDN2449. KSG'den Setrak Devgantz'a, 6 Kasım 1932. LDN01113.

Zavallı Baba Parayı Öder, 1935-1938

1 P. Knabenshue'dan ABD Dışişleri Bakanlığı'na, 1 Kasım 1934. NARA, RG59890G.6363T84/574.
2 KSG ve Cadman görüşme notları, 5 Kasım 1933. LDN01173.
3 P. Knabenshue'dan ABD Dışişleri Bakanlığı'na, 24 Ocak 1935. NARA, RG59 890G.6363T84/578.
4 NAE'den NSG'ye, 29 Kasım 1934. LDN01274.
5 NAE'den NSG'ye, 11 Ekim 1937. NSG00020.
6 PIO, s. 38-39; *Mr Five Per Cent: The Biography of Calouste Gulbenkian*, s. 180 (alıntı), 183-184. Young'ın gazetede tefrika halinde yayımlanmış anılarından yapılan alıntı için bkz. *People*, 16 Ekim 1955.
7 Malcolm Burr'den YSE'ye, 17 Ocak 1928. PRS00902.
8 Rita Esayan, "Pour Nubar" [Nubar'a], *Les Papillons Repus* [Doymuş Kelebekler], şahsi basım, yer belirtilmemiş, 1973.
9 RSE'den NSG'ye, 19 [Aralık 1935?]; Rita bu olayın 15 yıl önce yaşandığını anlatıyor. Sonradan elyazısıyla 1938 tarihi eklenmekle birlikte, 1935 tarihi bağlama daha uygun görünüyor. NSG00021.

10 KSG, Émile Menier Sokağı 30 numaradaki evi, kavgalarından sonra NSG'den geri aldı. NSG'den KSG'ye, 12 Haziran 1931, LDN01099. Ev, Ademov'dan satın alınmış olabilir. Charles Letrosne'den Ademov'a, 13 Nisan 1929, PRS02004.
11 NSG'den NAE'ye, 2 Kasım 1938, NSG00021.
12 NAE'den NSG'ye, tarih belirtilmemiş [Şubat başları, 1937], NSG00020.
13 NAE'den NSG'ye, 6 Ocak 1937, NSG00020.
14 NAE'den NSG'ye, 9 Temmuz 1937; RSE'den NSG'ye, 2 [Ocak 1936?], NSG00020.
15 *Une rue de Teheran* [Bir Tahran Sokağı] adlı bu minyatüre Gülbenkyan 2.000 frank ödedi. Makbuz, 30 Kasım 1932, MCG02511.
16 Mak'ın oğlu Dimitri Dourdine-Mak'a bu fotoğrafı, sergi kataloğunu ve elindeki diğer malzemeleri benimle paylaştığı için minnettarım.
17 RSE'den Dimitri Dourdine-Mak'a, 16 Ocak 1977. Dourdine-Mak Koleksiyonu, Brüksel.
18 RSE'den NSG'ye, tarih belirtilmemiş [1938], NSG00021. RSE'den KSG'ye, 8 [Şubat 1934?], PRS00184. Mak'ın mali durumu için bkz. İstihbarat Direktörü'nden Cheberry'ye (Yerel Polis Bürosu direktörü), 21 Ocak 1938. Bu bilgileri benimle paylaşan Dimitri Dourdine-Mak'a teşekkür ederim.
19 Martin Esayan, kişisel iletişim, 2014; NAE'den NSG'ye, tarih belirtilmemiş [Ocak 1938?], NSG00021.
20 RSE'den YSE'ye, 17 Ağustos 1938, PRS00895.
21 RSE'den NSG'ye, 21 Aralık 1937, NSG00020. NAE'den NSG'ye, 28 [Aralık 1937?], NSG00021. Charles Marcepoil'den Bergery'ye, 2 Mart 1938 (yabancı); Marcepoil'den de Hérédia'ya, 24 Mart 1938 (Massot). Dourdine-Mak Koleksiyonu, Brüksel.
22 NAE'den NSG'ye, 23 [Ocak 1938?], NSG00021.
23 Mikhael Orgeval'daki Château de Bures Okulu'na gidiyordu. NSG'den NAE'ye, 18 Haziran 1937, NSG00020.
24 RSE'den NSG'ye, 2 [Ocak 1936?]. NSG00021. Mektup ve bilgi notu Madrid'de yazılmış. Tarihlerin belirtildiği diğer mektuplar, Rita ve Yervant Esayan'ın Ocak 1936'da İspanya'da olduğunu gösteriyor.
25 NAE'den NSG'ye, tarih belirtilmemiş [Nisan başları, 1937], NSG00020. RSE'den NSG'ye, 2 [Ocak 1936?], NSG00021.
26 RSE'den NSG'ye, 14 Ocak 1938, NSG00021.
27 Martin Esayan, kişisel iletişim, 2015.
28 Mikhael Esayan'dan KSG'ye, 29 Aralık 1935. M.A. Rae'den KSG'ye, 29 Aralık 1935, PRS00184.
29 NAE'den NSG'ye, 14 Eylül 1937 [NAE'nin cevabı kendisine gönderilen mektubun kenarına yazılı, tarih belirtilmemiş], NSG00020.
30 NSG'den NAE'ye [NAE'nin cevabı kendisine gönderilen mektubun kenarına yazılı, 2 Ekim], 1 Ekim 1937, NSG00020.
31 NSG'den NAE'ye [NAE'nin cevabı kendisine gönderilen mektubun kenarına yazılı, 20 Kasım], 19 Kasım 1937, NSG00020.
32 NSG bilgi notu, 12 Nisan 1938, NSG00021.
33 17 Temmuz 1935, LDN01625.
34 NAE'den NSG'ye, tarih belirtilmemiş [Ocak 1938?], NSG00021.
35 *Gulbenkian v. Gulbenkian* [Gülbenkyan Gülbenkyan'a Karşı], TNA J77/3470/5879 J77/3581/1030.
36 "Son's Trip in Portmanteau – Made Home in England" [Bavulda Seyahat Eden Oğul İngiltere'de Kendine Yuva Kurmuş], *Daily Mail*, 7 Aralık 1937; "Il n'est pas toujours drôle d'être le fils d'un milliardaire" [Milyarder oğlu olmak her zaman eğlenceli değil], *Paris-Soir*, 13 Aralık 1937.
37 NSG'den NAE'ye, 18 Mayıs 1937 [NAE'nin cevabı kendisine gönderilen mektubun kenarına yazılı, tarih belirtilmemiş], NSG00020.
38 Daha açık söylemek gerekirse, Nubar tröst portföylerinde ağırlıklı olarak verimsiz ABD tahvillerinin bulunduğu gerekçesiyle karşı çıkıyordu. Tröstlerin tek varlığı, Kalust'un "daha güvenli" Amerikan demiryolu bonolarını saklamak üzere kurduğu Gulbenkian Ltd.'deki hisselerdi. Gulbenkian Ltd., Kalust'un geniş portföyünün sadece küçük bir kısmını oluşturuyordu ve dolayısıyla Nubar bu şirketin sadece bir kişiye düzenli gelir sağlamakta kullanılmasının haksızlık olduğunu öne sürüyordu. Bkz. Gerald Russell'dan NSG'ye, 27 Temmuz 1938 ve "Pleadings re. 1929 and 1938 Settlement" [1929 ve 1938 anlaşmalarına İlişkin İtirazlar] dosyasındaki diğer belgeler, NSG00021.
39 Cadman, "Minute of Meeting at Shenley Park" [Shenley Park'taki Buluşmanın Tutanağı], 20 Eylül 1938; NSG'den Cadman'a, 24 Eylül 1938, NSG00021. Cadman toplantıda KSG'nin 14 Eylül'de hazırladığı bilgi notunun koşullarını NSG'nin kabul ettiğini yazdı ama NSG hemen ardından gönderdiği mektupta bunu reddediyor.

40 NSG'den Thomas Bischoff'a, 30 Ağustos 1938, LDN03082. NSG'den NAE'ye, 18 Kasım 1938, NSG00021. NSG'den Wooster a, 7 Aralık 1938, LDN03082.
41 NSG bilgi notu, 5 Nisan 1938, NSG00021.
42 NAE'den NSG'ye, 26 Şubat ve 5 Temmuz 1938, NSG00021. Mary Cadman 1939 da Tümgeneral Bradshaw adında biriyle evlendi.
43 NAE'den NSG'ye, 1 Nisan 1937, NSG00020.
44 NAE'den NSG'ye, 18 Haziran 1937, NSG00020.
45 KSG'den Turabyan'a, 22 Temmuz 1922; KSG'den Yervant Esayan'a, 27 Haziran 1922, LDN00519.
46 Beatty'den KSG'ye, 20 Şubat 1937, PRS04037.
47 KSG, "Feuille d'instructions no. 1" [Talimatname 1], 12 Eylül 1937, PRS03407.
48 KSG'den Achille Duchêne'e, 20 Nisan 1938; Achille Duchêne'den KSG'ye, 18 Eylül 1937, PRS00593.
49 KSG'den Achille Duchêne'e 2 ("yalnız"), 4 ("kitap") ve 9 ("işyeri") Şubat 1938, PRS00593.
50 Kenneth Clark, *Another Part of the Wood: A Self-Portrait* [Ormanda Başka Bir Yer: Otoportre], John Murray, Londra, 1974, s. 230.
51 KSG, "Résumé des Instructions Données par Mr C.S.G. à Monsieur Duprat, le 5 Mai 1938" [Bay K.S.G. tarafından Mösyö Duprat'ya Verilen Talimatların Özeti, 5 Mayıs 1938], PRS00588.
52 Duchêne, "Abri pour Paons 2me Projet" [Tavus Kuşu Barınağı İçin İkinci Proje]. KGV 86.1.9.GVA3 116.
53 KSG bu ifadeyi, Les Enclos için planlarını tanımlamak üzere üretmişti. Achille Duchêne'den KSG'ye, 11 Şubat 1938, PRS00593.
54 NSG'den NAE'ye, 26 Ocak, 6 ve 27 Şubat 1939, LDN03082.
55 "Fight Over Rich Man's 'Dangerous Documents'" [Zengin Adamın "Tehlikeli Belgeleri" İçin Kavga], *Daily Herald*, 28 Haziran 1939.
56 J. Mann'dan NSG'ye, 3 Mart 1941, NSG00021.
57 NAE'den NSG'ye, 27 [Ekim 1938], NSG00021.
58 "Saudi Arabia Western Area Concession" [Suudi Arabistan'ın Batısındaki İmtiyaz], 25 Mayıs 1936, LDN02892. İnceleme için bkz. Walter Adams, James W. Brock ve John M. Blair, "Retarding the Development of Iraq's Oil Resources: An Episode in Oleaginous Diplomacy, 1927-39" [Irak Petrol Kaynaklarının Gelişimini Geciktirme: Yağlı Diplomasinin Bir Bölümü, 1927-1939], *Journal of Economic Issues*, 27:1, Mart 1993, s. 69-94.
59 Henrietta M. Larson, Evelyn H. Knowlton ve Charles S. Popple, *History of Standard Oil Company (New Jersey), New Horizons, 1927-1950* [Standard Oil Şirketinin Tarihi (New Jersey), Yeni Ufuklar, 1927-1950], Harper&Row, New York, 1971, s. 54-58.
60 Edward Peter Fitzgerald, "The Iraq Petroleum Company, Standard Oil of California, and the Contest for Eastern Arabia, 1930-33" [Iraq Petroleum Company, Standard Oil of California ve Doğu Arabistan Rekabeti, 1930-1933], *International History Review*, 13:3, Ağustos 1991, s. 441-465.
61 Federal Ticaret Komisyonu, *The International Petroleum Cartel* [Uluslararası Petrol Karteli], Devlet Basımevi, Washington, 1952, s. 75.
62 H.G. Seidel'den Guy Wellman'a, 25 Şubat 1938. Alıntının yapıldığı kaynak agy., s. 80.
63 Frank Holmes'un ünlü Eastern and General Syndicate [Doğu ve Genel Karteli-EGS), o dönemde (1923) Hicaz Krallığı olan Arabistan'ın petrol haklarını alan ilk şirket olmuştu. Gülbenkyan, Holmes'un kartelinden küçük bir pay almış, daha sonra bu bölgenin potansiyeli hakkında Royal Dutch-Shell'den görüş istemişti. Şirketin jeoloğu ortak görüşü Gülbenkyan'la paylaşmış ama aynı zamanda da EGS'den pay alarak Kırmızı Hat Anlaşması'nın feragat ilkesine karşı geldiğini hatırlatmıştı. Bkz. H. Marx'tan KSG'ye, 9 Ocak, 9, 30 Kasım ve 3 Aralık 1923, LDN00502. KSG'den Josef T. Erb'e, 3 Aralık 1923, Erb'den KSG'ye, 7 Ocak 1924, LDN00515.
64 Andrew Agnew'dan yapılan alıntı için bkz. Mény, Dış İmtiyazlar Kurulu notu, 6 Nisan 1933. AGT, 81ZX916–110 (81.1/110).
65 İmtiyaz anlaşmalarının tamamı için (ismi belirtilmemiş daha küçük Körfez emirlikleri de dahil) bkz. AGT, 82ZW519-4(82.5/4).
66 Bkz. Simon Davis, "Keeping the Americans in Line? Britain, the United States and Saudi Arabia, 1939-45: Inter-allied Rivalty in the Middle East Revisited" [Amerikalıları Hizaya Getirmek mi? İngiltere, ABD ve Suudi Arabistan, 1939-1945: Ortadoğu'da Müttefikler Arası Rekabet Yeniden Gözden Geçiriliyor], *Diplomacy&Statecraft*, 8:1, 1997, s. 96-136 (102); Fiona Venn, "A Struggle for Supremacy? Great Britain, the United States and Kuwaiti Oil in the 1930s" [Üstünlük Mücadelesi mi? 1930'larda Büyük Britanya, ABD ve Kuveyt Petrolü], Essex Üniversitesi Tarih Bölümü, Ön Makaleler 2 (2000).

Gittiği Yere Kadar, 1939-1942

1 Nubar duruşmaların Haziran 1939'da başladığını belirtiyor, ama bu tarih doğru değil, PIO, s. 180.
2 YSE'den NAE'ye, 10 Şubat 1940, PRS00905, dosya 219.
3 NAE'den NSG'ye, 20 Şubat 1940; NSG'den NAE'ye, 23 Şubat 1940, NSG00021.
4 J.H. Macdonald'dan NSG'ye, 20 Eylül 1939. NSG'nin kazanma noktasında olduğu iddiası için bkz. NSG'den Macdonald'a, 9 Nisan 1940. NSG00021. NME daha sonra PIO'da (s. 180) da benzer bir iddia buldu ama bunun "bir hiciv" olduğunu söyleyerek geçersiz kabul etti. ED, 7 Temmuz 1957.
5 J.H. Macdonald bilgi notu, 26 Mart 1940, NSG00021.
6 Charles Locke Eastlake'in KSG tarafından üzerine notlar yazılmış *Pictures in the National Gallery London* [Londra Naitonal Gallery'deki Resimler] (Franz Hanfstaengl, Münih, 1899) nüshası için bkz. KGV, E-P, 163.
7 Kenneth Clark, *Another Part of the Wood: A Self-Portrait* [Ormanda Başka Bir Yer: Otoportre], John Murray, Londra, 1974, s. 229; KSG'den Clark'a, 10 Ağustos 1937. TA, 8812.1.4.165a. Ödünç verilen eserler için bkz. MCG02905.
8 *Another Part of the Wood: A Self-Portrait*, s. 230.
9 Mısır sanat eserleri 10 Ekim 1936'da ödünç verilmişti. Bkz. British Museum Arşivi, Londra. Daimi Komite tutanakları, 13 Aralık 1947.
10 KSG'den Monteil'e, 27 Şubat 1940, MCG02622.
11 Mütevelli Heyeti tutanakları, 6 Temmuz 1937. National Gallery Arşivi, Londra.
12 Mütevelli Heyeti tutanakları, 11 Ocak ve 8 Şubat (Samuel) 1938. National Gallery Arşivi, Londra.
13 Jonathan Conlin, *The Nation's Mantelpiece: A History of the National Gallery* [Ulusun Vitrini: National Gallery'nin Tarihi], Pallas Athene, Londra, 2006, s. 277. Fakat KSG'nin talepte bulunduğu dönemde Mond'un tabloları artık bir arada tutulmuyordu ve KSG bunun "pek de ümit verici olmadığını" düşünüyordu. KSG'den Radcliffe'e, 2 Nisan 1951. KGV, Kutu CSG3, RAD199.
14 Mütevelli Heyeti tutanakları, 11 Ocak 1938. National Gallery Arşivi, Londra.
15 KSG'den Clark'a, 10 Ocak ("en iyi örnek") ve 17 Şubat ("binamız", "yeni fikirler") 1939. TA, 8812.1.4.165a.
16 Delano'dan Clark'a, 22 Kasım 1939, TA, 8812.1.4.165a.
17 Clark'tan Delano'ya, 1 Eylül 1942, TA, 8812.1.4.165b.
18 Clark'tan Delano'ya, 27 Haziran 1939; KSG'den Clark'a, 9 Ağustos 1939; Clark'tan KSG'ye, 4 Ağustos 1939, TA, 8812.1.4.165a.
19 Harold Brown'dan KSG'ye, 14 Şubat ("konular") ve 12 Nisan 1939, KGV, CSCA00227. Vârislerin hakları için bkz. Patrick Devlin ve Cyril Radcliffe'in görüşü, 11 Nisan 1938, aynı dosya.
20 Charles Delautre'dan NSG'ye, 19 Aralık 1932. LDN01113. Ayrıca bkz. Mayor, Sworder&Co. makbuzu, 12 Aralık 1936, LDN01696.
21 KSG'den Dr. Lenglet'ye, 11 Temmuz 1940, LIS00154.
22 KSG'den YSE'ye, 19 Temmuz 1940, PRS00873. Ayrıca bkz. LDN02029.
23 Jean Lescuyer'den MAE'ye, 19 Temmuz 1940. AMAE, 4GMII/158.
24 Les Enclos raporları, 28 Nisan ve 5 Mayıs 1941, Aralık 1944, PRS02163. Philippe Normand, şahsi iletişim, 30 Ağustos 2016 (Noel ağaçları).
25 APH (1876-1962) için bkz. *London Gazette*, 26 Nisan 1921, s. 3324. APH'den NSG'ye, 6 Aralık 1921, LDN00420. APH'den KLE'ye, 25 Kasım 1929, LDN00803. NSG'den KSG'ye, 17 Ağustos 1942. LDN03085, dosya 136.
26 NSG'den APH'ye, 15 Temmuz 1940, NSG00002. APH'den KLE'ye, 2 Eylül 1939, LDN01826.
27 NSG'den KSG'ye, 1 Mart 1945, NSG00021.
28 Wilfred Greene'den Rab Butler'a, 29 Temmuz 1940. TNA, FO371/24561.
29 Rab Butler tutanağı. Agy.
30 Petrol Dairesi toplantı tutanakları, 29 Temmuz 1940, TNA FO371/24561. Near East Development Şirketi'nden Montagu Piesse'e, 18 Şubat 1941, C.S. Morgan'dan Wallace Murray'e gönderilen belgenin eki, 3 Mart 1941. NARA, RG59 890G.6363T84/653.
31 Anand Toprani, "Germany's Answer to Standard Oil: The Continental Oil Company and Nazi Grand Strategy, 1940–42" [Almanya'nın Standard Oil'e Cevabı: Continental Petrol Şirketi ve Nazilerin Büyük Stratejisi, 1940-42], *Journal of Strategic Studies*, 37:6-7, 2014, s. 949-973.
32 Dr. Otto Wittrock'tan Üsteğmen Dr. Maulatz'a, 18 Şubat 1941. Federal Arşivler, Berlin-Lichterfelde. HaPolXI 1694/41.

33 Toplantı tutanakları, 10 Temmuz 1940, AMAE, 17GMII/303, Alt-klasör 1. Mercier'den Charles-Albert de Boissieu'ye, 21 Eylül 1940. AGT, 90ZY935-4, "Documents anciens CFP" [CFP'nin eski belgeleri].
34 Lagarde, "Note sur les Pétroles du Proche-Orient" [Yakındoğu Petrolleri Hakkında Not], 10 Temmuz 1940. AMAE, 4GMII/55.
35 "Protection des intérêts pétroliers français en Proche-Orient" [Yakındoğu'da Fransa'nın petrol menfaatlerini korumak], 12 Mayıs 1941. AMAE, 17GMII/303, Alt-klasör 1. Pascale Gémignani-Saxtad, "La France, le Pétrole et le Proche Orient de 1939 à 1958" [Fransa, Petrol ve Yakındoğu, 1939-1958], doktora tezi, Université de Paris IV-Sorbonne, 1997, s. 188-195.
36 NSG'den Macdonald'a, 24 Kasım 1940, LDN03083.
37 KSG'den NSG'ye, 4 Aralık 1920, NSG00002. KSG'den NSG'ye, 23 Aralık 1940 (alıntı). KGV, CSCA0228.
38 KSG'den APH'ye, 11 Mayıs 1941, PRS00711. Önerilen seyahat planı için bkz. KGV, CSCA0228. KSG'nin vizesi için bkz. LDN02029.
39 KSG'den NSG'ye, 20 Şubat ve 28 Mart 1942, LDN01921. NSG'den KSG'ye, 21 Nisan 1942, LDN03085, dosya 36.
40 NAE 28 Mayıs 1942'de Lizbon'a vardı. KSG'den Ghadimy'ye, 22 Temmuz 1942, PRS00697.
41 Amiral William Leahy'den ABD'nin Lizbon Büyükelçiliği'ne, 8 Nisan 1942. NARA, RG59, 811.11 C.S. GULBENKIAN. KSG'den NSG'ye, 8 Haziran 1942, LDN01921.
42 Cecil Farrer'dan Jeffes'e, 29 Ekim 1942 ("ipucu"), A. Coombe Tennant, 23 Ekim 1942 ("incelenmesi"). TNA, FO837/282.
43 James E. Wood'dan George Kennan'a, 25 Ekim ("rahatsız") ve 15 Ağustos ("dallanıp budaklanmış") 1943. NARA, RG84 Kutu Dosya: Lizbon: Mali Ataşe James E. Wood Ticari/Sınai dosyalar, ARC1802194 (kutu 1) [350/67/13/6].

Bereket Diyarı, 1942-1944

1 NAE'den NSG'ye, 10 Ocak 1944 ("sütsüz"). NSG00020. NSG'den KSG'ye, 1 Aralık 1940 (yemek), NSG00002. NSG'den RSE'ye, 17 Nisan 1945 ("bereket"), NSG00021. Pamela Robinson'dan KSG'ye, 18 Ocak 1949 (erikler), PRS03980.
2 RSE'den NAE'ye, 12 Kasım [1944?], PRS04059. RSE'den Mari Gülbenkyan'a, 13 Şubat 1957 ("mozole"), NSG00013. Savaştan sonra KLE resim yapmayı yine bırakmak zorunda kalacaktı. Chanet, s. 55, 61.
3 NSG'den KSG'ye, 21 Nisan 1942 ("tutumlu"); NSG'den NAE'ye, 24 Mayıs (daktilo), LDN03085
4 NAE'den NSG'ye, 12 Ekim 1944 ("karşılıklı fedakârlık"), NSG00006. NAE'den NSG'ye, 3 Mart 1943 (mezgit), NSG00003.
5 NAE'den NSG'ye, 12 Ekim (terlikler) ve 25 Temmuz 1944, NSG00006.
6 Yemeğin hangi elçilikte verildiğini belirtmemiş. NAE'den NSG'ye, 19 [Haziran 1943], NSG00003.
7 Robert Coughlan, "Mystery Billionaire" [Gizemli Milyarder], *Life*, 27 Kasım 1950.
8 KSG'den Agostinho Lourenço'ya, 13 Nisan ve 4 Mayıs 1951, LIS00354.
9 KSG'den JAP'ye, 30 Ağustos 1953. KGV, CSCA00235.
10 Delano'dan Clark'a, 21 Temmuz 1942. TA, 8812.1.4.165b.
11 Soulas'ın raporu, 6 Ağustos 1942. PRS00697. KSG'den Ghadimy'ye, 22 Temmuz ve 6 Ağustos 1942. PRS00697. Serdari'nin faaliyetleri için bkz. United States Holocaust Museum [ABD Yahudi Soykırımı Müzesi], "Abdol Hossein Sardari (1895-1981). Holocaust Encyclopedia [Soykırım Ansiklopedisi]. http://www.ushmm.org/wlc/en/article.php?ftoduleId=10007452 (erişim tarihi 28 Ocak 2016).
12 James E. Wood'dan Edward S. Crocker'a, 31 Aralık 1943. NARA, RG84 Kutu Dosya: Lizbon: Mali Ataşe James E. Wood Ticari/Sınai dosyalar, ARC1802194 (kutu 1) [350/67/13/6].
13 1.000'er *mark*'lık 3.000 hisse için bkz. LDN00598 ve LDN01191.
14 Alıntının yapıldığı kaynak A.W. Barnett'tan R.A.B. Mynors'a, 18 Haziran 1945. Bu belge, yanlışlıkla ilgisiz belgeler arasına kaldırılmıştır, TNA, FO371/45473.
15 1919'da Herman ve daha çok tanınan erkek kardeşi Bernard Baruch, Amerikan Barış Görüşmeleri Komisyonu'nda yer alıyor, Amerikalı petrol şirketleri adına Clémentel'le ilişki halindeydi. Bkz. Baruch'tan Clémentel'e, 12 Haziran 1919. André Tardieu Evrakları. AMAE, 166PAAP/451.
16 Herman Baruch'tan KSG'ye, 31 Aralık 1951, NSG00007.

17 Hayes'ten Dışişleri Bakanlığı'na, 3 Haziran 1944. NARA, RG59, Ekonomik İlişkiler Bürosu, Uluslararası Ticaret Poitikası Dairesi. Petrol Politikası Personeli, Konu Dosyası. Kutu 5. [250/63/7/7].
18 KSG'den Clark'a, 27 Ağustos 1943, TA, 8812.1.4.165b.
19 Clark'tan Anthony Eden'a, tarih belirtilmemiş not [13 Şubat 1944 öncesi], TNA, FO371/40215, E1301.
20 R.A.B. Mynors'tan E.F.Q. Henriques'e, 8 Mayıs 1944 ("aklama"); Anthony Eden, yorumun tarihi 12 Şubat 1944 ("cömert"), W.H. Young'ın "Mr. C.S. Gulbenkian" başlıklı notu üzerine, 8 Şubat 1944 ("çerez parası" , "diplomatik statü"), TNA, FO371/40215, E2875 ve E1301.
21 K.M. Crump'tan R.A.B. Mynors'a, 28 Şubat 1944, TNA, FO371/40215, E2043.
22 Majestelerinin Lizbon Büyükelçiliği Hazine ataşesi Sir Stanley Wyatt'ın sözleri, alıntının yapıldığı kaynak, James E. Wood, "Memorandum for Files: Re C. S. Gulbenkian" [K.S. Gülbenkyan Dosyaları Hakkında Bilgi Notu], 13 Mayıs 1944. NARA, RG84 Kutu Dosya: Lizbon: Mali Ataşe James E. Wood Ticari/Sınai dosyalar, ARC1802194 (kutu 1) [350/67/13/6]. Ayrıca bkz. NSG'den KSG'ye, 15 Eylül 1943, NSG00003.
23 CPLW'den Crane'e, Crane & Hawkins, 6 Aralık 1944, LDN02142.
24 Örnek vermek gerekirse 1945'te Charles F. Darlington ABD Dışişleri Bakanlığı Petrol Bölümü'nün başıydı. İki yıl sonra Socony'de çalışmaya başladı, 1951'de de Jersey ve Socony'nin IPC'ye katılımı için kurulan Near East Development'ın başkanı oldu. 1954'te ise Darlington, Gülbenkyan'dan, evinin ikinci kez ipoteğini kabul etmesini istiyordu. ED, 25 Nisan 1954.
25 NSG'den KSG'ye, 4 Temmuz (alıntı) ve 19 Eylül 1945, PRS00669.
26 NSG'den KSG'ye, 27 Mayıs ("savaş") ve 23 Haziran ("böl") 1943, LDN03085, ff. 574, 623.
27 Anand Toprani, "An Anglo-American 'Petroleum Entente'?: The First Attempt to Reach an Anglo-American Oil Agreement, 1921" [İngiltere-ABD "Petrol Antantı" mı?: İngiltere ile Amerika'nın Petrol Konusunda İlk Uzlaşma Çabaları], *Historian*, 49:1, 2017, s. 56-79.
28 Alıntının yapıldığı kaynak Irvine H. Anderson, *Aramco, the United States and Saudi Arabia* [Aramco, ABD ve Suudi Arabistan], Princeton University Press, Princeton, NJ, 1981, s. 32. 1918'de Aden'de bir ABD Konsolosluğu açılmıştı ama 1942'ye kadar ABD'nin Hicaz Krallığı/Suudi Arabistan'da temsilcisi yoktu, 1942 sonrasında büyükelçi değil, düşük kademede maslahatgüzar gönderilmişti. Kuveyt'te ise 1951'e kadar konsolosluk bile yoktu. Bkz. John A. DeNovo, *American Interests and Policies in the Middle East 1900-1939* [Ortadoğu'da Amerikan Menfaatleri ve Politikaları], University of Minnesota Press, Minneapolis, 1963, s. 361-365, 393.
29 Alıntının yapıldığı kaynak Fiona Venn, "The Wartime 'Special Relationship'? From Oil War to Anglo-American Oil Agreement, 1939-45" [Savaş Zamanına "Özel Bir İlişki" mi? Petrol Savaşından İngiltere-ABD Petrol Anlaşmasına, 1939-1945], *Journal of Transatlantic Studies*, 10:2, 2012, s. 119-133 (123).
30 "Wartime Evolution of Postwar Foreign Oil Policy" [Savaş Sonrası Petrol Dış Politikasının Savaş Dönemindeki Gelişimi], 29 Mayıs 1947, NARA, RG59 811.6363/5-2947.
31 Alıntının yapıldığı kaynak David Painter, *Private Power and Public Policy: Multinational Oil Corporations and U.S. Foreign Policy, 1941-54* [Özel Bir Güç ve Kamu Politikası: Çok-uluslu Petrol Şirketleri ve ABD Dışişleri Politikası), I. B. Tauris, Londra, 1986, s. 53.
32 Aaron David Miller, *Search for Security: Arabian Oil and American Foreign Policy, 1939-49* [Güvenlik Arayışı: Arap Petrolü ve Amerikan Dış Politikası, 1939-1949], University of North Carolina Press, Chapel Hill, NC, 1980, s. 82.
33 Bilginin verildiği kaynak Robertson'dan John A. Loftus'a, 11 Şubat 1946. NARA, RG59 Uluslararası Ticaret Politikası İdaresi, Petrol Bölümü, 1943–1949, Kutu 3 "Middle East (General)" [Ortadoğu (Genel)].
34 Simon Davis, "Keeping the Americans in Line? Britain, the United States and Saudi Arabia, 1939-45: Inter-allied Rivalty in the Middle East Revisited" [Amerikalıları Hizaya Getirmek mi? İngiltere, ABD ve Suudi Arabistan, 1939-1945: Ortadoğu'da Müttefikler Arası Rekabet Yeniden Gözden Geçiriliyor], *Diplomacy&Statecraft*, 8:1, 1997, s. 96-136 (129). Ayrıca bkz. TNA, FO371/50385/10686/12/76.
35 Gülbenkyan, "İngiltere-ABD Petrol Paktı'nı devirmekte büyük yardımı dokunan" Baruch'a 1952'de bile hâlâ minnet duyuyordu. KSG'den Herman Baruch'a, 9 Ocak 1952, KGV, KutuCSG9, B115. Ickes ile toplantı için bkz. John C. Wiley'den Loy Henderson'a, 12 Kasım 1947. NARA, RG59 890G.6363/11-1247. Anlaşmaya Fransızların bakış açısı için bkz. Pierre Mendès-France'tan MAE'ye, 10 Ağustos 1944. CAEF, B0033849, "Affaires Interalliés, Pétroles, 1944-9" [Müttefikler Arası İlişkiler, Petrol, 1944-1949], kırmızı klasör.
36 Bu görüşlerin alındığı kaynak Skliros'tan APH'ye, 4 Aralık 1947 ve 17 Mart 1948. BP, 164055.

37 Bunlar sırasıyla 1933 ve 1934'te belirlenmiş fiyatlardı. Ayakbastı paraları ve diğer asgari ödemeler, ayrıca imtiyaz ödemesi olarak petrol verilmesine ya da petrolün piyasa fiyatının altına alınmasına ilişkin maddeler işi daha da karıştırıyordu. Bir analiz için bkz. Zuhayr Mikdashi, *A Financial Analysis of Middle Eastern Oil Concessions: 1901-1965* [Ortadoğu Petrol İmtiyazlarının Mali Analizi: 1901-1965], Frederick A. Praeger, New York, 1966.
38 KSG'den René de Montaigu'ye, 4 Aralık 1944; KSG bilgi notları, 17 Aralık 1944 ve 7 Ocak 1945. AGT, 81ZX916-75.
39 NSG'den KSG'ye, 22 Ocak 1945, PRS00669.
40 René de Montaigu, "Entretien avec M. Gulb le 8 Janvier 1945" [Mösyö Gülbenkyan ile 8 Ocak 1945 tarihli görüşme]. AGT, 81ZX916–75. Walter Adams, James W. Brock ve John M. Blair, "Retarding the Development of Iraq's Oil Resources: An Episode in Oleaginous Diplomacy, 1927-39" [Irak Petrol Kaynaklarının Gelişimini Geciktirme: Yağlı Diplomasinin Bir Bölümü, 1927-1939], *Journal of Economic Issues*, 27:1, Mart 1993, s. 69-94 (83).
41 CFP'den KSG'ye, 25 Ocak 1945. AGT, 81ZX916-78.
42 NSG'den KSG'ye, 7 ("danışmanlar") ve 17 ("gizli engeller") Ocak 1945, PRS00669.
43 Nüshalar için bkz. PRES02083 ve PRES00023; BP, 070229; NARA, RG59, 890G.6363/7729/3-448; AGT, 89ZY521-21. Nüshaların ödünç verildiği ya da hediye edildiği diğer yerler için bkz. Sir Nigel Ronald'dan (İngiltere'nin Portekiz büyükelçisi) KSG'ye, 28 Şubat 1949. KGV, KutuCSG13. E.B. Swanson'dan (ABD İçişleri Bakanlığı Petrol ve Gaz müdür yardımcısı) KSG'ye, 13 Nisan 1953, LIS00354.
44 Tek istisna Stephen Longrigg'in IPC'nin tarihini içeriden biri olarak anlattığı (ne yazık ki bulunması çok zor), haklı olarak "Memoirs"ın "olaylardan ziyade [KSG'nin] karakterini ve yaklaşımını gösterdiği"ni söylediği kitaptır. *The Origins and Early History of the Iraq Petroleum Company*, s. 26, not 2.
45 Gülbenkyan'ın görüşlerinin alındığı kaynak Franz von Schilling Jr'dan (ABD'nin petrol ataşesi, Kahire) Charles F. Darlington'a (Socony), 28 Şubat 1945. NARA, RG59 883.6363/2-2845.
46 KSG, "Memoirs" [Anılar], s. 28, KGV, PRES02083.

İt Ürür, 1945-1948

1 NSG'den KSG'ye, 27 Eylül 1943 ("Oiley"), NSG00003. Mikhael Esayan'dan KSG'ye, 2 Eylül 1944. PRS00686.
2 Jean-Anthelme Brillat-Savarin, *La Physiologie du Goût*, Cilt 1, Just Tessier, Paris, 1843, s. 13 [Jean-Anthelme Brillat-Savarin *Lezzetin Fizyolojisi ya da Yüce Mutfak Üzerine Düşünceler*, çev. Heval Bucak, Oğlak Yayınları, İstanbul, 2016].
3 NSG'den KSG/NAE'ye, 4 Kasım 1942; NSG'den KLE'ye, 12 Kasım 1942 ("kaçık"), LDN03085. RSE'den NAE'ye, 9 Aralık [1944] (Protestan), PRS04059.
4 Chanet, s. 21.
5 RSE'den NAE'ye, 9 Aralık [1944], PRS03059.
6 Bu nişan, Aralık 1944'te Mulhouse yakınlarında gerçekleşen muharebe için verilmişti. KSG'den Georges Gülbenkyan'a, 27 Temmuz ve 7 Aralık 1945. Bu cümleler ve takdirnamenin 7 nüshası için bkz. PRS00718.
7 KSG'den NSG'ye, 11 Ekim 1947, NSG00005.
8 Bilinmeyen bir gazetedeki makalenin Fransızca tercümesi, 27 Ağustos 1946. AGT, 04AH026-89. Adeed Dawisha, *Iraq: A Political History from Independence to Occupation* [Irak: Bağımsızlıktan İşgale Uzanan Bir Siyasi Tarih], Princeton University Press, Princeton, NJ, 2009, s. 105.
9 HRDS, Cilt 1, s. 319. George Philip, *Oil and Politics in Latin America: Nationalist Movements and State Companies* [Latin Amerika'da Petrol ve Siyaset: Milliyetçi Hareketler ve Devlet Şirketleri], Cambridge University Press, Cambridge, 1982, s. 41 (bir "taktik olarak" milliyetçilik), 207 (alıntı), 225.
10 KSG'den NSG'ye, 11 Ekim 1947, NSG00005.
11 IPC tutanakları, 8 ve 9 Ekim 1946 (KSG'nin teklifi). BP, 126859. Armand de Grouchy'den René de Montaigu'ye, 5 Eylül 1946 (Skliros'un sözü.) Bu mektuplar ve konuyla ilgili diğer yazışmalar için bkz. AGT, 04AH026-89.
12 Jules Rondot'dan René de Montaigu'ye, 18 Aralık 1948. AGT, 04AH026-90 (92.36). Total arşivindeki dosyalar, 1948'e kadar sürekli olarak talepte bulunan Irak hükümetinin sonrasında Ocak 1956'ya kadar sessiz kaldığını gösteriyor.
13 KSG, alıntının yapıldığı kaynak Armand de Grouchy'den Victor de Metz'e, 29 Haziran 1949. AGT, 04AH026-47.

14 KSG'den A W. Barnett'a (ticari ataşe, ABD Büyükelçiliği, Lizbon), 27 Ocak 1946. KGV, Kutu CSG9, B171.
15 Alıntının yapıldığı kaynak Fiona Venn, "The Wartime 'Special Relationship'? From Oil War to Anglo-American Oil Agreement, 1939-45" [Savaş Zamanına "Özel Bir İlişki" mi? Petrol Savaşından İngiltere-ABD Petrol Anlaşmasına, 1939-1945], *Journal of Transatlantic Studies*, 10:2, 2012, s. 119-133 (122). Kongre'nin baskısına ilişkin bir örnek için bkz. Henri Bonnet'den Georges Bidault'ya, 6 Ekim 1947. AMAE, 91Q0228, dosya 94.
16 Francis Lacoste'tan MAE'ye, 6 Ağustos 1945. ABD'deki Fransa Büyükelçiliği, Washington. 4045 DE.4.2.
17 James Bamberg, *The History of the British Petroleum Company, Vol. 2 The Anglo-Iranian Years, 1928-54* [British Petroleum'un Tarihi, Cilt 2, Anglo-Iranian Yıllar, 1928-1954], Cambridge University Press, Cambridge, 1994, s. 301-307. MAE'den Henri Bonnet'ye, 9 Mayıs 1947. AMAE, 91Q0228, dosya 94.
18 IPC tutanakları, 24 Eylül 1946; Vladimir Idelson, David Maxwell Fyfe ve H.G. Robertson, ortak görüş ("iptal"), 26 Kasım 1946; Anglo-Persian'dan Near East Development'a, 26 Aralık 1946; Sir Walter Monckton ve H.L. Parker, ortak görüş ("karut"), 13 Ocak 1947. BP, 126859.
19 Armand de Grouchy bilgi notu, 1 Ocak 1947. AGT, 04AH026-9. David Painter, *Private Power and Public Policy: Multinational Oil Corporations and U.S. Foreign Policy, 1941-54* [Özel Bir Güç ve Kamu Politikası: Çok-uluslu Petrol Şirketleri ve ABD Dışişleri Politikası), I.B. Tauris, Londra, 1986, s. 107.
20 Pascale Gemignani-Saxtad, "La France, le pétrole et le Proche Orient de 1939 à 1958" [Fransa, Petrol ve Yakındoğu, 1939-1958], doktora tezi, Université de Paris IV-Sorbonne, 1997, s. 512-513.
21 Loy Henderson'dan Dean Acheson'a, 16 Ocak 1947, NARA, RG59 890F.6363/1-1647.
22 Lizbon'daki Fransız Büyükelçiliği'nden MAE'ye, 20 Ocak 1947. AMAE, 91Q0228, dosya 74. Ayrıca bkz. Anand Toprani, "The French Connection: A New Perspective on the End of the Red Line Agreement, 1945-48" [Fransız Bağlantısı: Kırmızı Hat Anlaşması'nın Sona Ermesine İlişkin Yeni Bir Bakış Açısı, 1945-1948], *Diplomatic History*, 36:2, Nisan 2012, s. 261-299 (287); Edward Peter Fitzgerald, "The Iraq Petroleum Company, Standard Oil of California, and the Contest for Eastern Arabia, 1930-33" [Iraq Petroleum Company, Standard Oil of California ve Doğu Arabistan Rekabeti, 1930-1933], *International History Review*, 13:3, Ağustos 1991, s. 441-465 (461-463); KSG'den CFP'ye, 10 Ocak 1947, alıntının yapıldığı kaynak Gemignani-Saxtad, "La France, le pétrole et le Proche Orient de 1939 à 1958", s. 519; J. Rives Childs'dan ABD Dışişleri Bakanlığı'na, 4 Mart 1947. NARA, RG59 890F.6363/3-347.
23 Fransa büyükelçisinin anlattıkları için bkz. J. du Sault'tan MAE'ye, 15 Ocak 1947. AMAE, 91Q0155.
24 CFP'den René de Montaigu de aynı noktayı belirtiyordu. Bilgi notu 14 Ağustos 1947. AGT, 90ZZ478-20.
25 Olaf Sundt'tan ABD Dışişleri Bakanlığı'na, 27 Eylül 1948. NARA, RG59 851.6363/6273/9-2748.
26 1948-1952 döneminde IPC'nin toplam harcaması çok daha yüksekti (122 milyon sterlin). KSG'nin payı 6,1 milyon sterlindi (188 milyon sterlin). Hesaplamalar için kullanılan kaynak Zuhayr Mikdashi, *A Financial Analysis of Middle Eastern Oil Concessions: 1901–1965* [Ortadoğu Petrol İmtiyazlarının Mali Analizi: 1901-1965], Frederick A. Praeger, New York, 1966, Ek 2, Tablo 34.
27 Jersey Başkan Yardımcısı John R. Suman'dan yapılan alıntı için bkz. Morris Bridgeman bilgi notu, 29 Temmuz 1947. BP, 126859.
28 NSG'den KSG'ye, 12 Kasım 1947 ("yaşam tarzı"), NSG00005. NSG'den KSG'ye, 1 Ocak 1945 ("telaş"). PRS00669.
29 Henri Bonnet'den MAE'ye, 28 Aralık 1946 ("kayıp"). AMAE, 91Q0228, dosya 29. Görüşme notları John A. Loftus, Orville Harden, Harold Sheets, 9 Ocak 1947 ("misilleme"). NARA, RG59 Uluslararası Ticaret Politikası Dairesi, Petrol Bölümü, 1943-1949, Kutu 3 "Red Line Agreement 1947" [Kırmızı Hat Anlaşması 1947]. Bonnet aracılığıyla diplomatik girişim için ayrıca bkz. CAEF, B0033849, "CFP: Négociations avec l'IPC pour le rétablissement de ses droits, 1944-49" [CFP: Hakların geri kazanımı için IPC ile müzakereler, 1944-1949].
30 Funkhouser, "Monthly petroleum report for France" [Fransa için aylık petrol raporu], 14 Mart 1947, NARA, RG59 800.6363/3-1447.
31 Bu gibi tehditler, ONCL'nin savaş sonrası muadili olan Yakıt İdaresi (DICA) tarafından yapılıyordu. Pierre Guillaumat, "Note pour le Ministre de la Production Industrielle" [Sınai Üretim Bakanı'na not], 28 Şubat 1947, AGT, 81ZX916-82 (81.1/82).

32 KSG'den NSG'ye, 5 ve 15 (alıntı) Kasım 1947, NSG00005.
33 Burton I. Kaufman, "The Oil Cartel Case and the Cold War" [Petrol Karteli Davası ve Soğuk Savaş], *Business History Review*, 51:1, 1977, s. 35-56 (39).
34 Lincoln MacVeagh'dan ABD Dışişleri Bakanlığı'na, 7 Mart 1949; Mattison'dan Funkhouser'a, "Oil Topics for Chiefs of Mission Discussions" [Misyon Şeflerinin Müzakereleri için Petrol Konuları], 8 Kasım 1949 (alıntı). NARA, RG59 Yakındoğu İlişkileri Dairesi, Konu Dosyaları, 1941-54, Toplu Dosya 57D298, Kutu 1 "AIOC 1949" [250/63/7/7].
35 Cyril Radcliffe'ten KSG'ye, 1 Kasım 1947, NSG00005.
36 L. Lefroy'dan Taylor'a, 6 Kasım 1946, BP, 126859.
37 Godber'den yapılan alıntı için bkz. NSG'den KSG'ye, 19 Temmuz 1945 ("ihtiyar"), NSG00006. KSG'den NSG'ye, 5 Kasım 1947 ("şeyler"), NSG00005.
38 Pantepec'le yapılan başarısızlığa mahkûm sözleşmeler için bkz. Antoine Brandalac, "Le mythe revisité de l'Eldorado: Aventures et mésaventures de la Compagnie Française des Pétroles au Venezuela de 1945 à 1957" [El Dorado Efsanesi'ne Dönüş: Compagnie Française des Pétroles Şirketi'nin Venezuela'daki Maceraları ve Talihsizlikleri, 1945-1957], yayımlanmamış yüksek lisans tezi, Université Paris IV-La Sorbonne, 2014, Bölüm 6.
39 Armand de Grouchy'den Fletcher'a, 3 Temmuz (alıntı) 1947; Aiken Watson'ın görüşü, 10 Temmuz 1947, AGT, 04AH026-11.
40 KSG'den NSG'ye, 2 (gece 1) ve 6 ("çok önemli") Ağustos 1947, NSG00005.
41 Armand de Grouchy'nin bilgi notu, 11 Eylül 1947, AGT, 04AH026-11.
42 John C. Wiley'den ABD Dışişleri Bakanlığı'na, 8 Eylül 1947, NARA, RG59 890F.6363/9-847.
43 Grup toplantısı tutanakları, 23 Eylül 1947, BP, 126859.
44 Nubar ayrıca, Cayrol'un anlaşma sağlayarak "tüm takdiri toplama" konusunda istekli olduğunu belirtiyordu. NSG'den KSG'ye, 5 Kasım 1947, NSG00005.
45 KSG'den Victor de Metz'e, 30 Nisan 1947, AGT, 04AH026-9.
46 Robert Cayrol bilgi notu, 18 Nisan 1948; Cayrol'dan KSG'ye, 29 Mayıs 1948; KSG'den Cayrol'a, 10 Haziran 1948, AGT, 04AH026-10.
47 Bu özel petrol tahsisinin 1952-1966 arasındaki toplamı 3,75 milyon ton ediyordu.
48 Robert Cayrol'dan William Fraser'a, 18 Kasım 1948, BP, 126861.
49 KSG'den Herman Baruch'a, 13 Aralık 1948, KGV, KutuCSG9, B110.
50 KSG'den Kenneth Clark'a, 31 Temmuz 1945, TA, 8812.1.4.165c.
51 John Walker'dan David Finley'ye, 11 Temmuz 1947, NGA, RG28 Kutu 8-4.
52 Clark'tan KSG'ye, 13 Mart 1946; KSG'den Clark'a, 12 Mayıs 1946 (alıntı); Clark'tan 28. Crawford kontuna, 25 Haziran 1946. TA, 8812.1.4.165c. Hendy ayrıca, KSG'nin Lizbon'daki Museu de Arte Antiga'ya [Antik Sanat Müzesi] verdiği Sir Joshua Reynolds imzalı *Admiral Keppel* [Amiral Keppel] portresi hakkında küçümseyici sözler söyleme hatasını da yapmıştı.
53 John Walker'dan David Finley'ye, 22 Ekim 1947, NGA, RG28 Kutu 8-4.
54 David M. Wilson, *The British Museum: A History* [British Museum Tarihi], British Museum Press, Londra, 2002, s. 252.
55 John Walker'dan KSG'ye, 3 Kasım 1947, MCG02448. KSG'den 28. Crawford kontuna, 30 Aralık 1947. MCG02450. John Walker, *Self-Portrait with Donors: Confessions of an Art Collector* [Bağışçılarla Otoportre: Bir Sanat Koleksiyoncusunun İtirafları], Little, Brown, Boston, 1969, s. 237.
56 John Walker'dan KSG'ye, 19 Mart 1952 ("sürekli"). KGF, CSCA00234. Walker, *Self-Portrait with Donors*, s. 235-237 ("avcılar").
57 John Walker'dan David Finley'ye, 17 Temmuz 1947, NGA, RG28 Kutu 8-4.
58 Sergi Yolu'nun (Exhibition Road; Güney Kensington'da Victoria ve Albert Müzesi, Bilim Müzesi ve Doğa Tarihi Müzesi gibi birçok müzenin bulunduğu cadde) diğer tarafında, bugün İsmaili Cemaati Merkezi'nin, eskiden de Ulusal Tiyatro'nun bulunduğu yer. Leigh Ashton'dan KSG'ye, 16 Eylül 1947; KSG'den Leigh Ashton'a, 4 Ekim 1947; 28. Crawford kontundan KSG'ye, 13 Aralık 1947, MCG02450.
59 Geoffrey Fisher'dan KSG'ye, 16 Mart 1948 (Varlık Vergisi); 28. Crawford kontundan KSG'ye, 1 Haziran 1948; Geoffrey Fisher'dan 28. Crawford kontuna, 9 Ocak 1948, MCG02473.
60 KSG ve Theodore A. Xanthaky görüşme notları, John A. Wiley'den ABD Dışişleri Bakanlığı'na, 26 Aralık 1947. NARA, RG59 883.4031/12-2647. Xanthaky daha sonra NSG'ye KSG'nin biyografisini yazma planlarından bahsediyor (gerçekleşmedi). NSG'den JAP'a, 5 Eylül 1958. NSG00013.
61 KSG bu fikri sevmişti. KSG'den John Walker'a, 1 Nisan 1948. NGA, RG28 Kutu 8-14.

Kervan Yürür, 1949-1955

1 Chanet, s. 135-136.
2 RSE'den KSG'ye, 19 Kasım 1951, LIS00305.
3 KSG'den Alexis Léger'ye, 30 Temmuz 1953, SJP, s. 297-298.
4 RSE'den KSG'ye, 19 Ocak 1950, LIS00305. Ayrıca bkz. NSG'den KSG'ye, 12 Mayıs 1949, PRS04057.
5 NSG'den KSG'ye, 18 Şubat 1952, NSG00007.
6 LIS00438.
7 ED, 16 Aralık 1953 (doktorlar). KLE'den Peştemalciyan'a, 17 Ocak 1954 (koyun), LIS00096. Gülbenkyan'ın daha önce kestirdiği kurbanlar için bkz. Kutlu Patrik Mağakya Ormanyan'dan KSG'ye, 23 Haziran 1907. LDN00012.
8 Gladstone'dan Kellar'a, 22 Nisan 1942, TNA, KV2/4426. NAE'den NSG'ye, 7 Temmuz 1951 ("gözlemleme"). LDN03069.
9 NSG bilgi notu, 15 Temmuz 1952, LDN03072.
10 Isabelle Theis'ten JAP'ye, 12 Aralık 1968, KGV, CSCA00238.
11 CPLW'den NSG'ye, 10 Ekim 1951, LDN03069.
12 CPLW'den NSG'ye, 27 Ağustos ve 21 Kasım 1952, NSG00008. RSE'den NSG'ye, 10 Aralık 1952. LDN03063. Ayrıca bkz. PRS00640.
13 IPC'nin anlaştığı asıl imtiyaz ücreti dört "altın" şilindi ama 1949'daki devalüasyondan sonra bu ücretin değeri 12 şilin olmuştu. Daniel Silverfarb, "The Revision of Iraq's Oil Concession, 1949-52" [Irak'taki Petrol İmtiyazlarının Yeniden Düzenlenmesi, 1949-1952], *Middle Eastern Studies*, 32:1, 1996, s. 69-95 (74).
14 Bahsedilen yönetici, daha sonra şirketin yönetim kurulu başkanı olan M. A. Wright'tı. Alıntının yapıldığı kaynak KSG'den NSG'ye, 26 Ocak 1951, NSG00007.
15 Takizade'den KSG'ye, 29 Mart 1951; KSG'den Takizade'ye, 16 Nisan 1951. PRS03967.
16 NSG, Irak bilgi notu, 5 Ekim 1951, PRS04057. ED, 26 Eylül 1949. Armand de Grouchy'den René de Montaigu'ye, 11 Ağustos 1949. AGT, 04AH026-47 (92.36/47).
17 Silverfarb, "The Revision of Iraq's Oil Concession, 1949-52", 88; Zuhayr Mikdashi, *A Financial Analysis of Middle Eastern Oil Concessions: 1901–1965* [Ortadoğu Petrol İmtiyazlarının Mali Analizi: 1901-1965], Frederick A. Praeger, New York, 1966, s. 249.
18 NSG'den KSG'ye, 21 Eylül 1945, PRS00669.
19 ED, 12 Kasım 1951.
20 ED, 5 Ekim 1949 (*Clarion*), 5 Şubat 1950, 17 Temmuz 1952 ve 7 Ağustos 1953 (adaylık).
21 ED, 18 Temmuz (CPLW), 8 Ağustos (KLE) ve 16 Eylül ("kurbağa") 1949; 30 Ocak (muafiyet), 20 Şubat (çiftlik) ve 15 Mart (CPLW alıntısı) 1950.
22 NSG'den KSG'ye, 15 Ocak 1951, NSG00007.
23 KSG'den NSG'ye, 8 Ocak 1950, NSG00007.
24 ED, 30 Eylül 1949 (çalar saat); 9 Ekim ("çocuk dili") 1950.
25 Drysdale'den yapılan alıntı için bkz. ED, 7 Ağustos 1952.
26 ED, 7 ("vakar") ve 10 ("atışma") Haziran 1950.
27 ED, 8 Haziran 1950.
28 RSE'den YSE'ye, 21 Eylül 1945, PRS00888.
29 Alan Barlow'dan KSG'ye, 14 Mart 1950, MCG02451. KSG'den NSG'ye, 18 Mart 1950, NSG00007.
30 Alıntının yapıldığı kaynak APH'den KSG'ye, 5 Ekim 1950. KGV, CSCA00231. NME, aslında NSG'nin bu hakaretleri çok da ciddiye almadığını ama babasını etkilemek için kullandığını düşünüyordu. ED, 7 Aralık 1950.
31 D.H.F. Rickett'tan KSG'ye, 1 Aralık 1950, NSG00007.
32 Alıntının yapıldığı kaynak NSG'den KSG'ye, 4 Mart 1948, PRS04057.
33 Alexis Léger'den KSG'ye, tarih belirtilmemiş [1926], LDN00665. Léger'nin özel kalem müdürü olarak atanmasını yorumlamak zor. Renaud Meltz, *Alexis Léger dit Saint-John Perse* [Saint-John Perse Adıyla Bilinen Alexis Léger], Flammarion, Paris, 2008, s. 257-258, 274.
34 KSG'den Léger'ye, 20 Ocak 1949, Léger'den KSG'ye, 10 Mayıs 1949, SJP, s. 45, 54.
35 Léger'nin Washington'daki konumu hakkında de Gaulle yanlısı bir görüş için bkz. Maurice Dejean'dan Charles de Gaulle'e, 17 ve 22 Ağustos 1942, AMAE, 288PAAP/24.
36 Meltz, *Alexis Léger dit Saint-John Perse*, s. 621, 627 (alıntı).
37 Léger'den KSG'ye, 5 Ocak 1950. SJP, s. 102.
38 Chanet, s. 29.
39 Léger'den KSG'ye, 10 Mayıs 1949 ("anahtar", sülün ve aşçı), 12 Mayıs ("bilge") ve 5 Ekim ("Prometheus") 1950. SJP, s. 60, 129, 144.

40 KSG'den Léger'ye, 24 Mart 1953. SJP, s. 282.
41 İç Gelirler Yasası'nın 863. bölümünde yapılan değişiklikle ABD vatandaşı olmayan kişinin National Gallery of Art [Ulusal Sanat Galerisi] mütevellilerine ödünç verdiği sanat eserlerinin vergiden muaf tutulmasına ilişkin 9 Haziran 1950 tarihli 497 numaralı Temsilciler Meclisi ortak kararı.
42 NSG'den KSG'ye, 10 Ekim 1950 ("niyet"), NSG00007. "The Gulbenkian Collection. US Critics Lukewarm" [Gülbenkyan Koleksiyonu'na ABD'li Eleştirmenler Kayıtsız Kaldı], *Times*, 9 Ekim 1950. KSG, Mısır koleksiyonunun kataloğunu hazırlamak üzere tuttuğu akademisyen Willaim Smith'in heykelciklerden iki tanesinin (Rothermere Koleksiyonu'ndan çıkmış parçalar) sahte olduğunu söylemesiyle kendini hakarete uğramış hissetti. KSG'den Walker'a, 29 Kasım 1948, NGA, RG28 Kutu 9-1. Bkz. Luis Manuel de Araujo, *Egyptian Art. Calouste Gulbenkian Collection* [Mısır Sanatı. Kalust Gülbenkyan Koleksiyonu], KGV, Lizbon, 2006, s. 166.
43 *Time*, 14 Şubat 1949.
44 Irving Johnson, "Mr. Five Per Cent" [Bay Yüzde Beş], *Life*, 14 Kasım 1948 (alıntı); Robert Coughlan, "Mystery Billionaire" [Gizemli Milyarder], *Life*, 27 Kasım 1950.
45 "A vida Fantástica do rei do petróleo" [Petrol Kralının Müthiş Hayatı], *Diário Popular*, 24, 25 ve 26 Haziran 1951. Ayrıca bkz. "L'homme le plus secret et le plus riche du monde mène à 86 ans une vie de reclus dans une cage dorée" [Dünyanın en gizmeli ve en zengin adamı 86 yaşında altın bir kafeste münzevi hayatı yaşıyor], *Samedi-Soir*, 13 Ocak 1951.
46 KSG'den NSG'ye, 17 Ekim 1950, NSG00007.
47 KGV, CSCA00231.
48 Esmond B. Gardner'dan Sir William Wiseman'e, 18 Mart 1949; Wiseman'den KSG'ye, 21 Mart 1949; KSG bilgi notları, 3 Mayıs 1950. KGV, CSCA00231.
49 KSG'den Walker'a, 28 Kasım 1952; Vermilya-Brown'dan NGA'ya, 28 Ekim 1952, NGA, RG28 Kutu 7-12 ve Kutu 8-6.
50 Walker'dan Finley'ye, 25 Ağustos 1951 (alıntı); Walker'dan KSG'ye, 18 Şubat 1952, NGA, RG28 Kutu 8-6 ve Kutu 7-13.
51 Walker *Life* dergisine mektup yazarak Gülbenkyan haberini düzelttirmeye ve *New Yorker*'da daha dengeli bir haber yaptırmaya çalıştı. Walker'dan KSG'ye, 23 Ekim 1950; Walker'dan Margit'e [soyadı yok], 11 Kasım 1950; Janet F. Lanner'dan Walker'a, 2 Aralık 1950. NGA, RG28 Kutu 9-6.
52 Görüşme notu, Walker, David Finley ve Chester Dale, 28 Haziran 1949. NGA, RG28 Kutu 8-6.
53 Walker, gizli not, 5 Temmuz 1952; KSG'den Walker'a, 9 Haziran 1948 (Bruce'un beyanından alıntı). NGA RG28 Kutu 7-14 ve 9-1.
54 Walker'dan David Bruce'a, 27 Ekim 1949. NGA, RG28 Kutu 9-3.
55 KSG'den Radcliffe'e, 13 Mayıs 1951. KGV, KutuCSG3, RAD214. Triptik sonunda gerçekten de National Gallery koleksiyonuna girdi ama satın alma yoluyla değil, ulusal servet niteliğindeki eserler karşılığında Veraset Vergisi'nin silinmesi yoluyla.
56 CGF, CSCA00231.
57 Dr. J. Henggeler, "Projet de Testament pour Monsieur C.S. Gulbenkian et Commentaire" [Mösyö K.S. Gülbenkyan'ın Vasiyetname Taslağı ve Açıklamalar], tarih belirtilmemiş [Mayıs 1951?]; Winthrop W. Aldrich'ten KSG'ye, 18 Mayıs 1951; Anthony A. Bill'den Josef Henggeler'e, 22 Mayıs 1951. KGV, CSCA00233.
58 KSG'den NSG'ye, 4 Haziran 1949, NSG00019.
59 Radcliffe'ten KSG'ye, 26 Ekim 1951, KGV, Kutu CSG3, RAD228.
60 KSG'den Radcliffe'e, 1 Nisan 1952, KGV, Kutu CSG4, RAD298.
61 KSG'nin adres defterinde kayıtlı açıklama, LIS00438. Ayrıca bkz. JAP, *Calouste Gulbenkian. Collector* [Koleksiyoner Kalust Gülbenkyan], KGV, Lizbon, 1969, s. 21.
62 Salazar'dan yapılan alıntı için bkz. J.M. Ferreira, "A instituição" [Bir Kurum], Antonio Barreto (ed.), *Fundação Calouste Gulbenkian: Cinquenta Anos, 1956-2006* [Kalust Gülbenkyan Vakfı: 50 Yıl, 1956-2006], 2 cilt, KGV, Lizbon, 2006, Cilt 1, s. 69-163 (84). JAP ile ilgili biyografik bilgiler için bkz. PRES01933.
63 KSG'den JAP'ye, 15 Şubat 1951, KGV, KutuCSG8, JAP584.
64 KSG'den JAP'ye, 26 Eylül 1945, KGV, Kutu CSG7, JAP235. On yıl sonra NME, JAP'yi IPC hakkındaki "en temel konularda bile maalesef cahil" bulduğunu söyleyecekti. ED, 31 Ocak 1956.
65 Bkz. JAP faturası, 31 Aralık 1951, KGV, Kutu CSG8, JAP602.
66 JAP'den KSG'ye, 9 Ağustos 1951, KGV, CSCA00233.
67 KSG'den Radcliffe'e, 26 Ocak 1952 (alıntı). KGV, Kutu CSG4 RAD263; KSG'den Henggeler'e, 16 Ocak 1952, KGV, CSCA00234.

68 KSG'den Radcliffe'e, 26 Ocak 1952, KGV, Kutu CSG4, RAD263.
69 JAP, "Le Problème du renvoi" [*Renvoi* meselesi], 19 Ocak 1952 ("uygun gördükleri şekilde"); KSG'den JAP'ye, 20 Şubat 1952 ("karışti"), KGV, CSCA00234.
70 Isabelle Theis'ten JAP'ye, 12 Aralık 1968, KGV, CSCA00238.
71 KSG'den Henggeler'e, 21 Nisan 1952, KGV, CSCA00234. KSG bilgi notu, 21 Nisan 1952 (Theis), KGV, Kutu CSG2, CSG383, KSG'den Radcliffe'e, 1 Nisan 1952 ("Başkan"). KGV, Kutu CSG4, RAD 298.
72 KSG'den JAP'ye, 7 Eylül 1952, KGV, CSCA00234.
73 KGC, SF00121.
74 ED, 23 Haziran 1953.
75 Alıntının yapıldığı kaynak NSG, "Professor Fonseca", 17 Eylül 1952, NSG00008.
76 ED, 19 Eylül 1953.
77 KSG'den Radcliffe'e, 14 Ağustos 1952. KGV, Kutu CSG4, RAD367.
78 Alıntının yapıldığı kaynak ED, 18 Mayıs 1955. NSG'den APH'ye, 23 Şubat 1955 (imza), NSG00014.
79 Örneklerden biri, bilinmeyen önemli belgelerin olduğu ve yatağının yanında tutmak istediği bir çantanın nerede olduğuna ilişkin kaygıları. NSG, "Mr CSG's Private Papers" [Bay KSG'nin Özel Evrakları], 24 Şubat 1955; NSG bilgi notu, 26 Şubat 1955; KLE'den APH'ye, 7 Mart 1955, NSG00014.
80 KSG'den Léger'ye, 24 Mart 1951, SJP, s. 279-280.
81 ED, 20 Nisan 1951.
82 NSG bilgi notu, 10 Şubat 1953, NSG00007.
83 British Pathé, "News from Home & Abroad. King Feisal opens giant new pipeline" [Yurttan ve Dünyadan Haberler. Kral Faysal yeni dev boru hattını açıyor], 24 Kasım 1952.
84 British Pathé, "New Oil Wealth for Iraq" [Irak için Yeni Petrol Serveti], 21 Ocak 1952.
85 A. Agopyan, "Abri pour canards coureurs, oies, dindes, pintades, et paons" [Koşucu ördekler, kazlar, hindiler, beç tavukları ve tavus kuşları için barınak], Ekim 1953, LIS00096.
86 PIO, s. 247.
87 KSG'den Radcliffe'e, 5 Ağustos 1953. KGV, Kutu CSG4, RAD500.
88 KSG'den Dr. Fernando Emilio da Silva'ya, 23 Nisan 1952, LIS00354.
89 KSG'den NSG'ye, 8 Aralık 1951, NSG00007. *Life* dergisi Gülbenkyan'ın ayakkabılarını çıkardığını yazdıktan sonra John Walker bu iddiayı yalanlayan bir yazı gönderdi. Gülbenkyan'ın ayakkabılarını çıkardığını hiç görmemişti. Ama zaten Walker, Gülbenkyan'ın hapishanede bir gece geçirdiğini reddetmişti. Walker'dan Margit'e [soyadı yok], 11 Kasım 1950, NGA, RG28 Kutu 9-6.
90 KSG'den Deterding'e, 6 Şubat 1922, SHA 195/176k.
91 Mikhael Gülbenkyan, şahsi iletişim, 20 Mayıs 2013.

Sonuç

1 Waley Cohen'dan August Philips'e, 27 Aralık 1923. Alıntının yapıldığı kaynak, *The State and the Emergence of the British Oil Industry*, s. 223.
2 Niall Ferguson, "Sinking Globalization" [Küreselleşmenin Batışı], *Foreign Affairs* [Dış İlişkiler], 2005 Nisan.
3 Jose Harris ve Pat Thane, "British and European Bankers, 1880-1914: An 'aristocratic bourgeoisie'" [İngiliz ve Avrupalı Bankerler, 1880-1914: "aristokrat burjuvazi"], Geoffrey Crossick, Roderick Floud ve Pat Thane (ed.), *The Power of the Past: Essays for Eric Hobsbawm* [Geçmişin Gücü: Eric Hobsbawm Anısına Denemeler], Cambridge University Press, Cambridge, 1984, s. 215-34 (228).
4 Robert Fitzgerald, *The Rise of the Global Company: Multinationals and the Making of the Modern World* [Global Şirketin Yükselişi: Çok-Uluslu Şirketler ve Modern Dünyanın Oluşumu], Cambridge University Press, Cambridge, 2015, s. 151.
5 *Merchants to Multinationals: British Trading Companies in the Nineteenth and Twentieth Centuries*, s. 343.
6 RSE'den NAE'ye, 9 Aralık [1944]. PRS03059.
7 Yetvart Esayan, alıntının yapıldığı kaynak *Mr Five Per Cent: The Biography of Calouste Gulbenkian*, s. 20 (hayırseverlik), 88 (kompleks).
8 Bkz. Ek.
9 C.S. Morgan, alıntının yapıldığı kaynak Federal Ticaret Komisyonu, *The International Petroleum Cartel* [Uluslararası Petrol Karteli], Devlet Basımevi, Washington, 1952, s. 67.

10 Fitzgerald, *The Rise of the Global Company*, s. 174 ("ilk örnek"), 160 (tersine).
11 Anton Zischka ve Frank C. Hanighen, *The Secret War: The War for Oil* [Gizli Savaş: Petrol Savaşı], George Routledge, Londra, 1935, s. 61.
12 Harris ve Thane, "British and European Bankers" [İngiliz ve Avrupalı Bankerler], s. 228.
13 Chanet, s. 36.
14 Chanet, s. 140.
15 KSG'den NSG'ye, 12 Haziran 1926, NSG00019.
16 Charles Harvey, Mairi Maclean, Jillian Gordon ve Eleonor Shaw, "Andrew Carnegie and the Foundation of Contemporary Entrepreneurial Philanthropy" [Andrew Carnegie ve Çağdaş Girişimci Hayırseverliğinin Kuruluşu], *Business History*, 53:3, 2011, s. 425-450 (431).
17 KSG'den NSG'ye, 7 Mayıs 1914. LDN01342. Oranlar için bkz. Martin Daunton, *Just Taxes: The Politics of Taxation in Britain, 1914-79* [Alt Tarafı Vergi: İngiltere'nin Vergilendirme Politikaları, 1914-1979], Cambridge University Press, Cambridge, 2002, 2. Bölüm. Gülbenkyan 1921-1928 arasında (nisandan başlayarak, vergi hesapları için) Londra'da geçirdiği her günü cebindeki not defterine yazmıştı. 1921'de 72 gün, 1928'de sadece 7 gün, ama 1924-1925'te ani bir yükselişle 109 ve 101 gün, LIS00439.
18 NSG bilgi notu, 26 Şubat 1955, NSG00014.

Gülbenkyan'ın Mirası, 1956

1 Mikhael Esayan, şahsi iletişim, 10 Mayıs 2012.
2 ED, 28 Temmuz (küllerin saklandığı kap) ve 2 Ağustos 1955.
3 *Jamanak*, 21 ve 29 Temmuz 1955. Ayrıca bkz. Mithat Cemal Kuntay'ın *Son Posta*'da yayımlanan, daha sonra *Jamanak*'ta tekrarlanan yazısı, 7 Ağustos 1955. Vahan Malezyan'ın makaleleri APH tarafından tarihi belirtilmemiş bir bilgi notunda özetlenmiştir, NSG00012.
4 ED, 21 Temmuz (vefat ilanları), 4 (töreni) ve 7 ("efsane") Ağustos 1955.
5 D.H. Young'dan KLE'ye, 21 Ağustos 1955, Londra Ofisi'nden Lizbon Ofisi'ne, 24 Ağustos 1955 ("para"). *The People* 2 ("kibar", "köle"), 9, 16 ("batakhane"), 23 ve 30 Ekim 1955, LDN04746.
6 "The Gulbenkian I Knew" [Benim Tanıdığım Gülbenkyan], Cyril Radcliffe, *Not in Feather Beds: Some Collected Papers* [Gül Bahçesi Değildi: Derlemeler], Hamish Hamilton, Londra, 1968, s. 61-65 (64).
7 Radcliffe'ten KSG'ye, 2 Mayıs 1953, KGV, Kutu CSG4, RAD466. KSG bilgi notu, tarih belirtilmemiş, KGV, Kutu CSG2, CSG414.
8 JAP'den Salazar'a, 24 Haziran ("ketumluk"), 8 Ağustos 1953 ve 13 April 1954. TT, AOS/CO/PC-44C, Kutu. 574.
9 Salazar'dan Pedro Teotónio Pereira'ya, 11 Eylül 1955. Benzer yorumlar için bkz. Salazar'dan Armindo Monteiro'ya, 25 Ağustos 1955, TT, AOS/CO/PC-44C, Kutu. 574.
10 Pedro Teotónio Pereira'dan Salazar'a, 7 Eylül 1955. TT, AOS/CO/PC-44C, Kutu. 574.
11 Radcliffe, "Draft memorandum of discussions on 20, 21, 22 Sep. 1955" [20, 21, 22 Eylül 1955 tarihli görüşmelerin taslak bilgi notu]; Radcliffe'ten JAP'ye, 14 Ekim 1955; JAP'den Radcliffe'e, 20 Ekim 1955. KGV, Kutu1, RAD77, RAD94 ve RAD102.
12 JAP'den Salazar'a, 21 Aralık 1955, TT, AOS/CO/PC-44C, Kutu. 574.
13 Radcliffe'ten JAP'ye, 11 Aralık 1955, KGV, Grup 1, RAD134.
14 CPLW'den JAP'ye, 31 Temmuz 1956, PRES00096.
15 CPLW'den JAP'ye, 15 Temmuz 1958, KLE00014.
16 J. de Hauteclocque'tan MAE'ye, 8 Şubat 1956, AMAE, 200QO/62.
17 Salazar'dan Pedro Teotónio Pereira'ya, 11 Eylül 1955, TT, AOS/CO/PC-44C, Kutu. 574.
18 A. Ferrer Correia ve A. Rodrigues Queiró'nun görüşü, çeviren F. Vaz Pinto, Ocak 1956, s. 40 ("takdir"), 49 ("şirketler"), 70 ("tercih"), KGV, CSCA00003.
19 Lei 1:994. https://dre.pt/application/file/596446 (erişim tarihi 27 Ekim 2016).
20 Correia ve Queiró'nun görüşü, s. 56, KGV, CSCA00003.
21 Marcello Caetano, *Das Fundações: Subsídios para a interpretação e reforma da legislação portugesa* [Vakıflar: Portekiz kanunlarının yorumlanması ve reformu için hibeler], Lizbon, 1961, s. 11. Portekiz vakıf kanununa ilişkin yayımlanmamış doktora tezini benimle paylaşan Rui Hermenegildo Gonçalves'e teşekkür ederim.
22 Salazar ve Radcliffe görüşme notu, 11 ve 30 Ocak 1956, TT, AOS/CO/PC-44C, Kutu. 574 ve AOS/CO/PC-8E1, Kutu. 562.
23 Van Kleffens'ten Marcello Caetano'ya, 23 Şubat 1956 ("şekil"); Van Kleffens'ten Radcliffe'e, 23 Şubat 1956 ("aşağılık"), NSG00015.

24 JAP'den Radcliffe'e, 11 Şubat 1956, TT, AOS/CO/PC-44C, Kutu. 574.
25 NSG, "Calouste Gulbenkian Foundation. Views of Nubar Gulbenkian" [Kalust Gülbenkyan Vakfı. Nubar Gülbenkyan'ın Görüşleri], 14 Ocak 1956, NSG00015.
26 KLE, "Calouste Gulbenkian Foundation, Views of Kevork Loris Esayan, Paris" [Kalust Gülbenkyan Vakfı, Kevork Loris Esayan'ın Görüşleri, Paris], 21 Ocak 1956, PRES00107.
27 JAP'den Salazar'a, 3 Ocak 1956. TT, AOS/CO/PC-44C, Kutu. 574.
28 Radcliffe'ten JAP'ye, 27 Şubat 1956. KGV, Kutu 2, RAD262. Nüshası PIO'da, s. 333.
29 JAP'den Radcliffe'e, 22 Mart 1956 ("bizzat yazmak"), NSG00015, JAP'den Salazar'a, 21 ve 23 Mart 1956. TT, AOS/ CO/PC-44C, Kutu. 574.
30 Van Kleffens'ten Radcliffe'e, 2 Mart 1956. Radcliffe'ten NSG'ye, 10 Mart 1956 (alıntı). NSG00015.
31 JAP'den Marcello Mathias'a, 20 Ocak 1956, AHD, Grup 344, 1958.
32 Hatta aynı yetkili, Gülbenkyan koleksiyonunun ülkeden çıkarılmasının, Richard Wallace'ın Paris'teki "yabancı" koleksiyonunun Londra'ya gönderilmesi hatasını aynı şekilde tekrarlamak olacağını söylüyordu. İsim belirtilmemiş, "Note sur l'affaire Gulbenkian" [Gülbenkyan meselesi hakkında not], tarih belirtilmemiş [Şubat 1956 sonrası], AN, F12 8603, Bakanlık Dosyası.
33 JAP'den Marcello Mathias'a, 23 Ağustos 1955; Marcello Mathias'tan Portekiz Dışişleri Bakanlığı'na, 26 Aralık 1955 ve 5 Ocak 1956. Portekiz Dışişleri Bakanlığı'ndan Marcello Mathias'a, 2 Mart 1956. AHD, Grup 344, 1958. Ayrıca bkz. Grup 561-A, nº 380, 1955-1960.
34 Radcliffe'ten JAP'ye, 22 Mart 1956, Kutu 2 RAD305, Nüshası PIO'da, s. 345.
35 Radcliffe'ten yapılan alıntı için bkz. NSG'den KLE'ye, 2 Mart 1956, KLE00046.
36 JAP'den Marcello Mathias'a, 22 Mart 1956 ("yankılar"), AHD, Grup 344, 1958. Marcello Mathias'tan JAP'ye, 10 Nisan 1956, KGV, Kutu 2, RAD332. Pedro Teotónio Pereira'dan Salazar'a, 11 Nisan 1956. TT, AOS/CO/PC-44C, Kutu. 574.
37 JAP'den KLE'ye, 7 Mart 1956, PRES00107.
38 KLE'den JAP'ye, 9 Mart 1956, PRES00107.
39 JAP'den Marcello Mathias'a, 2 Nisan 1956. AHD, Grup 344, 1958.
40 KLE'den yapılan alıntı için bkz. ED, 9 Eylül 1955.
41 Mikhael Esayan, şahsi iletişim, 10 Mayıs 2012 ("emir almak"); Maria Teresa Gomes Ferreira, şahsi iletişim, 6 Haziran 2016 (karizmatik), JAP'den KLE'ye, 14 Mart 1956 ("beceri"). PRES00107. Nüshası PIO'da, s. 341.
42 Vakfın yasal statüsü hakkında bkz. Emílio Rui Vilar ve Rui Hermenegildo Gonçalves, "Fundação Calouste Gulbenkian" [Kalust Gülbenkyan Vakfı], Jorge Bacelar Gouveia (ed.), *Dicionário Jurídico da Administração Pública* [Kamu Yönetimi Hukuk Sözlüğü], Coimbra Editora, Lizbon, 3. basım, 2007, s. 419-426.
43 Dr. José Raposo de Magalhães, alıntının yapıldığı kaynak Ellis M. Goodwin'den ABD Dışişleri Bakanlığı'na, 25 Temmuz 1956, NARA, RG59 853.57/7-2556.
44 ED, 10 ("kürsü") ve 11 ("hayal kırıklığı", kazanç) Mayıs 1956.
45 Radcliffe'ten NSG'ye, 3 Mayıs 1956, NSG00015.
46 Pedro Teotónio Pereira'dan Salazar'a, 14 Kasım 1956, TT, AOS/CD-18.
47 ED, 20 Ağustos 1955.
48 Kanun Hükümünde Kararname 40/690, 18 Temmuz 1956, alıntının yapıldığı kaynak KGV, *Chairman's Report, 20th July 1955-31st December 1959* [Başkan'ın Mesajı, 20 Temmuz 1955-31 Aralık 1959] KGV, Lizbon, 1960, s. 185-186.
49 ED, 12 Mayıs 1956.
50 Van Kleffens'tan Radcliffe'e, 13 Ocak 1956, NSG00015.
51 NSG'den JAP/KLE'ye, 23 Mayıs 1956 (mütevelliliğin kabulü), NSG00009. JAP, alıntı yapılan kaynak ED, 28 Kasım 1956, NSG'nin mütevelliliğine NME, CPLW ve KLE şiddetle karşı çıkmıştı.
52 Yüz Yüze. Yayın tarihi 15 Temmuz 1959. Programın transkripsiyonu için bkz. PRES02053, BBC, programın bir kaydını Nubar'a verme sözünü tutmayınca, NSG kanala dava açıp küçük bir tazminat alırken bir yandan da olayın basında görünürlüğünü artırdı.
53 "Son Drops Suit Against Gulbenkian Trustees" [Oğul, Gülbenkyan Mütevellilerine Karşı Açtığı Davayı Geri Çekti], *Daily Telegraph*, 4 Şubat 1959.
54 NSG'nin yer aldığı haberler için bkz. http://www.britishpathe.com/
55 Patrick Lichfield, "'Swinging London' Group" ["Londra'yı Sallayanlar" Grubu], Şubat 1967. National Portrait Gallery [Ulusal Portre Galerisi], Londra, NPG x128489.
56 RSE'den NSG'ye, 19 Aralık 1958 (başkanlık), NSG00017. Rita Esayan, *La Rue Barrée* [Çıkmaz Sokak], şahsi basım, Lizbon, 1967 ve *Les Papillons Repus*, şahsi basım, 1970.

57 JAP'nin Pereira korkusu hakkında bkz. "Extract from letter from Lisbon dated beginning of April 1957" [1957 Nisan başlarında Lizbon'dan gelen mektuptan bir bölüm] ve "From Lisbon" [Lizbon'dan], 23 Mayıs 1957. NSG00015. Bu mektupları kimin gönderdiği bilinmemekle birlikte, içerikleri ED tarafından doğrulanıyor, 14 Kasım 1957 ve 6 Ocak 1958. Salazar alıntısı için bkz. KGV, *Calouste Sarkis Gulbenkian: The Man and His Work* [Kalust Sarkis Gülbenkyan: Kişiliği ve Çalışmaları], Kalust Gülbenkyan Vakfı, Lizbon, yeni basım, 2012, s. 75.

58 IPC Tutanakları, 2 Eylül 1955 ve 21 Mart 1962, BP, 218096.

59 Samir Saul, "Masterly Inactivity as Brinkmanship: The Iraq Petroleum Company's Route to Nationalization, 1958-1972" [Bir Korku Politikası Olarak Ustaca Eylemsizlik: Iraq Petroleum Şirketi'nin Kamulaştırmaya Giden Rotası, 1958-1972], *International History Review*, 29:4, 2007, s. 746-792.

60 Alıntının yapıldığı kaynak KGV, *Chairman's Report VI* [Başkan'ın Mesajı], KGV, Lizbon, 1977, s. 47.

61 1959 sonu itibarıyla şu şirketler faaliyete devam ediyordu: IPC, Basrah, Mosul, Petroleum Concessions, Petroleum Development (Ateşkes Devletleri Kıyısı), Petroleum Development (Umman), Petroleum Development (Kıbrıs), Qatar Petroleum Concessions ve Syria Petroleum Concessions. KGV, *Chairman's Report, 20th July 1955-31st December 1959* [Başkan'ın Mesajı, 20 Temmuz 1955-31 Aralık 1959], KGV, Lizbon, 1960, Bölüm 5.

1869'DA İSTANBUL'UN ÜSKÜDAR SEMTİNDE DOĞAN KALUST GÜLBENKYAN, 86 YAŞINDA ÖLDÜĞÜNDE DÜNYANIN EN ZENGİN ADAMIYDI. ORTADOĞU PETROLÜNDEKİ KİŞİSEL PAYI NEDENİYLE "BAY YÜZDE BEŞ" OLARAK NAM SALMIŞTI. KARTELLERLE GİZEMLİ ÇIKAR İLİŞKİLERİNİ GİZLİ TUTARAK PETROL BARONLARINI VE HÜKÜMETLERİ TARAFSIZLIĞINA İKNA EDEN GÜLBENKYAN, YARIM YÜZYIL BOYUNCA ÜST DÜZEY PETROL ANLAŞMALARINA SİMSARLIK YAPARAK BÜYÜK BİR SERVET ELDE ETMİŞTİ.

KALUST GÜLBENKYAN'IN ÖZEL HAYATI DA EN AZ İŞ HAYATI KADAR ÇETREFİLLİYDİ. EN YÜKSEK AHLAKİ DEĞERLERDE ISRAR EDERKEN EŞİNİN CAZİBESİNİ KENDİ ÇIKARI İÇİN KULLANMAKTAN ÇEKİNMEZDİ. GENÇLİĞİNDE AKTRİSLER VE REVÜ KIZLARINA EŞLİK ETTİĞİ LÜKS BİR HAYAT SÜRDÜ. İLERLEYEN YAŞLARINDA DA BİRÇOK KADINLA BİRLİKTE OLDU. BU ESNADA STALİN'İN ONA HERMİTAGE MÜZESİ'NDEN SATTIĞI REMBRANDT'LARI DA İÇEREN MUHTEŞEM BİR SANAT KOLEKSİYONU OLUŞTURDU. GÜLBENKYAN'IN ADI BUGÜN DE SERVETİNİ VE MÜTHİŞ SANAT KOLEKSİYONUNU BAĞIŞLADIĞI LİZBON'DAKİ GÜLBENKYAN VAKFI'YLA ANILIYOR.

GÜLBENKYAN VAKFI ARŞİVLERİNE İLK DEFA TAM ERİŞİM SAĞLANARAK YAZILAN **BAY YÜZDE BEŞ**, MODERN PETROL SANAYİSİNİ ŞEKİLLENDİREN KALUST GÜLBENKYAN'IN KARMAŞIK VE ÇOK YÖNLÜ YAŞAMININ HEYECAN VERİCİ HİKÂYESİNİ GÜN YÜZÜNE ÇIKARIYOR.

THG 0027338 SEI
THG 0027338 SEI

MUNDİ
mundikitap.com
twitter.com/mundikitap
facebook.com/mundikitap
instagram.com/mundikitap
49,5 TL
ISBN 978-605-695611-6-4
9 786056 956164